MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1890–1918

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

TÍZ KÖTETBEN

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

PACH ZSIGMOND PÁL

a szerkesztő bizottság vezetője

ANDICS ERZSÉBET
BEREND T. IVÁN
ELEKES LAJOS
EMBER GYŐZŐ
HANÁK PÉTER
KÓNYA SÁNDOR
KOVÁCS ENDRE
KÖPECZI BÉLA
LEDERER EMMA
LIPTAI ERVIN
MÁLYUSZ ELEMÉR
MÁTRAI LÁSZLÓ
MÉREI GYULA
MUCSI FERENC
NEMES DEZSŐ
NIEDERHAUSER EMIL
PAMLÉNYI ERVIN
RÁNKI GYÖRGY
SINKOVICS ISTVÁN
SZABAD GYÖRGY
SZÉKELY GYÖRGY
R. VÁRKONYI ÁGNES
VASS HENRIK
ZSIGMOND LÁSZLÓ

GLATZ FERENC

a szerkesztő bizottság titkára

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1983

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1890–1918

FŐSZERKESZTŐ
HANÁK PÉTER

SZERKESZTŐ
MUCSI FERENC

1. KÖTET

MÁSODIK, JAVÍTOTT KIADÁS

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1983

A KÖTET SZERZŐI

DIÓSZEGI ISTVÁN, DOLMÁNYOS ISTVÁN, ERÉNYI TIBOR, GALÁNTAI JÓZSEF, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, MUCSI FERENC, PÖLÖSKEI FERENC, SZABÓ MIKLÓS, VÖRÖS ANTAL

LEKTOROK

BERENDT T. IVÁN · TOKODY GYULA

A mellékletek szerkesztője: Szász Zoltán
A képanyagot gyűjtötte: Szvoboda Gabriella, Szász Zoltán, Hanák Péter; összeállította: Hanák Péter. Képszerkesztő: Szvoboda Gabriella
A térképek összeállításában és készítésében közreműködött: Bereznay András
Az időrendi áttekintést összeállította: Szabó Dániel
A bibliográfiai tájékoztató összeállításában közreműködött: Varga István
A mutatókat készítette: Tárnok Irén

ISBN 963 05 1518 0 (sorozatszám)
ISBN 963 05 3329 4 (7. kötet)
ISBN 963 05 3330 8 (7/1. kötet)

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1978

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Tárnok Irén
Műszaki szerkesztő: Csákvári András
A borító- és kötésterv Somlai Vilma munkája
Terjedelem: 53,2 (A/5) ív + 100 oldal + 2 db melléklet
— AK 2041 k 8385 —
83 11539 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát Gyorgy

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

1. KÖTET

ELŐSZÓ 15

BEVEZETÉS — *Hanák Péter* 25

A konszolidáció negyedszázada (25) A politikai rendszer (31) Az egyensúly megbomlása (39) A korforduló antinómiái (43)

I. FEJEZET

TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI KÜZDELMEK AZ 1890-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN — *Hanák Péter* 53

1. Reformkísérletek az 1890-es évek elején 53

Tisza Kálmán bukása (53) A Szapáry-kormány programja és reformjai (55) A közigazgatási reform kudarca (61) Eltolódások a politikai erőviszonyokban. Az 1892. évi téli választások (64)

2. Az egyházpolitikai küzdelem 73

Egyházpolitikai előzmények (73) A politikai katolicizmus jelentkezése (77) Az egyházpolitikai reformok ügye és Szapáry bukása (82) A Wekerle-kormány (85) Az egyházpolitikai harc kibontakozása (87) Kossuth temetése és a liberális reformpolitika (94) Agrárkérdés, nemzetiségi kérdés. A Memorandum-per (98) A Wekerle-kormány győzelme és bukása (102) Az egyházpolitikai küzdelem mérlege (105)

3. A szocialista munkásmozgalom megerősödése az 1890-es évek elején 107

A szocialista munkásmozgalom kezdetei (107) Harc az önálló munkáspártért (113) A II. Internacionálé megalakulása és a magyarországi munkásmozgalom (118) A Magyarországi Szociáldemokrata Párt első kongresz-

szusa (121) A szervezkedés és az osztályharc erősödése az 1890-es évek elején (124) A szocialista agrármozgalom kirobbanása (132) Irányzatok harca a szociáldemokrata pártban (137) Az egyesítő kongresszus (140) A szocialista agrármozgalom terjedése. Hódmezővásárhely (143)

II. FEJEZET

A DUALIZMUS VÁLSÁGÁNAK KEZDETEI A 19. SZÁZAD VÉGÉN — *Hanák Péter* 149

1. A századvég nacionalizmusa 149

A Bánffy-kormány bemutatkozása (149) Az egyházpolitika utóhullámai. Az Agliardi-affér (152) A Bánffy-kormány nemzetiségi politikája (154) A Millennium (158) A nagyhatalmi nacionalizmus (160) Pártrendszer a század végén (166) Agrárius szervezkedés és ideológia (176)

2. Munkásmozgalom és agrárszocializmus a Bánffy-kormány idején 183

A szociáldemokrata párt válaszúton (183) A szociáldemokrácia és az agrárszocializmus szétválása (186) A városi és a falusi munkásság sztrájkharcai 1896—1897-ben (188) A Független Szocialista Párt és a földosztó mozgalmak (190) Az utópikus egyenlőséghit (195) A legális szociáldemokrata tömegpárt (204) A Bánffy-terror (206)

3. A dualizmus válsága a század végén 209

Bánffy és a parlamenti ellenzék (209) Belpolitikai válság Ausztriában (213) A gazdasági kiegyezés bonyodalmai (218) Az 1898. évi politikai válság. Bánffy bukása (221) A dualista Monarchia politikai rendszerének funkcionális zavarai (223)

4. A válság elodázása a Széll-kormány idején 226

A Széll-kormány kompromisszuma az ellenzékkel (226) A nyugalmi provizórium (228) A Széll-kormány szociális és nemzetiségi politikája (230) A nyugalmi provizórium belső ellentmondásai (232)

III. FEJEZET

AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA KÜLPOLITIKÁJA A SZÁZADFORDULÓN — *Diószegi István* 235

A külpolitikai feltételek romlása (235) Kálnoky külpolitikája. Mérsékelt oroszellenesség (240) A Monarchia és Oroszország közeledése. Az 1897. évi egyezmény (244) A hármas szövetség lazulása (250) A Monarchia és Oroszország balkáni együttműködése (254) Elhatárolódás a német imperializmustól (257) A Szerbiával való konfliktus kezdetei (259)

IV. FEJEZET

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE (1890—1914) — *Katus László* 263

1. A gazdasági növekedés feltételei 263

A gazdasági fejlődés új szakasza (263) A konjunktúra alakulása (264) A monopolkapitalizmus kialakulása (268) Az állam növekvő gazdasági befolyása (270) Az államháztartás konszolidációja (274) Külgazdasági kapcsolatok (279)

2. A termelőerők általános fejlődése 281

A munkaerő (281) A tőkeképződés és a beruházások (285) A műszaki fejlődés (290)

3. A mezőgazdaság — *Vörös Antal* 293

Az agrárválság és a piac változásai (293) Az agrárvámvédelem és a Monarchia piacának monopolizálása (296) A birtokviszonyok és az üzemstruktúra (298) A mezőgazdaság hitelellátása (305) A bérleti rendszer (307) A mezőgazdasági technika (309) A talajerő pótlása (312) A művelési ágak átalakulása és a növénytermelés (313) Táji sajátosságok a földművelési rendszerekben (315) A termésátlagok és a fejlődés mérlege (320) A szőlőtermelés megújulása (324) Zöldségtermelés és kertkultúra (326) Rét- és legelőgazdálkodás (328) Állattenyésztés (329)

4. Az iparosodás fellendülése 338

A nagyipar kialakulása (338) Az iparosodás tényezői és problémái (344) Az ipar szerkezete és területi elhelyezkedése (351) Az egyes iparágak fejlődése (358)

5. A szolgáltató ágazatok fejlődése 369

A hitelintézetek (369) Az infrastruktúra: szállítás és építkezések (375) Külés belkereskedelem (384) Magyarország gazdasága az első világháború küszöbén (394)

V. FEJEZET

MAGYARORSZÁG TÁRSADALMA A SZÁZADFORDULÓ IDEJÉN — *Hanák Péter* 403

1. Polgárosodás és népesedési viszonyok 403

Népességnövekedés, vándorlás, városiasodás (403) A nemzeti összetétel változása. Az asszimiláció. A vallási megoszlás (413) Egészségügy és közművelődés (421)

2. A társadalmi struktúra 426

Társadalmi mobilitás és foglalkozási struktúraváltozás (426) Nagybirtokos osztály — arisztokrácia (435) Nagypolgárság — finánctburzsoázia (441) A középbirtokos osztály és a középburzsoázia (449) A tisztviselő- és értelmiségi réteg (452) Az „úri középosztály" (458) Az asszimiláció konfliktusai (463) A polgári életmód (468) Kispolgárok (474) A birtokos parasztság (480) A mezőgazdasági munkásság (501) A munkásosztály (508) A magyar társadalomfejlődés sajátosságai (512)

VI. FEJEZET

A BELPOLITIKAI ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE A SZÁZADELŐN — *Hanák Péter* 517

1. A hatvanhetes kormányzat válsága 517

Kiegyezési tárgyalások és vámpolitikai viták (517) A hadseregfejlesztési javaslat és a Széll-kormány bukása (520) Khuen-Héderváry kudarca (523) Tisza István — az „erős kéz" politikája (526)

2. Munkásmozgalom a századelőn 530

Az osztályharc fellendülése. Az 1904. évi vasutassztrájk (530) A szociáldemokrata párt szervezeti felépítése (534) Az 1903. évi pártprogram (538) Az „újjászervezett" szociáldemokraták (544) A polgári radikalizmus kezdetei. A Társadalomtudományi Társaság — *Mucsi Ferenc* (546) A belpolitikai válság kiújulása (552)

VII. FEJEZET

AZ 1905—1906. ÉVI POLITIKAI VÁLSÁG — *Hanák Péter* 557

1. A szabadelvű párti kormányzat felbomlása 557

Az 1905. januári választások (557) A kormányzati válság kialakulása (560) A tömegmozgalmak dagálya 1905 első felében (565)

2. A kibontakozás három esélye 568

A Fejérváry-kormány kinevezése és fogadtatása (568) A Fejérváry-kormány és a szociáldemokrata párt (572) A katonai „megoldás" és az ischli koronatanács (579)

3. Választójogi tömegmozgalom és nemzeti ellenállás 584

A baloldal taktikájának ellentmondásai (584) 1905. szeptember 15. (587) A válság birodalmi dimenziói (590) A Fejérváry-kormány reformprogramjának kudarca (596) A koalíció behódolása (599) A válság mérlege (606)

2. KÖTET

VIII. FEJEZET

A KOALÍCIÓ KORMÁNYZATÁNAK ELSŐ SZAKASZA (1906—1907) — *Dolmányos István* 609

1. Az 1906. évi választások és a koalíciós kormány első lépései 609

A Wekerle-kormány megalakulása (609) Az 1906. évi választások (613) A kormányprogram meghirdetése (616) Gazdaságpolitika és a koalíció belvitái 1906-ban (618) A szerb vámháború első szakasza (620)

2. A koalíciós kormány népellenes és nacionalista politikája 623

A munkásság harcai a koalíció hatalomra kerülésekor — *Erényi Tibor* (623) A szociáldemokrata párt és a választások. A párt 1906. évi kongresszusa — *Erényi Tibor* (624) A kormány támadása a Földmunkások Országos Szövetsége ellen — *Dolmányos István és Erényi Tibor* (628) A munkásság és a kormányzat harca 1906 második felében — *Dolmányos István és Erényi Tibor* (631) A kormány munkáspolitikája 1907 első felében és a biztosítási törvény (635) Az 1907. évi vasúti pragmatika és a horvát obstrukció (637) A Lex Apponyi (639) A koalíciós kormány nemzetiségpolitikai konfliktusai 1907-ben (642) A „derestörvény" (644)

3. A koalíció válságának kezdetei és az 1907. évi kiegyezés 647

Ellenzéki megnyilatkozások 1906—1907-ben (647) Az iparfejlesztési törvény (652) Ellentétek az alkotmánybiztosítékok miatt (653) Az 1907. évi kiegyezés (658) A függetlenségi párt gyengülése, újabb szervezeti széttagolódásának kezdetei (664) A balpárt megalakulása (666)

IX. FEJEZET

A DEMOKRATIKUS ELLENZÉK KÜZDELMEI A RENDSZER ELLEN 669

1. A szocialista munkásmozgalom — *Erényi Tibor* 669

A szociáldemokrata párt 1907. évi kongresszusa. Az október 10-i általános sztrájk és tüntetés (669) A szociáldemokrata párt és a kormány választójogi javaslata (674) A szociáldemokrata párt és a nemzetközi munkásmozgalom (679) A szociáldemokrata párt vezető gárdája (682) Munkásmozgalmi ellenzék: Szabó Ervin és köre (684) Munkásmozgalmi ellenzék: Alpári és csoportja (689) A szociáldemokrata párton belüli baloldali ellenzék (692) A szociáldemokrata agrárprogram ügye (694) Szakszervezetek és egyéb szociáldemokrata szervezetek (699)

2. Parasztpártok — *Dolmányos István* 706

Negyvennyolcas parasztpártok (707) Áchim demokratikus parasztpártja (711) Az Országos Földmívelő Párt — *Hanák Péter* (716)

3. A polgári radikalizmus ideológiai-politikai tevékenységének kibontakozása — *Mucsi Ferenc* 718

A Társadalomtudományi Társaság megtisztítása a konzervatív-liberális elemektől (718) „Magyarország felfedezése" és az új Magyarország tervének kidolgozása (720) A polgári radikalizmus és az agrárkérdés (724) A polgári radikalizmus és a nemzetiségi kérdés (727) A polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia (731) A pécsi szabadoktatási kongresszus, 1907 (738) Polgári radikalizmus és szabadkőművesség (740) A Galilei Kör (743) Egyéb radikális irányzatok — *Dolmányos István* (746)

X. FEJEZET

A KOALÍCIÓS KORMÁNY VÁLSÁGA ÉS BUKÁSA — *Dolmányos István* 749

1. Bosznia-Hercegovina annexiója 749

Aehrenthal külpolitikája — *Diószegi István* (749) Az annexió — *Diószegi István* (753) Az annexió magyarországi fogadtatása. A koalíciós kormány felelősége (757)

2. A koalíció felbomlása 761

A plurális választójogi reform előterjesztése és elsikkadása 1908 őszén (761) Munkásmegmozdulások 1908 végén és 1909-ben — *Erényi Tibor* (764) Kísérletek a hatalom biztosítására 1908—1909 fordulóján (766) Az uralkodó osztályok új gazdaságpolitikai gyűjtőpontjának létrejötte (771) Külkereskedelmi szerződések 1907—1909 (774) A háborús veszély és a magyarországi politika 1909-ben (776) Az új kormányalakítási kísérletek első szakasza, 1909. április—június (778) Az új kormányalakítási kísérletek második szakasza, 1909. július—december (779)

XI. FEJEZET

MAGYARORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ÉVEKBEN — *Pölöskei Ferenc* 785

1. A munkapárti kormányzat első szakasza (1910—1912) 785

A Khuen-Héderváry-kormány és a Nemzeti Munkapárt megalakulása (785) A Khuen-Héderváry-kormány politikája a választások után (790) A baloldal a munkapárti kormányzat kezdetén — *Erényi Tibor* (794) A mun-

kásság sztrájkmozgalmai 1910—1911-ben — *Erényi Tibor* (798) A véderővita és a Khuen-Héderváry-kormány bukása (799)

2. Az ellenzéki küzdelem fellendülése 1911—1912-ben 803

A Justh-párt új orientációja és a baloldal szövetkezése (803) Parasztpártok és parasztmozgalmak (807) A jobboldali ellenzék (811) Változás a szociáldemokrata párt politikájában — *Erényi Tibor* (817) Tüntetések 1912 elején — *Erényi Tibor* (821) A Lukács-kormány bemutatkozása (823) 1912. május 23. A vérvörös csütörtök — *Pölöskei Ferenc és Erényi Tibor* (825)

3. A dualista reakció megerősödése a munkapárti kormányzat második szakaszában (1912—1914) 828

A parlamenti obstrukció letörése és a kormányzati reakció megerősödése (828) A parlamenti ellenzék válsága (832) A munkásság harca az erősödő reakció és a háborús készülődés ellen — *Erényi Tibor* (834) Az elhalasztott általános sztrájk — *Erényi Tibor* (838) A Lukács-kormány bukása (843) A Tisza-kormány háború előtti belpolitikája (845) Tisza István nemzetiségi politikája (850)

4. A baloldal útkeresése a háború előtt 857

A munkásmozgalom 1913-ban — *Erényi Tibor* (857) A szociáldemokrata párt a háború előestéjén — *Erényi Tibor* (859) A polgári radikálisok pártalakítása — *Mucsi Ferenc* (861) Károlyi Mihály a függetlenségi párt élén (865)

XII. FEJEZET

POLITIKAI GONDOLKODÁS ÉS KULTÚRA MAGYARORSZÁGON A DUALIZMUS UTOLSÓ NEGYEDSZÁZADÁBAN — *Szabó Miklós* 873

1. A közoktatás fejlődése 873

A századforduló iskolarendszerének fő jellemzői (873) Az elemi szintű népoktatás (877) A középiskola (879) A magasabb szintű népoktatás és a középszintű szakoktatás (883) Egyetemek, főiskolák (885)

2. A tudományos fejlődés 892

A társadalomtudományok fejlődésének fő jellemvonásai a századfordulón (892) A jogtudomány (895) Az irodalomtörténet és az irodalomkritika (897) A történettudomány (899) A nyelvtudomány és a néprajz (903) A filozófia (904) A neveléstan és a lélektan (906) A közgazdaságtan és a szociológia (907) A klasszikus fizika és matematika fénykora (908) Egyéb természettudományos ágak (909) A biológia és az orvostudomány (911) A műszaki tudományok (912)

3. Politikai gondolkodás 1890—1918 között 914

A nemesi liberalizmus válsága (914) Az állagőrző liberalizmus (915) A szabadelvű párt és a Nemzeti Munkapárt publicisztikája (917) A nacionalizmus átalakulása (918) A „magyar birodalom" és a „nemzeti jellem" politikai mítosza (920) Kísérletek a liberalizmus polgári újrafogalmazására (923) A szabadkőművesség és a liberalizmus polgári újjáélesztése (924) A polgári radikalizmus ideológiájának elméleti kérdései (925) Marxizmus és polgári radikalizmus (927) A neoliberalizmus (929) A magyar polgári radikalizmus és a hasonló külföldi mozgalmak (932) A radikális negyvennyolcasság válaszúton (936) A magyar munkásmozgalom ideológiája (939) Az újkonzervativizmus (944) A politikai katolicizmus. A Néppárt és az újkatolikus irányzatok (946) A „keresztény középosztály" újkonzervativizmusa (948) A jobboldali radikalizmus kezdetei (951)

4. Az irodalom és a művészetek átalakulása a századforduló idején 953

A művész és a művészet helye a polgári társadalomban (953) A nagyváros arculatának átalakulása: az eklektikától a funkcionalista építészetig (956) Naturalizmus és impresszionizmus a szépirodalomban (961) A festészeti impresszionizmus megjelenése: Nagybánya (962) A szecessziós festészet és iparművészet: Gödöllő (963) A modern szobrászat kezdetei (964) A polgári színház (965) Zenekultúra és zenei ízlés (966) A színvonalas szórakoztatóipar (966) A közönséges szórakoztatóipar (968) Az ízlésváltozás politikai összefüggései (969) A népi-nemzeti kultúra felbomlása és átalakulása (971)

5. A művészeti forradalom (1908—1912) 973

A művészeti forradalom a polgári társadalomban (973) A magyar művészeti forradalom fő jellemzői (974) A művészeti forradalom kibontakozása (976) A népi-nemzeti irodalom anekdotaformájának meghaladása: Krúdy és Móricz (980) Karinthy Frigyes (983) A Thália (985) A MIÉNK és a Nyolcak (986) Új festővilág teremtése: Csontváry, Gulácsy (988) Az új világ megtalálása az ősiben: Bartók, Kodály (990) A politikai messianizmusból megújított tradíció: Ady közéleti versei (994) A prófétamagatartás két lehetősége: magyar Zarathustra vagy magyar messiás (998)

XIII. FEJEZET

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS HORVÁTORSZÁG TÖRTÉNETE A 20. SZÁZAD ELEJÉN — *Katus László* 1003

1. A nem magyar népek gazdasági és társadalmi helyzete 1003

A tőkés fejlődés és az iparosodás meggyorsulása a nemzetiségi területeken (1003) A polgári társadalomfejlődés sajátosságai (1006) A polgári demokratikus jellegű nemzetiségi mozgalmak fellendülése (1013)

2. A nem magyar népek nemzeti mozgalmai 1019

A szlovákok (1019) A románok (1027) A délszlávok (1034) A németek és az erdélyi szászok (1039) A kárpát-ukránok (1043)

3. Horvátország és a horvát kérdés története 1046

A Khuen-Héderváry rezsim és a közjogi ellenzék hanyatlása (1046) A horvát nemzeti mozgalom „új kurzusa" (1050) A trialista törekvések erősödése és kudarca (1055) A horvát–szerb koalíció kompromisszuma és a jugoszláv nemzeti egységtörekvések jelentkezése (1059)

XIV. FEJEZET

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA KÜLPOLITIKÁJA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT – *Diószegi István* 1065

A külpolitikai kapcsolatok normalizálása az annexiós válság után (1065) A Monarchia és az első Balkán-háború (1069) Dinasztikus presztízsféltés a Balkán-politikában (1075) Az erőviszonyok eltolódása a második Balkán-háború idején (1078)

XV. FEJEZET

MAGYARORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN (1914–1918) – *Galántai József* 1083

1. A júliusi válság és a háború kitörése 1083

A szarajevói merénylet (1083) Háborús döntés Bécsben (1085) Németország állásfoglalása (1087) Tisza István és a háború (1091) Háború a Monarchia és Szerbia között (1093) A világháború kezdete (1094) A háború és a politikai ellenzék (1099)

2. A háború első évei (1914–1915) 1103

Az első év hadműveletei (1103) A Monarchia hadereje (1107) A háborús hátország (1109) A nemzetiségek (1111) Olaszország és Románia semlegesítése (1115) Olaszország hadba lépése (1117) Az antant hadicéljainak első kifejtése (1118) A második év hadműveletei és a központi hatalmak hadicéljai (1122) A zimmerwaldi mozgalom és a magyar szociáldemokrácia (1126) Parlamenti vita a békéről (1129)

3. 1916, az első súlyos esztendő 1132

Katonai kudarcok (1132) A hátország súlyos nehézségei (1134) A panaszbizottság (1136) A Károlyi-párt megalakulása (1139) A Monarchia békekezdeményezése (1141) Ferenc József halála és Károly trónra lépése (1144)

4. 1917, a fordulatok éve 1146

A bécsi politika 1917 elején (1146) Belpolitikai küzdelmek 1917 elején (1149) Az oroszországi februári forradalom és a magyar belpolitika (1153) Katonabarátkozások a keleti fronton (1155) A Monarchia újabb békekezdeményezése 1917 tavaszán (1157) A pacifizmus és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (1160) A Tisza-kormány bukása és a Választójogi Blokk (1164) A politikai vezetés megmerevedése 1917 nyarán (1167) A nemzetiségek politikájának fordulata (1169) A katonai események mérlege 1917-ben (1172) A munkásmozgalom 1917 őszén és az oroszországi szocialista forradalom (1175) A breszt-litovszki tárgyalások és a wilsoni pontok (1179) A januári sztrájk (1182) A breszti béke. A Monarchia egyéb tárgyalásai a háború befejezése érdekében (1184) A kormánypolitika fordulata (1186)

5. Összeomlás és forradalom 1188

A katonai döntés terve és kudarca (1188) A gazdasági bomlás (1189) A Wekerle-kormány újabb átalakítása és a választójogi törvény (1191) A forradalmi mozgalmak erősödése (1193) Forradalmi jelenségek a hadseregben és a hadiflottában (1195) A nemzetiségek a Monarchia szétzúzásáért (1198) Az antant katonai tervei, hadicéljai 1918-ban (1201) A „fekete nap" és Burián békekísérlete (1203) A délszláv kérdés és Tisza útja (1205) Bulgária kapitulációja és a Monarchia békekérése (1206) A Monarchia bomlása és az október 16-i manifesztum (1209) A magyar pártok nemzetiségi programja (1211) A néptömegek forradalmasodása és a szociáldemokrata párt (1215) A kormányválság és a felül levők tehetetlensége (1216) A balkáni antanthaderő előnyomulása és az olasz támadás megindulása (1219) A Magyar Nemzeti Tanács (1221) Andrássy különbékekérése (1222) A hadsereg összeomlása és fegyverletétele (1224) Forradalom Magyarországon (1226) Egy korszak lezárása — *Galántai József és Hanák Péter* (1227)

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS 1235

FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK 1283

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ 1367

HELYSÉGNÉVMUTATÓ 1395

KÉPEK JEGYZÉKE 1405

TÉRKÉPEK, TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE 1419

ELŐSZÓ

A történet, amelynek újraelbeszélésére — bizonyos fokig új rekonstruálására — vállalkoztunk, az Osztrák—Magyar Monarchia utolsó korszakáról: alkonyáról és leáldozásáról szól. A korszak: a több évtizedes európai béke és a felszín nyugalmát oly brutálisan széttörő négyéves háború mély nyomokat hagyott a túlélő és a következő nemzedék életében, emlékezetében. Ha békéről beszéltek, időhatározó nélkül, akkor ezekre az évtizedekre gondoltak, háborún pedig, jelző és értelmező nélkül, egészen 1939-ig az első világháborút értették. A hosszú békés fejlődés és a kontinuitást olyan brutálisan széttörő háború mögött azonban egységes és összefüggő folyamat állott: az imperializmus kialakulása. Csakis ebbe az egyetemes folyamatba ágyazva értelmezhető a részleges, a regionális folyamat: a dualista Monarchia régtől érlelődő, hol lappangó, hol felszínre törő válsága, amely a múlt század végétől fokozatosan elmélyült, sokoldalúvá vált és végül is a háborúba torkollott. Az osztrák—magyar dualista állami és társadalmi rendszer krónikussá váló válságát azok a nagy nemzeti és társadalmi erők okozták, amelyek szabad kifejlődését a rendszer korlátozta vagy visszafojtotta, s azok a súlyos nemzeti, szociális és politikai problémák, amelyeket 1848 nem oldott meg, 1867 félmegoldásokkal elodázott, s a kibontakozó kapitalizmus pedig új konfliktusokkal, új feszültséggócokkal tetézett.

A korszakot gyakran és méltán nevezik drámainak, egy történelmi dráma végkifejletének. Mert valóban dráma volt: összecsapásoktól hevült, izgalmas, tragikus és sorsfordító, és egyúttal végkifejlet is: történelmi bűnök, tragikai vétségek és még mélyebbre nyúló fejlődésbeli

torzulások következményeinek beteljesedése. Ez a dráma alkalmasint Mohácsnál kezdődött, a kelet-közép-európai balsorsból felépített Habsburg-birodalom születésekor, fő szereplői és konfliktusai a dinasztikus birodalmi integráció alapjainak első mély megrendültekor, a polgári forradalom időszakában, az 1848-as színben, majd az 1867-es felvonásvégben fejlődtek ki. A közkedvelt metafora valamiben mégiscsak sántít. A dráma hősei nem megírt-megrendezett szerepeket játszottak el, nem a végzet bábfigurái voltak, hanem korszakos tendenciák, osztályerők képviselői. A történelem mint világtörténelem — mondja Marx — mindig végeredmény.

A birodalom — és benne Magyarország — valaminő reformja, korszerűsítése, a demokratikus föderáció, az alkotmányos dualizmus és az abszolutisztikus centralizáció, a felbomlasztás és az összetartás tendenciája a polgári átalakulás egész korszakán át végighúzódott a Monarchia történetén. Sokféle, régtől ható és újonnan fellépő tényező: a nagyhatalmi erőviszonyok átrendeződése, a Monarchia hagyományos szövetségi rendszerének megbomlása, a kelet-európai, a balkáni kis népek és a Monarchia keretei közé zárt rokon nemzetek megerősödése és egységtörekvése, a dinasztia, az osztrák és a magyar uralkodó osztályok minden változtatástól irtózó, rugalmatlan konzervativizmusa és nem kis mértékben a demokratikus erők megosztottsága, gyengesége játszott közre abban, hogy a megmerevedett dualista rendszerrel szemben nem a belső reform — sem a föderalista, sem a centralista átszervezés —, hanem a felbomlás, a decentralizáció tendenciája vált uralkodóvá és a háborúvesztés viszonyai között legkönnyebben realizálhatóvá.

Ez az előszó azonban nem kívánja a nyitány szerepét betölteni, amelyben már felcsendülnek a mű fő témái. Nem kívánjuk itt rövid kivonatát és előzetes értelmezését adni azoknak a tényeknek, összefüggéseknek és folyamatoknak, amelyek elbeszélésére és elemzésére csak a következő fejezetekben kerül sor. Ilyesfajta előbeszédben helyénvalóbbnak látszik a tudománytörténeti előzmények, a mienkét megelőző történeti rekonstrukciók felvázolása. Nem gondolhatunk itt módszeres historiográfiai szemlére. Célunk csupán a korjellemző és tudatformáló történetírói irányzatok és felfogások jelzése lehet. Metaforánkhoz visszatérve: egy történelmi dráma utólagos színváltozásait, értelmezésének történeti módosulásait kívánjuk összefoglalni.

Az összeomlás és az újjárendezés időszakában a Monarchia és Magyarország történelmi szerepének megítélése a háborús felelősség nemzetközi vitájához kapcsolódott. Emlékiratok és pamfletek áradata védte vagy vádolta, gyászolta vagy temette a Monarchiát, rábizonyította a háborús felelősséget, vagy felmentette alóla. A történeti és a hatalmi realitásoknak megfelelően, az új kelet-közép-európai államok tudományos és publicisztikai irodalmában, a hivatalos nyugati fórumokon és a demokratikus közvéleményben is a kritika és elmarasztalás kerekedett felül, a Monarchiát tették felelőssé nemcsak a hadüzenetért, hanem a háború előkészítéséért is, egész elnyomó rendszeréért, amely létével provokálta a háborús konfliktust. A versailles-i ítéletnek a polgári történetírásban a Monarchiának mint a „népek börtönének" minősítése felelt meg. Ez az álláspont, ha elfogultságokkal volt is telítve, helyesen bírálta a dualista Monarchia állami és társadalmi rendszerének antidemokratizmusát, mindenekelőtt a nemzetiségek elnyomását. Különösen súlyos bírálatok érték a magyar kormányok nemzetiségpolitikáját. Ha a Monarchiát a népek börtönének, Magyarországot valóságos fegyházának tekintették. A vádlók joggal mutattak rá a megmerevedett dualista rendszer tarthatatlanságára, megdöntésének szükségességére.

A felbontás és újjárendezés alapvetően haladó folyamata azonban elfedte a kritikusok szeme előtt a megvalósítás ellentmondásait és igazságtalanságait. Gyakran úgy volt, vagy úgy látszott, mintha a Monarchia és Magyarország államrendszerének bírálata, háborús felelősségének kimutatása az újjárendezés 1919-ben realizált formájának, sőt igazságtalanságainak igazolására szolgálna. Ezzel szemben a Monarchia-barát — főként a legitimista — történetírás a Habsburgok birodalmának történelmi misszióját, nagy civilizációs eredményeit hangsúlyozta, békés törekvéseit és az ellenfelek szándékos háborús provokációját bizonygatta. A magyar történészek — az osztrákoktól is elhatárolódva — Tisza István háborút ellenző óvásait, a magyar kormány fékező, hódításellenes fellépését dobták a mérleg serpenyőjébe, Trianonnal Mohácsot állították szembe, a kereszténység védelmét, aztán a nemzetiségek boldogulását biztosító magyar alkotmányosságot, s az integer Magyarország természeti és történelmi létjogosultságát mutatták ki. Előttük Trianon igazságtalanságai, a nemzeti önrendelkezés elvének mellőzése fedte el az újjárendezés, a nemzeti államalakulás előrehaladó jellegét.

Tény, hogy a kettős Monarchiában politikai axióma volt az osztrák-német és a magyar nemzeti szupremácia, s a nemzeti elnyomás, a függőség hierarchiája — különösen Magyarországon — a rendszer intézményesített és társadalmilag elfogadott alapelemét alkotta. A „börtön" minősítést mindazonáltal metaforikusnak, vagy publicisztikusnak tartjuk. Ebben az államban, ha korlátozottan is, de kelet-európai mércével mérve nem formálisan, hanem ugyancsak intézményesen és társadalmilag elismerten érvényesültek azok a szabadságjogok, azok a gazdasági és politikai keretek, amelyek a nemzetiségek számára is megadták a polgárosodás és a nemzeti szerveződés lehetőségeit. Ebben az államban, igaz, nagy tökélyre emelkedett a nemzeti elnyomás módszertana, és valóságos kultusz szintjére a nemzeti gyűlölködés. De emellett és ezzel szemben erős hagyománya, eleven szervezete és tudata élt a nemzetek valóságos elnyomottai: munkásai és szegényparasztjai szolidaritásának, sorsközösségük felismerésének. Sok volt a bánat a Duna-tájon, de magyar, román és szláv bánat mindig egy bánat maradt.

Ezt a népi-nemzeti sorsközösséget azonban a két világháború közötti legitimista, illetve nacionalista revíziós történetírás nem tudta felmutatni, így önigazoló történeti rekonstrukciója konstrukció, a külvilágban visszhangtalan propaganda maradt, s emiatt a vereség okozta anyagi és területi veszteségeket nem kevésbé súlyos erkölcsi károsodás tetézte.

A kelet-közép-európai kisállami decentralizáció mizériái, az új államok soknemzetiségű jellege és a nemzeti elnyomás fennmaradása, helyenként éppenséggel súlyosbodása, aztán a fasiszta terroruralom és a második világháború alaposan megváltoztatta a korábbi Monarchia-kép optikáját. Az internáló táborok és a kínzókamrák viszonyítási rendszerében megváltozott a börtön fogalma, a tömeges népirtás és a tomboló fajgyűlölet korában a nemzeti elnyomás és ellenszenv mércéje. A második világháború részint eldöntötte, részint érdektelenné tette az elsőért való felelősség nyomozását. A fasizmus terrorja, a kelet-közép-európai népeket megosztó és sorra elnyelő agressziója sokak szemében rehabilitálta a Monarchia birodalmi egységét és politikai viszonyait. Tekintélyes osztrák, német, amerikai történészek úgy vélték, hogy a fasizmus és a második világháború a Monarchiát igazolta, s hogy 1918 októbere egy ígéretesen jövőbe mutató integrációs tendenciát tört meg, amelynek mintaképe a Habsburgok monarchiája volt.

A Monarchia példakép az emberiség számára, ahogyan Közép-Európa nemzeti, szociális és kulturális ellentéteit egy magasabbrendű közösség harmóniájában oldotta fel; a Monarchia a nemzetinél nagyobb közösséget formáló új rend alapjait fektette le — írták neves osztrák történészek. Konzervatív-legitimista és óliberális európai és amerikai történészek a Monarchiát a „nemzetfeletti" integráció történeti előfutárának, első — habár tökéletlen — megvalósulásának fogták fel. Anélkül, hogy kétségbe vonnánk a tomboló nacionalizmus és a népirtó fasizmus iránti ellenszenv és az új útkeresés őszinteségét, kételkednünk kell e történetírói irányzat valóságlátásában és értékítéletében. Jókora históriai rövidlátás kellett ahhoz, hogy egy történész az emberiség nemzetfeletti egyesülésének, egy modern integráció mintaképének lássa azt a soknemzetiségű birodalmat, amely a régmúlt: a feudális dinasztikus integráció kései maradványa volt. Csak elfogult historizálással lehetett e soknemzetiségű államot, amely az osztrák-német és a magyar uralkodó osztályok hegemóniájának, s a többi nemzet hierarchikus függésének kerete volt, nemzetfelettinek feltüntetni.

A fasizmus viszonyítási rendszerében megváltozott optika nem változtathatta meg a valóságot: a Monarchia egésze feudalizmus kori maradvány volt, felső szintű és tartományi kormányzásában az abszolutizmus, gazdasági-társadalmi rendszerében — különösen keleti felében: Galíciában, Magyarországon, Horvátországban — a feudalizmus erős maradványai éltek tovább. Ebben az államban a gazdaság csak egyes szektorokban korszerűsödött, a társadalom csak részlegesen polgárosodott, de a dinasztikus abszolutizmus könnyen, csaknem észrevétlenül alakult át bürokratikus etatizmussá, a nagybirtok hegemóniájának védelme újkonzervatív kapitalizmusellenességgé, s a polgárság kezdettől vérszegény liberalizmusa maga siettette saját sorvadását a feltörő demokratikus és szocialista népmozgalmak ellenében. Ebben az államban a kapitalizmus kétségtelen gazdaságfejlesztő, egységesítő és civilizáló eredményei ellenére a népeket és a régiókat nemcsak etnikai, hanem társadalmi ellentétek, a fejlettségi szint nagy különbségei is elválasztották, és előbb a nemzeti egyenlőtlenségen alapuló függésrendszert kellett volna lebontani ahhoz, hogy a régió demokratikus föderációjának, internacionalista integrációjának akárcsak elvi lehetősége elgondolható legyen.

A „nemzetfeletti integráció" példaképeként való rehabilitáció ellenében a második világháború után is továbbélt a „népek börtöne" minősítés, sőt új érveket kapott nálunk és a szomszéd országokban a marxista történetírás gyökeresen más alapozású tételeiből. A marxista szemlélet internacionalista alapon, a szocialista munkásmozgalom fejlődésének és forradalmának szempontjából értékelte a Monarchia történeti szerepét és felbomlását. Rámutatott a folyamat gazdasági-társadalmi alapjaira, a feudális maradványokkal átszőtt tőkés rendszer sokrétű ellentmondásaira, osztályszempontból ítélte meg a Monarchia jellegét, szerepét, elnyomó rendszerét. A múlttól való radikális elhatárolódás és a szocializmussal beköszöntő korszakváltás kontrasztos kiemelése végett kezdetben a múlt negatívumait hangsúlyozta, a Monarchia népellenes, antidemokratikus és nemzetelnyomó uralmi rendszerét állította a rekonstrukció reflektorfényébe. Ez utóbbi ponton felfogása érintkezett a két világháború közti polgári nacionalista történeti irányzatok Monarchia-képével, a „népek börtöne" felfogással. A magyar történészek is kezdetben az ország függő helyzetét, elnyomatását, kínos-keserves fejlődésének és torzulásának érveit emelték ki, a gazdasági fejlődés viszonylagos pozitívumai, a rendszer viszonylagos liberalizmusa nyújtotta polgárosodási lehetőségek, a civilizáció és a kultúra jelentős eredményei, a szellemi élet jövőt formáló megújhodása kívül estek látókörükön.

Idők rendjén azonban mind a „börtön", mind a „mintaállam" politikai minősítés valóságértéke megcsappant, érdekmotivációja elhalványult. Az 1960-as évek elejétől-közepétől a hosszú távú folyamatokat kutató, útkereső történészek figyelme a Monarchia kulturális öröksége felé fordult: Bécsben, Budapestben, Prágában, Zágrábban nemcsak a rivalizáló politikai fórumokat, hanem a kultúrateremtő központokat is meglátták. Felfedezték azt a különös kulturális felvirágzást, amelyben a szellemi forradalom megelőzte, előkészítette a politikait, és még a dekadens, apolitikus művészi irányzatok is a progresszió szövetségeseivé, hordozóivá váltak. Kultúrtörténészek, tudomány- és művészettörténészek azt a véleményt formálták meg, hogy az egykori Monarchia a modern kultúra, a 20. századi szellemi megújhodás melegágya volt, a lelkek nevelője, és a nyugati kultúrát átvevő, elmaradt peremvidékek, Budapest, Prága, Krakkó — nem is szólva

a mindig is művelt Bécsről — két évtized alatt a modern kultúra és művészet műhelyei lettek.

Ezt az új képet hatalmas szellemi teljesítmények, lenyűgöző nevek valószerűsítik. A matematikai közgazdaságtan, a polgári filozófia új irányzatai, a pszichoanalízis, a strukturalista nyelvészet, a tudományszociológia, a 20. századi zene megalkotása, új irodalmi irányok, a szecessziós és az avantgard művészet érdemleges ágai indultak el, s olyan nagy szellemek, olyan zsenik éltek és alkottak a Monarchiában és Magyarországon, mint a közgazdász Böhm-Bawerk és Schumpeter, a jogász Kelsen, a filozófus Wittgenstein, Mach és Husserl, a marxizmushoz eljutó Lukács György és az általa inspirált budapesti „vasárnapi kör", a szociológus Mannheim, az esztéta Hauser és Fülep Lajos; a modern személyiségpszichológia atyja, Freud; olyan írók és költők, mint Hofmannstahl, Rilke, Musil, a prágai Hašek, Kafka, Werfel, a budapesti Nyugat írógárdája és forradalmasító zsenije, Ady, a krakkói író-festő-rendező művész Wyspiansky, a festő Klimt, Kokoschka, Mucha, Ripp-Rónai, Gulácsy, Csontváry és végül, de talán elsősorban a Mahler és a Richard Strauss képviselte átmenet után olyan zenei újítók, mint Bartók, Kodály, Schönberg, Janáček.

A hanyatló-bomló Monarchiának ez a csodálatos kulturális virágzása olyan imponáló, hogy hajlanánk is a „melegágy" kép elfogadására, ha nem látnánk mögötte, az elitkultúra káprázata mögött, a közel 20 millió analfabétát, a szegénynép százados elmaradottságát, ha nem figyelnénk fel az álnépies műdal és a bécsi-pesti operett, a silány és giccses „népművelési" tömegtermelés térhódítására, ízlés- és tudatromboló hatására. Ha nem kellene azt is regisztrálnunk a fenti fényes névsor kontrasztjaként, hogy a prefasiszta nemzeti szocializmus is Bécsben született, itt fejlődött nagyra az antiliberális keresztény-szocializmus, a vulgáris fajelmélet, és Budapesten bontogatta szárnyait a jobboldali radikális „fajvédelem". A Monarchia ugyanis nemcsak a lelkek nevelője, hanem temetője is volt, nemcsak forradalmi szellemi irányok, hanem új ordas eszmék melegágya is. A peremvidékiség tudatából, elmaradottsági komplexumából, a bürokratikus elidegenedés szorongásaiból, az érintkező régiók, etnikumok, kultúrák cseréjéből és ütközéséből hatalmas értékek csiholódtak ki, de felfokozott nacionalizmus, ellenségeskedés is bőven termett, s a bürokratikus diktatúra

tendenciája is megerősödött. Ellentmondásos volt ez a soknemzetiségű, múltból maradt birodalom, nemcsak gazdasági-társadalmi rendszerében és állami felépítésében, hanem utóéletében, a történeti rekonstrukciók színeváltozásaiban is.

Egyetlen csekélyke érdemet azért ne tagadjunk meg ettől a liberálisan arisztokratikus és kedélyesen bürokratikus, abszolutisztikusan kormányzott jogállamtól. Igaz, duzzadt a lefojtott alkotó energiáktól, igaz, bővelkedett mellőzött és félreismert zsenikben, de azért — amint nagy írója és kritikusa, Robert Musil megjegyezte — itt „mindig csak a zsenit tartották tökfejnek, de sohasem fordult elő, mint másutt, hogy a tökfejt is zseninek tartották volna". Ez a méltán széthullott, de sokáig méltánytalanul alábecsült állam, meglehet, a népek börtöne volt, ha nem is annyira a 20. század közepi értelmiségi, mint inkább a 19. század végi polgár szemszögéből, de a modern kultúra melegágya is volt, habár nem a századvégi polgár, hanem a 20. század második felét megért értelmiségi szemében.

Ha a népek börtöne volt, a szabad nemzeti fejlődés torlasza, akkor abba, ha pedig az újító szellem melegágya volt, ebbe kellett belepusztulnia.

*

E villanásnyi historiográfiai vázlat érzékeltetheti, mennyi problémával, nehézséggel kellett a szerzői kollektívának, amely a dualista Monarchia utolsó korszakának feldolgozására és a történeti kép újraértelmezésére vállalkozott, megküzdenie. A szemléleti egyoldalúságokon és elfogultságokon túlmenően, a publicisztikai vitairodalom túláradó bősége és a tudományos szakirodalom szűkössége, alapvető témák feldolgozásának hiánya is nehezítette munkánkat. A két világháború közötti magyar történetírás alig hagyott ránk használható, megbízható értéket, a marxista történetírás pedig negyedszázad alatt csak az alapvetést végezte el, egyes részterületeket példásan kimunkált, más fontos témákat még nem érintett. Mindezzel nem összefoglalásunk gyengéit akarjuk előre mentegetni — minden munka önmagát magyarázza —, hanem a megírás feltételeit, gondjait kívánjuk röviden jelezni. A szerzők az eddigi szakirodalom fontosabb munkáinak eredményeit messzemenően méltányolták és kritikusan felhasználták, a hiányokat

pedig jórészt saját kutatásaikkal igyekeztek pótolni. Tisztában voltak vele, hogy egy téma első megközelítése, egy történeti kép újraértelmezése a tévedés kockázatával jár, de ezt a kockázatot minden írástudónak, ha valamit mondani akar korának és közösségének, vállalnia kell. Álláspontunkat, megoldásainkat nem tekintjük lezártnak, még csak teljesen konzisztensnek sem. A szerkesztő nem törekedett felfogásbeli árnyalatkülönbségek önkényes vagy kompromisszumos eltüntetésére, még inkább tiszteletben tartotta az egyes szerzők egyéni leleményeit és stílusát. A szerzői kollektíva a munkát mai tudásunk szintjének megfelelő alapnak tekinti, amelyről további kutatások indulhatnak, s amelyet vitathatnak, korrigálhatnak. A kötet bizonyára nem mentes történetírásunk egészére is jellemző gyengeségektől: először itt foglaljuk össze a korszak kultúrtörténetét, itt adjuk a társadalmi fejlődés szélesebb körképét, a politikai pártok, irányzatok ideológiakritikai elemzését, a külpolitika és a politikai gondolkodás történeti vázlatát, számolva a további javítások, újrafogalmazások szükségességével - - és a tévedések kockázatával.

*

A korszak történetét részben időrendi egymásutánban, részben tematikai egységekben dolgoztuk fel. A bevezetést, az 1890-es évek és a századelő politikai történetét, továbbá a társadalomtörténeti fejezetet Hanák Péter írta; a külpolitikai fejezeteket Diószegi István, a korszak gazdaságtörténetét Katus László és Vörös Antal, a nemzetiségi kérdés alakulását Katus László dolgozta fel. A koalíciós kormány időszakának áttekintése Dolmányos István, a munkapárti kormányok négyéves időszakának feltárása Pölöskei Ferenc munkája; a munkásmozgalom 1906 és 1914 közötti problémáit Erényi Tibor, a polgári radikalizmusról szóló részeket Mucsi Ferenc foglalta össze; a kultúrtörténeti fejezetet Szabó Miklós, a világháború történetét pedig Galántai József írta meg. A kötet szerkesztésében Mucsi Ferenc működött közre. Az időrendi áttekintést Szabó Dániel, a bibliográfia jelentős részét Varga István állította össze; a jegyzetapparátus ellenőrzését Balassa Györgyi és Rozsnyói Ágnes végezte el. A mellékletek szerkesztője Szász Zoltán volt, a szerzők mellett ő működött közre a grafikonok, a térképek és a képi illusztráció összeállításában; a térképek zömét Bereznay András

tervezte, a képeket Szvoboda Gabriella gyűjtötte és technikailag szerkesztette. A képanyag történeti szerkesztése Hanák Péter elgondolásai szerint történt.

A szerzők ezúton is megköszönik Gergely Andrásnak, Köte Sándornak, Király Istvánnak (Kaposújlak), Ladányi Andornak, Németh Lajosnak, Sarlós Bélának, S. Vincze Editnek, Szabó Dánielnek, Szász Zoltánnak, Veliky Jánosnak és Vörös Károlynak, hogy előtanulmányukat, illetve készülő munkájuk kéziratát, és Kiszely Gyulának, hogy képgyűjteményének értékes darabjait rendelkezésükre bocsátották. Köszönetünket fejezzük ki a kötet lektorainak, Tokody Gyulának és Berend T. Ivánnak gondos, alapos, sokoldalú bírálatukért, amely nagy segítséget nyújtott a viták, félreértések és hiányok kiküszöbölésében. Nagy segítségére volt a szerzői kollektívának az Akadémiai Kiadó szerkesztője, Tárnok Irén. Köszönettel tartozunk a kötet adminisztratív ügyintézőjének, Sz. Simon Ilonának és a Történettudományi Intézet könyvtárosainak, gépelőinek, technikai munkatársainak segítségükért. E széles kollektíva készséges együttműködése tette lehetővé e kötet elkészítését.

Hanák Péter

BEVEZETÉS

A KONSZOLIDÁCIÓ NEGYEDSZÁZADA

Az 1867. évi kiegyezés valóságos politikai konszolidációt teremtett az Osztrák—Magyar Monarchiában. A konszolidáció egybeesett és jórészt összefüggött a kapitalizmus közép-európai felívelő szakaszával, a 19. század második felének tartós gazdasági fellendülésével. Bár jogtalanul tulajdonította saját kormányzata érdemének, nem alaptalanul hivatkozhatott Tisza Kálmán 1890. január elsején elmondott hagyományos kormányfői üdvözletében a konszolidáció és prosperitás — az akkor már csaknem negyedszázados békekorszak — eredményeire. Tény, hogy az 1860-as évektől a 19. század végéig Magyarország a gyors ütemben fejlődő európai országok közé tartozott. A nemzeti jövedelem átlagos évi növekedési rátája meghaladta a 3%-ot. Az ország viszonylag rövid idő, három évtized alatt megjárta a kapitalizmus megalapozó szakaszát, amely megteremtette az ipari forradalom előfeltételeit. Mindez azon alapult, hogy kedvező időpontban, sok szempontból kedvező körülmények között kapcsolódott bele az európai, illetve a monarchiai tőkés munkamegosztásba.

Magyarország számára annyi balszerencse közt, a szabadságharc veresége után, a súlyos elnyomatás ellenére kedvező mozzanat volt, hogy a tőkés rendszer gazdasági, társadalmi és jogi feltételei kelet-európai időmértékkel mérve kellő időben, a század derekán létrejöttek. E folyamatban nem a kiegyezés játszotta a fő szerepet, hanem 1848. A forradalom azáltal, hogy az agrárkonjunktúra kibontakozása előtt felszámolta — éspedig a régió lehetőségeihez képest radikálisan — a jobbágyrendszert, tág teret nyitott a tőkés vállalkozás és a tőkebe-

hatolás számára, és megteremtette a konjunkturális ciklusba való gyors bekapcsolódás társadalmi, termelési és jogi feltételeit. A Nyugat- és Közép-Európában akkor kibontakozott ipari forradalom viszont a tőkés növekedés két lényeges — és Magyarország belső fejlődése alapján csak lassan és nehezen megteremthető — feltételét hozta létre: a piacok dinamikus bővülését és a termelési tényezők, elsősorban a tőke és a technika importját. Az 1867. évi alkotmányos konszolidáció természetesen előmozdította a külkereskedelmet, biztonságot és biztosítékot nyújtott a külföldi tőkebefektetéseknek.

A polgári forradalom, a mezőgazdaság modernizálása, a közlekedés és a hitelszervezet kiépülése, az alkotmányos konszolidáció nemcsak idejekorán, hanem, ami különösen kedvező volt, csaknem egyidejűleg, szimultán és egymást erősítve következtek be. Ez az előny jól lemérhető kelet-európai összehasonlításban. Azokban a kelet-európai országokban, amelyekben a jobbágyfelszabadítás csak az 1860-as években, felemás reformok útján történt, a nagyobb mérvű tőkebehozatal pedig csak a század végén indult meg, az egész tőkés fejlődés a magyarországinál gyengébb, vontatottabb volt, s az ipari forradalom részlegesen, tökéletlenül, vagy egyáltalán nem bontakozott ki. A körülmények kedvező egybeesése lehetővé tette, hogy a vezető szektorokat jelentékeny és hatékony beruházások serkentsék. A kapitalizmus megalapozó szakaszában a nagy tömegű beruházások éppen azokba az ágakba irányultak, amelyek nélkülözhetetlen előfeltételei az ipari forradalom kiteljesedésének: a mezőgazdaságba, a vasútépítésbe és egyéb infrastrukturális létesítményekbe, vízszabályozásba, középítkezésbe. A közel három évtizedes megalapozó szakaszban beruházott 7 milliárd korona egyharmada jutott a mezőgazdaságnak, 40%-a a közlekedésnek, 15%-a egyéb építkezésre, vagyis több mint a felét az infrastruktúra fejlesztésére fordították.

Az infrastrukturális beruházások túlsúlya hosszabb távra kedvezőnek bizonyult, nemcsak azért, mert hatékonyan hozzájárult a Monarchia közös piacán erős versennyel, sok akadállyal küzdő tőkés iparosodás szélesebb alapú kibontakozásához, hanem azért is, mert a költséges és lassan megtérülő fundamentális beruházásokra olyan időben került sor, amikor a nyugati tőke még olcsóbb volt és nagyobb érdeklődéssel fordult Közép- és Kelet-Európa felé, mint a század végén. Hozzájárult

a beruházások kedvező alakulásához az osztrák tőke elsőrendű gazdasági és az osztrák állam alapvető politikai és stratégiai érdekeltsége, majd a kiegyezés után a magyar kormányok gazdaságpolitikája is. Igaz, a szabad kereskedelem korában, a Monarchia gazdasági közösségének keretében, a szuverenitás lényeges kellékeit nélkülöző magyar állam gazdaságfejlesztő tevékenysége meglehetősen szűk térre korlátozódott, de ez is hatásosnak bizonyult a vasútépítés, a vízszabályozás, az építkezések támogatásában, a Magyar Államvasutak (MÁV) tarifapolitikájának megszabásában, a mezőgazdaság színvonalának emelésében; amint az önrendelkezés csonkaságának gazdaságpolitikai hátrányai is szembetűnően megmutatkoztak a külkereskedelmi szerződésekben, a jegybank hitelpolitikájában, és főként a megalapozó szakaszban is lehetséges iparosodás egyoldalúságában. Végül érdemes megemlíteni, hogy a korszakban realizált tőkefelhalmozást a külkereskedelmi cserearányok időlegesen kedvező alakulása is előrelendítette: az ipari forradalom időszakában az árviszonyok a mezőgazdasági árutermelésnek kedveztek.

A legjelentősebb, egyetemes hatású modernizáló tényező a vasút volt. Az 1890-es évek elejére a fővonalak már kiépültek, és a helyiérdekű vasúthálózatból is több mint 3 ezer km állt készen. A dualizmus első negyedszázadában a megelőző korszakban épült 2 ezer km sínpálya a hatszorosára, a szállított teheráru súlya a nyolcszorosára, az utasforgalom a tízszeresére nőtt. Az adatok mögött az a korformáló folyamat rejlik, amelynek során a helyi piaci körzetek valóságos országos piaccá egyesültek, az ország pedig szervesen betagozódott a nemzetközi áruforgalomba. Közvetlen gazdasági hatásán túlmenően, a vasút megváltoztatta az ország települési és gazdaságföldrajzi képét, előrelendítette a sűrű hálózattal átszőtt ipari és agrárvidékek tőkés fejlődését, és hozzájárult az egyes rétegek életmódjának megváltozásához is. A vasút gazdaságpolitikai jelentőségének tudatában a magyar kormányok korán megkezdték a külföldi tőke kezén levő társaságok államosítását, utóbb az államvasutak továbbfejlesztését. Az 1880-as évek végén a MÁV tulajdonában volt a vasutak 60, a kezelésében 20%-a. Ily módon az állam határozta meg a további építkezések programját, a tarifapolitikát, ő osztotta el a vasút hatalmas megrendeléseit. A Baross Gábor nevéhez fűződő vasútpolitika elsősorban a mezőgazdaságnak, a terményszállításnak kedvezett, de az iparvidékeket és vállalatokat is

fokozatosan bevonta a vasúti forgalomba, illetve a tarifakedvezményezettek körébe.

A vasúthálózat gyors kiépülése nagymértékben hozzájárult a mezőgazdaság modernizálásához, az agrár árutermelés ugrásszerű növekedéséhez. A dualizmus első negyedszázadában a művelés alá vont terület 2,3 millió hektárral, 25%-kal, a termésátlagok pedig átlagosan kétszeresére nőttek. Így a gabonaneműek termelési mennyisége megkétszereződött; a búzáé és a kukoricáé háromszorosra, a burgonyáé négyszeresre emelkedett. Mezőgazdaságunk egészében jól használta ki az európai konjunktúrát, habár éppen a konjunkturális szükséglet monokultúrás termelési aránytalanságokra is vezetett: a búza és a kukorica a művelt terület több mint felét, egymaga a búza közel harmadát foglalta el. Az egyoldalú termelési szerkezet és a magas önköltségek miatt a mezőgazdaság erősen megsínylette a század utolsó két évtizedét megülő gabonaértékesítési válságot. Ekkorra azonban már elérte a modernizálásnak azt a fokát, hogy intenzívebb művelési módszerekkel, a termelési struktúra módosításával, a korszerű állattenyésztés fokozatos bevezetésével, és nem utolsósorban a lisztexport növelésével kiállta a századvég megpróbáltatásait.

A 19. században a mezőgazdaság volt mind a felhalmozás, mind a befektetés fő szektora. A kiépülő hitelszervezet tevékenységének is a mezőgazdasági hitelnyújtás, illetve az onnan eredő felhalmozás összegyűjtése állott a középpontjában. A hitelszervezet gyors fejlődése a kiegyezés után indult meg. Negyedszázad alatt 5 európai méretű és külföldi tőkeérdekeltséggel létesített nagybank, szorosabban-lazábban hozzájuk kapcsolódva több mint 3 ezer kisebb bank, takarékpénztár hitelszövetkezet alakult és működött. Összes tőkeállományuk a kiegyezés kori 730 millióról 1890-ig 3,2 milliárd koronára, ebből a jelzálogkölcsönök összege 200 millióról 940 millió koronára emelkedett. A külföldi nagytőke hazai közvetítőjeként, másodrangú társaként jelentkező nagybankok hamarosan önállósultak, kulcspozíciót foglaltak el a gazdasági életben, jelentősen hozzájárultak az államkölcsönök elhelyezéséhez és az évtizedekig deficites államháztartás egyensúlyának helyreállításához. Ez a dualizmus első negyedszázadának állami és gazdaságpolitikai szempontból fontos betetőző eredménye volt. Az 1880-as évektől kezdve a banktőke figyelme növekvő mértékben az iparvállalatok finanszí-

rozása, részben alapítása felé fordult, s egészében véve a nyugat-európainál nagyobb szerepet játszott a monarchiai és a magyarországi iparfejlesztésben.

A tőkés iparosodás kezdetei egyes ágakban — a malomiparban, a bányászatban, a gépgyártásban — 1848 előttre, illetve az abszolutizmus korára nyúlnak vissza; az ipari forradalom azonban csak háromnégy évtizeddel később, az 1890-es években bontakozott ki. Európai összehasonlításban ez megkésésnek, kései iparfejlődésnek számít, kelet-európai viszonylatban azonban egyidejű, sőt a legtöbb kelet-európai kis országot megelőző, jobban megalapozott és teljesebben kibontakozott folyamat volt. Ez részben a monarchiai gazdasági kooperációból következett. A gazdasági közösség hatását tekintve, a kapitalizmus megalapozó szakaszában az előnyök dominálták. Az osztrák tőke, különleges profitérdekeltsége folytán, a nyugati tartományok iparosításának meggyorsítása végett aktívan és hatékonyan részt vett a magyarországi infrastruktúra és mezőgazdaság fejlesztésében, s ezzel közvetve az iparosítás megalapozásához is hozzájárult. Nem e megállapítás, hanem a valóság ellentmondása az, hogy e hozzájárulással egyidejűleg a gazdasági közösség hátráltatta is, Ausztria iparcikk-behozatala, ipari versenye közvetlen hatását tekintve elnyomta, szorította, akadályozta a hazai iparfejlődést. Ennek következtében a megalapozó szakaszban is lehetséges és szükséges iparfejlődés fölöttébb satnya és egyoldalú maradt, jobbadán a helyi természeti adottságokhoz kötődő alapanyagkitermelésre, a szén- és vasbányászatra, a vaskohászatra és az élelmiszeriparra korlátozódott. Egyedül a malomiparban zajlott le tényleges „forradalom". Ez az ág már az 1890-es évekre elérte későbbi kapacitásának háromnegyedét. A monarchiai gazdasági közösség másik hátránya az volt, hogy a tőkés iparosodás kezdeti szakasza, nélkülözvén a tömegfogyasztásra dolgozó, nagy tömegű munkást foglalkoztató könnyűipari ágakat, nem játszotta azt a felgyorsító szerepet, és nem járult oly mértékben hozzá a társadalom polgárosításához, mint a nyugati tőkés fejlődésben.

Az 1880—1890-es évtizedforduló a magyarországi tőkés gazdaság történetében is szakaszhatár: az ipari forradalom kibontakozása és tetőződése megváltoztatta a megalapozó szakaszban uralkodó fejlődésmenetet és gazdaságpolitikai irányzatot. A változás megmutatkozott a

kiegyezés társadalmi bázisát alkotó erők, az ausztriai burzsoázia és a magyar földbirtokosság, illetve az utóbbi és a hazai burzsoázia közti szövetség lazulásában, az érdekütközések sűrűsödésében. Amíg a megalapozó szakaszban a birodalom két része közötti gazdasági kapcsolat a fejlettebb ipari és a fejlődőben levő agrárország interdependenciájának jegyében alakult, és tőkés fejlődésük nagyobbrészt egymást kiegészítette, a következő szakaszban Magyarország gazdasági erősödése, iparosodása fellazította a függő viszonyt, a magyar ipari burzsoáziát és a földbirtokosok egy részét a gazdasági közösség lazítására ösztönözte. Bomladozott a magyar földbirtokosok és a fejlődő kereskedő-pénztőkés burzsoázia közti szoros érdekközösség és gazdaságpolitikai harmónia is. Az agrárérdekek elsőbbségét védelmező földbirtokosok szembefordultak a nagyburzsoázia önállósodásával és iparfejlesztő programjával, a tőkés körök pedig ellenezték az agrárius gazdaságpolitikát.

A dualizmus első negyedszázadában előrehaladt a társadalom polgári átrétegződése: megerősödött a modern burzsoázia, megszületett az ipari munkásosztály. A polgárosodás folyamata az ország túlnyomó részére kiterjedt, valamennyi osztályt, réteget érintette, számarányukat és a struktúrában elfoglalt helyüket megváltoztatta. Hatása vidékenként és rétegenként erősen ellentmondásos volt. Minél tradicionálisabban élt, gazdálkodott, gondolkodott egy régió vagy egy réteg, annál inkább megsínylette a tőkés viszonyok előretörését, annál menthetetlenebbül megrekedt vagy lesüllyedt a polgárosodás sodródó áramában. Az átrétegződés tehát nagy szociális és regionális eltolódásokat eredményezett, és ezek nyomán új ellentéteket érlelt. Ezek azonban a dualizmus első negyedszázadában jobbadán lappangva gyülemlettek. A polgárosodás kezdetén a tőkeviszonyból sarjadt ellentétek, akárcsak hordozó rétegeik, fejletlenek voltak, a feudális struktúra elhaló, hanyatló elemeinek elégedetlenségét pedig egy időre elfedték a gazdasági konjunktúra és a polgári államberendezkedés ígéretes lehetőségei. Csak az 1873. évi gazdasági válság, az államháztartás krónikus pénzügyi bajai, majd a hosszan elhúzódó gabonaértékesítési válság tudatosította az okozati összefüggést a tradicionális társadalomelemek hanyatlása és a tőkés szabadverseny térhódítása között.

A régi és az új struktúra súrlódását jelezték az 1880-as évek elején robbanásszerűen kitört antiszemita zavargások és az első konzervatív

szervezkedési kezdemények. A politikai antiszemitizmus és az újkonzervativizmus akkor nem vált a közéleti frontok átrendeződésének katalizátorává. Az antiszemita tőkeellenesség tömegeket mozgató zavargásai hamarosan elcsitultak. Az 1880-as években a „gazdavédelem" programjával fellépő agrárius konzervativizmus sem tudta a magyar társadalom hagyományos politikai szerveződési rendjét felbontani. A sűrűsödő súrlódások és válságjelenségek ellenére, ez az évtized még a nyugalmi periódushoz tartozott. Még jelentékenyen bővült a termőterület és a termelés, még javában folytak a nagy megalapozó építkezések. A vezető réteg jó része még eszményként őrizte a liberális nemzeti hagyományt. A Monarchia szolid nagyhatalomnak látszott, a dualista politikai rendszer pedig szilárdnak, maradandónak.

A POLITIKAI RENDSZER

A kiegyezéssel teremtett konszolidáció belpolitikailag a három leghatalmasabb erő: az alkotmánypárti földbirtokosokkal együtthaladó osztrák-német burzsoázia, a polgárságot is képviselő magyar nagy- és középbirtokos osztály és a dinasztikus arisztokráciára, a felső katonai és civil bürokráciára támaszkodó Habsburg-dinasztia szövetségén alapult. A kompromisszum két ellentétes tendenciát békített össze: fenntartotta és megszilárdította az uralkodó osztályok és a dinasztia hatalmát a demokratikus népi és a nemzeti törekvésekkel szemben, ugyanakkor liberális elveket és intézményeket juttatott uralomra az abszolutizmus ellenében. A kiegyezés után a Monarchia mindkét felében kiépítették a parlamentáris állam törvényhozó és végrehajtó szerveit; polgári jogrendszert, pénzügyigazgatást, művelődési intézményeket vezettek be, törvényesen biztosították az alapvető polgári szabadságjogokat, beleértve a nemzetiségek elemi jogait is. Tulajdonképpen az Osztrák—Magyar Monarchia volt Európa keleti határa, ahol a liberalizmus az államrendszer törvényesen és intézményesen rögzített uralkodó eszméjeként gyakorlatilag is érvényesült.

A dualizmus negyedszázados gyakorlati működése eloszlathatta azokat az aggályokat, amelyek Magyarország csakhamar bekövetkező beolvasztásának fenyegető veszélyére figyelmeztettek. Az ország belügyi önállóságára a magyar pártok és kormányok féltékenyen vigyáztak, a magyar

MAGYARORSZÁG KÖZIGAZGATÁSI. TÉRKÉPE

1914-BEN

A MONARCHIA ORSZÁGAI ÉS TARTOMÁNYAI 1913-BAN

Országhatárok

Országhatárok az Osztrák–Magyar Monarchián belül

Osztrák koronatartományok határai és a horvát–szlavón–magyar határ

A tartományi székhelyek és Horvát-Szlavónország fővárosa egyszer a Monarchia fővárosai kétszer vannak aláhúzva

belügyekbe a ciszlajtán rész alkotmányos szervei közvetlenül nem, csupán a közös szerveken keresztül, vagy a magyar kormánnyal való közösügyi tárgyalásokon szólhattak bele. Ez a joguk a magyar kormányoknak is megvolt Ausztriával szemben, ennek ellenére az a baljós prognózis sem igazolódott, hogy a kiegyezés a magyar hegemóniát szentesíti, ez pedig a birodalom közeli felbomlására vezet. A kiegyezés éppenséggel növelte a Monarchia erősen devalválódott értékét, nemzetközi súlyát.

Nem váltak valóra viszont azok a remények sem, amelyeket a liberális reformnemzedék kiegyezést megélt tagjai, Deák Ferenc és Eötvös József köre, és egy fiatalabb reformgárda a függetlenség rovására tett engedményekkel elért alkotmányos konszolidációhoz fűzött. Már a polgári államrendszert megalapozó kodifikáló és intézményépítő munka is sok engedményt tett a feudális hagyománynak a közigazgatásban, a választási rendszerben, és az uralkodói felségjogoknak a végrehajtó hatalom szabályozásában. A polgári és nemzeti jogok alkotmányos garanciáinak kiépítése pedig vontatottan, korlátozottan haladt és hamarosan abbamaradt.

A liberális reform lendületének elapadásához alkalmasint hozzájárult a nemzedék nagyjainak viszonylag korai halála, illetve visszavonulása. A hanyatlás gyökerei azonban mélyebbre nyúltak. A liberális reformnemzedék zöme, az itthonmaradt aktív politikusok már a forradalom, még inkább a kiegyezés után szembekerültek a demokráciával, amelyet a nemzetiségi és paraszti többségű országban veszedelmesnek tartottak. A rendszer gyakorlati kiépítése Tisza Kálmánra és szabadelvű cégérű pártjára maradt. Ők abból indultak ki, hogy a dualista államrendszer nem alkalmas mélyreható liberális reformalkotásokra. A Monarchia stabilitását valójában nem is elvek és reformok, hanem az elvektől nem feszélyezett antireform-politika: a „non movere" praktikus szabálya szolgálta legjobban. Az osztrák és a magyar vezető réteg és a birodalom legfelső, dinasztikus kormányzó csoportja kezdettől tudta, vagy csakhamar felismerte ezt. Ők a szabadság és az egyenlőség ellentmondásának dilemmáját gordiuszi módon: mind a szabadság, mind az egyenlőség korlátozásával, a szociális és nemzeti függésrendszer rögzítésével oldották meg. A dualista Monarchiában mindenki szabad volt, aki vagyona, pozíciója, összeköttetései révén élni tudott a szabadság-

jogokkal, és minden polgár egyenlő volt a törvény előtt, csak éppen nem volt mindenki polgár. A kettős Monarchia nehezen megkonstruált államrendjét és egyensúlyát nem lehetett egy nyugati mintájú parlamentarizmus szabályai szerint hosszabb távon fenntartani.

A lényeges különbségek tulajdonképpen nem az alkotmányosság jogi modelljében és intézményeiben mutatkoztak meg. A Monarchiában ténylegesen működtek a helyi, a tartományi és az országos képviseleti testületek, tartománygyűlések és parlamentek, ténylegesen létezett — és a nyugati országokétól minőségileg nem különbözött — a sajtó-, a szólás-, a szervezkedési szabadság, kiépült a független bíróságok szervezete. A jellegzetes különbség a választott képviseleti és önkormányzati szervek erőtlenségében, törvényalkotó és ellenőrző funkciójuk korlátozottságában, vagyis a végrehajtó hatalom minden szinten érvényesülő túlsúlyában: a közigazgatási szerveknek a helyi önkormányzattal, a kormányoknak a parlamentekkel és az uralkodónak az egész alkotmányossággal szemben domináló hatalmi túlsúlyában mutatkozott meg. A helyi végrehajtó hatalom, a törvényhatóságok és tartományok élén a kormánytól függő, kinevezett főispánok, illetve tartományfőnökök (helytartók) állottak. Az alsófokú közigazgatási tisztviselők bizonyos bírói funkciókat is elláttak, s a törvénnyel nem — vagy nem egyértelműen — szabályozott ügyekben pedig saját mérlegelésükre bízott, diszkrecionális joggal, a „rend fenntartására" a helyi karhatalmi erőkkel rendelkeztek. A közigazgatási apparátussal szemben a helyi és tartományi képviseleti szerveknek inkább deklaratív tanácskozó és tiltakozó szerepük, semmint valóságos ellenőrző, felelősségre vonó hatalmuk volt. Ez az erőtlenség parlamenti szinten is megmutatkozott. Ausztria politikai gyakorlatában nem valósult meg sem a többségi, sem a felelős kormányzat elve, a kormányok többnyire a császári hatalom végrehajtói, gyakran a parlamenti pártokon kívülálló hivatalnokok voltak. Ezt a pártokon kívül- és felülállást az is elősegítette, hogy a Reichsrat ellenállása esetén a kormány bármikor magát a parlamentarizmust is kiiktathatta. Az ausztriai alkotmánynak volt egy olyan játékszabálya, amely valamennyi többit hatálytalanította: a szükségrendelettel való kormányzás lehetősége.

Magyarországon mind a törvényhatóságok, mind az országgyűlés nagyobb jogkörrel és tényleges hatalommal rendelkezett, mint az ausztriai

képviseleti szervek. A magyar uralkodó osztályok hegemóniáját a nemzetiségek politikai aspirációi, a kormánypárt uralmát a magyar lakosság negyvennyolcas érzelmű többsége azonban olyannyira veszélyeztette, hogy a kormány és pártja önmaga korlátozta a parlamentáris alkotmányosság hatékonyságát, maga igényelte az uralkodói hatalom fennmaradását, hiszen a dualizmus — és a Monarchia — fenntartásában kormány és király szorosan egymásra voltak utalva. Ferenc József az egyetlen kormánypárt kedvéért lemondott a pártok és nemzetek közötti egyensúlyozás abszolutisztikus módszeréről, a kormányok pedig titokban elismerték a király „előszentesítési" jogát és a kormányzásba való beavatkozás egyéb formáit.

Amíg a helyi és tartományi képviseleti szervek, a parlamentek, a sajtó és az ellenzék valamelyest mégis csak ellenőrzés alatt tartották a két országos kormányt és a közigazgatást, birodalmi szinten, a közös ügyek kezelésében nyíltan és közvetlenül érvényesült a végrehajtó hatalom, nevezetesen az abszolutizmus apparátusát és mechanizmusát öröklő uralkodói hatalom erős befolyása. Különösen erőtlenül, fogyatékosan működött a közös minisztériumok alkotmányos ellenőrzése. A kiegyezési törvény sem a közös miniszterek kinevezésének alkotmányos kellékeit, sem hatáskörüket pontosan nem definiálta. A közös minisztériumok költségvetését megállapító és a miniszterek működését ellenőrző delegációkat eleve korlátozott hatáskörrel ruházták fel, tényleges ellenőrző funkciójuk az idők rendjén teljesen elkorcsosodott.

A Monarchia legfelső szintű külügyi és hadügyi kérdéseit többnyire az udvari kabinetpolitika hagyományai szerint, az uralkodó és a bizalmi köréhez tartozó miniszter megállapodásával döntötték el, még a tanácskozás és vita is szűk fórumon, a két miniszterelnökkel kibővített közös minisztertanácson zajlott le. A külpolitika irányára tehát mindkét kormány befolyást gyakorolt, a magyar főként Andrássy Gyula külügyminisztersége és Tisza Kálmán miniszterelnöksége alatt. Az alkotmányos tényezők legkevésbé a hadügyi döntésekbe tudtak beavatkozni. A közös hadsereg öntörvényű, a kormányok és nemzetek felett álló külön testet alkotott az államban, amely a „belügyeibe" való minden beavatkozást visszautasított. A magyar belügyekbe beavatkozó, a nemzeti érzést megsértő hadsereg szuverenitásán a legtekintélyesebb kormányok tilta-

kozása is megtört. A hadsereg volt és maradt a dinasztikus abszolutizmus legfőbb maradványa és bázisa a Monarchia utolsó órájáig. Ez a kaiserlich und königlich (k. u. k.) hadsereg sem élvezett azonban teljes exterritorialitást az alkotmányos államszervezetben. Az újoncellátást, a létszámnövelést és a fejlesztést illetően ugyanis a hadügyi vezetés is a kormányoktól és a parlamentektől függött. És ha ezek a rendes évi újoncszedést és az anyagi eszközöket nem is tudták hatékonyan megtagadni, a fejlesztést és növelést — amint még látni fogjuk — a 20. század első évtizedében sikeresen megakadályozták.

A hatalom csúcsán Ferenc József állt, Ausztria császára, Magyarország és társországai királya, a soknemzetiségű birodalom közös uralkodója, a birodalmi egység és a nagyhatalmi rang legfőbb szimbóluma, őre, képviselője. A császár-király az európai alkotmányos országok államfőitől elütő, rendkívül nagy, törvényes – és törvényesen nem rögzített, imparlamentáris — uralkodói hatalommal rendelkezett. Ferenc József kései példája volt az abszolutizmus kori államfőnek, aki nemcsak uralkodik, hanem kormányoz is. Erre nevelték házának hagyományai, és erre késztette alkata is. Volt benne valami II. József kötelességérzettel párosult uralkodói hivatástudatából, csak a reformer előd nagyvonalúsága és fantáziája hiányzott belőle. A kötelességtudat nagyvonalúság és fantázia nélkül középszerűséget szült, bürokratát, amilyen nagyapja, Ferenc császár volt, akitől a legtöbbet örökölte, kivéve biedermeier kedélyességét és csipetnyi öniróniáját. A kedélytelen hivatalnoki buzgalom pedig ridegséget, életidegen, szertartásos bürokratizmust árasztott.

Ferenc József az uralkodói mesterség egyszerű szabályait Metternichtől tanulta, akitől fiatal főherceg korában vasárnaponként középiskolás fokon államtudományi és politikai órákat vett. Alkalmasint a kancellártól és saját családjától örökölte azt a személyes „kabinetet", az egykori kamarilla funkcióját szerényebben betöltő bizalmas tanácsadói csoportot, amellyel a fontosabb kormányzati ügyeket — a magyar belpolitika körébe tartozókat is — megtárgyalta. Ezt az informális kormányzó csoportot a dinasztia politikus tagjaiból, a nemzetfeletti udvari arisztokrácia és a magas bürokrácia feltétlenül lojális bizalmi embereiből válogatta ki. A császári-királyi hivatal mindennapos rutinmunkáját pontos napirend szerint, szorgalmasan látta el. Szenvtelen-

ségéből csak rendkívüli esemény, egy-egy sikerült vadászat, olykor birodalma presztízsén, uralkodói jogain vagy személyén esett sérelem zökkentette ki, és késztette bürokratikus pátosszal teli nyilatkozatra vagy erélyesebb fellépésre.

Az abszolutizmus kori kormánypolitikusok és Ferenc József annak idején elég világosan felismerték a Monarchia sajátos nemzeti és állami struktúrájának összeegyeztethetetlenségét a korszerű liberális alkotmányossággal. Hiszen a Monarchia eredendően nélkülözte a szilárd állami konzisztenciát, struktúrája ellentmondásos volt. A birodalom nem azonos etnikumú, gazdaságilag szorosan összekapcsolt, kulturálisan összeforrott területek egyesítéséből, hanem a dinasztikus öröklés és hódítás útján szerzett, különböző etnikumú, fejlettségű, kultúrájú és jogállású országok, tartományok laza összefűzéséből alakult ki. Tizenegy nemzetet és nemzeti kisebbséget fogott össze, de közülük hatot el is vágott a határokon túl levő anyaországoktól, ahol a nemzeti etnikum többsége élt. Ez a soknemzetiségű struktúra a nemzeti államalakulás 19. századi folyamatában állandó külső és belső konfliktusok forrása volt. Itália és Németország egyesítése után, igaz, a fő nemzetközi konfliktusforrások hosszabb időre elapadtak, de ekkor kerültek előtérbe a belső strukturális aránytalanságok. A Monarchia egyes területeinek gazdasági-társadalmi fejlettsége között nagy — sok szempontból minőségi — színvonalkülönbségek állottak fenn. A regionális szintkülönbségek többnyire egybeestek a nemzetek közti egyenlőtlenséggel, a függési hierarchiával, ezért elmélyítették az államrendszer strukturális ellentmondásait. Az alkotmányos képviseleti fórumok, az önkormányzatok pedig nagyon is alkalmasak voltak az ellentmondások politikai tudatosítására.

A Monarchia mégsem zárkózhatott el a koreszmék, az alkotmányos jogok és intézmények elől az adott korban és környezetben, az európai liberalizmus delelőjén, nem is annyira a korszellem, mint inkább a létfontosságú anyagi érdekek és a politikai erőviszonyok miatt. A magyarok ragaszkodtak a birodalom mindkét részének együttes és egymást feltételező alkotmányosságához, amelyet a dualizmus biztosítékának tekintettek. Az osztrák-német polgárság ugyancsak a jogállamban látta hegemón szerepének garanciáját, és a többi nemzeti vezető réteg is védelmezte, felhasználta az alkotmányos formákat és fórumokat az egyenjogúságért vívott harc érdekében.

A nehezen alkalmazható, de nem nélkülözhető alkotmányosság, vagy a fonákjáról: a nehezen nélkülözhető, de nyíltan és teljesen nem alkalmazható abszolutizmus ellentmondását „dualista" kompromisszummal próbálták kiküszöbölni. Föderalista államszervezet helyett dualizmust vezettek be, ezt Magyarországon Horvátország, Ausztriában a tartományok bizonyos belső autonómiájával korrigálták. A tartományi és nemzeti szempontból sokfelé húzó önkormányzatok mellett az egységet mind Ausztriában, mind Magyarországon a centralista bürokrácia képviselte.

Soknemzetiségű birodalom dualista államszervezettel; dualista közjogi felépítés centralizált, abszolutisztikusan vezetett hadsereggel, külüggyel; abszolutisztikusan irányított „közös" külügy és hadügy a két ország belkormányzatában való részvétel joga nélkül; parlamentarizmus felfelé az abszolutizmus restaurációja, elhatalmasodása ellen, jogkorlátozás és diszkrecionális joggyakorlat lefelé, a népi és nemzeti mozgalmakkal szemben, az alkotmányosság demokratikus továbbfejlesztése ellen: olyan ellentmondások voltak ezek, amelyek labilissá és nehézkessé tették a dualista államszervezet működését. Nagy kormányzati rutinra, ügyességre, az alkotmányos szabályok gyakori megsértésére, imparlamentáris és illegális eszközök alkalmazására volt szükség a strukturális ellentmondások okozta funkcionális zavarok elhárításához. a birodalom két része közti érdek- és presztízsütközések elsimításához, a hierarchikus függésrendszer belső arányainak fenntartásához, a széthúzó nemzeti erők egymással vagy szociális mozgalmakkal való kiegyensúlyozásához, semlegesítéséhez. Ez a függésrendszer nem bírta el az érdemleges arányeltolódásokat, sem a dualizmus magyar érdekű továbbfejlesztését, sem az osztrák-német jellegű centralizmus valaminő visszacsempészését, még kevésbé az egyik vagy másik szláv népet privilegizáló trializmus megvalósítását. A rendszer optimális fizikai állapota a mozdulatlanság, a nyugalom volt, s amíg ez az állapot az első negyedszázadban, a külső béke és a belső mozgalmi apály idején valóban fennállott, addig sikerrel lehetett alkalmazni Tisza Kálmán kormányzati alapszabályát: quieta non movere.

AZ EGYENSÚLY MEGBOMLÁSA

A mozdulatlanságot nem lehetett tartósítani.

A kor a hódító kapitalizmus kora volt, a szabad versenyé, amely szakadatlanul átgyúrta, átrendezte a gazdaság és társadalom szerkezetét. A kor a kialakuló imperializmus kora volt, a nagyhatalmi versengésé, amely új és új konfliktusokkal terhelve állandóan módosította a nemzetközi erőviszonyokat. A mikrostrukturális társadalmi változások az 1880-as évtized végére felhalmozódtak. Az ellentétek először az 1848-as program növekvő vonzerejében, a rendkívül népszerűtlen k. u. k. hadsereg – és a növelésére szánt véderőjavaslat — elleni országos tüntetésekben jelentkeztek. A történelmi folyamat felszíni fodrozódását, hullámverését az egykori középnemesség örökose, a dzsentri középosztály eszmei-politikai áramlatai szabták meg. Az „úri középosztály" romló közérzetének, az eladósodottak és elárverezettek, a kishivatalba szorultak tőkeellenességgel színezett ellenzékiségének széles körű visszhangja és vonzása volt az elnyomorodó alsó középrétegek és a dolgozó tomegek korében. Az agrárius foldbirtokosok és a konzervatív dzsentri politikusok nagy része az első sikertelen antiliberális-antiszemita akció után úgyszintén a nemzeti ellenzék táborához csapódott, és a véderőjavaslat vitája idején nemzeti jelszavakkal felvértezve támadott a liberális kormányzat ellen.

A nemzeti mozgalom mélyvízi áramlásában azonban nagy történelmi erők munkáltak: a kispolgári középrétegek és a néptomegek ellenszenve az osztrák szovetség iránt és elégedetlensége a császári hadsereggel megtámogatott nagybirtokos-nagytőkés rendszerrel. Az 1880-as évek végének megpezsdülő mozgalmaiban a népi ellenzékiség mélyvízi áramlata is a nemzeti ellenzékiség közös medrében haladt. Ez a kispolgári és népi bázis emelte újra hatalommá, kormánybuktató erővé a függetlenségi párt heterogén – de a Tisza-kormány elleni oppozícióban egyetértő — táborát.

Jól érezte meg az idők változását Kossuth, amikor 1889 végén a nyári tisztelgő látogatásokat kommentálva, „a sors kerekének" fordulásáról írt. „A közélet hivatalos opportunizmusa egy dolog, a kiirthatatlan nemzeti aspirációk önkéntes lüktetése egy másik dolog; amaz szalag a jelenen, emez a jovendőnek csuhája, melynek csak egy kis

kedvező időjárás kell, hogy történelemmé fejlődjék. Hiában, a nagy történelmi problémák el nem altathatók, azoknak meg kell oldatni."[1] Alkalmasint Kossuth a „kiirthatatlan nemzeti aspirációkon" elsősorban a független, szuverén államiság megteremtését értette, bár hasonló megnyilvánulásai azt valószínűsítik, hogy a megoldandó „nagy történelmi problémákba" a nemzeti önállósággal szorosan összetartozó polgári átalakulás demokratikus befejezését is beleértette.

A századvéghez közeledve fokozatosan érvényét és értelmét vesztette a „nyugalmat nem bolygatni" jelszó. A „non movere" helyébe a változtatás lépett, a liberális reform, amelynek az lett volna a szerepe, hogy a nemzeti ellenzék veszedelmesen megnőtt táborát megbontsa, népszerűségét ellensúlyozza. Tisza maga megkísérelte a taktikai irányváltást. Kilátásba helyezte a közigazgatás, a választási bíráskodás, az egyházpolitikai ügyek reformját, sőt Kossuth honossága ügyében a nemzeti kegyeletnek hízelgő engedményt is megpróbált kieszközölni. Mindezzel azonban nem tudta megrendült pozícióját újból megerősíteni. Bukása nem oka, hanem tünete volt a nyugalmi időszak lezárultának.

Ami 1890 márciusában pillanatnyi szenzáció, egy éppencsak felsejlő változás tünete volt, az az évtized végére már közhelyként emlegetett határkővé vált. A századvég krónikása a nemzeti viszályok elmérgesedésének, az osztrák–magyar kiegyezési tárgyalások akadozásának s az esedékes megújítás kudarcának ismeretében könnyen állapíthatta meg, hogy 1890 politikai fordulópont volt. Az egykorú osztrák és magyar publicisztikai vitairodalomban gyakran emlegették fel, hogy a kiegyezés óta a két ország erőviszonyaiban jelentős eltolódás következett be. Nem kevésbé jelentős változások következtek be a monarchiai nemzetek függésrendszerének más vonatkozásaiban, az elnyomott nemzetek erőgyarapodásában is. Végső soron egyugyanazon folyamat, a kapitalizmus, valamennyi nemzet gazdasági bázisát megerősítette, társadalmuk polgári rétegeit kifejlesztette, és ezzel modern politikai szervezetük és nemzettudatuk fejlődését előrelendítette. Ez a folyamat szükségképpen a hierarchikus nemzeti függés — az egész dualista államrendszer — egyensúlyának megbomlásához vezetett.

Ugyanez a tőkés alapfolyamat a társadalmi ellentétek kiéleződését

[1] Kossuth levele Dolinay Gyulának. *Politikai Újdonságok*, 1890. január 1.

is maga után vonta. A századvégen régtől halmozódó egyéni és osztálysérelmek feszültek a hagyományos struktúra hanyatló és az új struktúra emelkedő elemei között. A polgári átrétegződés súrlódásokkal teli, drámai folyamat volt a fejlettebb nyugati nemzeti államokban is. Még inkább Magyarországon, ahol nem alakult ki erős polgári középosztály, és éppen az volt a polgárosodás egyik fő kérdése, vajon sikerül-e a tradicionális „úri középosztályt" és a régi vágású kispolgárságot beilleszteni egy nagyon mozgékony, racionálisan szervezett társadalmi struktúrába. A dualizmus első negyedszázadában ez a kérdés sem jutott megoldásra. A kelet-európai agrárfejlődés során, a nagybirtok társadalmi és politikai hegemóniája alatt a feudális struktúra lassan, vontatottan bomlott fel. A középbirtokosok, a hétszilvafás és a birtoktalan nemesek, a kézműves kisiparosok tömegeinek polgárosodása kínoskeservesen haladt, a többségnél nem járt sikerrel. A nemesi eredetű középosztály polgárosításának nemes terve utópia maradt. Ugyanakkor a polgári középosztály nagyon heterogén elemekből keveredett ki, s bár gyorsan magyarosodott, de sok fokozaton keresztül, nagyon különböző eredménnyel asszimilálódott a hagyományos vezető réteghez és középosztályhoz, és hosszú ideig nem vált társadalomirányító, közvéleményformáló erővé. Magyarországon tehát megvolt a társadalmi alapja annak, hogy a régi struktúra hanyatló elemeinek konzervatív antikapitalizmusa a polgári társadalom versenyharcával és rétegsúrlódásaival fonódjék össze, és a szociális konfliktusok nemzeti ellentétekkel párosulva, nemzeti formában jelentkezzenek. A konzervatív antikapitalizmus 1880-as években fellépő, majd a századvégen megerősödő áramlata a függetlenséget csorbító Ausztriával, az osztrák tőkével szemben a nemzeti ellenzékiség, az előretörő nemzetiségi burzsoáziával szemben a magyar sovinizmus, a hazai zsidó polgársággal szemben az antiszemitizmus formáját öltötte, és megkísérelte a nacionalizmus e formáit egybeolvasztani. A konzervatív agráriusok és a hanyatló középrétegek antiliberalizmusa nemcsak a polgárságot támadta, hanem a kormányt és közvetve a dualista rendszert is, és ily módon a századforduló idején jelentkező válságának egyik fontos társadalmi és politikai tényezője lett.

A konzervatív áramlatokkal egyidejűleg szerveződött, erősödött az antikapitalizmus demokratikus, népi tábora is. A kiegyezés után meg-

indult a munkásság osztállyá szerveződése és szocialista mozgalma. A pártalapítási kísérleteket és az első munkásszervezeteket a kormányok, abban a hiszemben, hogy Magyarországról kitilthatják a szocializmust, felszámolták. Az ipari munkásság számszerű és szakmai fejlődése, öntudatosodása csak az 1880-as években ért el olyan fokot, hogy előbb a helyi, majd hamarosan az országos szakszervezetek és a rájuk épülő, az osztályharcot vezető marxista tömegpárt szilárd bázisát alkothatta. Erre az időre nagyszámú földmunkás és napszámos agrárproletár réteg alakult ki, amely osztályhelyzetét tekintve már bérmunkás volt, de a hazai agrárkapitalizmus sajátos viszonyai között a hajdani zsellérsors sok nyűgét-baját is viselte, a munkaszervezet feudális maradványaitól is szenvedett. Ez a földmunkásság, különösen az Alföld parasztvárosainak, óriásfalvainak alvégein, ugyancsak fogékony volt a szocializmus eszméire és a szervezkedésre. Bizonyára nem a véletlen játéka, hogy amikor 1890-ben nálunk is először ünnepelték május elsejét, akkor alakult újjá a szociáldemokrata párt, s a következő évben robbantak ki az alföldi agrárszocialista mozgalmak.

A népi tömegmozgalmak fellendülése és szocialista szervezeti formáinak kialakulása azt jelezte, hogy fellépett a nagybirtokos-nagytőkés rendszer demokratikus ellenzéke, megindult a harc nemcsak a tőkés kizsákmányolás enyhítéséért, hanem a politikai szabadságjogokért, vagyis a dualista rendszer demokratikus átalakításáért. A szocialista munkás- és szegényparaszti mozgalom egyidejű és gyakran együttes küzdelme a dualista rendszer válságának másik alapvető társadalmi és politikai tényezője volt.

Az Ausztria és Magyarország közötti viszályok, a felelevenedett nemzeti ellentétek, a kiélezett osztály- és rétegharcok, a nagy népi megmozdulások voltaképpen a kapitalizmus normális jelenségei, a gazdaság tőkés és a társadalom polgári átalakulásának szabályszerű konfliktusai voltak. Magyarországon is az történt, ami Közép- és Kelet-Európa sok más régiójában is: a kifejlett kapitalizmus maga tűzte napirendre azt, amit egy fejletlenebb szakaszán félbehagyott; a korformáló forradalmi folyamat befejezését. Csakhogy a kettős Monarchia a még befejezetlen nemzeti államalakulás forrongó, képlékeny régiójában feküdt, egyrészt a közép- és délkelet-európai nemzetállami aspirációk útjában, másrészt az imperialista hatalmi érdekkonfliktusok viharzónájában.

Mint soknemzetiségű birodalom, nem élhetett tartós békés együttélésben a nemzeti egyesítésre törekvő Olaszországgal, Szerbiával, Romániával. a lengyel, az ukrán és egyéb nemzeti mozgalmakkal; mint a kettős szövetség tagja, nem maradhatott távol a német - angol, a német francia és egyéb hatalmi vetélkedésektől. És mint civilizált európai ország, nem zárkózhatott el a liberális-parlamentáris polgári rendet konzervatív alapon is, szocialista zászló alatt is támadó nagy koráramlatoktól. A nemzetközi viszonyok olyan történelmi erőteret alakítottak ki, amely lényegesen megváltoztatta a Monarchia belső fejlődésének mozgástendenciáit, s a még mindig esedékes demokratikus forradalom befejezésének feltételeit. A polgári demokratikus átalakulás befejezése akkor került napirendre, amikor Európában a klasszikus kapitalizmus kora már lehanyatlott, a liberalizmus haladó tendenciái kimerültek, s a liberális-racionális rendszer kultúrája és értékrendje válságba került.

A KORFORDULÓ ANTINÓMIÁI

A világháború előtti negyedszázad korforduló az emberiség egyetemes történetében is. Egy nagy történelmi kor zárult le, amelynek a reneszánsz és a reformáció, az angol és a francia polgári forradalom jelezték szakaszhatárait. Az új rend fő tendenciái a 19. században teljesedtek ki, a minden előzőnél többet romboló és nagyobbat alkotó korszakban, amelynek finálé ja ugyancsak a századvégen kezdődött, az utolsó akkordjai a világháború csatazajában némultak el. Miként az elöregedés évtizedeinek hangulata is csapongó, úgy történeti tartalma is, utólagos megítélése is fölöttébb ellentmondásos. Az időszakot ma is gyakran nevezik „belle époque"-nak - magyar áttételben boldog békekornak - és ugyanakkor a „fin de siècle décadence" — a századvégi hanyatlás — korának, a pusztuló polgári rend bomlástermékének is. Csupán a bomlás és hanyatlás jelenségeit kiemelve, e két meghatározás nem is állna egymással ellentétben: a degenerált, élősdi polgárság menekült az ijesztő valóság elől az élvezetekbe, a „belle époque" illúzióvilágába. Az a polgárság, amely úgy élt, szórakozott és építkezett, mintha a béke és biztonság örökkévaló volna, de úgy érzett, filozofált és politizált, mintha a világvége közelednék. Úgy is fogalmazhatnánk: a „belle

époque" egy életmódot, a „décadence" egy életérzést fejezett ki, ahogyan a harsány, újító-robbantó életkedv és a megfáradt, morbid-erotikus érzelmi kultúra ambivalenciája az „art nouveau"-ban, a századvégi szecesszió művészetében jelentkezett.

Ez a magyarázat azonban a korforduló válságának csak felszíni rétegét, viszonylag könnyen feloldható ellentmondását tárja fel. Maga a válság többrétegű volt, ellentmondásai is a valóság mélyebb rétegeiben rejlettek. A béke ugyanis tényleges és tartós állapot, s az ész hatalma lenyűgöző volt, amelyet a tudomány nap mint nap racionális csodákkal bizonyított. A civilizáció gyors fejlődése nem ismert határokat. Hidak kötöttek össze távoli partokat, távíróhuzalok, tenger alatti kábelek országokat és kontinenseket, találmányok, gondolatok, eszmék népeket és embereket. A hatalmasra nőtt termelés energiáját már nemcsak a gőz, hanem egyre inkább a kőolaj, a gáz, az elektromos áram szolgáltatta. Úgy látszott, az ember végérvényesen legyőzi a természetet: a tér és az idő korlátait. A századvégen a felvilágosodástól örökölt racionális optimizmus szemszögéből nézve, a haladás még lineárisnak, a civilizáció áldásosnak, az élet minősége javulónak látszott.

A ráció mindenhatóságába vetett hitet azonban ekkortájt, amint egy századdal korábban az istenében hivőt, súlyos kétségek kezdték ki. A belvárosok jóléte mellett a külvárosi munkásnegyedek, a sárbafulladt falvak nyomora is valóságos és tartós állapot volt, amelyet a munkáért való hajsza, a rossz konjunktúrák tömeges munkanélkülisége és sokféle népbetegség tett éppúgy bizonytalanná, mint a békét a fegyverkezési hajsza, a flottaépítési verseny, a sűrűsödő hatalmi villongások. A civilizáció terjedése, igaz, Európában és Amerikában a többségnek haladást hozott, de terjesztése Afrikában és Ázsiában, a földrésznyi gyarmatok népének rabságot és pusztulást. A gyógyító tudományt árnyékként követte féltestvére, a pusztító tudomány. A békekor prosperitásából kirekesztettek, a szabad verseny hajszájában elesettek számára a haladás legalábbis egyenetlennek és bizonytalannak, a prosperitás tűnékenynek, az elgépiesedett civilizációs környezet elviselhetetlennek látszott. A liberalizmusból kiábrándult, vele szembefordult áramlatok a haladást, ha egyáltalán elfogadták, nem tartották lineáris folyamatnak. A felvilágosult észkultuszt új filozófiai teóriák bírálták,

vagy trónfosztó tendenciák támadták. A korforduló jellegzetes jelensége a polgári rend és a klasszikus liberalizmus radikális baloldali társadalomkritikájának erősödése, illetve egy sokszólamú konzervatív kultúrkritika elterjedése volt.

A liberalizmus e kétoldalú kritikája nem volt merőben új jelenség. Az antiliberalizmus érvei a francia forradalom után, az ipari forradalom kezdetén, e kettős forradalom kihívására formálódtak ki, és váltak egy fél évszázad alatt az európai politikai gondolkodás közhelyeivé. A kettős forradalom olyan gyökeresen átalakította a nyugati világot, olyan rohamosan szétrombolta a tradicionális életforma kereteit, hogy a kihullottak és kiszabadultak első nemzedéke csak lassan és keservesen, vagy sehogy sem tudott alkalmazkodni a polgári rendszer normatív feltételeihez. A 19. század első évtizedeinek társadalmi fejlődését átmeneti alkalmazkodási válság jellemezte, amely bázist és hangulatot teremtett az antiliberális kritika befogadásához. A progresszív bírálat először a korai szocializmus eszméiben, egy megszerkesztett egalitárius társadalom utópiáiban fogalmazta meg az ellenalternatíváit. Az ancien régime restauráló irányzatainak érvei pedig a konzervativizmusban szerveződtek ideológiává.

A konzervativizmus az újítással és a forradalommal a hagyományt és a legitimitást, az individuális és racionális polgári szabadságeszmével az organikus közösségek szokáskultúráját állította szembe. Élesen bírálta a liberális gazdasági teóriát, az anyagias érdekmotivációt és a szabad versenyt, amelyben az erősebb kíméletlenül maga alá gyűri, elnyomja a gyengébbet. Ugyancsak támadta a forradalom egyenlőségeszméjét, mert az felforgatja a természetes — vagyis a rendi — hierarchiát, szétzilálja az organikus közösségeket összefűző patriarchális viszonyt. A korai szocialista teóriák ugyancsak bírálták a liberalizmus elveit és gyakorlatát, de a szocialisták nem korlátozni akarták a szabadságot, hanem kiterjeszteni, nem elégedtek meg a formális törvény előtti egyenlőséggel, hanem azt tényleges, gazdasági-társadalmi egyenlőséggé kívánták kiteljesíteni.

A hódító polgári liberalizmus könnyűszerrel hárította el ezeket a bírálatokat, elsősorban azáltal, hogy hatalmas gazdasági és civilizációs eredményeivel rövid idő alatt leküzdötte az első alkalmazkodási válságot. A felívelő kapitalizmus „tömegesebb és kolosszálisabb termelő

erőket hozott létre, mint minden letűnt nemzedék együttvéve",[2] korszerű gazdasági és állami igazgatási apparátust épített ki, amelyben az egyes polgár tényleges és tevőleges politikai részvételén keresztül érvényesült a burzsoázia ellenőrző szerepe. A feudális rend kiváltságaitól és kötöttségeitől megszabadított gazdaság óriási fölénye, a hatalmat megosztó, szakszerűen kezelő és választott képviseleti testületekkel ellenőrző politikai rendszer önszabályozó működése, a tudomány, a technika, a civilizáció korszakos vívmányai voltak a liberalizmus válaszai a jobb- és baloldali bírálatokra.

Nyugaton az ipari forradalom nyomán keletkezett alkalmazkodási válság a múlt század derekára elült, a hősi romantika és a restauráló ókonzervativizmus talaját vesztette. Közép- és Kelet-Európa legtöbb országában azonban csak a század második felében bontakozott ki. Fordulópontnak alighanem 1873-at tekinthetjük, a Közép- és Kelet-Európa fiatal tőkés gazdaságát megrendítő első mély válságot, amely brutálisan vetett véget a „Gründerzeit", az alapító kor prosperitásának Németországban és a Monarchiában. A gazdasági krízis bajaira visszhangzó reakció kezdetben a régi nyomokon haladt. A német konzervatív antikapitalizmus és kelet-európai követői fegyverzetüket a nyugati antiliberalizmus arzenáljából kölcsönözték, de nemcsak kimustrált, muzeális érveket, hanem új eszméket is, hiszen a történelmi körülmények változása, illetve különbözősége a század utolsó harmadában módosításokra, korszerűsítésre késztette a konzervativizmust.

Az ókonzervatív irányzatok a francia restauráció és a Szent Szövetség idején szemben álltak a nemzeti eszmével, amely többnyire a liberalizmushoz kapcsolódott. A nacionalizmust mint politikai rendező elvet, a nemzetet mint a szuverenitás forrását, a monarchikus lojalitás jegyében elutasították. Idők rendjén azonban a két eszmeáramlat egymásra talált. Különösen kedvező feltételei alakultak ki e találkozásnak a közép- és kelet-európai régió vegyes nemzetiségű területein, ahol a burzsoázia kisebb-nagyobb része idegen etnikumú, korábban vagy később jött bevándorló volt. Más vonatkozásban utaltunk már rá, hogy a tradicionális társadalom hanyatló rétegeinek antikapitalizmusa itt

[2] A Kommunista Párt kiáltványa. (In: Marx és Engels művei. IV.) Bp. 1959. 446.

könnyen jelentkezett a nacionalizmus, az antiszemitizmus formájában. Az egykori nyelv- és kultúraápoló patriotizmus átalakulása hagyomány- és státusvédő - nemsokára „fajvédő" — konzervatív nacionalizmussá, a korfordulós válság egyik figyelemre méltó új jelensége volt. A századvég konzervativizmusa nem a régi rend restaurálására, hanem a régi struktúra erőviszonyainak és pozícióinak megőrzésére, a szabad versenytől megingatott társadalmi egyensúly és a demokratikus szabadságjogoktól aláásott állami tekintély aládúcolására törekedett. A liberális gazdaságpolitikával a gazdaság állami irányításának, ellenőrzésének tervét, a szabadelvű benemavatkozási elvvel a társadalom „megszervezését", a szociálpolitikát, a szociális biztonság gondolatát fordította szembe.

A konzervativizmus metamorfózisa jórészt a kapitalizmus struktúraváltozásával függött össze. Az 1873. évi válság pangási szakasza beletorkollott a századvégi gabonaértékesítési válságba, amely egész Európában, különösen középső és keleti régiójában állami beavatkozást, protekcionista vámpolitikát vont maga után. Ez a defenzív protekcionizmus viszont egybeesett a kialakuló imperializmus gyarmati és gazdasági terjeszkedésével, és csakhamar betagozódott a termelést és az elosztást szabályozó, a szabad versenyt korlátozó monopolista gazdaságpolitika rendszerébe. Antiliberalizmus a gazdaságpolitikában, a parlamentarizmus hanyatlása és a politikai részvétel korlátozása a közéletben, a monopolszervezetek és érdekcsoportok befolyásának növekedése az államhatalomban: ezek az új tendenciák nem a feudalizmusból a tőkés ipari civilizációba való átmenet időleges zavaraiból, hanem magából a tőkés fejlődésből keletkeztek. A hanyatlás okai a rendszer szerkezetében és mechanizmusában rejlettek, abban a célracionálisan felépített szervezetben és abban a sajátos mechanizmusban, amelynek önfenntartó újratermelődése során a racionalizmus önmaga tagadásához, a liberalizmus önmaga korlátozásához vezetett.

A tőkés szabad versenynek nem az volt a legnagyobb belső ellentmondása, hogy egy szakadatlan mobilitás folyamában kiemelte az erősebbet és kihullatta a gyengébbet, hanem az, hogy e kapitalista szelekció szorosan összefonódott a tőke és a termelőerők koncentrációjával. Ez a kettős folyamat néhány évtized alatt létrehozta a legerősebbek oligopóliumát, egyes ágakban a legnagyobb finánctőkés válla-

latok monopolisztikus szervezeteit. A szabad verseny tehát a kis- és középtőkések kiszorítása révén, a koncentráció és a monopolizálás uralkodó tendenciává erősödése során saját alapelvének tagadásához, saját jogrendjének szűkítéséhez, egykori klasszikus szabályozó mechanizmusának megzavarásához jutott el. A gazdasági élet monopolisztikus és állami szabályozása, amely éppen a századfordulón bontakozott ki, végső soron azt jelentette, hogy a liberalizmus spontán gazdasági mechanizmusa nem tudta megteremteni az önálló árutermelők piaci kooperációjának egyensúlyát, ellenkezőleg, az immanens egyensúlyhiány okozója, a kiélezett egyenlőtlen fejlődés alapja volt.

A 19. század folyamán a gépi technika és a szakszerű igazgatási apparátus — a felvilágosult ész legracionálisabb alkotásai - hatalmas és bonyolult szervezetté növekedtek. A technika és a bürokrácia egészében és összhatásában áttekinthetetlenné, a társadalmi megértés és ellenőrzés alól elszabadult, félelmes erővé vált, annál is inkább, mert a műszaki szervezet és a bürokratikus igazgatás működésének ellenőrzése kicsúszott még a politikai képviselettel rendelkező középrétegek kezéből is. A múlt század utolsó harmadában ugyanis a tőke és a termelés koncentrációjával párhuzamosan haladt a politikai hatalomé is. E folyamatot nagymértékben elősegítette, hogy a személyes és közvetlen részvétel, illetve képviselet mindinkább a hatalmas tömegszervezetté kiépült pártokra szállt át.

A technika és a bürokrácia elidegenedése, a gazdasági és politikai szabadverseny korlátozása egymással összefüggő, egymást feltételező folyamatok voltak. Nagybank, nagyüzem, hivatal, párt, állam egyidejű elbürokratizálódása és összefonódó hatalma: ez a modern mechanizmus már nemcsak a vagyontalan és jogtalan milliókat nyomta el, hanem a középrétegeket is létbizonytalansággal, gazdasági és politikai függőséggel fenyegette. A fenyegetettség, a személytelen és ismeretlen hatalmaknak való kiszolgáltatottság olyan létfeltételeket és légkört teremtett, amelyek a technikai civilizáció elidegenítő hatásait koncentráló nagyvárosi és a tőkés civilizációtól szétbomlasztott vidéki társadalomban egyaránt politikai és pszichés zavarokat, rossz közérzetet, újabb alkalmazkodási válságot keltettek. Ez a válság már nemcsak a régi struktúra süllyedő elemeit érintette, hanem a polgári középosztályt, az értelmiséget, az alsó középrétegeket is.

Az imperializmus kibontakozásával együttjáró alkalmazkodási válság megerősítette a tőkés rendszer racionális forradalmi ellenalternatíváját: a szocializmus érveit, pozícióit, és a mozgalom új fellendülését váltotta ki. A válság egyúttal irracionális eszmei irányzatok terjedésének is kedvezett. Az imperialista burzsoázia maga is revízió alá vette a liberális-racionális értékrendet, helyette az ösztön és az akarat magasabbrendűségét hirdette, az állami és társadalmi tekintélyt védelmezte, az agresszív nacionalizmus kultuszát terjesztette. Voltaképpen a századvégen váltak jelentős politikai és eszmei erővé a konzervativizmus új irányzatai. Az ókonzervativizmustól való leszármazás jegyei, az antikapitalizmus és a filozófiai kultúrpesszimizmus a korai romantikusoktól Schopenhaueren át Nietzscheig és Spenglerig mindegyiküknél nyomon követhető. A századvég konzervativizmusa azonban, amint már említettük, új eszmékkel töltekezve, új fegyverzetben lépett színre. Az újkonzervatív irányzatok már nemcsak a liberalizmus nyers, önző anyagiasságára hivatkozhattak, hanem gazdasági mechanizmusának zavaraira, politikai rendjének, sőt értékrendjének válságára, a racionalizmus csődjére is, ami indokolttá tette számukra a konzervatív gondolat eredendő irracionalizmusának filozófiai és politikai rendszerbe foglalását. Ez az új eszmerendszer szolgált alapul a századvég konzervatív tömegpártjainak programjához és propagandájához, amely az antiliberális irracionalizmus platformján széles sávon érintkezett az imperialista burzsoázia ideológiájával.

Az egyik oldalon tehát az újkonzervativizmus, szélső pólusán keresztényszociális és jobboldali radikális irányzatok hódítottak tért, a másikon a szocialista mozgalom erői sokasodtak, köztük irracionális ihletésű anarchista és paraszti egalitárius áramlatok is felgyülemlettek. És valahol e két pólus között, egy visszahúzódó dekadencia és a közéleti radikalizmus közt ingadozva, a polgári középrétegek egy része, az értelmiség jelentős haladó csoportjai is szembefordultak az imperialista etatizmussal, és kivonultak a klasszikus polgári kultúra tartalmatlanná vált, elmeszesedett csigaházából.

Ez volt az az európai szellemi légkör, amelyben a Monarchia drámai végjátéka lezajlott. Az imperializmus ellentéthalmaza s a vele járó civilizációs alkalmazkodási válság folyamatai közvetlenül is, átgyűrűző eszmei hatásukban is erősen befolyásolták azokat a feltételeket, amelyek

között a kettős Monarchia megoldatlan problémái újból napirendre kerültek. Csakhogy e gyorsan felzárkózó régióban, ahol más tekintetben is történelmi korszakok torlódtak egymásra, a tőkés iparosodás keltette két alkalmazkodási válság is összekapcsolódott egymással. A Monarchiában és különösen Magyarországon a kiegyezés után nyílt meg a tér a klasszikus szabad verseny előtt, ekkor mutatkoztak meg kendőzetlenül „romboló" hatásai, spekulációs visszásságai, ekkor bontakozott ki a „Gründerzeit" s aztán az ipari forradalom, az a korszakos átalakulás, amely először forgatta fel a hagyományos életforma kereteit, először ébresztette fel a süllyedő földbirtokosok, kisnemesek, kézművesek tömegeiben a létbizonytalanság és a veszendőség érzését. A kapitalizmus e felívelő, forradalmasító szakasza találkozott, részben egybeesett az imperializmus kezdeti szakaszával, a tradicionális életmód pusztulását kísérő alkalmazkodási válság pedig a technikai civilizáció, a termelés és az igazgatás hatalmi koncentrációja keltette alkalmazkodási zavarokkal.

A két periódus jelenségszintű azonosulását több sajátos körülmény könnyítette meg. A nagytőke jellegadó csoportjai, amint láttuk, mindkét periódusban jórészt nem a nemzeti etnikumból, részben zsidó polgárságból, részben — a szláv és a magyar területeken — német polgárságból kerültek ki. Az állam kezdettől, a megalapozó szakasztól az iparosításig és a monopolszervezetekkel való szoros kapcsolatok kiépüléséig nagy szerepet játszott a tőkés gazdaság kifejlődésében. A termelés és igazgatás elbürokratizálódásának folyamatában alig lehetett megkülönböztetni az abszolutisztikus, illetve rendi eredetű hivatalnokság átalakulását modern bürokráciává, amint az uralkodó és a legfelső kormányszervek hatalmának abszolutisztikus vonásai is könnyen egybemosódtak a modern etatizmus jelenségeivel. A Monarchiában a kapitalizmus elidegenítő folyamatait a jelenségszintű konceptualizálás könnyen azonosíthatta az „idegenséggel", hiszen magát a kapitalizmust minősíthette nemzeti vagy faji alapon „idegennek", és kézenfekvő volt a bürokratikus apparátus, főként a hadsereg, a császár-király és a közös kormányzat idegensége, nemzetietlen, dinasztikus jellege is.

Mindezek a sajátos körülmények kedveztek az antiliberális ellenzékiség térhódításának. Az első alkalmazkodási válságra reagáló antikapitalista bírálat már a nyugati újkonzervativizmus fegyvereit használhatta, a század végén fellépő agrárius és klerikális irányzatok kész ideológiát és

programot adaptálhattak, azt az irracionális töltésű kultúrkritikát, amely a liberális racionalizmus minden értékét — a hazai fejlődésben még progresszív értékeit is — megkérdőjelezte, s amely a kapitalizmushoz való alkalmazkodás nehézségeit nem átmeneti zavarként, hanem a nyugati ipari civilizáció válságjelenségeire hivatkozva, tartós állapotként mutathatta be. A Monarchia — és Kelet-Európa — elmaradott vidékein, ahol a probléma még a tőkés modernizálás, a technikai civilizáció meghonosítása volt, ahol a feudális vagy patriarchális igazgatási szervezet a szakszerű bürokrácia kifejlődését is akadályozta, ahol a polgári rétegeknek még a közvetlen közéleti részvételért is harcolniuk kellett, ott a liberializmus válsága még áthárítható volt a régi rend fejlődésgátló maradványaira, tehát még érvényes lehetett a radikális polgári válasz. A fejlettebb területeken azonban a liberális-racionális rendszer válsága a polgári középrétegeket, különösen a talajvesztett értelmiséget fogékonnyá tette az antiliberális kultúrkritika terjesztette életérzés iránt. A századforduló idején e válsághangulat erősen hatott Ausztriában, főként Bécsben, ahol a kiéleződő nacionalizmus és antiszemitizmus jelentős polgári és értelmiségi csoportok hovatartozását amúgy is kétessé tette.

A kapitalizmus két szakaszának egybemosódása a felbomló parasztság szempontjából azt jelentette, hogy a hagyományos életformájukból kivetett szegényparaszti tömegekre nemcsak a konzervatív antikapitalizmus eszméi hatottak, hanem viszonylag korán és nagy erővel a szocializmus tanai, mozgalmi formái is.

Történelmi korszakok, a kapitalizmus fejlődési szakaszainak és válságainak egymásra torlódása magyarázza, hogy a Monarchiában a nemzeti és társadalmi konfliktusok, s az államrendszer zavarai európai viszonylatban korán, a szomszéd országokénál egy jó évtizeddel korábban kiújultak. Mert ez az állam a polgári átalakulás befejezését, a feudális maradványok eltakarítását, az államberendezkedés demokratizmusát illetően elmaradt ugyan a nyugati világtól, de a hatalom bürokratizálódását és elidegenedését, állampolgárainak rossz politikai közérzetét, a nemzeti ellenségeskedések és a faji előítéletek köznapi evidenciává válását tekintve megelőzte korát, a polgári Európát. A század végén kibontakozó válságában ezért nemcsak régtől magával hurcolt, megoldatlan problémák és ellentétek újultak ki, hanem az érlelődő egyetemes korforduló válság antinómiái is feszítő erővel jelentkeztek.

I. FEJEZET

TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI KÜZDELMEK AZ 1890-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

1. REFORMKÍSÉRLETEK AZ 1890-ES ÉVEK ELEJÉN

TISZA KÁLMÁN BUKÁSA

1890. március 9-én, másfél évtizedes kormányzás után, Tisza Kálmán benyújtotta lemondását.

Bukása, bár nem keltett szenzációt, hiszen hónapok óta jósolgatták vagy követelték, politikus körökben nagy eseménynek számított. A függetlenségi ellenzék az okot Tisza népszerűtlenségében, parlamenti diktátori hatalmának elvesztésében látta, és ezt a dualista rendszer és a szabadelvű kormányzat növekvő népszerűtlenségének jeleként kommentálta. Ellenzék és kormánypárt egyaránt érezte, parlamenti rutin és taktika nem elegendő, reformokra van szükség. A reformok tárgyát és irányát illetően azonban nagyfokú felszínesség mutatkozott.

Országos szintű politikai probléma rangján csupán a nemzeti ellenzékiség állott. Ezekben a hetekben került szőnyegre Kossuth magyar honosságának ügye, amelybe Tisza közvetlenül belebukott. Az 1879. évi törvény szerint Kossuth, minthogy több mint tíz év óta távol volt és nem kérte honosságának meghosszabbítását, 1889-ben elvesztette állampolgárságát. Tisza a közvélemény roppant érzékenységére való tekintettel több ízben ígéretet tett Kossuth honosságának méltányos rendezésére. Hosszas előkészítés után az 1890. február 12-i minisztertanácson a honossági törvény egyik paragrafusának csekély módosítását javasolta: akit valamelyik magyar város díszpolgárává választott, s az a választást elfogadta, annak honpolgársága tíz év távollét esetén sem szűnnék meg. Ezt az ésszerű és népszerű módosítást azonban a minisztertanács nem fogadta el. A módosítás azt a látszatot keltené, hangzott az indokolás, mintha kizárólag Kossuth Lajos kedvéért hoznák. Ezt pedig ki kell zárni „olyan-

valakire nézve, ki mint Kossuth... megtagadja a korona irányában köteles függést, s ezáltal az ország törvényeinek elismerését..."[1]

Különös állásfoglalás. A kormány többsége nem meri vállalni azt, amit nagyhatalmú elnöke pozícióját kockáztatva vállal? Inkább magára veszi Kossuth „kihazátlanításának" ódiumát? A kortársak, még a bennfentesek sem tudták másra vélni ezt a rigorózus törvénytiszteletet, mint a Tisza megbuktatására irányuló manővernek, amely mögött Szilágyi Dezsőt, a Tisza-gárdával régtől hadilábon álló igazságügy-minisztert sejtették. Kérdéses azonban, hogy miért ment bele a nagyeszű Szilágyi és politikailag képzett minisztertársai ilyen kétes értékű, a legnagyobb népszerűtlenséget provokáló manőverbe, és hogy egyáltalán Tiszát buktató manőverről volt-e szó Kossuth kivételes kezelésének megtagadásában?

A kormány tagjai az uralkodó iránti feltétlen lojalitás és a Kossuth-kultusszal szembeni határozott fellépési készség ilyetén kinyilvánítását alighanem szükségesnek tartották abban a kényes helyzetben, amelybe a hadsereg politikai vezetői szorították őket. Az az általános ellenszenv, amely a hadsereg ellen a véderővita alkalmával a közvéleményben nyers őszinteséggel megmutatkozott, de még a kormánypártban, sőt a honvédség tisztikarában is együttérző visszhangot keltett, a hadügyi vezetést a honvédség szorosabb ellenőrzésére, a nemzeti szellem visszaszorítására késztette.

1890 februárjában a Ferenc József elnökletével tartott katonai értekezlet olyan rendelkezést hozott, amely a honvédség törzstisztjeinek magasabb rangra emelését a közös hadseregben teljesítendő szolgálathoz kötötte. Az indoklás szerint a rendelkezés a honvéd tábornoki kar szakmai továbbképzését, k. u. k. szellemű nevelését, általában a honvédségnek a közös hadsereggel való szorosabb kapcsolatát szolgálja. A február 22-i minisztertanács ezt a rendelkezést, tekintetbe véve „azon éber figyelmet, mellyel az ország mondhatni pártkülönbség nélkül minden mozzanatot a honvédség életében kísér és bírál", aggályosnak találta. „Az ország a honvédséget nemzeti intézménynek tekinti" és féltékenyen őrzi jogait. A honvéd törzstiszti kar nyílt alárendelése a közös hadsereg parancs-

[1] Országos Levéltár (továbbiakban: OL) Miniszterelnökség (továbbiakban: ME). Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (továbbiakban: MT jkv.) 1890. február 12.

nokainak, s ily módon a honvédség teljes függővé tétele, a közvéleményben „mint a honvédségnek nemzeti jellegétől való megfosztása és a közös hadseregbe való beolvasztása magyaráztatnék, és előreláthatólag bő ürügyet szolgáltatna arra, hogy az ország nyugalma mesterségesen felkorbácsoltassék s a legelkeseredettebb harcok idéztessenek fel, melyek könnyen az ország és a közös hadsereg között... az ellenzék részéről minden módon pártcélokra használt választalnak kiszélesítésére szolgálhatnának". A kormány kérte az uralkodót, ne ragaszkodjék a politikai szempontból ily aggályos rendelkezés kiadásához, ez a fennforgó viszonyok között „határozottan inopportunus" volna.[2]

A kormány többsége ugyanekkor, egy legfelső uralkodói rendelkezéssel szembeszállva, nem érezte eléggé opportunusnak, hogy oppozícióját Kossuth honossága érdekében további nemzeti vívmánnyal tetézze, és szokatlan törvénymódosítással maga szolgáltasson precedenst az 1867-es egyensúly megbontására. Ha már választania kellett a Kossuth honpolgárságvesztésének és a honvédség nemzeti státusza csorbításának várható következményei között, akkor inkább az előbbit választotta, amely törvényes alapon kifogásolhatatlan volt, és aktív felháborodást, amint az események mutatták, már nem váltott ki. Ez a rugalmasság, úgy látszik, kedvezőbb pozíciót biztosított számára a hadügyi vezetés elleni oppozícióban. Ha a helyzet kényességének ismeretében Tisza mégis ragaszkodott a Kossuth honosságát fenntartó törvénymódosításhoz, akkor ez a nagy taktikusnál mással, mint a zárójelenet hatásos megrendezésének és még kamatoztatható népszerűség szerzésének szándékával aligha magyarázható.

Hat nap múlva, március 15-én megtörtént utóda, Szapáry Gyula gróf miniszterelnöki kinevezése.

A SZAPÁRY-KORMÁNY PROGRAMJA ÉS REFORMJAI

Szapáry a kor tipikus arisztokrata politikusa volt, inkább jó névvel, összeköttetésekkel, közigazgatási rutinnal, mint szakképzettséggel és tehetséggel. Közel két évtizedes miniszteri múlt állt mögötte hol a belügy,

[2] Uo. 1890. február 22.

hol a pénzügy, majd a földművelés-, ipar- és kereskedelemügy élén. Pályafutását sok babér nem övezte, kivált tehetetlen, szakszerűtlen pénzügyminisztersége zárult deficittel. Hogy Tisza, a „generális", után a kormánypárt e középszerű törzstisztje vezérré léphetett elő, azt éppen szürkeségének köszönhette. Kormányának kiváló szakminiszterei, erős egyéniségei: az ország pénzügyeit rendező, nagy tehetségű Wekerle Sándor, a közlekedésügyet megalapozó Baross Gábor, a liberális jogrendszert továbbépítő Szilágyi Dezső igazságügy-, a szerény, elvhű liberális közoktatásügyi miniszter, Csáky Albin mellett Szapáry keveset nyomott a latban, inkább közvetített. Közelebb állott hozzá az uralkodó bizalmát élvező, a hadügyi vezetés és a kormány közti közvetítés funkcióját ügyesen betöltő Fejérváry Géza honvédelmi, és a Kállay Benjámin közös pénzügyminiszter szorosabb köréhez tartozó Bethlen András földművelésügyi miniszter.

A másfél évtizedes Tisza-éra disszonáns lezárulása utáni kormányalakulásnak az uralkodó is nagy jelentőséget tulajdonított. A március 16-án tartott első minisztertanácson, amire hosszú évek óta nem volt példa, maga elnökölt, és — ami a kiegyezés óta ugyancsak ritkaságszámba ment — hosszasan kifejtette kormányzati elveit. A kormány legfőbb erénye, mondotta, az erély. Erélyre mindenütt szükség van, különösen liberális berendezkedésű országban, egészen különösen pedig Magyarországon. A kormánynak — legalább kifelé — minden kérdésben egységesnek kell lennie. Neki kell vezetnie a pártot, és nem a pártnak a kormányt. A kormányzati alap, 1867, Ferenc József közjogi értelmezése szerint, a birodalom két része által megkötött egyezményt jelentette. „Minden olyan tendenciát, úgymond, amely ezen az alapon túl akar menni és az ország számára nagyobb önállóságot akar kivívni, s amely a jelenlegi törvényes alapot csupán átmeneti állapotnak tekinti, eltökélten le kell küzdeni."[3] A kormánynak szorosan ragaszkodnia kell a törvényes alaphoz, akkor ő is garantálja, hogy a törvényben előírtnál többet Magyarországtól sem követelnek.

Itt tért ki az uralkodó a honvédség törzstiszti karának továbbképzése ügyében felmerült konfliktusra. A honvédséggel kapcsolatban a következő időben semmilyen érdemleges változtatást nem tervez, mondotta. Azt

[3] Uo. 1890. március 16.

azonban szorgalmaznia kell, hogy a honvédség kiképzése megfeleljen egy esetleges háborús bevetés követelményeinek. Valóban védképessé tétele megkíván bizonyos intézkedéseket, de ezeknél a katonai szempontokon túlmenő bármilyen melléktekintetet ki kell zárni. Ez az uralkodói nyilatkozat kifejezte azt a kompromisszumot, amellyel egyrészt az összes haderő egységes k. u. k. szellemének, másrészt a honvédség nemzeti jellegének megőrzésével kapcsolatos újabb érdekütközést elsimították.

A kormány és a hadügyi vezetés között elég nehezen nyélbe ütött kompromisszumot rögzítette a koronatanács után egy héttel szentesített törvény a honvédségről (1890:V. tc.). Ez a honvédség felállítását és működését szabályozó 1868:XLI. tc. óta hozott számos módosítást, kiegészítést foglalta egységes statútumba. Az új törvény meghatározásában a honvédség nem „a fegyveres erő kiegészítő része", hanem „egyik része" lett, bár ez az előléptetés inkább a nemzeti érzékenységnek tett stiláris engedmény volt, semmint a honvédség összmonarchiai státuszának valóságos megváltozása. Amíg az eredeti törvény csak a tisztek kinevezéséről intézkedett, az 1890. évi a szolgálati alkalmazásukat is szabályozta. Erről az uralkodó rendelkezett, de a magyar honvédelmi miniszter előterjesztése alapján. Ily módon tehát a magyar kormány mégiscsak fenntartotta a törzstisztek szolgálati alkalmazásába való alkotmányos befolyás jogi lehetőségét.

Az uralkodóval való egyetértés helyreállván, Szapáry március 17-én mutatkozott be a Házban. Programja sem különösebb reményeket, sem heves bírálatot nem váltott ki. A program a gazdasági élet fejlesztésén és az államháztartás teljes stabilizálásán kívül a közigazgatás reformját, vagyis államosításának előkészítését helyezte kilátásba, kárpótlásul pedig a törvényhatósági autonómia biztosítását és az állampolgárok jogait az államapparátussal szemben is védelmező közigazgatási bíróság felállítását ígérte. A kormányt a parlamentben előzékeny várakozás fogadta. Szapáry azonban nem használta ki a Tisza bukása után előállt kedvező erőviszonyokat. A közigazgatási reform kidolgozásával és beterjesztésével nem sietett, a katolikus klérussal elmérgesedő viszonyban nagyon óvatosan járt el. Ámbár a képviselőház 1890 novemberében kifejezetten ösztönözte a régóta összekuszálódott egyházpolitikai kérdések liberális rendezésére, Szapáry ezt a lehetőséget elhárította.

A kormány legjelentősebb eredményeit pénzügyi téren érte el. Wekerle ekkor fejezte be az államháztartás rendezését. Hosszú évek deficitje után 1891-ben az egyensúly helyreállott, sőt a költségvetés némi felesleggel zárult. Az államháztartás szanálása alapul szolgált a valutareform végrehajtásához. A Monarchia voltaképpen már a napóleoni háborúk óta állandóan rossz valutával, ingadozó pénzértékkel küszködött. Az osztrák ezüstvaluta hátrányai különösen a század utolsó harmadában, a tőkés világrendszerbe való teljes beilleszkedés idején ütköztek ki. Az ezüst értéke 1878-tól világszerte erősen csökkent, elvesztette a pénzértéket meghatározó szerepét; ez idő tájt a tőkés országok többsége már áttért az aranyvalutára. Wekerle hosszas tanulmányok után fogott a reformhoz. A pénzügyi nehézségeken, az aranyalap biztosításán kívül számos akadállyal, a magyar agráriusok és az osztrák pénzügyi körök ellenkezésével kellett megküzdenie, míg a reformot másfél éves gazdaságpolitikai vita után 1892 nyarára tető alá hozta.

A valutareform (1892:XVII. és XVIII. tc.) az ezüst alapú osztrák értékű forint helyébe a Monarchia mindkét államában az arany alapú korona pénzegységet állította. Az államadósságok többszöri sikeres konverziójával a valutarendezés anyagi alapját is biztosították. A rendezéssel a Monarchia pénzügyi helyzete megszilárdult, a korona a következő negyedszázadban Európa egyik stabil, értékálló valutájának bizonyult. Ennyiben a reform a gazdaság általános érdekeit szolgálta, habár fő haszonélvezője a kereskedelmi és pénzburzsoázia volt.

Nagyobb gondot fordított a kormány az iparfejlesztésre is. Baross még a Tisza-kabinetben javaslatot dolgozott ki az 1881. évi iparfejlesztési törvény hatályának valamennyi iparágra való kiterjesztésére. Ez érthető módon az osztrák tőkés körök ellenállásába ütközött. Minthogy sem az osztrák tőkés érdekképviseletek, sem az osztrák kormány közvetlenül nem avatkozhattak be a magyar gazdaságpolitikába, az uralkodón keresztül próbálták az új törvényt megakadályozni. Ferenc József az egyensúly érdekében közbe is lépett. Utasította Barosst, hogy az osztrák kereskedelmi miniszterrel való megállapodás alapján módosítsa a javaslatot, mert az „érzékenyen érinti" az ausztriai ipari érdekeket. Baross érdemben alig engedett: a kedvezményezett iparágak közül néhányat kihagyva, csekély módosítással beterjesztette a javaslatot. Az 1890: XIII. tc. az addigi 38 iparágon kívül újabb 36-ra terjesztette ki az adó-

mentességet és meghosszabbította a kedvezmény határidejét. A kormány nem titkolta, az ipari körök így is fogták fel, hogy az ipartámogatás a vámvédelem hiányát pótló kompenzáció.

A kormány az osztrák ipari érdekképviseletek gáncsoskodására ügyes ellenakcióval vágott vissza. Megkurtított iparfejlesztő törvényét azon nyomban megtoldotta „A hazai ipart támogató pénzintézeteknek adható állami kedvezményekről" szóló törvénnyel (1890:XIV. tc.). Ez felhatalmazta a kormányt, hogy ha olyan hitelintézet alakulna, amely „fő céljául a magyar korona országaiban új iparágak létesítését és meghonosítását, a már létezők fejlesztését és segélyezését, továbbá... az iparosok és iparvállalatok részére lehető olcsó hitelek nyújtását tűzné maga elé", ennek adómentességet és egyéb kedvezményeket nyújtson.[4] A törvényszöveg feltételes módja mögött már bevégzett tény: a kormány és a Wiener Bankverein közötti megállapodás állott. A tekintélyes bécsi nagybank a törvénybe csaknem szó szerint átvett megállapodás alapján hajlandó volt a magyarországi iparosítás finanszírozására. 1890-ben valóban megalapította a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bankot, amely a következő évtizedben jelentős alapító-fejlesztő tevékenységet fejtett ki. A bank elnöke a nagy közéleti és közgazdasági ambícióktól fűtött fiatalember lett: Tisza István.

Barossnak volt még egy aduja az iparpolitikáját megkontrázó osztrák féllel szemben: a tarifapolitika. A fuvardíjkedvezményeket fokozatosan a nagyobb iparvállalatokra is kiterjesztette, és a vasúti megrendeléseket is lehetőleg hazai cégeknek juttatta. A Szapáry-kormány tehát érdemleges gazdaságfejlesztő, ipartámogató tevékenységet folytatott, és gazdaságpolitikáját eredményesen megvédte mind az osztrák tőkések, mind a hazai agrárius földbirtokosok ellenakcióival, sőt az uralkodó beavatkozásával szemben is.

A gazdaságpolitika határozott irányvonalánál és eredményeinél tétovább, inkább kezdeti lépések történtek a szociálpolitika terén. A múlt század utolsó évtizedeiben a megerősödött munkásosztály szervezett küzdelmeinek hatására a legtöbb tőkés országban gyári törvényeket hoztak, szabályozták a munkaidőt, bizonyos munkásvédelmi szabályokat írtak elő. A nyugati példák: a szocialista munkásmozgalom erőszakos

[4] Magyar Törvénytár. 1889—1891. évi törvénycikkek. Bp. 1897. 284.

elnyomásának kudarca és a gyári törvényhozás bevezetése Németországban, majd Ausztriában, a magyar kormányra is hatottak. Éppen 1890 februárjában érkezett meg II. Vilmos császár meghívója „a munkásosztály helyzetének javítását célzó nemzetközi tanácskozásra". A kormány képviselőt küldött a berlini tanácskozásra, megismerkedett a korszerű tőkés szociálpolitika céljaival és módszereivel. Kimutatható az is, hogy az Internacionálé friss határozatai szintén befolyásolták a kormányköröket. A munkáskövetelésekre nézve kikérték az iparkamarák véleményét, és ámbár azok csaknem egyhangúlag elutasítóak, az érvényes ipartörvényt és iparfelügyelői rendszert kielégítőnek tartották, a kormány mégis rászánta magát az első szociálpolitikai intézkedésekre.

A kormány 1890-ben engedélyezte a május elsejét ünneplő gyűléseket, hogy a munkások „óhajaiknak törvényes alakban kifejezést adhassanak", utóbb a békés tüntető felvonuláshoz is hozzájárult. A szociálpolitikai intézkedéseket a vasárnapi munkaszünet törvénybe iktatása nyitotta meg (1891:XIII. tc.). Ez a régóta esedékes, Ausztriában már 1885-ben bevezetett szabályozás nem váltott ki nagyobb ellenállást. Az iparkamarák részéről ugyan hallatszottak a magyar ipar „versenyképességét" féltő aggályoskodások, de ezeket a gyárosok többsége sem osztotta. Andrássy Tivadar képviselő, a kérdés lényegére tapintva figyelmeztette a szűklátókörűeket: „Európa nemzeteinek ipari versenyén kívül van egy másik még életbevágóbb versenye, s ez a szociális ellentétek megoldásának versenye."[5]

A vasárnapi munkaszünet törvényes szabályozásával egyidejűleg került sor a munkások betegbiztosításának rendezésére is. Az országban sokféle vállalati betegpénztár, bányatársláda működött, a legkülönbözőbb alapszabályokkal, de azzal a közös céllal, hogy a munkásokat a biztosítás címén is megrövidítsék és helyhez kössék. A munkásság már régóta követelte a kötelező, egyöntetű munkásbiztosítás bevezetését. A betegsegélyezésről szóló 1891:XIV. tc. „a külörféle érdekek összeegyeztetéséből származott kompromisszum" volt. A tőkések kívánságára eleve mellőzte a balesetbiztosítást, és kötelezően csak az ipari és gyári alkalmazottak betegség esetén való segélyezését írta elő, tehát a bányászokra nem terjedt ki. A törvény meghagyta a már működő magánvállalati,

[5] Képviselőházi Napló 1887—1892. XXI. Bp. 1891. 375.

ipartestületi pénztárakat és a bányatársládákat, de elrendelte az egységes kerületi pénztárak felállítását, bár akkor a belépést nem tette kötelezővé. A járulékok kétharmadát a munkás, egyharmadát a munkaadó fizette.

Ezek a törvények, amelyeket 1893-ban az ipari és gyári alkalmazottak baleset elleni védelméről szóló, az iparfelügyelők jogkörét kiszélesítő törvény egészített ki, arra vallottak, hogy a kormány kisebb szociális reformokkal igyekezett a hazánkban is erőteljesen jelentkező „munkáskérdés" élét tompítani. Ez a szociálpolitika ugyanakkor a szervezett munkásmozgalom — többek között a Munkás Betegsegélyező Pénztár — ellen is irányult. A kerületi pénztárak felállítása a mozgalom addigi anyagi és szervezeti bázisának állami ellenőrzés alá vonását lehetővé tette. A szociálpolitika másik jellemző vonása az, hogy kezdettől éles különbséget tett az ipari munkások és az agrárproletárok között.

A KÖZIGAZGATÁSI REFORM KUDARCA

A Szapáry-kormány fő programpontjának s egyúttal taktikai céljának a közigazgatási reform megvalósítását tartotta. A kiegyezés után, a modern polgári államszervezet kiépítése során a központi hatalom és a megyerendszer ellentmondását kompromisszummal oldották meg, amit egyrészt a centralizáció fokozatos kiterjesztése, másrészt az erősen megnyirbált törvényhatósági autonómia, a régi megyei szerkezet egyes elemeinek fenntartása, és a kettőnek a polgári államszervezetben való egybekapcsolása jellemzett. A szakigazgatás kiterjesztése megkövetelte és maga után vonta az állami centralizációt, amit a Tisza-kormány az 1880-as évek folyamán apránként, gyökeres reformok nélkül megerősített. A közigazgatás teljes államosítása továbbra is időszerű, ha nem is nagy horderejű kormányzati feladat maradt. A Szapáry-kormányt főként taktikai megfontolások vezették, amikor a reformot meghirdette: nem annyira a centralizációt, mint inkább a hatvanhetes alapot akarta erősíteni olyan belpolitikai reform vitára bocsátásával, amelyben az államosítás régi szószólója, a mérsékelt ellenzék, és a municipiális rendszer régi védelmezője, a függetlenségi párt között jól kihasználható ellentét állott fenn. Egyúttal arra is számított, hogy az államosítás révén teljesen tőle függő közigazgatási apparátust jobban fel tudja használni a

választásoknál az ellenzékkel, a mindennapi gyakorlatban a nemzetiségekkel szemben.

A reform eredeti elképzelés szerint átfogó keretterv volt, amely a szorosan vett közigazgatáson kívül számos ügykört — az építésügyet, a szegény- és lelencügyet, a közegészségügyet, az erdő- és vízjogot, a tisztviselők szolgálati szabályzatát, az egyleti és gyülekezési jogot — egységes igazgatási rendszerbe foglalt volna. Fő célja azonban az autonóm megyei igazgatás államosítása volt, a javaslat indokolása szerint: a modern jogállam követelményeinek megfelelő, megbízható, pontos közigazgatási szervezet létesítése, amely képes „a magyar állameszmén nyugvó kormányhatalom akaratának biztos végrehajtására". A „megye eddig inkább politizált, és országos ügyekkel foglalkozott, mintsem a helyi önkormányzati ügyekkel foglalkozott volna".[6] Világosan el kell tehát választani a politikai igazgatás — az állam és a felelős kormány — feladatát az önkormányzatokétól, amelyek a helyi érdekeket gondozzák.

A kormány elsőnek a megyei törvényhatóságok jogállásának újraszabályozásáról szóló javaslatot nyújtotta be 1891 májusában. A javaslat sorsa eleinte biztosítottnak látszott, hiszen a mérsékelt ellenzékiek is támogatták. A függetlenségi oppozíció azonban a vártnál erősebbnek, szívósabbnak bizonyult. Kitűnt, amint az 1889. évi véderővita alkalmával is, hogy a közvélemény a nemzeti jogok és pozíciók bárminő csorbítására roppant érzékenyen reagál. Bármennyire idegen test volt is a megye a modern centralizált állam felépítésében és bármennyire korszerűtlen a szakigazgatási funkciók ellátásában, hagyományövezte jogvédő, alkotmányos szerepe megmaradt, és e politikai funkció korszerűtlenségéről a hatvanhetesek nem tudták a közvélemény zömét meggyőzni. A függetlenségi ellenzék obstrukciója a javaslat vitáját hónapokig elnyújtotta. Augusztus elején aztán Szapáry váratlanul meghátrált. Bejelentette, hogy visszavonja a javaslatot, megelégszik két szakasz törvénybe iktatásával. Az első szakasz elvileg kimondotta, hogy „a közigazgatás a vármegyékben állami feladatot képez, melyet kinevezett állami közegek intéznek", a második pedig utasította a belügyminisztert, hogy ennek az elvnek megfelelő törvényjavaslatot később terjesszen elő.[7] E két semmitmondó paragrafus ellen az ellenzék természetesen nem

[6] A minisztertanácsi előterjesztés. OL ME 1890. 3056. ad 3457.

[7] Magyar Törvénytár. 1889—1891. évi törvénycikkek. Bp. 1897. 483.

emelt kifogást. Az obstrukció megszűnt. A Szapáry-kormány törvénybe iktatott egy elvet, amely nem felelt meg a valóságnak, de nem is változtatott rajta, mert soha nem került megvalósításra.

Miért hátrált meg a kormány? Miért kötött vereséggel felérő fegyverszünetet alig kéthónapos harc után, fölényes parlamenti többség birtokában?

Azért, mert ezekben a hetekben kitűnt, hogy a parlamenti többség formális, s a reformjavaslathoz való laza, pártpolitikai kötődését erősebb csoportérdekek és újból felkavart nemzeti érzelmek keresztezik. Kitűnt, hogy a nemzetközi és a monarchiai behatások erőterében a magyar parlamenti erőviszonyok nyomban átsúlyozódnak. Jóformán még bele sem melegedett a parlamenti obstrukció, amikor a kedélyeket ismét a hadsereg fellépése kavarta fel. Június 23-án a fiumei 79. gyalogezred Ferenc József látogatását magyarellenes politikai tüntetésekre használta fel. A tisztikar a hadgyakorlat alkalmával megkoszorúzta Jelačić novidvori sírját. Szapáry szerette volna elsimítani a kínos affért, csakhogy a függetlenségi párt megszerezte a fiumei hatóságok hivatalos jelentését, amelyet egyébként a kormány félhivatalosa, a Nemzet — állítólag elnézésből — ugyancsak közölt. Ezután háborgó interpellációk a Házban, Ugron támadja a kormányt és az ezred tisztikarát, mire egy horvát kapitány párbajra hívja Ugront. A képviselőház és a közvélemény ebben a képviselői immunitás, a parlamenti szólásszabadság megsértését, a hadsereg illetéktelen, provokatív beavatkozását látja: ismét fellobog a hadseregellenes nemzeti ellenszenv. Most már Szapáry is az ezred Fiuméből való elhelyezését követeli, aztán megbüntetését, majd csak megrovását kéri, eredménytelenül. Sőt, a helyőrségparancsnok megdicséri a 79. gyalogezred tisztikarát a császár és a haza hű szolgálatáért, ami újabb felháborodást kavar fel a hazát másként értelmező magyar közvéleményben. Az obstrukció új táp- és gyúanyagot kap, a mérsékelt ellenzék körében, sőt kormánypártiak között is együttérzést kelt, éppen akkor, amikor egyéb nyomós ok is sürgeti a leszerelést: a külkereskedelmi szerződések letárgyalása.

A Monarchia külkereskedelmi szerződései 1892-ben jártak le. Megújításuk — mindenekelőtt a legnagyobb külkereskedelmi partnerrel, Németországgal — a védővámos irányzat megerősödése idején alapvető fontosságú volt a birodalom, főként a magyar földbirtokosok számára.

A Monarchia kormányai már 1890 őszén megkezdték a külkereskedelmi tárgyalásokat. Ámbár a német fél mereven elzárkózott a vámkedvezményekre vonatkozó magyar kívánságok elől, nem is emelte az agrárvámokat, és a Monarchiának viszonylagos preferenciát biztosított. A magyar kormány kielégítőnek tartotta az új egyezményt, és szerette volna a régi szerződés lejártáig ratifikáltatni, amihez egyébként a német fél ragaszkodott is. A több oldalról szorongató helyzet késztette tehát Szapáryt arra, hogy lemondjon a közigazgatási reform közeli megvalósításáról. Az augusztus elsejei minisztertanácson már nem a vita folytatásának módozatait, hanem az országgyűlés feloszlatásának vagy a reformjavaslat visszavonásának alternatíváját vetette fel. A kormány minden másnál előbbre helyezte a német külkereskedelmi szerződés még azévi letárgyalását; ezért a közigazgatási javaslat visszavonása, és a pusztán deklaratív értékű két szakasszal való lezárás mellett döntött.

A feltüzelt nemzeti ellenzékiség és az agrárérdekű gazdaságpolitika tehát zátonyra futtatta a liberális reformpolitika első kísérletét. Szapáry a kudarc után nem kísérletezett további újítással. Az ellenzék ősszel simán átengedte a következő év öt hónapjára szóló költségvetési indemnitást, és vita nélkül megszavazta a német szerződést, amihez persze saját vezető csoportjainak is elemi érdekük fűződött. A kormány azonban az államgépezet zavartalan működésének biztosítása után visszavágott: kieszközölte az országgyűlés feloszlatását. Az uralkodó hivatalosan 1892. január elején — háromnegyed évvel mandátumának lejárta előtt — hirdette ki a feloszlatást. Az új választásokat szokatlanul rövid időn belül, februárra tűzték ki. Ez a kurta felkészülési idő és az ugyancsak szokatlan téli választás a szavazótáborát nehezebben mozgósító ellenzék számára volt hátrányos. Taktikai és technikai szempontból minden a kormánypártnak kedvezett.

ELTOLÓDÁSOK A POLITIKAI ERŐVISZONYOKBAN. AZ 1892. ÉVI TÉLI VÁLASZTÁSOK

A dualizmus első negyedszázadában bekövetkezett mélyreható társadalmi változások, a polgári átrétegződés hatása egyre erősebben érződött a közvélemény áthangolódásában, és ennek megfelelően a politikai

erőviszonyok eltolódásában. Már Tisza idején megmutatkoztak, Szapáry alatt jól kirajzolódtak a kormánypárt bomlásának jelei. Kialakult egy konzervatív, az agrárius nézetekkel rokonszenvező csoport, amely az irányvonalat megszabó Tisza-gárda belső ellenzéke és a mérsékelt ellenzékkel való fúzió szószólója volt. Ugyanakkor másik csoport is kezdett formálódni Andrássy fiai, ifj. Andrássy Gyula és Tivadar körül, főként arisztokraták és familiárisaik között, akik ekkor elvhű liberálisnak és hatvanhetesnek vallották magukat, de a Tisza-csoport hegemóniájától és módszereitől idegenkedtek. Ennek társadalmi motivációja az volt, hogy elvi liberalizmusuk ellenére elhárították a nagyburzsoáziával való szoros gazdasági és politikai együttműködést; a politikai nézetkülönbségek csírái pedig a hatvanhetes rendszer és a nemzeti jogok együttes védelmének taktikai kérdéseiben rejlettek.

Nevezetes változás következett be a konzervatív ellenzék politikai orientációjában, mégpedig a nacionalizmussal való érintkezési pontok kitapogatásában, a konzervatív hatvanhetesség és a magyar nemzeti eszme parlamentáris, de udvarképes kombinációinak kialakításában. A politikai konzervativizmus a kiegyezés után önálló erőként nem lépett fel, később is álnevek mögé bújt. 1875-ben Sennyey Pál jobboldali ellenzéket alapított, ebből alakult három év múlva az egyesült, majd 1881-ben a mérsékelt ellenzék. Liberalizmus, alkotmányosság és nemzeti gondolat 1848-ban és az 1860-as évek ellenállásában annyira összekapcsolódott, hogy a jobboldali ellenzék a konzervatív elnevezést és programot sohasem vállalta. Az állag- és pozícióőrző konzervativizmus azonban erőtlen volt valóságos ellenzéki funkció betöltésére. Így a kormányt jobboldalról ellenőrző „habarék" pártnak sokáig nem volt határozott politikai arculata. A konzervativizmus és a nemzeti ellenzékiség összekapcsolása az 1880-as évek végén következett be, főként a hadsereggel való gyakori súrlódások és a véderővita tömegtüntetései hatására. Mindez a párt vezető csoportját és vezérét, Apponyi Albertet a nemzeti ellenzékiségben rejlő hatalmas mozgósító erő felismerésére vezette.

Apponyi az 1870-es évek közepén csontos konzervatív hagyományokkal és nézetekkel lépett a közélet terére. A politikai vezető szerep rá is családi örökségként szállott apjától, Apponyi György udvari kancellártól, az ókonzervatív arisztokrácia egyik vezetőjétől. Ezzel európéer művelt-

ség és bizonyos politikai, főként szónoki kvalitások párosultak. Elvekben nem volt következetes; inkább mondhatni ingatagnak. Az ellenzéki vezér szerepkörében kezdettől érezte a programszegény, mozgósító eszmék híján lavírozgató párt kilátástalanságát. Ellenzéki párt hatvanhetes alapon aligha mérkőzhetett sikerrel a jól kiépített hatalmi apparátusra támaszkodó kormánypárttal. Apponyi az elsők között tanulmányozta és népszerűsítette itthon az agrárius eszméket, a konzervatív szociálpolitikát, bár a magyarországi viszonyok között nem tartotta alkalmasnak azokat egy tartós parlamenti pártalakulás megalapozására. A konzervatív szociálpolitika gyakorlati szervező munkáját párthívére, Károlyi Sándorra hagyta, maga inkább a közjogi kérdés felé fordult.

Apponyi azzal magyarázza politikai pályája e jelentős fordulatát, hogy a nemzeti közérzület félreérthetetlen megnyilvánulásai meggyőzték: a hatvanhetes közjogi berendezkedés zavarja a nemzeti organizmust. Ha egyszer a rendszernek „a nemzeti élet szükségszerű követelményeivel ellentétben álló fogyatékosságai vannak, akkor azok mellőzhetetlenül fájdalmat és zavart okoznak a nemzeti szervezetben",[8] és a bajon nem segít, ha nem beszélünk róluk. Fordulatának jelentőségét ő maga abban látta, hogy hangot adott az elfojthatatlan nemzeti vágyaknak, és megkísérelte ezeket az adott államrendszer, a Monarchia keretein belül, hatvanhetes alapon kielégíteni. Ez a magyarázat önmagában hitelesnek tűnik; kétkedést nem is a helyzetelemzés, a premisszák felállítása, mint inkább a belőlük levont következtetések ébresztenek. A nemzeti organizmus zavarainak kiküszöbölésére tett javaslatok ugyanis még tüneti kezelésre is elégtelenek voltak. Apponyi első felléptekor, a véderővita idején, mindössze a magyar hazafiság ápolását kérte a hadsereg magyar részében, és a magyar szellemű tiszti nevelést. E mértéktartó szerénységet a továbbiakban is megőrizte, amikor maga és pártja formálisan is végrehajtotta a politikai fordulatot: 1892. január 5-én felvette a Nemzeti Párt nevet, és új programot adott ki.

A program abból indult ki, hogy a párt olyan „nemzeti politikát" kíván folytatni „az 1867-iki kiegyezés alapján", amely „minden téren, kifelé úgy, mint befelé, a nemzeti egységet, erőt és méltóságot juttatja

[8] Apponyi Albert, Emlékirataim. Ötven év. Bp. 1922. 107—108.

érvényre".[9] A magasztos cél a magyar udvartartás, címer és katonai oktatás bevezetésének óhajában realizálódott. A program gazdaságpolitikai része — kissé szelídített formában — az agrárius követeléseket vette át; a függetlenségiektől az önálló bank tervét kölcsönözte ki, és harcot hirdetett a párthatalmi érdekeket kiszolgáló, korrupt „kormányzati szellem" megváltoztatásáért.

Az újrakeresztelés nem hozott, inkább csak jelzett bizonyos változást a magyar politikai életben. Annak a régtől érlelt felismerésnek a politikai realizálását jelentette, hogy konzervatív hatvanhetes politika nem alkalmas a kormánypárt megbuktatására, s hogy a dualizmussal szemben felgyülemlett elégedetlenséget a nemzeti ellenzékiség szelepein át lehet és kell levezetni. Ez a felismerés a politikai szisztéma egészébe illesztett ellenzéki taktika irányvonalaként kétségtelenül tartalmazott némi realitást, és stabilizátor szerepet is betölthetett. A Nemzeti Párt azonban e helyes felismerés gyakorlati érvényesítésében következetlen maradt. Vérszegény nemzeti követeléseinek teljesülése aligha küszöbölte volna ki a „nemzeti organizmus" zavarait; taktikai levezető szerepe tehát csak felszínes és időleges lehetett. Kormányprogramként viszont — amire Apponyiék továbbra is sandítottak — a „nemzeti vívmányokat hatvanhetes alapon" koncepció irreális volt, ellentétben állott a dualista Monarchia létfeltételeivel. Apponyi önigazoló magyarázatának tehát, ha politikai-taktikai motívumait nem vonjuk is kétségbe, vagy az őszintesége, vagy az átgondoltsága iránt erős kétségeket támaszthatunk.

Változások mutatkoztak az 1848-as közjogi alapon álló pártcsoportosulás soraiban is. A dualista berendezkedést elutasító közjogi ellenzék először az 1848-as pártban, majd párhuzamosan a függetlenségi pártban is szerveződött, mígnem 1884-ben a két rokon irányzat Függetlenségi és 48-as Párt néven egyesült. A program Ausztria és Magyarország között csupán az uralkodó közösségét — a perszonáluniót — ismerte el, követelte az önálló hadügy, a magyar hadsereg, a külügy és a pénzügy kiépítését, és a politikai rendszer liberális továbbfejlesztését. A párt szociális programja vérszegény volt: a dolgozó néprétegek érdekeinek gondos ápolását, a kis- és középbirtokos osztály pusztulásának elhárí-

[9] Mérei Gyula, A magyar polgári pártok programjai (1867—1918). Bp. 1971. 99.

tását, a munkás nép sorsának javítását hangoztatta. Társadalmi jellegét tekintve egyértelműbb és konkrétabb volt a párt erdélyi bizottságának — a később önálló frakcióvá különült Ugron-csoportnak — 1881-ben közzétett „különprogramja", amely gyakorlatilag elismerte a dualizmus alkotmányos intézményeit, a delegációkat, továbbá nagyobb hangsúlyt helyezett a földbirtokosok anyagi érdekeinek védelmére. Az agrárius gazdaságpolitika részköveteléseit először rögzítő pártprogram egy vonatkozásban az önállóságnak is agrárius értelmezést adott: az önálló vámterületet a hazai mezőgazdasági termelés védelmében — a vámmentes balkáni agrárbehozatal megakadályozása végett — követelte.

Az évtizedfordulón, Tisza bukásakor a párt sorait izgatottság és nyugtalanság, a változás lehetőségének reménye és az útkeresés bizonytalansága töltötte el. Ez nézeteltéréseket, éles polémiát és belviszályt váltott ki, illetve újított fel a frakciók között. Ugron csoportja a helyzetet alkalmasnak vélte a dualizmushoz idomított, mérsékelt függetlenségi irányzat kormányra kerüléséhez. Ezért 1890-ben gyűléseken, cikkekben és röpiratokban népszerűsítette a függetlenségi program fokozatos megvalósításának elvét, vagyis a delegációban való részvételt ajánló korábbi javaslatát. A liberális függetlenségiek részéről Mocsáry Lajos — Ugron támadásával szemben — 1848 és 1849 szoros történelmi összekapcsoltságát, tehát 1848 baloldali értelmezését védelmezte. A függetlenségi frakciók polémiájában az 1860-as évek érvei újultak fel a kompromisszum vagy a közvetlen eredménnyel nem kecsegtető elvhűség reálpolitikai értelmezéséről, azzal a nem csekély különbséggel, hogy akkor abszolutizmus vagy alkotmányos autonómia, 30 évvel később miniszteri bársonyszék vagy ellenzéki padsor alternatívájában kellett dönteni. A függetlenségiek többsége az ellenzékiséget választotta, elvetette a kormányképességre kacsintó fokozatosság elvét. Ugron és hívei, 17-en, miután a többség leszavazta őket, külön képviselői csoportot alakítottak: a „48-as kört", mérsékelten agrárius és mérséklődő függetlenségi program alapján.

A mintegy 70 képviselőből álló függetlenségi többség — amelynek vezérkarát a nemsokára bekövetkezett haláláig Irányi Dániel, mellette Mocsáry Lajos, Justh Gyula, Eötvös Károly alkotta — ugyancsak kisebb belső csoportokra oszlott, de a negyvennyolcas nemzeti és liberális alapelvekben egyetértett. Ők az ellenzék feladatának az elvek és az

eszmék őrzését tartották, de erősbödő önbizalommal vallották azt is, hogy a nemzeti közvéleménytől támogatott ellenzék képes a hazai és a birodalmi kormánypolitika befolyásolására, a nemzeti jogok védelmére, alkalomadtán bővítésére is. A párt 1892. újév napján „Szózat a magyar néphez" címen választási kiáltványt tett közzé. A kritikai helyzetelemzés középpontjába jó taktikai érzékkel a hadseregpolitikát állította. A hadsereg nyelvében, oktatásában, vezetésében „országunk állami léte tökéletesen megsemmisíttetik". Az ország beolvasztására irányuló centralista törekvés 1867 óta sem szűnt meg, sőt az utóbbi években folyton erősödött. A kiáltvány rámutatott, hogy a hatalmi versengésben mindenütt nő a hadsereg száma és súlya, erősödik a militarizmus, „vagyis minden nagy nemzeti érdeknek a hadügyi érdekek alá rendelése". A különbség másokkal szemben az, hogy „nálunk a militarizmus se nem magyar, se nem nemzeti, se nem alkotmányos, hanem udvari, osztrák-német és magyarellenes".[10] E növekvő veszéllyel szemben védelmet az ország függetlensége, saját hadserege és külügye, gazdasági önállósága nyújthat.

A párt méltányolva ugyan Apponyiék új orientációját, kétségét fejezte ki, vajon lehet-e a hatvanhetes rendszer nyilvánvaló hibáit és torzulásait hatvanhetes alapon megjavítani. „A zátonyon megfeneklett hajót azok, kik a hajót teszik működésük támpontjává, a zátonyról soha el nem mozdíthatják."[11] E kossuthi ihletésű szentenciát azzal a kétkedő kérdéssel is megtoldották, hogy sikerülhet-e gróf Apponyi Albertnek az, amire ugyanezen az álláspontón állva Deák Ferenc sem volt képes. A párt elhatárolta magát az Ugron-frakciótól is.

A programszerű nyilatkozat azt tanúsítja, hogy a függetlenségi párt többsége az 1890-es évek elején még őrizte a kiegyezés kori liberális nacionalizmus hagyományait, de jobbadán csak őrizte őket, még ha felfigyelt is a korabeli militarizmusra, az állami és társadalmi fejlődés aggasztó új jelenségeire. Bár nem tekinthető illuzórikusnak a nemzeti közvélemény mozgósítása, a parlamentáris lehetőségek felhasználása a militarizmus erőivel szemben, szűklátókörűség volt a militarizmus növekedésében csak hatalmi versengést, az etatizmusban csupán az

[10] Uo. 213.
[11] Uo. 234.

AZ 1892. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉSI VÁLASZTÁSOK

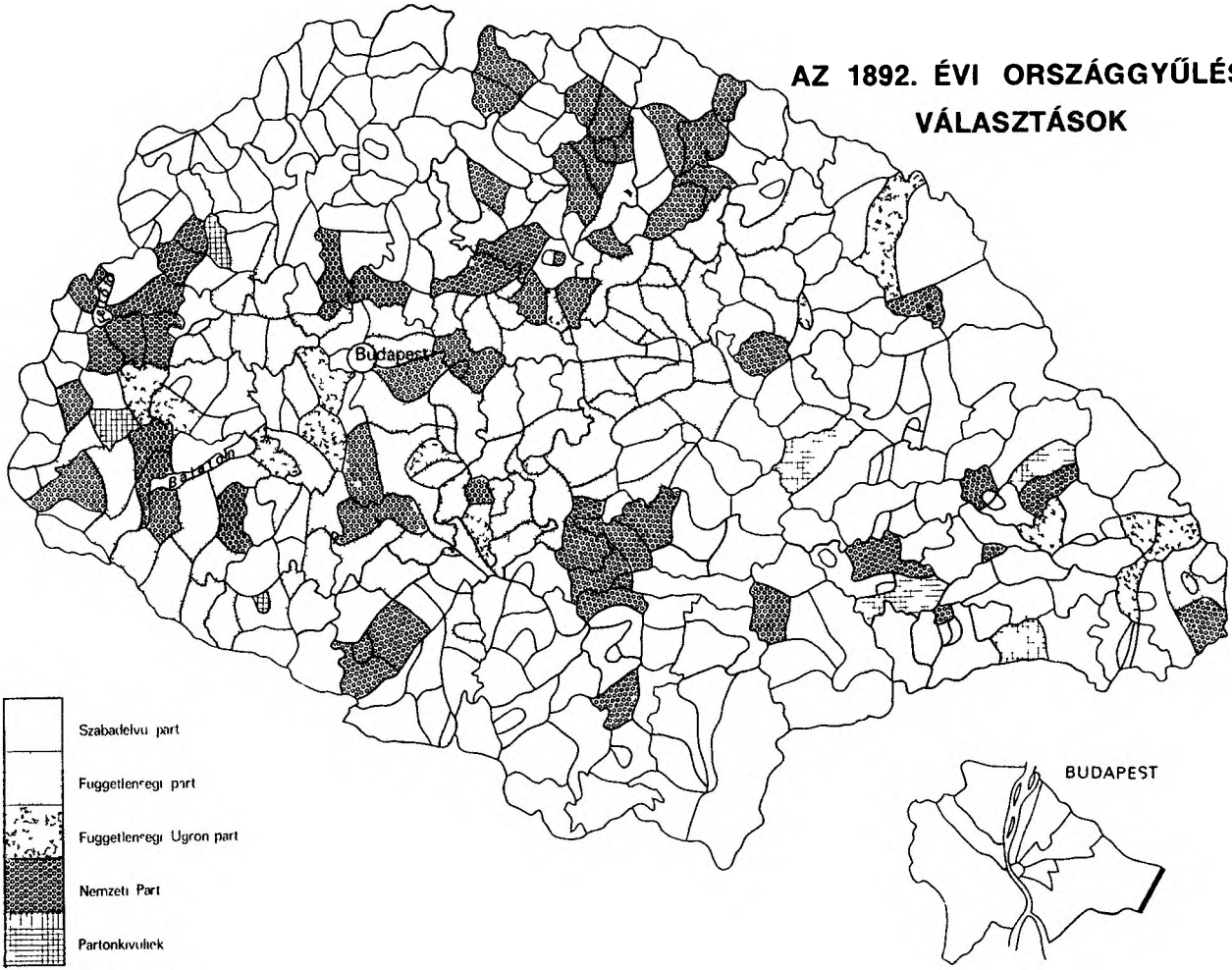

idegen befolyást felismerni, amit a magyar állami függetlenség teljességének helyreállítása önmagától kiküszöbölne. A párt fő gyengesége abban rejlett, hogy nemcsak a jobbra tartó nemzeti irányoktól, hanem a balra tartó népmozgalmaktól is elhatárolta magát, a kor feszülő szociális problémái megítélésében is a hagyományos liberális álláspontón maradt.

Az 1892. évi választások előtt az erőviszonyok eltolódása politikai és ideológiai síkon a hagyományos függetlenségi eszme népszerűségének növekedésében, de mögötte és vele több ponton érintkezést keresve a konzervativizmus, az agrárius antiliberalizmus terjedésében mutatkozott meg. Ezek az ellenzéki áramlatok a kormánypártot gyengítették, keresztülhúzták az országgyűlés korai feloszlatásával és a téli választásokkal kapcsolatos tervet. Szapárynak ezt a vállalkozását sem kísérte szerencse. A kormánypárt a választásokon 18 mandátumot vesztett, ebből a függetlenségiek 7-et, a Nemzeti Párt — a vele rokonszenvező pártonkívülieket is beszámítva — 11-et nyert el. Az új képviselőházban így 243 kormánypártival 170 ellenzéki, éspedig 70 nemzeti párti és kereken 100 függetlenségi állt szemben. A kormánypárt összetétele annyiban változott, hogy Szapáry mellőzte a Tisza-csoport néhány tekintélyét, helyettük saját embereit, jórészt arisztokratákat hozott be, részben a párton belüli liberálisok, részben a nemzeti párti agráriusok ellensúlyozására.

A választások eredménye, ha grafikusan ábrázoljuk, irányváltozást jelzett. A kormánypárt mandátumainak száma egy évtized lassú emelkedése után az 1880. évi szintre esett vissza (a 413 képviselői mandátum 58%-a). Apponyi pártjának trendvonala egy évtizedes hanyatlás után megfordult, felívelt, 17%-ot ért el. A függetlenségi mandátumok vonala egyenletesen emelkedett (18, majd 23%, s az új választás után 24%), vagyis 1892-ben már a mandátumok negyedét szerezték meg. A miniszterek a visszaesést a nemzeti jelszavak népszerűségének és a klérus kormányellenes agitációjának tudták be. Ezért szerették volna biztosítani az uralkodó támogatását a hadseregvezetéssel és a militáns klérussal szemben. Annyival is megelégedtek volna, ha a király a trónbeszédben sajnálkozásának ad kifejezést, hogy „jelenleg az egyházi és az állami érdekek gyakran szembekerülnek egymással". Ferenc József azonban visszautasította a javaslatot: „Minden hiába — mondotta az

audienciára rendelt Szapárynak és Csákynak —, nem fogom a trónról proklamálni a kultúrharcot."[12]

Nyomott hangulatban folyt le a választások után a február 24-i minisztertanács. Ferenc József megnyitójában aggállyal állapította meg, hogy a fennálló közjogi berendezkedést veszélyes tendenciák fenyegetik. Márpedig a kiegyezésben lefektetett elvek az egész Monarchia alkotmányos bázisát alkotják, azokat csak a birodalom másik részével egyetértésben lehet megváltoztatni. Magyarországon — mondotta — a helyzet nem egészen normális. Csak egy párt áll teljesen és őszintén a hatvanhetes közjogi alapon, a pártok váltógazdasága tehát ki van zárva. A legsajnálatosabb jelenség az, hogy a szélsőbal és általában a lakosság ellenzéki szelleme lassan, de állandóan növekszik. Ha ez így megy tovább, a kiegyezéssel szemben álló ellenzék többségbe kerülhet, és akkor olyan helyzet állhat elő, amelyből nincs békés, alkotmányos kivezető út.

A kormány tagjai ugyan nem látták ilyen sötéten a jövőt, de nem tudtak pozitív programot előterjeszteni. Wekerle és Szilágyi nagyon óvatosan, némi engedményekre célzott az udvartartást és a hadsereg magyar jellegét illetően, de az uralkodó a reformoktól elzárkózott. A koronatanács tehát a régi probléma körül toporgott: hogyan lehet a fennálló dualista rendszert érdemleges reformok nélkül fenntartani és a kormány helyzetét megszilárdítani. „A többség megvan, a kormány egyelőre erre támaszkodhat, a többi úgyis a dolgok alakulásától függ"[13] — jegyezte meg csendes malíciával Csáky kultuszminiszter. A dolgok pedig úgy alakultak, hogy az egyházpolitikai kérdések akarva-akaratlan, elsősorban a katolikus klérus kormányellenes, antiliberális agitációja következtében közéleti érdekűvé váltak. Nemzeti vagy társadalmi reform lehetősége elzáratván, végül mégiscsak az egyházpolitikában csillant fel a kormány előtt a liberális reformpoolitika járható útja.

[12] Moritz Csáky, Der Kulturkampf in Ungarn. Graz—Wien—Köln, 1967. 76.
[13] OL ME MT jkv. 1892. február 24.

2. AZ EGYHÁZPOLITIKAI KÜZDELEM

EGYHÁZPOLITIKAI ELŐZMÉNYEK

Egyházpolitikai problémák nyomban a kiegyezés után felmerültek, de Eötvös József és Trefort Ágoston haladó közoktatási és kulturális intézkedései ellenére, nem nyertek pozitív megoldást. A magyar polgári átalakulás korlátozottságának egyik jele a katolikus egyház hatalmas vagyonának, szellemi és politikai befolyásának fennmaradása, kivételes közjogi állása volt. A hatvanhetes kormányok e téren is megelégedtek kompromisszummal, nem választották szét az államot az egyháztól. Továbbra is az egyházak hatáskörébe tartoztak olyan fontos, állami jellegű közfunkciók, mint az oktatás, a házasságkötés és -bontás, az anyakönyvvezetés. A mindennapi életben a legtöbb súrlódást a házassági jog rendezetlensége okozta. Az országban ötféle egyházi házassági jog és bíráskodás volt érvényben. A katolikus egyház általában tiltotta a vegyes házasságot. A tilalmat csak abban az esetben oldotta fel (diszpenzáció), ha a nem katolikus fél ún. reverzálist adott, hogy a születendő gyermekek a katolikus vallást fogják követni. Ez a gyakorlat sértette a protestáns egyházakat; a zsidók és keresztények közötti házasság tilalmát pedig a gyarapodó zsidó polgárság sérelmezte.

1867 után a törvényhozás annyiban avatkozott bele e bonyodalmakba, hogy az 1868:LIII. tc. 12. §-a kimondta: a vegyes házasságból származó gyermekek közül a fiúk az apjuk, a lányok az anyjuk vallását követik; az ezzel ellentétes megállapodások nem bírnak jogerővel. A katolikus klérus azonban a törvényt nem tartotta meg. Továbbra is megkövetelte a reverzálist, folytatódtak az „elkeresztelések", s az ezekből fakadó vallási villongások. Nem hozott megnyugvást Trefort 1884. évi rendelete sem, amely bírsággal sújtotta az 1868:LIII. tc. értelmében más vallásfelekezethez tartozó gyermeket megkeresztelő lelkészt, ha a keresztelési bizonylatot nyolc napon belül nem küldi el az illetékes lelkészi hivatalnak anyakönyvezés végett. A Tisza-kormány azonban nem vette túl szigorúan e rendeletet, e téren sem akarta a nyugalmat bolygatni.

A törvénnyel szembeszegülő papi ellenzék növekedése, az elharapózó renitencia és a fel-fellobbanó vallási villongások a kormányt végül is beavatkozásra késztették. Csáky Albin 1889 őszén újabb rendeletet

készített elő az elkeresztelések ellen. Kibocsátás előtt megmutatta a hercegprímásnak és néhány püspöknek. Simor nem értett ugyan egyet a tervezettel, azt — akárcsak forrását, az 1868. évi törvényt — a katolikus hitelvekkel ellenkezőnek, és célszerűtlennek tartotta, de tiltakozást sem jelentett be. Csáky 1890 februárjában kiadott rendelete „A keresztelési bizonylatok kölcsönös megküldéséről" voltaképpen Trefort hat évvel korábbi rendeletét ismételte meg, a katolikus egyház számára tett enyhítő módosításokkal. A miniszternek és társainak nem csekély meglepetéssel kellett tapasztalniuk, hogy a gondos előkészítés és a megegyezési készséget tanúsító engedmények ellenére a rendelet ellen azon nyomban heves kampány indult meg sajtóban és szószékről, sőt a püspöki karban is akadtak nyílt szembeszegülők. Emiatt Simor jobbnak látta, hogy Rómához forduljon döntésért. Ezt tette diplomáciai úton a kormány is: minthogy a februári rendelet elleni klerikális mozgalom nem apad, sőt egyes püspökök bátorítása következtében egyre szélesebb méreteket ölt, kívánatos volna egy megnyugtató pápai döntéssel elkerülni az állam és az egyház közötti, egyik fél számára sem kívánatos konfliktust.

A magyar kormánynak másodszor is módjában volt meglepődni, amikor 1890 augusztusában a Szentszék döntéséről értesült. A pápai különbizottság döntése szerint katolikus lelkész nem hajthatja végre az „elkeresztelési" rendeletet. A pápa indokolása szerint az arra kényszeríti a katolikus papságot, hogy „az eretnekeknek mintegy átadja azok lelkét, kiknek megváltására isteni küldetése van".[14] A rendelet és szülőanyja, az 1868. évi törvény „lábbal tiporja az Egyház jogait" és a szülők szabadságát gyermekeik vallásának megválasztását illetően. Ez az álláspont figyelmen kívül hagyta, hogy elsődlegesen a vegyes házasságot tiltó katolikus dogma, illetve a csak reverzális ellenében megadott diszpenzáció sértette a házassági és vallási szabadságot.

Róma döntése után világossá vált, hogy a katolikus papság nagy részével aligha lehet majd elfogadtatni a rendeletet, és ha a kormány nem akar tömeges bírságolási perekbe, mindennapos csetepatékba keveredni, más megoldáshoz kell folyamodnia. Kézenfekvőnek látszott, amit

[14] XIII. Leó pápa levele Ferenc Józsefhez, 1890. július 3. Közli: Salacz Gábor, A magyar kultúrharc története 1890—1895. Bécs, 1938. 385.

Szilágyi régtől sürgetett: a részleges vagy teljes állami anyakönyv, később esetleg a polgári házasság bevezetése. Amikor azonban e kézenfekvő gondolat konkrét programmá és javaslattá érett, kiderült, hogy a reform idejét és módját illetően a kormányon belül sincs egyetértés. A miniszterelnök nem kívánt gyökeres változtatást. Csáky is megelégedett volna csak a vegyes házasságoknál kötelező állami anyakönyvvezetéssel. A Szilágyi—Wekerle—Baross-triász az általános anyakönyvvezetés mellett tört lándzsát. Az 1890. november 14-i koronatanácson az uralkodó is beleszólt a vitába. Nem titkolta, hogy az 1868. évi törvényt elhibázottnak, a súrlódások forrásának tartja. Nem híve az állami anyakönyvezésnek sem, mert az gyengíti a vallásosságot. Ferenc József, a birodalom első tisztviselője azonban volt olyan jó bürokrata, hogy ne engedje meg se magának, se másnak az állam tekintélyének csorbítását, a törvények és rendeletek visszavonását vagy megszegését. Ezért ő sem fogadta el a Szentszék döntését, hanem hozzájárult olyan értelmű bejelentéshez, hogy a kormány szükség esetén gondoskodni fog a részleges állami anyakönyvezés bevezetéséről. A novemberi költségvetési vitában a képviselőház hatalmas — az ellenzék zömét is magába foglaló — többséggel az 1868. évi törvény és a februári rendelet fenntartása mellett foglalt állást. és teljes egyetértéssel vette tudomásul a kormány bejelentését, hogy szükség esetén törvényjavaslatot terjeszt be az állami anyakönyvvezetésről.

Ennek szükségét, úgy látszik, akkor még nem látták elérkezettnek, a javaslat előkészítését sem indították meg. Az uralkodó kívánságára és a kormányfő sürgetésére folytatódott az alku az egyházi vezetőkkel. December közepén Szapáry személyesen tárgyalt a hercegprímással. Tudatta vele az uralkodó elhatározását, hogy rendkívüli megbízottat kíván küldeni Rómába, addig ne hozzanak érdemleges döntést. Simor megígérte, hogy az alsópapsággal egyelőre nem közlik a római döntést.

Az igazi meglepetés, ha még nem szokott volna hozzá, ekkor érte a kormányt. Egy nappal e személyes megbeszélés után a Magyar Állam teljes terjedelemben közölte a pápai leveleket. Ez a „csínytevés" gyökeresen megváltoztatta a helyzetet: semmi remény nem maradt arra, hogy Róma megváltoztassa az alsópapság tudomására jutott döntést. „Ezen újabb indiscretió — jelentette Szapáry az uralkodónak — csak

folytatását képezi azon számos egyéb eddigi indiscretióknak, melyek ezen ügyben már hónapok óta következetesen előfordulnak és ezen következetes eljárásból önként azon meggyőződésre kell jutni, hogy ez szántszándékos eljárás" azok részéről, „kik nem akarják, hogy ezen ügy békés megoldást nyerjen".[15] Szapáry a „felháborító indiszkréció" forrását a prímás környezetében kereste. Újabb kutatások is azt valószínűsítik, hogy a prímási irodaigazgató, Csernoch János, a későbbi esztergomi érsek lehetett a hírforrás. Akárhogy is volt, végre Szapáry is ráeszmélt: magában az egyházban, annak harcos antiliberális irányzatában találhatók azok az erők, amelyek szántszándékkal meghiúsították az elkeresztelési viszály békés kiegyenlítését.

Az elmondottakból megállapítható, hogy a szabadelvű kormányok egyházpolitikáját defenzív magatartás és mérséklet jellemezte az 1880-as években. A kormány kerülte a konfliktus-szituációkat, ha ilyen mégis előállt, többnyire visszavonult. Tisza például 1884 januárjában a főrendiház elutasító szavazata és a püspöki kar tiltakozása miatt levette a napirendről a zsidók és keresztények közti polgári házasság javaslatát, amint Trefort sem erőltette ekkor kiadott elkeresztelési rendelete szigorú végrehajtását. Csáky rendelete és irányvonala sem tért el az elődökétől. Csáky emlékiratában többször leszögezi, hogy eredetileg távol állott tőle az egyházpolitika radikalizálása, és a „kultúrharcnak" még a gondolatát is elutasította. A kormánynak inkább tájékozatlanságot lehet felróni azért, hogy nem ismerte az egyházon belüli erőviszonyokat. Hosszú időn át nem vette észre, hogy a püspöki karban és főként az alsópapság soraiban tért hódított a harcos antiliberális irányzat, amelynek a világi arisztokrácia és a jobboldali középrétegek körében is támaszai voltak. Az 1880-as évtized végén nem a kormány magatartása, hanem a klerikalizmus és a mögötte álló konzervatív rétegek politikai aktivitása változott meg. Csáky elkeresztelési rendelete tehát nem forrása, hanem ürügye volt a viszály elmérgesítésének; az ellene indított kampány pedig erőpróbája az észrevétlenül felnövekedett politikai katolicizmusnak.

[15] Szapáry levele Ferenc Józsefhez, 1890. december 18. OL ME 1890. 3973.

A POLITIKAI KATOLICIZMUS JELENTKEZÉSE

A kormány egyházpolitikai ellenzéke, a későbbi katolikus Néppárt, két különböző irányzatból tevődött össze. Az egyiket magas rangú, az uralkodó körökben befolyásos konzervatív arisztokraták és a kormánypolitikával elégedetlen főpapok képviselték. Kezdetei a polgári házasság bevezetésének első, elkontárkodott kísérletére nyúlnak vissza: az 1883—1884. évi parlamenti vitában alakult ki az a főrendiházi ellenzék, amely Tisza javaslatát megbuktatta. Ez az ellenzék nem lépte túl a főrendiház, illetve az udvari kabinetpolitika kereteit. Elitcsoportja, a Zichy Nándor gróf és a hozzá közel álló Steiner Fülöp székesfehérvári püspök körül sűrűsödő centrum, az 1880-as évek vége felé kezdett önálló irányzattá formálódni. Zichy közéleti tevékenységének központjában a vallásvédelem és a hitbuzgalom ápolása állt, de ennek keretében felkarolta a konzervatív szociálpolitika eszméit, és szükségesnek tartotta a katolikus világiak szervezését. Zichy és társai túlléptek a politizálásnak a magas arisztokráciához illő formáján, a főrendiház ellenzékieskedésén, de befolyásuk csekély maradt, nem tudtak az alsó középrétegekhez és a körükben befolyásos lelkészkedő papsághoz hozzáférni.

Az egyházpolitikai ellenzék másik ága éppen e hanyatló rétegekből, és az alsópapságból került ki. Az arisztokráciával egyszintű főpapságot az alsópapságtól a 18. század óta mély szakadék választotta el. Ez a dualizmus korában is fennmaradt a püspöki rezidenciák barokk pompájában elzárkózva élő főpapság és a falusi plébániák lelkészei között. Az alsópapság és a hivő katolikus értelmiség elégedetlen volt a liberális állammal is, amelyet a protestantizmus hatalmi szervezetének tekintett, s a katolicizmus elnyomásával, sőt a vallástalanság terjesztésével vádolt. Az alsópapság szociális és politikai ellenzékisége a hanyatló „úri középosztály" antikapitalista és antiliberális megmozdulásainak keretében, az 1880-as évek folyamán öltött szervezett formát. Egy részük, főként a Dunántúlon, aktív szerepet játszott az évtizod első felében fellobbant antiszemita mozgalmakban, sőt az antiszemita párt vezérkarában is; más részük bekapcsolódott az agráriusok akkortájt kiépülő helyi szervezeteibe, egyleteibe. Antiszemitizmus és agrárizmus azonban csak egyik eleme annak a mozgalomnak, amelynek adekvát kifejezési formája a politikai katolicizmus volt.

Az újkonzervativizmus vallási töltésű áramlata nálunk a liberális egyházpolitika elleni harc során alakult ki. Szervező központja a Magyar Állam c. katolikus lap szerkesztői és papi írógárdája volt. A vegyes házasságból született gyermekek elkeresztelésében a dunántúli papság, különösképpen Molnár János komáromi apátplébános tűnt ki. Az elkeresztelési „intranzigencia" terjedése, bizonyos szervezettséggel bíró mozgalommá válása azt a feltételezést valószínűsíti, hogy a politikai katolicizmus e gyenge irányzata pártérdekekből, a konzervatív-katolikus szellem felszítása végett provokálta a harcot. Belpolitikai, világnézeti és szociális ellentétek azonban csak részben motiválják az arisztokrata-főpapi és a középrétegi-alsópapi irányzat önálló fellépését és harciasságát. Hiszen önmagában mindkettő gyenge volt, és az 1890-es évek elejéig nem is kapcsolódtak össze, hanem a módszert, a taktikát és a célokat tekintve szöges ellentétben álltak egymással. A hazai politikai katolicizmus külhoni példákból, mozgalmakból, mindenekelőtt Rómából merítette az autoritást és az erőt az önálló fellépéshez.

Róma politikai ideológiájában és irányvonalában XIII. Leó alatt jelentős fordulat következett be. Ő sem mondott le a pápaság világi hatalmának helyreállításáról, nem békélt meg a „sátáni művel", az olasz nemzeti állammal, de elődénél, IX. Piusnál reálisabban számolt kora valóságos hatalmi viszonyaival. A „halálhozó ragály", a szocializmus — és szülője, a felvilágosult racionalizmus — rohamos terjeszkedése az államhatalommal való együttműködésre késztette. „A szocializmus pestisének elhárítására" az egyháznak nagyobb hatalma van, mint bárminő világi hatóságnak — írta egyik első enciklikájában —, csak engedjék szabadon működni. XIII. Leó jól látta, hogy a világi hatalmától megfosztott pápaság, illetve a politikai befolyásából sokat vesztett egyház újra megtalálhatja helyét a polgári államok nemzetközi rendszerében és belső rendfenntartó apparátusában.

Róma és a dualista Monarchia viszonya ellentmondásosan alakult. A katolikus Habsburg-abszolutizmussal hajdan fennállott szoros kapcsolat, az 1855. évi konkordátumban rögzített együttműködés a kiegyezés után felbomlott. A pápa mélységesen elítélte a kiegyezést, elsősorban a liberalizmus győzelme, a konkordátum felmondása miatt, amit jórészt a túlságos befolyáshoz jutott liberális Magyarországnak tulajdonított. Tovább rontotta a viszonyt az egységes Olaszország elismerése, majd az

1882-ben kötött hármas szövetség, ami ellen a pápa neheztelve tiltakozott. Magában az uralkodóban s a hithű dinasztiában egyébként bízott, s e bizalom némiképpen temperálta a magyar kormányok iránti ellenszenvét. Két évtizedig tűrte, bár sérelmezte a liberális magyar egyházpolitikát; de 1886-ban külön enciklikában ítélte el Trefort elkeresztelési rendeletét, ami nem maradt hatás nélkül Magyarországon.

A római politikában 1887 hozott látható fordulatot. Ekkor tettek pontot a német „kultúrharc" végére, ebben az évben foglalta el a Szentszék államtitkári posztját Mariano Rampolla, az addigi madridi nuncius. Rampolla a francia orientációt erősítette, Franciaországban nemcsak Olaszország ellenfelét, hanem a katolikus politikai mozgalom szülőföldjét is tisztelte. Ennek megfelelően a hármas szövetséggel, s főként a Monarchiával való kapcsolatot hűvös tartózkodással kezelte. A monarchiai katolikus irányzatok az egyházon belül és kívül megértő támaszra találtak benne, olyannyira, hogy az 1890-es években a császár és a főpapság által kárhoztatott ausztriai keresztényszociális párt céljainak támogatását és bátorítását is megengedhetőnek találta.

Az irányvonal változását az 1880-as évek végén megérezték Bécsben is, Budapesten is. Magyarországon az alsópapság növekvő ellenzéki szellemét Róma szava bátorította, többek között a szabadságfogalom és a szabadságjogok katolikus értelmezéséről kiadott 1888. évi enciklika (Libertas praestantissimum). Az idők változása nemcsak abban mutatkozott, hogy a pápa szembeállította a felvilágosult racionalizmus szabadságfogalmát a liberális rendszerekben ténylegesen megvalósult szabadságjogokkal, és hogy mindkettő bírálatában a katolicizmus régi tanait az újkonzervativizmus frissebb, hatékonyabb érveivel párosította, hanem mindenekelőtt abban, hogy nem nyilvánította a polgári szabadságeszmét és -jogokat egyértelműen elvetendő tévtannak: amennyiben kereszténvi mérséklettel alkalmazva az egyház és a katolicizmus szabadságát is szolgálják, elfogadhatónak tartotta őket. Megengedhető — írta — az elnyomás vagy az igazságtalan erőszak elleni szervezkedés, kiváltképp ott, ahol az egyházat megfosztják törvényes szabadságától.

Az új irányvonal legnevezetesebb, új korszakot jelző megnyilvánulása az 1891-ben kiadott „Rerum novarum" enciklika volt. Az egyház új szociálpolitikai elveit és gyakorlati ajánlásait vázoló enciklika az erősödő

szocializmus hatására és ellensúlyozására született. A magántulajdont istentől szentesített természeti jognak nyilvánította, elítélte az osztályharcot, vele szemben a tőkés és a munkás keresztény hitelvek alapján való összefogását, az ellentétek méltányos kiegyenlítését ajánlotta. Ennek érdekében szükségesnek mondotta a kor nagy szociális problémáinak felkarolását, a munkások érdekeinek védelmét, megengedhetőnek tartotta a vallásos alapon álló munkásszervezkedést is. A „Rerum novarum" egyetemes politikai és eszmetörténeti szempontból bizonyára a modern ipari társadalomhoz való újkonzervatív adaptáció legjelentősebb egyházi dokumentuma volt. A magyarországi viszonyok között azonban csekély hatást váltott ki, már csak azért is, mert nálunk a mérvadó egyházi körök nem tartották időszerűnek a szervezett szociálpolitikai gondoskodást. Sokkal időszerűbb és hatásosabb volt az egy évvel korábbi „Sapientiae Christianae" kezdetű enciklika a katolikus polgárok közéleti kötelességeiről. Az egyháznak mindent el kell követnie — állapítja meg az enciklika — a „keresztény szellem felélesztésére a népek életében és gondolkodásában", és tudatossá kell tennie a katolikusok közéleti kötelességeit. A katolikus polgár kötelessége, hogy szeresse hazáját, munkálkodjék üdvéért, és hűséggel ragaszkodjék az egyházhoz. Ha az állampolgári kötelesség ellentétbe kerül a vallással, akkor az isteni parancsot kell követni. Megesik ugyanis, hogy az állam mást parancsol, mint amit a vallás megenged, sőt az is előfordul, hogy a világi hatalom magát az egyházat és a vallást bántalmazza. Ilyen esetekben „ellenszegülni kötelesség és engedelmeskedni oly bűn, amely az állam ellen is irányul, mivel az államnak is árt, ami a vallás ellen elkövettetik". „Ennek a kötelességnek azonban a keresztények eredménnyel és sikerrel meg nem felelhetnek, ha egyenként fognak a harchoz." Jézus sem csupán tanítványokat szerzett magának, hanem azokat szövetségbe egyesítette, az ő egyházába, amely tökéletes, minden másnál előbbre való társaság, és ezenfelül táborokba rendezett sereg is. Az egyház a példakép, a legfőbb testület, de nem adhatja magát pártérdekek, váltakozó kormányok szolgálatára. Ha az állami törvények nem megfelelők, vagy éppen ellenségesek, akkor a katolikus polgárok kötelessége síkraszállni ellenük. A pápa szervezett közéleti harcra szólította a hivőket, ezek irányítására intette a főpapokat. Különösen figyelmükbe ajánlotta a családi nevelést: a szülők elsőrendű joga és kötelessége, hogy vallásos szellem-

ben neveljék gyermekeiket, és minden jogtalan beavatkozást visszautasítva, sértetlenül megőrizzék e jogukat.[16]

A „Sapientiae Christianae" enciklika 1890. január 10-én, másfél hónappal Csáky elkeresztelési rendelete előtt jelent meg, nemsokára magyar nyelven is kiadták. Nyilvánvaló, hogy 1890 tavaszán különösen felbátorította a hazai egyházpolitikai ellenzék vezetőit és az alsópapságot. Ez megvilágítja eseménytörténeti vázlatunk egynémely különös fordulatát: a Csáky rendeletét fogadó — önmagában nehezen magyarázható — széles körű ellenállást, Róma elutasító válaszát a püspöki kar felterjesztésére, és fényt vet a pápai levelek illetéktelen közlését okozó „indiszkréció" hátterére. Az évtizedfordulón Róma Magyarországon is a politikai katolicizmus erősítését, önálló fellépését szorgalmazta. Ha ez így van, akkor érdemes felülvizsgálnunk a magyar történetírás ama korábbi felfogását, amely az egyházpolitikai harcot elsősorban, vagy jórészt a szabadelvű kormányzat taktikai húzásának tulajdonította. Gratz Gusztáv a reformpolitikát kísérletnek tekintette arra, hogy „a magyar közvélemény figyelme nagy kérdések felvetésével eltereltessék a mindinkább előtérbe nyomuló közjogi kérdésektől".[17] Hasonlóan értékelte az egyházpolitikai küzdelmet Szekfű, és a „Magyarország története" rövid összefoglalásba írt fejezetünk is. Ha a szabadelvű kormányzatnak valóban ez lett volna a szándéka, akkor megvalósítását már Tisza alatt megkísérelhette volna, 1890 végén pedig feltétlenül meg kellett volna kísérelnie. A kormány, személy szerint Szapáry miniszterelnök azonban inkább a fegyverszünetet választotta, amelyet Simor 1891 elején bekövetkezett halála prolongált. A hercegprímási szék betöltésénél nem tanúsított határozottságot, nem ragaszkodott jelöltjéhez, Samassa egri érsekhez, hanem békekereső kompromisszumot fogadott el: a közélettől távol álló, a politikában járatlan pannonhalmi főapát, Vaszary Kolos prímási kinevezését.

Ha a kormány a nemzeti ellenzékiség ellensúlyozására valóban a liberális egyházpolitikát kívánta volna bevetni, akkor erre a legkedvezőbb,

[16] Politikai és szociális enciklikák. XIX—XX. század. Szerk. Zsigmond László. I. Bp. 1970. 151—162.

[17] Gratz Gusztáv, A dualizmus kora. Magyarország története 1867—1918. I. Bp. 1934. 290.

sőt legsürgetőbb pillanat a közigazgatási reform kudarca után, az országgyűlés feloszlatásakor adódott. A kortársak helyesen állapították meg, hogy az egész választási kampányt az egyházpolitikai reformra alapozva a kormánypárt fényes győzelmet szerezhetett volna. Szapáryból azonban politikai hajlandóság és előrelátás egyaránt hiányzott ilyen nagyvonalú taktika kezdeményezéséhez.

AZ EGYHÁZPOLITIKAI REFORMOK ÜGYE ÉS SZAPÁRY BUKÁSA

A kormányt és vele együtt az egyházpolitikai reformot ellentétes törekvések találkozása mozdította ki a holtpontról. Az egyik mögött a kormánypárt liberális elemei állottak: ők joggal elégedetlenkedtek a két éve húzódó tárgyalások eredménytelensége és a klerikalizmus erősödése miatt. A másik kedvező mozzanat az új hercegprímás jó szándéka volt. Vaszary konciliáns egyénisége és az engedékenységét tanúsító tárgyalások tapasztalatai indították Csákyt és az uralkodót arra, hogy újabb kísérletet tegyenek a Szentszékhez való közeledésre. Ferenc József a kiegyenlítés egyetlen lehetőségét abban látta, ha Vaszary Rómában személyesen közvetít a pápánál.

És itt kapcsolódott be a helyzet bonyolításába az új egyházi irányvonal. A pápa április közepén fogadta Vaszaryt, és világosan feltárta előtte a Szentszék elvi és taktikai megfontolásait; miért utasítja el a magyar kormány enyhített egyházpolitikáját is. „Tűrni kell — mondotta —, ha a kormány végrehajtja tervét, minthogy Róma a magyar kormányra és törvényhozásra semmilyen befolyást nem gyakorolhat, de jóváhagyni nem szabad (sed approbare non potest)." Ez esetben minden bizonnyal bevezetik az állami anyakönyvezést, aztán a polgári házasságot is, vetette szembe a hercegprímás. „Et tunc, mi fili — felelé a pápa —, nem látod, hogy ezek a világi intézmények már majd mindenütt léteznek? Vagy talán úgy találod, hogy ezek katolikus egyházunkat korlátozták? Nem veszed észre, hogy éppen ellenkezőleg, eme intézmények ellenére egyházunk és vallásunk szilárdan fennáll, sőt sokhelyütt növekszik és erősödik? Nos tehát, e világi intézmények bevezetésének Magyarországon ellenálltok majd, amíg tudtok, mert jobb lenne, ha nem jönnének létre.

Ha azonban mégis bevezetik őket, valahogy majd kijöttök velük, ahogyan másutt is történt, és Magyarországon sem fog miattuk az egyház tönkremenni."[18]

A realitásokkal számoló, rugalmas álláspont mögött voltaképpen a politikai katolicizmus terjesztésének elgondolása állott: a világi intézmények bevezetése, utóbb működése ellen Magyarországon is fel lehet ébreszteni az ellanyhult katolikus közéleti érdeklődést és harci szellemet. Vaszary azonban angyali naivitásában félreértette a mögöttes intenciót. Úgy értelmezte a pápa szavait, hogy az egyház számára elfogadhatóbb a polgári reform, mint a vegyes házasságból származó gyermekek egy részéről való önkéntes lemondás. Ezen az értelmezésen felbátorodva, a kormány az 1892. májusi képviselőházi vitában bejelentette, hogy az „elkeresztelési" rendelettel kapcsolatos viszályok és izgatások miatt a vegyes házasságból származó gyermekek bejegyzésére a részleges polgári anyakönyvet kívánja bevezetni. A kultusztárca vitájában Irányi Dániel megismételte — immár huszonharmadszor — a vallás szabad gyakorlásáról és a felekezetek egyenjogúsításáról szóló javaslatát. Ezúttal, meglepő fordulattal, Apponyi is védelmére kelt Irányi javaslatának. A képviselőház ekkor megszavazta Irányi javaslatait és utasította a kormányt, hogy alapos kidolgozás után terjessze be az egyházpolitikai reformokat.

A ház energikus, csaknem egyhangú állásfoglalása régtől nélkülözött politikai bázist adott a kormánynak. Csáky csakhamar alapos memorandumban dolgozta ki az új egyházpolitika indítékait és alapelveit. Elöljáróban elhárította az egyházpolitikai harc kezdeményezésének ódiumát. Az „úgynevezett elkeresztelési rendelet — írta — csak ürügyül szolgálhat egy oly actio indoklására és kifejtésére, amely tulajdonképpen az 1867 óta követett szabadelvű törvényhozási irány folytán a társadalom egy töredék részében összegyűlt elégedetlenségnek a külföldön sokhelyütt és még sokkal nagyobb mérvben jelentkezett hasonló irányzatok által istápolt folyománya". A kormány helyzetét eddig is leginkább tehetetlensége ingatta meg. A „nagy fontosságúvá nőtt" egyházpolitikai kérdésben tehát dönteni kell: „vagy az *eddigi alapon* véget vetni a jelen állapotnak a *katholikus egyházi tényezők hozzájárulásával*, vagy pedig véget

[18] Moritz Csáky, Der Kulturkampf in Ungarn. Graz—Wien—Köln, 1967. 77.

vetni... *hozzájárulás(uk) nélkül*, sőt ha másképp nem lehet, a klerikálisok ellenére is."[19]

A memorandum kiérthetően utal rá, hogy a liberálisok már döntöttek: „Mi a jövő eshetőségeit határozott vonalakban már előttünk látjuk", és az is kitűnik, hogy megvilágosodott előttük a reformban rejlő nagy taktikai lehetőség is. A minisztertanács 1892 szeptember—októberében tárgyalta meg a Csáky és Szilágyi által benyújtott javaslatokat a kötelező polgári házasság és az általános polgári anyakönyvezés bevezetéséről, a vallás szabad gyakorlatáról és az izraelita vallás recepciójáról (a bevett felekezetekkel való egyenjogúsításáról). A kötelező polgári házassággal kapcsolatban nézeteltérések támadtak a kormány tagjai között. A kabinet többsége a Szilágyi—Wekerle—Csáky-triászt követve, a kérdés napirendre tűzését és kötelező formában való megoldását javasolta; Szapáry viszont a polgári házasság bevezetését egyelőre mellőzni kívánta. A király messzemenően Szapáryval értett egyet, a kötelező polgári házasságot — vagyis „az egyházi áldás nélküli házasságok" megszaporodását[20] — állami szempontból sem tartotta kívánatosnak, és nem járult hozzá, hogy a kormány ilyen értelmű nyilatkozatot vagy javaslatot tegyen. A királyi szó kormányválságot jelentett. Csáky azonnal lemondott, de mögötte állt a kormány és a párt többsége. Szapáry elszigetelődött, de az uralkodó álláspontját képviselte. Helyzetét közvetlenül mégsem az egyházpolitika, hanem a nemzeti érzékenység újabb sérelme miatti felzúdulás ingatta meg.

1892 júniusában fényes külsőségek közepette ünnepelték meg a koronázás negyedszázados jubileumát. A király ebből az alkalomból Budapestet a magyar fő- és székváros rangjára emelte. A főváros viszonzásul díszpolgárává választotta Ferenc Józsefet. Röviddel ezután, 90. születésnapja alkalmából díszpolgárrá választották a száműzött Kossuthot is. Az összebékéltetés szándéka sugalmazhatta azt az ötletet, hogy a szabadságharcos honvédség és a császári hadsereg emlékét is ki kellene békíteni. Minthogy éppen november elején volt esedékes az 1848-as honvédség

[19] OL Kabinettsarchiv, Geheimakten. Pápay hagyaték (továbbiakban: Pápay hagyaték). Karton 23. A memorandumot kivonatosan közli: Salacz Gábor, A magyar kultúrharc története 1890—1895. Bécs, 1938. 163—166.

[20] OL ME MT jkv. 1892. október 17.

emlékét megörökítő szobor leleplezése, olyan terv alakult ki, hogy a budapesti hadtestparancsnok és a honvédegylet elnöke együttesen koszorúzza meg az új emlékművet, majd hasonló ünnepség keretében a közeli Hentzi-szobrot. A gondolat megnyerte Szapáry és a király tetszését, de a közvéleményét nem. Az ellenzék a leghevesebb támadásokat intézte a terv ellen, amelyet a szabadságharcban elesett honvédek emléke meggyalázásának bélyegzett. A felháborodást Szapáry — szokásos módján — úgy igyekezett lecsendesíteni, hogy az egész tervet elejtette. Ezzel viszont helyzete nemcsak saját pártjában vált tarthatatlanná, hanem a legérzékenyebb pontján sértett uralkodó előtt is megrendült.

A kormány és a párt többsége ellene fordulván, Szapáry november elején lemondott. Ferenc József hajlott volna egy konzervatív irányváltásra, amely a kormánypárti jobboldal és a Nemzeti Párt fúziójára támaszkodnék. Ennek azonban Apponyiék katonai-nemzeti programjának valamelyes méltánylása lett volna az ára. A katolikus ortodoxia és a dinasztikus-katonai ortodoxia dilemmájából végül is az utóbbi került ki győztesen. Ferenc József november 7-én a liberális Wekerle Sándort bízta meg az új kormány megalakításával.

A WEKERLE-KORMÁNY

Wekerle polgári családból származott, apja Lamberg gróf gazdatisztje volt. Család és környezet nem oltotta be erős nemzeti öntudattal, tanulóévei a kiegyezés időszakára estek. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, majd a szokványos külföldi tanulmányút után a pénzügyminisztériumban helyezkedett el. Itt jutott el a fogalmazói poszttól a miniszteri székig. E fényes karriert kétségtelenül képességeinek, szakértelmének, intelligenciájának is köszönhette. Wekerle korának kiemelkedő pénzügyi szaktekintélye volt, ezt maradandó gyakorlati alkotásain kívül tudományos munkássága is bizonyítja. Pályafutását valóban sok egyedi vonás különböztette meg a dualista éra hivatásos nemesi politikusaiétól. Induláskor sem nagybirtokkal, sem törzsökös nemesi atyafisággal nem rendelkezett. A pálya középosztályi szakaszát elhagyván, ezeket a kellékeket már nem nélkülözhette: előkelő földbirtokos nemesi családból nősült, ezer holdat meghaladó birtokot szerzett, mintagazdaságot szer-

vezett. Mire államtitkár lett, életmódjában, politikai eszményeiben és mentalitásában a magyar vezető réteghez asszimilálódott. A talentum tehát önmagában nem volt elég, birtokossá, a nemesi hagyományt követő politikussá kellett idomulnia ahhoz, hogy államférfi lehessen.

Sajátos pályafutásának nyomai azért sok tekintetben előnyösen különböztették meg politikus kortársaitól: európaibb, a realitások iránt fogékonyabb, frázisokban halványabb, de pozitív alkotásokra serényebb volt náluk. S ahogyan a parlamenti bársonyszékből fehér mellényben, fehér nyakkendővel, simára borotvált arcán fölényes mosollyal, szakszerű tárgyilagossággal és magabiztossággal, de diplomatikus tapintattal uralkodott reszortja magaslatain, inkább egy angol politikushoz, úgy mondják, Gladstone-hoz, a liberális vezérhez volt hasonlítható. Nevéhez fűződik az államháztartás stabilizálása, az államkölcsönök kedvező konverziója, a valutareform, az adóreform és a pénzügyigazgatás átszervezése, azaz a fogyasztási adók nagyranövelése és az adók kíméletlen behajtása. Sokat tett Budapest nagyvárossá fejlesztése, a városrendezés, közlekedés és lakásépítés érdekében is.

Wekerle a kabineten nem sokat változtatott. A pénzügyminisztérium vezetését megtartotta, a belügyi tárcát a mérnökből, közlekedésügyi szakemberből politikussá kiemelt Hieronymi Károlyra, a király személye körüli minisztériumot Tisza Lajos grófra bízta; a kereskedelemügyi tárcát már a nyáron, Baross halála után Lukács Béla vette át. A kormányban a liberális egyházpolitika legjelentősebb harcosa Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter volt.

Szilágyi a kor politikus gárdájának különös alakja. Kiváló jogász, szónok, szervező és vitázó, rendkívüli képességeit ellenségei és barátai egyaránt elismerték. „Titáni gondolatok forrnak, nagy tervek gomolyognak... koponyájában"[21] — írta róla Mikszáth. Ezekből aránylag kevés valósult meg. Maradandót az igazságügy modernizálásában alkotott. Nevéhez fűződnek a liberális jogrendszer kiépítésének olyan jelentős alkotásai, mint a bűnvádi perrendtartás és az esküdtszéki bíráskodás kidolgozása, az örökösödési eljárás szabályozása a magánjogban, a közigazgatási bíróság, illetve a képviselő-választások feletti kúriai bíráskodás bevezetése a közjog területén. Politikai pályáját intrikák és kielégítetlen

[21] Mikszáth Kálmán művei. 14. Bp. 1969. 555.

ambíciók szegélyezték, tartósan egyik irányzathoz sem kapcsolódott. Érdes modora, iróniája küzdőtársait is taszította, ezért pártjában s a közéletben csak tekintélyt, de népszerűséget sohasem szerzett — nem is keresett — magának. Ez a született frondőr a közjogi kérdésben nem volt ellenzéki, a hatvanhetes liberalizmus egyik utolsó képviselője maradt. Liberalizmusa, tudása és az ellenvéleményeket ízekre morzsoló vitakészsége — amiről a „nagy cséplőgépnek" nevezték el — jól érvényesült az egyházpolitikai harcokban.

Az új kormány legsürgősebb teendőjét az egyházpolitikai reformok megalkotásában jelölte meg. Bejelentette, hogy a korona jóváhagyásával megállapíttatván az izraelita vallás recepciójáról, a vallás szabad gyakorlásáról és az általános polgári anyakönyv bevezetéséről szóló törvényjavaslatok alapelvei, ezeket hamarosan beterjesztik. A kormány a kötelező polgári házasságra nézve is egyhangú megállapodásra jutott és „legfelsőbb elhatározást eszközölt ki annak elvi kijelentésére", hogy a törvényjavaslat „a kötelező polgári házasság alapelvei alapján készíttetik el". A királynak természetesen jogában áll, hogy „a kivitelre és egyes részletes intézkedésekre nézve legmagasabb elhatározását akkorra tartsa fenn, midőn a kidolgozott törvényjavaslat eléje terjesztetik".[22] Ez az önként értetődőnek feltüntetni kívánt fenntartás sejteni engedte, hogy ebben a kérdésben nincs minden rendjén. A kormányprogramról kibontakozott vita középpontjában a kötelező polgári házasság állott. Ez a reform oly mélyen érintette az egyház világi befolyását — és ezen túlmenően a konzervatív konvencióktól szentesített családfelfogást —, hogy a liberalizmus és a konzervativizmus választóvizévé vált az egész egyházpolitikai küzdelemben.

AZ EGYHÁZPOLITIKAI HARC KIBONTAKOZÁSA

A kormány és pártjának vezető gárdája ekkortájt valóban felismerte, hogy a politikai katolicizmus agresszív fellépése lehetőséget kínál a liberalizmus elvi alapján álló összefogásra a nemzeti ellenzékkel. Ez az előny a Wekerle-kormány számára nagyobbnak látszott a konzervatív

[22] Képviselőházi Napló 1892—1896. VI. Bp. 1892. 155—156.

ellenzékiség megerősödésében rejlő hátrányoknál: a „különbözet" olyan jelentős nyereséggel kecsegtetett, amely elégségesnek látszott a dualista rendszer — és a szabadelvű párti kormányzó csoport — helyzetének megszilárdításához. Az új kormány hivatalba lépése után, a harcias nyilatkozatok ellenére nem tört ki a háború. Wekerle nem érezvén maga mögött sem a király, sem az egész kormánypárt támogatását, óvatosan kerülte az ellentétek kiélezését. A már elkészült törvényjavaslatokat egyelőre elfektette, előbb megkísérelte a vetélkedő pártfrakciók bizalmának megnyerését, főként az uralkodó bizalmatlanságának eloszlatását. Bizonyára nagy érdemnek számított, hogy a kormány 1893 februárjában hozzájárult a közös hadsereg fegyverzetének meglehetősen költséges korszerűsítéséhez. Ugyanakkor, a nemzeti ellenzék kedvébe járva, előterjesztést tett a külön magyar udvartartás kiépítésére.

A kölcsönös kompromisszumkeresésre szorította mindkét tábort a magyar politikai élet szervezete és színvonala is. A pártok felépítése, mentalitása, harcképzettsége a nemesi inszurrekció színvonalán állott, hadrendjüket a közjogi ellentét formálta. A közjogi frontvonal mentén húzódó pártkeretek keresztezték a liberalizmus—konzervativizmus rendező elvet: az egyházpolitikának mindegyik pártban voltak radikális és mérsékelt hívei is, ellenfelei is. A szabadelvű párton belüli jobboldal abban bízott, hogy a miniszterelnök hajlandó lesz, és elég erős is a „Tisza-klikk" letörésére. Az így megtisztított párt a Nemzeti Párttal fuzionálva, mérsékelten konzervatív többséget alkothatna, amely voltaképpen feleslegessé tenné az egész egyházpolitikai reformot. Ilyen jobboldali puccsra Wekerle persze nem volt kapható, de nem is lépett fel a „tisztogatók" ellen, és nem tette pártkérdéssé a reformok feltétlen elfogadását. Ezzel elérte, hogy kormányzatának kezdeti, nehéz szakaszában csak néhány képviselő lépett ki a kormánypártból. Sikerült jó viszonyt fenntartania a két nagy ellenzéki párttal is, így a képviselőház és a sajtó nagy többsége rokonszenvvel fogadta. A nagy pozícióharcban, amely az 1890-es évek elejétől kezdve a liberális és a konzervatív erők között folyt, a szabadelvű párti kormányzat nagy erőnyeresége volt, hogy a nemzeti haladás részévé, sőt a nemzeti ellenzékiség számára az azonosulás tárgyává tudta tenni a klérus hatalmát megnyirbáló, a magyarellenes bécsi sajtótól és a fekete-sárga bécsi udvari klikktől támadott reformokat.

A kormány kedvező légkörben, 1893 tavaszán nyújtotta be az állami anyakönyvvezetésről, az izraelita vallás recepciójáról és a szabad vallásgyakorlatról szóló javaslatokat, de az érdemi vitát nem indította meg. A harcot nem ezekkel, hanem a kulcskérdéssel: a polgári házasságról szóló javaslattal akarta megvívni. Ennek beterjesztéséhez azonban még hiányzott a királyi jóváhagyás, ami liberális körökben növekvő türelmetlenséget, a klerikális táborban derűlátó bizakodást keltett.

Alkalmasint ezzel is összefüggött, hogy a hazai egyházi vezetők ugyancsak tartózkodtak a háborúskodás kirobbantásától, annak ellenére, hogy a pápa Bécsbe is, Esztergomba is megüzente: a kormányprogramot elfogadhatatlannak, a harcot elkerülhetetlennek tartja.

Annál nagyobb hevességgel mozgolódott — magán érezve Róma áldását — az alsópapság. Ezen a szinten a harc módszere és hangneme a kormányprogram meghirdetésekor, különösképpen a javaslatok beterjesztésekor kiélesedett. A papság egy része a szószéket használta fel agitációra. Erre kitűnő alkalomnak kínálkozott a vasárnapi mise és az utána rögtönzött templomtéri „röpgyűlés", amelyen a vallásüldözésnek bélyegzett reformok ellen tüzelték a vidék népét. Ha a liberálisok a nemzeti érzést, akkor a klerikálisok a vallási előítéleteket, főként az antiszemitizmust hívták segítségül. A papok, bár betű szerint talán nem ismerték, szellemében Rampolla csatakiáltását követték: „Az egyház nem szolgáltatja ki harc nélkül Szent István apostoli királyságát a kálvinistáknak és a zsidóknak."[23] A kormányellenes papi agitáció olykor protestánsellenes, többnyire antiszemita színt öltött; helyenként egy adag szociális demagógiával is ízesítették. Ez természetesen heves ellenzést váltott ki és reformpárti akciókra késztette a liberális protestánsokat és a zsidó polgárságot.

A kormány a vallási agitáció szociális mozgósító hatásától is tartva, 1893 áprilisában betiltotta az istentisztelettel összekapcsolt politikai gyűlésezést. A középrétegi-alsópapi és a főrendi-főpapi irányzat akkor ugyan még nem egyesült, de hallgatólagos munkamegosztás már kialakult köztük: az előbbi a nép körében, a helyi plébános körül, illetve az egyház irányítása alatt álló katolikus egyletek keretében, mozgalomszerűen építette a politikai katolicizmust; a Zichy vezette arisztokrata csoport

[23] Moritz Csáky, Der Kulturkampf in Ungarn. Graz—Wien—Köln, 1967. 101.

pedig a hagyományos pártszerű keretekben próbálta összefogni, irányítani a vezető réteg konzervatív elemeit, befolyásolni az udvart, a pártokat, a kaszinókat és a katolikus köröket.

Maga az uralkodó, aki a kiegyezés óta a kormányzás részletkérdéseibe is közvetlenül belefolyt, ezúttal pártatlanságát és semlegességét nyilvánította. E szokatlan magatartás az egyet nem értés, a „királyi oppozíció" egyfajta formája volt. Wekerle egyre világosabban látta, hogy Ferenc József nem pártatlanul, hanem kelletlenül szemléli a kormányt és reformpolitikáját. 1893 nyarán felajánlotta lemondását, de az uralkodó kibújt a válaszadás alól. Bizalmát nem vonta meg, de az előszentesítést sem adta meg a javaslatok benyújtásához. A lappangó bizalmi válság keltette politikai feszültséget fokozta az újabb pápai beavatkozás, az 1893 szeptemberében küldött enciklika, a „Constanti Hungarorum". Mint harci toborzó, hangzik az invokáció: „Itt az ideje valami nagyobbat kezdeni." Aztán valóságos akcióprogram következik: nagygyűlést kell szervezni a katolikus szellem felébresztése érdekében, befolyást kell gyakorolni a napi politikára, a képviselő-választásokra, fel kell karolni és fejleszteni a katolikus sajtót, különösen nagy gondot kell fordítani az ifjúság vallásos nevelésére. Az enciklika felszólítja a hivőket, hogy egy szívvel-lélekkel munkálkodjanak „a vallás igazáért". Ebben a szent harcban bizonyára nem fog hiányozni „az apostoli király jóindulata" sem.[24] A liberális sajtó nagy megütközéssel fogadta az enciklikát, kivált a Vatikánnak mint külhatalomnak a belügyekbe való beavatkozását és a király jóindulatú támogatására célzó sorait. A klérus viszont arra hivatkozott, hogy hitelvi kérdésekben a Vatikán nem külhatalom, hanem az egyedül törvényes felsőbbség.

A pápa Ferenc Józsefnek is üzenetet küldött: elvárja tőle e nehéz helyzetben az egyház támogatását, bármennyire akadályozzák is „az úgynevezett alkotmányos szabadságjogok". „Azt szeretném — tolmácsolta különös óhaját —, ha abszolút uralkodó lehetne, és úgy cselekedhetnék, amint a szíve diktálja."[25] Ferenc József azonban nem tehetett eleget a pápai óhajnak. 1893 őszén nehéz napok virradtak rá. November

[24] Salacz Gábor, A magyar kultúrharc története 1890—1895. Bécs, 1938. 260—261.

[25] Uo. 268.

elején kormányválság Ausztriában, lemond a 14 éve működő Taaffe-kormány. Wekerle ugyancsak lemondással fenyegetőzik: a király „semlegességével" az ellentábort segíti. Végre november 6-án a király megjelenik a minisztertanácson. A kormányzati rutinból kizökkent pillanataiban felvett bürokratikus pátosszal olvassa fel döntését. „A házassági törvényt az ország békés fejlődése szempontjából veszélyesnek tartom. Normális viszonyok között lelkiismereti kötelességemnek érezném, hogy megtagadjam a hozzájárulásomat, és vállaljam az ebből adódó következményeket." Az adott körülmények között azonban „elismerem annak politikai szükségességét, hogy a kormányt a fennálló közjogi alap energikus megvédésében megerősítsem, ezért hozzá fogok járulni a törvény bevezetéséhez". A nyilatkozat sajátos fenntartással zárul. „Lelkiismeretem megnyugtatása és egy majdani esetleges igazolás végett azt kívánom, hogy az általam ma elmondottak a minisztertanácsi jegyzőkönyvbe vétessenek fel."[26] Wekerle ekkor beveti a magyar udvartartásról szóló javaslatot is: ha bukni kell, a nemzeti és a liberális vívmányért egyszerre bukjék. A király végül is enged: elfogadja a külső udvartartás magyarosítására vonatkozó részt, bár a belső udvartartásban csak formai engedményekre bírható rá. A siker így is jelentékeny. Ilyent régóta nem szerzett magyar kormány, ha nagy árat fizet is majd érte.

Szilágyi december 2-án nyújtja be a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslatot. Az alapelv — érvel — az egységes állami házasságjog és mindenki számára egyenlő bíráskodás. A kormány a magyar liberalizmus nagy hagyományát, a deáki örökséget váltja valóra: a jogegyenlőséget és a nemzet politikai egységét erősíti. A javaslatra a püspöki kar egyhangú elutasítással, közös pásztorlevéllel válaszol, amit 1894. január elején valamennyi templomi szószékről felolvasnak. Keljenek fel a hívők, az egyház szabadságának védelmére, tiltakozzanak, szervezkedjenek a törvényjavaslatok ellen. A püspökkari konferencia hozzájárul a régtől tervezett-sürgetett katolikus nagygyűléshez. A január 16-án rendezett nagygyűlés az első alkalom, amikor a főrendi-főpapi ellenzék hivatalosan is kilép a parlamenti keretek közül, és nyilvánosan összefog a középrétegi-alsópapi irányzattal.

[26] OL Pápay hagyaték. Karton 23. Közli: SALACZ GÁBOR, A magyar kultúrharc története 1890—1895. Bécs, 1938. 392.

A támadás első célpontja: a polgári házasság. Ehhez — hirdetik — a világi hatalom nem nyúlhat: a házasság szentség, felbonthatatlan, és érvényessége felett az Egyház ítél. A törvényjavaslat szerint pedig a házasság polgári szerződés, felbontható, érvényessége felett az állam ítél, tehát a törvényjavaslatban felállított alapelvek az egyház tanával homlokegyenest ellenkeznek. A hitelvi aggályok mögött azonban súlyosabb politikai-hatalmi megfontolások rejlettek. A polgári házasság megvalósulása erősen csökkentené az egyház befolyását — írta a pápának küldött felterjesztésében a püspöki kar. A házasságkötések révén az egyháznak addig nagy hatása volt a családokra s az egész társadalmi életre. A polgári házasság bevezetése maga után vonná a lelkek nagyobb elidegenedését, sőt elszakadását az egyháztól. Az egyház befolyását ilyen gyökeresen érintő kérdésben „sem a nemzetek intézményei, sem a század korszelleme előtt"[27] nem fognak meghajolni. A katolikus nagygyűlésen a polgári házasság intézményére a vallástalanság és az erkölcstelenség, sőt a forradalmiság bélyegét sütötték rá. Aki a polgári házasságot akarja, az forradalmat akar. „Ilyen politikát — szögezte le a határozat — nemcsak vallásunkkal, de hazaszeretetünkkel sem tudnánk összeegyeztetni."[28]

Ha a klerikális tábor a legfőbb egyházi tekintélyre, a pápára és a világi hatalmat bíró monarchára hivatkozott, akkor a liberális reformok mellett nem kisebb személyiség: Kossuth emelt szót. Ami az ügy érdemét illeti, Kossuth a reformokat nemcsak a liberalizmus, hanem „egyszerűen a józan ész elementáris postulatumának" tartotta, és szégyen-gyalázatnak azt, hogy bevezetésük nem jóval korábban történt. A kormánypártiság vádját a baloldal számára iránymutató elvi indokolással és taktikai nagyvonalúsággal hárította el. „Én a honárulással határos merényletnek tartom azt — írta 1893 májusában —, ha a magyar katholikus klérus akármely oly kérdésben, mely a magyar törvényhozás ellenőrzése alatt álló kormány akárminő tettének megbírálására tartozik, a római pápától kér utasítást..." A függetlenségieknek a reformok jellegét és hatását kell nézniük. Igaz, Wekerle egyházpolitikai programja „olyan gyermek, aki, tekintve megfogamzásának indokait, nem igen tisztességes ágyban született: de hát született; én hát nem azt nézném, hogy kinek a borja,

[27] A katolikus nagygyűlés Budapesten 1894. január 16-ikán. Bp. 1894. 20.
[28] A katholikus nagygyűlés határozatai. *Magyar Állam*, 1894. január 17.

hanem csak azt, hogy méltó-e arra, hogy felneveltessék".[29] Kossuth állásfoglalása nagy hatást gyakorolt a közvéleményre: a nemzeti liberalizmus táborát erősítette. A januári katolikus nagygyűlésre márciusban még nagyobb szabású liberális demonstráció válaszolt. A szabad ég alatt lefolyt gyűlés 120 ezer embert mozgósított, valóságos népünnepély volt, lovasbandériumokkal, zászlókkal, a legnevesebb politikusokkal. A szónokok elítélték a „merev felekezeti szellemet", a törvényhozás elé terjesztett javaslatokat a „közhaladásra" üdvösnek, az igaz vallásosságot nem sértőnek nyilvánították. Az egyházpolitikai reform jócskán átszabdalta a politikai frontokat. A parlamenti vita előestéjén a jobboldali frakció 35 képviselője, Szapáry Gyula volt miniszterelnökkel együtt kilépett a szabadelvű pártból, és párton kívüli reformellenes csoportot alakított. Nehéz alternatíva elé kerültek a függetlenségiek: vagy feladják programjuk évtizedes, sarkalatos követelését a kormánybuktatás érdekében, vagy támogatják a hatvanhetes kormányt elveik győzelme érdekében. Az Ugron-csoport kezdettől fenntartással fogadta a liberális reformokat, a polgári házasságot legfeljebb fakultatív formában volt hajlandó elfogadni. A vélemények megoszlottak az anyapártban is, amelynek elnöke Irányi halála után Eötvös Károly lett. Kossuth útmutatása alapján Eötvös pártkérdéssé akarta tenni a reformok elfogadását, de kisebbségben maradt, mire 17 társával együtt kilépett a pártból. Az új elnök, Justh Gyula nagy erőfeszítéseket tett az egység helyreállítására, de ezt csak azon az áron érte el, hogy az egyházpolitikában szabad kezet adott a képviselőknek. Közvetlenül a parlamenti vita előtt Kossuth még egyszer — utoljára — megszólalt a magyar közéletben. Elítélte az elvtagadás árán, a következményekre való tekintet nélkül erőltetett kormánybuktató taktikát. Érvei hatására a függetlenségi párt elhatározta a polgári házasság javaslatának támogatását, s a nagy többség, 80 képviselő a javaslat mellé szegődött. Nem csekély zavart okozott az egyházpolitika a Nemzeti Párt soraiban. A vélemények itt is megoszlottak. Maga Apponyi, sok taktikázás, csűrés-csavarás után végül is színt vallott a kötelező polgári házasság ellen. A tagságot azonban semmilyen irányban nem kötötték meg, ki-ki belátása szerint szavazhatott, és a képviselők fele a reform mellé állt.

[29] Kossuth levele Helfyhez. Kossuth Lajos iratai. X. Bp. 1904. 401.

A nemzetiségi egyházakat és pártokat — néhány liberális politikus kivételével — a reformellenes táborban találjuk. Az egyházak állásfoglalásának alapmotívuma a klerikalizmus volt, a befolyásuk és jövedelmi forrásaik megcsappanása miatt való aggodalom. A világi politikusok zöme úgy vélte, hogy a reformok az elnyomó államhatalom központosító és magyarosító törekvéseit szolgálják, s az egyházak jogkörének csorbításával újabb rést ütnek a nemzeti elnyomás elleni védelem bástyáján. Ismerve az egyház és a nemzeti mozgalom szoros kapcsolatát a románoknál, a szerbeknél, a kárpát-ukránoknál és részben a szlovákoknál, nem lehet elvitatni aggályaik bizonyos fokú megokoltságát. Mégis, a nemzeti szempontok előtérbe állítása ezúttal haladó polgári reformokkal fordította szembe őket.

Ilyen politikai erőviszonyok és csatározások közepette kezdődött meg 1894 februárjában a kötelező polgári házasság képviselőházi tárgyalása. A Múzeum körutat és a Sándor utcát, akárcsak a véderővita idején, nagy tömeg lepte el, csakhogy ezúttal nem a kormány, hanem az egyházpolitikai reakció ellen tüntetett. A vita kimenetelét végül is a függetlenségiek döntötték el, akik, mint láttuk, nem tagadták meg évtizedek óta hirdetett elveiket. Justh leszögezte, hogy a házassági reformot nem találja sérelmesnek egyházára nézve, de ha az egyház és a haza érdekei mégis szembekerülnek, egy pillanatig sem haboznék az egyház érdekét a hazáénak alárendelni.

KOSSUTH TEMETÉSE ÉS A LIBERÁLIS REFORMPOLITIKA

A parlamenti vita kellős közepén érkezett a hír: 1894. március 20-án, 45 évi számkivetés után, Turinban meghalt Kossuth Lajos. Az ország gyászba borult. A házakra felszólítás nélkül felkerült a fekete zászló. Az egész közéletet gyászkeret övezte.

A kormányt nem érte váratlanul az esemény, évek óta számoltak bekövetkeztével. Wekerle és társai tudták, hogy Kossuth halála a kormányét is jelentheti: reformpolitikájuk és pozíciójuk könnyen felmorzsolódhat a nemzeti érzés és a királyi ellenérzés malomkövei között. Március közepén Fejérváry honvédelmi minisztert küldték „rendkívüli követként" az uralkodóhoz, hogy a Kossuth — akkor már bizonyosnak látszó —

halálával kapcsolatos magatartást a kiengesztelés jegyében tisztázza. Olyan délibábos álhírek terjedtek el, hogy a király maga megy Turinba, a királyné sírva kéri a kiengesztelődésre. Mindebből annyi igaz, hogy a kormány valóban szerette volna, ha a kiélezett belpolitikai helyzetre tekintettel az uralkodó legalább az állami gyászt engedélyezi.

Ferenc Józsefből mindig is hiányzott, ezúttal sem szállta meg a nagyvonalúság. Egy nappal Kossuth halála előtt, táviratban eltiltotta az állami gyászt, még azt is, hogy a „korona" miniszterei, az állami főtisztviselők, a császári és királyi hadsereg tisztjei részt vegyenek a temetésen. „Birváry" — ahogyan a Habsburg szó magyarításával a miniszterek maguk között Ferenc Józsefet nevezték — „egyszer megengedte a megjelenést a temetésen, ... utóbb fordítva rendelkezett", magyarázkodott később Wekerle.[30] Pedig a kiengesztelés egy kicsiny gesztusa, egy cipruság sok szívet nyert volna meg a dinasztiának. Egy uralkodói koszorú gondolata fel is merült a gyásznapok kezdetén, de aztán a kicsinyes érzékenység kerekedett felül, és a presztízsféltés: vajon mit szólnának a katonák, az udvar, mit a külföld ehhez az engedékenységhez.

Így a magyar állam nem osztozott a nemzet gyászában. A kormány tartózkodott minden nyilvános részvéttől, és a királyi utasítás értelmében a közintézményeket, az állami közalkalmazottakat, sőt a tanuló ifjúságot is eltiltotta attól. A valóságban tekintettel volt az országos gyászra, eltűrte a tüntetéseket, nem vette szigorúan a tilalmat. Wekerle burkolt formában elősegítette a gyászünnepségek lebonyolítását. Közbenjárására a főváros vállalta díszpolgárának temetését. A közvéleményt mégis bosszantotta a királyi hatóságok magatartása. Március 20-a után nap mint nap nagy tömegek, főként munkások és diákok tüntettek a nemzeti részvét megtagadása és tiltása ellen. A nemzeti tüntetők bezúzták a fekete zászló mellőzésével tüntető köz- és magánépületek, úri paloták ablakait. A hatóságok elnézték, hogy az ostromállapot ellenére naponta tízezrek zarándokoltak a fővárosból és vidékről Kossuth ravatalához. A tehetősebb birtokosokat, polgárokat díszes küldöttségek képviselték, a szegényebbeket koszorúk ezrei, a legszegényebbeket meg a személyesen elhozott hűség: munkások, tanítók, parasztok és falusi napszámosok

[30] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Thallóczy Lajos naplófeljegyzései (továbbiakban: OSZKK Tallóczy-napló). Quart. Hung. 2459. I. 469.

ezrei, akik gyalogosan vándoroltak a fővárosba, s az utcákon hálva várták a temetés napját.

A temetés a nemzeti kegyelet gyásza és impozáns tüntetése volt. Harangok kongása közben — csak a katolikus harangok maradtak némák — indult meg a végeláthatatlan gyászmenet a Kerepesi temető felé. A kormány tagjain kívül hiányoztak a főrendek, két püspök kivételével a magas klérus, a főispánok. Távollétével tüntetett az arisztokrácia és a pénzmágnások többsége, a főpolgármester és Bánffy Dezső, a képviselőház elnöke. A sír körül tízezrek tolongtak. A jelennel megbékélt nemzedék múlt iránti kegyelete és múltat kamatoztató kultusza keveredett az eleven örökséget hordozók igaz gyászával. A sír fölött Jókai a dualizmust magasztalta mint a kossuthi eszmék és célok megvalósulását. Herman Ottó viszont „egy elkorcsosuló nemzedék hálátlanságát" bírálta: a távolmaradást és a hazug jelenlétet. Volt rá jó oka: nemcsak Jókai, hanem a függetlenségi korifeusok és közírók zöme próbálta összebékíteni Kossuth emlékét az apostoli király iránti lojalitással.

Kossuth halála és temetése nyugodtabb körülmények között is sebzett érzelmeket felkavaró, országos esemény lett volna; az adott helyzetben a napi politikához szorosan hozzákapcsolt, birodalmi jelentőségű üggyé vált. Minthogy a halott Kossuthhoz fűződő érzelem és magatartás társadalmi-politikai megoszlása nagy vonalakban egybeesett a liberális reformpolitika körüli csoportosulással, a nemzeti közvélemény könnyen összefüggésbe hozta a két állásfoglalást, amint a konzervatív klerikális körök is nyomban azonosították a Kossuth-kultuszban és a reformpolitikában rejlő közös indítékot és veszélyt. „A Kossuth-gyász nem fekete, hanem vörös s a 48-iki szellem ébredt fel, . . . a kormány a forradalommal cimborál"[31] suttogták az udvarban. Hogy a temetés a kormány formális engedelmességének a színe alatt imponáló nemzeti ünnepséggé nőtt, azt az uralkodó egész házanépével együtt az ügyeskedő miniszterelnök „illojalitásának" rovására írta.

E szenvedélyes közjáték után került sor a polgári házasságról folyó vita befejezésére. A kormány fölényes győzelmet aratott: a képviselőház április 12-én 175 főnyi többséggel megszavazta a javaslatot. Ilyen szilárd többsége régóta nem volt magyar kormánynak. Ferenc József mégis

[31] Uo. 289.

Budapest, márczius 30. 1159. (13) szám. XXIII. évfolyam. 1890.

BORSSZEM JANKÓ

AZ OBSITOSOK.

(Hat ha csak *urlóberek?*)

1. Tisza Kálmán, a „generális" és Bismarck, a „vaskancellár" egyszerre bukott 1890 márczius-ában

2. A Szapáry-kormány oszlopai:
Csáky Albin, Szilágyi Dezső, Wekerle Sándor, Baross Gábor

3. Szapáry Gyula, a miniszterelnök

MAGYAR MUNKÁS KÖNYVTÁR.

VI. FÜZET.

TŐKE ES MUNKA.

Népszerű kivonat

Marx Károly „Das Kapital"

című korszakalkotó munkájából

Marx életrajzával.

Ára 40 filler.

BUDAPEST, 1893.

4. A Tőke első magyar kiadása, 1893

5. „A kor szózata" ▸

XVII. évfolyam. Budapest, 1890 december 14 58 szám.

NÉPSZAVA.

TÁRSADALMI ÉS KÖZGAZDASÁGI NÉPLAP.

A MAGYARORSZÁGI ÁLTALÁNOS MUNKÁSPÁRT KÖZPONTI KÖZLÖNYE.

Megjelen minden vasárnap.

A magyarországi szociál-demokrata párt elvi nyilatkozata.

6. A szociáldemokrata párt első programja, 1890

7. Engels (középen) 1893-ban

8. Engelmann Pál

9. Orosháza, 1891. május elseje

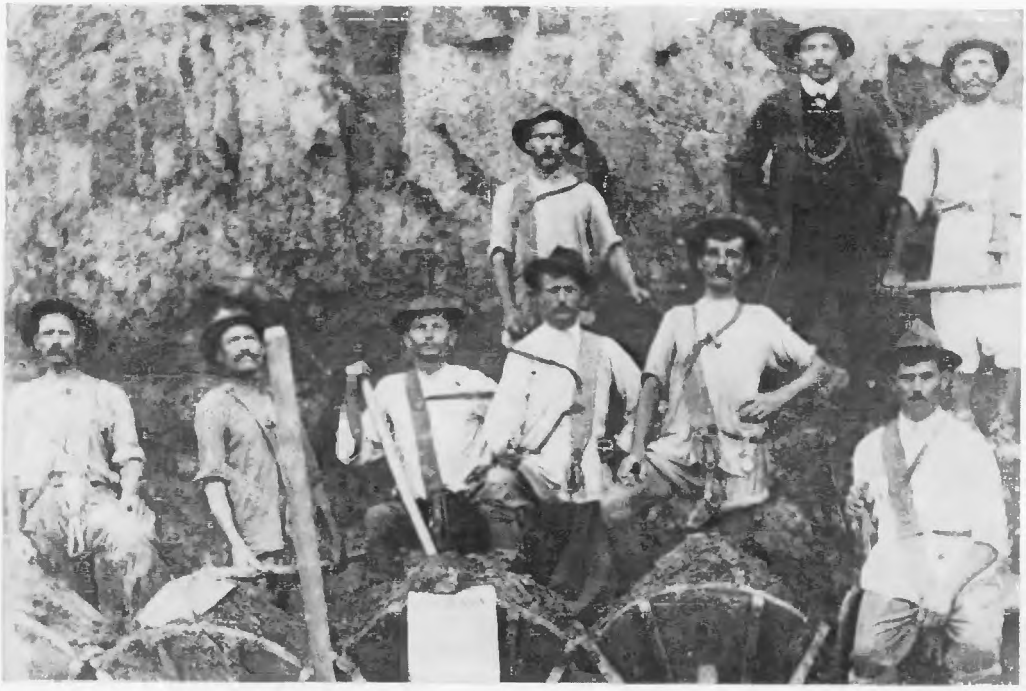

10. Kubikosok (Balra a szélső: Szántó Kovács János)

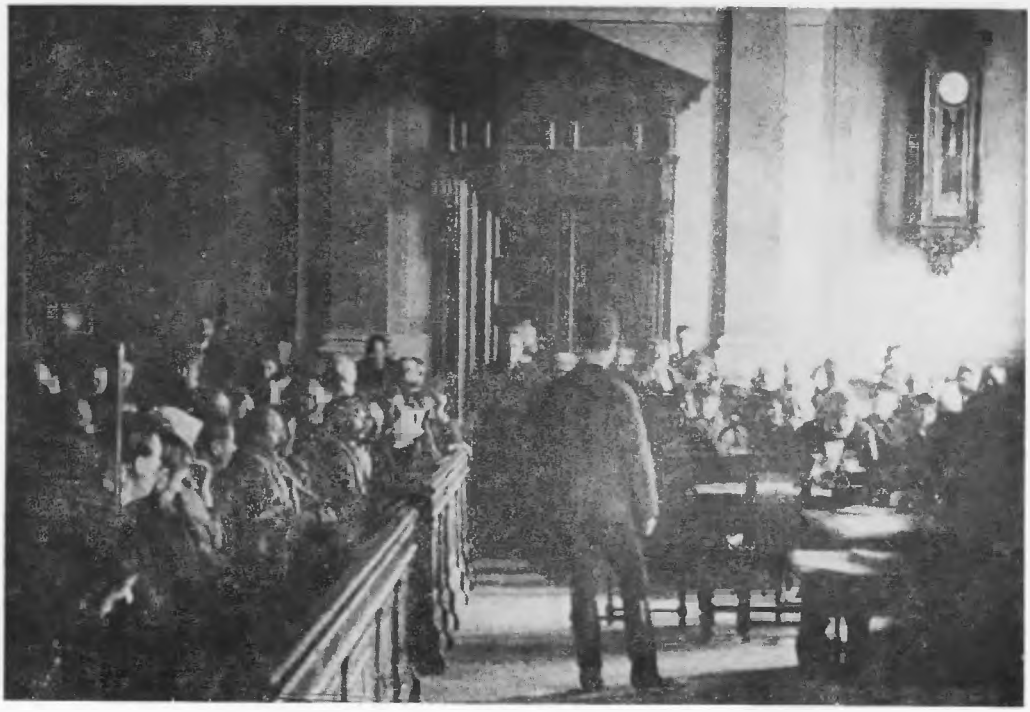

11. Szántó Kovács János perének tárgyalása 1895-ben

12. Szilágyi Dezső mindenek felett lebeg . . .

13. Ugron Gábor tüzel . . .

14. Eötvös Károly nevettet . . .

az egyházpolitikai vitában

15. Wekerle Sándor az újságírók között

16. Kossuth Lajos hazatért, 1894. április

17. A hazatért Kossuth Ferenc, 1896-ban

18. Bánffy Dezső, aki távol maradt a temetésről

20. Csontváry Kosztka Tivadar:
Magyarok bejövetele. 1914—1919

19. Munkácsy Mihály: Honfoglalás. 1893

21. A millenáris kiállítás plakátj

22. Ezer koronás bankjegy

23. Ferenc József a kiállításon

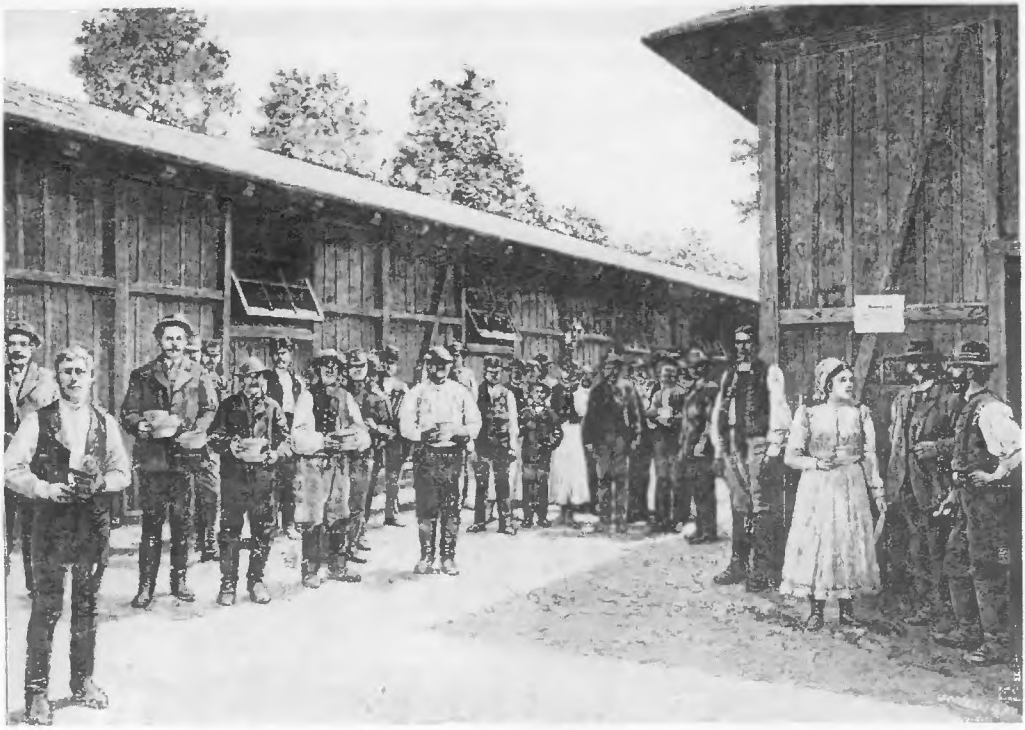

24. Népkonyha a kiállításon

25. Iparbemutató a kiállításon

26. Ligeti Miklós, hitvesével és szobrával: Anonymussal

27. Budapestről kitoloncolt szocialisták, 1898

28. Várkonyi István

29. Mezőfi Vilmos

30. Munkás „érettségi tabló”: sztrájkolók 1904-ben

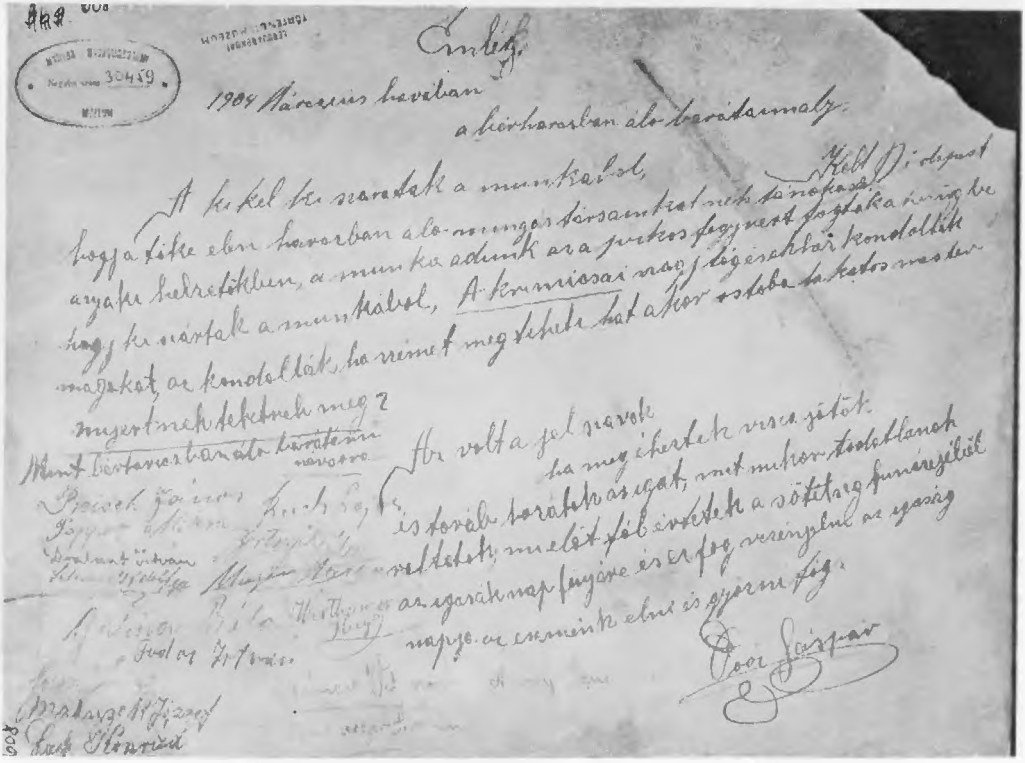

31. „. . . és ez fog vezényelni, az igazság napja, az csménk élni és győzni fog.”

◄ 32. Széll Kálmán miniszterelnök

33. Karikatúra a „Széll-kakasról"

34. Tüntetők és lovas rendőrök 1902-ben

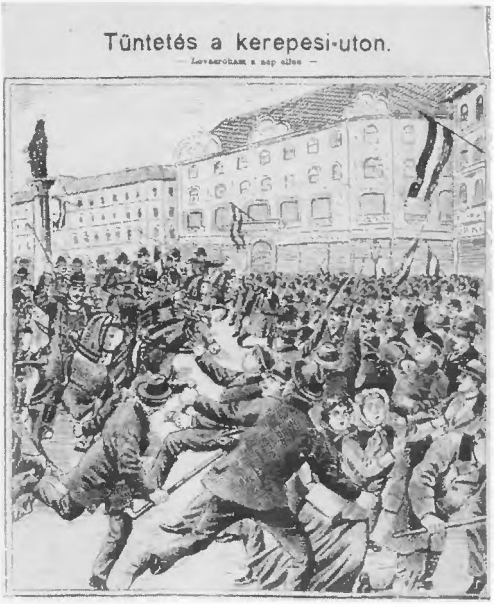

35. Tüntetők és lovas rendőrök 1905-ben

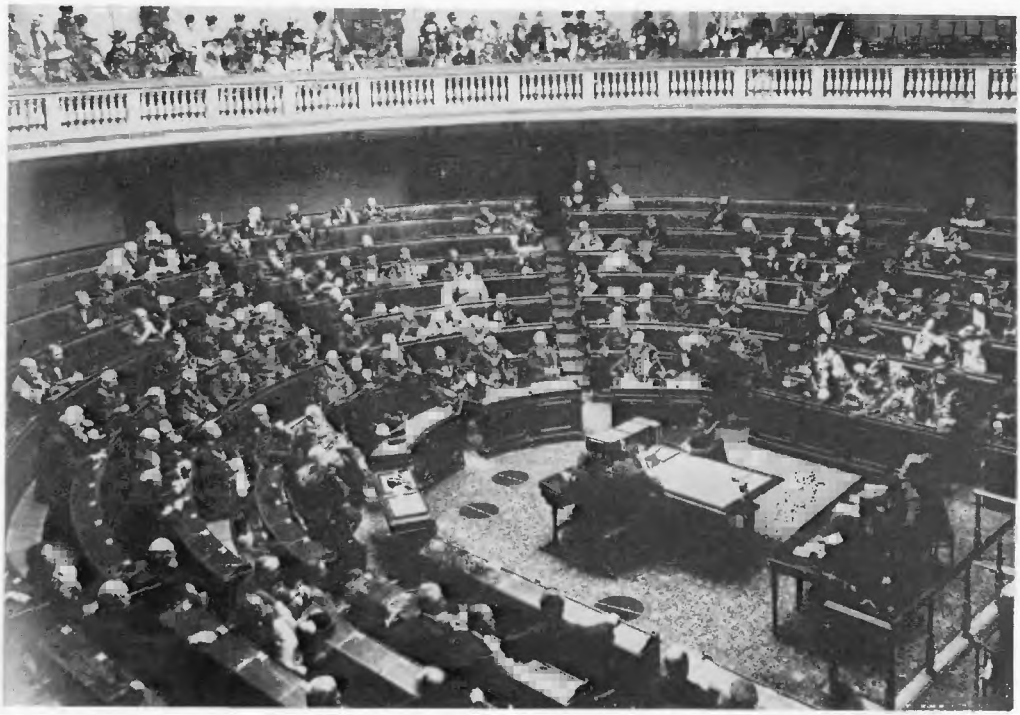

36. Az utolsó ülésszak a Sándor utcai régi képviselőházban 1901 őszén

37. A t. Ház bölcsessége — Lotz Károly freskóján

AZ ÚJ ORSZÁGHÁZA FALFESTMÉNYEI
A BOLCSESSÉG
LOTZ KÁROLY FESTMÉNYE

sokallta e nagy fölényt. Jól látta, hogy a 200 főre csappant kormánypárt a 200 főt meghaladó ellenzékkel szemben ezt a fölényét csak a függetlenségiek zömének és a nemzeti pártiak jó részének támogatásával, vagyis az ő szemében fölöttébb kétes eszközökkel és megbízhatatlan szövetségesekkel érte el. Ami ritkán fordult elő, főhercegek és hitveseik szóltak bele a magyar belpolitikába, és harsányan uszított az antiliberális-magyarellenes sajtó, élvonalban a Vaterland. Legnagyobb súllyal a közös miniszterek s az informális tanácsadó csoport véleménye esett latba.

A nagy befolyással rendelkező külügyminiszter, Kálnoky, kezdettől fogva nem rokonszenvezett a liberális egyházpolitikával. Wekerlét mint pénzügyi szakembert és politikust becsülte, de az egyházpolitikát „hajánál fogva előrángatott" ügynek ítélte. 1894 tavaszán az egyházpolitika elejtését már aligha tartotta lehetségesnek, de nem bánta volna, ha a kormány belebukik. Kálnoky a rutinos diplomata kétszínűségével játszott a kormány ellen. Április 22-i memorandumában kifejtette, hogy a magyar kormány sikerét nem saját erejének, hanem „a függetlenségiekkel való természetellenes szövetkezésnek" köszönhette. Ennek következtében a Monarchia közjogi alapját tagadó erőktől került függésbe, tehát nem várható tőle „a dinasztia és a birodalom számára üdvös tevékenység".[32] Kálnoky azt ajánlotta: éreztesse az uralkodó bizalmának megrendülését, ne utazzék le Budapestre, nyilvánítsa semlegességét a főrendiházi szavazást illetően. A közös pénzügyminiszter, Kállay Benjamin ugyancsak ellenszenvvel kísérte a liberális reneszánszot és magát Wekerlét, aki lelki alkatában „bourgeois" maradt. 1894 tavaszán új, nem rikítóan klerikális, de konzervatív pártcsoportosulás szervezésével foglalkozott. Vezéréül a horvát bánt, Khuen-Héderváry Károlyt szemelte ki és propagálta.

Ferenc József hallgatott tanácsosaira. Hónapokig nem utazott a magyar fővárosba, megint pártatlanságát hangsúlyozta, de azért fogadta a nunciust, és fogadta Zichy Nándort. S a konzervatív főurak értettek a szóból, a kimondatlanból is. Az uralkodói gesztusok felbátorították, „a tajtékzó fanatizmus és a pugrisok elleni gyűlölet megacélozta őket"[33]

[32] Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv. Interna. Liasse XXXI. 250–251.

[33] OSZKK Thallóczy-napló. Quart. Hung. 2459. I. 482.

— írta a bécsi bennfentes, Thallóczy. A május 10-i szavazáson a főrendiház húsz szavazattal elvetette a polgári házasságról szóló javaslatot. Tíz nappal később a képviselőház visszatromfolt: csaknem az első szavazáshoz hasonló arányú — 166 főnyi — többséggel állt ki a javaslat mellett. Egy hónap intrikája, a császári és királyi méltóságok beavatkozása egy tucatnyi képviselőt sem térített el a reformoktól.

AGRÁRKÉRDÉS, NEMZETISÉGI KÉRDÉS. A MEMORANDUM-PER

Még el sem ültek a Kossuth temetéséhez kapcsolódó nemzeti tüntetések, amikor Hódmezővásárhelyen Szántó Kovács János elfogatása miatt zendülés tört ki. A szocialista agrármozgalom újabb jelentkezését a helyi hatóságok fegyveres karhatalommal verték le. A kormány nyomban ostromállapotot hirdetett ki, megerősítette a helyi katonaságot, de nem állt meg a puszta elnyomó intézkedéseknél. Május első napjaiban az érdekelt főispánokat értekezletre hívta össze. Ezen a szaktanácskozmányon az agrármozgalom valóságos okai felé tapogatóztak: a szegénynép helyzetének felmérését határozták el. Az 1894:V. törvénycikkel állami akció rangjára emelt telepítési akció már eltért a korábbi hasonló kezdeményezésektől. Nem „a nagybirtokra való munkásszerzés indokából csekély földterülettel" ellátott, ún. „munkástelepeket", hanem kis- és középbirtokos paraszti telepítvényeket kívánt létrehozni. Az új telepítési törvény az egyes parcellák minimumát 10, maximumát 80 holdban szabta meg, és az igényjogosultságot bizonyos vagyonhoz kötötte. A törvény megalkotói nem titkolták, hogy céljuk a magyar szegényparasztságban „fajjellegénél fogva fokozott mértékben meglevő birtokszerzési hajlam"[34] kielégítése; a szegényparasztság csekélyke vagyonnal rendelkező részének megnyerése; vagyis nem utolsósorban az agrárszocializmus terjedésének megakadályozása. Felmerült az a gondolat is, hogy magyar parasztokat telepítsenek a nemzetiségi területekre. Ez a — századforduló után különös hévvel propagált — gondolat azonban a telepítendők hiányán bukott meg. Általában elmondhatjuk, hogy a nagyvonalú célokkal

[34] Képviselőházi Irományok 1892—1896. X. Bp. 1893. 233.

nem állt arányban az anyagi eszközök és a földjuttatási buzgalom szerénysége: az állam mindössze 5 millió forintot irányzott elő telepítésre, a magánbirtokosok pedig semmilyen hajlandóságot sem mutattak a közreműködésre.

A szociálpolitika ekkoriban még alárendelt szerepet játszott az agrárkérdés kezelésében. A mezőgazdaságról és a mezőrendőrségről szóló fontos törvény (1894:XII. tc.) megerősítette a földbirtok szabad gazdasági használatának jogát; ezen az alapon hathatósan előmozdította a nyomásos gazdálkodás maradványainak felszámolását. A gazdasági szabadság jegyében újra szabályozta a határhasználatot, főként a közlegelőkét, az erdőkét és a vizekét; s a tulajdon, a vagyon, a termés őrzésére felállította a mezőrendőrséget. A kormány az úrbérrendezés alaposan megkésett utolsó intézkedéseként előkészítette a hajdani majorsági telkek megváltásának szabályozását is, de ezt már az utóda iktatta törvénybe (1896: XXV. tc.). Az 1890-es évek elejének nagy agrármozgalmai annyit elértek, hogy a vezető réteg figyelmét az agrárkérdésre, a szegényparasztság nyomorára irányították.

Nem kevésbé heves megmozdulás állította előtérbe a két évtizede elcsendesedett nemzetiségi kérdést is. Az egyes nemzetiségi politikusok, egyesületek, egyházak időnként tiltakoztak ugyan a magyarosító iskolapolitika ellen, de szervezett ellenállást nem tanúsítottak. A kultúrpolitikában a Wekerle-kormány is elődei nyomdokán haladt. A középfokú és az elemi iskolákban már az 1880-as években kötelezővé tették a magyar nyelv oktatását. 1893-ban a tanítók fizetésrendezése címén a községi és felekezeti iskolákra is kiterjesztették az állami ellenőrzési és fegyelmi jogkört. A századvég legjelentősebb nemzetiségi demonstrációja a bukaresti és az erdélyi román diákok küzdelmeiből indult el.

A Román Nemzeti Párt az 1880-as években, miként a többi nemzetiségi párt, passzivitásba vonult. Ez ellen lépett fel 1884-ben a nagyszebeni Tribuna c. lap körül szerveződött ifjabb nemzedék, amely a dualista rendszerbe beilleszkedő, mérsékelt politikusgárdával szemben erélyes, szívós harcot hirdetett a románok nyelvi és kulturális egységéért. A tribunisták szoros kapcsolatot tartottak fenn a romániai polgárság liberális nacionalista politikai köreivel. Velük összhangban, a tribunisták sürgetésére a magyarországi párt komitéja 1887-ben elhatározta, hogy a románok sérelmeit és kívánságait memorandumba foglalja, és közvetlenül az

uralkodótól kér oltalmat a magyar kormánnyal szemben. A Memorandum benyújtását azonban akkor elhalasztották.

1891 elején a bukaresti egyetemi ifjúság megalakította a „Románok kulturális egységének ligáját", a Liga Culturalăt, a román nemzeti egység és szolidaritás gondolatának ápolására és propagálására. A liga kezdeményezésére a román egyetemisták röpirattal fordultak külföldi társaikhoz, a „holnap Európájához", feltárták előttük a magyarországi románok helyzetét. A röpirat a magyar diákok részéről heves vitát váltott ki. A Replica című viszontválaszban Aurel C. Popovici összegezte a román nemzeti sérelmeket, de hangsúlyozta, hogy mindezek ellenére sem kívánnak elszakadni, mert a Monarchia fennállása a románoknak is érdekük. Szükségesnek tartják azonban a birodalom demokratikus föderatív átalakítását.

Az 1892. évi választások idején a Román Nemzeti Párt komitéja is alkalmasnak tartotta a pillanatot a Memorandum benyújtására. Az emlékirat rámutat a románok politikai passzivitásának okára: a román nép nem tudja elfogadni az 1867-es rendszert, amelynek „egyetlen célja a magyar faji uralom" biztosítása. Majd felsorolja a románokra sérelmes törvényeket és rendelkezéseket; kiszorításukat a közigazgatásból, az állami posztokról, és a kulturális elnyomás, főként az iskolai magyarosítás okozta sérelmeket. A Memorandumot 1892 májusában 300 tagú küldöttség vitte Bécsbe. Ferenc József azonban nem fogadta őket, a Memorandumot olvasatlanul átküldte a magyar kormányhoz, amely ugyancsak felbontatlanul visszajuttatta a komité elnökének, Ioan Raţiu ügyvédnek. Ez az ügyrendi liberalizmus azonban egyik felet sem elégítette ki. A magyar nacionalista túlzók a román „hazaárulók" megbüntetését követelték, mire Szilágyi leszögezte, hogy bárkinek jogában áll az ország bármely alkotmányos tényezőjéhez kérvénnyel fordulni. Amiben a magyar ellenzék erélytelenséget látott, abban a román komité újabb sérelmet. Az elutasítás után a Memorandumot megjelentette a sajtóban, és több nyelvre lefordítva, külföldön is terjesztette. Erre az ügyészség „sajtó útján elkövetett nemzetiségi izgatás" címén vádat emelt a román nemzeti komité tagjai ellen.

1893 őszén zajlott le a Replica-per. Popovici hiába hivatkozott arra, hogy ő nem izgatott a Monarchia, illetve Magyarország egysége és fennállása ellen, csupán reformprogramot terjesztett elő; izgatásért négy év

államfogházra ítélték. Ekkor Popovici Romániába távozott. Fél évvel később került sor a Memorandum-perre, amit román részről nemzeti ügynek tekintettek. A párt országos értekezlete azonosította magát a perbe fogott komitéval és vállalta a Memorandum tartalmát. A tárgyalás mindkét oldalon nacionalista izgatástól túlfűtött hangulatban, tüntetések és összeütközések közepette zajlott le. Az esküdtbíróság a komité főtitkárát, Vasile Lucaciut öt évre, tagjait néhány hónaptól pár évig terjedő államfogházra ítélte. Ezután a kormány 1894 júniusában a pártot betiltotta, majd 1895 januárjában a komitét is feloszlatta.

A per után a román nemzeti mozgalom egy időre lehanyatlott. Nem annyira a zaklatások, a bebörtönzések — hiszen az elítélteket egy év múlva szabadon bocsátották —, hanem a mozgalom irányvesztése miatt. A Memorandum-akció a hagyományos Habsburg-barát irányvonal kudarcát jelentette. A politikai aktivitás eme első lépésénél kitűnt, hogy Ferenc József a román kérdést magyar belügynek tekinti. Az új orientáció csak a 20. század elején jelentkezett.

A magyar kormány a Memorandum-per idején igyekezett mérsékletet tanúsítani. A per után Hieronymi belügyminiszter bejárta Erdélyt, megígérte a jogosnak tartott — közigazgatási, választási — sérelmek orvoslását. A miniszter nem rejtette véka alá, hogy hibáztatja a helyi közigazgatás túlzó sovinisztáit. Nyilatkozatai az ellenzék soraiban és a kormánypártban egyaránt rosszallást váltottak ki, akárcsak Wekerle kevéssé hízelgő véleménye az erdélyi dzsentri uraskodásáról. Ha az üres zsebű és fejű hétszilvafás nemesek, mondotta egy interjúban, „felhagynának nagyúri allűrjeikkel, és nem vetnék meg az oláh parasztokat",[35] akkor jelentősen javulna a helyzet Erdélyben. Azért Wekerle sem változtatott a magyar nemzetiségi politika alapelvein, és a hatóságok gyakorlatát sem tudta enyhíteni. Így a Memorandum-per maradandó hatása az volt, hogy feltárta az európai közvélemény előtt a magyarországi nemzetiségi viszonyokat, tekintélyes nemzetközi fórumokon megingatta a magyar liberalizmusról addig táplált kedvező véleményt, és felkeltette a nemzeti jogaikért küzdő kisebbségek iránti együttérzést.

[35] Idézi: HANÁK PÉTER, Iratok az 1894—95. évi magyar kormányválság történetéhez. *Történelmi Szemle*, 1959. 3—4. sz. 310.

A WEKERLE-KORMÁNY GYŐZELME ÉS BUKÁSA

A liberális reformpolitika logikus fejleményeinek és a rendszer mélyebben fekvő ellentéteinek véletlen egybeesése folytán a kormány 1894 májusában érkezett el ahhoz a buktatóhoz, amely megalakulása óta fenyegette. Kezdettől nem sikerült a király — és a birodalmi uralkodó körök — bizalmát elnyernie, ugyanakkor a nemzeti közvéleményben szerzett népszerűsége sem volt elég szilárd. Wekerle óvatos húzásain mindig is érződött, hogy tudatában van helyzete fonákságának. A döntő összecsapásra készülődve, az újabb főrendiházi szavazás előtt biztosítani akarta az uralkodó egyértelmű támogatását. Egyik óhaja az volt, hogy Ferenc József nyíltan foglaljon állást a vitatott javaslatok mielőbbi törvényerőre emelésének politikai szükségessége mellett; a másik kívánság a kinevezett főrendiházi tagok számának szaporítását, az angol parlamenti gyakorlatban bevált „pairshub"-ot tartalmazta. A király az elsőt méltányolta, a másik elől elzárkózott; titokban már Khuen-Héderváry horvát bánnal, a kiszemelt utóddal tárgyalt. A kormány ekkor működésének feltételeül állította az előterjesztett kívánságokat. A tisztázás a május 30-i audiencián zajlott le.

Wekerle szokatlan őszinteséggel tárta fel az udvari intrikák és a királyi fenntartások miatt tarthatatlanná vált helyzetet. Itt egy mellékkormány működik — mondta. Ő, a tényleges kormányfő gyakran előbb tudja meg a felség elhatározásait zughírekből, mint hivatalosan. Aztán még szokatlanabb önérzettel sürgetett morális elégtételt és alkotmányos garanciát. Ferenc József sajnálkozott és hűvösen elzárkózott. A reformkabinet elnöke erre benyújtotta kormánya lemondását. Az uralkodó tévedett, amikor úgy értékelte a helyzetet, hogy most könnyűszerrel megszabadulhat a kényelmetlenné vált kormánytól, s majd a Románák és a konzervatív ellenzéknek tett kompromisszummal, isten békéjével lezárhatja az egyházpolitikai bonyodalmakat. Elhamarkodottan fogadta el Wekerle lemondását, és bízta meg Khuen-Héderváryt az új kormány megalakításával.

A reformkabinetet nem lehetett egy királyi kézlegyintéssel lesöpörni a tábláról. Június elsején a Bécsből hazaérkező minisztereket tüntető lelkesedéssel fogadták. Wekerle kocsiját az ünneplő fiatalok húzták végig a fővárosban. Másnap a szabadelvű párt rendkívüli értekezlete bizalmát nyilvánította Wekerle és társai iránt, és felkérte őket, hogy a párt vezetését „ezen nehéz napokban" is folytassák. Ez a határozat példa nélkül való zen-

dülés volt egy királyi döntéssel szemben. „Egy kis életelixir került a petyhüdt vérbe, és egy kis bokréta a mameluk kalapja mellé"[36] — írta derűs öniróniával Mikszáth, aki maga is részese volt a lázadásnak és a megalkuvásnak.

Ilyen ellenséges hangulatban Khuen-Héderváry meg sem kísérelte a kormányalakítást. A fő tekintélynek, Tisza Istvánnak az volt a véleménye, hogy a királyt a végsőkig kapacitálni kell. Meg kell értetni vele, hogy „az egész egyházpolitikai reformot azért akceptálta, mert a mi pártunk uralmának fenntartását kívánja".[37] Ennek az okfejtésnek a logikája, még inkább a kész helyzet, végül is rábírta a királyt a visszakozásra és Wekerle újabb megbízására. Ő a régi kabineten józan mérsékletből néhány változtatást hajtott végre. Csáky önként visszavonult, helyét Eötvös Loránd, a kiváló tudós foglalta el; a népszerűtlen Tisza-csoport egyik beltagja, Tisza Lajos helyett ifj. Andrássy Gyulát bízta meg a király személye körüli minisztérium vezetésével; a földművelésügyi tárcát Festetics Andor vállalta.

Miután a Wekerle-kormány az 1894. májusi válságból megerősödve került ki, reformpolitikájának sikeres bevégzése nagyobb akadályokba nem ütközött. A király kapitulációja után a főrendiház sem akadékoskodott, június végén megszavazta a kötelező polgári házasságot. A többi javaslat sorsa már nem volt ennyire bonyodalmas. A képviselőház még júniusban valamennyit megszavazta. A főrendiház kettőt, a polgári anyakönyv bevezetéséről és a gyermekek vallásáról rendelkezőt elfogadta, de a másik kettőt, a vallás szabad gyakorlásáról és az izraelita vallás recepciójáról szólót visszaküldte a képviselőháznak. Ennél a makacskodásnál több gondot okozott a polgári házasság szentesítésének halogatása. Az uralkodó így éreztette haragját a kormánnyal, ellenérzését a liberális reformokkal szemben. A kegyvesztettség, ez a lassan ölő méreg, a „nagy kabinet" életerejét néhány hónap alatt elsorvasztotta.

Wekerle helyzetének megrendüléséhez a nemzeti ellenzékiség feltámadása is hozzájárult. 1894 őszén hazatért a hosszú olaszországi emigrációból Kossuth Ferenc. Bemutatkozásképpen vidéki körutat tett. Mindenütt a szokásos görögtüzes ünneplésben részesítették, ami hízelgett

[36] Mikszáth Kálmán művei. 14. 1969. 667—668.

[37] Gróf Tisza István összes munkái. I. Bp. 1923. 688.

az újdonsült politikus hiúságának. Kossuth ünneplése, egy-két ügyetlen kijelentése és néhány tüntető incidens széles körű visszatetszést keltett, nemcsak Bécsben, hanem a szabadelvű párt soraiban is. Kossuth Ferenc a miniszterelnöknél tett udvariassági látogatáson mentegetőzött ugyan, sőt felajánlotta lojális együttműködését oly kérdésekben, amelyekben a kormánynak „hátsó támaszra" van szüksége, de ez nem segített az ajánlatot kereken visszautasító Wekerlén. 1894 őszén a kormánypártban megindult a klikkharc, a helyezkedés, az új vezér keresése. „Hogy tartsak én össze egy pártot, melynek egyes tagjai, sajtójának egy része rögtön kirúg, ha látja, hogy a koronát játszhatják ki ellenem — írta Wekerle keserű szemrehányással Bécsbe —; ha a szentesítés elhalasztásának tényével állok szemben, mint szárnyaszegett politikustól, hogy lehet eredményt kívánni."[38]

A kormány vergődéséből az egyházpolitikai ellenzék húzta a legtöbb hasznot. A több ágban folydogáló katolikus mozgalom 1894 őszén megérett a pártjellegű egyesítésre. A főrendiház ellenállását irányító mágnáscsoport 1894-ben újságot indított, gyűléseket szervezett, közeledett a papi mozgalom mérsékeltebb szárnyához. A döntő szót a november közepén tartott székesfehérvári nagygyűlés mondta ki, amelyet Molnár János apát tevékeny közreműködésével Zichy Nándor és Steiner Fülöp püspök szervezett. A gyűlés közvetlen célja a szentesítés megtagadásának kérelmezése volt, távolabbi és lényegbeli funkciója a politikai katolicizmus elveinek, programjának és pártszervezeti kereteinek megteremtése. Az előkészítés feladatát a gyűlés sikerrel oldotta meg: a szervezőkből alakult végrehajtó bizottság 1895. január végén hivatalosan bejelentette a katolikus Néppárt megalakulását.

A kormánynak sem ereje, sem kedve nem volt a mindenoldalú támadás és intrika kivédésére. Wekerle november 26-án a szentesítés fejében felajánlotta kormánya fenntartás nélküli lemondását. Ferenc József másnap elfogadta az ajánlatot, december 9-én megküldte a polgári házasság szentesítését, a kabinet pedig 21-én forma szerint is benyújtotta lemondását. Az uralkodó ekkor már hetek óta tanácskozott az új kormányelnök személyéről, a régtől melengetett jobboldali pártfúzióról, konzervatív irányvonal kialakításáról.

[38] Wekerle levele Pápaynak, 1894. november 11. OL Pápay hagyaték. Karton 24.

AZ EGYHÁZPOLITIKAI KÜZDELEM MÉRLEGE

A legfontosabb törvények szentesítésével — ámbár két javaslat törvényerőre emelése 1895-re maradt és az utóhullámok még évekig gyűrűztek — az egyházpolitikai küzdelem lényegében bevégződött. A házassági jogról (1894:XXXI. tc.), A gyermekek vallásáról (1894: XXXII. tc.), Az állami anyakönyvekről (1894:XXXIII. tc.), továbbá Az izraelita vallásról (1895:XLII. tc.) és A vallás szabad gyakorlatáról (1895:XLIII. tc.) szóló törvények haladó liberális alkotások voltak, amelyek, ha megkésve és részlegesen is, a polgári átalakulás egyik követelményét, az egyház és az állam szétválasztását valósították meg, és vallási téren biztosították a polgári szabadságjogokat. A kötelező polgári házasságkötés és az állami anyakönyv bevezetése az egyéni párválasztás szabadságát korlátozó középkori-egyházi házasságjog helyébe a modern fejlődésnek megfelelő, a házasság kötésének szabadságát és bontásának lehetőségét biztosító egységes polgári jogot állította; az anyakönyvvezetést, e fontos közfunkciót pedig kivette az egyházak kezéből, és az állami közigazgatás tisztviselőire bízta.

Az egyházpolitikai küzdelem indítóokai, amint láttuk, két ellentétes tendenciában gyökereztek. Az egyik az antiliberális áramlatok, ezen belül a politikai katolicizmus dinamikus terjeszkedése, s a magyar liberális kormányzattal való konfrontációja; a másik a dualista rendszer megerősítésének szándéka: a szakadatlanul erősödő nemzeti ellenzékiséggel szembefordítható reform keresése volt. Az egyházpolitikai küzdelem politikai jelentőségét az adta meg, hogy a nemzeti érzést az agresszív klerikalizmussal szemben a liberalizmus érdekében lehetett mozgósítani. A magyar függetlenségi eszmének ez a sajátos affinitása lehetőséget nyújtott egy nagyvonalú politikai hadművelet végrehajtására. Nem kisebbítve tehát a reformok haladó jellegét, politikai szempontból azt tekintjük fontos kérdésnek, hogy mennyiben érte el célját, milyen eredményeket hozott a hatvanhetes liberálisok taktikája.

Az egyházpolitikai küzdelemből a szabadelvű párt megerősödve került ki. A népszerűtlen, belső ellentétektől bomlasztott párt valamelyest újból összeforrott. Ugyanakkor a függetlenségi párt három frakcióra szakadt, s a Nemzeti Párt soraiban is egyenetlenség, tagjai között elkedvetlenedés ütötte fel a fejét. Az 1890-es évek első felében

a parlamenten belüli harci frontok, az uralkodó és a középosztályon belüli politikai csoportosulás vonulatai némiképp eltolódtak. A közjogi tengely mellett a konzervativizmus—liberalizmus ellentétének tendenciái is érvényesültek, amint azt a katolikus Néppárt megalakulása mutatja.

A reformpolitika elsorolt eredményei azonban az idők folyamán mind politikai, mind társadalmi hatásukat tekintve felszínesnek és tünékenynek bizonyultak. Nem lehettek maradandóak, mert a hozzájuk fűződő érdekek és rokonszenvek nagyon is szerteágazóak, nemegyszer ellentétesek voltak. Közelebbről megvizsgálva a reform híveinek táborát, erősen különböző rétegeket és elemeket találunk egymás mellett. A hatvanhetes alaphoz mereven ragaszkodó nagy- és középbirtokosok; ellenzéki, de liberális felfogású középrétegek; zsidó polgárok és értelmiségiek; protestánsok és liberális katolikusok; szabadkőművesek és az egységes magyar „állameszme" fanatikusai fogtak össze — igen különböző megfontolásokból, és érdekektől vezettetve. S ami talán a legfontosabb: a reformtábort támogatta a nemzeti közvélemény, amelybe ősi történelmi tapasztalatok oltották bele a hagyományosan aulikus magas klérus és a főrendek iránti ellenszenvet, s amely az egész liberális reformpolitikából főként a Bécset bosszantó, a katolikus dinasztia hagyományait sértő ellenzékiség ízét érezte ki. De ugyanez volt a taktika legnagyobb gyengéje is. Liberális reformokkal elaltatni a hatvanhetes alapot bomlasztó nemzeti érzést, s ugyanakkor felszítani a nemzeti közhangulatot a reformok mellett: nem csekély ellentmondás. S bár győzelemre vitte a reformokat, kudarcra ítélte a mögéjük csempészett taktikát.

Ez volt a fő oka, hogy az egyházpolitikai küzdelem végső soron nem változtatta meg lényegesen a magyar pártviszonyokat. Amíg a reformtábor alkotóelemeinek ad hoc összefogása lassacskán szétbomlott, addig a frakciókra töredezett közjogi ellenzéki pártok egysége, illetve szövetsége a következő években helyreállt. A közjogi kérdést csak rövid időre sikerült eltemetni, hogy azután az 1890-es évek második felében annál nagyobb erővel támadjon fel.

3. A SZOCIALISTA MUNKÁSMOZGALOM MEGERŐSÖDÉSE AZ 1890-ES ÉVEK ELEJÉN

A SZOCIALISTA MUNKÁSMOZGALOM KEZDETEI

A szocialista munkásmozgalom Magyarországon nagyjából egyidős a dualista rendszerrel. A kiegyezés előtt az egész országban csupán néhány segélyegylet és tucatnyi katolikus legényegylet működött. A segélyegyletek jórészt a céhes társaskörök szerepét töltötték be, és távol minden politikától, a főnökök ellenőrzése alatt állottak. A politikai jellegű szervezkedést az abszolutizmus hatóságai szigorúan tiltották és elnyomták. A kiegyezéssel a mozgalom objektív feltételei jelentősen megváltoztak. A konszolidáció után fellendült a vállalkozás, szaporodtak a gyár- és üzemalapítások. Az abszolutizmus első éveihez képest az ipari munkásság száma megkétszereződött, megközelítette a 300 ezer főt. Az alkotmányos rendszer, bár a munkások jogait fukar kézzel mérte, lehetőséget nyújtott politikai kérdésekkel is foglalkozó munkásegyletek alakítására.

Az iparosodás azonban nem volt olyan nagyarányú, s a politikai rendszer sem annyira liberális, hogy az objektív körülmények javulása önmagában megmagyarázná a szocialista mozgalom viszonylag korai megjelenését és a fejlettebb európaihoz való felzárkózását. A szocializmus eszméit, a szervezkedés tapasztalatait egyrészt bevándorolt külföldi szakmunkások hozták magukkal — a számuk akkortájt a fővárosi ipari munkások negyedét is meghaladta —, másrészt a külföldet megjárt, „valcoló" hazai munkások terjesztették el. A korai munkásmozgalom egyik krónikása írta, hogy amint a 16. század elején a német egyetemekről megtérő diákok hozták magukkal a reformáció eszméit, úgy hozták útravalóul az 1860-as években a valcolásból visszajött iparoslegények a munkásmozgalom hírét és késztetését. A kiegyezés idején alakult szervezetek többsége szakmai, illetve helyi önsegélyző egylet volt, de feltűntek önképző egyesületek is, amelyek a munkásság művelését, felvilágosítását, vagyis burkoltan politikai agitációt tűztek ki célul.

Egy évvel a kiegyezés után, 1868 februárjában a szervezkedés meglehetősen kezdetleges szintjén sor került egy központi politikai szervezet,

az Általános Munkásegylet megalapítására. Az egylet a liberális polgárságtól és néhány ellenzéki képviselőtől támogatott politikamentes, önsegélyező egyletesdivel szemben Ferdinand Lassalle 1863-ban alapított Általános Német Munkásegyletének példáját, alapelveit követte. Az Általános Munkásegylet 1868. évi Szózatában és alapszabályaiban a lassalle-i eszmék dominálnak, a szabadságjogok kivívására irányuló legális politikai harc elsőbbsége, a tőkés kizsákmányolás termelőtársulatok révén való kiküszöbölése, de helyet kaptak a hagyományos segélyező feladatok, s a munkásság napi gondjainak felkarolása is. Az alapszabályban rögzített célok között szerepelt a „testvéries közlekedés" segítése „az idegen földön levő társakkal".[39] Ez volt nálunk az internacionalizmus első programszerű megfogalmazása.

Csaknem egyidejűleg fellépett a szociáldemokrata irányzat is. A példa és az ösztönzés ezúttal is Németországból, illetve Ausztriából indult ki. Az 1868 augusztusában Bécsben megfogalmazott szociáldemokrata programot fogadták el az ausztriai és a magyarországi szocialisták közös pozsonyi gyűlésén, 1869 márciusában, majd az augusztus 22-én rendezett budapesti munkásgyűlésen. A program valamennyi állampolgár egyenjogúságát a „szabad állam helyreállítása" és az általános választójog bevezetése révén, az államtól támogatott „produktív egyesületek" keretében kívánta biztosítani, mégpedig mindenkinek csupán a munkájával szerzett jövedelme „élvezeti jogán". Kimondta — nálunk először — a népek nemzeti önrendelkezési jogának elvét; továbbá a demokratikus szabadságjogokat, az egyházi javak államosítását, a progresszív adózás bevezetését követelte. A szociáldemokrata párt, írta utóbb a programot magyarázó cikk, „szilárdan ragaszkodik a demokratikus eszmékhez, és a népek teljes szabadságát és önkormányzatát akarja, de megegyeztethetőnek látja ezt a gyökeres társadalmi változások útján".[40]

Jakobinus demokrata, marxista és lassalle-i eszmék keveredtek e programban, amint eme irányzatok egymás mellett és összefonódva hatottak magában a munkásegyletben is. Nem csekély belső nehéz-

[39] A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (továbbiakban: MMTVD). I. Bp. 1951. 76.

[40] Uo. 93.

ségek állottak tehát a munkásmozgalom előtt, amikor közvetlen gyakorlati programját és taktikáját kellett kidolgoznia és az egységes, önálló szervezetét kiépítenie.

A program és a taktika sok buktatót rejtő gondját okozta a dualista rendszerhez és a kormányhoz való viszony meghatározása. Nemcsak azért, mert a lassalle-i programnak az államsegély, a taktikának pedig a kormánnyal való együttműködés fontos elemét alkotta, hanem azért is, mert a szocialista vezetők nem opponálták a kiegyezést, nem fogadták el a negyvennyolcas programot, megelégedtek — amint láttuk — az önrendelkezési jog deklarálásával. Az államsegély realizálását és a kormánypártiságot azonban teljesen lehetetlenné tette a hazai munkásság kormányellenes, köztársasági radikalizmusa, egyes esetekben pedig a magyar munkásokban még elevenen élő negyvennyolcas hagyománytisztelet is.

A hagyományok, írta a szocialista kortárs, eleve elvágták a „kormányszocializmus" útját. „Egy népmozgalom ..., amely egyúttal kormánybarát is, a magyar munkás számára teljesen felfoghatatlan".[41] A munkásegylet vezetői és törzsgárdájának zöme a hatvanhetes kormánnyal nem nemzeti, hanem osztályalapon állt szemben, a szociális kérdés megoldását tartotta a soron levő fő feladatnak. Ezt az álláspontot fejtette ki az 1870 elején megjelent „Mit óhajtunk!" röpirat. A munkások 1848-ban a nemesi vezető réteggel együtt harcoltak a „haza közös ellenségei ellen", a kiegyezés után azonban a kormányra jutott vezető réteg cserbenhagyta a munkásokat, és egykori ellenfeleivel szövetkezett. Pedig a forradalom műve, a korszakos átalakulások ellenére, még befejezetlen. A folytatás és a befejezés fő feladatát a röpirat a demokrácia megvalósításában, a „társadalmi kérdés" megoldásában jelölte meg. A szocialisták a kiegyezés után a radikális társadalmi átalakuláshoz Kossuthot szerették volna megnyerni. „Még él Kossuth — írta a röpirat — és ő is belátja, hogy vannak kérdések, amelyek sokkal nagyobb hevességgel várják a megoldásukat, mint a nemzeti kérdés... Ami Lassalle Németországra nézve volt, az talán Kossuth Lajos lesz Magyarországra nézve." Kossuth Olaszországban készülődik,

[41] Politzer Zsigmond, A magyarországi munkásmozgalom történetéhez (In: MMTVD I.). Bp. 1951. 56.

hogy alkalmas pillanatban hazatérve küzdjön a demokráciáért — és a magyar proletárság társadalmi függetlenségéért —, reménykedtek a munkásegylet vezetői.[42]

Az első hazai szocialisták a hatvanhetesség népszerűtlensége és főként a kiegyezést megkötő vezető réteg forradalomellenessége miatt a nemzeti radikalizmushoz közeledtek, gyakran összefogtak a szélbal képviselőivel. Velük együtt szerveztek népgyűléseket, s általában gondot fordítottak a radikális hajlandóságú értelmiség megnyerésére. A politikai taktikát tekintve tehát hamarosan túlléptek a lassalle-i dogmákon. A munkásegylet azonban még szűk bázisra támaszkodott. Legfőbb gondja éppen a munkástömegek megnyerése, a szétszórt egyletek egyesítése és politikai aktivizálása volt.

1867 után kedvezőbb lehetőségek nyíltak a szervezkedésre. Gyorsan szaporodtak a különböző fajta munkásegyesületek. Ezek összekapcsolása, irányítása, átpolitizálása roppant nehéz feladatnak bizonyult. A kezdeti szakaszban a szervezkedés fő formája az önálló egylet volt. A helységhez vagy szakmához kötött kiscsoport tagjai, ámbár néhány üzem kivételével nem egy helyen dolgoztak, egymást személyesen ismerték. Az egylet magját mindenütt egy primer közösség alkotta, amelyet a szakma és a helyzet azonosságán kívül az inkább érzelmileg átélt sorsközösség és szokáskultúra szálai fűztek össze. Az első munkásegyletek voltaképpen az ösztönösen szolidáris primer közösségek működési szabályzattal bíró, célracionális érdekvédelmi szervezetei voltak. Nagy többségük nem nevezhető szocialistának, még ha a cél és a tevékenységi kör meghatározásában érvényesültek is szocialista hatások. Az egyleti forma, mint önálló és egyúttal elszigetelt egység, megfelelt a korabeli iparszerkezet túlnyomóan kisipari jellegének, vagyis a munkásság nagyfokú üzemi dekoncentrációjának. A sokféle, szétszórt egylet összefogása és központi irányítása szinte megoldhatatlan feladat volt. Ehhez járult, hogy az Általános Munkásegylet a tisztán segélyegyleteket nem tudta, nem is akarta irányítása alá vonni, és eleinte ugyancsak elhanyagolta a munkásság gazdasági érdekvédelmét.

[42] Wilhelm Raspe, Mit óhajtunk! Egy szó a munkásparttól a magyar országgyűléshez. Kiad. Ihrlinger Antal. Pest, 1870.

A politikacentrikus irányvonal megkönnyítette, hogy liberális polgári körök megkíséreljék egy védnökségük alatt álló segélyező egylet felélesztesét. Az 1869-ben alapított Pest-Budai Munkásképző Egylet célja éppen ez volt: a munkásság szellemi és anyagi érdekeinek békés ápolása, távol a politikától. Az érdekvédelemmel együtt azonban szükségképpen némi politika és valamelyes szocializmus is behatolt az egyletbe, főként Farkas Károly tevékenysége révén. Egy év se telt el, s a munkásképző egylet is az osztályharc útjára lépett. Sajátos feladata és érdeme a segélyegyletek központosítása volt. Ez a centralizáció az 1870 tavaszán alapított Általános Munkás Betegsegélyző és Rokkantpénztár keretei között találta meg legmegfelelőbb szervezeti formáját.

A betegpénztár alapszabályai szerint csupán segélyezéssel foglalkozhatott, és csupán munkásjóléti intézménnyé vált volna, ha kezdettől fogva nem áll szocialista irányítás alatt. Az alapító Farkas Károly vasmunkás, ugyancsak külföldet megjárt, képzett szocialista, az Internacionálé tagja, majd 1869-től magyarországi főmegbízottja volt, aki az Internacionálé vonalát követve igyekezett a szocialista eszme terjesztését a gazdasági érdekvédelemmel és segélyezéssel összekapcsolni. Irányításával a betegpénztár sikeresen gyarapodott, fontos szerepet játszott a propagandában, és nemcsak a mozgalom anyagi támasza, hanem hosszú ideig szilárd szervezési bázisa is volt. A betegpénztár a fővárosban és vidéken kerületi pénztárakat, fiókokat állított fel, és így a vertikálisan tagolt központosított szervezet első formáját alkotta.

A szervezkedés ellentétes típusát képviselte az önképző egylet. Ez jobbadán politikai kérdések megvitatásával, agitációval, politikai akciók szervezésével foglalkozott, funkcióját tekintve klubhoz, pártkörhöz hasonlított, amint sok helyütt valóban munkáskörnek is nevezték. A két „tiszta" típus: a segélyegylet és az önképző egylet között a munkásszervezetek többsége „vegyes" jellegű volt, és a mozgalmi gyakorlatban éppen a többféle funkciót ellátó szakegyletek bizonyultak életképesnek. A szakmai szervezkedésben élenjáró nyomdász önképző egylet nemcsak választójogért és egyéb szabadságjogokért indított politikai akciót, hanem törődött a munkások életviszonyainak javításával és részt vett bérmozgalmak szervezésében is. A nyomdász segélyező és önképző egylet 1872-ben egységes szakmai szervezetben egyesült. Az 1860-as évek végén alakult cipész- és szabóegylet is „vegyes" volt. A cipészek

alapszabálya a feladatok sorában „a tagok szellemi kiképzését, becsületük és anyagai érdekeik megóvását" állította első helyre. Célul tűzte továbbá a tagok megismertetését a „gazdászati törvényekkel" és — az I. Internacionálé hatására — a „testvéries közlekedés" előmozdítását „a vidéken és más országokban dolgozó szaktársakkal".[43]

A szakegylet egyesítette a szakmai és a területi szervezési elvet, a politikai jogokért és a munkaviszonyok javításáért folyó harcot. A szakegylet tehát a szervezkedés fejlettebb típusa volt: benne a primer munkásközösség nemcsak szervezeti formát, hanem vezérlő eszmét is talált: a szocializmust, amely tudatosította a közösséget összetartó érdekmotivációt, és racionális-tudományos indokolással fogalmazta meg az érdekvédelem programját. Az érdekközösség tudatosítása tette lehetővé a primer kiscsoportok magasabb szerveződési szinten való összefogását; ez pedig a helyi, egyleti aktivitás országos mozgalommá fejlődésének alapvető mozzanatát alkotta. A szakegylet tehát a születő munkásmozgalom fontos átmeneti láncszeme, már szocialista jellegű szervezeti egysége, funkcionálisan a modern szakszervezet kezdeti formája volt.

E szakegyletek 1870—1871-ben az Általános Munkásegylethez kapcsolódtak, ennek keretében tevékenyen részt vettek e két mozgalmas esztendő harcaiban. A központi egylettel együtt teljes szolidaritást vállaltak a Párizsi Kommünnel. 1871 tavaszán tört ki Magyarországon az első, valamelyest összehangolt sztrájkmozgalom. A Kommün leverése után, júniusban került sor az addig legjelentősebb nyilvános demonstrációra, amellyel a Kommün mártírjait gyászolták. Ekkor vált a szocialista mozgalomban összeforró munkások jelszavává az „új, az általános forradalom", s a cél eszközévé a tudatosan vállalt osztályharc.

A Kommün leverése után a szocialistákat Európa-szerte üldözték, szervezeteiket betiltották. A reakciós hajszának az Általános Munkásegylet is áldozatul esett. A gyásztüntetést követő napon letartóztatták a fővárosi munkásegyletek vezetőit, és pert indítottak ellenük. Az 1872 áprilisában lefolytatott „hűtlenségi per", bár a „communismus" bevezetésének vádja összeomlott, szétzilálta a fiatal szervezeteket és a munkásegylet felbomlásához vezetett.

[43] Erényi Tibor, A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. 1867—1904. Bp. 1962. 47.

HARC AZ ÖNÁLLÓ MUNKÁSPÁRTÉRT

A mozgalom folyamatossága az üldözés és a hanyatlás nehéz évtizedében sem szűnt meg. A munkásegylet vezetőségének helyét 1873-tól a két pártlap, a Munkás-Heti-Krónika és az Arbeiter-Wochen-Chronik szerkesztősége — Farkas Károly, Ihrlinger Antal és Külföldi Viktor — vette át. A megfogyatkozott tábor meg-megújuló kísérleteket tett a pártalakításra, amit az osztrák és a magyar kormány összehangolt ellenállása az évtized folyamán meghiúsított. A pártalakítási harc nagy erősítést nyert Frankel Leó hazatérésével. Frankel Óbudán tanulta ki az ötvösszakmát, ausztriai és németországi vándorévei alatt ismerkedett meg a lassalle-i szocializmussal és vált kiválóan képzett, szocialista értelmiségévé. A kiegyezés évében már Párizsban működik, csakhamar az Internacionálé tagja, a francia forradalmi mozgalom tevékeny harcosa lesz. Küzd a Párizsi Kommün kivívásáért, a győzelem után a munkaügyi bizottság vezetőjévé választják. A Kommün bukása után Londonban, Marx és Engels oldalán folytatja a harcot, az Internacionálé Főtanácsában Ausztria-Magyarország képviselője. 1875-ben Bécsben kívánt letelepedni, de ott letartóztatták és átadták a magyar hatóságoknak. Hazakerülése után bekapcsolódott a pártvezetőség funkcióját betöltő lapszerkesztőségbe. Nagy műveltségével, elméleti biztonságával és gyakorlati tapasztalataival részt vett a pártalakulás előkészítésében, amire a Nemválasztók Pártja fedőnevű átmeneti forma közbeiktatása (1878) után 1880-ban került sor.

A Magyarországi Általános Munkáspárt céljait és elveit tekintve — bár a nevet a kormány nem engedélyezte — szociáldemokrata párt volt. A program a társadalmi egyenlőtlenség alapjaként a magántulajdonon nyugvó gazdasági rendszert — a bérmunkarendszert — jelölte meg, ezt viszont emberek által alkotott, általuk meg is változtatható történeti-társadalmi produktumnak fogta fel. Ezért első helyen a föld és a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételét, a bérmunkarendszer eltörlését, a „társulati munkarendszer" bevezetését követelte. A továbbiakban a szabadságjogokra vonatkozó, már ismert szociáldemokrata programot foglalta pontokba és egészítette ki gazdasági és szociális reformkövetelésekkel. A program a korabeliekkel, a németek néhány évvel korábbi gothai programjával összevetve, jelentős fejlődésről, a marxi elvek

alkalmazásáról tanúskodik, akárcsak a pártsajtó akkori kitűnő elméleti cikkei. Az általános munkáspárt mégsem vált osztályharcos tömegpárttá. Az alakulásért vívott harc éveit ismét a hanyatlás évei követték. És ez nem írható csupán a hatósági elnyomás rovására, hiszen a német szociáldemokrácia éppen akkor, a kivételes törvény súlyos évtizedében építette ki tömegpártját. A hanyatlás okait inkább objektív tényezők magyarázzák.

Az 1873. évi válság után az iparosodás vontatottan haladt, az ipari munkásság száma az 1870-es és a következő évtizedben csupán 150 ezer fővel, a nagyüzemi munkásoké mintegy 60 ezerrel nőtt. A gazdasági pangásnak és az erős munkásfluktuációnak megfelelően a szakegyletek képlékenyek voltak, gyakran felbomlottak. A legstabilabb szervezetet, a mozgalom gerincét és anyagi bázisát az 1880-as évtizedben is a betegpénztár alkotta. Rá támaszkodott, vele személyileg is összefonódott a pártvezetőség. Így taktikáját nagymértékben a betegpénztár érdekei, a jól működő szervezet fenntartása, legalitásának megőrzése határozta meg. Ez sorozatos megalkuvásokra vezetett, kiváltképp a kormány egy-egy erőszakos közbeavatkozása, Frankel bebörtönzése, majd távozása után. A pártvezetőség harcos akciókat nem kezdeményezett, igaz, ehhez az általános politikai helyzet sem volt kedvező. Európában béke honolt, a Monarchiában megszilárdult a dualista rendszer, Magyarországon pedig a Tisza-kormány politikai és hatalmi apparátusa.

Objektív tényezők és a munkáspárti vezetők opportunizmusa egymással összejátszva okozták a mozgalom hanyatlását. Úgy is fogalmazhatjuk: az apályszituációban azok a vezetők választódtak ki, akik legjobban alkalmazkodtak az erős autoritatív hatalomhoz és a szélcsendhez. Ilyenek pedig a nyugalom és a legalitás viszonyai között legjobban prosperáló betegpénztár alkalmazottai körében akadtak, ezért alakult ki szoros személyi összefonódás a pártvezetőséggel. A munkáspárti-betegpénztári vezető csoport kerülte az osztályharcot, inkább a békés és törvényes formákat részesítette előnyben: az előadást, a gyűlést, a kérvényezési akciót — az általános választójog és a már nagyon esedékes gyári törvények, szociálpolitikai reformok érdekében.

A vezető mérsékelt irányzatnak az 1880-as években többféle ellenzéke támadt. Nyomban a pártalakulás után fellépett az elvi és taktikai ellenpont, a radikalizmus. A radikális csoportot személyes kapcsolat

és szoros eszmei rokonság fűzte a hasonló ausztriai és németországi irányzathoz, a távolabbi rokonság szálai pedig a romantikus ihletésű anarchizmusig vezettek. A radikálisok hittek abban, hogy a kapitalizmus a közeli jövőben egy hatalmas népi felkelés útján megdönthető és a munkásosztály egy csapásra felszabadítható. Erőiket erre a nagy felkelésre összpontosították, károsnak és hiábavalónak ítélték a mérsékeltek egész taktikáját, habár egyes osztályharcos reformakciókat nem utasítottak el. 1884 tavaszán a magyar kormány, ezúttal is egyidejűleg és egyetértésben a radikálisok ellen kivételes törvényt hozató osztrák kormánnyal, elfogatta a hazai radikális csoport vezetőit. Erőszakos eszközökkel sikerült egy időre megbénítania a radikálisok tevékenységét. Maga a kettős tendencia, a mozgalmi ellenpontozottság: egyfelől a taktikai realitásokat fontolgató evolucionizmus, amely a polgári liberalizmusba illeszkedő reformizmus irányába tartott, másfelől a közeli megvalósítást hirdető forradalmiság, amely az anarchizmus és a szektásság veszélyét rejtette magában — ez a dichotómia a következő évtizedekben végigkísérte a hazai és a nemzetközi munkásmozgalmat.

A mérsékelt irányzat politikacentrikus taktikájával szemben nálunk is fellépett a szakegyleti öncélúság, a trade-unionizmus. Ezt a legfejlettebb szakma, a nyomdász szakegylet képviselte. Lapja azért bírálta a pártvezetőséget, mert az a szakegyletek fő feladatának a szocialista agitációt tekinti, a szakszervezkedés rovására pártolja a választójogi mozgalmat, pedig „hiába a gyűlésezés, hiába a képviselőházhoz való kérvényezés, ha nincs mellette a közvélemény, ha nincsenek hátuk mögött jól szervezett gazdag szakegyletek".[44] Igaz, tömegmozgalom nélkül a választójogi kérvényezés semmit sem ért, de ült a Népszava visszavágása is: ugyan mit érnek a gazdag szakegyletek, ha elzárkóznak a politikai harctól, ha mit sem tesznek az egész munkásság érdekében? A trade-unionizmus a továbbiakban nem vált jelentékeny irányzattá, alkalmasint éppen azért, mert nálunk nem voltak gazdag, erős szakegyletek.

Az 1880-as években különálló irányzattá, majd párttá alakult a függetlenségiekhez közel álló, magát „nemzeti demokratának" nevező

[44] Uo. 91.

csoport. A hazai mozgalomban a munkásság közéleti eszmélésének kezdeteitől végighúzódik egy nemzeti vonulat. Tudatformáló vonzásában a negyvennyolcas és az abszolutizmus kori hazafias hagyományok, s a teljes függetlenség vágya is közremunkálkodott. Amint azonban az érzelem és a vágy a politikai tudatosság szintjén eszmévé szerveződött, az uralkodó nacionalizmus befolyása alá került, annak plebejus elemekkel átszőtt válfaját alkotta. A nemzeti kötődés programszerű vállalása 1868 után az osztály-együttműködés hirdetésével, a kormánynak vagy a nemzeti baloldalnak, illetve a tőkéseknek való alárendelődéssel párosult. A nemzeti csoportok nem a szociáldemokrata vezetés reformizmusát, hanem internacionalizmusát bírálták. Az 1880-as években a nemzeti demokrata mozgalom központja a túlnyomórészt vidékről elszármazott, kétharmad részben magyar munkásokat, elszegényedett kismestereket tömörítő asztalos szakegylet, és a kalandos pályafutású Külföldi Viktor által szerkesztett szaklap, Az Asztalos volt. A lap hitet tett a „magyar állameszme" mellett, kifejtette, hogy nem kíván akadályokat gördíteni a kormány útjába, „amikor a haza újjászületése nagy munkáját végzi".[45]

A nacionalizmus ilyen behatolása ellenében a szociáldemokraták az osztályharcot és az internacionalizmust hirdették. A szocializmus, amikor a kispolgári radikalizmusról leváló forradalmi munkásmozgalom ideológiájaként lépett fel, eszményeit és céljait a polgári értékrenddel és intézményekkel élesen szembeállított antitézisekben fogalmazta meg. A gyengébb nemzeteket elnyomó, a népeket megosztó burzsoá nacionalizmussal a proletár internacionalizmust, a nemzettel — mint az ellentmondásmentes osztályközi együttműködés abszolutizált közösségi formájával — az osztályt és az osztályharcot szegezte szembe. Ez az antitetikus önazonosulás a szocialista munkásmozgalom megalapozásának és felnevelésének alapvető követelménye volt, különösen olyan soknemzetiségű országban, mint a Monarchia, illetve Magyarország. A nacionalizmustól és az akkoriban hozzárendelve értelmezett hazafiságtól való elhatárolódást két körülmény könnyítette meg, és egyszerűsítette le. Az egyik a proletariátus társadalmi integrációjának és

[45] S. Vincze Edit, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei (1890—1896). Bp. 1961. 22.

feláramló mobilitásának roppant korlátozottsága, a tanulatlan munkástömegek nemzeti közösségből való kirekesztettsége volt. A kívülállás és a jogfosztottság a munkásokban ösztönösen élő hazafias kötődést elhalványította, és hozzájárult ahhoz, hogy az osztályszolidaritás váljék a politikai eszmélés és szerveződés alapjává. A szocializmus élcsapata ekkor úgy látta: a racionális érdekmotiváció és az érzelmileg átélt osztályszolidaritás az eszmei-mozgalmi fejlődés fő tendenciája lesz, s elég erős arra, hogy előmozdítsa a proletariátus és majdan az általa felszabadított népek nemzetközi integrációját.

A nacionalizmustól való elhatárolódás másik megkönnyítő mozzanata a monarchiai és hazai munkásság soknemzetiségű jellege, ami a mozgalmi vezető gárda összetételében is tükröződött. A vezető csoport eleinte jobbadán német nyelvű, aztán évtizedekig kétnyelvű volt; fogékony a nemzetköziség eszméje, és ellenséges az uralkodó magyar nacionalizmus iránt. A polgári eszményekkel, értékrenddel való antitézis vállalását megkönnyítő mozzanatok azonban idővel a problémák egyszerűsítésére vezettek, különösen akkor, amikor előrehaladt a munkásság nemzeti integrációja – nálunk magyarosodása —, és ezzel összefüggésben érezhetővé váltak a kettős kötődés konfliktusai. Anélkül, hogy a szocialista hazafiság jelenkori tudatosságát kívánnánk visszamenőlegesen számonkérni a múlt századvég szocialistáitól, megállapíthatjuk, hogy a kettős kötődés szociálpszichológiai jelenségeit nem egy fejlődéstendencia jelének, hanem múltbeli maradványnak tekintették. Elfogadták a hazafogalom és a hazafiság nacionalista kisajátítását és – ritkán felbukkanó tisztázó kísérletektől eltekintve — többnyire maguk is egymáshoz rendelték a két fogalmat, nem fordítottak elég gondot a hazafiság szocialista, vagyis forradalmi értelmezésének kimunkálására és a propagandába való szerves beépítésére.

Az internacionalizmus és a nemzeti áramlat szétválása újabb ellenpontozottságot hozott létre: a forradalmi póluson a hazafias érzés és a nemzeti hagyomány elhárítását, átengedését a nacionalista ellenfélnek; a másik póluson a nacionalizmus valamelyik válfajával, nemzeti ágával való azonosulás tendenciáját, amely többnyire nyíltan retrográd, szocializmusellenes irányba fordult.

Másfél évtizedes apály után a belső ellentétektől is gyengített munkásmozgalomban 1887 táján mutatkozott némi élénkülés. A szocialista

agitátorok nemcsak a vidéki városokba, hanem az alföldi parasztközségekbe is eljutottak. A munkáspárt 1887. évi kongresszusán 313 küldött vett részt, nagy többségük a fővárosi egyletek, több mint húszan a nagyüzemi szervezetek képviseletében. A kongresszuson a pártvezetőség a régi témákat tárgyaltatta, a régi taktikát folytatta, de nem tudta megakadályozni a mozgalom megújítására törekvő radikálisok erősödését.

A II. INTERNACIONÁLÉ MEGALAKULÁSA ÉS A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSMOZGALOM

A Párizsi Kommünt követő apályperiódusban Európa-szerte létrejöttek, több országban erős tömegpárttá szélesedtek a szociáldemokrata pártok. Ez lehetővé és szükségessé tette a mozgalom újbóli nemzetközi összefogását, közös alapelveinek és irányvonalának kidolgozását: egy új nemzetközi munkásszervezet megalapítását. A II. Internacionálé a marxizmus hegemóniája jegyében, az osztályharctól eltávolodó reformista és kispolgári irányzatokkal vívott harcban született meg. A Bastille lerombolásának századik évfordulóján, 1889. július 14-én Párizsban tartott első kongresszus határozata rögzítette: a munkásosztály végső célja a kapitalista rendszer megdöntése és az osztály nélküli társadalom megteremtése. A közvetlen feladatot a szocialista tömegmozgalom, a tömegszervezetek és a marxista pártok megszervezésében, illetve megerősítésében; a munkásság gazdasági helyzetének javítására, munkásvédő törvények kivívására irányuló küzdelem vezetésében és a demokratikus szabadságjogokért folyó harccal való összekapcsolásában jelölték meg. A kongresszus a nemzetközi egység és szolidaritás demonstrálására május elsejét nemzetközi munkásünneppé nyilvánította, és felszólította a világ proletárjait, hogy e napon sztrájkkal, tüntetéssel követeljék jogaikat.

Az Internacionálé közvetlenül is támogatta a magyarországi párt újjászervezését. A Magyarországi Általános Munkáspártot az alakuló kongresszuson Frankel Leó és Ihrlinger Antal képviselte. A radikális ellenzék bíráló véleményét az osztrák radikális Julius Popp tolmácsolta. Az Internacionálé vezetői rokonszenveztek a magyarországi radikálisok törekvéseivel, alkalmasint ők ösztönözték az osztrák pártot a segítség-

nyújtásra. Ihrlinger és társai, minthogy tekintélyük, befolyásuk a munkásszervezetekben is, a nemzetközi fórumokon is meggyengült, beleegyeztek a pártvezetés átalakításába. Az újjászervezés kényes feladatát az osztrák szociáldemokrácia vezetője, Viktor Adler vállalta. Adler nagy tapasztalattal és tapintattal rendelkezett: több éves fáradozásának eredményeként 1888 végén, a hainfeldi kongresszuson létrejött az ausztriai mozgalom egysége. Adler előtt az ausztriaihoz hasonló újjászervezés, azonos irányelvek kidolgozása és a két birodalomrész szocialista mozgalmának szoros összehangolása lebegett, amikor 1889. szeptember közepén Pozsonyba tanácskozásra hívta a magyarországi párt vezetőit. Itt elhatározták, hogy megerősítik a párt és a szakegyletek közötti kapcsolatot, és a radikálisok képviselőit is bevonják a vezetésbe. Mindennek személyi garanciájaként Ihrlingert leváltották funkciójáról, helyét a radikális érzelmű Engelmann Pál foglalta el.

Engelmann a nemzetközi mozgalom iskolájában nevelkedett, az önerőből értelmiségivé vált szakmunkás mozgalmi típusához tartozott. Budapesten született, mint bádogos valcolt Ausztriában, Németországban. Hosszú éveket töltött Bécsben, ott a radikális csoport aktív tagja volt. Amikor kiutasították, hazajött, és nyomban a pártvezetés ellenzékéhez csatlakozott.

Két évtizedes mozgalmi tapasztalat alapján Engelmann jól látta, hogy a pártnak mindenekelőtt tömegszervezetté kell válnia. Minthogy a pártnak választási bizottságai és területi alapszervei nem voltak, és a fennálló rendelkezések szerint fiókokat nem alapíthatott, a meglevőket, a szakegyleteket kellett modern, országos szakszervezetekké fejlesztenie. Engelmann a pártvezetésbe való bekapcsolódásakor programszerű előadásban fejtette ki nézeteit a szakegyletek feladatairól. A pártvezetésnek — mondotta — nem volt közvetlen kapcsolata a munkástömegekkel, és nem tudott számukra megérthető, mozgósító programot adni. A szakegyleti mozgalom középpontjába — fenntartva a hagyományos segélyezési funkciókat — a munkaviszonyok minden területére kiterjedő érdekvédelmet, az állandó gazdasági harcot kell állítani, és ezt szervesen össze kell kapcsolni a munkásság művelésével, öntudatosításával. A korszerű érdekvédelmi, szakmai szervezetekben „a legközönyösebb munkás is felfoghatja az elérendő eredményt, nem

látja azt a távoli ködbe borítva".[46] Engelmann elgondolása az volt, hogy a területi-lakóhelyi szervezésnél Magyarországon sokkal hatékonyabb a már meggyökerezett szakmai-munkahelyi egyletek alakítása.

Engelmann előadásának és cikkeinek logikai felépítése: érdekvédelem és gazdasági harc, ennek érdekében szolidaritás és egyesülés, ezt fejlesztő önképzés, osztályöntudat és végül a nagy humánus szocialista célok. A sorrendiség mögött konzisztens gondolatsor áll. Olyan országban, ahol az iskolázatlan és jogtalan néptömegek számára sem élményt, sem igényt, sem értéket nem jelentett a demokrácia szabadságeszménye, a politikailag szervezett közösségnek az elemi létfeltételekben és létfenntartási gondokban megnyilvánuló érdekközösségen kell alapulnia. A gyakorlat utóbb igazolta, hogy a szakszervezetek extenzív kiépítése, és egyúttal a pártvezetőségben csúcsosodó összpontosítása volt a szocialista tömegpárt kiépítésének járható útja.

Az új pártvezetőség az újjászervezést a szakegyletek fellendítésével, a gazdasági harc kibontakoztatásával kezdte. 1889—1890-ben számos szakszervezet alakult, többségük elfogadta a párt irányítását. A pártsajtó erősen agitatív, valóságfeltáró cikkekben magyarázta meg a munkásoknak, hogy jobb életet csak osztályharccal vívhatnak ki. Az agitáció hatása az 1890-től fellendülő sztrájkmozgalomban mutatkozott meg. Az új irányvonal első látványos eredménye 1890-ben május elseje megünneplése volt. Színdús és imponáló lehetett a 60 ezer munkás fegyelmezett felvonulása az aréna előtti nagyrétre — a Városligetbe —, ahol a pártvezetőség szónoklatai után az Internacionálé által kitűzött célokat ünnepélyes határozatba foglalták. A célok szerények voltak: munkásvédelem, nyolcórás munkanap, politikai jogok; de a május elsejei seregszemlét már szocialista küldetéstudat töltötte el:

„Egy hang vonult át a vén Európán,
Zászló alá hívandó híveit,
Epedve egy szent üdvös cél után."[47]

1889. szeptember 15-től 1890 végéig a magyarországi munkásmozgalom sokat fejlődött. Engelmann 1890. június 7-én kelt levelében jogos

[46] Engelmann Pál, Néhány szó a szakegyletekről (In: MMTVD I.). Bp. 1951. 572.
[47] Május elsejére. *Népszava*, 1890. április 27.

büszkeséggel írhatta Engelsnek: „Évek óta tartó tespedés után újra felelevenedik a magyarországi munkásmozgalom és remélem, hogy most már, helyes mederbe terelődve, még fejletlen gazdasági viszonyainknak megfelelően, hamarosan további fejlődést ér el."[48]

A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT ELSŐ KONGRESSZUSA

1890-ben megérett a helyzet egy új pártkongresszus összehívására. A párt belső átalakulását új program elfogadásával, a szociáldemokrata név felvételével és a II. Internacionáléhoz való csatlakozással kellett véglegesíteni. A kongresszusra meghívott Engels Frigyes levélben méltatta a párt forradalmi hivatását és nemzetközi jellegét.

1890. december 7-én és 8-án tartották a Magyarországi Szociáldemokrata Párt első kongresszusát, amely a pártprogrammal egyenértékű Elvi Nyilatkozatot fogadott el. A bevezető rész rávilágít, hogy a munkásnép nyomorának és jogtalanságának oka nem egyes állami intézményekben, hanem a társadalmi rendszerben rejlik, a kapitalizmusban, amelynek lényege a termelőeszközök tőkés magántulajdona. Ez biztosítja a tőkés osztály gazdasági és politikai hatalmát, ez vonja maga után a néptömegek növekvő nyomorát és elsatnyulását. A szociáldemokrácia végső célja tehát a tőkés társadalmi rend megszüntetése, a termelőeszközök „társas" — közös — tulajdonba vétele. A párt feladata a munkásosztály felkészítése „világtörténelmi hivatásának" teljesítésére. A bevezetés zárógondolata, hogy a program megvalósításához minden célhoz vezető és a nép természetes jogérzetének megfelelő eszköz felhasználható, jelzi, hogy a pártvezetőség nem zárta ki a forradalmi módszerek alkalmazását.

Az Elvi Nyilatkozat hét pontba foglalja össze az irányelveket és a közvetlen célokat. Először a párt nemzetközi jellegét hangsúlyozza az uralkodó nacionalizmussal szemben. Követeli az egyesülési és gyülekezési jogot, a sajtószabadságot és az általános választási jogot, „anélkül

[48] Engelmann Pál két eddig ismeretlen levele Engels Frigyeshez. Közli: S. Vincze Edit. *Párttörténeti Közlemények*, 1958. 4. sz. 166.

azonban, hogy a parlamentarizmus értéke felett csalódásba ejtene magát".[49] Ez a megfogalmazás mutatja, hogy sikerült kiküszöbölni azt a lassalleánus nézetet, amely az általános választójog megszerzésétől várta a szocialista társadalom megvalósulását. A továbbiakban mélyrehatóbb munkásvédő törvényhozást, szabad szakszervezkedést, ingyenes népoktatást és az állandó hadsereg eltörlését követeli.

A program értékelése véleménykülönbségeket váltott ki történetírásunkban. Volt olyan vélemény, amely egyes tételek hiánya vagy hiányos fogalmazása miatt kétségbe vonta a program marxista jellegét. A kérdés eldöntését elősegítheti a program keletkezésének és előzményeinek feltárása. Az Elvi Nyilatkozat az ausztriai párt hainfeldi kongresszusán elfogadott „Prinzipienerklärung" csaknem szó szerinti átvétele. Az ausztriai és magyarországi párt vezetői fontosnak tartották az elvek, a távolabbi és a közeli célok összehangolását és azonosságuk kinyilvánítását. A hainfeldi kongresszus programja az 1882. évi brünni programot vette alapul, amely hasonló helyzetben hozott létre megegyezést a pártfrakciók között. A brünni program készítői annak idején Kautskyhoz fordultak, tőle kérték az ellentéteket áthidaló megoldást. Kautsky pedig, emlékezései szerint, kitűnő megoldást talált: Marx egy 1880. évi — a francia szocialisták számára készített — programtervezetét vette elő, németre fordította, és azt adta át a brünnieknek. Innen került Hainfeldbe, onnan Budapestre. A program értékelésénél nem lehet mellékes szempont, hogy alapvetése Marxtól származik.

Történetírásunk a program hiányosságának tartja, hogy nem foglalkozik a sajátos magyarországi helyzetből következő feladatokkal, a nemzeti és az agrárkérdéssel. Ezt vagy az egyéb vonatkozásban is bírált opportunizmus, vagy a mozgalom akkori elméleti fejletlenségének rovására írja. A magyarországi párt vezetői azonban nem elméleti fejletlenség vagy kényelmesség miatt, hanem a szocialista mozgalom összmonarchiai egységének erősítése és kidomborítása végett fogadták el a hainfeldi programot. A kérdés tehát az, hogy miért nem foglalkozott behatóbban a Monarchia legsajátosabb társadalmi-politikai problémájával, a nemzeti kérdéssel az ausztriai párt, az a párt, amely már az 1868. és az 1874. évi programjában állást foglalt a népek önrendel-

[49] MMTVD II. Bp. 1954. 41.

kezési joga mellett. A kérdést a hainfeldi kongresszuson is feltették. Az egyik csehországi küldött kevesellte annak puszta leszögezését, hogy a párt az egész népet nemzetiségi, faji és nemi különbség nélkül fel akarja szabadítani. Ennél az általánosságnál, mondotta, a soknemzetiségű Ausztriában többre van szükség. Az osztrák párt vezetősége nem tagadta a nemzeti egyenjogúság igazságát, de a párt egységét és a proletariátus osztályérdekeiért folyó harcot akkor minden más érdek fölé helyezte. Ezért a nemzeti program megvitatását későbbre halasztotta. Minden bizonnyal ugyanezt az álláspontot foglalta el a magyar pártvezetőség is, amikor ragaszkodott az elvek és a célok közösségének kinyilvánításához, annál is inkább, mert az ország függetlenségének kivívását korábban sem tartotta programszerűen kitűzendő szocialista feladatnak.

Ugyanez a megfontolás vezethette akkor is, amikor az Elvi Nyilatkozatba nem iktatta be külön pontként az agrárkérdés megoldásának szocialista koncepcióját. Ez azonban egyáltalán nem jelenti az érdektelenséget, az agrárkérdés mellőzését. Az egyetlen napirendi pont, amiben a magyarországi pártkongresszus a két évvel korábbi ausztriaitól különbözött, éppen az agrárkérdés volt. A résztvevők, köztük az agrárproletárok küldöttei, megvitatták a mezőgazdasági munkásság helyzetét és a javítására vonatkozó követeléseket. A határozat az I. Internacionálé vitáiban kialakult álláspontot vette alapul. Kimondta, hogy a modern társadalom gazdasági fejlődése szükségessé teszi a termőföld köztulajdonba vételét, s egyúttal nagyüzemi megművelését is. Ezért az állami kisajátítást és a közös szövetkezeti megmunkálást javasolta. Mint a magángazdálkodásból való átmeneti fokozatot, követelte az állami és koronauradalmak, az egyházi és a községi birtokok, valamint a bányák államosítását és mezőgazdasági munkásvédő törvény haladéktalan megalkotását. A határozat nem sorolta fel tételesen a földmunkásság napi követeléseit, de a tárgyalás kétségtelenné tette, hogy a párt ezeket éppoly fontosnak tartja, mint az ipari munkásság életviszonyainak javítását.

A kongresszuson elhatározták, hogy tömegakciót indítanak a kormány szociálpolitikájának kibővítéséért, hathatós munkásvédelmi törvények hozásáért. A szakegyletek feladatait Engelmann irányvonalának megfelelően állapították meg. A kongresszus egészében véve arról tanús-

kodott, hogy a pártvezetőség átalakítása óta eltelt egy év eredményes volt. Az osztályharcos irányzat hegemóniája jegyében sikerült egyesíteni, és az Internacionálé által kitűzött harci célok érdekében mozgósítani a mozgalom szocialista csoportjait. A szociáldemokrata név felvétele tehát nem puszta formalitás volt; a kongresszus valóban újjászervezte a pártot és a hazai szocialista mozgalom új szakaszát nyitotta meg.

A SZERVEZKEDÉS ÉS AZ OSZTÁLYHARC ERŐSÖDÉSE AZ 1890-ES ÉVEK ELEJÉN

„A Párizsban hozott határozatok az ország utolsó zugába is eljutottak és a munkásság soraiban nemsokára örvendetes mozgékonyság mutatkozott, az évek hosszú során át tartott indifferentizmus köteléke elszakíttatott"[50] — írta a pártvezetőség 1891 augusztusában, az Internacionálé brüsszeli kongresszusára készített beszámolójában. A legnagyobb sikereket a párt a radikális cipészegylet megnyerésével, a nemzeti demokrata befolyás alatt álló asztalosok nagy részének elhódításával, a vas- és gépmunkások szétszórt szervezeteinek összefogásával érte el. Az 1890-es évek elején meglepő gyorsasággal és sikerrel haladt előre a modern szakszervezkedés megalapozása: egy évtized alatt kiépült a nagyüzemi szakszervezeti hálózat, létrejöttek a főbb szakmák országos szervezetei. Mellettük a pártvezetőség területi szervezeteket is alapított, főként a gyári körzetekben: a Váci úton, Pesterzsébeten, Óbudán. Az üzemi és területi egységeket választott bizalmi férfiak fogták össze, ők kapcsolták össze a nagyobb helyi szervezeteket a központi pártvezetéssel. A párthoz tartozás kifejezése az ekkor kötelezően bevezetett párttagsági díj volt. A század végére formálódott ki az a szervezeti felépítés, amelyben a párt összefonódott a szakszervezetekkel. Ez akkor elősegítette a tömegmozgalom kifejlesztését és irányítását. Elhárította azt a veszélyt, hogy a szakszervezetek a politikamentes trade-unionizmus, vagy a demokráciáért folyó harcot tagadó anarchizmus irányába kanyarodjanak, biztosította a szociáldemokrata párt befolyását a szer-

[50] Uo. 123—124.

vezett munkásság soraiban. Az összefonódás hátrányai a századforduló után mutatkoztak meg.

A harcos érdekvédő szakszervezeteknek nagy szerepük volt az 1890-es évek elején sűrűsödő sztrájkokban. 1892-ben sztrájkba lépett a Budapesti Fegyver- és Gépgyár 1600 munkása, harcukat a Schlick-gyár vasöntői is támogatták. A sztrájk oka a munkabérek csökkentése, a réginél szigorúbb munkarend bevezetése volt. Hasonló okból sztrájkoltak 1893-ban az újpesti pamutgyár, az Első Magyar Csavarárugyár munkásai is. 1894-ben 5000 asztalos sztrájkolt 10 héten keresztül a munkaviszonyok megjavításáért. 1892-ben a petrozsényi román és magyar bányászok, majd az Osztrák—Magyar Államvasút-társaság aninai bányatelepének 2700 bányamunkása lépett sztrájkba. A leghevesebb mozgalom 1893 júniusában robbant ki a Pécs vidéki bányákban. Az okok itt is, akárcsak az előző évi sztrájkokban, az éhbér, a családok ezreinek nyomora, az embertelen bánásmód, az igazgatóság visszaélései voltak. A bányamunkások bére az ipari szakmunkásoké alatt maradt, és még sokféle levonás kurtította: élelmiszer-előleg, szénjuttatás, szerszámjavítási díj, adó, társládailleték, egyenruha-használat, büntetések. A sztrájkba lépett 3000 bányászt az igazgatóság, a hatóság és a csendőrség egyesült erővel elnyomta. Az üldözöttek a mecseki erdőkbe vették be magukat, és a környéki parasztoknál találtak menedéket. A csendőrség és a katonaság oda is utánuk nyomult, ami Baranyaszabolcson valóságos zendülést váltott ki. A sztrájkot fegyveres erővel nyomták el, a bányászok egy részét elbocsátották, kilakoltatták, az ellenállókat a zsandárok szedték össze, „megvasalták és ütötték őket, mint a marhát".[51]

A pártkongresszus után intenzívebbé vált a politikai agitáció. A pártvezetőség nagy gondot fordított a pártsajtó, elsősorban a Népszava fejlesztésére és -- ha kellett, akár ingyenes — terjesztésére. Mellette egyre több szakegyleti lap — Typographia, A Kőfaragó, A Cipész, Asztalosok Szaklapja -- jelent meg. A pártvezetőség sajtóban, gyűléseken állást foglalt a fontos politikai kérdésekben, támogatta az egyházpolitikai reformokat, küzdött az egyesülési jogért, a sajtószabadságért, a választójogért, de a mozgalom fejlettségi foka még nem tette lehetővé, hogy országos kérdésekben alakító tényezőként lépjen fel.

[51] Uo. 190—191.

A szervezőmunka ezekben az években a vidékre is kiterjedt. Több városban az 1890. évi kongresszus elvi alapján alakult vagy megújult a munkáskör, a pártkör. Az aradi és a temesvári pártszervezet eredményesen működött e fejlett ipari és agrárvidék soknemzetiségű munkásságának összefogása és a környékbeli mezőgazdasági munkásság felvilágosítása érdekében. Nagy figyelmet fordított a pártvezetőség az alföldi földmunkások szárnypróbálgatásainak segítésére. Újságokat, röplapokat, agitátorokat küldött le a békési, csanádi és csongrádi községekbe, hogy terjesszék az eszmét, erősítsék a szervezkedést.

Az objektív feltételek: a városi és a falusi munkásság számszerű növekedése, a nagy tömegek nyomorúságos életviszonyai, és ehhez az életérzéssé sűrűsödött elégedetlenség tehát adottak voltak a század végén. A feltételek megérése magyarázatot adhat arra a kérdésre, miért válhatott a szakmunkás törzsgárda egyleti szervezkedése egy évtized alatt országos tömegmozgalommá. Nem magyarázza azonban, hogy miként vált azzá, sőt felveti a kérdést: vajon megőrizte-e és miként őrizte meg a folyammá szélesedő tömegmozgalom a primer munkásközösségek érdekevidenciáját és a szolidaritás érzelmi kötőanyagát?

Alsóbb — egyleti — szinten, amint láttuk, a csoportformáló érdekmotiváció direkt módon, csekély ideológiai közvetítéssel tudatosodott és rendeződött a csoporttevékenységet irányító szabályzatban. Magasabb szinten az érdekmotiváció kifejezetten ideológiai közvetítéssel alakult etikailag és logikailag igazolt értékrenddé. Az ideológiai feladatot a szocialista eszmék töltötték be, az I. Internacionálé időszakától kezdve fokozatosan növekvő befolyással a marxi szocializmus, amely a munkásosztály érdekvédelmének és történelmi küldetésének programját a kapitalista rendszer gazdasági-társadalmi viszonyainak és törvényszerűségeinek tudományos feltárásából vezette le. Már a szakegyleti és a kezdeti pártszervezési szinten is felmerült a probléma, hogy miként lehet a dialektikus és a történelmi materializmus nehéz, racionális absztrakcióit az egyszerű munkások nyelvére lefordítani és a munkásmozgalmi közösségtudat eszmei hatóanyagává átalakítani. A szocialista propaganda a marxi tanokat néhány egyszerű kulcsfogalomba sűrítve népszerűsítette.

Az egyik kulcsfogalom a tőke volt. Jelenthette az egyes „népnyúzót", és megszemélyesíthette ez egész tőkés osztályt is. Ebben az absztrakcióban mitikus jelképe a mindent felfaló, kegyetlen és kapzsi istenség:

Moloch volt. A tőke mitikussá növelt képébe végül is az elnyomás bárminő történeti formája, minden önkényuralma, embertelensége és zsarnoksága beleértődött. Az ellentétes kulcsfogalomhoz, a bérmunkához a tőke igájában végzett, elidegenedett és elsajátított munka jelképei fűződtek, mitikussá tágított fogalma pedig valamennyi kényszerű munkaformára, robotra kiterjedt. A tőke és a bérmunka közötti gazdasági viszonyt a kizsákmányolás és szemléletes szinonimái fejezték ki, amelyekhez az uzsora és a nyúzás, a rablás képzetei társultak. A társadalmi-politikai viszony kulcsfogalma a rabság, a rabszolgaság, közhasználatú jelképe pedig a rablánc volt. A tőkehatalomtól kiuzsorázott, szolgaságban sínylődő munkás sorsának kifejezésére a marxi elnyomorodás-fogalom és a a népi képalkotás által színezett variációi, az éhhalál és az állatsorba süllyedés kifejezései szolgáltak.

A szocialista tanok népszerűsítése tehát egyrészt erős hangulati és érzelmi töltésű, közérthető kulcsfogalmakkal való átkódolás segítségével történt, másrészt ősi egyenlőséghitek fogalmaira való visszavezetés révén. Ha megnézzük a marxi absztrakciókat népnyelvre átkódoló fogalmi ellentétpárokat, akkor a tőke — a bérmunka, a kizsákmányolás — igazságos jövedelem (munkahozadék); a szolgaság—szabadság ellentétpár mögött a társadalmi egyenlőtlenség és igazságtalanság elleni emberi küzdelem kontinuitását, igazságkeresést és egalitárius eszméket találunk. A szocializmus azonban új értelmezést adott az egyenlőségtörekvéseknek: a tudomány hitelességével bizonyította a tőkés rendszer igazságtalanságát, egyenlőtlenségét, és egyúttal megszüntethetőségét, sőt megszüntetésének törvényszerűségét. A forradalmi változás bekövetkeztét transzcendens hatalmak bizonytalan kegyelemaktusából tudományosan igazolt bizonyossággá racionalizálta.

A szocializmus tehát kiválóan alkalmas volt a 19. század felvilágosult, de még sok irracionális ösztönösséggel teli munkástömegeinek megnyerésére és tartós mozgalmuk eszmei összekötésére. Eszmetörténeti szempontból nézve, a szocializmus a liberális utópia időtlenített, az emberi tökéletesedés végtelen folyamába kivetített végcélját belátható időponthoz, illetve eseményhez: a kapitalizmus megdöntéséhez kapcsolta. Ezzel az emberi cselekvés felmérhető határain túl tündöklő, elérhetetlen végcélt egyszerre nemzedéknyi közelségbe hozta. Ugyanakkor az eszme megvalósulását a megvalósítás intenzitásától tette függővé, vagyis emberi cselek-

vés eredményeként fogta fel. Ily módon az utópisztikus tanok és az ösztönös forradalmi népmozgalmak „itt és most" eredményélményét és megváltásvárását beépítette a végcélért, az igazságos társadalomért és a tökéletes emberért folyó hosszú, tartós, de belátható távra ütemezett küzdelembe.

A primer munkásközösségek egyleti szervezkedése, elszigetelt és időszakos akciói tehát úgy növekedtek országos és nemzetközi tömegmozgalommá, hogy az eszme hozzákapcsolódott a történetileg kontinuus egyenlőséghithez, a tudományosan megalapozott célracionális program pedig a megvalósítás bizonyosságába és üdvözítő erejébe vetett hittel párosult. A szocialista tan megváltástan lett.

Az 1890-es évek elejének pártvezetői felismerték a szocialista eszme közösség- és tudatformáló funkcióját. Hitték és hirdették, hogy a napi részcélokért folyó osztályharc az igazság birodalmáért, a világ megváltoztatásáért folyó felszabadító küzdelembe illeszkedik bele. A pártsajtó és az agitáció ettől kezdve állandóan tudatosította a szociáldemokrácia nagy missziójá t. A fiatal, a feltörő új osztályhoz, a munkásosztályhoz „menekült az emberiség idealizmusa, a szabadságszeretet, az elvhűség, az erkölcsi igazság".[52] Ettől az időtől kezdve gyökerezett meg a szervezett munkásságban a „világmegváltó forradalmi szociáldemokráciával" való érzelmi azonosulás.

A makrostrukturális közösségformálódásnál különösen fontosak az azonosulás jelképi kifejezései, a közösségtudat szimbolizációja. A jelkép nemcsak a hitvallás és az egymásra ismerés eszköze, hanem a közösségtudat fejlesztője, a mozgalom életrevaló elevenségének bizonyítéka is. A munkásmozgalom ekkor már évtizedes hagyományokra visszatekintő alapszimbóluma a vörös volt, a francia forradalmi terror színe, amellyel a szociáldemokrácia szóban és képben, zászlón, jelvényen, kendővel és szegfűvel sok formában feltüntette és kitüntette tagjait. A vörös lobogó magát az eszmét jelképezte:

„Jertek mind a proletárok táborába!
Esküdjetek fel pirosló zászlajára.

[52] Uo. 27–28.

Piros annak színezete, mint a vérünk;
Azt jelenti, a sorsunk is egy minékünk!"[53]

Ugyancsak a mozgósítást, a harcra való lelkesítést szolgálta a mozgalmi dal. A munkáshimnuszként használt Marseillaise, jól fejezte ki a mozgalom értékracionális és megváltáshivő kettősségét:

„Nem lesz a tőke úr mirajtunk,
Elvész, aki a múltban él;
A szabadság honába tartunk,
Az igazság nékünk a cél...

Ezer a népnek terhe, gondja,
Tudatlan és békóban jár:
A pap butítja, a tőke nyomja,
Testvér a templom és a gyár...

Látjátok, ott a láthatáron,
A jövendőnek napja kél.
.....
Eltűnik minden szolgaság,
Örök tavasz lesz a világ,
Hol munkálva jólétben élünk...
Ha elnyomónk nyakára lép,
Szabad lesz majd a nép."[54]

Ebben az időben alakult ki a mozgalmi kultúra fontos eleme: a munkásdal, amely külföldi és hazai hagyományokból, indulókból, népdalokból és munkadalokból ötvöződött. A korban roppant kedvelt volt Mónus József Toborzója:

[53] NAGY DEZSŐ, A századforduló parasztmozgalmainak szellemi hagyományai (In: A parasztdaltól a munkásdalig. Szerk. KATONA IMRE ÉS TÁRSAI). Bp. 1968. 258.
[54] A szövegvariációkat közli: KENDE ZSIGMOND, A Galilei Kör megalakulása. Bp. 1974. 142–144.

„Piros zászlónk, vörös zászlónk
Lobogtatja a szellő,
Jer alája, te jogtalan
Rég elnyomott szenvedő.
Testvérünk vagy, mért ne tartanál velünk,
Ha munkás vagy, nem lehetsz te ellenünk!
Nem ismerünk henye rangot,
Ágas-bogas koronát:
Szerszámot a naplopóknak,
Kaszát, kapát, boronát.
Legyen kérges annak is a tenyere,
Aki miatt nincs a népnek kenyere."[55]

A mozgalmi szimbolikában fontos hely jutott a munkának, a szerszámnak is. Jelvényül szolgált a kalapács, a kasza, a munkáskéz, éspedig a szolidaritást jelző, egymással összefogó, vagy a harcosságot kifejező ökölbe szorított kéz. Hosszabb kísérletezés, az egyszerű „munkások", „munkástestvérek", a németből fordított „párttársak", a kificamodott „ügytársak" után 1873-ban talált rá a mozgalom a reformkorban alkotott és a közéletben olykor használt „elvtárs" megszólításra, amely kitűnően megfelelt az elvi alapon szervezett közösséghez tartozók nem feltétlenül személyes, de feltétlenül egycélú kapcsolódásának. A mozgalom kedvelt, zászlókra hímzett, feliratul is használt jelszava a nagy forradalomé volt: Szabadság, Egyenlőség, Testvériség.

A közösségtudatot kifejező szimbólumok mellett kialakult az ismétlődő mozgalmi cselekmények rítusa is. A gyűlés, a szavazás, a fontosabb határozathozatal, a választás külön szertartás szerint folyt le. Különösen fontos alkalmakkor esküt is tettek. Az 1869. augusztusi első szociáldemokrata népgyűlés résztvevői a program megszavazása után megesküdtek a vörös lobogóra, hogy hűen kitartanak a szocialista eszme mellett. „Adott jelre az elnökség felállott helyéről, a zászlótartó magasra emelte a zászlót és a szélrózsa minden iránya felé meghajtva ráállította az elnöki asztalra, és ekkor az ezrekre rúgó nép levett kalappal, egy szájjal

[55] Nagy Dezső, A századforduló parasztmozgalmainak szellemi hagyományai (In: A parasztdaltól a munkásdalig. Szerk. Katona Imre és társai). Bp. 1968. 264.

hangoztatta: »Esküszünk, hogy hűen fogunk kitartani«".[56] Népgyűléseken használták a következő esküformát is: „Jobbomat felemelve, Isten szabad ege alatt, hangos szóval becsületemre és boldogságomra esküszöm, hogy hű maradok a szabadság zászlajához és a szociáldemokrácia alapelveihez."[57] Az 1894. januári hódmezővásárhelyi vezetőségválasztást Petőfi-ünnepséggel kötötték össze. A munkásegylet Petőfi-képet vásárolt, a felavatási szertartást Szántó Kovács János végezte. „Petőfi Sándor meghalt, mondotta, de ő is elvtársunk lenne, ha élne." Aztán a képhez fordult, mélyen meghajtotta fejét, és valami ősi siratóének ritmusára zsolozsmázta: „Óh te gyászos halál — mért rablád el tőlünk! — Nem volna ma gyászba — érte vágyó szívünk... — Szent nevedet neked — a könyvünkben írjuk, — szent arcod előtt ma — fájdalmunk elsírjuk. — Emléked őrizzük, — a neved imádjuk, — minden gyöngybetűdet — mint imánkat mondjuk. Amen."[58] Ez után a tagok sorra elvonultak és néma főhajtással tisztelegtek a kép előtt.

Eskü, siratás, fohász: ősi dolgok ezek, a prehistorikumból örökölt rituálék, amelyek egyházon, papon, céhen, vándordiákon át hagyományozódtak a vándormunkásra és a századvég mozgalmára. A kedvelt képek, a népet vezérlő „tűzoszlop", a „munkabér Egyiptoma", a „legszentebb eszme", a „jövő egyháza" alkalmasint színező metaforák voltak, de egy új, tudományosan megalapozott hit nyelvezetét alkották. Az új közösségtudat csakhamar kialakította saját történeti örökségét. Az uralkodó történelemszemlélet hőseivel, a honfoglaló vezérek, a Hunyadiak, Rákóczi és Kossuth nacionalista kultuszával a forradalmi népi hagyomány hőseit, elsősorban Petőfit meg a parasztháborúkat, Dózsát fordították szembe. Petőfiben a szocializmus közvetlen előfutárát, a királyakasztó népvezért, a világforradalom vörös lobogója alatt elesett forradalmárt tisztelték. Dózsa emléke — feltehetően a liberális történetírás nyomán — már az 1870-es években felmerült. „Dózsa parasztvezér seregére" és „Petőfi, az igazi proletárköltő dalaira mindenütt emlékeznek

[56] MMTVD I. Bp. 1951. 106.

[57] Uo. 133.

[58] Közli: FARKAS JÓZSEF, Agrárszocialista mozgalmak 1890—1907. Szeged, 1968. 66.

és ezeket szentségnek tekintik"[59] -- írta a mozgalom első krónikása, Politzer Zsigmond. 1883-ban a Népszava nagy cikket közölt Dózsáról, akinek neve bekerült az agitáció példatárába. „A Dózsa-féle lázadás — mondta az 1890. évi kongresszus egyik küldötte -- a munkások, az elnyomottak harca" volt „a nemesség, az elnyomók ellen".[60]

Az 1890-es évek elején tehát az eszme, a szocializmus, nemcsak a munkásság létérdekeit tudatosította, hanem szervezhető csoportjaiból valóságos közösséget formált. Kialakította a racionális-demokratikus értékrendet megbecsülő és erős érzelmi töltésű közösségtudatot. Hogy ennek milyen hatalmas tömegmozgósító ereje volt, azt legjobban az alföldi szegénynép nagy megmozdulása tanúsítja.

A SZOCIALISTA AGRÁRMOZGALOM KIROBBANÁSA

Az 1890-es évek elején a szocializmus behatolt a falvakba, és — először az Alföldön -- ujfajta agrármozgalom hullámát indította el. Az okok jórészt a hazai agrárfejlődés sajátosságaiban rejlettek. Az úrbérrendezés után a földbirtokmegoszlás alig változott: a művelt földterület 40%-át az úri közép- és nagybirtok foglalta el, több mint negyedén a kincstári, az egyházi és a tízezer holdon felüli latifundiumok terpeszkedtek. A földforgalom korlátozottsága és a földárak emelkedése miatt a parasztság — még a gazdagabbja is — nehezen és drágán jutott földhöz, a szegényebbje bérlethez is egyre szűkösebben. A század utolsó harmadában a falusi népesség gyorsan szaporodott. A kisgazdának a földéhsége, a szegényparasztnak a kenyéréhsége nőtt, de a földje nem: az úrbérrendezés során, a legelők feltörésekor szerzett föld tovább aprózódott. A demográfiai tényezőkhöz járult a kapitalizmus spontán polarizáló hatása. A kisparasztság nagy része lesüllyedt, törpebirtokossá, emezek kihullottjai pedig földtelen mezőgazdasági munkássá váltak. A hazai külterjes mezőgazdaság nem tudta állandóan foglalkoztatni, a lassan bontakozó ipar pedig tömegesen felszívni ezt a munkástömeget, amelynek jószerint csak a tavaszi vetéskor és a nyári betakarításkor jutott néhány hónapra munka.

[59] MMTVD I. Bp. 1951. 56.
[60] MMTVD II. Bp. 1954. 42.

Így az egész évi foglalkoztatottságot tekintve, növekvő lappangó munkanélküliség lépett fel. A mezőgazdasági munkások és félproletárok több milliós serege krónikus létbizonytalanságban és ínségben tengődő tartalékseregé vált.

Az úrbérrendezés utáni nagy konjunktúra s a középítkezések idején a többségnek még elég jól ment, a szegényebbje is tudott rendes napszámot, felesbérletet fogni. Aztán az 1880-as években jött a válság. A búza mázsája 12—13 forintról 7—8 forintra esett, a gazdák többet követeltek, kevesebbet fizettek. A feles kukoricabérletet országszerte a harmados bérlet váltotta fel. A kapitalizmus térhódításával járó gépesítés — elsősorban a gőzcséplés bevezetése — felére-harmadára csökkentette a korábbi betakarítási időt, vele együtt a napszámot, s az aratórészt. Az 1880-as évtizedben terjedt el, hogy a zsugorodó bérföldért többletszolgáltatásokat, ajándékokat és ingyenmunkát követeltek meg. Az előbbit — az aprójószágot, a tojást, a pénzt — a nép „uzsorának" vagy „dézsmának", az utóbbit - az ingyen kaszálást, az asszonyok cselédmunkáját, a vasárnapi ingyenmunkát - pedig a régi jobbágyvilágra emlékeztető „robotnak" nevezte el. Az uzsorát és a robotot, írta az egyik gyulai földbirtokos, részben a gazdák vezették be csökkenő jövedelmeik pótlására, részben maguk a munkások ajánlották fel, hogy a szűkös munkaalkalom miatti versengésükben mellékszolgálmányok ráígérésével biztosítsák a megélhetésükhöz olyannyira szükséges kukorica-részesbérletet.

A nagybirtok szorítása, a feudális maradványformákkal súlyosbított tőkés kizsákmányolás, a külterjes gazdálkodás, a látens munkanélküliség — mindezek az egymásra torlódó folyamatok — és a munkafeltételek romlása, a föld- és munkahiány, az embertelen bánásmód és a kilátástalanság — mindezek a felgyülemlő bajok — legviharosabban az Alföldön jelentkeztek. E központi gabonatermő vidéken két típus, a viszonylag fejlett tőkés nagybirtok és a széles határú parasztvárosok-nagyközségek övezete érintkezett, néhol keveredett egymással. Mindkét típus eredete a török hódoltság alatti és utáni települési és birtokviszonyokra nyúlik vissza. Az alföldi parasztvárosok lakossága már a redempció idején erősen differenciált volt és a 19. század második felében gyorsan bomlott fel. A határ zömét birtokló módos gazdák szilárdan tartották a földet, kevés bérmunkást alkalmaztak. Így e mezővárosokban és óriásfalvakban feltorlódott agrárproletár tömegek nemcsak föld, hanem rendszeres

munkaalkalom híján is szűkölködtek. A másik típusba a török kiűzése után bőkezűen adományozott latifundiumok vidéke tartozott. Az ott alapított telepes községek a 19. század folyamán többezres lélekszámú, de határ nélküli vagy szűkhatárú nagyközségekké fejlődtek, s a latifundiumok közé ékelve sem terjeszkedni, sem a gépesített, monokultúrás uradalmakon kínálkozó csökkent keresetből megélni nem tudtak. Itt is felzsúfolódott, remény nélkül nyomorgott a szegénynép.

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének e két típusa hazánkban legjellegzetesebben a Viharsarok megyéiben — főként Békésben — érintkezett egymással. Itt keveredtek a nagyhatárú paraszti mezővárosok-nagyközségek: Békéscsaba, Mezőberény, Tótkomlós; a latifundiumoktól fojtogatott, földtelen telepes községekkel. Nagyszénás, Kondoros, Csorvás, Újkígyós, Doboz, Kétegyháza határának 80—90%-át a nagybirtokosok uradalmai foglalták el. Ezen a vidéken zsúfolódott össze legnagyobb számban az agrárproletariátus. A három viharsarki megye népszaporodása 1870 és 1890 között 26%-os volt, szemben a 12%-os országos növekedéssel; az 1 km²-re eső 73 főnyi népsűrűség jóval meghaladta az 54 fős országos átlagot; 100 munkaadóra itt 160 munkás jutott, amíg ez az átlagszám országosan csak 118 fő volt. Az Alföld zöldség- és gyümölcstermelő övezeteitől eltérően, ezt a vidéket külterjes szemtermelés jellemezte. Ezen a vidéken alakult ki legnagyobb és legszervezettebb tömegben az agrárproletariátus külön rétege, az ipari munkásokhoz legközelebb álló kubikosság.

A Viharsarok népe évszázados forradalmi hagyományokra tekintett vissza. Dózsa alakjának folklorisztikus továbbélésére a néprajzkutatók közvetlen nyomot nem találtak ugyan, de a parasztháborúk emléke, gyakran Rákóczi kurucainak harcaival összemosódva, fennmaradt. 1848-ban Békés megye a parasztmozgalmak tűzfészke volt, Orosházán valóságos különháború folyt a földorozó uraságokkal a majorsági földért, a legelőért; 1848 emléke ezen a vidéken népi értelmezésben, földosztással összekapcsolva, élt tovább az abszolutizmus korában. Ismeretes, hogy 1869-ben Orosháza választotta képviselőjének Táncsics Mihályt, s a Viharsarok községeiben sorra alakultak a népi radikalizmus hagyományát ápoló negyvennyolcas körök. Nem cselédi, hanem plebejus munkásöntudat öröklődött, és fejlődött tovább a századvég agrárproletár nemzedékében, amely nemcsak koncentrált tömegben, hanem eleven

közösségben élt a Viharsarok nagyközségeiben, ahol a lazább beligazgatás némi lehetőséget nyújtott a szervezkedésre.

A falusi nép a szocializmust az ipari munkásság közvetítésével, a szocialista munkásmozgalom hatásának szétsugárzása révén ismerte meg. A kezdeményezők szinte mindenütt azokból a helyi kisiparosokból, iparossegédekből és vándormunkásokból kerültek ki, akik már megismerkedtek a szocializmussal, olvasták a szocialista sajtót. A szocializmus terjesztői és bázisai voltak a falujukba visszatért kubikosok is, akik országjárás közben ipari munkásokkal dolgoztak együtt. Szocialista munkások és az egykori olvasókörök plebejus érzelmű vezetői szervezték meg az első munkásköröket, az alföldi szocialista mozgalom melegágyait. A Magyarországi Általános Munkáspárt 1889-ben gyűlést tartott Dömsödön; újságot, röpiratokat küldtek Békés megyébe, Orosházára, Csorvásra, ahol az első munkáskörök megalakultak. Ezek küldöttei az 1890. évi pártkongresszuson is részt vettek.

1890-ben rossz volt a termés, 1891-ben hosszú és keményy a tél, különösen elkeserítő az ínség, elszánt a szegénynép hangulata. A szocialista agitáció termékeny talajra talált. 1891 tavaszán már a helyi földbirtokosok, a hatóságok, sőt a fővárosi rendőrség is felfigyelt a veszélyes szervezkedésre. A központ, Orosháza, egy nagy egylet alakítását és helyi program kidolgozását tervezte. Az orosháziak bizalmas összejövetelen beszélték meg május elseje megünneplésének módját, és egyúttal megfogalmazták a munkaviszonyok javítására vonatkozó követeléseiket is. A helyi hatóságok nem engedélyeztek semmilyen ünnepséget. Ezt megerősítette a kormány rendelete, amely az egész országban betiltotta a május elsejei felvonulást és tüntetést.

Május elsején az orosházi szocialisták a munkáskörben gyűltek össze. Az ünnepet a körre kitűzött selyemzászló s a vörössel ráhímzett jelszó: Egyenlőség, Testvériség, Szabadság! — hirdette. Ekkor történt a provokáció. A főszolgabíró a zászlót erőhatalommal elkoboztatta, a munkáskör vezetőit letartóztatta. A munkások a főszolgabírói hivatal elé vonultak, a zászlót és vezetőik szabadon bocsátását követelték. A tüntető tömegre a sebtiben odavezényelt katonaság és csendőrség sortűzzel, szuronnyal rontott. Estére, amikorra a karhatalom „megtisztította" és megszállta Orosházát, az első nagy összecsapásnak több mint száz sebesült és számos letartóztatott áldozata volt. Másnap Békéscsabán tört ki forrongás.

A békéscsabai munkásegylet februárban alakult meg, akkor terjesztették be az alapszabályokat a felsőbb hatóságokhoz. A jóváhagyás még április végén sem érkezett meg, ezért a munkáskörben tartott május elsejei összejövetelen elkeseredett hangok szólottak a főszolgabíró önkényeskedése ellen. A munkások abban a hitben éltek, hogy az alapszabályok birtokában megváltozik helyzetük: magasabb munkabért, olcsóbb bérföldet kapnak majd, eltörlik a „robotot". Elhatározták, hogy másnap, ha kell erővel is, megszerzik az alapszabályokat.

Május 2-án hetipiac volt. A piactéri „embervásáron" összegyűlt, s az orosházi hírektől felizgatott munkások megfutamították a rendbiztost, megtámadták a gorombán rájuk törő főszolgabírót, majd a hivatala elé vonultak az alapszabályokért. Ott megütköztek a katonasággal; sokan megsebesültek, a bátran küzdő Pongrácz András meghalt. Másnap újból kétezer főnyi tömeg nyomult a városháza elé, a lefogottak kiszabadítására. Egy zászlóalj verte le őket. A kormány ostromállapotot hirdetett, majd kormánybiztost nevezett ki Békés megyébe, a munkásköröket feloszlatta, a zendülőket lecsukatta. A forrongás azonban hamarosan szétterjedt a szomszédos községekre és megyékre. Június 21-én a Csanád megyei Battonyán robbant ki a népharag. A községháza előtt összeverődött munkalesők, magyarok, románok, szerbek között Dimitru Pakurár aláírásokat gyűjtött a munkabér javítását és a „robot" eltörlését tartalmazó kérvényre. Gyanús dolog volt ez, elég ok ahhoz, hogy a csendőrök lefogják és ütlegeljék. Heves, véres csata kezdődött. A csendőrök lőfegyvert használtak; három halott, sok sebesült. A Szegedről sebtiben kivezényelt katonaság vetett véget a küzdelemnek. A Viharsarok forrongása hónapokig tartott; ostromállapottal, kivételes rendszabályokkal is csak időlegesen és felszínesen sikerült elfojtani.

A szocialista agrármozgalom arculata és motivációja fokozatosan bontakozott ki. A harc Orosházán egy zászlóért kezdődött, de e zászló mögött sereg állott, amögött racionális érdek és igazságkereső indulat. „A munkások méltányos kérése" című orosházi program akkurátusan és tételesen felsorolta a napszámbérre, a takarásra és cséplésre, a feles és harmados bérleti szerződésre és a gazdasági cselédek munkaviszonyaira vonatkozó követeléseket. A bérszabályozás konkrét tételein túl az uzsora, a dézsma és a robot megszüntetése volt a legfőbb követelés. „Minden ingyenmunka (robot) és dézsmaadás szűnjék meg, mert mindezáltal a

nép kizsákmányolva lesz — éppen úgy mint a most szokásban levő rabiga által a takarók és cséplők... Segítség a szegény, kiuzsorált, kimerült, lerongyolódott népnek...!"[61] E követelések világosan mutatják, hogy a mozgalmat a mezőgazdasági munkások romló munkaviszonyai, fokozódó kiuzsorázása váltotta ki. Részvevői túlnyomórészt az agrárproletárokból kerültek ki. A perbe fogott 112 „zendülőből" 93 napszámos, 12 iparos volt, a többi földművelő kisparaszt lehetett. A mozgalomban vállvetve harcoltak magyar, szlovák, román és szerb munkások, a sorsközösség ösztönösségét most az eszmeközösség kovácsolta tudatos összeforrottsággá.

Az első kirobbanást a hatalom elnyomta és kíméletlenül megtorolta. A katonaságtól megszállt, csendőrtől zaklatott viharsarki szegénynép maga is visszahúzódott a nyílt összecsapástól. A legális újjászerveződés lehetősége megnehezült. A mozgalom mégis élt, a munkáskörök burkolt formában vagy titokban működtek; a szocialista sajtó is eljutott hozzájuk, sokszor csempészve, kerülő utakon. Maga a hálózat, amelyet „bizalmasok" kötöttek össze, fennmaradt.

IRÁNYZATOK HARCA A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRTBAN

Az alföldi agrármozgalom kitörése és szocialista tendenciája nagy aggodalommal töltötte el a környék és az ország földbirtokosait. A kormány és a földbirtokosok szervezetei a szocialista „izgatásban" találták meg a fő okot, ezzel pedig elsősorban a pártvezetőséget vádolták. A viharsarki kivételes állapot és a fővárosban is fokozódó rendőri nyomás belviszállyá fajuló vitákat váltott ki a pártvezetőség soraiban. Azok, akik az 1880-as években a mérsékelt taktika hívei voltak — mint Csillag Zsigmond, Kiss Adolf, Kürschner Jakab —, növekvő aggodalommal szemlélték az osztályharcos agitáció következményeit, annál is inkább, mert a kormány éppen a mérsékeltek fő erődítményei, a betegpénztár és a pártnyomda ellen irányította offenzíváját. 1891 áprilisában lépett életbe a betegbiztosítási törvény, amely önmagában is erősen korlátozta a munkás betegpénztár hatáskörét. A törvényt a belügyminiszter az újabb vidéki fiókok alapításának megtiltásával és a beteg-

[61] Uo. 106.

pénztár pénzügykezelésének felülvizsgálatával tetézte. Látszott, hogy a kormány ürügyet keres az intézmény felszámolására. A mérsékeltek előtt a következő alternatíva állott: vagy visszaszerzik és az 1880-as évek békességéhez terelik vissza a pártvezetést, vagy visszavonulnak, és elválasztják a betegpénztárt a párttól. Hajlandóságuk az előbbihez, erejük az utóbbihoz volt; ezt sugalmazta a hatóságok gyanakvásának elaltatása is. 1891 szeptemberében a betegpénztár tisztviselői lemondtak pártvezetőségi tagságukról azzal, hogy tartózkodni fognak a nyilvános politikai szerepléstől.

Engelmann nem mulasztotta el kiaknázni a győzelmet. Ezekben a hónapokban vonta be a pártvezetésbe Gion Jánost — a világjárt, művelt, radikális szocialistát —, Poór Árpádot és Czinder Károlyt — az egykori cipészellenzék radikális vezetőit —, valamint Jászai Samut, a szakszervezeti mozgalom kiépítőjét és negyed századon át fáradhatatlan irányítóját. Az Engelmann-féle vezetés bátran folytatta a párt és a szakegyletek kiépítését, a falusi agitációt, de a párton belül növekvő ellenzékkel nem tudott megbirkózni. Az ellenzék a visszavonulás utáni időben mindent elkövetett Engelmann megbuktatására, a legális reformizmus irányvonalának helyreállítására. Felszínes volna az ellenzék fellépését személyes pozícióféltéssel vagy a betegpénztár védelmezésének érvével magyarázni, még akkor is, ha sokuknál ilyen motiváció is közrejátszott. Elvégre a korabeli Magyarországon orvosok, tisztviselők, politikusok számára nem a munkásmozgalom és a betegpénztár nyújtotta a biztos pozíciót és a fényes karriert. A mérsékeltek által képviselt irányzat a szocializmus reális útját a munkásosztály szervezésében, művelésében, a parlamenti többség majdani megszerzésében, tehát a parlamentáris demokrácia keretei között fokozatosan megvalósítható reformokban látta. Ez az irányzat másutt is fellépett. A sajátos kérdés az, hogy miért kerekedett felül abban az országban, ahol hatalmas szociális és politikai ellentétek szították a forradalmiságot. A magyarázat egyik szála a politikai viszonyokhoz, az alkotmányos jogállam keretében legalizált diszkrecionális joggyakorlathoz vezet. A dualista rendszer volt annyira liberális, hogy megtűrte, nem szorította illegalitásba a munkásmozgalmat, ami az elvhű, kitartó forradalmár elemeknek kedvezett volna. Annyira azonban már nem volt liberális, hogy a szabad agitációt és szervezkedést — különösen a szegényparasztság között megtűrte, a választójogot és a

parlamenti képviseletet megadta volna, ami vagy érdemleges reformokra, vagy a parlamentáris illúziókból való alapos kiábrándulásra vezetett volna. Az okok mélyebb rétege a hazai munkásság összetételében rejlett.

A magyarországi sajátos iparfejlődés — amint erről még lesz szó — a maga képére formálta a munkásságot. A vezető szerepet az átlagnál jóval kedvezőbb helyzetben levő szakmunkásréteg játszotta. E réteg politikailag tudatos elemeinek szocialista iskolázottsága, hazai viszonyokkal való elégedetlensége volt az osztályharc ösztönzője; a többségnek a munkaviszonyokkal, az üzemben, gyárban elfoglalt helyével való viszonylagos elégedettsége viszont a reformizmus forrását alkotta. Az történt, hogy a külföldet járt, a marxi szocializmus tanításain forradalmárrá nevelődött radikális élcsoport eszmeileg jóval meghaladta a többség szervezeti és tudati színvonalát. A radikális csoport nem támaszkodhatott a rosszabb sorú üzemi munkásság tömegeire sem. A sajátos iparstruktúrából következően számszerűen is csekély, fejletlen volt a betanított gépmunkásság, amely a szakmunkásokat a tanulatlan napszámosok fluktuáló, forrongásra kész tömegeivel összekapcsolhatta volna. Mire is támaszkodhatott Engelmann, amikor megszabadult a betegpénztári gyámkodástól, de egyúttal el is vesztette fontos anyagi és szervezeti bázisát? Néhány szakegyletre és a radikálisok szűk csoportjára, amely nem volt elég széles és erős ahhoz, hogy tartósan alátámaszthassa az osztályharcos irányzat vezető szerepét. Ilyen körülmények között az egyletekben és a bizalmiak között tért hódító ellenzék 1892 szeptemberében megbuktatta, majd 1892. december 20-án az MSZDP vezetősége kizárta Engelmannt és néhány társát a párt vezetéséből.

A következő évben goromba személyeskedésig fajuló pártviszály bénította meg a munkásmozgalmat. A radikális csoport 1893 januárjában A munkás — és Der Arbeiter — címmel ellenzéki lapot adott ki, és hozzákezdett az osztályharcos baloldal tömörítéséhez. Egy év múlva, 1894 januárjában Aradon tartották meg az új párt, a Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt alakuló kongresszusát. Ez szintén az 1890. évi Elvi Nyilatkozatot fogadta el programul, de harcosabb módszereket hirdetett mint az anyapárt vezetősége. A munkáspárt a tőkés rendszer elleni küzdelem bázisát a magyar és a más nemzetiségű ipari és mezőgazdasági proletárok táborában látta, következetesen szembeállította a burzsoázia és a proletariátus érdekeit, megalkuvás nélküli osztály-

harcot hirdetett a tőkés állam, a kormány és a parlamenti ellenzék pártjai ellen. A széles proletárbázison nyugvó tömegpárt megteremtésének célja a lehetséges szövetségesek megnyerésére ösztönözte a radikálisokat. Ezért a nemzeti hagyományokhoz is több megértéssel közeledtek. 1894. március 15-ét a radikálisok sajtója, mint a jobbágyság alóli „felszabadulás nagy ugrását" és a „forradalmi hagyományt" ünnepelte. Kossuthról — halálakor — kegyelettel emlékeztek meg: „a szabad eszmék úttörője, az új Magyarország megalkotója, világtörténelmi alak" volt.[62]

Az anyapárt hivatalos vezetősége nem tagadta meg az 1890. évi program alapelveit, de a célokat lehetőleg a törvényhozás útján akarta elérni, olykor a kormányra gyakorolt nyomással, máskor a függetlenségiek baloldali hajlandóságú tagjainak támogatásával. A két irányzat között a fő különbség abban mutatkozott, hogy a mérsékeltek mindenképpen kerülni kívánták a hatalommal való nyílt összeütközéseket, a forradalmi megmozdulásokat. 1894 elején úgy látszott, alapjában véve taktikai nézeteltérésekről van szó, amelyek személyi változtatásokkal, kompromisszumokkal áthidalhatók. Ezért a munkáspártban is, az anyapárt tagjaiban is erősödött a belviszály kiegyenlítésére, az újraegyesítésre irányuló törekvés, amit az Internacionálé és az ausztriai párt vezetői sürgetve pártoltak.

AZ EGYESÍTŐ KONGRESSZUS

Az 1894. május közepén tartott III. kongresszuson „paritásos" kiegyezés született: az új vezetőséget mindkét pártból, fele-fele arányban választották. A vezetőségbe ismét nem került be a betegpénztár egyetlen tisztviselője sem. Az egység ára és áldozata Engelmann volt. Ellene nemcsak a régi pártvezetőség tiltakozott, hanem a munkások egy része is berzenkedett. Békeszerzőnek az ausztriai párt egyik vezetőségi tagját, az Aradról elszármazott nyomdászt, Silberberg Ignácot küldte. A kongresszus Silberberggel együtt radikális többségű új vezetőséget választott,

[62] *A Cipész* 1894. március 15-i és április 1-i számából idézi: S. Vincze Edit, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei (1890–1896). Bp. 1961. 174–175.

és a mozgalom szocialista továbbfejlesztését szolgáló határozatokat fogadott el.

A szervezeti szabályzat értelmében a párthoz az tartozott, „aki a párt alapelveit magáévá teszi és a pártot tehetsége szerint anyagilag vagy szellemileg támogatja".[63] A szabályzat nem mondta ki, hogy a párttagságnak helyi alapszervezetekbe kell tömörülnie, de ilyenek létezését tanúsítja a bizalmi férfiak rendszere. Ezt az egyszerű felépítést egészítette ki a szakszervezkedésről szóló határozat azzal, hogy minden párttag kötelességévé tette a foglalkozása szerinti szakszervezetben való részvételt, egyszersmind a szakszervezetek fejlesztését és a velük való „szoros összeköttetés" fenntartását. A szervezeti felépítés fontos eleme volt a szakszervezetek keretén kívül álló, de velük ugyancsak szorosan összefüggő ellenállási pénztárak rendszeresítése. A bérharcok támogatására szolgáló pénztár ugyanis a hatósági ellenőrzés alól kivonható féllegális forma, az ún. szabadszervezet magvát és bázisát alkotta.

A kongresszus napirendre tűzte az agrárkérdést is. Tanulmányozására az Internacionálé előző évi kongresszusa, jelentőségére pedig Engels kongresszushoz küldött levele hívta fel a párt figyelmét. A tőke, írta Engels, Magyarországon is hatalmába keríti az egész nemzeti termelést, aláveti magának a földművelést, „tönkreteszi a független földművest, a mezei népességet nagy földbirtokosok, kapitalista bérlők kis csoportjára és vagyontalan proletárok tömegére választja szét".[64] A tőke eme forradalmasító hatásának szemléletes bizonyítékaként a néhány héttel korábbi hódmezővásárhelyi eseményekre hivatkozott. A magyarországi helyzet sajátosságaira figyelt fel és figyelmeztetett Kautsky is: „*Magyarország társadalmi fejlődése, főleg mezei munkásainak mozgalma felette sajátszerűek és kiváló fontosak.* Magyarország proletársága, melyben még az 1848-i polgári forradalom érzelmei élnek, még kevésbé hajlandó... nyugodtan tűrni a kapitalisztikus kizsákmányolást, mint akármelyik más ország proletársága."[65]

A kongresszuson elfogadott agrárhatározat kimondta, hogy a szociáldemokrata párt „egyik fő törekvését képezi a mezőgazdasági és ipari

[63] MMTVD II. Bp. 1954. 282.
[64] Uo. 278.
[65] Uo. 279.

munkások testvéries, szolidáris összetartását fejleszteni".[66] E megfogalmazásból kitűnik: a pártvezetőség nem számolt azokkal a lehetőségekkel, amelyek a proletariátus és az egész parasztság szövetségéhez adva voltak. Ez nem elméleti elmaradottságukból, hanem a szociáldemokrata pártok fejlődésprognózisából következett. Úgy vélték, hogy a kapitalizmus a mezőgazdaságban is ugyanolyan forradalmi folyamatot indít el és olyan koncentrációra vezet, mint az iparban. Ebben a perspektívában feleslegesnek, sőt visszahúzónak tűnt a kisbirtokos parasztság fenntartása, a termelési viszonyok konzerválása. A határozat ezért arra az álláspontra helyezkedett, hogy az agrárkérdés ugyancsak mindenféle magántulajdon, az ipari termelő eszközök és a föld egyidejű köztulajdonba vételével oldható meg. A program haladásnak tekintette a nagyüzemet, s nem említette a földosztást. Átmeneti intézkedésként az egyházi és a hitbizományi birtokok államosítását követelte, és mintagazdaságok létesítését sürgette, hogy ezekben a mezőgazdasági munkásság elsajátíthassa a nagyüzemi termeléshez szükséges tudnivalókat. Minthogy a párt azzal számolt, hogy a tőkés fejlődés következtében a kis- és középbirtokos paraszti kategória menthetetlenül az agrárproletariátus sorába süllyed, őket is jövendő proletárokként kezelte. Számukra adócsökkentést, a nagybirtokra viszont progresszív adózást kívánt bevezetni.

Ami e sokat vitatott távlati program értékelését illeti, az agrárfejlődésről kialakult korabeli marxista koncepcióval és célokkal összevetve nyilvánvaló, hogy az alapelveiben, a végcél kitűzésében, és az átmeneti intézkedések jó részének kijelölésében a marxista irányvonalat követte. Kifogásolhatjuk, hogy csupán követte, nem alkalmazta. Tény, hogy a pártvezetőség nem mérlegelte az átmeneti megoldások többféle alternatíváját, hanem megelégedett a marxi elmélet általános tételeinek leszögezésével. Az akkori agrármozgalmak, igaz nem vetették fel, sőt nyilvános fórumokon éppen elvetették a földosztást, de ez inkább a szociáldemokrata propaganda hatásának következménye, s nem helyességének igazolása volt.

Egészében véve, az egyesítő kongresszuson választott új vezetőség a megnehezült helyzetben eredményesen folytatta az 1890-ben megnyitott új szakasz irányvonalát.

[66] Uo. 285.

A SZOCIALISTA AGRÁRMOZGALOM TERJEDÉSE. HÓDMEZŐVÁSÁRHELY

Az agrármozgalom kirobbanásának krónikáját azzal zártuk, hogy a szocializmus kevésbé látványosan, de annál szívósabban terjedt az Alföldön. A nyílt szervezkedés a katonával, csendőrrel megrakott Békésből Csanádban, Csongrádban, aztán sugarasan terjedve Aradban, Biharban, Temesben folytatódott, sőt a hatóságok arról jelentettek, hogy több alföldi megye is inficiált. 1892. május elsejét sok helyütt megünnepelték, és ezen a nyáron néhány harcos aratósztrájk is lezajlott. Ezek előkészítésében nagy szerepet játszottak az ez idő tájt tucatjával alakult munkáskörök. Közülük nagy jelentőségűvé vált az egyébként is sok tipikus vonást mutató hódmezővásárhelyi.

Hódmezővásárhelyen a szervezkedés két ágban indult. 1890—1891-ben Aradról jött agitátorok alakították meg a helyi cipész egyletet, amelyből hamarosan más szakmákat is felölelő önképző egylet lett. Napszámosokat is meghívtak, egy ideig közéjük járt Szántó Kovács János is. A másik ág földmunkás eredetű. 1891 áprilisában Nagy Sándor kubikos csapata egy kocsmai pihenő alatt akadt össze a csendőröktől űzött agitátorral, Szombati Gézával. Tőle hallottak először a szocializmusról, a „dolgozó nép igazi vallásáról", a munkások „összes bajainak szószólójáról", s a pártról, a szervezkedésről.[67] E kubikos csapat hozta magával a megtalált igazságot Hódmezővásárhelyre, ahol még azon a nyáron megalakították az első szociális kört. A helyi népbarát ügyvéd fogalmazta az alapszabályokat, amelyeket a hatóság azzal utasított vissza, hogy „a feljegyzett tagok egytől egyig a műveltség legalsó fokán álló, iskolázatlan napszámosok, kubikusok", ezért az egyletük — amint a békési példa mutatja — „a társadalomra veszélyes törekvések gyúpontja", „a vagyonfelosztási vágy"[68] felszításának kerete lehet. Az egylet alapszabály nélkül is fennmaradt, összejöveteleit félig titokban, váltakozó helyiségekben tartotta. Tevékenységének Szántó Kovács János adott világos célt és kitartást.

[67] NAGY SÁNDOR, IFJ., A szocializmus keletkezése Hódmezővásárhelyen (továbbiakban: NAGY, A szocializmus keletkezése). I. [Hódmezővásárhely], 1924. 14.

[68] Idézi: FARKAS JÓZSEF, Agrárszocialista mozgalmak 1890—1907. Szeged, 1968. 15.

Szántó Kovács erős fizikumú és akaratú, szép szál férfi, kitűnő munkás, komoly, megfontolt, súlyos szavú, vezetésre termett ember volt a kimagasló intelligenciájú önművelők fajtájából. Szívesen tanult, olvasott; maga is írogatott, verset is, ha úgy adódott. Nemcsak érzelmi hevüléssel, hanem az értelem és a megértés igazságtudatával csatlakozott a mozgalomhoz. Egyleti elnökké választása után megfogadta: „vagy elnök leszek, vagy semmi... Nem követelek úgy a magam, mint a ti számotokra sem könyöradományt, sem koldus alamizsnát, hanem csupán csak munkát és kenyeret..., mi csak a magunk jogát követeljük." „*A munkások oszlopa te vagy — Döntsd meg az aranyborjút, amit a vak nép imád! — Légy Lassalle — aki az igazság fáklyáját viszed! — Légy Dózsa György és győzz! — Csak Marx Károly utain haladj, eléred a célod!*"[69] hangzott a válasz.

A szocialista példaképekhez, Marxhoz és Lassalle-hoz társult az újra megtalált Dózsa, a vörös zászlóhoz a hajdani keresztesek jelvénye, a nyolcórás munkaidőhöz, tisztességes bérhez és bánásmódhoz a megváltásba vetett hit és bizalom. Szántó Kovács vezetésével 1893-ban megszilárdult az egylet, több rendszeres összejövetelt és két nagy népgyűlést tartottak. Hivatalosan 1894 januárjában alakult meg az Általános Munkás Olvasóegylet, amely a szociáldemokrata párt helyi szervezete volt. Az egylet a párt programját fogadta el, népszerűsítette. Szántó Kovács a földosztást nem helyeselte: „A nemzetközi szociáldemokrácia — mondotta — nem akar osztozkodni, mert az csak megint magántulajdon volna, hanem közösíteni akar, s azáltal minden embernek a megélhetést biztosítani." Minden vagyont államosítani kell, „az összvagyonból aztán minden egyes ember munkájához mérten részesüljön".[70]

A hódmezővásárhelyi pártszervezet február 26-án tartotta első nyilvános gyűlését. Hétezer ember, napszámos, ipari munkás tolongott, hallgatta Szántó Kovácsot. A rendőrkapitány, a polgármester, a helyi urak, akik már régóta rossz szemmel nézték a szervezkedést, most riadóztattak. A rendőrkapitány — szemmel láthatóan provokatív célzattal — vizsgálatot indított az egylet ellen, majd április 21-én házkutatást tartott az egyletben. Az ott talált könyveket, röpiratokat elkobozta, Szántó

[69] Nagy, A szocializmus keletkezése. I. [Hódmezővásárhely], 1924. 91—92.

[70] Idézi: Farkas József, Agrárszocialista mozgalmak 1890—1907. Szeged, 1968. 18—19.

Kovácsot és két vezető társát beidézte a városházára. Másnap reggel a több száz főnyi tömeg kíséretében megjelenő Szántó Kovácsot letartóztatta. A felizgatott tömeg erre benyomult a városházára, hogy kiszabadítsa vezérét, visszavegye az egyleti tulajdont; összecsapott az útját álló rendőrökkel és csendőrökkel, megostromolta a városházát. Csak a készenlétben tartott vásárhelyi huszárok bevetésével sikerült visszaszorítani és szétszórni a karókkal, kövekkel hősiesen küzdő munkásokat.

A kormány azonnal az egész Alföldre kiterjedő ostromállapotot rendelt el, és hozzáfogott a megtorláshoz: Szántó Kovácsot 5 évi, 26 társát pedig összesen 32 évi börtönre ítélte. Szántó Kovács a bíróság előtt hitet tett a „legigazibb elv és eszme", a szocializmus mellett. Az ügyész provokatív kérdésére, hogy mindenkit testvérének tekint-e, vagy csak a magyart, nagyon egyszerűen felelte, hogy ő is a „világ tagja", nemzetközi, de magyarnak vallja magát, e között nincs ellentmondás. Arra a kérdésre, hogy mi életének a „reménypontja", mondotta el híressé vált hasonlatát a diófát ültető emberről, aki tudja, hogy a gyümölcsöt a jövendő nemzedék fogja élvezni. „Úgy vagyok én is. Tudom, hogy azt, amiért küzdök, én nem fogom elérni, de egy fát akarok ültetni, amely a jövőnek hajtja a gyümölcsét."[71]

A hódmezővásárhelyi események országos visszhangot keltettek. A földbirtokosok és a hatóságok ismét fokozott éberséggel vigyázták a „parasztszocializmus" rezdüléseit, tudakolták a munkások hangulatát, erősítették a karhatalmat. A politikai és rendőri hajsza éle megint a szociáldemokrata párt ellen irányult. Sorra tiltották be vidéki gyűléseit, több agitátorát letartóztatták, kitoloncolták a fővárosból. A pártvezetőség júniustól az év végéig sorra-rendre szervezte a tiltakozó gyűléseket. A tél beálltával a munkáskörök ismét felpezsdültek. 1895. január végén Szegeden tört ki zendülés, akárcsak Hódmezővásárhelyen, a munkáskör vezetőinek letartóztatása miatt. Itt is többezres tömeg, ipari és mezei munkások együtt nyomultak a városháza ellen, ahol ugyancsak katonaság verte szét őket. A mozgalmat semmilyen hatósági intézkedéssel nem lehetett eddig megállítani, írta a békési alispán, „mert eszmévé vált immár a szocializmus a nép előtt, eszmei mozgalmat pedig hatalmi esz-

[71] MMTVD II. Bp. 1954. 263.

közökkel elnyomni nem lehet".[72] Ezt az igazságot bizonyította az 1894 végén indított népszavazási akció is. A szociáldemokrata párt vezetősége több mint egymillió szavazólapot juttatott el a munkásokhoz azzal a kérdéssel: akarják-e az általános választójogot, az egyesülés és gyülekezés szabadságát. Az akció meglepő sikerrel indult, napszámosok, cselédasszonyok, munkások valósággal szétkapkodták a szavazólapokat. Választási hangulat alakult ki, mígnem a megyei és városi hatóság közbe nem szólt.

Mit várt a népszavazástól a falusi szegénynép? Az egyszerű emberek az agitációs kampányt valóságos szavazásnak fogták fel, sorsfordító változást vártak tőle, amelyben a saját kézzel kitöltött szavazólap majd az aktív közreműködés igazolása lesz. És itt érkezünk el ahhoz a kérdéshez, hogy milyen változásra vártak, mire „szavaztak" az orosházi, a békéscsabai, a szentesi, a hódmezővásárhelyi agrárproletárok?

A közvetlen cél a munkaviszonyok javítása, a béremelés, az aratórész növelése, a „robot" és „dézsma" megszüntetése, a munkás védelme volt a gazdák hatalmaskodásával, uzsoráskodásával szemben. A helyi „programok" kifejezetten munkás követeléseket tartalmaztak, a tőkés kizsákmányolás és a feudális maradványformák ellen irányultak. A századvégi agrármozgalom olyan körülmények között bontakozott ki, amikor a kapitalizmus már mélyen behatolt a mezőgazdaságba, alapjában átalakította a termelési módot, súlyosbította a mezőgazdasági munkásság helyzetét, anélkül, hogy a nagyiparba való átáramlásuk feltételeit megteremtette volna. A gyáripar fejlettsége ugyan még nem volt elégséges az agrárproletariátus tömegeinek felszívására, de már jelentékeny ipari munkásságot teremtett. A magyarországi agrármozgalom tehát jelentősen különbözött a paraszti „szocializmus" más kelet-európai megnyilvánulásától, például az oroszországi narodnyik mozgalomtól, és sok vonásában a közép- és dél-olaszországi szegényparaszti szervezkedéshez hasonlított. Nálunk az agrárszocializmus nem előzte meg, hanem követte az ipari munkásosztály szocialista mozgalmát; nem ellenlábasaként, hanem szövetségeseként lépett fel. Az alföldi agrármozgalom a szocialista munkásmozgalomhoz csatlakozott, annak egyik ágát, falusi hajtását

[72] Fábry Sándor előadása, Az alföldi munkásmozgalom. Közli: Az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus tárgyalásai. V. Bp. 1895. 68.

alkotta. Tömege és vezető ereje nem a birtokos parasztság, hanem a mezőgazdasági munkásság volt, s ez a programokra, a jelszavakra, a harci formákra is rányomta bélyegét.

A „robot" eltörlése, a tiszta harmados bérlet, vagy az egykori feles rész visszaállítása csupán a közvetlen cél, a belátható-megfogható realitás volt. Ennél azonban messzebbre is néztek, amikor egyleti összejöveteleken a „szent eszméről", a majdani igazságtevésről esett szó. Az agrárproletárok számára az igazságos eszme az egyenlőséget jelentette, a korai kommunisztikus utópiák értelmében vett vagyonegyenlőséget. Az egyenlőség megvalósítását illetően két irányzat jelentkezett. Az egyik, a vagyonközösítő, a szociáldemokrata programot követte: közös tulajdonba akarta venni és közösen akarta megművelni a nagybirtokot. Ezt képviselték kezdetben az orosháziak, utóbb racionális szocialista érvekkel kifejtve Szántó Kovács és társai. A másik irányzat, a vagyonfelosztó, a földbirtokosoktól elveendő földet egyenlő arányban szét akarta osztani. Ilyen törekvésekről közvetve a munkáskörök vitáiból, közvetlenül a földbirtokosok írásaiból, beszédeiből és a hatósági jelentésekből van tudomásunk. A csongrádi főispán úgy tudta, hogy a Pallavicini őrgróf 30 ezer holdas birtokának kisparcelláit bérlő nép nyomorúságos helyzetét „a 48 előtti úrbérviszonnyal hozza kapcsolatba, s azt várja, hogy mint akkor (az) úrbéres telkek, úgy majd egy új rendezés folytán ezen bérföldek ingyen jutnak a nép birtokába. Ezen hiedelmet sajnos egyes kortesek is terjesztették."[73] A kérdés agrárius szakírója, Rubinek Gyula azt állította, hogy „a csongrádmegyei szocialista munkások határozottan kommunisztikus elveket vallanak, a szentesiek már fel is osztották egymás között a határt egyenlő részekre".[74] Az egyik képviselő sürgős intézkedésre szólította fel a kormányt, mert „az agreszszív izgatás a vagyonfelosztás nagyon veszedelmes, de a szegény tudatlan munkásnépre nagyon kecsegtető" eszméjét hirdeti.[75] E híradásokban bizonyára sok a riadozás és a riasztás, mégsem minősíthetjük csupán rémlátomásokat festő ellenagitációnak őket. A résztvevők vallomásaiból tudjuk, hogy már az 1890-es évek elején is jelentkeztek földosztó törek-

[73] MMTVD II. Bp. 1954. 251.
[74] Rubinek Gyula, Parasztszocializmus. Bp. 1895. 6.
[75] Képviselőházi Napló 1892—1896. XXII. Bp. 1895. 136.

vések. Bizonyság az is, hogy három év múlva erről a vidékről indult el Várkonyi vagyonegyenlősítő-felosztó mozgalma.

A társadalmi egyenlőség két, ősi hagyományokra visszanyúló irányzata: a kommunisztikus-közösítő és az egalitárius-osztozó eszmeileg kiforratlanul és tisztázatlanul keveredett egymással az alföldi agrármozgalomban, habár az 1890-es évek első felében a szocialista elv és program volt az uralkodó. Hogy a két irányzat harmóniája fenntartható és együttes energiájuk a nagybirtok elleni forradalmi harcban egyesíthető lesz-e, az nagymértékben a szociáldemokrata párt vezető gárdájától függött.

II. FEJEZET

A DUALIZMUS VÁLSÁGÁNAK KEZDETEI A 19. SZÁZAD VÉGÉN

1. A SZÁZADVÉG NACIONALIZMUSA

A BÁNFFY-KORMÁNY BEMUTATKOZÁSA

1895. január 11-i táviratában Ferenc József rezignáltan közölte Kálnoky külügyminiszterrel több hetes kormányalakítási tárgyalásainak sovány eredményét: „Más választás, sajnos, nem maradt, mint Bánffy, aki a párt támogatását élvezi. Bármennyire nem kielégítő megoldás légyen is ez, pillanatnyilag nincs más."[1] Pedig az uralkodó ezúttal erősen exponálta magát a kedvelt Khuen-Héderváry és egy konzervatív irányváltás mellett. Végül is kompromisszum született: a választás a képviselőház elnökére, báró Bánffy Dezsőre esett, akit mindenki jelentéktelennek és alkalmatlannak tartott, tehát átmeneti megoldásként elfogadott.

Bánffy erdélyi arisztokrata volt, a patinás nevű, de szegényebb sorú félmágnások közül. Az erdélyi miliőben, a kolozsvári református kollégiumban liberális eszméket és erős nemzeti öntudatot szívott magába, amelyet hosszú közigazgatási pályafutása alatt autokratikus és soviniszta elemekkel töltött meg. Mint Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód megyék főispánja, erős kezű adminisztrációt valósított meg, megyéiben a nemzetiségiek kiszorultak minden pozícióból. „Mint a magyar sovinizmus leghatározottabb képviselője... kérlelhetetlenül érvényesítette a magyar állam hatalmát."[2] Ezzel vívta ki a „dobokai basa" gúnynevet, a kormány kegyét és a nemzetiségek gyűlöletét. A Kossuth temetéséről való tüntető

[1] Ferenc József távirata Kálnokynak, 1895. január 11. Országos Levéltár. Kabinettsarchiv, Geheimakten. Pápay hagyaték (továbbiakban: OL Pápay hagyaték). Karton 24.

[2] GYULAI D. KÁLMÁN, Losonczy Bánffy Dezső élete. Marosvásárhely, 1913. 16.

távolmaradásával megnyerte az uralkodó bizalmát is, aki a „nagy kabinet" menesztése után nem liberális elvektől és politikai önérzettől, hanem lojális ambícióktól fűtött adminisztrátort kívánt a kormányfői posztra. Bánffy, ha államférfiúi képességekkel nem is büszkélkedhetett, hosszú megyei pályafutása alatt nagy közigazgatási rutint szerzett. Ezt lefelé a megyékben bevált erőszakkal, a nagypolitikában viszont a Tisza-iskola ügyes taktikázásával alkalmazta. Főispán maradt, mondották róla, a kormányfői poszton is, aki az egész országot egy nagy megyeként kezelte, de ebben a minőségben az uralkodó körök várakozását felülmúló sikerekkel debütált. Kormányát — ez rátermettségére vallott — nem fényes nevekből, hanem a szürkékből válogatta össze. Wekerlétől a legfelső bizalmat élvező honvédelmi minisztert, Fejérváry Gézát vette át, és néhány hónapig Festetics Andort a földművelésügy élén, ahol majd 1895 novemberében az agráriusokkal rokonszenvező Darányi Ignác váltja fel; a belügyminiszteri tárcát Perczel Dezső, a Ház alelnöke, a pénzügyminiszterit Lukács László, Wekerle közepes tehetségű államtitkára, a vallás- és közoktatásügyit egy jogász, Wlassics Gyula, az igazságügyit Erdély Sándor, a kereskedelemügyit Dániel Ernő kapta.

A Bánffy-kormány kötött marsrutával indult. Az uralkodó, tartva attól, hogy Bánffy alatt „az ország ügyei veszedelmesen összebonyolódnak", maga állította össze a kormányprogram „vezérfonalát". E szerint az új kormánynak érintetlenül fenn kell tartania az 1867-es közjogi alapot, elsősorban a hadsereg közösségét és egységét; vállalnia kell a hadseregfejlesztésre vonatkozó korábbi megállapodásokból folyó kötelezettségeket; az egyházpolitikai törvényeket mérséklettel, az egyházak érzékenységét kímélve kell végrehajtani. A kormány elsőrendű feladata a függetlenségi párttal való kapcsolat megszakítása, a Kossuth-kultusz erélyes leküzdése, lehetőleg „kiirtása" és a „mind veszélyesebben növekvő munkásmozgalom, különösen az alföldi agrármozgalom" elnyomása, a „magyar állameszmét veszélyeztető, törvénytelen és felforgató" nemzetiségi agitáció üldözése, ugyanakkor azonban a nemzetiségek jogos kívánságainak (arányos közigazgatási alkalmazás, nyelvhasználat, iskolafejlesztés) méltánylása.[3]

[3] OL Pápay hagyaték. Karton 24. Közli: HANÁK PÉTER, Iratok az 1894—95. évi magyar kormányválság történetéhez. *Történelmi Szemle*, 1959. 3—4. sz. 347—348.

A kormány első gyakorlati ténykedése a szocialista mozgalom felügyeletének szigorítása volt. Perczel belügyminiszter január végén utasította a megyéket és a rendőrfőkapitányságokat, hogy ellenőrizzék a munkásegyleteket, kobozzák el a lázító röpiratokat, akadályozzák meg az agitációt. A miniszterelnökség kebelén belül felállított „nemzetiségi és szocialisztikus ügyeket intéző osztály" információkat gyűjtött a kormányfő számára a főbb eseményekről és intézkedésekről, hogy a hatalom egyöntetűen léphessen fel e mozgalmakkal szemben. Az ügyosztály, amelynek vezetője Jeszenszky Sándor, a Replica-per ügyésze volt, a helyi politikai és karhatalmi szervek segítségével ellenőriztette a nemzetiségi és a szocialista mozgalom minden lépését.

Az ügyosztály 1895. február végén háromnapos értekezletet szervezett az alföldi agrármozgalmak elleni kormányteendők felmérésére. Amíg az elnyomás tökéletesítését illetően egyöntetű, konkrét intézkedéseket határoztak el: a központosított irányítást, a fegyveres erő növelését, a szocialista szervezkedés és agitáció megakadályozását; addig a szociálpolitikai teendőket illetően többféle elképzelés merült fel: egyrészt a földéhség enyhítése telepítés, kishaszonbérlet útján, másrészt a munkaviszonyok javítása. A többség határozottan ellenezte a földjuttatást. „Nem földet, hanem munkát kell adni"[4], mondta a csongrádi főispán, mert a földszerzés megkönnyítése csak az étvágyat növeli. Ez az álláspont kerekedvén felül, a cselédtörvény revíziójára, a munkaszerződések szabályozására, a betegbiztosításra, a kirívó visszásságok megszüntetésére irányuló állami szociálpolitika tervét fogadták el. A minisztériumi tanácskozás irányát némiképpen módosította az 1895 májusában tartott III. Országos Gazdakongresszus, amely több bizottságban behatóan foglalkozott a „munkáskérdéssel". A kongresszus első határozata azt követelte, hogy „az alföldi agrárszocializmussal szemben a kormány szigorú rendészeti intézkedéseket alkalmazzon".[5] A szociálpolitikát illetően azonban messzebb ment a klasszikus liberalizmus elveitől nehezen mozduló kormányszerveknél. A szocializmussal szemben leghathatósabb ellenszerként a fogyasztási és hitelszövetkezetek, a felül-

[4] A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (továbbiakban: MMTVD). II. Bp. 1954. 251.

[5] Az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus története. I. Bp. 1895. 146.

ről irányított olvasókörök szervezését ajánlotta. Nem zárkózott el a telepítés elől sem. Az agrárius szellemű kongresszus úgy vélte, hogy a felülről irányított telepítés gazdasági, népesedési, politikai, sőt nemzeti szempontból is hasznos lehet.

A kormány azonban kevés hajlandóságot mutatott a korszerűbb szociálpolitikára, jobban bízott a hatalmi apparátusban. Az agrármozgalmi centrumok megszállása mellett a fő tüzet a szociáldemokratákra irányította. 1895 első hónapjaiban a korlátozó, megelőző és megtorló intézkedések özönét zúdította rájuk.

Betiltotta gyűléseiket, elkoboztatta röpirataikat, a „Magyarország jogtalan népéhez" c. röpirat szerzői, majd a hódmezővásárhelyi zendülők perét megbélyegző röpirat miatt az egész pártvezetőség ellen pert indíttatott. A Népszavát is sorozatos sajtóperekkel zaklatta, a terjesztés akadályozásával igyekezett tönkretenni. 1895-ben megtiltotta a május elsejei felvonulást, a rendőrséggel verette szét a tilalom ellenére tüntetőket. Nem kerülte el figyelmét a nacionalista befolyás alatt álló „nemzeti demokrata" csoport aktivizálódása sem. Bánffyból kibújt a provinciális taktikus: azt hitte, hogy hazafias frázisokkal és tapintatos államsegéllyel ellenpártot szervezhet a munkások körében. Aztán e téren is maradt a rendészeti eszközöknél.

AZ EGYHÁZPOLITIKA UTÓHULLÁMAI. AZ AGLIARDI-AFFÉR

Bármennyire taktikusan kezdte is Bánffy működését az egész uralkodó osztály egyetértését bíró szocializmusellenes és nacionalista intézkedésekkel és fenyegetésekkel, ettől még nem lett parlamentképes politikus. A kormánypárt liberális többsége lagymatagul támogatta, nem bízott képességeiben, nehezen viselte el, hogy Wekerle örökébe lépett. A függetlenségiek pedig közismert Habsburg-lojalitása, meg a Kossuth temetése elől való botrányos megszökése miatt nehezteltek rá. Ferenc József látva „a magyar parlamentben mutatkozó desolált jelenségeket és a mostani kormány tagadhatatlan gyöngeségét",[6] még március végén

[6] Kállay Béni levele Khuen-Héderváry Károlynak, 1895. március 11. OL Kállay Béni iratai. LII. cs. 12. tétel.

is attól tartott, hogy a kormány megbukik. Ebben a kritikus pillanatban, mintha csak a mennyből küldték volna Bánffy megmentésére, áprilisban magyarországi látogatásra érkezett az új pápai nuncius, Agliardi.

A bemutatkozó látogatás önmagában nem lett volna szokatlan, ha a nuncius a kiélezett helyzethez illő diplomáciai tapintattal viselkedett volna. Csakhogy Agliardi a Rampolla-vonal buzgó képviselője volt, és látogatását nem udvariassági gesztusnak, hanem a katolikus klérus és a frissen alakult Néppárt buzdítására szánta. A nuncius több ízben méltatta az egyházfők nemes küzdelmét, és elítélte a modern törvényhozás világi szellemét. Szűkebb körben elmondott beszédeiből olyan kijelentések szivárogtak ki, hogy „valamiként a középkor nemessége a kereszteshábórúk élére állott, úgy az arisztokráciára, különösen pedig Mária birodalmának nemességére ma is az a kötelesség hárul, hogy a modern törvényhozás ellen a kereszteshábórút vezesse".[7] A középkorra és a nemességre való hivatkozás disszonánsan csengett a liberalizmusára büszke politikai közvéleményben, a keresztes háború emlegetése pedig félreérthetetlen volt, az ország belügyeibe való beavatkozás, a szerveződő Néppárt melletti korteskedés ódiumát idézte Agliardira.

Bánffy felismerte, hogy önérzetes visszavágással most megnyerheti a közvéleményt. Mielőtt bárminő lépésre szánta volna el magát, kikérte Kálnoky véleményét. A külügyminiszter maga is „megrovandó tapintatlanságnak" minősítette a nuncius szereplését, és hajlandónak mutatkozott a Szentszéknél diplomáciai úton tiltakozni. Ezek után Bánffy a képviselőházban kijelentette, hogy benyomása szerint a nuncius túllépte hatáskörét. A külügyminiszterrel egyetértésben és közvetítésével a Szentszék tudomására hozta, hogy a nuncius ténykedése a „belügyekbe való beavatkozás látszatával bír". Kálnokyt kínosan érintette Bánffy nyilatkozata, amely csak annyiban tért el a valóságtól, hogy megtörténtnek jelezte a szándékolt diplomáciai lépést. Mentegetőzése során azonban egy rutinos diplomatától szokatlan módon elragadtatta magát: sajtónyilatkozatában eléggé otromba formában meghazudtolta Bánffyt.

Kálnoky nem számolt azzal, hogy nyilatkozata a magyar miniszterelnök alkotmányos állását, vagyis a közjogi viszony érzékeny pontját érinti. Ezzel az ügy az egyházpolitika teréről a közjogi gravamenek

[7] Salacz Gábor, Az Agliardi-affaire. Bp. 1941. 6.

hagyományos hadiútjára terelődött: az Agliardi-afférból Kálnoky—Bánffy-affér lett. Bármit tartottak is Bánffy képességei felől a hazai politika korifeusai, itt a magyar miniszterelnök tekintélyéről volt szó, ergo: elégtételt követeltek. Bánffy, amikor csupán szűkszavú helyreigazítást, de elégtételt nem kapott, a kormány lemondásával fenyegetőzött.

Ferenc József, tekintettel az összebonyolódott ausztriai és a felettébb labilis magyarországi helyzetre, inkább a szívének kedves Kálnokyt áldozta fel: május 16-án elfogadta lemondását és helyébe Agenor Gołuchowski grófot nevezte ki. Az egyházpolitika végjátéka tehát a klasszikus fordulattal zárul: a hősöket eléri a közjogi félrendezés végzete, az ex machina előlépő uralkodó helyreállítja a megsértett politikai rendet, az 1867-es dualizmust.

Kálnoky megbuktatásával és Agliardi egy év múlva bekövetkezett visszahívásával Bánffy látványos győzelmet aratott. Megerősödött pozíciójában nagyobb nehézség nélkül keresztülvitte, hogy az elintézetlen egyházpolitikai javaslatok 1895 őszén, csekély módosítással törvényerőre emelkedjenek. A végrehajtás során a kormány messzemenően kímélte az egyházi érdekeket, igyekezett megbékíteni a klérust, ami azonban csak a főpapság egy részénél sikerült. A liberális közvéleményben azonban presztízst és pozíciót nyert, és ezt a nyereséget akarta Bánffy az uralkodó- és a középosztály zömének tetsző erélyes nemzetiségi politikával és a magyar nemzeti nagyság kultuszával megszilárdítani.

A BÁNFFY-KORMÁNY NEMZETISÉGI POLITIKÁJA

Az erdélyi kálvinista szokatlan dinasztiahűségét az erdélyi földbirtokos nemzetiségpolitikája motiválta, ezért mélyen elítélte a céltudatos, sovén nemzeti politikára káros közjogi ellenzékieskedés illúzionizmusát, szélmalomharcát. „Tervszerűtlenség, kapkodás és az aggodalmas jelenségek gőgös lenézése, vagy fejvesztett rémüldözés",[8] így

[8] A Bánffy Dezső nemzetiségi politikája című névtelenül megjelent röpiratból — szerzője Jancsó Benedek — idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. 1892—1900. Bp. 1956. 816.

jellemezte elődei nemzetiségi politikáját. Nem a dualizmuson, hanem a magyar társadalom közömbösségén, szalmaláng természetén, s a kormányzat tervszerűtlen politikáján kell „erős, céltudatos soviniszta munkálkodással" változtatni. Le kell számolni a jogállam ideális és doktrinér teóriáival. „Jogállamról fantáziálni... veszedelmes", ily módon nem lehet az „egységes magyar nemzeti államot" megvalósítani[9]. Ehelyett minden területen, a törvényhozásban és közigazgatásban, a gazdaságpolitikában, a nevelésben, az egyházban és a kulturális életben minden eszközt a magyar nemzeti állam megalkotására kell összpontosítani. E koncepció nem volt új. Leplezetlenségében, mint kormányprogram, mégis az Eötvös—Deák-féle nemzetiségi politikával való szakítást jelentette. A Memorandum-per elítéltjeinek adott kegyelem után terjedelmes felterjesztésben fejtette ki, hogy a gyengeség látszatának elkerülése végett szigorítani kell a nemzetiségi üzelmek felvigyázatát, és el kell érni, hogy a román kormány szüntesse meg az erdélyi ortodox egyháznak és iskoláinak folyósított szubvenciót. Bánffy szétrobbantotta a román nemzeti komitét, támadást intézett a román és más nemzetiségű kulturális intézmények, egyesületek ellen. A fokozódó elnyomásra a nemzetiségek összehangolt fellépéssel, közös nyilatkozattal válaszoltak. Gondos előkészítés után 1895. augusztus 10-én nyílt meg a román, szlovák és szerb politikusok által szervezett nemzetiségi kongresszus, hogy közös védelmet szervezzen a veszély ellen, amely „Magyarország többségben levő népeinek létfeltételeit" fenyegeti. A valamennyi magyarországi nemzet közös elvi alapjának és programjának szánt nyilatkozat hangsúlyozza, hogy a nem magyar népek törvényes eszközökkel, az ország integritását tiszteletben tartva kívánnak küzdeni nemzeti jogaikért, de nem fogadják el a „magyar nemzeti államesmét", mert az ellentmond a soknemzetiségű ország történeti fejlődésének és etnikai viszonyainak. Magyarország állami jellegét „csak az egy egésszé kapcsolt népek összessége adhatja meg".[10]

A kongresszus a magyar jellegű centralista államszervezet helyett a megyei beosztáson — illetve a nyelvhatároknak megfelelően átalakított megyéken — alapuló nemzeti önrendelkezés bevezetését javasolta. Az

[9] Bánffy Dezső, Magyar nemzetiségi politika. Bp. 1903. 19—20.

[10] Közli: Kemény G. Gábor, Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. 1892—1900. Bp. 1956. 379.

önrendelkezés keretében valamennyi együttélő nép nyelve használható legyen a közigazgatásban és a bíráskodásban. A nyilatkozat a továbbiakban követelte az általános választójog bevezetését, a választókerületek igazságosabb beosztását, a nem magyar népek egyházi és iskolai önkormányzatának tiszteletben tartását, kulturális intézményeik állami fenntartását és egy tárca nélküli miniszter kinevezését. Elhatározta végül, hogy az európai közvéleményt folyamatosan tájékoztatja a magyarországi nemzetiségi viszonyokról.

A határozatok végrehajtására 12 tagú bizottságot választottak. A bizottság ritkán ülésezett, olykor Bánffy sérelmes intézkedései ellen, de érdemleges tevékenységet nem fejtett ki. A század végére elsorvadt a nem magyar népek politikai együttműködésének ez a szervezeti formája. A Memorandum-mozgalom és a belőle sarjadt nemzetiségi kongresszus nem új szakasz kezdete, hanem egy eredményekben szűkölködő visszavonulási korszak lezárása volt. A századvégen bebizonyosodott, hogy eredménytelen a passzív ellenállás taktikája, amely az 1867-ben teremtett realitás, a dualista rendszer puszta tagadásával, az uralkodóra, a bécsi udvarra, a Lajtán túli birodalomrész dualizmusellenes erőire támaszkodva, vagy az anyaországok — Románia, Szerbia —, illetve a Monarchia határain kívüli Oroszország segítségére támaszkodva kívánt rendszerváltozást elérni. E kudarcokba és közönybe fulladt politikai vonal eredményeképpen a nemzetiségek kiszorultak az országos közéletből, vezetőik elszigetelődtek. A nemzeti politika ezekben az évtizedekben szűk — néhány száz, legfeljebb néhány ezer főnyi, saját népük középrétegeitől, parasztságától elszigetelődött — értelmiségi-polgári elitcsoportokra korlátozódott.

A nemzetiségi mozgalmak és pártok meggyengülése megkönnyítette Bánffy dolgát. Az 1895. évi nemzetiségi kongresszus kívánságairól tárgyalni sem volt hajlandó. Magyarország államjogi alapjával, a dualizmussal, mondotta, semmiféle „federalisztikus velleitások" nem férnek össze, a dualizmus „rögtön lehetetlenné válnék, ha Magyarországon az egységes és oszthatatlan politikai nemzet eszméjét elejtenők és ha a nemzetiségek mint politikai individualitások érvényre jutnának". Minden engedékenység „kompromittálná a jövőt".[11] Ennek érdekében

[11] Uo. 383.

eljárást indítottak a kongresszus egyes küldöttei ellen, a végrehajtó bizottság tevékenységét, s további kongresszusokat nem engedélyeztek.

A nemzetiségi elnyomás legsúlyosabban a kultúrpolitikában érvényesült. Az iskolai és a közéleti magyarosítás soha oktalanabb megszállottsággal nem folyt, mint Bánffy idején. A múlt század utolsó évtizedében a nem magyar oktatási nyelvű iskolák száma 4954-ről 3296-ra — 30-ról 20%-ra — csökkent. Minthogy a teljes államosítás anyagi és politikai okokból megvalósíthatatlan volt, a kormány legalább az ellenőrzés jogát igyekezett kiterjeszteni a felekezeti iskolákra. Evégett vezették be az 1890-es évektől az iskolák és a tanítók állami szubvencionálását, ami bizonyos ellenőrzési és befolyásolási lehetőséget biztosított a minisztériumnak és a tanfelügyelőségeknek. Bánffy különösen erőltette a nemzetiségi iskolák ellenőrzését. Betiltotta a brassói középiskolának nyújtott román állami szubvenciót, ami nagy visszatetszést keltett Romániában, még diplomáciai ügy is kerekedett belőle. A magyarosítás nem szorítkozott a hivatalra és az iskolára. A külsődlegességek iránt fogékony magyarosító buzgalma kiterjedt a családi és a helynevekre is. Hatóságok és társadalmi szervezetek ösztönözték az asszimiláltak névmagyarosítását. Egy 1898-ban hozott törvény megszüntette a helységek kétnevűségét. A névadást a belügyminiszterre bízta, ami annyit jelentett, hogy a század végétől a tisztán nemzetiségi vidékeken is megindult a helységnevek magyarosítása.

A vezető réteg és a nacionalista beállítottságú középosztály általában helyeselte Bánffy nemzetiségi politikáját. A Memorandum-per idején a megyék és a városok nagy része kérvénnyel fordult a képviselőházhoz, a nemzetiségi törvény eltörlését vagy liberalizmusának korlátozását, a büntetőtörvénykönyv nemzeti izgatásra vonatkozó rendelkezéseinek, a sajtójogi eljárásnak a szigorítását, az előzetes sajtócenzúra bevezetését, az ortodox egyházak önkormányzatának megszüntetését, a nemzetiségi pénzintézetek ellenőrzését, a közigazgatás és az iskolák államosítását követelte. A magyar társadalom zöme, a liberális polgárság is a „magyar állameszme", az állami mindenhatóság bűvöletében élt, ennek oltárán rendre feláldozta a demokratikus szabadságjogokat: maga növelte nagyra az etatizmust, amely aztán nem is olyan sokára a liberalizmussal együtt a baloldali polgári ellenzéket is elnyelte.

A MILLENNIUM

Több éves előkészítés után 1896-ban ünnepelték meg a Millenniumot. Küzdelmes, gyakran a fennmaradást is kétessé tevő évezred állt a magyarság, a békés alkotómunka eredményeiben gazdag emberöltő, az ünneplő nemzedék mögött. E viszontagságokkal teli, a megmaradásért és felemelkedésért hozott áldozatokban gazdag évezred jogos büszkeséggel tölthette el a nemzetet; egyúttal az ezeréves örökség értékeinek számbavételére késztethette, és szembenézésre a jövő reális esélyeivel. A politikai vezető rétegben azonban eltompult a nemzeti önismeret, megfogyatkozott a reális helyzetfelismerés készsége. A Millenniumot nem a haladó nemzeti és társadalmi küzdelmek és gondolatok felelevenítésére, hanem a „magyar állameszme" propagálására szánták, reprezentatív alkalomnak arra, hogy ország-világ előtt erőt és nagyságot mutassanak, a magyar népben a nemzeti büszkeséget a dinasztiahűséggel, a nemzetiségekben a dinasztiahűséget a magyar hegemónia elismerésével párosítsák.

A kormány az előkészítés során arra törekedett, hogy disszonáns politikai hangzavar, rendbontás ne zavarja meg a látványos ünnepséget. A parlamenti ellenzékkel simán ment a megegyezés. Maga Apponyi javasolta, hogy az országgyűlési pártok nyújtsanak békejobbot egymásnak, e szent esztendőben némuljon el a pártos viszály a magyarok között, s a „Treuga Dei" (Isten békéje) ünnepi csendjében üljék meg az évfordulót. A szociáldemokrata párt vezetőségét részben fenyegetéssel, részben némi engedékenységgel sikerült a „rendbontás" szándékáról lebeszélni. A pártvezetőség kijelentette, hogy a Millenniumot nem burzsoá, hanem kultúrünnepnek tekinti, a kiállítást tüntetéssel vagy arra ösztönző agitációval nem zavarja meg, és igyekszik bebizonyítani: a szociáldemokrata párt nem romboló, hanem haladó párt. A Millenniummal kapcsolatos gyűléseken a békés kultúrünnep jelentőségét méltatták, ámbár az ünnepségek tiszteletben tartása fejében nagyobb mozgási szabadságot kívántak.

A nemzetiségek politikai vezetői bojkottálták a Millenniumot, sőt tiltakoztak a magyar nacionalista hegemónia jegyében való megünneplése ellen. „Amikor egyszer beteljesedik vágyunk, és Magyarországot természetes etnikai és történeti viszonyainak megfelelő alapokra helyezve

láthatjuk, ahol valóban keresztül vinnék a nemzetiségek egyenjogúságát..., ahol Magyarország általában nemcsak egy néptörzs országa volna, hanem a régi, tiszteletreméltó Hungaria, akkor mi is szívesen ünnepelnők a magyar állam ezeréves fennállását."[12] Az óváson túlmenő tüntetésekkel azonban a nemzetiségi pártok sem zavarták meg az ünnepségeket.

1895. december 31-én éjfélkor az ország egész területén egyszerre megkonduló harangok zúgása köszöntötte az ezredévet. 1896. április 21-én a képviselőház ünnepi ülése törvénybe iktatta a honalapítás évezredes emlékének megörökítését, hálát adva az isteni gondviselésnek, Árpád fejedelemnek és Ferenc Józsefnek érdemeikért és kegyelmes támogatásukért. Május 2-án, tündöklő pompával, az uralkodóház tagjainak, a Monarchia tábornokainak, vezető politikusainak és egyéb méltóságainak jelenlétében nyitotta meg Ferenc József a millenáris kiállítást. Hatalmas költséggel, külön erre a célra rendezték és építették ki, nagyjából a mai formájában, a Városligetet. A kiállítás valóban impozáns volt, Magyarország civilizációs felzárkózását és anyagi jólétét mutatta. A hatást a nagyszabású építkezések panorámája fokozta. A Nagykörutat teljes hosszában, a Margit-hídtól a Boráros térig átadták a forgalomnak, megindult a kontinens első földalatti villamosa, felavatták a Ferenc József (ma: Szabadság)-hídat, kiépítették a rakpartot, megkezdték a királyi vár újjáépítését. Ezeken kívül színpompás és frázisdús ünnepségek követték egymást: hálaadó istentisztelet a Mátyás-templomban, Liszt koronázási miséjével, a hercegprímás ünnepi beszédével. Június 8-án, a koronázás évfordulóján az úri Magyarország hódolt Ferenc József előtt: a vármegyék és a városok küldöttei, az arisztokrácia tagjai díszmagyarban, prémekben, tollforgós kalpagokban, történelmi mezbe öltözött lovasbandériumokkal vonultak fel a főváros utcáin. Az országházban Szilágyi Dezső méltatta a király és a nemzet egymásra találásának, törekvései azonosságának jelentőségét: ez beláthatatlan időkre biztosítja a magyar állam ősi szabadságát és egységét.

Az év folyamán Ferenc József a román és szerb király jelenlétében — Szekfű szavaival: „mint egy középkori magyar király balkáni vazal-

[12] Uo. '75.

lusaitól kísérve"[13] — ünnepélyesen megnyitotta az újonnan szabályozott Vaskaput. A király, az udvar, a Bécsben székelő diplomaták az év nagy részét Budapesten töltötték, itt tartották az Interparlamentáris Unió ülését. Úgy tűnt, mintha Mátyás király birodalmának ábrándja valósult volna meg: Magyarország a dunai Monarchia súlypontja, Budapest a székvárosa.

A NAGYHATALMI NACIONALIZMUS

A Millennium fényei és tüzei mögött céltudatos elgondolás állott: Magyarország megnövekedett hatalmi erejének felmutatása, Monarchián belüli vezető szerepre való elhivatottságának bizonyítása. A nagyhatalmi nacionalizmus meghirdetése bizonyos fokig eltérést jelentett az eredeti hatvanhetes koncepciótól. Deák és hívei az 1860-as években a Monarchiától való elszakadást sem kivihetőnek, sem kívánatosnak nem tartván, a birodalom keretein belüli állami önállóság alkotmányos biztosítékainak megszerzésére törekedtek. Az a gondolat persze, hogy a Habsburgok monarchiájának Magyarország a természetes súlypontja, a dinasztiának a magyarság a legszilárdabb bázisa, már a reformkorban felmerült és potenciálisan benne rejlett a hatvanhetes koncepcióban is. Az óvatos és szkeptikus Deákkal szemben ez a gondolat több-kevesebb következetességgel, ki nem mondott kormányzati elvként érvényesült Andrássy Gyula és Tisza Kálmán politikájában. Bánffy szintén a monarchiai közösség hatvanhetes értelmezéséből indul ki. A „magyar nemzet" — írta — csak úgy maradhat fenn, ha a magyar állam egységes és egynemzetiségű lesz. A megvalósítás egyedül lehetséges politikai kerete: a kettős Monarchia. „A magára hagyatott Magyarország a szomszédok politikai játéklabdájává" válnék. A szorosan vett „magyar nemzeti érdek nagyhatalmi állást követel: S nagyhatalmat csak Ausztriával együtt alkothatunk".[14] A dinasztia is csak a „legsovinisztikusabb értelemben vett" magyar „nemzeti" államra építheti bizton jövőjét. A közép-európai állapotok kényszerítőleg parancsolják a Monarchia súlypontjának Budapestre való áthelyezését, egy „magyar—osztrák

[13] Szekfű Gyula, Magyar történet. 3. kiad. V. Bp. 1936. 507.
[14] Bánffy Dezső, Magyar nemzetiségi politika. Bp. 1903. 2., 3., 11., 22., 76.

birodalom" létesítését. A magyar soviniszta célok valóra váltásának tehát, vallja Bánffy, a dualizmus nem béklyója, hanem talpköve.

A nagyhatalmi nacionalizmus érveit és céljait szélesebb látókörrel, színvonalasabban fogalmazta meg ifjabb Andrássy Gyula „Az 1867-iki kiegyezésről" c. pályadíjas munkájában. Andrássy nem a nemzetiségelnyomó nacionalizmus platformján akarja a vezető réteg politikai egységét összehozni, hiszen az ebbéli egység fölös bősége ellenére sem sikerült eddig a kiegyezés óta fennálló közjogi ellentéteket áthidalni. Ő a lefolyt három évtized eredményeire hivatkozva, észérvekkel kívánta a dualizmus változatlan fenntartásának szükségességéről meggyőzni a nemzeti ellenzéket. A mai rendszer „minden megbolygatása, megváltoztatásának minden kísérlete már önmagában is nagy veszélyekkel jár". Ennek csak az teheti ki nemzetét, „akinek az a meggyőződése, hogy a mai rendszer a nemzet fejlődését végképp megakasztja".[15] Ilyet viszont a tények józan reális mérlegelése alapján egyetlen hazafi sem állíthat. Meddő tagadás helyett arra kell törekednünk, hogy „a közös intézmények terén oly álláshoz jussunk, hogy ott a mi befolyásunk legyen a döntő". Az organikus fejlődés úgyis a magyarságot erősíti. „A monarchia erőviszonyai természetessé és érdekei kívánatossá teszik, hogy benne politikai tekintetben mi vigyük a vezető szerepet. Mi nagy múltú, egységes államot alkotunk. Ausztria a nemzetiségeknek és tartományoknak mozaikja, belső egység nélkül... Ezen kívül a magyar faj a politikai, az államfönntartó képesség dolgában messze túlszárnyalja a velünk szövetkezett népeket."[16] Nem lerombolni vagy bolygatni kell tehát, hanem erősíteni és meghódítani a közös intézményeket, és akkor idők rendjén a magyar lesz a Monarchia vezető nemzete.

A koncepciót illetően teljesen megegyezett Andrássyval nagy tekintélyű pályatársa és ellenlábasa, Tisza István, legfeljebb a külpolitikai vonatkozásokat húzta erősebben alá. „Nekünk magyaroknak — mondotta 1899. január elsejei köszöntőjében — fizikai erőnk csekély azon nagy feladatokhoz, amelyeket az isteni gondviselés s a világtörténelem vaslogikája rótt a nemzetre." „Ezt a hivatást a magyar nemzet más-

[15] Andrássy Gyula, Az 1867-iki kiegyezésről. Bp. 1896. 97., 114.
[16] Uo. 416—417.

kép nem oldhatja meg, mint hogyha a paritás alapján döntő befolyással bíró tagja marad egy olyan szervezetnek, amely elég erős arra, hogy mint európai nagyhatalmasság döntő súllyal dobja a mérlegbe szavát." Vagyis: a Monarchiának. Éppen a közelmúlt ausztriai bonyodalmai, belzavarai miatt „általánossá vált a meggyőződés itt benn, és künn az ország határain kívül, hogy ennek a monarchiának biztos alapját, biztos gerincét a magyar nemzet képezheti".[17] Következésképpen jól felfogott nemzeti érdek a közös hadsereg fejlesztése, egységének, harcképességének növelése.

A századvég kormánypárti politikusai számára tehát a dualizmus már nem az európai konstellációk kényszere miatt relatíve kedvező állami keret, mint az 1860-as évek liberális nemzedéke számára volt, hanem abszolút értelemben a legjobb államrendszer, éspedig nemcsak a hatalmi és a területi birtokállomány megőrzése, hanem nagyhatalmi nacionalista célok megvalósítása érdekében is. Az a felismerés, hogy a magyarság gyenge a teljes függetlenség és a belső hegemónia egyidejű kivívására és megtartására, Deáknak a célok korlátozását, a fizikai erővel arányos kompromisszumot tanácsolta. A századvég vezető gárdáját az erő és a cél meg nem felelése nem a célok mérséklésére, hanem az erő hatalmi eszközökkel, a Monarchia hatalmi súlyával való növelésére ösztönözte.

A századvégen a nagyhatalmi nacionalizmus sajátos változata alakult ki Bécsben. Egyes udvari főméltóságok, és főként a közös kormányszervek magyar tisztviselői a császári székvárosból alátekintve még provinciálisabbnak, még károsabbnak ítélték a hazai nemzeti ellenzék jogi formalitásokon nyargaló alkotmányvédelmét. Szerintük elhibázott taktika a nemzet erejét az állami különállás körülbástyázására, a törvényhozó hatalom birtoklására összpontosítani, hiszen a tényleges hatalom úgyis a birodalom központi igazgatási és fegyveres apparátusának kezében van. A magyar hegemónia megszerzésének legbiztosabb útja a közös kormányszervek, a hadsereg kulcspozícióinak megszerzése, az udvar megnyerése. Ez a gondolat sok elemében Andrássy Gyulától, a külügyminisztertől ered, kifejlesztője és szívós képviselője Kállay Benjámin volt. Kállay a Balkánon diplomata, itthon konzer-

[17] Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. I. Szerk. BARABÁSI KUN JÓZSEF. Bp. 1930. 561., 705.

vatív képviselő, majd 1882-től 1903-ig közös pénzügyminiszter, egyúttal Ferenc József informális tanácsadó csoportjának tagja. Ő a feje és irányító szelleme annak a magát „realistának" nevező bécsi körnek, amely birodalmi szemlélettel képviselte a magyar nacionalizmust. Kállay előtt — írta róla famulusa, Thallóczy Lajos — „nem az a kis táblabírák által isten jóvoltából nyomoréknak megtartott dualisztikus Magyarország lebegett: benne élt a hit, hogy ez a faj, s hazája életre, nagy célokra van hivatva".[18] A magyarság monarchiai uralma az az ábránd, amely „nekünk, realistáknak is vigasztalásul szolgál, ...Kállaynál a jövő aktuális programját képezte". Kállay Tisza Kálmánt „kicsinyes pártpolitikusnak" tartotta. Pedig helyes politikával „egy nagyhatalom összes eszközeit a magunk érdekében használhattuk volna fel, mi lettünk volna a központ. Staat Ungarn gennant Oesterreich—Ungarn, ez lett volna a monarchiából. Ez lett volna erő és hatalom forrása."[19]

A századforduló idején és a következő évtizedben a bécsi magyar kör, elsősorban Thallóczy és az általa támogatott történészek, Károlyi Árpád, Szekfű Gyula a birodalmi magyar nacionalizmus szószólói, történeti koncepciójának kidolgozói lettek. Mondhatni, szinte a tudományos kutatómunka során ismerték fel a központi kormányszervek óriási jelentőségét, tényleges hatalmi súlyát a magyar országgyűléssel szemben, amelynek szerepét a magyar köztudat, úgy vélték, önáltató módon túlbecsüli. Szerintük a fő veszélyt Bécsben nem a centralisztikus osztrák közjogászok, nem a magyarellenes parlamenti szónokok jelentik, hanem a központi apparátust megszálló németek, szlávok. Ezeket a hatalmi szerveket kellene meghódítani, nem pedig vérmes kortesbeszédekben önállóságot követelni. Ez a látszatra ésszerű gondolatsor a valóságban egy illúzión — a Monarchia nagyhatalmi stabilitásán — belüli illúzió volt: a magyar hegemónia légvárát építgette.

A bécsi „realisták" birodalmi koncepciójával vetekedtek a budapesti birodalomalapítók ábrándos tervei. A magyar vezető rétegben a századforduló idején kialakult egy szélsőséges csoport. A soviniszta ultrák tovább feszítették — és szétfeszítették — a nagyhatalmi gondolat

[18] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Thallóczy Lajos naplófeljegyzése (továbbiakban: OSZKK Thallóczy-napló). Quart. Hung. 2459. I. Melléklet, 39.
[19] Uo. I. 426.

logikai konstrukcióját: elég erősnek tartották a magyarságot a nemzetiségek beolvasztására is, az osztrák-németség hegemóniájának átvételére is. A magyarság előtt, írta népszerű könyvében Hoitsy Pál, a védekezés és hódolás, vagy a hódítás és terjeszkedés alternatívája áll. Tehát az utóbbit kell választania: a magyarság „meg fogja gyarapítani országát kiválólag a Balkán félsziget egyes tartományaival".[20]

A századforduló éveiben alapították meg azt a középkori magyar birodalmat, amelynek partjait három tenger mosta, s ezt a fikciót telepítették vissza Nagy Lajos egy évtizedes lengyel—magyar dinasztikus uniójának, vagy Mátyás két évtizedes csehországi királyságának korába. Ha a reformkorban és az abszolutizmus idején Hunyadi János volt a kedvelt történeti téma és drámahős, a vereség után László a tragédia szimbóluma, a századvégen Mátyás király jött divatba, birodalma lett az eszménykép. Ez a birodalom foglalta el a Habsburgok monarchiájának a helyét vagy örökét. Az osztrák imperializmusnak, írta Rákosi Jenő, sem történelmi alapja, sem politikai és katonai értéke nincs. „Ez az imperializmus nem képes megvédelmezni semmit... önmagát sem..., s amire támaszkodik, a hadsereg, csak akkor erős, ha Magyarország lelke költözik abba." „Értse meg valahára a vén Európa, hogy a Habsburgok hatalmának alapja és ereje Magyarország... És ha Európának szüksége van a Közép-Dunánál igazi nagyhatalomra, e nagyhatalmat csak az a Magyarország-Ausztria valósíthatja meg, melyben a vezető szerep a gyorsan kibontakozó és fejlődő magyaroké, nem pedig a hanyatló és visszafejlődő németeké."[21] Nem kellett hozzá sok, csupán néhány év, néhány brosúra, s ez a birodalom a Magyarország-Ausztria nevet Nagy-Magyarországra változtatta, és céljául immár nemcsak a monarchiai, hanem a kelet-közép-európai vezető szerep kivívását, és a határokon túli magyarosítást tűzte ki.

Igaza lehet persze Szekfűnek, hogy ez az önálló magyar imperializmus „szófiabeszéd volt", homályos, szétfolyó programok, fantasztikus vágyak, gyermekded illúziók beteg kavaréka.[22] Igaz, a magyar imperializ-

[20] Hoitsy Pál, Nagy-Magyarország. A magyar történet jövő századai. Bp. 1902. 78.

[21] Az osztrák imperializmus. *Budapesti Hírlap*, 1905. július 27.

[22] Szekfű Gyula, Három nemzedék. 5. kiad. Bp. 1938. 309.

mus a kisnépi adottságok rideg valóságától, és a változatlan dualizmus hatalmi biztonságának látszólagos realitásától elszakadva, a realitások fölött lebegő légvár volt. De légvár is lehet reális tudattartalom és benne valóságos várként funkcionálhat. Az önálló magyar nagyhatalmi gondolat esetében a valóság a hazai nemzetiségi elnyomás, a „hazafiság terrorja" volt, a funkció pedig a soviniszta közvéleményteremtés, a Duna-völgyi népek közti béke, és a demokratikus fejlődés gondolatának elfojtása volt.

A nagyhatalmi nacionalizmus népszerűségét a dualizmushoz való ragaszkodás és az egész Monarchiával való érzelmi azonosulás képtelensége korlátozta. A középrétegekbe azáltal hatolt be, hogy ideológiája széles sávon érintkezett a függetlenségi párt által is terjesztett mítoszokkal és hivatástudattal. Történeti előzményként megtartotta az istváni államalkotó küldetést és a kereszténység védőpajzsa missziót, de ezeket a nagyhatalmi nacionalizmus igényei szerint korszerűsítette. Az új hivatás az erős, egységes magyar nemzeti állam megalkotása, amely e tájon a szabadság talpköve, védelmezője, a szomszédos kis államok szabadságának biztosítéka. E nacionalista hivatástudat belső funkcióját jól fogalmazta meg Grünwald Béla, a kor neves történész politikusa: a magyarság, amikor az „önálló fejlődésre képtelen, s alatta álló kis népfajokat asszimilálja, s egy magasabban álló népfajba olvasztja, az emberiségnek szolgál, mint a civilizáció bajnoka".[23] A külső funkciót Tisza István fogalmazta meg autentikusan: az újra megtalált hivatás az, hogy a magyar nemzet a Balkánon megakadályozzon minden olyan alakulást, amely „egy nagy egységes birodalom ércgyűrűjét vonná határaink köré", és hogy a balkáni kis népek bennünk, nálunk találjanak támaszt és védelmet.[24]

A szabadságszeretet, a veszélyeztetettség érzése, a kivételes politikai tehetség és elhivatottság, a hazafiság jelképei olyan mitikus és propagandisztikus közvetítők voltak, amelyek a nagyhatalmi nacionalizmust összekapcsolták a századvégi függetlenségi nacionalizmus nagy tömeghatású, közvéleményformáló áramlataival.

[23] Idézi: SZEKFŰ GYULA, Magyar történet. 3. kiad. V. Bp. 1936. 569.

[24] Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. I. Szerk. BARABÁSI KUN JÓZSEF. Bp. 1930. 705.

PÁRTRENDSZER A SZÁZAD VÉGÉN

A Millennium évének vége felé választási csatazaj verte fel a „Treuga Dei" csendjét. A választások után szokatlanul heves, újabb kormányválságba torkolló pártharcok robbantak ki. Miért éppen a nemzetiségi és népelnyomásban jeleskedő Bánffy, a nacionalista etatizmus bajnoka ellen támadt fel ilyen erővel a vezető réteg és a közvélemény zömének ellenzékisége? A válaszhoz meg kell kísérelnünk a korabeli pártviszonyok áttekintését.

Politikai pártok és parlamentarizmus Magyarországon nem a nyugati minták után másolt, hanem alapjában véve szervesen fejlődött intézmények voltak. A reformkor küzdelmeiben, az önállóság védelmében és a politikai közélet szervezésében liberalizmus és nacionalizmus olyannyira összefonódott, hogy a konzervativizmus mint eleve nemzetietlen irányzat, sikeres pártalakításra a kiegyezés idején is használhatatlannak bizonyult. A dualista rendszert csupán szabadelvű programmal lehetett kiépíteni és képviselni, amint a nemzeti ellenzékiség is csupán liberális alapon szerveződött. A dualista rendszerben tehát — ez közismert — a pártmegoszlás rendező elve a közjogi kérdés, vagyis a hatvanhéthez, illetve a negyvennyolchoz való viszony volt. E közjogi dualitás mögött azonban nagyjából körülhatárolható társadalmi rétegek, érdekek és társadalompszichológiai magatartások álltak. A hatvanhetes kormánypárt jellegadó gerincét az arisztokrácia, a vagyonos nagy- és középbirtokos osztály és a kialakuló nagypolgárság alkotta, a függetlenségi ellenzék vezető rétege pedig a szerényebb rangú és vagyonú közép- és kisbirtokos rétegből, a nemesi értelmiségből és a középpolgárságból került ki. Annak a struktúrának, amelyben a duális politikai megoszlás nagyjából egybeesik a vezető rétegek társadalmi réteghatáraival, választóvonalaival, klasszikus politikai formája a kétpártrendszer. Mit keresett akkor a közjogi dualitásra épülő magyarországi pártrendszerben kezdettől egy harmadik párt, előbb a balközép, majd a Mérsékelt Ellenzék és utóda, a Nemzeti Párt? Létüket sem világosan elkülönülő társadalmi érdek, sem a másik két párttól gyökeresen különböző világnézet nem indokolja, ami a nyugati országokban a hárompártrendszer főbb típusait létrehozta.

Magyarázatként önként kínálkozik a taktikai funkció, az ellenzékiség levezetése, a feszültségszabályozás, amint erre történészeink rámutattak. Ez a szerep olyan rendszerben nyerhet valóságos funkciót, amelyben a frontok bipolaritása ellenére sem valósulhat meg politikai váltógazdaság. A dualista Monarchia közjogi berendezése a nemzeti, a magyar vezető réteg konzervativizmusa pedig a szociális és a demokratikus politikai reformok alapján manőverező váltógazdaság lehetőségét lényegében kizárta. Minthogy a dualizmus léte, fennmaradása egyetlen párt uralmához kötődött, a rendszer stabilizálása, az időről időre felgyülemlő sokforrású ellenzékiség levezetése végett különösen szükség volt egy harmadik csoportosulásra, egy ingapártra, amely a szélső pólusok közti áramlást mindkét irányban közvetíti. Igaz, a kétpártrendszeres váltógazdaság klasszikus földjén, Angliában is fellépett időnként egy kisebb harmadik párt, de ez többnyire az egyik párt szövetségeseként a kétpártrendszer fenntartását segítette. Amíg tehát ott a harmadik párt a váltógazdaság időleges labilitásának kiegyensúlyozója, addig nálunk a váltógazdaság lehetetlenségének, tehát a rendszer labilitásának állandó korrektívuma volt.

Ez a hárompártrendszer a század végéig alapjában jól működött, egyének és csoportok áramlásával, disszidálásokkal és fúziókkal valamelyest enyhítette az egypárti kormányzással alig áthidalható konfliktusokat.

A kormányzó szabadelvű párt felépítésében és jellegében egy szűk uralkodó elit tipikus klubpártja volt, amely nem kívánt terjeszkedni. Szerepe a parlamenti fellépés összehangolására és a választási többség kimesterkedésére korlátozódott. Eme funkciójának és nagybirtokos—nagytőkés—magas rangú tisztviselői bázisának megfelelően, a pártnak nem volt sem tételesen rögzített programja, sem kiépített szervezete és apparátusa. A pártkör élén az elnök állt — az 1890-es években Podmaniczky Frigyes báró —, tagjai a képviselők, éspedig nemcsak az aktívak, hanem a mandátumhoz nem jutott potenciális jelöltek is. A pártügyeket — vagyis a választások előkészítését, a mandátumok és a kormánytól függő főbb hivatalok elosztását — a központi (végrehajtó) bizottság intézte. A megyeszékhelyen, nagyobb törvényhatósági jogú városokban szintén működtek szabadelvű körök, a helyi előkelőségekből és a lapszerkesztőkből válogatott tagsággal. Ezek a pártkörök alakították meg

a választási bizottságot (választmányt), volt némi beleszólásuk a képviselők jelölésébe, és a kisebb stallumok elosztásába.

A párt tényleges vezére nem a kör elnöke, hanem a mindenkori miniszterelnök volt. Alapjában tőle függött a képviselők, a főispánok kijelölése, ezektől pedig a helyi hivatalok, gyakran a választott tisztviselői posztok betöltése is. A párt informális szervezete tehát a közigazgatási apparátuson, a főispánon, a szolgabírón nyugodott. Minthogy a párthierarchia nagyjából egybeesett az államigazgatási függésrendszerrel, a pártszervezet felülről lefelé, a miniszterelnök-pártvezér autoritatív szelekciójától függően épült ki.

Ennek a pártstruktúrának nagy erőssége — de egyúttal belső bomlásának lehetséges forrása — az volt, hogy társadalmi befolyása döntően a kormánypárti nagybirtokosok és a magas klérus támogatásán nyugodott. Az 1890-es években, amint láttuk, a katolikus klérus zöme szembefordult a szabadelvű párttal, s a nagybirtokos bázis is meggyengült, megoszlott. Ezzel kapcsolatban szóltunk arról is, hogy a kormánypárt egysége, a vezérhez kötődő centralizmusa fellazult, soraiba behatolt „a nemzeti szellem". Még Szilágyi, a józan hatvanhetes is arról álmodozott, hogy „a dinasztia lejön Budapestre, a kényelmetlen német tartományok majd eldobatnak, s Magyarország a Fekete-tengerig terjed".[25] A szó köznapi értelmében a párt egésze konzervatívvá, vagyis a fennálló hatalmi struktúra, a hagyományos értékrend és életmód őrzőjévé, a változások ellenzőjévé vált, a szó világnézeti értelmében mérsékelten liberális maradt, úgyis mondták: óliberális. Bánffy alatt a földbirtokos képviselők aránya a korábbi 38%-ról 28%-ra csökkent, ezzel szemben a kormánytól függő tisztviselők aránya 24-ről 35%-ra nőtt. Ez a pártkörön belül a Tisza-csoport erősödését és a mágnás frakció visszaszorítását jelentette, társadalmi vonatkozásban viszont a nagybirtokosok növekvő elégedetlenségét és ellenzékiségét jelezte.

Az ellenzék derékhada, a függetlenségi párt céljait, funkcióját és táborát tekintve jelentékenyen különbözött a szabadelvű párttól. Célja — tudjuk — a kiegyezéssel teremtett közjogi berendezkedés megváltoztatása; funkciója a függetlenségi gondolat, az ellenzéki szellem ébren tartása, és az egypárti kormányzás esetén különösen szükséges ellenőrző

[25] OSZKK Thallóczy-napló. Quart. Hung. 2459. I. 430.

nyilvánosság szervezése volt. A kormánypártiak szűk körétől eltérően, a függetlenségi pártot a középrétegek és a parasztság tömegei, a hivők tábora követte. Cél, funkció és tábor egyaránt lehetővé, és egyre inkább szükségessé tette volna egy nemzeti tömegpárt, a potenciálisan létező — és alkalmanként felbukkanó — tömegmozgalom szervezeti kiépítését. A valóságban viszont a függetlenségi párt éppoly klubpárt volt, mint a szabadelvű. Miből adódott a szervezeti forma és a funkció, illetve a rokonszenvező tömegtámogatás közti meg nem felelés? Ha ebben lehetett is némi szerepe a hagyománynak, vagy az országos pártszervezetek kiépítését nehezítő egyleti jogszabályozásnak, az alapvető ok a párt vezető csoportjainak szociális összetételében rejlett. A párt jellegadó törzsét a birtokos nemesség és a hozzá igazodó „középosztály" adta, a századforduló idején még nőtt is a földbirtokos és a dzsentri tisztviselői-értelmiségi elem aránya a pártvezetésben. Ez a jellegadó törzs távol állott minden népi tömegmozgalomtól, és szívósan ellenállt a valódi szélbaliak meg-megújuló kísérletének, hogy a polgári és népkörök hálózatával, a kisiparosok szervezésével kiszélesítsék a párt szervezeti bázisát.

A függetlenségi pártkör elnöke 1892-ben, Irányi halála után Justh Gyula, azután Eötvös Károly, majd 1895-ben, a frakciók egyesítése után Kossuth Ferenc lett. A párt felépítését jól jellemzi az 1890 novemberében elfogadott szervezeti szabályzat. Eszerint a pártkör rendszeres értekezleteken megtárgyalja a parlamenti ügyeket, és azokról szótöbbséggel határoz. Kapcsolatokat tart a vidéki „pártbizottságokkal", a választások előkészítésére külön végrehajtó bizottságot választ. A pártnak, úgy látszik, nagy gondot okozott a fegyelmezetlenség, a frakciózás. Ezért a szabályzat előírta, hogy a párttagok egymást csak a pártértekezleteken bírálhatják, a képviselőház elnapolása idején csak halasztthatatlan ügyeket tárgyalnak, tartózkodnak a magánmegbeszélésektől, a klikkezéstől. A szabályzat jól mutatja, mennyire alkalmatlan volt a klubszerű forma egy tömegekkel rendelkező ellenzéki párt országos szervezésére.

Minthogy a függetlenségiek csak korlátozott mértékben vehették igénybe a közigazgatási apparátust, a párt informális felépítése jelentősen különbözött a kormánypártétól. Párikörei szintén klubszerűek voltak, ezeket azonban a negyvennyolcas olvasókörök, népkörök, polgári

egyletek széles, a községekig leágazó — bár egymással szervezetileg össze nem függő — hálózata vette körül. Az olvasókörök békeidőben csendesen szunnyadoztak, de választások évadján, országos események idején egyszerre megpezsdültek és valóságos pártszervezetek funkcióját töltötték be. A formai felépítése szerint tipikus klubpárt informálisan és potenciálisan egy laza, nem annyira szervezeti, mint inkább érzelmi szálakkal összefűzött tömegpárt számos kellékével rendelkezett, és kivételes alkalmakkor, kiélezett konfliktushelyzetekben országos tömegmozgalommá duzzadt fel. Ebben azonban már nem a szervezet, hanem a program és az eszme játszotta a mozgósító szerepet. Amint Mikszáth mondotta, ennek a pártnak nincs szüksége szervezetre, fegyelemre, taktikára, hiszen „az ő kezükben van a legszebb zászló, melynek selyme édesen suhog".[26]

A program forma szerint a századvégen sem változott: perszonálunió közös ügyek nélkül, teljes állami önállóság. De az értelmezés és a stratégia fokozatosan átalakult. A kiegyezés korában az önállóság követelése valóságos alternatíva, az uralkodói hatalommal és a bécsi restaurációs törekvésekkel szemben a 48-as alkotmány visszakövetelése progresszív, liberális nemzetiségpolitikával és a népjogok kiterjesztésével párosított program volt. A dualizmus negyedszázadának konszolidációja azonban újraforgalmazta, más hangsúllyal tette fel a hatvanhetes polémiában bennerejlő alternatívát: Ausztriával és a dinasztiával, vagy a nemzetiségekkel és a néppel? A századvégen Mocsáry Lajos vetette fel újra, bátran és világosan, az alternatívát. A függetlenségi pártnak — írta — választania kell a soviniszta magyarosítás és a függetlenség között. Ha úgy véli, hogy „a magyarság erősbítése és terjesztése a mindenek felett álló nemzeti érdek... akkor el kell ismernie, erre a jelenlegi helyzet kedvező", sőt a dualista rendszer jobb, mint a perszonálunió vagy a teljes függetlenség. Ha azonban a magyarosítást sem a legfőbb érdeknek, sem lehetségesnek nem tartja, akkor a függetlenség kivívása a legfőbb cél és feladat. „Választani kell a két politika között. Vagy magyarosítás, vagy a függetlenség. Mind a kettőt együttesen komolyan folytatni nem lehet."[27] A századvég függetlenségi pártját illetően az

[26] Mikszáth Kálmán művei. 14. Bp. 1969. 218.

[27] Mocsáry Lajos, A közösügyi rendszer zárszámadása. Bp. 1902. 241—242.

alternatíva ilyen megfogalmazása inkább szónoki kérdés, a pártvonal kritikája volt. A függetlenségi vezető réteg ugyanis a hódító nacionalizmus mellett döntött, de nem vonta le ennek logikus következményeit, nem fogadta el a dualizmust, hanem fenntartotta a régi függetlenségi programot. A párt alapvető illuzionizmusa e kettős funkció vállalásában, alapvető funkciója eme illuzionizmus terjesztésében rejlett. Ezt a kettősséget fejezte ki és népszerűsítette a függetlenségi eszme.

A függetlenségi eszme a századvégen haladó és retrográd célok és érzelmek szétbonthatatlan keveréke volt, de az alkotóelemek aránya jelentősen megváltozott. Az önállóság csonkaságának, a függés következményeinek kimutatása továbbra is progresszív feladat maradt, még ha jelentőségét a függetlenségi politikusok, közírók jócskán túlozták is. Az igazi torzítás azonban nem a túlzásokban rejlett, hanem abban a hamis propagandában, amely az ország minden baját, szociális nyomorúságát a függetlenség csonkaságára vezette vissza. Az eredeti negyvennyolcasságtól való eltérés a nemzeti és a társadalmi haladás szétválasztásában, gyakran szembeállításában nyilvánult meg.

A függetlenség és az önvédelem harci követelményeiből könnyen le lehetett vezetni a nemzeti egység programját, amelynek az uralkodó hatalom és apparátusa, a császári hadsereg elleni összefogásban ugyancsak volt progresszív tartalma. A nemzeti egység függetlenségi párti értelmezése azonban a társadalmi konfliktusok kiiktatását, vagyis a fennálló rend, a földbirtokos-burzsoá uralom védelmét jelentette. A hazaszeretet és a hazafiság ilyen értelmezésével nem fért össze semmilyen osztályharc, semmilyen radikalizmus vagy szocializmus. A függetlenségi publicisták, történészek a nemzeti egység eszményét vetítették vissza a múltba. A párt létét és hivatástudatát 1848-ból merítették, családfáját Rákócziig és a megelőző századok honvédő szabadságküzdelmeiig vezették fel. A történelmi hagyomány nemes volt, a történelemszemlélet azonban nemesi. A vezető réteg és az „úri középosztály" a megfellebbezhetetlen örökhagyóval, a históriával legitimálta jelenkori vezető szerepét. Ebben a historizáló szemléletben nem jutott hely a népi osztályharcnak, a paraszti és a plebejus forradalmi vonalnak: ezek vagy beleolvadtak a romantikus hazafias idillbe, mint Thaly kurucai, vagy a honvesztő pártoskodás, a nemzetietlen lázadás szégyenbélyegét kellett viselniük.

Ösztönös érzelem, humánus értelmi kötődés és nacionalizmus keveredett a haza fogalmában is. Az természetes, hogy a századvég nemzedéke a hazán az akkori országot értette a Kárpátoktól az Al-Dunáig. A magyar nacionalizmus azonban ezt a más népekkel közös hazát a magyarságnak sajátította ki, és mind a dualista, mind a kivívandó független állam magyar nemzeti jellegét olyan evidenciának hirdette, amelynek kétségbe vonása a hazaárulással volt egyenlő. Ebben az értelemben tehát a haza egyúttal a magyar nemzeti államot, a hazaszeretet, a „magyar állameszme" feltétlen elfogadását és védelmezését jelentette.

A függetlenségi eszme kiválóan alkalmas volt arra, hogy reális, haladó értékeket retrográd eszmékkel, mérgező illúziókkal vegyítsen és ellentétes társadalmi érdekeket egy irracionalizált érzelemvilágban, a hazafias mitológia nemzeti érvényű konzisztenciája révén kiegyenlítsen vagy egybemosson. Ezt a funkciót töltötte be a historizáló történelemszemlélet, a haza azonosítása a „magyar államesszmével", és a szülőföldhöz, a nemzeti közösséghez fűződő ösztönös érzelmi és humánus értékracionális kötődés: a hazaszeretet mitikus vallássá avatása. „Nem a vitézség, nem a bölcsesség, nem a lázongó szabadságszeretet, nem a magyar nemzet józansága vagy hajthatatlan szelleme tartotta fenn ezer esztendeig a hazát, hanem a hazaszeretet", hirdette a millenáris ünnepség köszöntője. A sok extatikus jelző, a „lángoló", a „szenvedélyes", a „fanatikus" mellett megjelenik a vallási is: „a megváltó hazaszeretet", ez egyesíti „a koronás királyt és a nemzet legkisebb fiát egy szent közösségben".[28]

A hazaszeretet vallásának és kultuszának ápolásában a függetlenségi párt propagandáját meghatványozta a sajtó, az irodalom, az iskola és a családi nevelés. Szabó Dezső írja le, hogy családjában „egész vallásos kultusza volt a magyar irodalomnak". Kisgyerek korától kezdve, az esti ima után mindenkor megesküdött arra, hogy az „eszméért" inkább a vérpadon hal meg, de el nem árulja. Anyjában a misztikus elhivatottság hite él: „Ő a magyar Mária, ő fogja világra szülni a minden magyar szenvedés megváltóját, az új, a győzedelmes Kossuthot, a magyar Redemptort."[29] És ez nemcsak az erdélyi kálvinista kisnemesek, prédi-

[28] Hazádnak rendületlenül. *Magyar Újság*, 1896. május 2.
[29] Idézi: NAGY PÉTER, Szabó Dezső. Bp. 1964. 14—15.

kátorok rajongó famíliáiban volt így. A Galilei Kör egyik alapítója, a pesti zsidó kispolgári miliőben felnőtt Kende Zsigmond érzelemvilágát ugyanez a mítosz formálta. Az elemi iskolában a „Lóra tehát vitéz ezerek, harcpálmát a hadak fergetegi közt nyerek" indulóra, meg a „Szittya vitézek, a harc riadalma ne rettegtessen benneteket" ritmusára rohangáltak. „Képzeletünkben lovon ültünk és kaszaboltuk az ellenséget, mint a répát."[30]

De hát ki volt az ellenség?

A millenáris tankönyvekben az ellenség anonim maradt, az eleven negyvennyolcas hagyomány azonban könnyen azonosíthatóvá tette. „Az én gyermekkoromban — írja Kende — a fiatalság zöme a 49-esség szellemében volt Kossuth-párti..., szívében a Habsburgokkal való leszámolás vágya eleven érzés volt."[31] Dinasztiahűség és negyvennyolcasság, igaz, jól megfért egymással a millenáris évtized eufóriájában, de nem a szívekben. Mikszáth írja le egy meghatóan borongós emlékezésében, hogy halálosan beteg kisfiát sem ígérettel, sem ajándékkal, sem gyógyszerrel nem tudták evésre bírni. Ekkor Mikszáth, az elvhű hatvanhetes elárulta a nagy titkot: azért kell ennie, hogy megerősödjék, azért kell megerősödnie, mert meg kell birkóznia a király fiával, s azért kell győznie, mert akkor megmenti, megszabadítja Magyarországot.

Ez a kétarcú hazafiság, ez a vallásos hazaszeretet táplálta azt a felszín alatti mélyvízi áramlást, amely a lazán szervezett, frakciókra bomlott, megalkuvások során át bukdácsoló függetlenségi pártot sodorta, és benne a népellenes, soviniszta hivatalos vezetés eluralkodása idején a demokratikus ellenzékiséghez közeledő, baloldali áramlatot újrafakasztotta.

A nacionalizmussal elegyített hazaszeretet nemcsak a pártnak, hanem sajátos módon a rendszernek is erőforrása volt. A nemzeti ellenzékiség hosszú időn keresztül minden más elégedetlenséget felszívott, semlegesített, és a függetlenségi párt közvetítő csatornáin, szabályozható zsilipjein keresztül levezetett. A hazai pártrendszerben a függetlenségi párt a nem kormányképes, tehát nem elkopó, a sub rosa sohasem teljesen

[30] Kende Zsigmond, A Galilei Kör megalakulása. Bp. 1974. 28.
[31] Uo. 49–50.

lojális, tehát a bizalmatlan népi közegben is használható stabilizátor szerepét töltötte be.

Az 1890-es évek közepén az addigi hárompártrendszer egy negyedikkel bővült. Amint az előző fejezetben láttuk, az egyházpolitikai küzdelem végén, 1895 januárjában megalakult a katolikus Néppárt. Elnöke Zichy Nándor, vezértársa Esterházy Miklós Móric, a pártiroda vezetője Molnár János lett. A párt a politikai katolicizmus két irányzatának, a főrendiházi ellenzék Zichy körül csoportosuló aktivista csoportjának, és a középrétegek radikálisabb antiliberalizmusát, függetlenségi rokonszenvét kifejező Magyar Állam körének egyesüléséből született. A párt nem élvezte a püspöki kar egészének osztatlan támogatását. A főpapság a katolikus követelésekre, az egyházpolitikai törvények revíziójára áldását adta, de a kormányt egészében támadó ellenzékiségtől elhatárolódott, és sokallta a pártpropaganda izgató tendenciáját.

A program harcias nyitánnyal mutatja be az új pártot. A fő cél a társadalom keresztény jellegének megóvása, a katolikus egyházon és általában a kereszténységen esett sérelmek orvoslása. Ennek megfelelően első helyre az egyházpolitikai törvények revízióját állította és követelte az állami beavatkozástól mentes katolikus autonómiát, a felekezeti népoktatás szabadságának biztosítását és kiterjesztését a tanügy minden fokozatára. A pártalakításra sovány programot konzervatív mintagyűjteményekből másolt gazdaság- és szociálpolitikai pontokkal egészítették ki. A vezérmotívum az antikapitalizmus pianóra hangszerelt variációja volt. A program „igazságosabb" adórendszert, tőzsdeadót, a tőke és a munka közti viszony méltányos szabályozását, a „gazdaközönség, főleg a kisgazdák eddig elhanyagolt érdekeinek... kellő figyelembevételét, a földműves megélhetésének biztosítását, a kisgazdák és kisiparosok hiteligényét kielégítő, államilag támogatott szövetkezetek szervezését" követelte. A Néppárt érezhető hangsúllyal ígérte, hogy „a kisiparost és a munkást a nagyiparral és a tőkével való versenyben... az őt megillető védelemben"[32] részesíti. A szociálpolitika is eléggé vérszegény, általánosságokban mozgó; a kisgazda védelmét a nagybirtok ellen teljesség-

[32] Mérei Gyula, A magyar polgári pártok programjai (1867—1918). Bp. 1971. 148—149.

gel mellőzi. Mégis, ez az első nem szocialista program, amely a kisembert védő szociálpolitikát állami feladatnak nyilvánította.

A magyarországi viszonyok között parlamenti párt nem kerülhette meg a közjogi-nemzeti kérdésben való színvallást, bár az alapítók nagyon szerették volna. Végül a főrendi-főpapi vezető csoport felfogása érvényesült: a program bevezető része egy röpke félmondatban utalt rá, hogy a párt az 1867-es kiegyezés alapján áll. Ugyanakkor méltányolni kívánta a nemzetiségek igényeit is, amennyiben azok a magyar állam egységével és nemzeti jellegével még egyeztethetők. Az álláspont súlyát az adta meg, hogy az egyre türelmetlenebb nacionalista közvélemény ellenszenvét is vállalva, a nemzetiségek iránti „teljes előzékenységet" ígért. A program nyílt antiszemita követelést nem tartalmazott, a keresztény érdekek védelmének hangsúlyozása hallgatólagosan kizáró jellegű. A hivatalos program e „hiányát" a néppárti sajtó és a programmagyarázó brosúra, a „Mit akar a Néppárt", pótolta: ebben a tőke már zsidó vallásúként, mégpedig a szövetkezett zsidóság világhatalmi eszközeként jelent meg.

A politikai katolicizmus első hazai pártja tehát ó- és újkonzervatív elemekből válogatott, mérsékelten antiliberális programmal, világnézeti alapon álló pártként lépett fel. Célul tűzte az alsó középrétegek, nem utolsósorban a katolikus szlovák és német parasztság megnyerését, sőt a választójoggal nem rendelkező dolgozó tömegek soraiba való behatolást is. A hagyományos parlamenti pártokétól eltérő cél, ideológia és tömegbázis új szervezeti formákat és felépítést tett szükségessé. A Néppárt eleve kudarcra lett volna ítélve, ha csupán annyi történik, hogy a főrendiházi ellenzék a mágnás kaszinón belül vagy kívül még egy képviselői klubot alapít. A Néppárt volt az első, amely pártirodát állított fel „hivatásos" vezetővel, s a meglevő és kiépítendő katolikus köröket mint alapszervezeteket hierarchikus rendbe szervezve a központi iroda alá rendelte. A politikai szervezettel párhuzamosan élt és működött a legényegyleteket, a vallási és jótékonysági egyleteket lazán összefogó társadalmi szervezet, amelynek élén Zichy János állott. A kétféle hálózat nem vált el élesen egymástól, hiszen mindkettő voltaképpen az egyházi szervezetre épült, irányítója a helyi plébános, nagyobb városokban egy-egy világi notabilitás volt. A néppárti kör és párthálózat a változó intenzitással működő, amorf katolikus tömegszervezetek politikai irányító szerve volt. Ez a felépítés alkalmasnak látszott egy korszerű katolikus tömegpárt

kiépítésére, amilyen Németországban és Ausztriában már sikerrel működött. Ilyen tömegpárt az újkonzervativizmus politikai képviseletével a magyar politika életben jelentős változást hozhatott volna.

AGRÁRIUS SZERVEZKEDÉS ÉS IDEOLÓGIA

Az agrárius szervezkedés a gabonaértékesítési nehézségek első jelentkezésére, az 1870-es évek végére nyúlik vissza. Az 1879. évi székesfehérvári gazdakongresszus számos ajánlást tett az agrárérdekek fokozott védelmére és a laza szervezkedés centralizálására, de ezek nem valósultak meg. A legtekintélyesebb szervezet, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) alapkérdésekben kormánypárti volt, nem vállalta a szervező centrum szerepét; a vidéki gazdasági egyletek is féltékenyen őrizték autonómiájukat. Az 1880-as években a földbirtokos osztály zöme még elégségesnek érezte parlamenti és kormánypárti befolyását, még nem volt elég fogékony az agrárius eszmékre. A szabadelvű kormányok, bár sokat tettek a mezőgazdaság és a nagybirtokosok érdekében, a liberális gazdaságpolitika alapelveitől nem tértek el, az újkonzervativizmus által követelt tervszerű, túltengően agrárérdekű állami beavatkozást elhárították. Felkarolták az iparfejlesztést és nem sokat tettek — önmagukban nem is tehettek — az agrárvámok felemelése érdekében.

Az 1890-es évek elején új lendülettel indult meg az agrárius mozgalom. A gabonaértékesítési válság hosszan elhúzódott, 1893 és 1896 között az árak riasztóan mélyre zuhantak, veszteséges évek követték egymást, mindenütt erősödött a vámprotekcionizmus követelése: a szabadkereskedelmi irányzat Európa-szerte leáldozott. Ugyanakkor az ipari fejlődés meggyorsulása, ezzel együtt az ipari és bank-nagyburzsoázia megerősödése, az agrárszocialista mozgalmak kirobbanása fokozta a „gazdatársadalom" elégedetlenségét a szabadelvű kormánnyal szemben. Szervezkedésre ösztönözte a hazai agráriusokat az 1893 elején megalakult németországi Bund der Landwirte is. A különböző mezőgazdasági egyletek egyesítéséből létrejött Bund országos agrárpárt szerepére vállalkozott, anélkül hogy a formális politikai párttal járó kötöttségeket, a parlamenti taktikázást vállalta volna. Szervezeti keretül inkább a kormányzatra állandó nyomást kifejtő érdekcsoport (pressure group) formát választotta. Alighanem ez a példa lebegett a hazai agrárius élcsapat, Károlyi Sándor

köre előtt, amikor 1894-ben hasonló „pressure group" létrehozásának tervét szövögette. Az agráriusok először az OMGE nagy múltú, tekintélyes szervezetét kívánták megnyerni és központi érdekcsoporttá kiépíteni. Az OMGE agrárius érzelmű elnöke, Dessewffy Aurél hajlott is az agrárius szervezkedés támogatására, de a kormánypárti földbirtokosok és tisztviselők kibuktatták Dessewffyt, és csak az 1894. december 9-re összehívott OMGE-közgyűlés helyezte vissza elnöki tisztjébe. Ekkor ragadta meg Károlyi csoportja a kezdeményezést: az OMGE-közgyűlés előtti napon több mint 400 fő részvételével megszervezte a „független gazdák" előkészítő értekezletét. A Károlyi vezette élgárda megtartotta szervezeti különállását, kezdeményező szerepet vállalt az 1895 májusában rendezett III. Országos Gazdakongresszus napirendjének, programjának és határozatainak megfogalmazásában.

A gazdakongresszus határállomás volt a hazai agrármozgalom történetében. A résztvevők száma és összetétele is tanúsította, hogy a földbirtokosok vagyonos, tekintélyes közéleti személyiségei egyetértenek, legalábbis rokonszenveznek az agrárius irányzattal. Ez tükröződött a kongresszus napirendjének összeállításában, továbbá a mezőgazdasági termelés szakszerű fejlesztéséről és állami támogatásáról, a hitel-, adó- és vámpolitikáról, a hitelszervezetek hálózatának kiépítéséről, a munkáskérdésről és -telepítésről, a konzervatív szociálpolitikáról hozott határozatokban. A legfontosabb gazdaságpolitikai határozat az agrárvámok jelentős felemelésének és a lisztkivitelre szánt vámmentes gabonabehozatal (az ún. „őrlési forgalom") megtiltásának egyöntetű követelése volt, „a megállapodások koronája" pedig a mezőgazdasági érdekképviselet szabályozásáról szóló határozat. Eszerint a mezőgazdasági érdekképviseletet két irányban kell megszervezni: egyrészt társadalmi úton, a gazdasági egyesületek társulása és központi irányítása révén, másrészt a közigazgatással összekapcsolva, politikai hatáskörrel. Mindkét szervezetnek lehetőséget kell biztosítani a törvények és rendeletek véleményezésére, és a végrehajtásban való közreműködésre. A kormány azonban nem volt hajlandó ilyen messzemenő politikai-közigazgatási befolyást engedni, az OMGE sem vállalta a széthúzó vidéki egyesületek egyesítésének feladatát. Ekkor határozta el az agrárius élcsapat az OMGE keretein kívüli, önálló politikai szervezet létrehozását „az agrárérdekek szervezett védelmére". A Magyar Gazdaszövetség 1896 januárjában alakult meg, s

elnökévé Károlyi Sándort, ügyvezető igazgatójává Bernát Istvánt választotta. A szervezeti szabályzat és a program semmi kétséget nem hagy afelől, hogy alapjában véve politikai pártot alapítottak. Kezdetben az alapítók sem tagadták, hogy a szövetség nem gazdasági egylet, hanem politikai jellegű szervezet: feladata a földművelés érdekeit a politika terén is érvényesíteni. Ha egyszer párt volt, akkor miért nem így lépett fel, miért nem állított képviselőket?

Az érdekcsoportként való szervezkedés motívumait a szövetség vezetői úgy fogalmazták meg, hogy a „gazdatársadalom" érdekvédelme nem pártkérdés, tehát a szövetség „semmiféle párthoz nem köti magát, de minden pártban keres és talál híveket", támogatja a kormányt, ha az támogatja őket, „de ha útjukba áll, félre fogják tolni".[33] Mint pártközi érdekcsoportnak, úgy vélte, nem kell állást foglalnia a kiegyezéshez, illetve a függetlenséghez való viszonyát illetően, sőt a közjogi ellentétek felett álló, erős pártközi tömörülést hozhat létre. E politikai megfontolások összefüggtek a szövetség társadalmi bázisával. Az agrárius élcsapat ugyanis nem a tönkrement dzsentrit, nem a „lezüllött politikai strébereket", a nagytőke szolgálatába szegődött „díszfigurákat", és nem is az elmaradott, közömbös „naturálgazdát" képviselte, hanem a korszerűen gazdálkodó földbirtokost, aki kész megküzdeni az ellene összeszövetkezett „nemzetközi plutokráciával". Az árutermelő gazda azonban sokkal jobban rászorult a Monarchia biztos piacára, semhogy az önállóság, akárcsak a gazdasági különválás híve lehetett volna, de sokkal inkább számítania kellett a kormánnyal elégedetlen földbirtokosok és kisgazdák támogatására is, semhogy a hatvanhetességet nyíltan, programszerűen vállalhatta volna.

A gazdaszövetség szervezete a korszerű elitpártéhoz állt közel: centralizált, pártirodaként működő vezető testület, alatta a vidéki gazdasági egyesületekben tevékenykedő fiókok, aktivista csoportok, körülöttük a szövetség irányítása alatt álló széles hitelszövetkezeti hálózat, amely a parasztságot átfogó tömegszervezet funkcióját is ellátja. Az alakulás évében, 1896-ban a szövetség ellenőrzése alatt álló hitelszövetkezetnek több mint 350 fiókja volt; ezeket a Hazai Szövetkezetek Központ

[33] Károlyi Sándor 1897. június 29-i beszéde. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1897. II. 496.

Hitelintézete fogta össze. Ez idő tájt fogyasztási és értékesítési szövetkezetek is alakultak, és 1898-ban létrehozták a Keresztény Szövetkezetek Országos Központját, a Hangyát. Az agrárius gazdasági és érdekvédelmi szervezetek többnyire fizetett tisztviselőket alkalmaztak. Belőlük került ki az a konzervatív funkcionárius gárda, amely a következő évtizedekben — néppárti társaikkal együtt — a hivatásos politikusok új vezető gárdáját adta. A gazdaszövetség és a Néppárt között szoros kapcsolat szálai szövődtek a csúcson is, a falusi szövetkezetekben is, amelyek vezetői gyakran a katolikus kört irányító papokból, tanítókból kerültek ki.

Az agrárius és a néppárti politikusok jól tudták, hogy a polgári házasságkötés eltörlése, az agrárvám felemelése, a tőzsdeadó bevezetése nem elegendő konzervatív tömegmozgalom toborzására. Minden új mozgalomnak új eszmére van szüksége — fedezte fel az agráriusok egyik szaktekintélye. Az új ideológia a külföldi agrárius és keresztényszociális teoretikusok munkáiban, az antiliberális kultúrkritikai irodalomban készen állott. Mint minden újkonzervatív irányzat, a hazai is a felvilágosodás és a 19. századi liberalizmus bírálatából indult ki. „A vége felé siető század — írták — sok kiábrándulás szülője lett, ... nem derült reánk az ígért és várt Eldorádó, a meg nem csonkított szabadságnak s a zavartalan boldogságnak országa."[34] A konzervatív sajtó ezernyi változatban tálalta a századvég lapos közhelyét, hogy a „korlátlan" szabadság „szabadosságra", anarchiára vezet és ellentétben áll az egyenlőséggel. A gazdaszövetség 1896-ban indított folyóiratának vezércikke is ezzel a közhellyel köszöntött be: „A modern kozmopolita liberalizmus... a szabadságot és egyenlőséget megrontja, elnyomja, mert az erősebb erőszaka érvényesül, a társadalom a »merev materializmus« és az önzés alapján áll.... A liberalizmus uralma társadalmi és gazdasági bajok özönét zúdította a népekre."[35]

Az agráriusok minden bűnök és bajok kútfejét az erkölcsromboló, társadalombomlasztó nagytőkében, az új vezérlő eszmét pedig „a nemzeteket kizsákmányoló nemzetközi nagytőke" leküzdésére felállított elméletekben találták meg. A korabeli szabadelvűséget „a kozmopolitizmus és az aranyos internacionálé" előtti behódolás politikai álcájának

[34] Szabadság és egyenlőség. Uo. 1896. I. 3.
[35] Uo. 7.

tekintették.[36] A kormánypárti liberalizmust éppen a „kozmopolita" — más néven: „merkantilista" — nagytőke uralmának támogatásával, a tőkét pedig a magyar társadalom hagyományos értékrendjének, nemes és humánus törekvéseinek felforgatásával vádolták. A földbirtokosok és a „kisemberek" tömegeinek anyagi romlásából meggazdagodott nagytőke minden baj forrása. A bírálat és támadás célját — és ezzel a századvég konzervativizmusának valóban új motivációját és módszerét — fogalmazta meg Rubinek Gyula riadója: „Az ultra radikális materializmus uralmának megdöntésére, melynek jelszava: »*pénz!*«, igenis osztályharcra kell kelnünk annyiban, hogy a jelen osztályuralmat megdöntsük, s helyébe egy magyar nemzeti, a humanizmus eszméitől duzzadó irányzatot ültessünk." Aztán, mintha maga is megriadt volna az „osztályharc" szótól, hozzáfűzte: „Ha a gazdatársadalom érdekeinek védelmében tömörül,... az nem osztályharc, az nem osztályérdek, *mert a gazdatársadalom a nemzet maga.*"[37]

Itt áll előttünk minden konzervatív antikapitalizmus dilemmája: a tőke gazdasági, társadalmi és morális bírálata, főként az aprópénzre váltott propaganda során veszélyesen közel, olykor a megtévesztésig hasonló platformra sodródik a szocializmussal. Az újkonzervativizmus ezt a buktatót nemcsak a rokonság megtagadásával, hanem a vád visszafordításával, a kapitalizmus és a szocializmus, a tőkés és a munkás rokonságának bizonyításával, és mindkettőtől való elhatárolódással igyekezett elkerülni. Bár úgy tűnik, hogy az internacionális tőke és az internacionális munka nagy ellentétben állnak, valójában sok közös vonásuk van, fejtegette Károlyi Sándor. „Mindkettő vándorol, az egyik a magasabb kamat, másik a magasabb munkabér után, mindkettő ellentétben áll a kötött tőkével."[38] A „két versenytárs között áll a gazdatársadalom — magyarázza a fenti állítást Rubinek —, mellyel a felek egyike sem rokonszenvez". A nemzetközi nagytőke azért, mert a gazdatársadalom konzervativizmusa szívósan ellenáll az ingótőke szakadatlan mobilitásának, a nemzetközi szocializmus pedig azért, „mert az egyéni vagyon legbiz-

[36] Uo. 10. és Ruhland Gusztáv, A börze reformja. Uo. 1897. I. 59.

[37] Az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus tárgyalásai. VI. Bp. 1895. 13.

[38] Károlyi Sándor, A mozgó tőke egynémely hatásáról. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1897. I. 328.

tosabb mentsvárát a gazdatársadalom képezi".[39] A közös ellenszenvnél azonban organikusabb kapcsolat is összefűzi a tőkést és a munkást. A szabad versenyben felemelkedett nagytőke, nagyipar szülötte egyfelől „a szocializmussal és anarkizmussal szaturált ipari munkásosztály, mely az államszocializmus felé tör és mely törekvéseivel megmételyezte a mezőgazdasági munkásokat is", másfelől „a kartellekben álló nagyipar, mely abszolutizmusra vágyik". „Egyfelől tehát a tőke abszolutizmusa, másfelől pedig a proletárrá lett munkások anarkizmusa fenyegeti bomlással a jelen társadalmi rendet."[40]

A jellegzetesen újkonzervatív agrárius dilemma most már az volt, miként lehet a kétféle „abszolutizmus" ellen egyszerre és konzisztens elvi alapon fellépni: a kapitalizmus ellen a szociális eszmével, a szocializmus ellen a tulajdon szabadságának elvével. A legkézenfekvőbb megoldás a liberális gazdaságpolitikai irány megváltoztatása, az állami beavatkozás érvényesítése lett volna, az agráriusok azonban nem voltak hívei az államilag irányított kötött gazdálkodásnak, kiváltképpen a szabadelvű kormánypárt beavatkozásának. Ilyen értelemben a társadalom megszervezését, a mezőgazdasági érdekképviseleti szervek alakítását, a kormány társadalmi befolyásolását, vagyis az általuk irányított érdekcsoport hatalmi túlsúlyának kivívását tekintették ideális megoldásnak. A „kisember" védelme, a szociális gondoskodás, a társadalom megszervezése, az erkölcsi megújhodás hirdetése egy átfogóbb — a külföldi újkonzervatív ideológiából kölcsönzött — társadalompolitikai koncepcióba illeszkedett bele. A konzervatív gondolkodás a polgári individualizmussal kezdettől fogva a hagyományos közösséget, a családi-vérségi, az etnikai vagy a helyi — tehát a primer vagy organikus — közösségek összetartozástudatát állította szembe, és a liberalizmust többek között éppen a hagyományos-organikus közösségek felbomlasztása miatt bírálta. Az újkonzervativizmus egyik jelentős eszmei újítása az ókonzervatív antinacionalizmus korrigálása volt: ideológusai egyenesági rokonságba hozták a primer közösségeket a nemzettel, a hagyományos közösségi lojalitást a modern nemzettudattal. Minthogy minden közösség ősi és természetes

[39] Az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus tárgyalásai. VI. Bp. 1895. 12.

[40] Rubinek Gyula, A szabadverseny és a kisbirtokos pusztulása. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1897. I. 216.

kötelékének a földet tekintették, a földbirtokot tették meg a haza és a nemzet invariáns alapelemének. Ha elveszítjük lábunk alól a talajt, a földet, hirdette az 1895. évi gazdakongresszus, *„megszűnünk nemzeti állam lenni, s a fekete rög, melyhez a múltnak annyi emléke és annyi dicsősége tapad, megszűnik haza lenni"*.[41]

Az agráriusok tendenciózusan szembeállították a „kötött tőke" hazafiságát a „mobil tőke" kozmopolitizmusával. „Szabad tőke és szabad munka — mondta Károlyi — nem köti magát a nemzeti nyelvhez, az ország határához, s azt az összetartozandósági érzetet, mely a lekötött tőke körül a család, a nemzetiség, az állam fogalmaiban jut kifejezésre, nem respektálja, sőt sokszor aláássa."[42] Világosabban fogalmazott a gazdaszövetség alelnöke, Bujanovics Sándor: a magyar földbirtokos pusztul, birtokát olyan elemek foglalják el, „akik előtt a magyar nemzeti érzés idegen". Ez nagy nemzeti veszély, mert hiszen: „Magyarország addig lesz magyar és ország, míg a föld magyar kézben marad."[43] A gondolatsornak erről a pontjáról — főként Közép- és Kelet-Európában — nem volt nehéz a következő lépést megtenni: „a kozmopolita", az „idegen" mobil tőkét a „zsidó" tőkével, az antikapitalizmust az antiszemitizmussal azonosítani — a zsidó polgárság közismerten gyors magyarosodásának, a nemzeti állameszme elfogadásának és hirdetésének tényei ellenére sem.

Az agráriusok és a néppártiak, minthogy sem a nemzetiségelnyomó nacionalizmusban, sem az osztrákellenességben nem tudtak a magyar politikai élet más irányzataival versenyezni, a nacionalizmus harmadik ágát fejlesztették ki: az antiszemitizmust. Feszültséglevezető funkciója ennek is megvolt: a polgári átrétegeződés elkerülhetetlen szociális konfliktusait a nemzeten belüli diszkriminatív minősítéssel értelmezte, és ily módon faji, vallási ellentétekké transzformálta.

A Néppárt és a gazdaszövetség megalakulásával a politikai közéletben fellépett a negyedik párt, illetve pártjellegű érdekcsoport. Mi volt az oka, és mi a következménye a négypártrendszer kialakulásának? Négy- vagy többpártrendszer általában akkor jön létre, ha egy társadalom politikai

[41] Az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus tárgyalásai. VI. Bp. 1895. 12.

[42] KÁROLYI SÁNDOR, A mozgó tőke egynémely hatásáról. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1897. I. 329.

[43] Bujanovics Sándor 1897. május 2-i beszéde. Uo. 1897. I. 341.

megoszlását nem csupán egyetlen meghatározó dualitás rendezi, hanem egyidejűleg több, egymással nem szorosan összefüggő, sőt egymást keresztező ellentétpár tömegszervező intenzitással hat. A századvégi Magyarország esetében a négypártrendszer a nemzeti-közjogi dualitást keresztező társadalmi-világnézeti ellentétpáron alapult. Ha ezekből az ellentétpárokból kettő-kettő összekapcsolódhatott, akkor az új struktúra visszavezethető volt a régi kétpártrendszerre. A századforduló politikai fejlődése részben attól függött, hogy hatvanhetes alapon következik-e be a liberális és konzervatív irányzatok összefogása, vagy pedig a nemzeti ellenzékiség széles talapzatán fog-e a függetlenségi és konzervatív tábor egymáshoz közeledni.

Nem kevésbé létfontosságú kérdés volt, hogy miként befolyásolják a többpártrendszert a parlamenti politikától függetlenül kialakult és megerősödött népi tömegpártok és mozgalmak.

2. MUNKÁSMOZGALOM ÉS AGRÁRSZOCIALIZMUS A BÁNFFY-KORMÁNY IDEJÉN

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT VÁLASZÚTON

Az 1894. évi egyesítő kongresszuson választott új vezetőség az ipari és a mezőgazdasági munkásság egységes szervezetben való, testvéries összefogására, és a mozgalom osztályharcos irányának bátorítására törekedett. 1895. május elsején a kormánytilalom ellenére — az állami üzemek kivételével — a legtöbb nagyüzemben szünetelt a munka. Ezen a napon jelent meg először a napilappá, és a bátor szocialista kritika fórumává fejlesztett Népszava. Május folyamán a fővárosban tímársztrájk, Salgótarjánban bányászsztrájk zajlott le, júniusban a resicai bányászok szüntették be a munkát. A pártvezetőség sikerrel állta a ránehezedő külső nyomást és fenyegetést, de kevés ügyességet tanúsított a mozgalmon belül kiújult frakcióharcokban. Silberberg, gyökeresen le akarván számolni a reformizmus betegpénztári gócával, még 1894 végén kizáratta a pártból Kiss Adolfot, Kürschner Jakabot és Csillag Zsigmondot, és hasonló szigorral fenyegette a pártban maradt híveiket. A kizárt betegpénztári ellenzék 1895-ben külön lapot indított, jelentős szervezeti befolyását, anyagi erőforrásait a pártvezetőség, személy szerint Silberberg megbuktatására

koncentrálta. A pártvezetőség számos tagja ellen ez idő tájt bírói eljárás folyt, a Népszava anyagilag a tönk szélére jutott. A betegpénztáriak 1895 őszén azt az ajánlatot tették, hogy Silberberg fejéért, a vezetésből és a lapszerkesztésből való eltávolításáért hajlandók anyagilag rendbehozni a pártlapot. És ekkor az addig hű követők, a vezetőség tagjai, néhány ezer forintért eladták a mestert: leváltották Silberberget, és egyesítették a két frakció lapjait.

Miért mentek bele ebbe az alkuba még azok a radikálisok is, akik éveken át küzdöttek a betegpénztári reformizmus ellen? A pártvezetőség egyik tagja az „árulást" azzal magyarázta, hogy a párt felbomlóban volt, a vezetőség ellen több tucat per folyt, börtön várt rájuk, „amivel azután az árván maradt párt bomladozásnak nézett volna elébe".[44] Kötelességük volt tehát a párt és a lap átmentése. Ebben a magyarázatban annyi igazság mindenképpen van, hogy az osztályharcos pártvezetőség mögött nem állott megfelelő anyagi és szervezeti bázis, forradalmi tömegmozgalmat a meglevő legális szervezetekre nem alapozhatott. Ehhez a féllegális és illegális szervezetek hálózatának kiépítésére lett volna szükség. Erre viszont a meglevő, mérvadó szakegyletek és a szakmunkás törzsgárda nem volt alkalmas, mert még osztályharcos tagságuk zöme sem kívánta túllépni a legális szervezkedés kereteit.

Silberberg és hívei nem nyugodtak bele a vereségbe, és mint pár évvel korábban Engelmannék, külön frakciót alapítottak. Néhány munkásgyűlésen és a fővárosi szakegyletek kisebb részének bizalmiférfi-értekezletén megerősítették pozíciójukat. 1895 decemberében sikerült pártértekezletet szervezniük, amely bizalmat szavazott ugyan Silberbergnek, elítélte a hivatalos pártvezetőség opportunizmusát, de a valóságos erőviszonyokat nem tudta megváltoztatni. A két frakció között ádáz, személyeskedő harc dúlt, amelybe ezúttal már sem az osztrák párt, sem az Internacionálé nem kívánt belenyúlni.

1896-ban a szociáldemokrata munkásmozgalom választ elé került. Az egyik út — a célokban és módszerekben korlátozottabb, a szervezeti bázisban szűkebb — a rendszeren belüli részeredmények fokozatos

[44] Pfeifer Sándor 1895. szeptember 26-i leveléből idézi: S. Vincze Edit, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei (1890—1896). Bp. 1961. 220.

kivívásának és ezzel együtt a legalitás feltétlen megőrzésének irányvonala, a reformizmushoz vezetett. A másik alternatíva — a szervezeti és a szövetségesi bázis kiszélesítése a népi tömegmozgalmak beépítésével — a legális és illegális formák és módszerek együttes alkalmazásával, a dualizmus forradalmi megdöntését készíthette elő. Ez utóbbi számára a feltételek a századvégen kedvezőtlenül alakultak. A kormány és hatóságai minden eszközzel gyengítették, bénították az osztályharcos csoportot, és a reformisták kezére játszottak. Az egység helyreállítására hivatott új pártkongresszust a reformista pártvezetőség készítette elő. Minthogy a fővárosi szervezeteknek legfeljebb a felére számíthatott, nagy súlyt helyezett a vidéki földmunkás egyletek megnyerésére és képviseletük növelésére. Nem eléggé tisztázott, miként, miféle ígéretekkel sikerült a reformista csoportnak a földmunkások radikális vezetőit, köztük Várkonyi Istvánt megnyerniük. Tény, hogy az osztályharcos csoport nem tudta őt és híveit maga mellé állítani, s így a városi és a falusi mozgalom radikális szárnya nem találkozott össze.

Az 1896 májusában tartott kongresszus sem a mozgalom előtt álló dilemmában, sem a pártegység kérdésében nem hozott végleges döntést. Annak ellenére, hogy a betegpénztár túlságosan exponált főemberei ismét kimaradtak, a pártvezetőség többségét a legális tömegpárt hívei alkották. Emiatt a Silberberg-csoport nem is csatlakozott; egy ideig, egyre fáradtabban és csüggedtebben, még folytatta osztályharcos irányvonalát, de végül is feladta különállását, decemberben beolvadt az anyapártba. A kongresszuson nevezetes kísérlet történt az agrármozgalom szervezeti integrálására. A földmunkásság két képviselőjét, Csizmadia Sándort és Várkonyi Istvánt beválasztották a vezetőségbe, és Várkonyira bízták a vidéki szervezkedés irányítását. Ezt a megoldást az a nyilvánvaló hátsó szándék motiválta, hogy az agrárproletárok forrongó mozgalmát ily módon a szakszervezkedés karámjába lehet terelni. A pártvezetőség tehát felkarolta a földmunkás kongresszus összehívásának tervét, de programul az életviszonyok megjavítására alkalmas eszközök megvitatását ajánlotta. Ugyancsak elfogadta Várkonyi másik tervét, egy földmunkás szaklap kiadását, de erősen tartott az új lap előrelátható radikalizmusától. Az 1896. évi kongresszus összképe tehát azt mutatja, hogy időleges és törékeny kompromisszum jött létre a mozgalmon belüli nagy áramlatok között.

A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ÉS AZ AGRÁRSZOCIALIZMUS SZÉTVÁLÁSA

A szociáldemokrata párt új vezetősége nyomban a kongresszus után szembe találta magát a radikális földmunkásmozgalommal és vezetőjével, Várkonyi Istvánnal. Várkonyi szegényparaszt szülők gyermeke, 30 éves koráig maga is földmunkás volt. Ekkor kis örökségét vállalkozásokba fektetve, szerény vagyonra tett szert, 1882-ben a fővárosba költözött, 1889-ben belépett a munkáspártba. Ettől kezdve vagyonát a szocialista agrármozgalom szervezésére, életét a falusi szegénynép igazának kivívására áldozta. A szociáldemokrata párt keretében Várkonyi a falusi szervezéssel foglalkozott, ennek szálait hamarosan kézbe vette. Nem értett egyet a pártvezetőség halogató taktikájával és a falusi szervezkedés mérséklésével. 1896. augusztus végén, a pártvezetőség többi tagjának tiltakozása ellenére, saját költségén és az orosháziak segítségével, megjelentette a földmunkások első lapját, a Földmívelőt. Az engedetlenség és a lap beköszöntője azonnal kiváltotta a pártvezetőség ingerült tiltakozását; az új lapot „közönséges pártellenes magánvállalkozásnak" bélyegezte, és felhívta a párttagokat, hogy ne terjesszék, ne olvassák. Ezek után a tervezett kongresszus előkészítését nem Várkonyira és az orosházi ellenközpontra, hanem Csizmadiára bízta.

Mi váltotta ki a pártvezetőség ekkora dühét és hadjáratát? A szocialista elvektől való elfordulás? A Földmívelő cikkeiből, Várkonyi nyilatkozataiból alig lehet elvi különbségeket kiolvasni. A célok nem tértek el a párt évek óta hangoztatott programjától; a lap a szociáldemokrácia elveit és előnyeit népszerűsítette. Programadó cikke nem „kapával-kaszával" vívandó véres forradalomra, hanem „lépésről-lépésre haladó", hosszú küzdelemre,[45] művelődésre szólította fel a földmunkásokat. A Várkonyi vezette mozgalom kezdeti céljai között nem szerepelt a földosztás, ellenkezőleg, a föld köztulajdonba vételének programját hirdették. 1896 őszén árnyalatnyi — inkább a későbbi fejlemények fényében jelentőséget nyerő — különbségek a bázisban és a szervezkedés formáiban mutatkoztak. Várkonyi kezdettől fogva nemcsak a nincstelen földmunkásokhoz fordult, hanem a „kisvagyonú földművesek" érdekei-

[45] Felhívás Magyarország földmíves népéhez! *Földmívelő*, 1896. augusztus 29.

nek felkarolását is hangsúlyozta. Várkonyiék észrevették, hogy a proletár lét mezsgyéjén küszködő törpebirtokosok létfeltételei, nyomora, tudata nagyon közel áll a földmunkásokéhoz, és ha a szakegyleti mozgalmon túlterjedő szegényparaszti tömegmozgalmat akarnak szervezni, akkor a „kisvagyonú földműveseket" is be kell vonniuk. Tény, hogy a földmunkás szakegyleti szervezkedés kereteit túllépő paraszti egalitárius radikalizmus tendenciája kezdettől benne rejlett mozgalmukban. Ezzel szorosan összefügg a szervezeti formák kialakítása is. Az ipari munkásság szervezésére kiválóan alkalmas szakegylet a lakóhely és munkahely szempontjából széttagolt, erősen fluktuáló agrárproletariátus számára legfeljebb a nagy parasztközségekben, az állandó kubikos- és aratócsapatokban volt alkalmazható. Körükben jobban bevált egy kiválasztott vezető emberhez, a „bizalmashoz", az elnökhöz kötött személyi hálózat, amely az egyletnél ugyan lazább, de rejtettebb, kötetlenebb volt. A földműves szakegyletekről szóló tanácsadó cikk kifejti: minden elvtárs háza, lakása lehet egylet. „Ha az egyik helyen rátok találnak és elkobozzák a könyveket, újságokat... másnap menjetek egy másik elvtárs lakására, és megint van szakegyletetek."[46] Ez a rugalmas forma nyilvánvalóan jól megfelelt mind az illegalitás, mint a földmunkás-napszámos életforma feltételeinek. Ez a szervezkedés — és mögötte a szegényparasztság anarchizmusra hajló radikalizmusa — nyilván kihívta a szociáldemokrata pártvezetőség ellenérzését, rosszallását. Ez lehetett az a közvetlen ok, amely a Várkonyival való szakításra, és a szocialista agrármozgalom kettészakadására vezetett. A szociáldemokrata párt által meghirdetett földmunkáskongresszust 1897. január végére hívták össze. Az ott elfogadott határozatok követelték a munkaidő megrövidítését, a részesmunka megszüntetését, a munkaközvetítést, munkásvédő törvények alkotását és kiterjesztését a mezőgazdasági munkásokra. Elhatározták továbbá a — Földmívelő ellenpárjaként — Csizmadia által szerkesztett Földművelők Szaklapja kiadását.

Egy hónappal később, 1897 februárjában Cegléden tartották meg a Várkonyi vezette mozgalom kongresszusát. Amíg a szociáldemokrata párt

[46] Kondás András, Földmívesek szakegylete. Uo. 1896. szeptember 11. Idézi: Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. Szerk. Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán. I. Bp. 1962. 248.

kongresszusán csak 37 helység képviseltette magát 70 küldöttel, a ceglédin 54 községből 105 küldött vett részt. A két kongresszus napirendje, a célkitűzések és a határozatok többsége nem tért el egymástól. A Várkonyi-mozgalom is szocialista eszméket hangoztatott, a végcélt, a termőföld közös birtokká változtatását az ő kongresszusuk is egyhangúlag elfogadta. Még a külsőségek is megegyeztek: vörös drapéria, Marx és Lassalle képe a falon, vörös terítő az asztalon, zászlók, jelszavak. Három jelentős különbséget mégis regisztrálhatunk. Az egyik a kisbirtokos parasztság helyzetének külön napirendi pontban való megtárgyalása és érdekvédelmének programba iktatása volt. A másik „a kincstári birtokok, a nagy latifundiumok és az egyházi birtokoknak a földművelő munkások között méltányos feltételek mellett való bérbeadásának" követelése.[47] A harmadik különbség a szervezeti felépítés megváltoztatása. A ceglédi kongresszus tagjai magukat „független szocialistáknak" nevezték, mozgalmukat egymástól független, „szövetséges" szervezetekre kívánták felépíteni. Nem ismertek el semmilyen országos pártvezetőséget, vezető szervnek a szövetségi tanácsot fogadták el. A független nevet azért is hangsúlyozták, mert úgy vélték: a szociáldemokrata nevet viselők „kormányszocialisták" lettek.

A ceglédi földmunkáskongresszus átmeneti állapotot tükröz. A végcél kitűzésében és a részcélok megfogalmazásában a szocialista elvek dominálnak, de már világosan jelentkeznek a szegényparaszti egalitárius radikalizmus tendenciái; burkolt földosztó törekvések és a centralizált pártszervezés elutasítása.

A VÁROSI ÉS A FALUSI MUNKÁSSÁG SZTRÁJKHARCAI 1896–1897-BEN

A szocialdemokrata párt, bár kerülte a hatalommal való nyílt összeütközéseket, a Bánffy-kormány idején is nagy erővel folytatta a szervezkedést. A szocialista eszmék az üldözés ellenére újabb tömegeket hódítottak meg. Az ipari munkások gazdasági küzdelmeinek kiszélesedéséhez hozzájárult az a dekonjunktúra, amely a millenniumi építkezések meg-

[47] MMTVD II. Bp. 1954. 404.

szűnését, az ünnepségek befejeződését követte. 1896—1897 folyamán erős sztrájkmozgalom bontakozott ki, amely a sztrájkolók számát és szívósságát tekintve felülmúlta a korábbiakat.

1896 augusztusában tört ki az újpesti jutagyári munkások sztrájkja: 900 nő és 200 férfi indított harcot a rövidebb munkaidőért, a magasabb munkabérekért. 1896-ban a Jutagyárban még mindig napi 12 óra volt a munkaidő, a kereset pedig még az országos átlagnál is alacsonyabb. A több hétig elhúzódó, kitartó küzdelem nem érte el a kívánt eredményt. Nagy jelentőségű sztrájkmozgalom zajlott le 1897 januárjában a resicaaninai bányatelepen. A resicai bányában 1896. december végén súlyos katasztrófa történt, 69 munkás életét vesztette. A bányaszerencsétlenség után újabb csapás érte az amúgy is elkeseredett és elégedetlen bányamunkásokat. A bányatársaság vezetősége elhatározta, hogy felemeli a bányászok béréből levont nyugdíjjárulékot, tíz évvel meghosszabbítja a nyugdíjhoz szükséges korhatárt. Emiatt 1897. január 20-án több mint kétezer bányász megtagadta a munkát, s az asszonyokkal és gyermekekkel együtt az igazgatóság épülete elé vonult. A vezérigazgató a csendőrséget mozgósította. A váratlan beavatkozás még jobban felingerelte a tömeget, megrohanták a csendőröket. A sortűz 20 bányászt terített le, közülük 11 a helyszínen meghalt. A munkások ekkor megostromolták az igazgatósági épületet és csak a sebtiben küldött csendőri és katonai erősítés mentette meg a bányatársaság urainak életét. Másnapra elnyomták a bányászzendülést. A bányászok követeléseit nem teljesítették, vezetőiket bebörtönözték.

1897 júliusában tört ki a téglagyári munkások általános sztrájkja. Az óbudai és kőbányai gyárak mintegy 15 ezer munkása lépett harcba jobb munkaviszonyok, magasabb bérek, rövidebb munkaidő kivívásáért. A hosszú sztrájk hozzájárult a téglagyári munkaviszonyok javulásához, és visszhangot keltett a többi építőipari szakma dolgozóinak sorában is. 1897 augusztusában sztrájkba léptek a fővárosi kőművesmunkások, akiknek nagy része a millenniumi kiállítás megnyitása után munka nélkül maradt. A több mint három hétig tartó sztrájk 10 ezer fővárosi kőműves részvételével általános sztrájkká szélesedett.

Az 1897-ben lezajlott sztrájkok a korábbiakhoz képest jelentős fejlődést, több új vonást mutatnak. Ezek a gazdasági harcok tömegmozgalmak, gyakran az egész szakmára kiterjedő általános sztrájkok voltak. Elő-

ször beszélhetünk valóban sztrájkmozgalomról. Az ipari munkásság bátor küzdelme egybeesett az agrárszocialista mozgalom újabb fellendülésével.

Az aratási feltételek javításáért és egységesítéséért megindult „összebeszélést" a független szocialisták ceglédi kongresszusa kezdeményezte. A szervezkedés a szocialista sajtó útmutatásai szerint folyt. A rendőrség és a helyi hatóságok kora tavasz óta jelentették, hogy a mezei munkásság valamire készül. „Titkos gyűléseiket éjjel tartják, lehetőleg félreeső helyen, és ezeken határoznak a bizalmi emberek a teendők felett."[48] E titkos gyűlések, bizalmas megállapodások következménye volt, hogy a munkások sok helyütt nem kötöttek aratási szerződést, és szinte mindenütt ragaszkodtak az aratórész felemeléséhez, a jobb ellátáshoz. Az amúgy is feszült hangulatot felforrósította a csendőrség erőszakoskodása. Június 8-án a Hajdú megyei Nádudvaron a munkaviszonyok javításáról tárgyaló munkásokba, néhány nappal később a Torontál megyei Eleméren a bérlővel vitában álló parasztokba lőtt bele a csendőrség. A Bánffy-féle hatóságok számos brutalitása szerfölött felizgatta az aratás előtt álló agrárproletárok kedélyét.

1897 nyarán - a kormány és a földbirtokosok minden óvintézkedése ellenére — a nagy gabonatermő vidékeken aratósztrájk tört ki. A sztrájk az Alföld és a Dunántúl 14 megyéjére — helyenként egész járásokra — kiterjedt, tehát nem elszigetelt helyi, hanem országos jellegű megmozdulás volt. A részt vevő aratómunkások számát mintegy 15 ezerre becsülték. A földbirtokosok és a hatóságok sem csendőri segédlettel, sem „tartalékmunkásokkal" nem tudták megtörni a sztrájkolókat, akik többnyire szervezetten léptek fel és sok helyütt a sztrájktörőket is maguk mellé állították. A munkások általában kedvezőbb aratási feltételeket vívtak ki maguknak.

A FÜGGETLEN SZOCIALISTA PÁRT ÉS A FÖLDOSZTÓ MOZGALMAK

A szociáldemokrata párt 1897. évi kongresszusa Várkonyi Istvánt kizárta a tagok sorából. Válaszul Várkonyi szeptemberben Cegléden új ellenzéki pártot alapított, Független Szocialista Párt elnevezéssel. Az ala-

[48] A Budapest fő- és székváros állami rendőrség 1897-ik évi működése. Bp. 1898. 533.

kuló kongresszuson 123 helységből 239 küldött vett részt. Az ekkor elfogadott program arról tanúskodik, hogy Várkonyi igyekezett a szociáldemokrata agrárprogramot a szegényparasztság földhöz jutási vágyával, földosztó követeléseivel összhangba hozni. Végcélként a „vagyon- és munkaegyenlőség" megvalósítását tűzte ki, amin a magántulajdon társadalmi tulajdonná alakítását és a föld közös művelését értette.

A kongresszus „tekintettel arra, hogy a vagyon- és munkaegyenlőség megvalósítása is csak úgy lesz lehetséges, ha a nagybirtok nem létezik, és a meggazdagodás korlátoltatik", átmeneti programként követelte, hogy „a papi birtokok állami kezelésbe vétessenek, és azok az összes kincstári birtokokkal 5 holdas parcellákban utólagos haszonbér fizetése mellett haszonbérbe adassanak; minden földbirtokos, kinek 100 hold földjénél több van, azt 5 holdas parcellákba osztva haszonbérbe adni kötelezteссék".[49] A program tehát nem szól földosztásról, csupán az egyházi birtokok nacionalizálásáról, nem követeli valamennyi magán nagy- és középbirtok kisajátítását, hanem csupán - az egyházi és kincstári földekkel együtt — a kötelező kishaszonbérbe adást tartja szükségesnek. Várkonyi nyilatkozataiból tudjuk, hogy nem helyeselte a földosztást, a bérbeadást átmeneti megoldásnak tekintette. Az egyéni vagy közös, szövetkezeti művelés kérdését a nép döntésére kívánta bízni. Várkonyi tehát nem vetette el az agrárátalakulás szocialista perspektíváját, de felismerte egy átmeneti fázis: a nagybirtok felparcellázásának és bérbeadásának szükségességét. Erre a felismerésre a szociáldemokráciától elszakadt mozgalmának résztvevői, saját hívei ébresztették. Az „osztozás" jelszavának roppant nagy népszerűsége, mozgósító ereje azt bizonyítja, hogy végső soron ez a titkon régóta áhított cél volt az elszakadás döntő motívuma. Várkonyihoz jobbadán az egalitárius parasztmozgalom radikális vagyonfelosztó irányzata csatlakozott. A parcellázás, a bérbeadás, az utólagosan fizetendő haszonbér — a programkészítők hite szerint — a legalitás látszatát keltő, elfogadhatóbb forma és formulázás volt a földbirtokosok és az államhatalom számára, mint az erőszakos kisajátítás és a nyíltan kimondott földosztás. A magyarországi viszonyok között a vagyonegyenlősítés eszméje, a kötelező kisbérletek követelése a nagybirtok elleni antifeudális szegényparaszti harc forradalmi jelszava volt.

[49] MMTVD II. Bp. 1954. 482.

A 100 holdas birtokmaximum és az 5 holdas bérpacella pedig azt mutatja, hogy a mozgalom gerincét, vezető erejét a földmunkásság és szegényparasztság alkotta.

A program a továbbiakban a cselédviszonyok megszüntetését, a gyermekmunka eltörlését, a progresszív adó bevezetését követelte. A kongresszus állást foglalt az állammal kapcsolatban is. Leszögezte, hogy a párt „a mai gazdasági rendszer megváltoztatásánál a szabadságot, a vagyon- és munkaegyenlőséget biztosító uralomnélküliségre fog törekedni a munkásszövetség létesítésével". Ez az álláspont az anarchizmus hatását tükrözi. Várkonyi és hívei ez idő tájt valóban az ideális anarchizmus befolyása alatt állottak, amelynek apostola nálunk Schmitt Jenő volt. A morvaországi német filozófus Hegeltől Nietzschéig megjárta a korában divatos filozófiai iskolákat, aztán Kropotkin, végül Tolsztoj hívévé szegődött. Tőle vette és gyúrta át az „ideális anarchizmus", a „krisztusi erőszaknélküliség" tanait. Schmitt Magyarországon mindaddig nem lelt hívekre, amíg nem csatlakozott a független szocialistákhoz. Elméletileg megalapozottnak tűnő és a kivitelezés konkrét programjával hitelesített filozófiája erősen hatott Várkonyira. Tanácsot kapott benne arra, amit a szociáldemokráciában hiába keresett: hogyan lehet állam, központi hatalom, bürokrácia — vagyis minden kényszerszervezet — nélkül megvalósítani az egyenlőség és testvériség birodalmát.

Schmitt elgondolása szerint az államot „szövetségtanács" helyettesítette volna, amely alsó szinten megyénként, országosan Budapesten ülésezett volna. A határozatokat a megyei és a helyi szövetségek, egyletek hajtották volna végre. Ugyanilyen minta szerint épült volna fel a Független Szocialista Párt is: egyenrangú helyi csoportok szövetségeként, állandó központi vezetőség és pártiroda nélkül. A programba az állam erőszakmentes megszüntetésének célkitűzése került bele. A párt az „államot mint minden rossznak a kútforrását tekinti", és arra törekszik, hogy „a nép a költség adását és az emberanyag szolgáltatását minél előbb tagadja meg, hogy a törvényes formába öntött és a rend nevében történő erőszak is megszűnjön".[50] A Független Szocialista Párt jelentősége mindenekelőtt abban van, hogy a vagyonegyenlősítés szegényparaszti felosztó irányzatának legbensőbb törekvéseit a közérthető politika nyelvén megfogal-

[50] Uo. 483.

mazta. A legalitás kellékeivel, párttal, egylettel, sajtóval ellátott mozgalom azt a vélekedést erősítette, hogy az addig sorsszerűen bekövetkező, illetve az úri hatalom által felülről megszabott történést a nép most saját kezébe veheti. „Bíróság, telekkönyv, hivatal felesleges — mondották —, elvégez majd mindent a szocialista elnök."[51]

A ceglédi kongresszus után a mozgalom megerősödött az Alföldön, és robbanásszerűen betört a Tiszántúl mozdulatlan vidékeire, Szabolcs, Szatmár, Zemplén megyébe. A Nyírség és a szomszédos megyék az ország elmaradott tájegységei közé tartoztak. Nagy latifundiumok fogták körül a szűk határú falvakat. A szegényparasztság, cselédség zöme, mintha mi sem mozdult volna, zsellérsorban élt, széltében dívott a „robot" és az „uzsora". A Bodrogközben a „cselédeknél három család is lakott egy szobában. Mégis 50—60 napot kellett tudni úrdógát. Aztán meg olyan csírás életet mértek, hogy a macskának is a foga közé akadt volna."[52] Sok helyütt a cseléd feleségének kellett az úrdolgát végeznie. Szabolcsban lakásért 40—50 napnyi robot járta, „melyet a legnagyobb munkaidőben kellett ledolgozni". „Legalább tisztességes lakóházat kapnánk, panaszkodtak a laskodiak, de több része valóságos lélek- és testölő, egészségtelen békabarlang."[53] A Nyírségben is romlott a részes bérlet, harmadába is csak 20—30 napnyi robotért lehetett felvállalni. Nagy csapás volt az aratórész csökkenése is. „Községünkben az aratási munkálatokat minden egyes birtokosnak és árendás uraságnak a jobbágya végzi, éspedig hallatlan csekély részért",[54] az egykori tizenkettedrész tizennyolcadra csökkent.

A nyírségi, zempléni, ungi szegényparasztok, amikor 1897 őszén munkások közvetítésével a Földmívelő, majd hamarosan Várkonyi hívei eljutottak hozzájuk, először éppúgy, mint annak idején a viharsarkiak, a „robot" és az „uzsora" eltörlését, a régi „tiszta" felesbérlet visszaállítását, aztán a napszámbér és az aratórész felemelését követelték. De nagyon hamar, amint kívánságaikat írásba foglalták, megjelent a föld-

[51] Idézi: Tóth István, Földosztó mozgalom Szabolcs megyében (1897—1898). Bp. 1963. 38.

[52] Idézi: Balassa Iván, Földosztó mozgalom a Bodrogközben 1898-ban. Sárospatak, 1956. 7.

[53] Idézi: Tóth István, Földosztó mozgalom Szabolcs megyében (1897—1898). Bp. 1963. 19.

[54] Uo. 18.

osztás burkolt, majd nyílt követelése. A kisvárdaiak tömören így fogalmaztak: „Szocialisták vagyunk, le az urakkal, felosztjuk a földet, nem kell elöljáróság, se pap, se csendőr, se polgári házasság, mi fogunk parancsolni."[55] A nyírségi mozgalomba a földmunkások, „zsellérek", uradalmi dohányosok mellett sok helyütt kisparasztok és helyi kisiparosok is bekapcsolódtak. A szervezkedés irányítója, közvetítője mindenütt a Földmívelő volt.

Az év vége felé olyan erőssé vált a forrongás, hogy Szabolcs megyében kivételes rendszabályokat léptettek életbe, de itt sem fogott az erőszak. 1898 január—februárjában megyeszerte zendülések törtek ki. A szegényparasztok sok helyütt megtámadták a községi bírót, elkergették a jegyzőt, a telekkönyveket követelték, a tagosítás előtti állapotokat tudakolták. Kisvárdán a környékről benyomuló parasztok meg akarták semmisíteni a földbirtokviszonyokat rögzítő telekkönyveket. Bagaméron valóságos felkelés zajlott le, a nép egész napos harccal kikergette a községből a csendőröket és a tisztviselőket. Pap község „összes férfilakossága" gyűlésen határozta el, hogy „a nagyobb földbirtokosok kezén levő birtokokat felosztják, az adófizetést megtagadják..., a szocialisták ellen fellépő hatósági vagy magán egyéneket a föld színéről kiirtják". Az „összecsoportosulók" a Földmívelő cikkeit olvasták fel és „mindezek betű szerint való végrehajtására ünnepélyesen felesküdtek".[56]

Nyírkarászon, január 31-én fel is osztották a földet. A cselédek kivonultak a környező birtokokra és a havas földön kicövekelték a maguk parcelláját. Amikor a csendőrök a földosztás vezetőit elhurcolták, a falu népe Kisvárdára vonult vezetőik kiszabadítására. Ott azonban katonaság várta őket, szurony és börtön. A karászi zsellérek, mint hajdan a keresztény mártírok, énekelve vonultak a börtönbe:

„Szocialista rabok,
ne szomorkodjatok,
Erősen bízzatok,
majd megszabadultok!"[57]

[55] A Budapest fő- és székváros állami rendőrség 1898-ik évi működése. Bp. 1899. 303.

[56] MMTVD II. Bp .1954. 545.

[57] Idézi: Simon Péter, A századforduló földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmai 1891—1907. Bp. 1953. 147.

A földosztó mozgalom február közepén tetőzött. Gyürén, Mándokon, az egész kisvárdai járásban ismétlődő összecsapások, ostromállapot, fegyveres készültség. Minden nagyobb községben megerősített csendőrség. A főszolgabíró „valóságos parasztlázadás" kitörésétől fél. A forrongás olyan heves, hogy csak jeladásra várnak. Megkeresik Várkonyit, még a szociáldemokrata pártvezetőséget is. „A kaszák ki vannak fenve, mi végképpen el vagyunk keseredve... Mikor tegyünk már valamit?" A pártvezetőség véleménye szerint „a földművelő munkások nagy része kész a felkelésre".[58] Hasonló mozgolódás jelei mutatkoznak kárpát-ukrán területen, a Bánságban és Horvátországban. A helyzet olyan válságosnak látszik, hogy február közepén a kormány kivételes rendszabályokat határoz el: összehangolt politikai és rendészeti intézkedésekkel, nagyszámú fegyveres erővel hadjáratot indít a mozgalom, elsősorban a független szocialisták ellen. Február közepén betiltja a Földmívelőt; a megszokott ürüggyel, sajtóvétség címén letartóztatják Várkonyit. A mozgalom roppant szívósan védekezik, szinte minden szervezetet, minden „felesküdött" közösséget külön-külön kell hatalmi erővel megtörni. 1898 tavaszán még sok helyi — bár már nem összefüggő — megmozdulás zajlik le, főleg az Alföldön és a Délvidéken. Aztán a nyár elején, az aratás megkezdésekor, amikor újabb fellendülési szakasz kezdődhetnék, az agrármozgalom visszaesik, és az év végére szinte teljesen elcsendesedik.

AZ UTÓPIKUS EGYENLŐSÉGHIT

A magyarországi agrárszocializmus a századforduló európai parasztmozgalmainak sajátos jelensége. Olaszországi és kelet-európai összevetés alapján azt mondhatjuk: a szocializmussal valamiképpen kapcsolatba kerülő agrármozgalmak sajátosságainak éppen a kifejlett teljességükben tipikus válfaja. S ha az előadás során a mozgalmakat két külön szakaszra tagoltuk is, az összegezésben arra kell rámutatnunk: a két szakaszt a külső és a tartalmi jegyek, a tudat számos eleme össze is kapcsolja.

Az eseménytörténeti vonulat legszembetűnőbb külsődleges jegye a mozgalom eruptív, vulkanikus jellege, a szervezkedési kontinuitás laza-

[58] A forradalom útja. *Népszava*, 1905. július 9.

sága vagy hiánya. A fő események ideje és színtere — 1891 és 1894 Viharsarok, 1897—1898 Nyírség és környéke, 1905 Dél-Dunántúl — azt mutatja, hogy a mozgalomban a heves kirobbanásokat erős visszaesések követték, és az epicentrumok is váltakoztak. Egy-egy fellobbanás idején a mozgalom olyan hőfokra hevült, olyan harci formákhoz jutott el, amelyek nem forradalmi időszakokban nem tartósíthatók. A résztvevőket a szervezkedés, a várakozás és a kirobbant akció során a halálra elszántság bátorsága töltötte el. Ez a kortársakat, urat és elvtársat egyaránt lenyűgözött. „Ezek az emberek annyira át vannak hatva és szellemülve, és annyira el vannak vakítva a szociáldemokratikus elvek által, hogy fanatizmusuk határt nem ismer — jelentette az egyik rendőrtanácsos —. Ezek az emberek tagadják az istent, nem ismernek Magyarországot, sem hazát, csak egy földgömböt, amelyen a szociáldemokrácia elveinek győzedelmeskednie kell. Nem félik ők a börtönt, a szuronyt, a golyót. Büszkeségének vallja bármelyik elveiért mártírságot szenvedni."[59] A szocialistát, Engelmannt az „őskereszténységre" emlékeztette, amikor személyesen tapasztalta, „milyen lelkesedéssel, milyen rajongással hisz ez a tömeg az »új tanokban«, hányszor kergették szét a csendőrök a magánlakásokban vagy szabadban rendezett találkozóikat", és mégis mindennel dacolva újra összejönnek, hogy „megbeszéljék az eszmét".[60] Ezek az emberek a csendőrszuronyok gyűrűjében is „kihívólag oda nyilatkoztak, hogy... a szocialistasággal fel nem hagyunk, inkább meghalunk".[61]

A mozgalom résztvevőit, éspedig nemcsak egy tudatos élcsapatot, hanem a szegényparaszti tömegeket, az élet-halál kockázat vállalása, a győzelem bizonyosságához képest a megélés mellékessé válása: a mártírság evidenciája jellemezte. Ilyen fanatizmussal az öntudat primitív fokán álló, „szubhisztorikus" szegénynépet nem az embersors folyamatos tökéletesedésének tudatos átélése, nem az előrehaladó történeti folyamat jövőbe helyezett, ideális céljának értelmi elfogadása, hanem egy érzelmileg-

[59] Az 1896. május 28-i rendőrségi jelentésből idézi: S. Vincze Edit, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei (1890—1896). Bp. 1961. 244.

[60] Engelmann Pál, Két szociáldemokrata paraszt-kongresszus (In: MMTVD II.). Bp. 1954. 415.

[61] Idézi: Tóth István, Földosztó mozgalom Szabolcs megyében (1897—1898). Bp. 1963. 42—43.

indulatilag mélyen motivált igazságérzet: a megtalált igazság hite tölti el. Ez az igazság, ahogy a Földmívelő szinte jelszóvá tette: „az egyetlen földi igazság", az egyenlőséget és testvériséget hirdető szocializmus. Benne teljesedik ki az emberi egyenlőség évezredes tana, az egalitarizmus. Az egalitárius mozgalom és tudat időnként, minden erőszakos elnyomás, minden ellenérv és cáfoló empirikus tapasztalat ellenére legyőzhetetlenül és megcáfolhatatlanul visszatér.

Minthogy azonban az antikvitás óta valamennyi társadalmi formáció létállapota az egyenlőtlenség, felmerül a kérdés: milyen körülmények provokálják a tömeges egalitárius mozgalmat, és szervezik ideológiává — többnyire megváltáshit formájában — e tudatot? Ilyen mozgalom akkor alakul ki, amikor az egyenlőtlenség egy korábbi állapothoz képest kirívóan kiéleződik, új tényezők által súlyosbodik, vagy pedig elveszti a korábban evidenciaként elfogadott legitimitását. A századvég Magyarországán mindkét tényező — egymást erősítve — közrejátszott az agrárszocializmus kirobbantásában. Elég itt csupán jelzésszerűen utalni arra, hogy a birtokmegoszlás eleve adott egyenlőtlenségét a paraszti föld aprózódása, a hatalmasra duzzadt lappangó munkanélküliség, az árutermelés és a szabad verseny polarizáló hatása, az új vagyonok hirtelen felhalmozódása kirívó módon kiélezte; és ez egybeesett a feudális rendet elfogadó vallásos jobbágytudat fokozatos visszaszorulásával, a nagybirtokrendszer feudális legitimálásának elérvénytelenülésével. A lázadó egalitárius gondolat a kiegyezés utáni demokrata körökben, az alföldi „pusztakeresők" mozgalmában már felbukkant, de csak a századvég felhalmozottan romló gazdasági viszonyai között szerveződött a totális tagadás igényével fellépő mozgalommá, amely a vagyon, illetve a tulajdon egyenlő felosztására, a javak és szükségletek egyenlő elosztására, és egyúttal az ember egyedi, személyes egyenlőségének megvalósítására törekszik. Marx „nyers" kommunizmusnak, a magántulajdon „negatív megszüntetésének" nevezte ezt a fajta egalitariánizmust, a szegény ember „*természetellenes* egyszerűségéhez való visszatérésnek", aki „nemcsak hogy nem jutott túl a magántulajdonon, hanem még el sem jutott hozzá".[62] Várkonyi mozgalmának elképzeléseiben fellelhetők olyan kommunisztikus elemek, mint „a közös bérleti rendszer", ahol a „gaz-

[62] Marx Károly, Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp. 1962. 67.

dasági testvérközösségek" keretében a munkában és élvezetben mindenki egyaránt részesülhet.

Az egyik elkobzott szabolcsi levél írója arra hivatkozik, hogy „isten az ő képére és hasonlatosságára és e közös föld tulajdonára egyformán teremtett mindannyiunkat".[63] „Az éltető elemek: a levegő, a víz, a napfény — közvagyon, miért nem az a legfontosabb is: a föld?", hangzott a természetjogi, és így a közös nemzeti múltra apelláló érv: „Amikor ezer esztendővel ezelőtt őseink birtokba vették ezt az országot, csak szabad és egyenlőjogú honfitársak voltak közöttünk. Így kell ennek lennie újra..."[64] A birtokot az urak rabolták el a néptől. Ezt az alaktalanul lebegő, lázadó indulatot szervezte — szinte egy csapásra — harci programmá és egalitárius tudattá a szocializmus. Kitűnően figyelte meg Engelmann már 1891-ben, az első agrárszocialista mozgalmak kitörésekor, hogy „amíg a szocializmus etikai oldalát igen jól felfogják és azt nagy buzgalommal hirdetik, addig ennek nemzetgazdasági alapfeltételeivel nincsenek tisztában".[65] Az agrárszocializmus minden megnyilvánulásából világosan kitűnik: a „szent eszme" az ő értelmezésükben, az emberi egyenlőség igazsága és igazságtevése volt, nem a történelmi meghatározottság fő tendenciájának felismerésére alapozott célracionális eszme. A szocialista agitáció jelszavakba sűrített és egyszerűsített „eszméje" számukra azt jelentette, hogy az átélhető létrealitásokon és a belátható — emberöltőnyi — történeti folyamaton túlra helyezett lebegő remények, alaktalan vágyak hirtelen evilági, itt és most megvalósítható célokká sűrűsödtek. Ez az első összefüggés, amely a századvég agrárszocializmusát a radikális egalitárius mozgalmak eszmevilágához hozzáfűzi. A rokonság szálai az ókori messianisztikus szektákig, s a középkori népi eretnekségekig vezethetők vissza, legközvetlenebbül a Krisztus „ezeréves birodalmának" eljövetelében hivő „chiliasztikus" mozgalmakhoz kapcsolódnak. A chiliasztikus tudatot a közeli és radikális változásban, az idők beteljesedésében való bizonyosság, vagyis a túlvilágra ígért boldogság evilági megvalósulásának

[63] Tóth István, Földosztó mozgalom Szabolcs megyében (1897—1898). Bp. 1963. 111.

[64] Engelmann Pál, Két szociáldemokrata paraszt-kongresszus (In: MMTVD II.). Bp. 1954. 415.

[65] Uo. 125.

hite jellemzi. E tudat nem regisztrálja a fejlődést, a történést az abszolút jelenidejűségben éli át, így a jövőt is a bármely pillanatban lehetséges beteljesülésre való várakozás készenléti állapotában érzékeli. E vonásokat tekintve, szembetűnő hasonlóságok mutatkoznak a hazai agrárszocialisták és Münzer újrakeresztelői, vagy a 19. századelő primitív lázadói között.

„Nem hiszem, amit [a papok] hirdetnek, írta az egyik kubikos. Hirdetik: Boldogok a szegények, mert ők bírják a földet! Igaz, bírjuk a a földet, de csak kubikon... Hisz ha a szegénységbe állna a boldogság, ekkor mi nem volnánk itt... Éljen a világot megváltó szocializmus!"[66] Az ófehértói napszámosok így indokolták a szocialista szervezkedés szükségességét: „Tisztelt elvtársak! Ezen mai ínségünket és nyomorunkat, amelyben tartottak bennünket eddig lekötelezve a mostoha törvénykezés által, másképpen ezen rendszert meg nem törhetjük, mint a mi megváltó Krisztusunk eszméje által... Azért hát szervezkedjünk egy szívvel és egy lélekkel Krisztusnak eszméje: a szocializmus zászló alá, mint egy atyának gyermekei, mert ez a legszükségesebb út az egyenlőség és a testvériség országa felé... Ezáltal nyerhetünk magasabb napidíjat, kevesebb munkaidőt..."[67] És itt ne gyanakodjunk valaminő kereszténységszocialista hatásra, hiszen ilyesmi akkor Magyarországon még nyomaiban sem létezett; e gondolatokban a chiliasztikus és szocialista elemekkel átszőtt paraszti egyenlőséghit jelentkezett.

A másik alapvető érintkezési pont a vagyonközösítés volt, a tulajdon egyenlő felosztása. Ez — tudjuk — már a naturálgazdálkodás és a primitív árutermelés szintjén is utópia, még inkább az a századvég iparosodó tőkés rendszerében. Csakhogy az egalitárius-chiliasztikus tudat a cselekvést nem gazdasági-történelmi feltételezettségében és fejlődésmenetében fogja fel: az utópia egybeesik benne a történelemtől független, egyidejű megvalósíthatóság hitével. A megvalósulás és az utópia egybeesésének teljesen megfelelt a jelképes és a valóságos cselekvés, a jelkép és a mögöttes tartalom azonosítása. Az egyleti alapszabály megszerzése, a pártprogram megszavazása az agrárszocialisták szemében egyet jelen-

[66] Idézi: Simon Péter, A századforduló földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmai 1891—1907. Bp. 1953. 140.

[67] Idézi: Tóth István, Földosztó mozgalom Szabolcs megyében (1897—1898). Bp. 1963. 111.

tett a jog valóságos elnyerésével, a telekkönyv elégetése a benne rögzített birtokviszonyok megszüntetésével, a föld kicövekelése a tényleges birtokbavételével. Az 1895 elején tartott „népszavazási" kampány egyik letartóztatott résztvevőjének vallomása szerint a nép azt hiszi: „...ha az ország minden munkása aláírja a szavazó lapokat, akkor felosztják a meglevő összes vagyont egyenlő mértékben az összes honosok között."[68] Amíg a szociáldemokrata pártban a mozgalmi szimbólum a közösségi összetartozás, a felismerés, illetve az elkülönülés jelzésére szolgált, az egalitárius agrármozgalomban a zászló magát a mozgalmat, vörös színe a vért jelentette, amelynek a harc eksztátikus pillanataiban az áldozat bizonyságaként valóságosan folynia kellett.

A nagy kérdés, ami a politikailag képzettebb, a szociáldemokrácia iskoláját megjárt vezetők, Várkonyi és szűkebb köre előtt szükségképpen felmerült, az volt, hogy miképpen lehet az utópiát tartós, működő valósággá változtatni: a kivívandó tulajdonegyenlőséget megtartani. Minthogy a modern árutermelés és a politikai „üzemszerűség" viszonyai között állandóan újratermelődő egyenlőtlenség veszélyével tisztában voltak, ezt az egyenlőtlenség intézményesített hatalmi formáinak eltörlésével: az államnélküliség, a felekezetnélküliség anarchista elveinek megvalósításával kívánták elkerülni. Az alapelvet az ideológus, Schmitt Jenő fejtette ki a ceglédi alakuló kongresszuson: államra nincs szükség a szocializmusban sem, mert a nép egésze nem uralkodhat, „hanem csak egy vagy két egyén közüle, úgy pedig a nép nem a vagyon és munka egyenlőségét éri el, hanem csak urat cserél".[69]

Vajon mi tartotta volna össze az autonóm közösségek laza szövetségét? Mi biztosította volna az együttélés alapvető normáinak megtartását? A kérdés azért is jogos, mert a totális egyenlőség tartalmi és szervezeti fenntartása az egyéni szabadságjogok erős megszorítását, a közösségi normatív élet- és értékrendnek való feltétlen egyéni alávetődést követeli meg. Az egalitárius-chiliasztikus közösségek összekapcsoló normatív elve a megváltáshit, és hivatott magyarázója: a próféta. Tehát

[68] Békés Megyei Levéltár. Alispáni elnöki iratok, 22/1895. Idézi: Virágh Ferenc, A Békés megyei agrárszegénység helyzete és küzdelmei a dualizmus korában. Kézirat. Bp. 1974. 564—565. MTA Kézirattár.

[69] Idézi: Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. Szerk. Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán. I. Bp. 1962. 277.

nem kinevezett vagy választott tisztségviselő, hanem természetfeletti adottságokkal felruházott, karizmatikus vezér. A századvég agrárszocialista mozgalmában a karizma hordozója Várkonyi volt. Személyén keresztül valósult meg szerteáradó mozgalmának egysége. Ő a szegénynép igaz pártfogója, akit levelek ezreiben, személyesen, küldöttségekben felkeresnek, akihez tanácsért, és akiért „tűzbe mennek a munkások", s akinek szájából vagy írásából szól az egyedül hiteles igazság, akitől „a világra szóló munka- és vagyonegyenlőség megvalósítását" várják.[70] Hogy a karizmatikus vezér személyéhez kapcsolódó mozgalom milyen törékeny, és milyen veszélyeket rejt magában a szocializmus demokratikus szerveződése szempontjából, azt akkortájt a Várkonyi bebörtönzését, utóbb az Áchim halálát követő lehanyatlás, széthullás szemléltette.

Az agrárszocialista mozgalom másik nagy erejű összekapcsolója és jellemvonása egy új, laicizált vallás megteremtése volt. Hasonló tudati és mozgalmi jelenségeket találhatunk Olaszországban, a fejlett agrártőkés Emiliában, és mélyebb vallásos élmény-evidenciával Szicíliában és a spanyol Andalúziában is. Ott is, nálunk is, a kelet-európai mozgalmakban másutt is elterjedt a mély gyökerű vallásos hagyományok, biblikus példázatok, metafórák, imaszövegek szocialista tartalommal való megtöltése. Az agitáció felhasznált olyan tízparancsolatokat, hogy: „Dolgozzál! Ne légy szolga! Szeresd a te munkástestvéredet, mint tenmagadat!"[71] Számos változatban elterjedtek a „szocialista miatyánk"-ok. „Miatyánk, ki legyen az elnök személyében, szenteltessék meg a személyed a nép iránt táplált odaadás és becsület által; Szocializmus, jöjjön el a te országod, úgy hozzánk, mint az egész világon; Nép, legyen meg a te akaratod, hogy az adóterhek kevesbedése által kenyérkeresetünk és megélhetésünk megkönnyebbítve legyen; ...Pénz, ne vígy közülünk senkit a kísértésbe; A tudomány világa világosítsa meg a mi elménket ezen szent ügy keresztülvitelére. Amen."[72]

[70] SIMON PÉTER, A századforduló földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmai 1891–1907. Bp. 1953. 149.

[71] *Népszava*, 1891. augusztus 7. Közli: NAGY DEZSŐ, A századforduló parasztmozgalmainak szellemi hagyományai (In: A parasztdaltól a munkásdalig. Szerk. KATONA IMRE ÉS TÁRSAI). Bp. 1968. 258.

[72] A Budapest fő- és székváros állami rendőrség 1897. évi működése. Bp. 1898. 550.

Az új „vallás" formuláit az agrárszocialista mozgalom fejlesztette ki, annál is inkább, mert a század végén az agrárproletárok tömegesen léptek ki az egyházakból, vallották magukat felekezetenkívülinek. Az elvetett „szolgaság vallása" helyett most már az újat, a szocializmust kellett az egyenlőséghit formuláival a maguk képére formálni. Az idézett miatyánkon kívül több imatravesztia, filozofikus tartalmú zsoltár, ének maradt fenn. Megragadó átköltés az „Özvegyek és árvák litániája":

„A kivándorlástól — Ments meg uram minket!
A húsnélküli káposztától — Ments meg uram minket!
A napi 16 órai munkától — Ments meg uram minket!
A háton való felhordástól — Ments meg uram minket!
Az adóvégrehajtástól — Ments meg uram minket!
A felséges uralkodótól — Ments meg uram minket!
Finánctól, csendőrtől — Ments meg uram minket!"[73]

Az egyenlőséghithez a közösségi élet lényeges megnyilvánulásait szabályozó rituálé rendelődött. A primer közösségek mozgalmaira jellemző, hogy a rendszeresen ismétlődő aktusokat nem szabályzatba foglalják, hanem rítus szerint végzik. A rítus szakrális jellegű aktusai: a beiratkozás, a felesküvés, a választás, a gyűlésezés. Az egyletbe belépők — többnyire csoportok — nyilatkozatot írtak alá: „Kötelezvény arról a munkásszövetségről, hogy független szocialisták akarunk lenni, az utolsó csepp vérünkig nem hagyjuk el egymást, azaz egytestvérség."[74] Ha új csoport alakult, vagy a közösség az újonnan belépetteket tagjai sorába fogadta, sor került az ünnepélyes eskütételre. A szertartás lakásban vagy a szabad ég alatt zajlott le. A résztvevők körbe álltak, és kart karba öltve, felemelt kézzel mondották az elnök után az esküszöveget. Ennek egyik, bodrogközi variánsa így hangzott: „Mi, független földművelő szocialisták esküszünk, hogy egymást el nem hagyjuk, hanem minden bajainkban egymást támogatni fogjuk. Ámen." Néhol az eskü-

[73] Közli: Nagy Dezső, Az agrármozgalmak költészetéből (In: A Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1966–1968). Bp. 1970. 260.

[74] Idézi: Tóth István, Földosztó mozgalom Szabolcs megyében (1897–1898). Bp. 1963. 43.

szövegbe beszúrták: „Törekedni fogunk, hogy ne legyen se úr, se szolga, hanem mindenki egyforma."[75] A szabolcsiaktól olyan variáns maradt fenn, hogy az eszme „mindhalálig hív szolgálatára esküszünk", meg arra, hogy „elvtársaink legkisebb filléreit el nem kívánjuk".[76] Az esküvésnek ezt a körkörös, karöltve mondott módját nevezték „láncban való esküvésnek". A külső megfigyelőt a szertartás a középkori parasztháborúk közösségeinek felesküvésére emlékeztette. Az eskü olyan szorosan kötelező erejű volt, hogy a mozgalom lehanyatlása után addig nem lehetett az egyleteket feloszlatni, amíg csendőr, pap, bíró végül is az eskü „visszavonására" nem kényszerítette a tagokat.

Az elnökválasztásról Szántó Kováccsal kapcsolatban már szóltunk. Az elnöknek fogadalom formájában elmondott programbeszédet kellett tartania, utána az eszmére megesküdnie. Azután a tagok sorra hozzájárultak, kézfogással, simogatással megérintették. Ünnepélyesebb alkalmakkor a munkásindulót énekelték, továbbá szocialista szövegre átírt népdalokat, kortesdalokat. A Kossuth-nóta dallamára készült szövegek számos variánsa maradt fenn. „A szabadság azt üzente — Szűk a munkáson a mente — Szűk a mente s rongyos már ma — A munkás jobb sorsát várja. — Éljen a munkásszövetség! — Egymást kövessék!"[77] Az agrárszocialista folklór roppant gazdag átköltött és újonnan írt versekben, népdalokban, indulókban. A század utolsó évtizedében tehát új kultúra alakult ki a folklorisztikus és vallásos-biblikus hagyomány újrateremtéséből és a szocializmussal való összeolvasztásából. Az újjászületés friss naivitása, forradalmi igazsághite és megváltásvárása sugárzik belőle évtizedekre ható, a kései utókort is megragadó erővel.

A századvég agrármozgalma a második szakaszban szervezetileg is elszakadt a szociáldemokrata munkásmozgalomtól. A szocialista elnevezést, a jelszavak, a követelések és a harci módszerek egy részét — for-

[75] Idézi: Mailáth József, Magyar munkásmozgalmak és szociális tevékenység. Bp. 1904. 19.

[76] A Budapest fő- és székváros állami rendőrség 1898-ik évi működése. Bp. 1899. 302.

[77] Közli: Nagy Dezső, A századforduló parasztmozgalmainak szellemi hagyományai (In: A parasztdaltól a munkásdalig. Szerk. Katona Imre és társai). Bp. 1968. 278.

málisan vagy ténylegesen — megtartotta, de bázisában, jellegében, alkatában deviáns irányzattá vált. Így mind a cselekvés taktikai szintjén, mind eszmei motiváltságában ellentétbe került a szociáldemokráciával.

Az agrárszocializmus külsődleges megnyilvánulási formáinak, szervezetének és tartalmi jegyeinek elemzése során arra a konklúzióra jutottunk, hogy e radikális egalitárius mozgalom programja és tudata egyaránt utópikus volt. Külső megnyilvánulásai eruptívak, fel-fellobbanó lázadás jellegűek, amelyben az igazságtevésnek itt és most, élet és halál közt el kell dőlnie. Logikus, hogy az egyenlősítő programot, a chiliasztikus tudatot, az eruptív-lázadó harci formát a szociáldemokrácia — a társadalmat az emberi evolúció folyamatában, gazdasági-történeti meghatározottságában felfogó racionális tudat, és a folyamatos szervezkedésre, az osztályharc legalizálható formáira épülő pártstruktúra — nem fogadhatta be.

Csakhogy az egyetemes társadalmi folyamat objektív meghatározottságának elvi alapjáról irreálisnak bizonyuló egalitárius programnak itt és akkor volt egy konkrét realitása: az elavult, fejlődésgátló egyenlőtlenségi viszonyokat konzerváló nagybirtokrendszer elleni forradalmi fellépés. És az ideológiakritikai szempontból irracionális tudatnak funkcionálisan volt egy nagyon racionális magja: az egyenlősítés gondolatát a létfenntartás racionalitása kényszerítette ki. A föld volt, akár osztottan, akár bérletben, a megélhetés egyedüli forrása. Ez a konkrét realitás és racionalitás volt az a lényeg, amelyet a program és a tudat utópikus jellege a szociáldemokrata vezetők előtt elfedett.

A LEGÁLIS SZOCIÁLDEMOKRATA TÖMEGPÁRT

A válaszút elé került szociáldemokrácia, amint láttuk, az osztályharcos irányzat háttérbe szorításával megtette az első, a radikális egalitárius agrármozgalom elutasításával a második lépést a legális tömegpárt konszolidálása felé. Az 1897. december végén tartott második földmunkáskongresszus összegezte és világos formába öntötte a munkaviszonyok javítására irányuló agrárproletár követeléseket, beillesztette őket a szocialista programba, a földmunkásmozgalmat pedig a legális

szakszervezkedés kereteibe. Elutasítván a Független Szocialista Párt agrárprogramját, elhatárolta magát a földosztó mozgalomtól, és legfőbb közvetlen célként a választójogi harcot tűzte ki. Az elhatárolódáshoz az elvi nézetkülönbségeken túl, bizonyára a Bánffy-kormány különlegesen erőszakos, ezekben az években terrorisztikusnak minősíthető fellépése is hozzájárult.

A párt azért nem hibáztatható, hogy igyekezett kitérni az államhatalom fegyveres és közigazgatási túlsúlyával megindított támadás elől, és nem fogadta el azoknak a lázongó szegényparasztoknak a hívását, akik egy kaszás felkelésre készültek. Ha a felkelés feltételei hiányzanak, ha az erőviszonyok egyenlőtlenek, akkor elkerülhetetlen a taktikai visszavonulás. Leegyszerűsíti tehát a kérdést az a vélemény, amely a szociáldemokrata párt „bűnös nemtörődömségét", opportunista elgyávulását hibáztatja. Ez az ítélkezés méltánytalan, mert nem veszi tekintetbe a szociáldemokrácia nagy érdemét a demokratikus szabadságjogok értékének megvilágításában, a szocialista eszmék és szervezetek terjesztésében. Azt sem lehet elvárni egy szociáldemokrata típusú párttól, hogy egy radikális egalitárius parasztpárttal fuzionáljon. Ami historikus módon kifogásolható, az főként a párt vezetőinek elméleti igénytelensége és taktikai átgondolatlansága, az a felszínesség, hogy nem hatoltak le az irrealitás és az irracionalitás alatt rejlő racionális maghoz, és nem kísérelték meg azt a szociáldemokrata tömegpárt programjába és taktikájába az adott körülmények között is lehetséges módon beilleszteni, a hazai szocializmus integráns alkotóelemévé tenni.

A századvégen a párt vezetésében és szervezeti felépítésében a centrumot erősítő változások következtek be. 1898 elején, miután több tagját kitiltották Budapestről, szükségessé vált a pártvezetőség kiegészítése. Ekkor választották be a hamarosan nagy tekintélyt szerző Garami Ernő műszerészt, aki addig Németországban dolgozott, és a pártvezetőség hívására jött haza.

Garami példaképe a német, illetve az osztrák típusú szociáldemokrata párt volt, amely a szakszervezetek széles hálózatára és tömegeire támaszkodva, a parlamenti pártok versenytársaként léphet fel. Itthoni tevékenységének kezdetén megkísérelt együttműködést létrehozni a függetlenségi párttal, amely abban az időben kezdte meg az erőteljes

agitációt az önálló vámterületért. A szociáldemokrata párt az együttműködés feltételéül az általános, titkos választójog parlamenti támogatását állította, s ennek fejében követelései közé iktatta volna az önálló vámterületet.

1898—1899-ben az új pártvezetőség a szakszervezeti mozgalom újjászervezését, megerősítését tartotta másik alapvető feladatának. 1898-ban újjászervezték a Szakszervezeti Tanácsot; Teszárs Károly és Jászai Samu, a szakszervezeti mozgalom régi és tapasztalt vezetői lettek az irányítói. 1899-ben rendezték meg az első szakszervezeti kongresszust. Ekkor már 126 szakmai egylet működött az országban, taglétszámuk meghaladta a 23 ezer főt. A kongresszus határozatban foglalt állást a szakszervezetek országossá fejlesztése mellett, követelte a szervezkedési szabadságot és a sztrájkjogot.

A magyarországi munkásmozgalom a század végére jelentős fejlődést ért el. A marxi szocializmus eszméi több áttételen keresztül népszerűsítve és népi értelmezéssel elterjedtek az ipari és mezőgazdasági proletariátus soraiban, amely ekkortájt éveken át heves harcokat vívott a hatalommal. A meg-megújuló üldözés bebizonyította, hogy a forradalmi jellegű, legális harci szervezet kialakítása az uralkodó osztályok kíméletet nem ismerő ellenállásába ütközik. A szociáldemokrata párt, bár szívósan állta a harcot, kibírta az üldözést és nem tűrte az önkényt, a századforduló idején fokozatosan alkalmazkodott a kormány szabta feltételekhez. Ezekhez igazította felvilágosító munkáját, a szervezkedés módját, a politikai és gazdasági harcok határait. Az illegális határátlépéseket ugyan elkerülve, de a legális kereteket kihasználva, eredményesen szervezte a városi és a falusi proletariátust, s vezette politikai és gazdasági küzdelmeiket. A párt a századfordulóra az országos politikában is számottevő erővé vált.

A BÁNFFY-TERROR

A szocialista mozgalom nehéz éveket élt át a Bánffy-kormány idején. Az erőszakos fellépés tekintetében nem volt érdemleges különbség agráriusok és „merkantilisták", hatvanhetesek és negyvennyolcasok között az uralkodó és a középosztály soraiban. A nagybirtokosok és

nagytőkések szolidaritásának szükségességét fejezte ki Tisza István egyik képviselőházi beszédében: a „magántulajdont megtámadó szociáldemokratikus törekvések" leküzdése „közös érdeke mindenféle vagyonnak, mindenféle tőkének".[78] Az 1895. évi gazdakongresszus külön határozatban mondta ki, hogy az alföldi agrárszocializmussal szemben a kormány szigorú rendészeti eszközöket alkalmazzon, továbbá hozzon törvényt a mezőgazdasági munkások és napszámosok jogviszonyainak szabályozása végett. 1896-ban, majd az 1897. évi aratósztrájkok előtt és alatt a földbirtokosok szinte ostromolták a kormányt a katonaság és csendőrség mozgósításáért. Bánffy a kormányra jutásakor meghirdetett „erős kéz" politikáját a szó szoros értelmében tűzzel-vassal hajtotta végre. Ebben is volt fokozat: az első két év zaklató kampányait 1897-ben és főként 1898-ban jogot és emberéletet nem kímélő üldözés követte. A pártvezetőség által összeállított lista tetemes veszteségekről tanúskodik. 1897 júniusától 1899 tavaszáig a csendőrök a kisebb-nagyobb összeütközések során 51 munkást öltek, 114-et sebesítettek meg, 274-et eltoloncoltak. Közel 300 munkást fogtak el, összesen 178 év 115 nap börtönbüntetésre ítélték őket. Az egyletek és szervezetek majdnem egyharmadát feloszlatták. Csupán 1897-ben 317 gyűlést tiltottak be, 407 esetben tartottak házkutatást, 370 esetben foglaltak le sajtóterméket. 1898-ban nem engedélyezték a szociáldemokrata párt szokásos évi kongresszusát. És mindezek a számok csak a szociáldemokrata mozgalommal szemben elkövetett brutalitásokat összegezik. Hiányzik belőlük a falusi szegénynép áldozatainak hosszú sora, a megvert, megsebesített, a hosszabb-rövidebb időre elzárt parasztok tömege, a Várkonyi-mozgalom híveinek üldözése. A Bánffy-terror időszaka a magyarországi munkásmozgalom hősi korszaka volt. A városi és falusi proletariátus hősiesen állta a harcot.

Az uralkodó körök, még a legkonzervatívabbak is, tudták, hogy csupán a szuronyokra alapozott rendszer nem eléggé biztonságos, mert a fegyverrel elhallgattatott szociális kérdés a jövőben még hevesebben törhet felszínre. Ezért célszerűnek tartották a feszültséget kisebb engedményekkel enyhíteni. Az engedmények mértékét és irányát illetően azonban jelentős nézeteltérések voltak közöttük: az agráriusok elsősorban a spekuláció és

[78] Magyar agrár-politika. Gróf Tisza István összes munkái. I. Bp. 1923. 274.

az „uzsora" megrendszabályozását sürgették; a kormánypárti liberálisok viszont a kötött birtok szabaddá tételét javasolták, és ellenezték az állami szociálpolitikát. „Nem lehetünk elég merevek és eléggé határozottak annak kijelentésében — mondotta Tisza —, hogy a munkáskérdés soha, semmi körülmények között földosztási, telepítési elméletekkel megoldva nem lesz... Azon a világrenden pedig, hogy tőke, legyen az ingó vagy ingatlan, nem juthat minden embernek... nem változtathatunk."[79] Az agráriusok a mérsékelt állami szociálpolitika szószólói voltak. A földéhség némi csillapítását éppen a nagybirtokrendszer fenntartása érdekében ajánlatosnak tartották, persze óvatos formában, állami és magántelepítéssel, kismérvű parcellázással. „Bármennyire idegenszerűnek tetszik is a dolog — írta az agráriusok szaktekintélye, Rubinek Gyula —, itt más megoldást találni nem lehet, a társadalmi béke fenntartása" megkívánja a földtelenek lecsillapítását.[80] A közigazgatás több vezető tisztviselője, s maga Darányi, a földművelésügyi miniszter sem idegenkedett a mérsékelt, óvatosan adagolt szociálpolitikától. Az ellentétes nézetekből és érdekekből satnya szociálpolitika született. Ennek keretében Darányi tett néhány intézkedést az agrárproletariátus nyomorának enyhítésére, megindította a kárpát-ukrán nép segélyezésére szánt „hegyvidéki akciót".

A kormánypárti liberális felfogás, az agrárius szociálpolitika és a hatósági erőszak összefonódásának jellegzetes jogalkotása volt „A munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról" szóló 1898:II. tc., amelyet a haladó közvélemény röviden rabszolgatörvénynek nevezett el. A törvény szerint minden mezőgazdasági munkást, a szerződött cselédek kivételével, munkásigazolvánnyal kellett ellátni. Munkavállaláskor szabad egyezkedésen alapuló szerződést kellett kötni a községi elöljáróság előtt, és ebben a két fél részéről vállalt kötelezettségeket pontosan fel kellett tüntetni. Az aratórészt — a visszaélések elkerülése végett — súlyban vagy pénzben is meg kellett állapítani. A törvény szigorúan előírta a szerződés megtartásának kötelezettségét. A munkaadó számára karhatalmat biztosított a munkahelyen igazolatlanul meg nem

[79] Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. I. Szerk. BARABÁSI KUN JÓZSEF. Bp. 1930. 401.

[80] RUBINEK GYULA, Parasztszocializmus. V. Bp. 1895. 31.

jelenő, a munkát megtagadó vagy szándékosan rosszul folytató munkással szemben. A távolmaradó munkás karhatalommal elővezethető, a munkát megtagadó pedig 60 napig terjedő elzárással büntetendő. A törvény szigorúan tiltotta a mezőgazdasági munkások sztrájkját, 60 napig terjedő elzárással és 400 koronáig terjedő pénzbüntetéssel sújtotta a sztrájk szervezőit, résztvevőit, a sztrájkra vagy a szerződés megszegésére bujtogatókat.

A rabszolgatörvényben kettős tendencia figyelhető meg. A kormányzat egyrészt igyekezett az agrármozgalmakat a kirívó visszaélések, a különböző uzsoraformák megszüntetésével megelőzni, másrészt viszont a kitört mozgalmakat erőszakkal elnyomni. Védte a „tisztességtudó" munkást, büntette a „lázadót". Súlyos jogfosztás volt, hogy a szabad egyezkedést csak a szerződéskötés előtt ismerte el, a munka folyamán nem, a sztrájkot szigorúan tiltotta.

3. A DUALIZMUS VÁLSÁGA A SZÁZAD VÉGÉN

BÁNFFY ÉS A PARLAMENTI ELLENZÉK

A millenniumi ünnepségek jószerint le sem zárultak, a Treuga Dei csendjét máris pártharcok zaja verte fel. 1896 őszén feloszlatták az országgyűlést, és új választásokat írtak ki. A sietséget az magyarázza, hogy a kormány a pillanatot kedvezőnek ítélte pozíciójának megerősítésére. Bánffy valóban politikai pályájának delén állott. A szociális mozgalmakat, úgy látszott, elnyomta, a nemzetiségeket megfékezte, a külügyminisztert megbuktatta, a Millenniumot fényesen megrendezte. Bánffy mégis tartott a függetlenségiek előretörésétől, akik Kossuth Ferenc elnökké választásával megpróbálták a nagy nevet kamatoztatni, de gondokat okozott a Néppárt is, amely az időszaki választásokon két mandátumot szerzett. A párt ugyan a magyar közvélemény előtt nem volt különösebben népszerű, a konzervatív mágnás vezetés a programbeszédekben meghirdetett szociálpolitika hevét is, hitelét is megcsappantotta. A Néppárt mégis érzékeny veszteségeket okozhatott a kormánypártnak a konzervatív arisztokrácia, a dunántúli német és a felvidéki szlovák parasztság szavazatainak elhódításával.

Bánffy minden eszközt igénybe vett a választási győzelem érdekében, s eszközei a közigazgatási rutin fegyvertárából kerültek ki. A visszaéléseket, erőszakoskodásokat tekintve az 1896. évi választások a szeplőtelennek nem nevezhető korábbiakat is felülmúlták. Az eredmény nem is maradt el, és számszerűen jelentősnek látszott. A kormánypárt 44 új mandátumot nyert, s így 287 főnyi többséget ért el. A Nemzeti Párt képviselőinek közel felét, a függetlenségi egyharmadát vesztette el; a Néppárt viszont csupán 19 mandátumot szerzett. Az ellenzék ezúttal felét sem érte el a kormánypártnak, mindössze 125 főből állott. A kormány megfogyatkozott, de annál dühödtebb ellenzékkel találta szemben magát az új országgyűlési ciklusban.

A felingerelt ellenzék lecsillapítása végett a törvényhozási tevékenység középpontjába a polgári igazságszolgáltatás kiépítésének utolsó liberális jogalkotásait állította, amelyeket még Szilágyi Dezső készített elő. Még a választások előtt életbe lépett a közigazgatási bíróság felállításáról szóló törvény. Ez a bíróság az állampolgároknak a közigazgatási hatóságok, a kormány elleni kereseteiben ítélkezett. 1896-ban törvénybe iktatták az első magyarországi bűnvádi perrendtartást, amely méltó módon egészítette ki az 1878. évi büntető törvénykönyvet, az ún. Csemegi-kódexet, és a már Európa-szerte leáldozó liberális jogrendszer egyik kései, magas színvonalú alkotása volt. Ehhez csatlakozott az esküdtszék felállítása valamennyi büntető hatáskörrel rendelkező törvényszék mellett (1897:XXXIII. tc.). A legfelső kormányzó körök alkalmasint sokallták is e demokratikus bíráskodási forma bevezetését, mert utóbb, a bűnvádi perrendtartás életbe léptetéséről szóló törvényben éppen a nyomtatvány útján elkövetett rágalmazás és becsületsértés peres ügyeit akarták kivonni az esküdtbíróságok hatásköre alól.

Nem csekélyebb jelentőségű volt az állami számvitel törvényes szabályozása. Az állami számvevőszék felállításáról és hatásköréről szóló 1870:XVIII. tc. ugyanis nem dolgozta ki az állami számviteli-költségvetési rendszert. A rendezést negyedszázadon át halogatták az egymást váltó kormányok. Az új törvény előírta, hogy a következő évi költségvetést a pénzügyminiszter összegezi, és a kormány a javaslatot köteles olyan időpontban a képviselőház elé terjeszteni, hogy a költségvetés még az év végéig letárgyalható legyen, vagyis megerősítette az országgyűlés 1867. évi X. törvénycikkben biztosított költségvetési jogkörét.

Bánffynak az ellenzék által régóta követelt nemzeti vívmányokat is sikerült kieszközölnie az uralkodótól. 1897-ben törvényt hoztak három magyar katonai középiskola felállításáról, a honvédtisztképző Ludovikát akadémiai rangra emelték, a közös hadsereg hasonló akadémiáival egyenjogúsították, ami biztosította a Ludovikán végzettek azonnali felvételét a közös hadsereg tisztikarába. Az ötvenedik évfordulón sikerült elérnie 1848 emlékének törvényes megörökítését, habár nem március 15-ét, hanem április 11-ét, az 1848-as törvények szentesítésének napját nyilvánították nemzeti ünnepnek. A közvélemény ezt is vívmánynak tekintette, lassan megbékélt Ferenc Józseffel, amint őszinte fájdalommal gyászolta 1898 őszén az anarchista merénylet áldozatául esett Erzsébet királyné halálát.

Sem liberális jogalkotás, sem katonai vívmány, sem 1848 „rehabilitása" nem békítette azonban meg az ellenzéket. Az első adandó alkalommal, a bűnvádi perrendtartás életbe léptetését szabályozó javaslat tárgyalásakor, a sajtószabadságot korlátozó szakasz kapcsán kitört az obstrukció. Bánffy visszakozásra kényszerült: a közhivatalnokokkal szemben elkövetett rágalmazási és becsületsértési ügyeket meghagyták az esküdtbíróságok hatáskörében.

Mi motiválta az ellenzék kiengesztelhetetlen haragját? A kortársak szerint az ellenzék az 1896. évi választásokon elszenvedett veszteségeket nem tudta megbocsátani, és a sajtószabadságot kívánta akár obstrukcióval is megvédeni. Ezek az indítékok azonban nem magyarázzák elég alaposan a hamarosan bekövetkezett, hosszan elnyúlt politikai válságot. A meg-megújuló obstrukciók, kormányválságok mögött nem csupán múló pártérdekek, taktikai megfontolások és személyes indítékok húzódtak meg, hanem az uralkodó osztályok mélyebb konfliktusai: az agrárius—„merkantilista" gazdaságpolitikai érdekellentét és a dzsentri középosztály antiliberális szervezkedése. A kormány elleni harcosságot a színfalak mögött az agráriusok tüzelték. A századvégen fő követelésük az agrárvámok felemelése volt. Erre az időre a Monarchia belső piaca jelentősen kibővült, már fel tudta venni a mezőgazdasági termelés túlnyomó részét, sőt egyes években behozatalra is szorult. A magyar terményexport szempontjából a vámkülföldi piacok elvesztették korábbi jelentőségüket, annál fontosabbá vált viszont a Monarchia belső piacának monopolizálása. Az agráriusok tehát minden fórumon állhatatosan az

agrárvámok felemelését sürgették. Az agrárvám — hirdették — az Ausztriával való gazdasági közösség legfőbb értelme, sőt: feltétele. Az agráriusok továbbá valóságos kereszteshadjáratot folytattak a tőzsdei gabonaspekuláció — az ún. „papirosbúzával" folytatott fedezetlen határidőüzlet — és a „bankuzsora" ellen, és az „őrlési forgalom" megszüntetéséért. Féltékeny rosszallással bírálták az állami ipartámogatást is. Egészében véve a liberális gazdaságpolitika gyökeres megváltoztatását követelték. Ilyen irányváltozásra azonban a szabadelvű pártot irányító „merkantilista" csoport uralma alatt nem számíthattak.

A liberális „merkantilisták" élesen szembeszálltak az agrárius ideológiával és programmal. Igyekeztek kimutatni, hogy az agráriusok antikapitalista szociálpolitikai jelszavai mögött a konzervatív nagybirtok anyagi érdekei, veszélyes „társadalompolitikai és gazdasági reakció" húzódik meg, amely a rosszul gazdálkodó nagybirtok szanálását a „dolgozó társadalom" terhére, „az egészséges ipar- és kereskedelemfejlődés" rovására akarja megvalósítani.[81] A „nemzetközileg szervezett nagytőke" jelszavát cáfolva vetette oda figyelmeztetésül Tisza István: Magyarországon „szarvas hiba" lenne megfeledkezni az ingatlan és ingó tőke természetes szolidaritásáról, mert „a magyar nép előtt az uradalmak sokkal előbb képviselői a nagytőkének, mint az ingó vagyon", s nálunk a tőke elleni támadás „a Zichyeken keresztül jut el a Rothschildokhoz".[82] A gazdaságpolitikai kérdéseket illetően a „merkantilisták" ellenezték a magas agrárvámokat, szembeszálltak az „őrlési forgalom", a tőzsdei spekuláció elleni agrárius támadásokkal. Főként pedig ipari politikát követeltek az államtól, az ipar támogatására irányzott erős törvényhozási és kormányzati intézkedések egész céltudatos rendszerét.

Az agrárius—„merkantilista" ellentét nem csupán közvetlen gazdaságpolitikai kérdések körül forgott. Többről: a gazdasági és társadalmi fejlődés irányának meghatározásáról volt szó. Az agráriusok a bontakozó ipari társadalommal és a fejlődés irányát megszabó ipari és banktőkével a hagyományos „gazdatársadalmat" állították szembe. Az ellentétet tetézte, hogy az agráriusok a konkurrens nagytőke elleni harcban az antiszemitizmust is a maguk javára igyekeztek felhasználni. Az agrárius

[81] Huszonöt év a magyar közgazdaság terén. Láncz Leó munkássága, beszédei és dolgozatai. Szerk. MAKAI ERNŐ. Bp. 1907. 85—87.

[82] Gróf Tisza István összes munkái. I. Bp. 1923. 275.

mozgalom főként a társadalompolitikai elvekben és az antiszemitizmusban találkozott a dzsentri szellemű középosztály antikapitalizmusával, amellyel gazdaságpolitikai programja csak részben érintkezett. Az „úri középosztály" gerincét ekkortájt már nem annyira a süllyedő közép- és kisbirtokos rétegek adták, mint inkább a számszerűen is túlsúlyban levő hivatalnoki-értelmiségi réteg. Ennek antiliberalizmusa határozottan etatista volt: az államhatalom beavatkozásával kívánta középosztálybeli vezető szerepét megtartani, a hanyatlást feltartóztatni, és a kirívó vagyoni aránytalanságokat korrigálni.

BELPOLITIKAI VÁLSÁG AUSZTRIÁBAN

A gyors tőkés fejlődés mélyreható változásokat idézett elő a Lajtán túli tartományok társadalmi szerkezetében és politikai erőviszonyaiban. Jelentősen megerősödött a cseh polgári társadalom. A cseh lakosság száma a 19. század második felében 47%-kal nőtt. Különösen gyorsan emelkedett az iparban és kereskedelemben foglalkoztatottak száma és aránya. Az ipar tartalékait főként a vidéki cseh lakosságból merítette, az urbanizáció tehát a német elem visszaszorulását, a városok — elsősorban Prága — gyors csehesedését eredményezte. Amíg a 19. század elején a cseh főváros lakosságának csaknem a fele német volt, addig 1900-ban a közel félmilliós Prága 92%-a cseh volt. Megszűnt a felemelkedő cseh középosztálybeliek német asszimilációja. Hasonló folyamat zajlott le kisebb mértékben más szláv népeknél, elsősorban a szlovéneknél is. Megindult tehát az elmaradott, paraszti többségű népek polgárosodása, ami nemzeti erősödésükkel járt együtt.

A kiegyezést követő két évtizedben a nemzeti szervezkedés és a politikai küzdelem nem annyira országos pártok, mint inkább gazdasági és kulturális szervezetek keretében folyt: a német Schulvereinekben, a szláv maticékben, a cseh Sokol szervezetben, a hitelszövetkezetekben. Ezeken keresztül széles néprétegekbe, kis falvakba is behatolt a nemzeti agitáció. Jóval a nagy parlamenti csatározások előtt megindult a helyi „kisháborúskodás". A régi vágású pártok — a parlamenti klubok — nem tudtak a mélyreható társadalmi átalakuláshoz, a politikába bekapcsolódó új rétegek igényeihez és szervezésük új formáihoz alkalmazkodni. Az

1880-as évek végén a konzervatív ócseh irányzat visszaesett, helyét a radikális nemzeti és mérsékelt demokratikus reformprogrammal fellépő ifjúcseh párt foglalta el. Az ifjúcsehek a nemzeti burzsoáziát képviselték, jobban támaszkodtak a középrétegekre, szemben álltak a dualizmussal, a cseh közjog alapján álló autonómiát követeltek.

Amíg a cseh politikában a nacionalizmus liberális törekvésekkel kapcsolódott össze, az osztrák-német társadalomban az újkonzervatív irányzatok hódítottak tért. Az osztrák liberalizmus fénykora rövid ideig tartott, a szabadelvű kormány már 1879-ben megbukott a régi típusú konzervatív pártok koalíciójával szemben. A parlamenti vereség tartósnak bizonyult, nem kis mértékben azért, mert az 1880-as években az osztrák liberalizmus társadalmi bázisa erősen összeszűkült. A megerősödő középrétegek zöme német nacionalista és katolikus konzervatív irányzatok befolyása alá került. A német nacionalizmus viszonylag új jelenség volt Ausztriában. Gyökerei 1848-ra nyúlnak vissza, kifejlődése azonban a kiegyezés, majd a német birodalom megalakulása után következett be. A német nacionalizmus kezdetben a növekvő magyar befolyással és az erősödő nemzeti mozgalmakkal szemben az osztrák-német hegemóniát akarta legalább az egykori Német Szövetséghez tartozó területeken megőrizni és megszilárdítani. A Deutschnationaler Vereinben egyesült csoportok első közös platformja, az 1882. évi linzi program már a dualizmus felszámolását, Magyarországgal csupán a perszonálunió fenntartását. Dalmácia Magyarországhoz csatolását, Galícia és Bukovina autonóm különválasztását és a megmaradt szűkebb Ausztriában a német túlsúly teljes politikai érvényesítését tűzte ki célul. A továbbiakban a Német Nemzeti Párt (Deutschnationale Partei), majd a Német Néppárt (Deutsche Volkspartei) e program nacionalista, antiliberális-antiszemita elemeit fejlesztette ki. A Georg Schönerer által vezetett jobboldali radikális csoport a Németországgal való egyesülést, a mérsékeltebbek a szövetség szorosabbra fűzését, mindannyian a „zsidó" tőke és a dinamikusan fejlődő nemzetiségek visszaszorítását követelték. E nacionalista irányzat térhódítása azt jelezte, hogy az osztrák-német burzsoázia egy része, főként a Szudéta-vidéken, már nem a Monarchiában, hanem Németországban látja hegemóniája biztosítékát.

A másik befolyásos áramlatot a konzervatív-katolikus centrumból kifejlődő keresztényszociális párt képviselte. Ez is burzsoá párt volt,

programja az osztrák-német hegemónia igényét és az antiliberális-antiszemita beállítottságot tekintve megegyezett a német nacionalista irányzatéval, de a Németországhoz való viszonyt tekintve eltért tőle. A kereszténységi szociálisok az osztrák (alpesi) tartományok parasztságára és kispolgári elemeire támaszkodtak, főként a bécsi kispolgárságra, s e rétegek hagyományos Habsburg-hűségéből politikai tőkét kovácsoltak. Ők tehát a Habsburg-birodalom fennmaradását támogatták, de nem a dualista, hanem az osztrák-német hegemóniát hatékonyabban érvényesítő, centralizáltabb formában. Ennek érdekében élesen támadták a magyar vezető réteget, gyakran a magyarságot, és egy füst alatt a nagy mértékűnek feltüntetett zsidó befolyást is, az egész liberális „judeo-magyar klikket",[83] és a dinasztiahűnek tartott kis nemzetek, szlovákok, románok, horvátok védelmezőjeként léptek fel. A kereszténységi szociálisok vitték tovább a Habsburg birodalmi politika divide et impera hagyományát, és alakították ki modernizált változatát, amely a kis nemzeteknek a magyarok és a csehek elleni kijátszásán alapult.

Ezzel a birodalmi koncepcióval összhangban állt a Rerum novarum enciklika szellemében fogant szociálpolitikájuk. Az 1891. évi program a parasztság, a kisipar és kiskereskedelem életképességét biztosító intézkedésekkel, a kistermelői szövetkezetek állami támogatásával és munkásvédelmi törvényekkel kívánta a kapitalizmust korlátozó szociális reformot megvalósítani. Tevékenységük kezdetben az ausztriai magas klérus, a konzervatív arisztokrácia és befolyásos udvari körök rosszallását váltotta ki, de a nagy hatalmú pápai államtitkár, Rampolla határozott támogatásával visszaszorították az ókonzervatív fékező erőket. Az 1895 májusában tartott kereszténységi szociális gyűlés törhetetlen hűségét nyilvánította XIII. Leó és az új egyházi irányvonal iránt, ugyanakkor örök lojalitásáról biztosította a császárt és a dinasztiát, „amellyel Ausztria léte és jóléte a legszorosabban össze van fonódva".[84] A következő évben a párt külön „munkás-programot" dolgozott ki: ez jó adag szociális demagógiával felöntve ugyan, érdemleges munkásvédő intézkedéseket és demokratikus politikai részköveteléseket is tartalmazott. A keresztény-

[83] *Reichspost*, 1905. szeptember 19., 20., 28. és KLAUS BERCHTOLD, Österreichische Parteiprogramme 1868–1966. Wien, 1967. 173.

[84] Uo. 168.

szociálisok jelentős tömegbázisra, vezérük, Karl Lueger pedig olyan népszerűségre tett szert, hogy a császár 1897-ben kénytelen volt megerősíteni Bécs polgármesterévé való megválasztását.

A német nacionalizmus és a politikai katolicizmus tömegpártként való megszerveződése és térhódítása messzemenő politikai és tudati következményekkel járt: az 1879. évinél súlyosabb, kettős vereséget mért az osztrák liberalizmusra. Legyőzte mint hatékony politikai rendező elvként működő eszmeáramlatot, és ezzel menthetetlen válságba sodorta a felvilágosult liberalizmussal szorosan összefonódott jozefinista állampatriotizmust, az osztrák polgárság sajátos, nemzetfeletti hivatástudatát. A kiélezett nacionalizmus korában az „osztrákság" nemzeti szempontból egyre inkább tartalmatlan és értelmezhetetlen fogalommá vált, amely nélkülözte a nemzeti identitást. Márpedig Ausztriában a hagyományos vezető rétegek, az arisztokrácia, a nagypolgárság és a magas állású katonai és civil hivatalnokság nagy része nem tudott a német nacionalizmussal azonosulni. A Monarchia sokféle nemzetéből kiválasztódott, a dinasztikus vezető rétegbe olvadt osztrák állampatrióta liberálisok politikai vereségéhez tehát mély identitási válság is járult. A liberális vezető réteg egyes csoportjai e válságból a disszimilációban, az egykori nemzeti, etnikai közösséghez való visszatérésben kerestek kiutat, mások visszavonultak a közélettől a politikai elidegenedettség és otthontalanság művészeti vagy gondolati tartományaiba.

A radikális polgárság és értelmiség számára, amint ezt Viktor Adler, Engelbert Pernerstorfer, Otto Bauer, Karl Renner példája mutatja, nyílt még egy alternatíva: a szocializmus. Az ausztriai szociáldemokrata párt 1888 végén, a hainfeldi kongresszuson alakult marxista tömegpárttá. A párt az 1890-es évek elején belpolitikai értelemben is internacionalista szellemű és felépítésű, egységes szervezet volt. Az osztályegység azonban már az évtized közepén felbomlott, megindult a párt és a szakszervezeti mozgalom nemzeti alapon való széttagolódása. Főként az osztrák és a cseh mozgalom nem tudta kivonni magát a rendkívül kiélezett nacionalista harcok befolyása alól. A párt vezetői kezdettől tudták és egyre nyomasztóbban érezték, hogy az ausztriai szociáldemokrácia létkérdése a közös osztályharcot bénító nemzeti konfliktusok kiküszöbölése, a szocialista nemzeti alapelvek és program kidolgozása. Erre az 1899. évi brünni pártkongresszus vállalkozott. Minthogy Ausztriában az együttélő

népek minden politikai és kulturális haladásának fő akadálya a nemzeti viszály, a proletariátus létérdeke a nemzeti egyenjogúság biztosítása, mindenféle nemzeti elnyomás, megkülönböztetés és bürokratikus állami centralizmus kiküszöbölése, szögezte le a program. Ennek érdekében Ausztriát demokratikus alapon álló soknemzetiségű államszövetséggé (Nationalitäten-Bundesstaat) kívánta átalakítani. A fennálló tartományok helyébe nemzetileg elhatárolt önkormányzati területeket kívánt állítani, ezek törvényhozása és igazgatása a demokratikusan választott „nemzeti kamarák" kezében lett volna. Az egynemzetiségű önkormányzatok összessége saját ügyeiben autonóm nemzeti szövetséget alkotott volna. A közös ügyek a birodalmi parlament hatáskörében maradtak volna.

A program tehát a területi és a kulturális autonómia elvét próbálta meg összeegyeztetni, és nem a tiszta kulturális autonómia mellett foglalt állást, amint azt később bírálói egyoldalúan a rovására írták. A két elv valaminő kompromisszumát a valóságos helyzet: a nemzeti szempontból elhatárolhatatlan vegyes nemzetiségű területeken élő népek egyenjogúságának biztosítása tette szükségessé. A brünni program hiányossága az autonóm nemzeti területek, illetve nemzeti szövetségek és a birodalmi parlament és kormány viszonyának tisztázatlansága volt. Ezt a hiányt az ausztromarxista teoretikusok, Renner és Bauer munkái valamelyest pótolták, ők a föderált egységek részérdekeit a Monarchia állami egységének kívánták alárendelni.

A brünni program nemcsak az államéletben, hanem a szociáldemokrata mozgalomban sem jutott érvényre. A munkásság a fejlett tartományokban betagozódott saját nemzeti társadalmába, és az intranacionális társadalmi integráció állandóan keresztezte az internacionalista politikai összefogást, amelyet az osztrák-német szakmunkásságra támaszkodó pártvezetés gyakran megsértett. Így az ausztriai munkásmozgalomban kettős kötődés rendezte a frontvonalakat: a munkásság olykor saját polgárságával együtt harcolt nemzeti vonatkozású ügyekben, máskor osztályalapon, internacionalista egységben, gyakran pedig megoszlott az ütköző érdekek kereszttüzében.

A társadalmi és párterőviszonyok megváltozása a Monarchia másik felében is felborította a nyugalmi periódus egyensúlyát. A nemzeti konfliktusok fellobbanása a Taaffe-kormányt az osztrák-német—cseh ellentét kiegyenlítésére késztette. Az 1890 elején elkészített kiegyezési

tervezet az etnikai határok szerint elkülönített német és cseh területek nyelvhasználati és iskolafenntartási egyenjogúságát tartalmazta. Az ifjúcsehek azonban nem fogadták el ezt a kiegyezési alapot, s minthogy az 1891. évi választásokon fölényes győzelmet arattak az ócsehek felett, a megegyezésből nem lett semmi. Az ellentétek Csehországban rendkívül kiéleződtek. A német nyelvű cégtáblák eltávolítása és a hatóságok ellenrendszabályai, majd az Omladina szervezet ellen indított per miatt heves utcai tüntetésekre és összecsapásokra került sor. 1893-ban Csehország jó részében, Prágában is, kihirdették az ostromállapotot. Az ellentétek enyhítése érdekében Taaffe választójogi reformmal kísérletezett, ez ellen viszont az osztrák-német liberálisok és a konzervatív csoportok opponáltak. 1893 novemberében, 14 évi kormányzás után Taaffe lemondott. Bukása, akárcsak Tiszáé, a nyugalom korszakának lezárulását, a távlattalan „napról napra élő" politika csődjét jelezte.

Az utód, Alfred Windischgrätz herceg a Taaffet megbuktató ellenkoalícióra támaszkodott, ez viszont egy szlovén középiskola felállítása miatt tiltakozó osztrák-német pártok ellenállásán bukott meg. 1895. szeptember 30-án gróf Kasimir Badeni, lengyel arisztokrata alakított kormányt. Kálnoky után külügyminiszterré is lengyel arisztokratát, az ifjabb gróf Agenor Gołuchowskit nevezték ki. Badeni, mint Galícia helytartója, a „vaskezű" elnyomó politikájáról vált ismertté. Az ostromállapot megszüntetésével időlegesen megbékítette az ifjúcseheket és lecsendesítette a parlamenti viharokat. 1896-ban mérsékelt választójogi reformot hajtott végre, amely az addigi négy választói kúriát egy ötödikkel toldotta meg, ebben szavaztak a korábban választójoggal nem rendelkezők. A kezdeti sikerek után azonban súlyos problémákat kellett megoldania: a cseh nyelvhasználati egyenjogúság rendezését és a gazdasági kiegyezés megkötését.

A GAZDASÁGI KIEGYEZÉS BONYODALMAI

A gazdasági kiegyezés közelgő megújítása már az 1890-es évek derekán élénken foglalkoztatta az érdekszervezeteket és pártokat. Az osztrák és a magyar agráriusok erős nyomást gyakoroltak kormányukra, hogy az új kiegyezés gondoskodjék az agrárvámok felemeléséről, időtartama pedig egybeessék a külkereskedelmi szerződések lejártával. Enélkül

ugyanis a jogilag érvényes vámemelést a gyakorlatban, a külfölddel kötendő új kereskedelmi szerződésekben nem lehetett volna érvényesíteni. A Monarchia tőkés ipari és kereskedelmi körei ellenezték a nagyobb mérvű agrárvámemelést, de közöttük is voltak ellentétek. Az osztrák burzsoázia, amely féltékenyen figyelte a magyarországi iparfejlődés eredményeit, az állami ipartámogatás korlátozására és Magyarország kvótájának felemeltetésére törekedett. A magyar ipari tőkések és kisiparosok viszont ismét felvetették az önálló vámterület követelését.

A különböző érdekképviseletek heves előcsatározásai közepette indította meg 1896-ban a Bánffy- és a Badeni-kormány a kiegyezési tárgyalásokat. Bánffynak ezúttal sikerült a korábbiaknál kedvezőbb eredményt elérnie: elvi megállapodás született az agrárvámok felemelésére. Az osztrák kormány a kiegyezésben adott engedményeket a magyar kvóta felemeléséhez kötötte, amit a magyar kormány az ellenzék várható támadására való tekintettel nem fogadott el. Badeninek viszont az egész új kiegyezés elfogadtatása súlyos gondokat okozott. A parlamenti többség megszerzése végett elsősorban az ifjúcseheket akarta megnyerni. Ezért 1897. április elején nyelvrendeletet bocsátott ki, amely Csehországban a teljes hivatali kétnyelvűséget vezette be. A rendelet nyomban kiváltotta — a konzervatívoktól a szociáldemokratákig — az osztrák-német pártok ellenállását. Összehangolt obstrukciójuk ismét megbénította a parlament működését. A Reichsrat nap mint nap botrányok, a környéke pedig tüntetések színhelye volt. A Badeni-kormány ekkor legalább a régi kiegyezés érvényét szerette volna egy évre meghosszabbíttatni. A német pártok obstrukciója azonban az egyéves provizórium-javaslatra is kiterjedt, és a kormánypárti képviselők terrorizálásával, a Ház elnökének megtámadásával élénkítve, teljesen elfajult. A kormány az erőszakra erőszakkal válaszolt. November 25-én gróf Falkenhayn a házszabályok szigorítására vonatkozó javaslatot terjesztett elő, amelyet az elnök puccsszerűen megszavaztatott. A parlamenti csíny váratlanul olyan vihart kavart, amilyent Bécs 1848 óta nem élt meg. November 27-én és 28-án Bécsben és Ausztria nagyobb városaiban hatalmas tömegtüntetések zajlottak le. Ferenc József engedett a tömegnyomásnak, menesztette Badenit.

Badeni bukásának hírére és utódának, a Gautsch-kormánynak a német nacionalistákat megbékéltető lépéseire Bécs megnyugodott, Prága vi-

szont kitörő ellenszenvvel választolt. Tüntetésben, obstrukcióban most a cseheken volt a sor. Gautsch a németek számára valamivel elfogadhatóbb nyelvrendelettel próbált kiegyenlítést teremteni, de pár hónapos eredménytelenség után, 1898. március elején lemondott. Helyébe a cseh konzervatívok előtt rokonszenves gróf Thun lépett, de a nyelvkérdéssel ő sem boldogult.

Az ausztriai politikai válság nagy bonyodalmakat okozott a dualista gazdasági közösség fenntartásában. A Badeni-kormány bukásával az egész kiegyezés sorsa bizonytalanná vált. Fennállott ugyan a szükségrendelettel való elintézés lehetősége, de ez beleütközött a kiegyezésről szóló 1867:XII. tc. 61. §-ába, amely szerint az Ausztria és Magyarország közötti vám- és kereskedelmi szerződés csak a két országgyűlés jóváhagyása után szentesíthető. Az adott helyzetben a magyar törvényhozás számára két megoldás kínálkozott. Élve az 1867:XII. tc. 68. §-ában biztosított jogával, kimondhatta a gazdasági különválást, vagy provizórikusan meghosszabbíthatta a régi kiegyezést.

A függetlenségi párt a közvéleménytől ösztönözve, programja régi, sarkalatos pontjának, a gazdasági önállóságnak a megvalósítását követelte. A kormány állásfoglalása ugyan egy pillanatig sem volt kétséges, Bánffynak mégis sok gondot okozott, hogy a nemzeti jelszavaktól telített közvélemény számára is elfogadható megoldást találjon. 1897 végén azt javasolta, hogy a magyar törvényhozás egy évre hosszabbítsa meg a régi kiegyezés érvényét, ha a viszonosság alapján Ausztria ugyanezt teszi. A javaslatot a függetlenségi párt nem fogadta el, az önálló vámterület—önálló bank jelszavával már-már harcra készülődött, de a konzervatív ellenzék megakadályozta ebben. Az agráriusok ugyanis ragaszkodtak a közös vámterülethez, a különválás a legnagyobb csapás lett volna számukra. Ennek tudható be, hogy ekkor a kormány mellé álltak, leszerelték a készülő harcot és megszavazták az egyéves provizóriumot.

Újabb tárgyalások után végre 1898 áprilisában a Bánffy- és a Thun-kormány között létrejött a megegyezés. Az új kiegyezés kimondotta az agrárvámok emelésének elvét és az „őrlési forgalom" 1899-ben eszközlendő megszüntetését. Eleget tett annak a régóta eredménytelenül hangoztatott magyar kívánságnak, hogy a fogyasztási adót ne a termelés, hanem a fogyasztás helye szerint illetékes országnak utalják át: ez Magyarország számára volt előnyös. Az új kiegyezés elismerte a paritás

elvét az Osztrák—Magyar Bank vezetésében. E kétségtelen előnyök ellenére nem intézkedett a gazdasági kiegyezés és a külkereskedelmi szerződések határidejének egybeeséséről, és osztrák részről továbbra is ragaszkodtak a magyar kvóta felemeléséhez. A két kormány 1898 áprilisában terjesztette az új kiegyezést a két országgyűlés elé.

AZ 1898. ÉVI POLITIKAI VÁLSÁG. BÁNFFY BUKÁSA

Az igazi bonyodalmak csak ez után következtek. Az osztrák parlamentben lankadatlan erővel folyt az obstrukció. A Thun-kormány képtelen volt a kiegyezés elfogadását biztosítani. Ha egyszer a kiegyezés a két kormány között létrejött, ha Ausztriában végső soron szükségrendelettel is életbe lehetett léptetni, akkor mi akadálya volt annak, hogy a magyar országgyűlés megszavazza az előnyösnek tekintett megállapodást? Az. hogy a parlamenti ellenzék, elsősorban a minden pártban elhelyezkedő agráriusok, a kiegyezés kapcsán előállt zavarokat Bánffy megbuktatására és a „merkantilista" hegemónia megtörésére akarták kihasználni.

Ferenc József közbeavatkozásával a két kormány 1898 augusztusában megállapodott abban, hogy a kiegyezési provizóriumot 1903 végéig. vagyis a külkereskedelmi szerződések határidejének lejártáig fenntartják. Az uralkodó és az osztrák kormány azonban nem elégedett meg e néhány évi megoldással, hanem a gazdasági közösség tartósabb biztosítására gondolt. Ezért ehhez a megegyezéshez egy nevezetessé vált záradékot fűztek: amennyiben 1903 végéig a két állam között új kiegyezés nem jön létre, akkor továbbra is érvényben marad a fennálló rendezés, a gazdasági közösség status quója. Ezt a záradékot a közvélemény később — tévesen — „ischli klauzulá"-nak nevezte el. A klauzula elfogadásával a Bánffy-kormány súlyos taktikai hibát kötetett el. Igaz, az uralkodó és az osztrák kormány kifejezett kívánságára, a megingott dualizmus védelmében tette, de tudnia kellett volna, hogy ezt a rendelkezést, amely a gazdasági közösség automatikus meghosszabbítását készítette elő, a magyar országgyűléssel nem lehet elfogadtatni.

Bánffy az „ischli klauzulával" szinte tálcán szállította a legjobb érvet a nemzeti agitáció számára: a kormány bűnös módon elvesztegeti

az 1867-es kiegyezésben biztosított jogokat, lemond gazdasági viszonyaink önálló rendezésének lehetőségéről. A kormánybuktatás régóta szerveződő terve, váratlanul, hatásos érvet kapott magától a kormánytól. Az országgyűlés 1898. őszi ülésszakán semmit meg nem szavazó, mindenre elszánt ellenzék fogadta Bánffyt. A kormány, látva a kiegyezési javaslat és a költségvetés belátható időn belül való megszavaztatásának reménytelenségét, legalább négy hónapra terjedő indemnitást szeretett volna kapni, azaz felhatalmazást arra, hogy megszavazott költségvetés nélkül is négy hónapig vezethesse az államháztartást. Az obstrukció nyomban kiterjedt az indemnitási javaslatra és előbb a Nemzeti Párt, majd csendesen a Néppárt is csatlakozott hozzá. Megmozdult az utca is. Ismét, mint 1889-ben, tüntető tömegek, egyetemi ifjak lepték el a képviselőház környékét. A nemzeti felzúdulás a kormánypártban is bomlást idézett elő. A befolyásos Tisza-csoport az obstrukció erélyes megfékezését, szigorú házszabály-revíziót követelt. Az Andrássy Gyula vezette arisztokrata-csoport viszont ellenzett minden erőszakos rendszabályt, eltávolodott a kormánytól. Szilágyi tüntetőleg lemondott házelnöki tisztjéről, s példáját a két alelnök is követte.

A Monarchia mindeddig nem ért meg ilyen súlyos kiegyezési válságot, Magyarország még sohasem került exlex állapotba. Ezzel magyarázható, hogy a szabadelvű párt kormányzó csoportja is rendkívüli lépésre szánta el magát. A párt december 6-i értekezletén Tisza Kálmán törvényjavaslat-tervezetet mutatott be, amely felhatalmazást adott volna a kormány részére, hogy amennyiben a indemnitásról, illetve a kiegyezésről szóló javaslat az év végéig nem válnék törvénnyé, akkor az államháztartás vezetésében és az Ausztriával való gazdasági viszonyban a jelenlegi állapotokat egy évig, 1899. december 31-ig fenntarthatja. Meggondolatlan, talán az idegességből fakadt lépés volt ez. Maga a javaslat, és a szabadelvű pártban történt előterjesztése nem kerülhette el az alkotmánysértés, az „abszolutisztikus" kísérlet vádját. Az ún. „Lex Tiszá"-t a kormánypárti képviselők többsége elfogadta ugyan, de a párt olyan tekintélyei, mint az Andrássyak, Csáky Albin, Szilágyi Dezső visszautasították, és mintegy harmincan kiléptek a pártból.

A „Lex Tisza" éppen ellenkező hatást váltott ki, mint amilyent szerzői elképzeltek. Az ellenzéket tömörítette és a kormánypártot bontotta meg. A kormány elszigetelődött, sorsa csakhamar beteljesedett.

A DUALISTA MONARCHIA POLITIKAI RENDSZERÉNEK FUNKCIONÁLIS ZAVARAI

A dualista Monarchia politikai rendszerében az 1890-es évek elején jelentkeztek először átmeneti egyensúlyzavarok. Magyarországon is, Ausztriában is nőtt a nemzeti ellenzékiség, az egyenjogúságért folyó küzdelem. Ezt a magyar kormányok előbb liberális reformpolitikával, majd a szocializmusellenességgel és a nemzetiségelnyomó nacionalizmus egységfrontjával kísérelték meg ellensúlyozni. A reformpolitika és a nacionalizmus időlegesen, taktikailag megszilárdította a kormány és pártja helyzetét, de nem oldotta meg a birodalom két részének vezető rétegei közötti, és a magyar uralkodó osztályokon belüli ellentéteket. A képviselőházi viták jól mutatják, hogy a közjogi és a gazdaságpolitikai kérdés iránti érdeklődés szemernyit sem csökkent.

Agrárius gazdaságpolitika és közjogi kérdés volt az a két csomópont, amely körül a szemben álló erők lassan kikristályosodtak, a parlamenti ellenzék különböző irányzatai tömörültek. A függetlenségi, a klerikális és az agrárius ellenzék közeledése sok nehézséget okozott a kormánynak, obstrukciójával időnként megakasztotta a parlamenti mechanizmus működését; ugyanakkor sokféle feszültséget kanalizált és a rendszer keretei között lehetséges megoldások útjára terelt. Ilyen értelemben az egyes ellenzéki pártok és irányzatok politikai kiegyensúlyozó szerepet töltöttek be. Igaz, a szövetkezett ellenzék kormányellenes fellépése 1898-ban túllépte a stabilizátor funkciót és valóságos zavart okozott, de a parlament feloszlatásával, vagy a házszabályok szigorításával meg lehetett volna törni az obstrukciót. Ferenc József azonban nem akart ilyen eszközökhöz folyamodni. Úgy vélte, ezek inkább bonyolítanák a birodalmi egység szempontjából létfontosságú kiegyezés alkotmányos fenntartását.

És itt ragadhatjuk meg a Monarchia politikai rendszerének egyik ellentmondását. Csupán Magyarországot tekintve, a nemzeti ellenzékiség még antiliberális áramlatokkal összekapcsolódva sem volt különösebben veszélyes, hiszen a parlamenti ellenzék egyik pártja sem akarta a Monarchiát felbomlasztani, vagy akárcsak a dualista rendszert lényegesen megváltoztatni. Birodalmi szempontból azonban mind a hegemóniára, mind a függetlenségre törekvő magyar nacionalizmus bomlasztó erő,

válságtényező volt, amely a Monarchia egységét, közös intézményeit gyengítette.

Hasonló ellentmondás terhelte a ciszlajtán rész politikai mechanizmusát is. Ausztriát az alkotmányos éra kezdetétől sokpártrendszer és nagyfokú politikai képlékenység jellemezte. A társadalmi-világnézeti dualitást ugyanis több nemzeti frontvonal is keresztezte. Ezek közül legnagyobb politikai súlya az osztrák-német, a cseh és a lengyel nemzeti képviseletnek volt, de időnként fontos szerep jutott az olasz, a szlovén és az ukrán pártoknak is. A társadalmi és a nemzeti dualitás-párok önmagukban véve is egy tucat pártot hoztak létre. A legfejlettebb nemzeti társadalmakban éppenséggel hármas tagolódás jött létre: az agrárérdekek, a városi-polgári és a munkásérdekek képviselete, és ez is nemzetileg hatványozódott. Ennyi párttal, amelyek közül soha egyik sem rendelkezett kormányképes többséggel, lehetetlenség lett volna bárminő parlamentáris rendszert működtetni. A kis pártkörök, klubok azonban világnézeti vagy nemzeti alapon koalíciókba tömörültek, és így az ausztriai sokpártrendszer általában egy koalíciós kétpártrendszerre redukálódott. Ez a nyugalom időszakában egy mérsékelt váltógazdaság stabilizátor funkcióját töltötte be.

Változás a század végén következett, amikor a kormányzó koalícióval bármikor hasonló erejű, vagy erősebb ellenzéki koalíciót lehetett nemzeti alapon, vagy nemzeti klubokkal átmenetileg szövetkezett világnézeti pártcsoportokból szembeállítani. A nemzeti, illetve a konzervatív ellenzékiség, ami tartományi szinten levezető szerepet játszott, birodalmi szinten a zavartalan parlamentáris kormányzás fékezője, válságok okozója volt. De még a Reichsrat botrányba fulladt ülései, a kormányválságok is kelthették a nemzeti vagy az osztályérdekek harcos képviseletének látszatát; még az 1890-es évek „sokforgós" váltógazdasága is betölthetett bizonyos stabilizátor szerepet, annál inkább, mert az ausztriai alkotmány lehetőséget adott a parlamentet egy időre kikapcsoló, rendeleti úton való kormányzásra. Ez a kaiserlich-königlich állam — Kákánia, ahogyan Musil nevezte — „alkotmánya szerint liberális volt, de klerikálisan kormányozták. Klerikálisan kormányozták, de szabadszelleműen éltek benne... Volt parlamentje, amely olyan erőteljesen élt szabadságával, hogy többnyire zárva tartották; de volt egy szükségparagrafus is, amelynek segítségével parlament nélkül is ki lehetett jönni, mégis,

38. Benczúr Gyula: Budavár visszafoglalása (részlet)

39. Székely Bertalan műtermében

40. Az új Zeneakadémia

41. Hubay Jenő

42. Dohnányi Ernő

43. Márkus Emília

44. Jászai Mari

45. Bánk bán és Tiborc a dualizmus korában, filmen

▲ 46. Mikszáth Kálmán a századelőn

A bácskai eset.

Budapest, Julius 18.

(K.) Az ujságok romantikus történetet közölnek a Bácskából. De egészen mindegy, hogy a Bácskában történt-e, vagy máshol. Bár sehol se történt volna meg. Csakhogy sajnos, megtörtént. Egy gazdag zsidó lányt megszöktetett egy szegény dzsentri-fiu. Bécsben elcsipték őket s a leány visszakerült a szüleihez. A fiu nem törődött bele, hanem odaállt az öreg zsidó elé s kunyorált az engedelemért, hogy hibáját jóvátehesse. Ez minden szöktetésnél körülbelül igy szokott történni s az apa csikorgathatja dühében a fogait, de már csak bele kell nyugodnia a legközönségesebb megoldásba. Az öreg zsidó is csikorgatta a fogait és ő is belenyugodott, hogy a fiu jóvá tegyi a hibáját. Aztán készülődtek a lakzira, a dzsentriék talán több pompával, a zsidóék mindenesetre több titokzatossággal. De ez csak az esküvő napján derült ki. Mikor ugyanis a vőlegény és rokonsága hintókon behajtatott a lakodalmas házba: menyasszonyt nem talált. Csak az öreg zsidó állt elébük s odadobván valami fehér ruhát a lábaikhoz, szólt ilyenformán: „itt van a lányom menyasszonyi ruhája, ő magát azonban már tegnap este elutaztattam az anyjával, hogy egymagam legyek, mikor tudatnom kell önökkel, hogy kivül tágasabb!"

◂ 47. Innen támadt „A Noszty fiú" alapötlete

48. „A somlyói szüret", illusztráció „A Noszty fiú . . ." c. regényből

49. Kiss József a századelőn

50. Bródy Sándor

51. Az 1896-ban megnyílt Vígszínház

52. Hollósy Simon: Rákóczi-induló

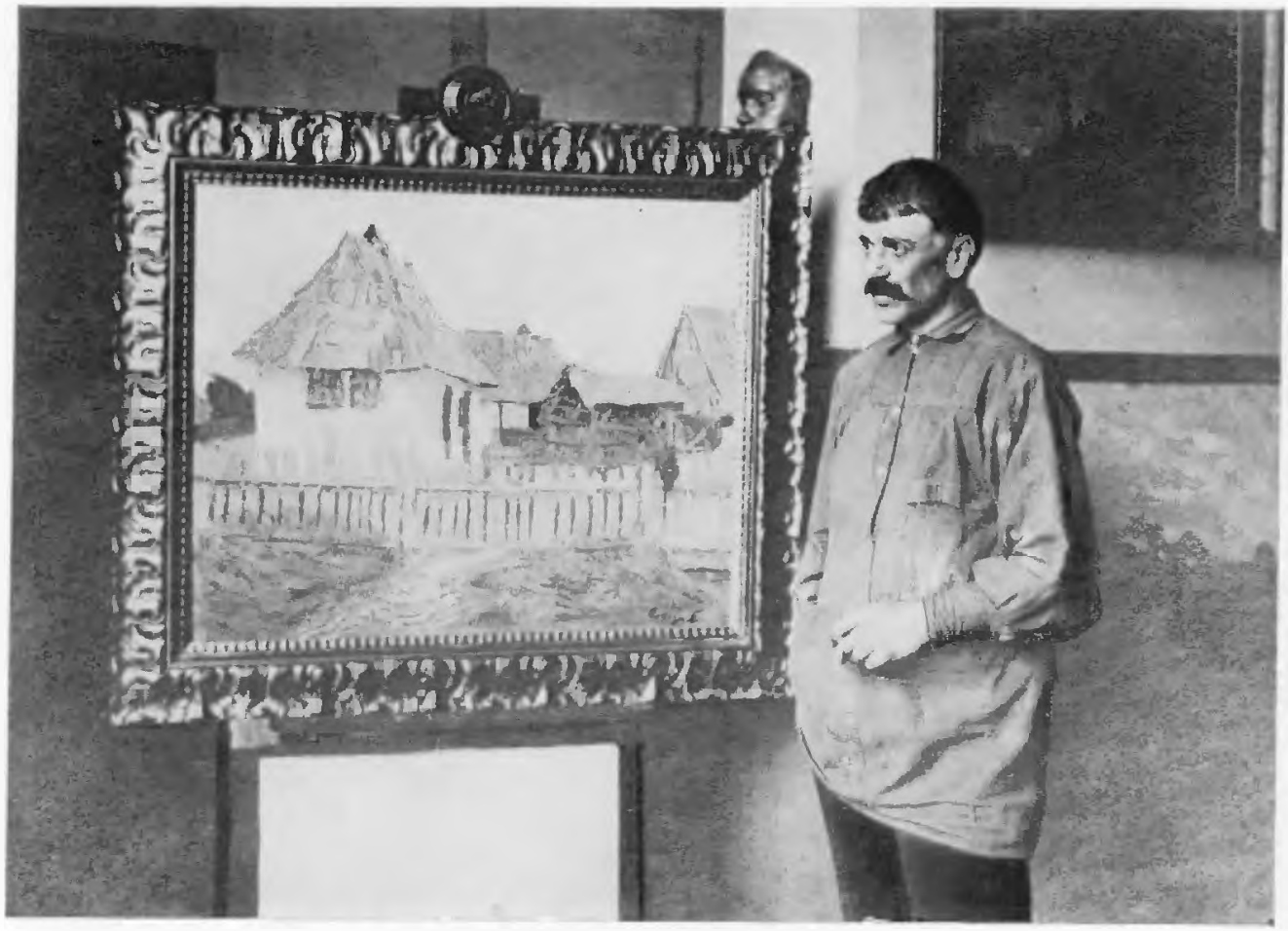

53. Hollósy Simon

54. Ferenczy Károly: Márciusi est

55. Ferenczy Károly

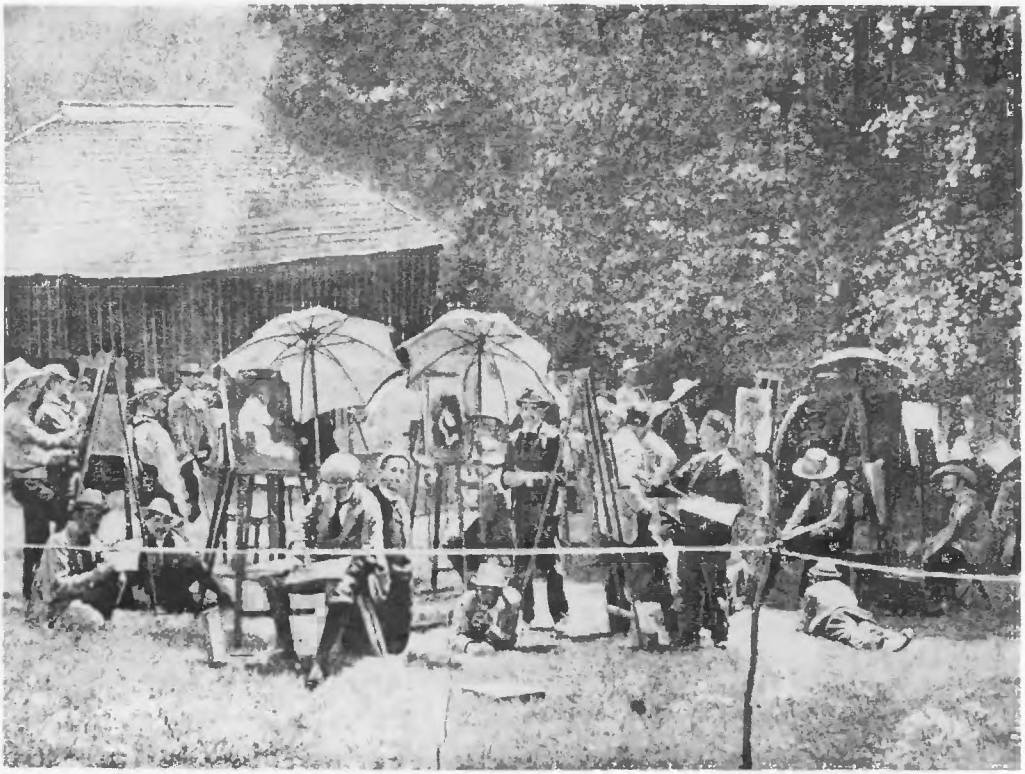

▲
56. A nagybányai festők munkában

57. Mednyánszky László, a magányos festő, fő élménye és témája: Csavargófej

valahányszor már mindenki az abszolutizmusnak örült, a császár elrendelte, hogy újra vissza kell térni az alkotmányos kormányzáshoz."[85] A kaotikus parlamenti viszonyokat és a felhevített nemzeti ellentéteket valamennyire Ausztria is kanalizálni tudta, addig a pontig, amíg a belviszályok a dualista Monarchia alapjait nem érintették. Amint Magyarországra is kihatottak, amint centralisztikus vagy föderalista tendenciák formájában a dualizmust fenyegették, azonnal a dualista együttműködést megnehezítő, a magyar nemzeti ellenzékiséget fellobbantó válságtényezővé váltak.

A két politikai rendszer aszinkron működésére, diszharmóniájára jellemző a cseh nyelvrendelet és az osztrák—magyar kiegyezés kapcsolata. Mindkettő az osztrák-német hegemónia kisebb-nagyobb darabkáinak lemorzsolódását, a nemzeti aspirációk térhódítását tükrözi. Mindkettő a pillanatnyilag legnagyobb feszültség levezetésére, a rendszer egyensúlyállapotának helyreigazítására volt szánva. Az osztrák-német burzsoázia zöme azonban mindkét kérdésben oppozícióba vonult, obstrukcióba kezdett. Ezzel megakadályozta a cseh nyelvrendelet végrehajtását, és egyúttal a dualizmus lényeges alkotóeleme, a gazdasági kiegyezés megújítását. A rendszert ebben a válságos időszakban csupán szükségrendeletekkel, a bürokrácia hatalmi apparátusával tartották fenn, ami viszont a dualizmus alkotmányos feltételeivel ellenkezett.

A mindkét birodalomrészben egyszerre akuttá vált belpolitikai zavarok egymással kölcsönhatásban az egész Monarchia belső válságává mélyültek, ez pedig hosszú évekre megakasztotta a kiegyezés törvényes megújítását és elodázta a hadseregfejlesztést. A válság Ausztriában komoly formában felvetette a birodalmi reform gondolatát. Ennek megvalósítása érdekében az uralkodó, amint látni fogjuk, jelentős politikai engedményeket tett. A magyarországi válság pedig arra intette, hogy az erősödő ellenzékiséggel szemben más módon, a pártpolitikai viszonyok bizonyos átalakításával kell a kivezető utat keresni. Erre azonban Bánffy személye nem volt alkalmas. Amint három évvel korábban a birodalom belbékéje érdekében Kálnokyt áldozta fel Bánffy kedvéért, most az egész politikai rendszer súlyos válságának alkotmányos megoldása, a magyar ellenzék megbékítése végett Bánffyt menesztette.

[85] ROBERT MUSIL, Der Mann ohne Eigenschaften. Hamburg, 1953. 33.

4. A VÁLSÁG ELODÁZÁSA A SZÉLL-KORMÁNY IDEJÉN

A SZÉLL-KORMÁNY KOMPROMISSZUMA AZ ELLENZÉKKEL

Az uralkodó osztályok valamennyi csoportjának érdekei a válság minél gyorsabb és békésebb megoldásához fűződtek. Amikor 1899 elején az ország első ízben exlex állapotba került, az előző hónapok szenvedélyes elvi vitái már csak egy személyi kérdésre redukálódtak: ki legyen Bánffy utóda. A minden szempontból és minden oldalra opportunus jelöltet Széll Kálmán személyében találták meg.

Széll Kálmán tekintélyes középnemesi családból származott, amelyet távoli atyafiság szálai fűzték Deákhoz. E szálakat szorosbította Széll Kálmán, amikor 1867-ben Deák gyámleányát, Vörösmarty Ilonát vette nőül. Családi hagyományai és kapcsolatai tehát egyaránt a közélet terére rendelték. A politikai pályán gyorsan emelkedett, képviselő, majd pénzügyminiszter lett. Tárcájáról Bosznia-Hercegovina okkupációjakor a pénzügyi és politikai bonyodalmak miatt 1878-ban lemondott. Ez után mint a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank és a Magyar Jelzálog-hitelbank elnöke, két évtizedig a hiteléletben tevékenykedett. Deák Ferenc veje, középbirtokos és bankelnök, az OMGE igazgatóválasztmányi tagja és financiális szaktekintélye, az arisztokrációval is, a finánctőkével is szoros kapcsolatban álló, az agrárius követelésekre is nagyon fogékonyan — bár óvatosan — reagáló, az ipar és kereskedelem érdekeit is melegen — bár a kellő mérséklettel — pártoló politikus: kellett-e több és jobb ajánlólevél ahhoz, hogy miniszterelnök legyen Magyarország e bonyodalmas időszakában?

Az uralkodó 1899. január végén bízta meg Széllt az ellenzékkel való béketárgyalások vitelére. A sikeres tranzakció után, február 20-án kapott hivatalos megbízatást a kormányalakításra. A többi már gyorsan ment. A kormányzó csoport és az ellenzék közti elvi-tárgyi ellentéteket 48 óra alatt áthidalták. Az ellenzék kötelezte magát, hogy nem akadályozza meg az 1899. évi költségvetés elfogadását és az újoncmegajánlást, s az Ausztriával fennálló gazdasági provizórium egyéves meghosszabbítását. A kormány viszont vállalta, hogy benyújtja a képviselő-választások érvényessége feletti bíráskodásról szóló törvényjavaslatot, amelyet az ellenzék, főként a Bánffy-féle választások óta állandóan sürgetett. A leg-

nagyobb nehézséget a gazdasági kiegyezés törvényes rendezése okozta. De nem hiába volt Széll Kálmán a kompromisszumok mestere. A megoldást így formulázta: minthogy a vám- és kereskedelmi szövetség törvényes meghosszabbítása híján „a magyar korona országaira nézve az önálló vámterület jogállapota állott elő",[86] ezen az alapon hosszabbítják meg 1904-ig a gazdasági kiegyezés hatályát. Az ellenzék teljes megelégedéssel, nagy vívmányként fogadta a „Széll-formulát", amely pedig nem jelentett újdonságot, még kevésbé hozott lényegbeli változást, hiszen továbbra is fenntartotta a közös vámterületet és a közös vámtarifát.

Az új kormányt, amely három miniszter kivételével a Bánffy-kabinet tagjaiból állott, a parlament jóindulatú támogatással fogadta. A disszidensek nyomban visszaléptek, március 2-án az obstrukció élharcosa, a Nemzeti Párt is „minden elvi fenntartás nélkül" csatlakozott a kormánypárthoz. A Nemzeti Pártot régóta foglalkoztatta a fúzió, a hatalomra jutás e legjárhatóbb útja. A párton, mint Apponyi emlékirataiban elmondja, az egyházpolitikai viták után „politikai spleen" vett erőt, s ez a következő években „lappangva bár, de határozottan megnövekedett". S minthogy a fúzió fő akadálya Bánffy és a szabadelvű párti „merkantilisták" voltak, a Nemzeti Párt is rájuk irányította a fő tüzet. A párt „Bánffy megbuktatásával a kormánypártba való bevonulás akadályát akarta elhárítani".[87] Nem sokkal másként állt a helyzet a függetlenségi párttal sem, amely készséggel tüzelte a Tisza-csoport kudarcát eredményező obstrukciót, de épp ilyen készséggel hozzájárult a beláthatatlan veszélyeket rejtő válság gyors befejezéséhez is. Így történt, nem először és nem utoljára a korban, hogy egy súlyos politikai válság nem az elvek győzelmével, hanem feladásával, nem a harc végigvitelével, hanem fúzióval, a pártrendszer keretein belüli kompromisszummal ért véget.

A fúzió és a disszidensek megtérése révén óriási — 227 főnyi — többséggel, és a paktum segítségével fölöttébb lojális ellenzékkel rendelkezvén, a Széll-kormány egy évtizede nem tapasztalt kedvező körülmények között kezdte meg működését.

[86] Sárkány Sándorné Halász Teréz, Széll Kálmán életrajza. Bp. 1943. 100.
[87] Apponyi Albert, Emlékirataim. Ötven év. Bp. 1922. 239.

A NYUGALMI PROVIZÓRIUM

Az új kormány március 1-én mutatkozott be a képviselőházban. Széll kormányzati irányának vezércsillagát három szóban jelölte meg: „jog, törvény, igazság". Ez a frázis utóbb kedvelt politikai jelszavává vált. A programnyilatkozatból mérsékelten agrárius súlyponteltolódás érződött. Miután a költségvetésről, az újoncmegajánlásról, a Széll-formulát tartalmazó egyéves vám- és kereskedelmi provizóriumról szóló javaslat simán keresztülment, beterjesztette a képviselő-választások feletti bíráskodást szabályozó törvényjavaslatot. A javaslat az addiginál részletesebben és szigorúbban határozta meg a képviselő-választást érvénytelenítő okokat s körülményeket, s ami fontosabb: a képviselőháztól független bírói fórum, a kúria hatáskörébe utalta a választások tisztasága feletti ítélkezést. A törvénynek kevés gyakorlati haszna mutatkozott a választási erkölcsök javításában, de fel lehetett használni a szocialista mozgalom és a nemzetiségek ellen. A törvény érvénytelenítette a választást, ha a képviselő „a magyar állam területi épsége és egysége ellen, úgy a nemzet politikai egysége ellen ... izgatott, vagy törvény ellenére magán- vagy háztulajdonnak felosztásával ámított, vagy ily cselekményben részes".[88]

A parlament ügyrendjét módosító házszabály-revízió jelentéktelen korlátozásokat vezetett be, a technikai obstrukció lehetőségeit sem zárta ki, az „agyonbeszélés" ellen pedig semmilyen intézkedést nem tett. Ennél nagyobb horderejű volt a képviselői összeférhetetlenségről szóló törvény. Az inkompatibilitás jogi ismérveit és eseteit először 1875-ben szabályozták. Azóta az ellenzék sokszor támadta a laza törvényt, és az összeférhetetlenség szigorítását sürgette. Az 1901 tavaszán elfogadott új törvény elsősorban az érdek-inkompatibilitás eseteit határozta és szigorította meg. A törvény szerint nem lehetett képviselő az állam vállalkozója, szállítója; közlekedési vállalat engedélyese; a kormánnyal üzleti viszonyban álló egyéni cég tulajdonosa vagy alkalmazottja; részvénytársaság, pénzintézet, mezőgazdasági és iparvállalat igazgatósági és felügyelő bizottsági tagja. E szigorú megkötések ellenére, a törvénynek

[88] Magyar Törvénytár. Az 1899. évi törvények. Bp. 1900. 50.

nem sok reális értéke volt. Korszakunkban a nagytőke politikai kapcsolatai már szerteágazóan kiépültek, politikai befolyásának érvényesítéséhez nem volt feltétlenül szüksége nyílt üzleti kapcsolatokra, közvetlen érdekképviseletre. Az összeférhetetlenségi törvény éle kifejezetten a „merkantilista" nagytőke ellen irányult.

A kormánynak kezdetben a legnagyobb gondot a gazdasági kiegyezés meghosszabbítása okozta, minthogy az országgyűlés 1898-ban is, 1899-ben is csupán egyéves provizóriumot szavazott meg. Széllnek csak hosszas alkudozások után sikerült a régi kiegyezés tartós prolongálását elérnie. A vám- és kereskedelmi viszonyok rendezéséről szóló 1899:XXX. tc. a „Széll-formulából" indul ki: minthogy Magyarország és Ausztria között az 1867:XII. tc. 61. §-a alapján a vám- és kereskedelmi szerződés nem jött létre, a magyar korona országaira nézve az önálló vámterület jogállapota állott elő. Élve tehát önálló intézkedési jogával, Magyarország a maga részéről továbbra is, egészen 1907 végéig fenntartja az Ausztriával kötött vám- és kereskedelmi szövetség hatályát, vagyis: a gazdasági közösséget, azzal a feltétellel, hogy Ausztria szintén fenntartja a jelenlegi állapotokat. Minthogy azonban a Monarchia legfontosabb külkereskedelmi szerződései 1904-ben jártak le, az 1899:XXX. tc. utasította a kormányt, hogy az új vám- és kereskedelmi szövetség létesítése végett az osztrák kormánnyal a tárgyalásokat legkésőbb 1901-ben indítsa meg, s amennyiben 1903-ig megállapodás nem jönne létre, nemzetközi kereskedelmi szerződések 1907 után terjedő időtartamra nem köthetők. Kikötötte továbbá e törvény, hogy a külfölddel megkezdendő tárgyalások előtt új vámtarifát kell bevezetni, ami kifejezetten az agráriusoknak kedvezett.

A vám- és kereskedelmi szövetség provizórikus rendezése után került sor az Osztrák—Magyar Bank szabadalmának 1910 végéig való meghosszabbítására. Az új egyezmény a bank alapszabályainak több pontját a magyar érdekeknek megfelelően módosította, biztosítva a paritás elvét és a jobb magyarországi hitelellátást. A gazdasági közösség harmadik alkotóelemét, a kvótát, nagy üggyel-bajjal sikerült rendezni. 1899 őszén Széll hozzájárult a kvóta 3%-os (31,2%-ról 34,2%-ra), az országnak mintegy 3,5 millió tehertöbbletet jelentő felemeléséhez.

A kormány gazdaságpolitikája elsősorban az agráriusok megnyerését szolgálta. Az ő követelésüknek tett eleget, amikor 1900. január elsejével

megszüntette a kivitelre szánt gabona vámmentes behozatalát, az „őrlési forgalmat". A mérleg másik serpenyőjébe az ipartámogatás növelését dobta, újabb iparágakra kiterjesztve az 1890:XIII. tc. hatályát.

A SZÉLL-KORMÁNY SZOCIÁLIS ÉS NEMZETISÉGI POLITIKÁJA

Széll programatikus jelszava, a „jog, törvény, igazság" sajátos jelentésváltozáson ment keresztül, amint a néppel és a nemzetiségekkel került kapcsolatba. Sem a jog és törvény nem kötötte, sem az igazság nem vezérelte, amikor a népmozgalmakkal szemben elődjének elnyomó politikáját folytatta. Működésének első évében a munkásmozgalmat ő is börtönbüntetésekkel, pénzbírsággal, a gyűlések százainak betiltásával és kitoloncolásokkal sújtotta. Amikor a Népszava fennmaradása is veszélyben forgott, a szociáldemokrata párt sorozatos ellenakciókat szervezett. Népgyűléseken, tüntetéseken, s ha ezeket betiltották, a forgalmas útvonalakon rendezett tüntető tömegsétákkal tiltakozott a kormány jogtiprásai ellen, tucatnyi példával bizonyítva, hogy „a Széll-ministerium a frázisokkal spékelt erőszak kormánya. Rosszabb és megvetendőbb a Bánffy-kormánynál", mert az legalább őszinte volt.[89] Utóbb a munkásmozgalom rendőri elnyomása valamelyest enyhült.

A Széll-kormány szociális törvényhozására Darányi földművelésügyi miniszter agrárius szociálpolitikája nyomta rá a bélyegét. 1899-ben a „rabszolgatörvény" érvényét kiterjesztették a vízimunkálatoknál, az út- és vasútépítésnél alkalmazott napszámosokra és munkásokra, tehát további munkaterületeken igyekeztek megkötni az agrárproletariátust. Hasonló szellemben fogant az „Országos gazdasági munkás- és cselédsegély-pénztár" megszervezése is 1900-ban. A pénztárat az 1890-es évek agrármozgalmainak hatására szervezték meg. Csakhogy a tagok közül ki lehetett zárni mindazokat, akiket sztrájk, sztrájkszervezés és agitáció miatt elítéltek. S minthogy a kizárt tag befizetett pénzét nem kapta vissza, minthogy a felvétel, kizárás, segélyezés felett döntő igazgatóság

[89] Jelentés a Budapest fő- és székvárosi állami rendőrség 1899-ik évi működéséről. Bp. 1900. 323.

a kormány és a földbirtokosok küldötteiből állott, a segélypénztár jórészt a mezőgazdasági munkások megfékezésére, sztrájktól való elriasztására szolgált. Csak az agrárpolitika ügyintézői csodálkozhattak, hogy a mezőgazdasági munkások, cselédek, mindenütt bizalmatlansággal fogadták a segélypénztárt. E szociálpolitikának a nemzetiségi politikával összefonódott sajátos hajtása volt a századforduló idején nagy hírveréssel folytatott „hegyvidéki akció": a legnyomorúságosabb viszonyok közt sínylődő kárpát-ukrán szegényparasztság állami megsegélyezése. E nép — Darányi jellemzése szerint — gyakori éhínséggel küszködve testileg és szellemileg visszafejlődik, s „a végpusztulás határához érve, magát saját erejéből továbbra fenntartani képtelen".[90] Ezért tömeges méreteket öltött a kárpát-ukránok kivándorlása, a nemzeti és szociális elnyomással szembeni ellenállást kifejező skizma (a görögkatolikus egyháztól való elszakadás), s az Oroszország iránti rokonszenv növekedése. A kormányzat még 1897-ben akciót indított a „jó ruszin nép" megmentésére. Az akcióban fontos motívum volt a felhalmozódott paraszti elégedetlenség levezetése, a kárpát-ukrán paraszti — s egyúttal nemzeti — ellenállás sajátos formáinak, a tömeges kivándorlásnak és a skizmának az ellensúlyozása. A rendkívül súlyos helyzet javítása — írta Egán Ede, az akció miniszteri biztosa — csak hathatós állami támogatással lehetséges. Az anyagi jólét emelése alkalmas arra is, hogy a nemzetiségekkel megszerettesse a magyar államot.

A segélyakció szerény állami eszközökkel folyt. 1900 végéig mintegy 4000 családnak juttattak 12 ezer hold mérsékelt díjú bérletet, részletfizetési kedvezménnyel néhány ezer tenyészállatot osztottak ki. Az anyagi támogatás mindössze 150 ezer koronára rúgott. Ilyen jelentéktelen eszközökkel, a hatalmas latifundiumok felszámolása nélkül, nem lehetett a kárpát-ukrán nép válságát megoldani. Az akció a századforduló után fokozatosan ellanyhult és megszűnt.

A nemzetiségi kérdés kezelésében Széll jobban ügyelt a formákra, igyekezett Bánffy sovinizmusának agresszív élét tompítani. Kormányra kerülése után hamarosan megszüntette a nemzetiségi ügyosztályt. Engedékenységet tanúsított a brassói román iskolák szubvenciójának

[90] KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. 1892—1900. Bp. 1956. 850.

elmérgesedett perében is. Széll e kényes kérdésben is talált kompromisszumot: megállapodott a román kormánnyal, hogy az a szubvenciót egy összegben a magyar állam pénztárába utalja át, ahol a kultuszminiszter felügyelete alatt alapítványként kezelik.

A NYUGALMI PROVIZÓRIUM BELSŐ ELLENTMONDÁSAI

Nem sokkal a magyar kormányválság megoldása után Ausztriában is sikerült a politikai stabilizációt megteremteni. 1900 januárjában a kormányzást a liberális nagytőkés körökhöz közel álló Ernst Koerber vette át. Koerber az elavult kormányzati rutinhoz képest modern elveket vallott. Programjának leglényegesebb új vonása, hogy a nyelvkérdésben dúló nemzeti harcokról a gazdasági és szociálpolitikai kérdések felé igyekezett terelni a figyelmet. Kormánya nagyszabású közmunkákat, építkezéseket tervezett, ezekre közel 900 millió koronát irányozott elő. Megindította az állami iparfejlesztést, kiszélesítette a munkásbiztosítást. Ezek az intézkedések biztos hasznot jelentettek a század eleji gazdasági válsággal küszködő tőkéseknek, munkaalkalmat teremtettek széles dolgozó tömegeknek, átmenetileg enyhítették a szociális és gazdaságpolitikai feszültséget. Ily módon Koerbernek sikerült az obstrukciót leszerelnie, és a parlamentáris kormányzás normális menetét helyreállítania. A századelőn Ausztriára is, Magyarországra is néhány nyugalmasabb év derült.

A Koerber-kormány azonban csak tüneti kezeléssel orvosolta a bajokat. A mély szociális és nemzeti ellentéteket úgy oldotta meg, hogy nem nyúlt hozzájuk. Ennek következtében a konszolidáció nem lehetett tartós. Amikor a kormány a nagyarányú középítkezések miatt pénzügyi nehézségekbe került, és a túlterhelt államháztartás 1903-ban deficittel zárult, nyomban kiújultak a régi bajok. Ismét feltörtek a nemzeti ellentétek, és Magyarországon is feléledt a néhány évig szendergő közjogi ellenzékiség.

Széll Kálmán kétségtelen taktikai ügyessége csupán a felszínen simította el az uralkodó osztályokon belüli ellentéteket. Sikere a kormánypárt 1875. évi fúzióhoz hasonló renoválásán és a maradék ellenzékkel

kötött paktumon alapult. A nyugalom e két pillére azonban labilis talajra épült. A disszidensek megtérésével és a nemzeti pártiak beolvadásával a szabadelvű pártnak csak a többsége nőtt meg, de egysége nem. Az „ortodox" hatvanhetesek és a „nemzeti szellemű", agrárius hajlandóságú hatvanhetesek valójában nem olvadtak össze. A Széll kreálta kormánypárt három frakcióra bomlott: a Tisza vezette óliberális „régi gárdára", Apponyi csoportjára, amellyel a kormánypárti agráriusok zöme rokonszenvezett, és az Andrássy Gyula körül tömörülő arisztokraták csoportjára. Széll inkább a párton belüli és kívüli agráriusokat igyekezett megnyerni magának.

Az agráriusok előretörése megmutatkozott az 1901. évi választásokon. A szabadelvű párt ugyan megőrizte nagy többségét, de az ellenzék is megerősödött, több mint 40 mandátumot hódított el: 267 kormánypártival szemben 137 ellenzékit választottak meg. A kormánypárt veszteségei elsősorban a liberális „merkantilista" csoportot sújtották, a tessék-lássék kormánytámogatás miatt Tisza Kálmán is kibukott. Az agráriusok száma és befolyása viszont megnőtt. Vezérük, Károlyi Sándor, nyílt sisakkal lépett porondra: a gönci választóihoz intézett levelében összegezte a kormánypárt elveivel gyökeresen ellentétes, antiliberális újkonzervatív program fő követelményeit. Széll nem kifogásolta ezt a külön vonalat, mert Károlyi és hívei a kormány szilárd támaszai voltak, különösen a Koerber-kormánnyal folyó kiegyezési tárgyalások idején. A liberális csoport háttérbe szorítását jelzi az is, hogy az új képviselőház elnöke Apponyi Albert lett.

A Széll-kormány gazdaságpolitikája önmagában is kiváltotta, a frakciók közötti taktikázása pedig egyéni sérelmekkel tetézve elmélyítette a szabadelvű párton belüli ellentéteket, kihívta maga ellen az óliberális „merkantilista" csoport oppozícióját. Ugyanakkor a nyugalom másik pillére, az ellenzékkel való jó viszony is hamarosan megingott. A függetlenségieknek nem volt kenyerük a tartós béke, már csak népszerűségük érdekében sem engedhették meg maguknak a kormánnyal való barátkozást. Harcra sarkallta őket a középrétegek növekvő elégedetlensége a gazdasági válság alatt is erősödő monopóliumokkal és a kormány gazdaságpolitikájával szemben. A századelő látszólagos nyugalmának felszíne alatt tehát régi és új ellentétek, megoldatlan problémák légiói gyülemlettek.

Századunk, e csalóka század, néhány békés évvel köszöntött be. Úgy látszott, mintha a megelőző évtized zavarai csak egy múló rosszullét tünetei lettek volna. A Monarchia külső és belső helyzete megszilárdult. A stabilitás azonban törékeny volt: egy történelmi pillanatig tartó pihenő a rekurrens válságok és a lassú felbomlás folyamatában.

III. FEJEZET

AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA KÜLPOLITIKÁJA A SZÁZADFORDULÓN

A KÜLPOLITIKAI FELTÉTELEK ROMLÁSA

Az Osztrák—Magyar Monarchia a hatalmi állás hagyományos mutatóival mérve a 19. század végén is elsőrangú nagyhatalomnak számított. Területi nagyság dolgában változatlanul tartotta az európai második helyet, pedig ötvenmilliós népességével Oroszország és Németország mögött továbbra is a harmadik helyen állt. A kiegyezés éveihez viszonyítva a hatalmi állás modern mutatói is kedvezőbbé váltak. Három évtized alatt nemcsak az összlakosság nőtt jelentékeny mértékben, hanem ezen belül az ipari népesség aránya is. Az infrastruktúra is korszerűsödött: az Osztrák—Magyar Monarchia a század végére agrárországból agrár-ipari országgá vált. A hatalmi állás modern mutatói azonban csak az indulási szinthez viszonyítva javultak, más országok fejlődésével összevetve inkább rosszabbodtak. Ausztria-Magyarország a világ ipari termelésében a századfordulón is jelentéktelen méretekben részesedett, még az európai termelésnek is aránytalanul csekély részét adta. A kapitalista gazdaság még nem állított elő számottevő tőkefelesleget, így a Monarchia továbbra sem rendelkezett a modern külpolitikai aktivitás szempontjából nélkülözhetetlen tőkekivitellel.

A külpolitika belső társadalmi-politikai fedezete tekintetében a századfordulóra nem következett be lényeges javulás. Az 1860-as években kialakított belpolitikai struktúra Magyarországon változatlan maradt. Ausztriában a választójogi reformok révén a képviseleti rendszer formálisan fejlődött, de politikai bázisa megfogyatkozott. Az ipari fejlődéssel és urbanizációval együttjáró társadalmi átrétegződés következtében az alkotmányos monarchia politikai struktúrája korszerűtlenné

vált. Ez a külpolitika belpolitikai fedezetére is károsan hatott: a szociális és politikai elégedetlenségből fakadó közömbösség és ellenségesség mindenféle hatalmi aktivitást érezhetően fékezett.

A külpolitika belső feltételei a századfordulón a leginkább a soknemzetiségű struktúra egyensúlyzavarai miatt romlottak meg. A sajátos etnikai alkat eddig is sok gondot okozott, a dualista politikai rendszerből adódó negatív vonások azonban a kiegyezést követő néhány évtizedben még nem kerültek előtérbe. A Monarchia népeinek vezető rétegei nagyobbrészt elfogadták az adott állami kereteket, a nemzeti érvényesülést a soknemzetiségű birodalom határai között keresték, és arra törekedtek, hogy nemzeti céljaikat a birodalmi külpolitikában is tükröztessék. A probléma akkor abból adódott, hogy a külpolitika nem tudta egyszerre kifejezésre juttatni a többnyire ellentétes törekvéseket, nem tudta megteremteni a külpolitikai célok közösségében kifejezésre jutó birodalmi egységet. A Monarchia olyan hajóhoz hasonlított, amelyen a matrózok ütem nélkül eveznek, és a kormányos nehezen óvja meg a járművet a felborulástól. Valamilyen hajtóerőt mindamellett a rendszertelen csapások is biztosítottak. A századvégen azonban úgy tűnt, hogy a matrózok egyáltalán nem hajlandók evezni.

A Monarchia céljai iránti közömbösség először az osztrák-németek ellenzéki irányzatainál mutatkozott. A birodalom számszerűen legerősebb nemzete az 1860-as években még nagyon határozott külpolitikai programmal rendelkezett: saját vezetésével kívánta egyesíteni a széttagolt Németországot, és egyúttal megtartani a hegemóniát a központosított Monarchiában is. Ez a program azonban belső és külső tekintetben egyaránt meghiúsult: a Monarchia német államnyelvű centralizálására irányuló próbálkozások kudarcot vallottak, a német egység pedig Ausztria nélkül valósult meg. Az egyesülő Németország mellett és ellenére folytatott német nemzeti külpolitika 1866 után képtelenségnek bizonyult. A dezorientált osztrák-német nemzeti politikából 1871-ben egyetlen határozott gesztusra tellett: állásfoglalásával kikényszerítette a bismarcki Németországgal való kibékülést; a Monarchia külpolitikájának azonban a továbbiakban nem tudott irányt szabni. A keleti politikában rendkívül tartózkodóan viselkedett és állásfoglalásait inkább belpolitikai megfontolások irányították. A birodalom legerősebb nemzetének irányítatlansága már az 1870-es években erősen csökkentette

a Monarchia külpolitikájának hatékonyságát, és megakadályozta, hogy a nemzetközi helyzet számos kínálkozó lehetőségét megfelelőképp kiaknázhassa. Az ausztriai német nacionalizmus az 1880-as években nem a „másik Németország" illúzióját élesztette újra, hanem azonosult a valóságban létező Németországgal; legradikálisabb irányzata, a Schönerer vezette nagynémet mozgalom, a Németországgal való egyesülést írta zászlajára. Magától értetődő, hogy a külpolitika ebből a nacionalista orientációból semmi hasznot nem húzhatott. A külpolitika irányítása és képviselete az arisztokrácia és a felső bürokrácia kiváltsága maradt, éppen azon csoportoké, amelyek „nemzetfelettisége" — amint láttuk — tartalmatlanná vált, elvesztette politikai befolyását. A kiegyezést követő években a magyar nacionalizmus az osztrák-némettől eltérően a Monarchia külpolitikájának energikus mozgatója volt. A magyar liberális nemzeti mozgalom a birodalom dualista átszervezésével céljához érkezett, és megkísérelte a Monarchia külpolitikáját is a maga képére formálni. Tartós sikerre a Monarchia sajátos soknemzetiségű összetétele következtében nem volt kilátás, de a magyar nacionalizmus megszemélyesítői az 1870-es és 1880-as években a kormányon is, az ellenzékben is erőteljesen képviselték a birodalminak szánt magyar külpolitikát. A századfordulón a magyar vezető réteg és a birodalom kapcsolatában is a Monarchiára nézve előnytelen változások következtek be. A magyar vezető réteg annak idején jórészt külpolitikai megfontolásból állt el az önálló nemzeti állam célkitűzéseitől: az átalakulóban levő Európában nem ítélte életképesnek a független Magyarországot. A század végén azonban a nemzeti közvélemény többsége Magyarország és a birodalom kapcsolatait szorítóan szűknek, a dualista berendezkedést pedig terhesnek és károsnak érezte. A külpolitika vonatkozásában a birodalommal szembeni magatartás módosulása a magyar vezető réteg növekvő részénél közömbösségben és érdektelenségben jelentkezett. Az 1890-es évektől a közös külügyminiszternek nem kellett többé attól tartania, hogy politikáját a parlamentben vagy a delegációban megtámadják, hogy a közös minisztertanácson a magyar miniszterelnök a magyar elképzeléseket kifejezésre juttató külpolitikai programot terjeszt elő. Azzal, hogy a magyar nacionalizmus külön hatalmi érdekeit tolta előtérbe, a Monarchia külpolitikájának eddigi legerősebb motorja kezdett akadozni.

A Monarchia egyéb számottevő nemzeteinek magatartásában a 19. század végéig nem mutatkozott az osztrák-németekéhez és a magyarokéhoz hasonlítható változás. A csehek a kedvezőtlen tapasztalatok ellenére ausztrofilok maradtak, nemzeti céljaikat továbbra is a Monarchia keretei között kívánták realizálni. A horvátok jelentős része a nagyhorvát gondolatnak hódolt: ugyancsak a Monarchián belül szerette volna a délszláv nemzeti egységet megvalósítani. A lengyelek jól tudták, hogy önálló nemzeti államuk helyreállítása a három nagyhatalom közé ékelve egyelőre kilátástalan, és tudták értékelni az oroszországinál és a németországinál kedvezőbb állásukat. A csehek, a lengyelek, a horvátok és a kisebb népek birodalomhűsége fontos, és a belpolitikában jól kamatoztatható tényező volt; a külpolitikában azonban nem ellensúlyozhatta az osztrák-német és a magyar nacionalizmus erősödő közömbösségét. Olyan országban, ahol a közjogi struktúra a vezető nemzetek aktivitását is korlátozta, a hatalom magaslataitól távolabb helyezkedők számára még kevesebb érvényesülési lehetőség jutott. A nemzeti álláspontban végbement változások eredményeként így a külpolitika nemzeti megalapozottsága tovább gyengült, és éppen akkor szigetelődött el a közérzülettől, amikor Európa-szerte tetőpontjához közeledett a nacionalizmus. A Monarchia nemzetközi helyzete mindazonáltal a 19. század végéig szilárd volt. Az európai államközi kapcsolatokban a Monarchia és szomszédai viszonyában a nyugalom időszaka egy jó évtizeddel tovább tartott, mint a belpolitikai arénában.

Az 20. század elején azonban a külpolitika külső feltételei is megromlottak. A Habsburg-monarchia szilárdsága századok óta azon alapult, hogy fontos szerepet töltött be az európai hatalmi rendszerben, és fennállását a nagyhatalmak külpolitikai szükségességnek tekintették. Az angol, és részben a francia hatalmi politika szempontjából az európai egyensúly legfontosabb elemének számított, amely alkalmas volt arra, hogy felhasználásával a különféle hegemón próbálkozásokat elhárítsák. Oroszországot és Poroszországot a monarchikus szolidaritáson kívül a lengyel területek megtartásának érdekközössége fűzte Ausztriához. A dualista Monarchia örökölte a nemzetközi politikában betöltött százados funkciót, de a század utolsó harmadában a nagyhatalmak közti egyensúlyozó szerepét fokozatosan elveszítette. Az egységes Németország megalakulása után nem lehetett többé szó arról, hogy akár

Franciaország, akár Oroszország a kontinens középső részén terjeszkedjék, és európai hegemóniára tegyen szert. Anglia és Franciaország nem tartotta többé Ausztria létét európai szükségességnek, sőt a Németország oldalára álló birodalommal mindkettő fokozatosan mint ellenséggel kezdett számolni. A kelet-európai status quo fenntartásában betöltött funkció tartósabbnak bizonyult, ennek megfelelően továbbra is fennmaradtak az orosz és a német hatalmi politika Ausztriával kapcsolatos megfontolásai.

A Monarchia helyzete a századforduló után a nemzeti mozgalmak újabb hulláma következtében is kedvezőtlenebbé vált. A külpolitikai konszolidáció az 1870-es évek elején ugyanis jórészt abból következett, hogy a német és az olasz egység adott formája összeegyeztethetőnek bizonyult a soknemzetiségű birodalom létével, sőt a két régi ellenség egy évtized múlva a Monarchia szövetségesévé vált. A balkáni nemzeti mozgalmak ugyanakkor még nem jutottak el arra a szintre, hogy az etnikai állományuk Monarchia határai közé eső részének egyesítését programba vehették volna. A Balkán a Monarchia érdekszférája volt, ahol aktív hatalmi politikát folytathatott. A századforduló után e kedvező helyzet megváltozott. Németországban erőteljes mozgalom bontakozott ki a német etnikai állomány egészének egyesítése érdekében és ez Német-Ausztria bekebelezésére is vonatkozott. A hivatalos német külügyi vezetés elhatárolta ugyan magát a pángermánoktól, de a nacionalizmus természetét ismerve nem lehetett kételkedni abban, hogy a szélsőséges program előbb-utóbb az állami politika rangjára emelkedik. Olaszországban felerősödött a teljes nemzeti egyesítésre törekvő „Italia irredenta" mozgalom, és a hármas szövetségből amúgy is elhajló olasz politikai vezetés nem is nagyon fékezte ezeket a megnyilvánulásokat. Az osztrák—olasz viszonyt ráadásul a balkáni vetélkedés nehezéke is terhelte. Mindezek tetejébe a Balkán nemzeti államai fokozatosan emancipálódtak a nagyhatalmi gyámkodástól, és az etnikai állomány egészének egyesítését önállóan is programba vették. A célkitűzések elsősorban Törökország felbomlasztására irányultak, de egyes balkáni politikusok nem csináltak titkot belőle, hogy a félhold országa után a fekete—sárga birodalmat is a levegőbe szándékoznak röpíteni. A 20. század első évtizedében a Balkán, a Monarchia hatalmi érdekszférája, fokozatosan veszélyzónává változott.

KÁLNOKY KÜLPOLITIKÁJA. MÉRSÉKELT OROSZELLENESSÉG

A Monarchia külpolitikáját az 1887—1888. évi bolgár háborús válság után a mérsékelt oroszellenesség jellemezte. Kálnoky szembehelyezkedése a cári nagyhatalommal az aktív, terjeszkedő balkáni politika szükségleteiből következett.

Kálnoky eddigi külügyminiszteri tevékenysége során az oroszbarát külpolitika képviselőjeként vált ismertté. Az Oroszországgal való összekülönbözés alkalmával, és a krízist követően azonban világosan megmutatkozott, hogy a cári nagyhatalommal való együttműködés csak eszköz, nem pedig cél számára. Koncepciójának lényege a balkáni terjeszkedésben állott, és tulajdonképpeni célját az eszköz használhatetlensége után sem kívánta feladni. A Monarchia adottságait számításba véve az Oroszországgal való szakítás logikus konklúziója ugyan az aktív dinasztikus politika feladása lett volna, a balkáni expanzió gondolatkörében élő külügyminiszter azonban még látott alternatív lehetőséget: az Oroszországra gyakorolt nyomással kívánta eredeti elképzelését megvalósítani.

Kálnoky mindamellett tisztában volt azzal, hogy az Oroszország ellenére folytatott politikához a Monarchia adottságai önmagukban elégtelenek. A hiányzó erőforrásokat a szövetségesi lehetőségek kiaknázásával próbálta pótolni. Rövidesen sor került a Szerbiához (1889), Olaszországhoz (1891) és Romániához (1892) fűződő szövetségi kapcsolatok felújítására. Tulajdonképpen az eredeti megállapodások érvényét hosszabbították meg, a Monarchia külügyi vezetői azonban a szerződéseket nem az egyezkedő politika hátvédjének tekintették többé, hanem az Oroszország ellen folytatott erőpolitika nélkülözhetetlen kellékének. Az aktív és eredményes balkáni politikához azonban kevés volt a szerb együttműködés és a román fegyveres támogatás; de még a mérsékelt olasz jóindulat sem sokat segített. A Monarchia csak úgy érhetett el Oroszország ellenére eredményt a Balkánon, ha Németországot szilárdan maga mögött tudta. Kálnoky erőfeszítései az 1887—1888. évi válság után tehát elsősorban arra irányultak, hogy Németországot megnyerje az aktív oroszellenes politikához. A bécsi külügyi levéltár 1888 utáni aktáiból egészen új Kálnoky-arc tárul fel. A konzervatív

felfogású diplomata addig az Oroszország elleni háború értelmetlenségét és céltalanságát hangoztatta, most viszont az új helyzetet elemezve arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy Németország és a Monarchia fegyveres összecsapása Oroszországgal előbb vagy utóbb elkerülhetetlen. Hogy a szláv Oroszország uralkodni fog-e az európai kontinensen vagy sem, csak a kard döntheti el. A háború, Kálnoky feltételezése szerint, elsősorban a német—orosz ellentét következménye lesz, mert Oroszország képtelen elviselni azt a presztízsveszteséget, amelyet Németország európai helyzetének megerősödése, és az 1879. évi német—osztrák szövetség létrejötte következtében elszenvedett. Ebből az elemzésből logikusan következett, hogy Németországnak létérdeke az orosz hatalmi törekvésekkel idejekorán szembeszállni. Az uralkodó számára készített memorandumában megírta: ma semmi kétség nem állhat fenn abban a tekintetben, hogy ha egy orosz—osztrák-magyar háborúra sor kerül, Németország mindenképpen a Monarchiával tart. 1889 nyarán az uralkodók és külügyminisztereik Berlinben találkoztak a kettős szövetség esedékes meghosszabbítása céljából. Kálnoky azzal a határozott céllal utazott a német fővárosba, hogy világosságot teremtsen: milyen álláspontot foglal el szövetségese a keleti kérdésben. Berlinben minden rábeszélő képességét felhasználta, hogy partnerét saját helyzetértelmezésének helyességéről meggyőzze. Az a feltételezés sem látszott jogosulatlannak, hogy ha az alapjában véve oroszbarát Bismarck ellenáll is, a Németországban egyre erősödő oroszellenes áramlatok előbb-utóbb kiváltják a kívánt fordulatot.

Úgy tűnt, hogy valóban a Kálnoky által kívánt irányba fejlődnek az események. Németországban 1888 júniusában a fiatal és energikus II. Vilmos lépett trónra. A szerepelni és vezetni vágyó császár már csak presztízsokokból sem kívánta a tekintélyével mindenkit eltörpítő öreg kancellár jelenlétét, különben is a vezérkar befolyására teljesen elhibázottnak tartotta a kancellár orosz politikáját. Bismarck 1890. március közepén benyújtotta a lemondását. Az új vezetés, amely a Bismarck-kritikából merítette létjogosultságát, első feladatának az Oroszországhoz fűződő szövetségi szálak elszakítását tartotta. Caprivi kancellár 1890 nyarán nem újította fel az 1887-ben kötött viszontbiztosítási szerződést. A további nemzetközi fejlemények is biztatónak látszottak. Az elszigetelődéstől félő Oroszország elfogadta a Franciaország részéről régóta

kinyújtott baráti jobbot. A közeledés 1891 augusztusában konzultatív paktumot, majd egy év múlva katonai szövetséget eredményezett. Az orosz—francia együttműködés bécsi ítélet szerint meghatványozta a Németország elleni fenyegetés erejét, és a dolgok logikája szerint teljesen a Monarchia oldalára kellett állítania az ingadozó barátot.

Berlin számára azonban nem a Duna mellett készítették a külpolitikai programot. A világ ipari termelésében második helyre törő, 60 milliós népességgel és impozáns hadsereggel rendelkező nagyhatalom nem esett pánikba az orosz—francia összefogás láttán. Az Oroszországhoz fűződő szálakat el kellett szakítani, mert az egyenrangú partner a német érdekekkel ellentétes akcióba ránthatta volna Németországot, de a német—orosz viszonyt Bismarck távozása után sem ítélték olyan reménytelennek Berlinben, hogy csak a háború hozhat tisztázást. Kálnoky ajánlatai a kettős szövetség kiterjesztéséről, a casus foederisnek a Balkánra is kiterjedő érvényéről, Berlinben sorra csukott ajtókra találtak.

A kedvezőtlen berlini tapasztalatok lehűtötték a német külpolitika erőteljes oroszellenes fordulatában bizakodó osztrák—magyar külügyminisztert. A reményt azonban, hogy Németország előbb-utóbb a Monarchia oldalára áll, továbbra sem adta fel. Az 1891 őszén tartott közös minisztertanácson beszámolt arról, hogy Caprivi nem szándékozik ugyan a helyzetet elemezni, de — mint mondotta — a német kancellár sem tartja kizártnak, hogy előre nem látható események összeütközést váltsanak ki. Ebben a perspektívában továbbra sem tűnt kilátástalannak az eszközeiben mérsékelten oroszellenes, céljaiban a balkáni osztrák—magyar pozíciók erősítésére törekvő politika. Az adott körülmények között a tulajdonképpeni célról, a balkáni területszerzésről persze nem lehetett szó, de a fennálló viszonyok megőrzése is a Monarchiának kedvezett. Szerbiát és Romániát szerződés fűzte a Monarchiához, Bulgáriában pedig osztrákbarát kormány volt hatalmon. Úgy tűnik, hogy Bécsben a későbbi aktivitás feltételeinek előkészítését tartották akkor időszerűnek. Két súlypontja volt a felkészülésnek: a hadseregfejlesztés és a szövetségi politika továbbépítése. 1892-ben négy éven át tartó tanácskozássorozat kezdődött az uralkodó „minisztériumában", az egykori kamarilla funkcióját öröklő katonai kancellárián. Az uralkodó, a külügyminiszter, a hadügyminiszter és a tábornokok részvételével tartott megbeszéléseken kidolgozták a hadsereg létszámemelésének

módozatait, a fegyverkezési programot, és meghatározták a haderő új elhelyezési rendjét. A közös minisztertanács aggályoskodva ugyan a többletkiadások miatt, magáévá tette a tervezett intézkedéseket, és biztosította a szükséges anyagi fedezetet. A reformok eredményeként a Monarchia valamennyire bele tudott kapcsolódni a század végén Európa-szerte kibontakozó fegyverkezési versenyfutásba. A szövetségi politika területén, miután a kettős szövetség balkáni kiterjesztését nem tudták Németországnál elérni, a hármas szövetség kiszélesítését próbálták meg. Kálnoky 1892 után több alkalommal kísérletet tett arra, hogy Angliát rábírja a hármas szövetséghez való csatlakozásra. A külügyminiszter közvetlenül Londonhoz fordult ajánlatával, de Berlint is erősen kapacitálta. Az angolokat az oroszokkal ijesztgette, a németeket pedig a franciaellenes politika feltételeinek javulásával kecsegtette. A megújuló próbálkozások azonban mindig eredménytelenek maradtak. Caprivi 1894-ben az újabb osztrák megkeresésre megint azt felelte, hogy egy keleti háború esetén a német közvélemény bizonyára jól emlékeznék Bismarcknak a pomerániai gránátos csontjairól mondott szavaira, és semmiképpen sem állana a kormány mögé. Kálnoky ebből megérthette, hogy a német keleti politika alapjában véve továbbra is a Bismarck által lefektetett vágányokon mozog. Angliáról még kedvezőtlenebb tapasztalatokat szerezhettek. Az ismétlődő elutasítás az osztrák hármas szövetségi ajánlattal kapcsolatosan nem egyszerűen taktikai megfontolásból fakadt, hanem az angol keleti politika gyökeres — méghozzá osztrák—magyar szempontból kedvezőtlen — fordulatát vetítette előre. Igaz, a Monarchia szempontjából a szigetország soha sem számított egészen biztos partnernek. London a szövetségi ajánlatokat 1871 óta több ízben visszautasította. Ahhoz azonban, hogy Anglia a török birodalom épségén őrködik és Konstantinápolyt védi az orosz terjeszkedésssel szemben, nem férhetett kétség. A hatalmi politikában végbement változások az 1890-es évek közepére az angol külpolitika irányítóit arra késztették, hogy fokozatosan felhagyva a fényes elszigeteltséggel, az ellenfelek számát csökkentsék. Mivel a gyarmati arénában ekkor Franciaország tűnt a legveszedelmesebb vetélytársnak, szükségesnek látszott az Oroszországgal szemben évtizedek óta fennálló feszültség mérséklése. Ebben az összefüggésben a tengerszorosok és Konstantinápoly értéke erősen devalválódott, és a török integritás

biztosításának száz éve követett politikája is elveszítette korábbi értelmét. Az idők változásának jele volt, hogy Salisbury, a törökbarátságról ismert konzervatív politikus megengedhetőnek tartotta, hogy stratégiai fontosságú pontok orosz tulajdonba kerüljenek. Ilyen körülmények között nemcsak a hatékonyabb szövetségi támogatáshoz fűzött remények foszlottak szét, hanem az Oroszország ellenére folytatott balkáni politika létjogosultsága egészében is kérdésessé vált. A helyzetet még tovább rontotta, hogy az osztrák—magyar befolyás alatt álló balkáni államok fokozatosan kicsúsztak a Monarchia kezéből. Bulgáriában 1894 májusában megbukott Sztambulov, a tíz év óta kormányzó osztrákbarát miniszterelnök és rövidesen bekövetkezett a bolgár belső erőviszonyok szerint régóta esedékes bolgár—orosz kibékülés. Szerbiában 1894 nyarán zavargások törtek ki, a többszöri kabinetváltozások lazítottak az Ausztriától való függésen. Románia továbbra is megbízható szövetségesnek látszott, de Szófiában és Belgrádban megnehezedett az oroszellenes tartalmú osztrák—magyar befolyás fenntartása.

A MONARCHIA ÉS OROSZORSZÁG KÖZELEDÉSE. AZ 1897. ÉVI EGYEZMÉNY

Az osztrák—magyar külpolitika irányítói az 1890-es évek közepén újra a balkáni politika és az orosz viszonylat felülvizsgálatára kényszerültek. Ezt azonban már nem Kálnoky hajtotta végre, mert ő — amint láttuk — a magyar kormánnyal való konfliktusba belebukott, és 1895 májusában elhagyta a Ballhausplatzot. A külpolitikai irányvonal módosításával az új külügyminiszter, Agenor Gołuchowski sem sietett, bár elődje derűlátását a Balkán vonatkozásában távolról sem osztotta. Világosan látta, hogy Szerbiában osztrákellenes irányba fejlődnek az események, a bolgár—orosz kibékülés várható hatása tekintetében sem ringatta illúziókba magát. Mindamellett úgy hitte, hogy a Monarchia meglevő szövetségi kapcsolatai még mindig alapot adnak a lassan egy évtizede tartó mérsékelt oroszellenességnek. Gołuchowski főleg Angliában bizakodott: egyszerűen nem tudta elhinni, hogy Anglia végképp leveszi kezét Konstantinápolyról, és hátat fordít a Közel-Keletnek. Úgy gondolta, hogy a konzervatívok újbóli kormányra kerülése lehetővé

teszi az 1887. évi keleti hármas szövetség felújítását. Gołuchowski 1896 januárjában előzetes informálódás után magabiztos utasítással fordult a londoni osztrák—magyar nagykövethez. Leszögezte, hogy véleménye szerint az érdekek azonossága, amely annak idején a szerződés megkötésére vezetett, még mindig fennáll. Kifejezte az osztrák—magyar készséget a további együttműködésre, sőt még feltételeket is szabott. Arról írt, hogy a tengerszorosok védelme elsősorban Anglia érdeke lévén, a Monarchia csak abban az esetben hajlandó újra elkötelezni magát, ha ebben a tekintetben az angol együttműködésre teljes bizonyossággal számíthat. A keleti kérdésben közömbössé váló szigetországgal azonban nem lehetett ilyen magas lóról beszélni. A londoni osztrák—magyar nagykövet néhány nap múlva jelentette, hogy a szerződés megújítására irányuló kísérletek céltalanok, mert az angol kormány semmi hajlandóságot sem mutat a megállapodásban lefektetett elvek további méltánylására. Ezek után Gołuchowskinak is be kellett látnia, hogy anglofil erőfeszítései hiábavalóak. Február közepén a római osztrák—magyar nagykövethez írt levelében már arról szól, hogy az adott körülmények között céltalan lenne a szerződés megújításán továbbra is fáradozni. A külpolitikai irányváltást nem lehetett tovább halogatni.

A mértékadó tényezők 1896 tavaszán egyetértésre jutottak abban a kérdésben, hogy az osztrák—magyar keleti politikát újra az Oroszországgal való együttműködésre kell építeni. Az egyezkedés tartalmi kérdéseit illetően azonban eltértek az álláspontok. A többség azt ajánlotta, hogy ott folytassák, ahol 1886-ban abbahagyták: határolják el ismét az érdekszférákat, és a kölcsönösség alapján terjeszkedjenek a balkáni államok, illetve Törökország rovására. A külügyminisztérium magas rangú hivatalnokai közül különösen a Kálnokyhoz közelálló Aehrenthal képviselte erőteljesen ezt az álláspontot. Aehrenthal 1895 júniusában, közvetlenül Kálnoky bukása után, történeti áttekintést készített az utóbbi húsz év osztrák—orosz kapcsolatainak alakulásáról, és arra a végeredményre jutott, hogy azokat az utóbbi időkig a balkáni érdekszférák elhatárolására irányuló törekvés jellemezte. 1895 őszén, miközben Gołuchowski még az osztrák—angol együttműködés felújításán fáradozott, az Oroszországgal való közvetlen megegyezést javasolta, méghozzá Kálnoky eredeti gondolataiból kiindulva, az osztozkodás alapján. A megegyezés negatív oldala Aehrenthal elgon-

dolása szerint Bulgária és Románia semlegesítése lett volna, azaz a két nagyhatalom között két ütköző állam létrehozása. Pozitív oldala pedig Szerbia bekebelezése osztrák—magyar részről, Konstantinápoly és a tengerszorosok megszállása orosz részről, vagyis olyan megoldás, amelyben mindkét fél területi engedménnyel fizeti meg partnere gyarapodását. A diplomáciai testület tagjai közül Calice, konstantinápolyi osztrák—magyar nagykövet fejtett ki, 1896 nyarán, hasonló nézeteket. A tengerszorosok státusát (az orosz hadihajók kifutási tilalmát) a volt szófiai követ, Burián István is tarthatatlannak vélte, de e státus megváltoztatását a bulgáriai osztrák befolyás kiszélesítésével akarta megfizettetni. Az Oroszországgal való megegyezés kérdéseiről 1897 tavaszán a vezérkar főnöke, Beck táborszernagy is véleményt nyilvánított. Emlékirata két lényeges vonatkozásban eltért a diplomaták által képviselt felfogástól. Először katonai szempontból kívánatosnak tartotta a status quo fenntartását, és a felosztásról szóló megállapodást csak a jövőre nézve kívánta, arra az esetre, ha az események természet szerinti fejlődése erősebbnek bizonyulna, mint a nagyhatalmak konzerváló tevékenysége. Másodszor, a török birodalom bekövetkezhető felbomlása esetén az erőket főként Olaszország adriai térnyerésének megakadályozására kívánta koncentrálni. Az Oroszországgal való megállapodásnak Beck értelmezése szerint — a hagyományos osztrák katonai felfogásnak megfelelően — egy harmadik hatalom, azaz Olaszország ellen kell irányulnia. Ami az Oroszországgal való paktum tartalmi kérdéseit illeti, abban Beck lényegében megegyezett a felosztás álláspontját képviselő diplomatákkal. Ő is nagyjából az Égei-tengerig meghosszabbított szerb—bolgár határt tekintette a meghúzandó osztrák—magyar érdekszféra határának, amely vonal mögött mindkét hatalom részére korlátlan mozgásszabadságot kívánt biztosítani. A vezérkari főnök emlékiratát megvitató tanácskozáson véleményt nyilvánított Kállay Benjámin, közös pénzügyminiszter. Felszólalásából érezhető, hogy a fenntartásai mögött komoly politikai erő áll. Kállay is szükségesnek mondta az Oroszországgal való megegyezést. A vezérkari főnök emlékiratát elveiben helyesnek, de gyakorlati módozatait tekintve, elsősorban a Monarchia belső viszonyai miatt kivihetetlennek nyilvánította. Véleménye szerint sem a Monarchia két kormánya, sem két parlamentje nem adná hozzájárulását az osztrák—magyar balkáni annexiókat és

a terjeszkedés különböző módozatait magába foglaló akcióhoz. A közös pénzügyminiszter egyúttal a várható balkáni ellenállásra, a végrehajtás katonai és pénzügyi nehézségeire is utalt. Felszólalását azzal zárta, hogy az Oroszországgal való megegyezéshez valami más bázist kell keresni. Hogy milyent, azt nem mondta meg határozottan, de egyes utalásaiból kiérződött, hogy a fennálló viszonyok megőrzésére irányuló közös erőfeszítést tartja célravezetőnek.

Az osztrák—magyar külpolitika felelős irányítója, Agenor Gołuchowski is ezt az álláspontot vallotta. A külügyminiszter társadalmi helyzetét, felfogását, világnézetét tekintve nem sokban különbözött Kálnokytól. Ő is konzervatív elveket valló és buzgó katolikus arisztokrata volt, aki a diplomata pályát választotta. A dúsgazdag galíciai földbirtokos azonban a ballhausplatzi palotában is megőrzött valamit nemzeti karakteréből, és ez a körülmény külpolitikai felfogására is erősen kihatott. A született lengyel mélységesen bizalmatlan volt Oroszországgal szemben, és szinte reformkori magyar politikusok módjára rettegett a cári nagyhatalomtól. Ha csak rajta múlott volna, tárgyalóasztalhoz sem ült volna képviselőivel. A megegyezés szükségességének gondolata csak lassan, a külső körülmények és a belső tényezők nyomásának engedve érlelődött meg benne. Későbbi állásfoglalásaiból kiderül, hogy mindenekelőtt az Oroszországtól való félelem inspirálta. Az volt a véleménye, hogy ha Konstantinápolyt és a tengerszorosokat átengedik, a cárizmus ezáltal olyan vonzóerőt gyakorol majd a Balkánra, amellyel szemben nemcsak az ottani osztrák—magyar befolyás válik tarthatatlanná, hanem a birodalom belső organizmusa is súlyos károkat szenved. A Monarchia a pánortodoxizmussal való harcában mindenképpen alámerül, még mielőtt a hódítást túlméretező Oroszországban esetleg ugyancsak súlyos bajok keletkeznének. A másik indítéka a kétkedés volt a soknemzetiségű Monarchia terjeszkedési képességeit illetően. Gołuchowski tisztában volt azzal, hogy a tizenegy nemzetet magába foglaló államalakulat sérülékenyebb minden más európai államnál, ezért a Szaloniki és a Szerbia megszerzésével kapcsolatos terveket üres és felelőtlen ábrándozásnak nyilvánította. Az ilyen tervekért, véleménye szerint, egyetlen komoly államférfi sem vállalhat felelősséget.

Hogy az egyezkedés tartalmáról folytatott vitában végül az óvatos Gołuchowski kerekedett felül, az a partneren, Oroszországon is múlott.

A századvég Oroszországa külsőségekben továbbra is az az expanzív dinasztikus hatalom volt, mely birtokai minden irányú kiterjesztésére törekedett. Pétervárott a cári külpolitika hagyományos céljait: a tengerszorosokat, Közép-Ázsiát és a Távol-Keletet hivatalosan soha nem dezavuálták, és egyetlen alkalommal sem jelentették ki, hogy a hódító valahol is végérvényesen céljához érkezett. Oroszország mégsem volt már az a hatalom, mint a század első felében, amikor Európa csendőrének szerepkörét betölthette. A modern nagyipar hiánya, az anakronisztikus társadalmi és politikai berendezkedés, a soknemzetiségű struktúra erősen mérsékelte a hatalmas területből és lélekszámból adódó előnyöket. A vetélytársak viszonylagos megerősödése is rontotta az esélyeket: Európában a német—osztrák hatalmi csoportosulás, Közép-Ázsiában az angol befolyási szféra, Távol-Keleten pedig a japán hódítás akadályozta a korlátlan orosz terjeszkedést. A cári külpolitika irányítói, akik valamennyire tisztában voltak az erőviszonyok kedvezőtlen megváltozásával, felfogták, hogy az expanzió csak alternatív formában lehetséges, és hogy a fő cél kedvéért fel kell hagyni, vagy legalábbis szüneteltetni kell más területeken az aktivitást. Hogy hová helyezzék a súlypontot, arról nem is folyt különösebb vita. A cár, II. Miklós, valamint miniszterei, Lobanov-Rosztovszkij és Muravjov egy véleményen voltak abban, hogy a Távol-Kelet hozhat Oroszországnak újabb babérokat. A mandzsúriai és koreai orosz vállalkozások szempontjából legjobb, ha a Balkán — legalábbis átmenetileg — a mozdulatlanság állapotában marad.

II. Miklós orosz cár 1896 augusztusában Bécsbe látogatott, felújítva ezzel az uralkodók közötti érintkezést, amely már több mint tíz esztendeje szünetelt. A bécsi találkozón kiderült, hogy orosz részről megvan a hajlandóság a két hatalom viszonyának rendezésére, és a megállapodást nagyjából olyannak képzelik, amilyet az osztrák—magyar külügyminiszter szorgalmaz. 1897 áprilisában Ferenc József utazott Pétervárra, és az újabb találkozó tényleges egyezményt eredményezett. A megállapodásnak három lényeges pontja volt. Először közös egyetértésben leszögezték, hogy mindkét hatalom szükségesnek tartja a balkáni status quo fenntartását, és megállapították, hogy Ausztria-Magyarország és Oroszország között nincs elvi ellentét abban a tekintetben, hogy a közeli jövőben bekövetkező változások esetére a két

ország között megegyezést kell létrehozni. Másodszor megállapították, hogy a status quo megváltozása esetén nem törekszenek területi szerzeményekre a Balkánon, és leszögezték, hogy más hatalmak részéről is hasonló magatartást tartanak kívánatosnak. Ugyanitt Konstantinápoly és a tengerszorosok kérdését nemzetközi ügynek nyilvánították, amely nem képezi osztrák—orosz külön megállapodás tárgyát. Harmadszor leszögezték, hogy a bekövetkezhető változások esetén osztrák—orosz speciális egyezményben rögzítik majd a mindkét hatalom által kívánatosnak és megengedhetőnek tartott átalakulás módozatait. Ennél a résznél osztrák részről konkrétan megjelölték a megkötendő speciális egyezmény főbb pontjait (Bosznia-Hercegovina és a novibazári szandzsák annektálása, Albánia önállósulása), orosz részről azonban vonakodtak a megegyezés ezen pontjának visszaigazolásától.

A szerződés fontos határkő az osztrák—magyar külpolitika történetében: a csaknem tízesztendős mérsékelt oroszellenesség helyébe a mérsékelt oroszbarátság lépett. Tartalma szerint a Metternich-féle konzervatív keleti politika reneszánszáról volt szó, amely a bomló Törökországot osztrák—orosz egyetértéssel védelmezte a balkáni nemzeti mozgalmak ellen. A reakciós külpolitikai kurzus felélesztése — és ez az idők változásának jele — a Monarchián belül nem váltott ki különösebb ellenállást. Külpolitikai vita csupán arról folyt, hogy Oroszországgal milyen módon állapodjanak meg, de igazi ellenvélemény: a megállapodás tagadása tulajdonképpen sehol nem nyert kifejezést. Az osztrák—orosz egyezményt tíz évvel korábban Budapesten még a Szent Szövetség feltámasztásának minősítették volna, most csupán azt nehezményezték, hogy Ferenc József pétervári látogatása alkalmával nem hangsúlyozta eléggé magyar királyi közjogi méltóságát. A dinasztikus külpolitika csaknem változatlan folytatását jórészt a legerősebb nemzeti vezető rétegek közömbössége tette lehetővé, ami azt is jelentette, hogy a hatalmi status quót őrző konzervatív külpolitikai irányvonal lényegében egybeesett a monarchiai vezető rétegek állagőrző — a rendszert megmerevítő — belpolitikai céljaival és ideológiájával.

A HÁRMAS SZÖVETSÉG LAZULÁSA

Az Oroszországgal létrejött egyezmény nem kecsegtetett területi szerzeményekkel, de a Balkánon teljes biztonságot nyújtott, főként abban a tekintetben, hogy a cárizmus nem lovagolja meg a Törökország és közvetve a Monarchia ellen irányuló nemzeti mozgalmakat. Oroszország már 1895-ben ölbe tett kézzel tűrte a törökországi örmény felkelés barbár eltiprását, közömbös maradt a Görögország vereségével végződő 1897. évi görög—török háborúban, és semmi jelét nem mutatta annak, hogy támogatni kívánná a Macedóniában ekkortájt keletkező nemzeti megmozdulásokat. A cári külpolitika magatartásával rendkívüli módon elégedettek voltak Bécsben. Gołuchowski az 1897 októberében tartott közös minisztertanácson kijelentette: semmi alap sincs feltételezni, hogy a Keleten felmerülő kérdésekben Oroszországgal nem tudunk megegyezni. A két ország közötti kapcsolatok jellemzésében egy-két év leforgása alatt egészen megváltozott a Ballhausplatz szótára: lassanként csak a lojális, intim és harmonikus jelzőket használták. Mindez annak a félreismerhetetlen jele volt, hogy a Balkán és az orosz viszonylat, amely a francia—porosz háború lezárulása óta az osztrák—magyar külpolitika legnagyobb gondját jelentette, a századvégre nyugalmi állapotba került. A figyelmet ezekben az években egyre inkább a Monarchia egyéb kapcsolatainak alakulása kötötte le. A 19. század utolsó évtizedének két hatalmi csoportosulása: a hármas szövetség és az orosz—francia szövetség a kontinentális politika terméke volt. A századfordulón a vezető hatalmak viszonyában a gyarmati ellentétek kerültek előtérbe, és a kontinentális politika kérdései átmenetileg elveszítették a szövetségi kapcsolatok szabályozásában játszott elsődleges szerepüket. A keleti hármas szövetség elvetése Anglia részéről az új értékrendből következett: a gyarmati arénában valamennyi kontinentális nagyhatalommal összeütköző szigetország Konstantinápoly feláldozásával akarta megakadályozni az ellene irányuló német—orosz összefogást. A hármas szövetség a világpolitikát beiktató Németország számára is veszített értékéből. A flottaépítési verseny szembeállította Németországot Angliával, de mivel ez még nem rendezte gyarmati nézeteltéréseit Oroszországgal és Franciaországgal, Németországot egyben régi ellenfeléhez is közelítette. A kontinentális hatalmak Anglia ellen irányuló szövet-

sége a századfordulón még reális eshetőségnek számított. A német—francia modus vivendi megtalálása és a német—orosz jó viszony helyreállítása után a Monarchia csak egyik, és korántsem legfontosabb szövetségese lehetett volna Németországnak.

Ausztria-Magyarország számára már az angol külpolitika álláspontváltozása is súlyos következményekkel járt. Most nagy aggodalommal kellett konstatálnia a német külpolitika hasonló tendenciáinak jelentkezését. Gołuchowski 1899-ben még csak arról számolt be, meglehetősen rezignáltan, hogy Németország milyen kevéssé érdeklődik a Balkán iránt, és mily csekély az a támogatás, amelyre a Monarchia keleti ügyeiben a berlini kormány részéről számíthat. Az 1901. novemberi közös minisztertanácson azonban már gondterhelten beszélt arról, hogy a Monarchia szövetségesei más kombinációk után kutatnak. Figyelmeztetett, hogy a német—francia kibékülésről terjengő híreket nem szabad félvállról venni, mert Franciaországban oly erős az angolellenesség, hogy ez az érzés egyszer még a revansgondolat fölé kerekedhet. Ebben az esetben pedig — vonta le a riasztó következtetést — olyan hatalmi csoportosulás állhat elő, amely a Monarchia segítségét Németország számára fölöslegessé teszi. A Monarchia barátságának fő értéke a hadipotenciál erősítése lett volna. Az ismételt erőfeszítéseket a hadsereg továbbfejlesztésére a századforduló éveiben részint ezek a szövetségpolitikai megfontolások motiválták. Gołuchowski világosan megmondta, hogy a Monarchiának szövetségesei szemében csak úgy van értéke, ha kellően felfegyverkezik. A döntés azonban, hogy fennmarad-e a kettős szövetség, nem Bécstől, hanem Berlintől függött. A német fővárosból érkező hírek pedig okot adtak az aggodalomra. A berlini osztrák—magyar nagykövet 1902 februárjában arról jelentett, hogy Bülow német kancellár a hármas szövetség küszöbön álló megújításakor azt fontolgatja, hogy az ingadozó Olaszország helyett nem lenne-e célszerűbb Oroszországot bevonni. Gołuchowski ezt a kijelentést teljes joggal úgy értelmezte, hogy Németország gyengíteni akarja a Monarchia pozícióit Olaszországgal szemben, és ezzel a manőverrel tulajdonképpen engedékenységre akarja bírni. Oroszország bevonása a három császár szövetségének felújításával lett volna egyértelmű, ez esetben pedig az osztrák—német kapcsolat, miként Bismarck korában, a második helyre esett volna vissza. 1902 nyarán a kettős szövetséget meghosszabbították,

a Monarchia és Németország viszonyában nem következett be lényeges változás. Igaz, berlini kezdeményezésre újra jegyzőkönyvbe foglalták a felmondás jogát, ezzel a német szövetségi politika revíziójának lehetősége továbbra is Damoklesz kardjaként függött a Monarchia fölött.

A Monarchia másik partnere, Olaszország ténylegesen rálépett az elszakadás útjára. A fiatal nemzeti államot az 1880-as évek elején a Franciaországgal fennálló ellentétei vezették a hármas szövetséghez, a német—osztrák blokkhoz való csatlakozástól pedig gyarmati ambícióinak támogatását is remélte. Olaszország a hármas szövetség megkötése óta aktív hatalmi politikát folytatott, de mivel erejét meghaladó vállalkozásokba kezdett, mindenütt kudarcot vallott. Róma 1886 óta vámháborút folytatott Párizzsal, és mint a pénzügyi szempontból gyengébb fél, a rövidebbet húzta. Az olaszok az 1880-as években megvetették lábukat Szomáliában, a további előrehatolás során azonban 1896-ban Etiópiában olyan súlyos vereséget szenvedtek, amely hosszú időre megbénította az afrikai gyarmati aktivitást. A sorozatos kudarcok után Rómában csakhamar megkérdőjelezték a franciaellenesség létjogosultságát, és amikor Párizsban a békülékenység jelei mutatkoztak, sietve megragadták a kínálkozó alkalmat. 1898-ban a két ország kereskedelmi egyezményt kötött, amely véget vetett a több mint húsz év óta tartó vámháborúnak. Az 1900-ban kötött titkos egyezményben kölcsönösen elismerték az olaszok előjogait Tripoliszban, illetve a franciákét Marokkóban, és hozzáláttak a két országot elválasztó ellentétek kiküszöböléséhez. Ebben a perspektívában terhesnek és fölöslegesnek látszott a Monarchiával szembeni lekötelezettség: hiszen a soknemzetiségű birodalom még mindig félmillió olaszt zárt határai közé, és a Balkánon is útjában állt a terjeszkedni kívánó ambiciózus nemzeti államnak.

Bécsben az olasz külpolitika megnyilvánulásai nem keltettek pánikot. A konzervatív körökben csakhamar újjáéledt a régi olaszgyűlölet. Ferenc József az olaszok legnagyobb bosszúságára 1881 óta nem volt hajlandó viszonozni az olasz király, Umberto bécsi látogatását. A hivatalos külpolitikai vezetés nem osztotta a szélsőséges elemek véleményét, de az olasz magatartásból levonta a következtetéseket. Már az 1897. évi osztrák—orosz egyezmény közvetett módon olaszellenes megnyilvánulásnak számított, mert a bekövetkezhető balkáni változások esetére

számításon kívül hagyta Itália esetleges igényeit. Bécsben pedig nagyon jól tudták, hogy az olaszok Albániára aspirálnak, és a hármas szövetség hetedik cikkelye elő is írta az egyik fél területnyeresége esetén a másik egyenértékű rekompenzálását. Gołuchowski 1897 őszén találkozott Visconti-Venosta olasz külügyminiszterrel, de csak szóbeli ígéreteket volt hajlandó tenni azzal kapcsolatban, hogy a Balkánon a status quo fenntartására törekszik. 1900 decemberében levélváltás formájában sor került ugyan a megállapodásra, de ebben csak arról volt szó, hogy a status quo tarthatatlansága esetén az Adria partján az autonóm fejlődés kívánatos.

Ezzel egyidejűleg a Monarchián belül intézkedésekre került sor, amelyek olaszellenes tartalmához nem férhetett kétség. 1900 februárjában a közös minisztertanács megtárgyalta és elfogadta a Brodtól Szarajevón és a Szandzsákon át vezető, egészen Szalonikiig terjedő vasútvonal megépítésének tervét. A vasútépítéssel többféle szükségletet szándékoztak kielégíteni: Bosznia-Hercegovinát szorosabban a Monarchiához akarták kapcsolni, és élénkíteni a Balkánra irányuló osztrák áruexportot. A vasút külpolitikai jelentősége az volt, hogy gazdasági-stratégiai eszközökkel elejét vegye az adriai partok felé irányuló szerb kijutási és olasz behatolási kísérleteknek. A tervbe vett vasút képessé tehette volna a Monarchiát arra, hogy a törökországi status quo megbomlása esetén továbbra is figyelmen kívül hagyja az olasz igényeket, sőt hathatósan szembefordulhasson a vetélytárs területszerző próbálkozásaival.

Az előzmények után érthető, hogy sem Bécsben, sem Rómában nem néztek túl nagy reménnyel a hármas szövetség 1902-ben esedékes megújítása elé. Visconti-Venosta a szerződés megújítását először is egy kedvező kereskedelmi megállapodás megkötésétől tette függővé, amelyben Olaszország számára előnyös gabonavám-tarifát akart biztosítani. Emellett lényeges külpolitikai természetű követeléseket támasztott. A Balkánon biztosítékokat kívánt a status quo fenntartásához (ehhez Németország garanciáját is kérte), és olyan formula felvételét indítványozta, amely mindenféle szláv akció ellen irányul. Az olasz külügyminiszter ezzel nyilvánvalóan az osztrák—orosz balkáni együttműködés realizálását akarta kizárni. A továbbiakban ragaszkodott annak leszögezéséhez, hogy a szerződésnek nincs ellenséges éle Franciaországgal szemben. Végül azt kérte a Monarchiától, hogy a többi hatalomhoz

hasonlóan ismerje el Olaszország különleges jogait Tripoliszban. Az első olasz követelés a Monarchia, a második Németország számára volt elfogadhatatlan, így azok teljesítése nem jöhetett szóba. A Tripolisszal kapcsolatos olasz igényt Gołuchowski a német kormány közbenjárására végül is hajlandónak mutatkozott akceptálni, de csak úgy, ha Olaszország előbb aláírja a változatlan formában megújított szerződést. 1902 júniusában sor került a hármas szövetség megújítására, és ezt követően a Tripolisszal kapcsolatos osztrák—magyar nyilatkozat kiadására. A tárgyalások és a végeredmény azonban egyáltalán nem erősítette meg az ingadozó barátságot. Olaszország az év végén aláírta Franciaországgal azt az egyezményt, amely semlegességre kötelezte egy német támadásból adódó francia—német háború esetére. Az egyezmény szó szerinti értelmében ugyan nem mondott többet, mint annak idején a német—orosz viszontbiztosítási szerződés, de nem lehetett vitás, hogy Olaszország ezzel lényegében véve elszakadt a hármas szövetségtől. A Monarchiában is úgy látták, hogy végleg betelt a pohár. Gołuchowski a következő évben kétségét fejezte ki a német császár előtt, hogy a szövetség tartósan megőrizhető lesz-e. A szűnni nem akaró irredenta mozgalomra és az olasz kormány állhatatlanságára utalva kijelentette: azt hiszi, ő az utolsó osztrák—magyar külügyminiszter, aki tárgyalóasztalhoz ült az olaszokkal.

A MONARCHIA ÉS OROSZORSZÁG BALKÁNI EGYÜTTMŰKÖDÉSE

A Németországhoz fűződő szövetségi szálak meglazulása és az osztrák—olasz viszony elhidegülése következtében a Monarchia szempontjából megnövekedett az Oroszországhoz fűződő kapcsolatok értéke. Az együttműködés próbaköve ezúttal is a Balkán volt. A forrongó félsziget a századforduló után okot adott az aggodalomra. Bécsben is, Pétervárott is tudtak arról, hogy Macedóniában hazai és külföldi (Bulgáriából és Szerbiából beszivárgott) komiték szervezkednek, és egy általános törökellenes felkelés kirobbanása bármikor bekövetkezhet. Bécsben a szerbiai helyzet miatt is aggodalmaskodtak, mert a Monarchia iránt alapjában véve lojális kormány pozícióját nem találták kellőképpen szilárdnak.

Gołuchovski 1901 decemberében meglehetősen gondterhelten érdeklődött Pétervárott, hogy a várható zavarok elhárítására fennáll-e még az együttműködési szándék. Egyúttal kifejezte készségét az 1897. évi egyezmény szellemében való kooperációra, mert — amint írta — az osztrák—orosz összedolgozás a legjobb eszköz a török uralom erőszakos megdöntéséből származható veszélyek elhárítására. A Távol-Kelet felé forduló cári nagyhatalom a Monarchiához hasonlóan továbbra is nyugalmat óhajtott a Balkánon. Lamsdorff orosz külügyminiszter nem sokkal a Bécsből jövő érdeklődés után kijelentette, Oroszország a balkáni népek kedvéért nem hajlandó összeveszni Ausztriával: a félszigeten a béke és a status quo fenntartását kívánta.

1903 nyarán megmutatkozott, hogy a szavak mögött a szándék is valóságos. Júniusban nacionalista összeesküvők Belgrádban meggyilkolták Sándor szerb királyt és feleségét, augusztusban pedig Macedóniában kirobbant a régóta esedékes törökellenes felkelés. Az osztrák—orosz kapcsolatok történetében hasonló esetek korábban súlyos krízisekre vezettek. Most azonban egyik nagyhatalom sem törekedett arra, hogy a másik rovására hasznot húzzon a balkáni fejleményekből. Jóllehet az új szerb király, Karagyorgyevics Péter, a cár védencének tekintette magát, Pétervárott semmi hajlandóságot sem mutattak a királygyilkos összeesküvők támogatására. Oroszország üres lapot adott a Monarchiának a szerb ügyekben. Jellemző a helyzetre, hogy a nagyhatalmak közül elsőnek Ausztria-Magyarország ismerte el a belgrádi fordulatot. A macedóniai felkelőknek sem fogta pártját Oroszország. Lamsdorff jól emlékezett arra, hogy a protektori szerep vállalása egy negyedszázaddal korábban, akarata ellenére háborúba vitte Oroszországot. A török kegyetlenkedés a felkelőkkel szemben nem volt enyhébb, mint annak idején Hercegovinában és Bulgáriában, a cári diplomácia most mégis inkább a tűz továbbterjedésének megakadályozására fordított gondot. Gołuchowski már az év elején reformok bevezetését indítványozta Törökországnak, Lamsdorff csatlakozott ehhez a felkelés leverése után is időszerűnek ítélt akcióhoz. II. Miklós orosz cár 1903 októberében meglátogatta Ferenc Józsefet. A találkozó színhelyén, a mürzstegi vadászkastélyban, újabb osztrák—orosz megállapodás született. A külügyminiszterek reformprogramot dolgoztak ki, a macedóniai zavargások lecsendesítése végett a keresztények sorsának könnyítését ajánlották Törökországnak. A szultán által

elfogadott programnak is az lett a sorsa, mint a korábbi ajánlatoknak: a végrehajtás sohanapjára halasztódott. A cár ennek ellenére sem ütött a kardjára. A konzervatív szellemben fogant osztrák—orosz együttműködés elviselte az újabb balkáni válság teherpróbáját.

Oroszországnak valóban nagy szüksége volt a balkáni nyugalomra. Amikor a mürzstegi egyezményt aláírták, a távol-keleti ellentétek már pattanásig feszültek. Oroszország elszigetelődött a Távol-Keleten, a dolgában biztos cári diplomácia azonban nem mérte fel kellőképpen a nemzetközi politikában rejlő veszélyeket. A cári kormány a japán követelésekre mandzsúriai csapatösszevonásokkal válaszolt, ami megfelelő ürügyet nyújtott Japánnak az ellenségeskedések megindítására. 1904 februárjában Japán támadó fellépésével kezdetét vette a távol-keleti háború.

Három héttel a háború megindulása után II. Miklós kijelentette a pétervári osztrák—magyar katonai attasénak: 300 ezer embert koncentrált a Távol-Keleten, és ha ez nem bizonyulna elegendőnek, a jelenlegi jó kapcsolatok mellett egy percig sem habozna, hogy oda küldje a német és az osztrák határ közelében elhelyezett hadtesteket is. Bécsben megelégedéssel nyugtázták a bizalmas közlést, de nem tudtak, vagy nem akartak szóra szót adni. A pétervári nagykövet, Aehrenthal báró azonban, akinek jó ideje kedvét szegte hivatalfőnöke bátortalansága, most újra határozott javaslattal rukkolt elő. Az a benyomásom, írta, elérkezett az ideje annak, hogy Oroszországhoz fűződő kapcsolatainkat szilárdabb bázisra helyezzük. Ha Oroszországnak szüksége van arra, hogy hátát nyugaton fedezze, Ausztria-Magyarországnak nemkülönben. Csak számunkra a biztosítás szükségessége keleten, mégpedig az orosz határokon jelentkezik. Szembeszökő jelenség, hogy Olaszország újult erővel folytatja irredenta tevékenységét határmenti tartományainkban, és hogy kompenzációra számítva balkáni térnyerésre törekszik. Mindebből nagyon magától értetődő konklúzió adódik. Ha Miklós cár nem habozott kijelenteni, hogy a varsói és kievi csapattesteket a birodalom más veszélyeztetett pontjaira helyezi, vajon nem volna-e időszerű részünkről hasonló közlemény megtétele? A Galíciában állomásozó csapatok Dél-Tirolban és a karintiai határon sokkal inkább szükségesek, mint Krakkóban és Przemyślben. Az ilyen nyilatkozatok kicserélése, zárta fejtegetéseit Aehrenthal, egyértelmű volna egy védelmi szerződés megkötésével.

58. Klasszicista Parlament, barokk Burgtheater, gótikus Rathaus a bécsi Ringen

59. Jubileum. Vilmos császár köszönti a 60 éve uralkodó Ferenc Józsefet, 1908-ban

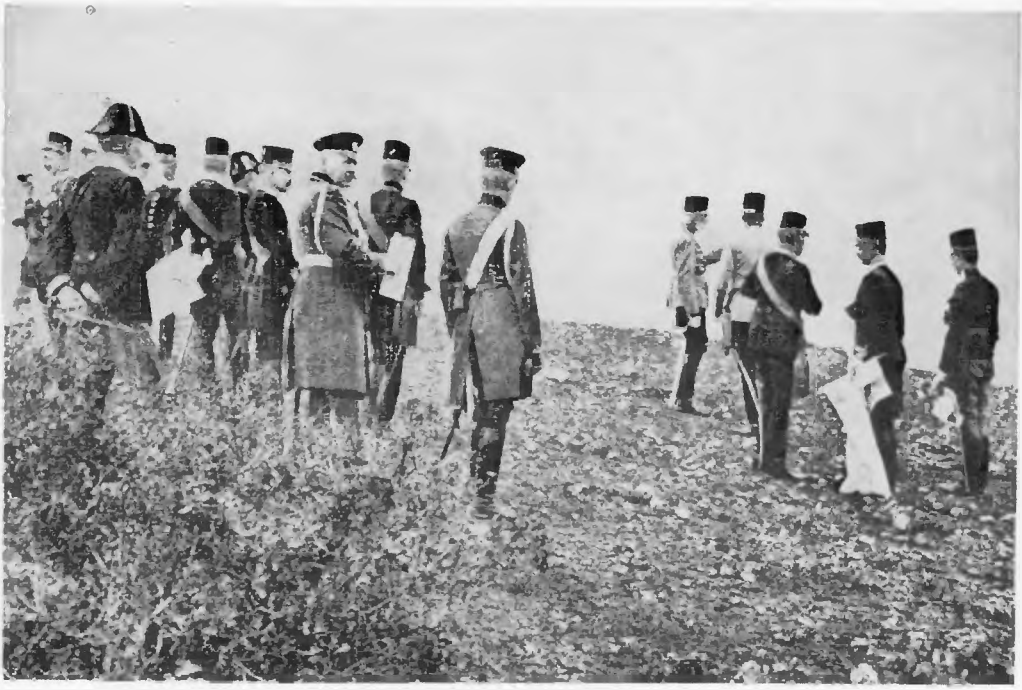

60. Hadgyakorlat, 1908-ban

61. Ferenc Ferdinánd

62. Erzsébet királyné gyászban

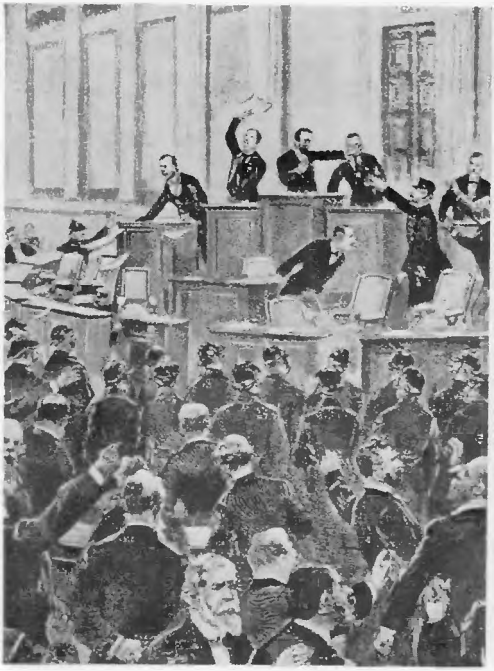

63. Botrány a bécsi képviselőházban, 1896

64. Tüntetés Prágában, 1897

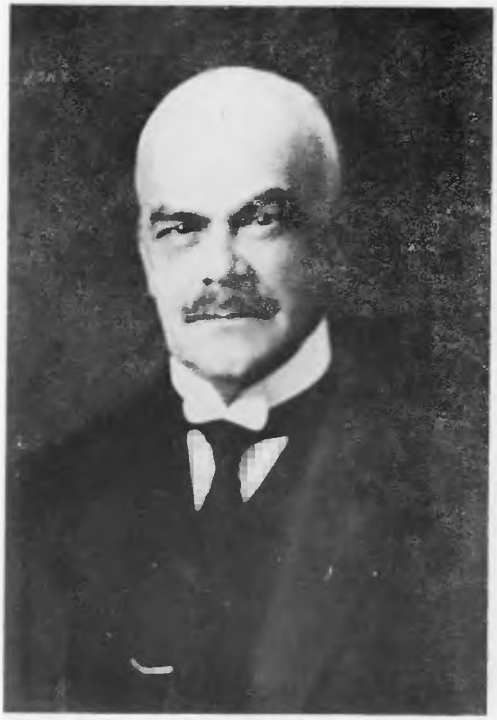

65. Ernst Koerber,
osztrák miniszterelnök a századelőn

66. Karl Stürgkh,
osztrák miniszterelnök a világháború kezdetén

67. Bécsi polgárok köszöntik a császárt

68. Bécsi polgárok köszöntik Lueger polgármestert

69. Krakkó látképe

70. Prága, a Vencel tér

71. Az Osztrák—Magyar Lloyd épülete Triesztben

72. Katonazenekar a bécsi Práterben

73. Pozsony

74. Kolozsvár

75. Az Első Horvát Takarékpénztár Zágrábban

76. Esztergom

77. Debrecen

78. A régi Pest

79. Épül az új Országház

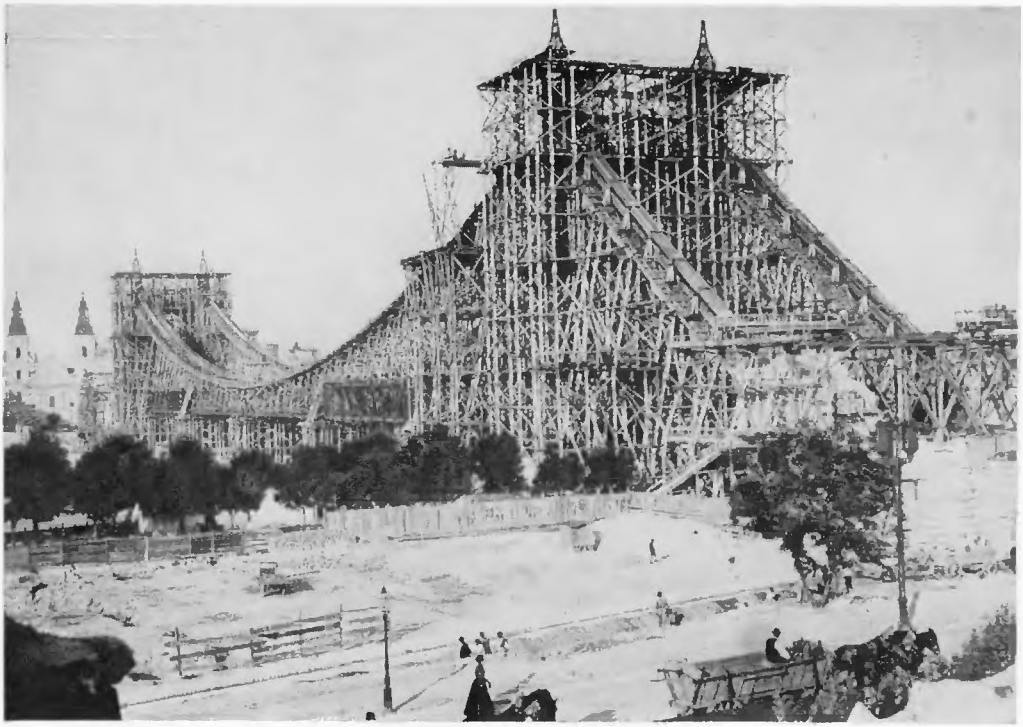

80. Épül az Erzsébet-híd

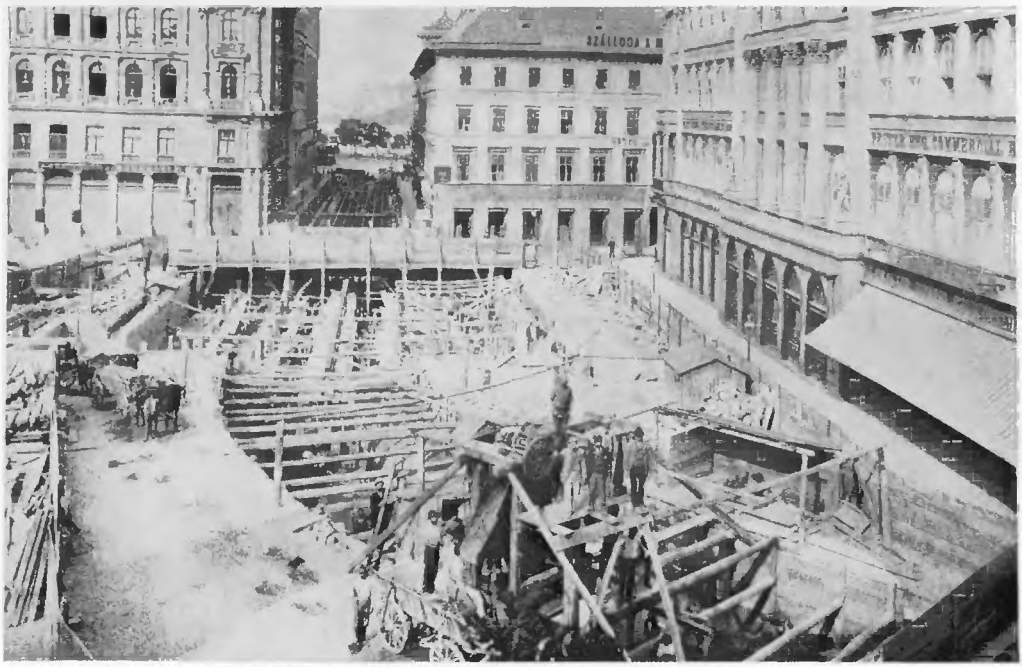

81. Épül a földalatti a Gizella (ma: Vörösmarty) téren

82. A királyi palota

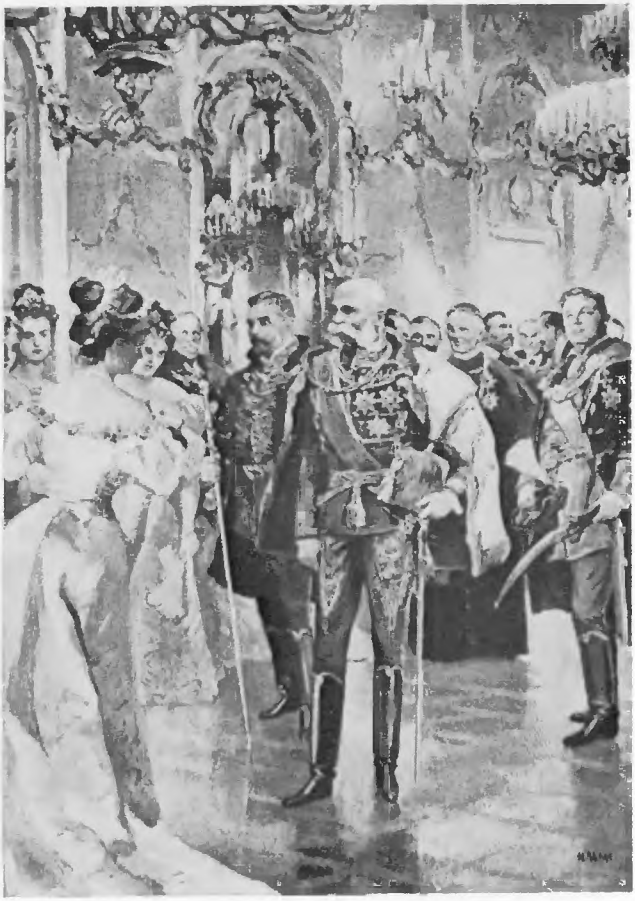

83. A király cercle-t tart a Várban

84. A kereskedelmi bank új épülete

85. A bank igazgatósága 1907-ben

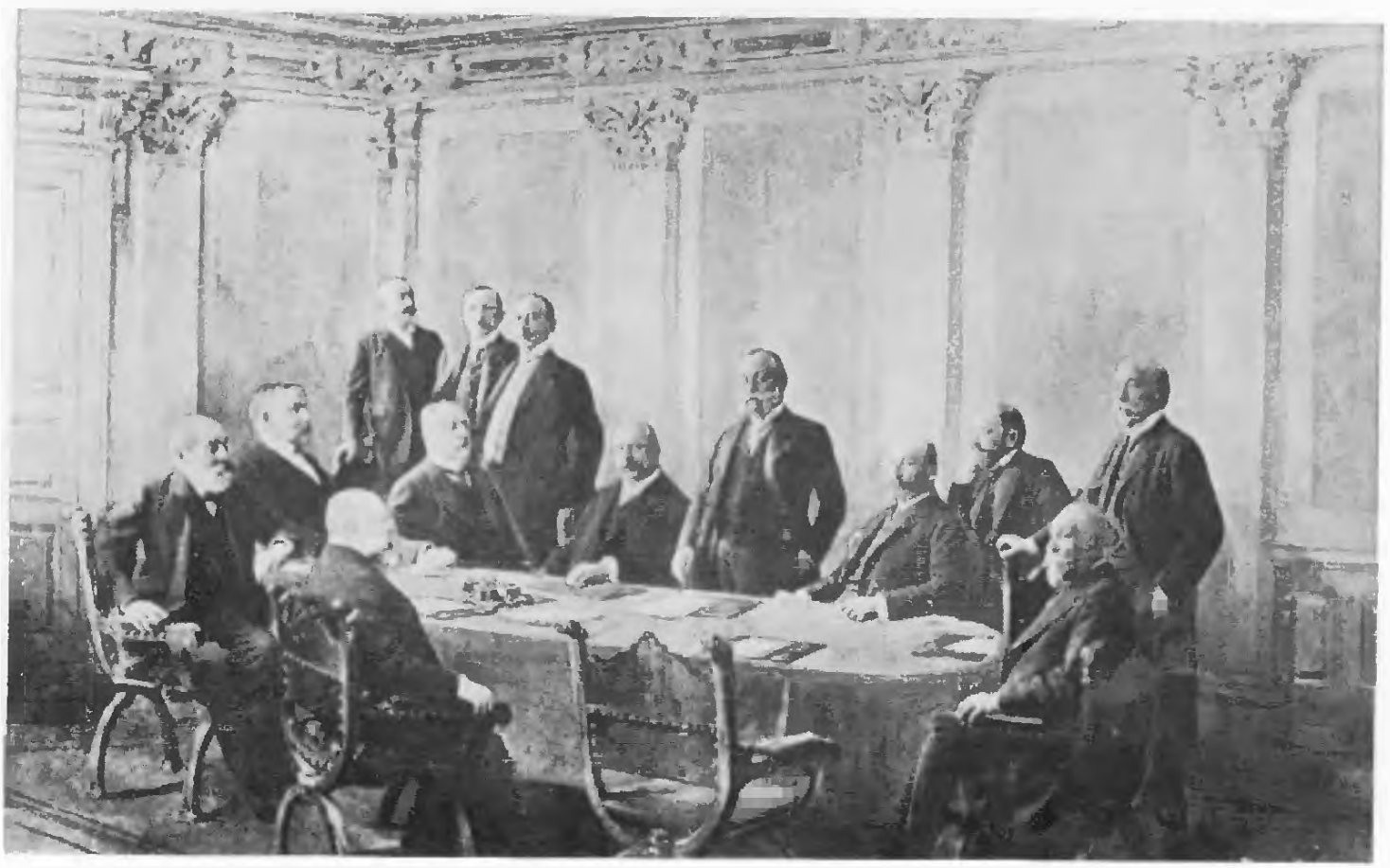

86. Az irodalmi kávéház: a New York

87. Korzó
a stefánián

88. Falusi utca. Kőröstárkány

89. Parasztházak a komáromi Gután

90. Tanyaház Baracskán

91. Bejárat az udvarról, Nagyócsán

92. Soroksári parasztszoba

93. Székelykapu Alsószombatfalván

94. Konyha a Pest megyei Valkón

A pétervári nagykövet javaslata ez alkalommal egyetértéssel találkozott Bécsben. Gołuchowski az uralkodó jóváhagyása után instrukciót küldött Pétervárra a megállapodás részleteinek kidolgozására. Aehrenthal a cárral folytatott legközelebbi beszélgetés során már a külügyminiszter véleményét tolmácsolta, amikor kijelentette: a határ két oldalán végrehajtott csapatösszevonás a múlt idők maradványa, amelyet a két hatalom jelenlegi kapcsolata nem tesz szükségessé és nem is igazol. A cár válaszában megerősítette, hogy a diszlokáció a húsz év előtti állapotnak felel meg, nem a jelenlegi helyzetnek. A kölcsönös egyezkedési szándék kinyilvánítása után már csak a formulázás volt hátra, 1904 októberében Aehrenthal és Lamsdorff aláírta a közös nyilatkozatot. Az okmányban leszögezték, hogy a két hatalom elégedett a Balkánon folytatott rendfenntartó együttműködéssel, s a jövőben is ezen az úton kíván tovább haladni. A kölcsönös barátság és bizalom szellemében kinyilvánították, hogy lojális és teljes semlegességet tanúsítanak egymással szemben abban az esetben, ha az aláíró felek bármelyike egyedül és közvetlen provokáció nélkül egy harmadik hatalommal háborúba kerül. Hozzátették, hogy a megállapodás nem vonatkozik a balkáni államokra, amelyekkel szemben a korábbi osztrák—orosz egyezmény kikötései mértékadók. A nyilatkozat gyakorlatilag a Monarchia jóindulatú semlegességét biztosította a folyamatban levő Japán elleni háborúban, és lehetővé tette Oroszország számára a hadászati szempontból kívánatos csapatmozgatást. Az orosz kötelezettségvállalás értelemszerűen a Monarchia esetleges Olaszország elleni háborújára vonatkozott. A két hatalom viszonya a három császár egyezményének felbomlása óta nem volt ilyen szívélyes. A nyilatkozat aláírása után Gołuchowski elégedetten jelentette ki a közös minisztertanács előtt: a veszély többé nem az északi határok felől fenyeget, és a Monarchia a cári hatalom oldaláról a jövőben nyugalomra és békére számíthat.

ELHATÁROLÓDÁS A NÉMET IMPERIALIZMUSTÓL

A megfontolások, amelyek a Monarchiát a semlegességi nyilatkozat aláírásához vezették, jól mutatják, hogy Bécsben milyen csekély jelentőséget tulajdonítottak az Olaszországhoz fűződő hármas szövetségnek. Az osztrák—orosz megállapodás a kettős szövetségre is árnyékot vetett.

Aehrenthal már a tárgyalások során úgy vélte, hogy Németországot nem feltétlenül szükséges beavatni, mert előrelépés lenne az osztrák—orosz kapcsolatban, ha a megállapodás a két hatalom titka maradna. A külügyminiszter nem osztotta ezt a véleményt, s a semlegességi nyilatkozat aláírásának tényét uralkodói levél formájában Németország tudomására hozták. A Monarchia nyilatkozata formálisan nem állt ellentmondásban a kettős szövetséggel, amely csupán a Németországot érő orosz támadás esetére vonatkoztatta a casus foederist, a semlegességi nyilatkozat viszont az Oroszországot érő agresszió esetén kötelezte neutralitásra a Monarchiát. Szerződésszegést tehát nem követett el a Monarchia Németországgal szemben. A semlegességi nyilatkozatról szóló közlést azonban bízvást úgy értelmezhették Berlinben, mint annak nyomatékos hangsúlyozását, hogy a Monarchia semleges marad egy olyan német—orosz háborúban, amely Németország támadó fellépéséből keletkezik.

A semlegességi nyilatkozattal az 1887. évi viszontbiztosítási szerződés által teremtett helyzet reprodukálódott, azzal a különbséggel, hogy most a Monarchia nyújtott kezet Oroszországnak Németország feje fölött. Nem csoda, hogy Németország kellemetlennek találta ezt a szituációt, és egyéb okoktól is vezettetve, maga is szorgalmazni kezdte az Oroszországgal való megállapodást. Igyekezetében odáig ment, hogy 1905-ben még a Monarchia bekövetkezhető felbomlása esetére is egyezséget ajánlott (körülbelül olyat, mint amilyen a Monarchia és Oroszország között Törökország vonatkozásában fennállott). Bécsben ugyan nem szereztek tudomást erről a barátságtalan viszontgesztusról, amely Pétervárott sem talált megértésre, de a németek alig leplezett bosszúsága miatt sem aggódtak. A kettős szövetség balkáni vonatkozásban a német érdektelenség miatt mindig is értéktelen volt. Most, hogy a veszély nem az északi határok felől fenyegetett többé, jelentősége a negyedszázad óta létfontosságúnak tekintett arcvonalon is lecsökkent.

A nemzetközi helyzet kedvező alakulása rövidesen még azt is lehetővé tette a Monarchia számára, hogy különállóságát Németországgal szemben beszédes módon demonstrálja. A német—francia kibékülés és a német—angol közeledés, amely néhány évvel korábban oly sok aggodalmat okozott Bécsben, végképp lekerült a napirendről. A francia külpolitikában a kedvezőtlen gyarmatszerzési tapasztalatok hatására újra felülkerekedett a németellenes revansgondolat; az angol külügyi vezetés

pedig a búroknak nyújtott morális támogatás és a fokozódó flottaépítés miatt neheztelt meg Németországra. 1904 áprilisában a gyarmati aréna két régi riválisa kibékült egymással, és aláírta az érdekszférákat elhatároló entente cordiale-t. A megállapodás formálisan ugyan nem irányult Németország ellen, de a kialakuló angol—francia együttműködés potenciális fenyegetést rejtett magában. A német külügyi vezetés, amely néhány évvel ezelőtt még magabiztosan elutasított minden közeledést, hirtelen idegeskedni kezdett. Bülow és Holstein először Oroszország megnyerésével próbálkozott; egy német—orosz egyezmény azonban elszakította volna Oroszországot Franciaországtól, ezt a kockázatot a cári diplomácia nem vállalhatta. A kudarc után a frissen létrejött angol—francia antantot vették célba. Feltételezték, hogy mesterségesen létrehozott német—francia konfliktus esetén Oroszország nem tudna, Anglia pedig nem lenne kész Franciaország segítségére sietni, és a negatív tapasztalatok Párizsban újra a németek iránti engedékeny irányzatot emelnék nyeregbe. Az előidézendő diplomáciai konfliktusban Németország bizton számított hármas szövetségbeli partnerei támogatására.

A német diplomáciai akció eleinte látványos eredményeket hozott. 1905 tavaszán, amikor II. Vilmos nemzetközi konferenciát indítványozott a marokkói kérdés rendezésére, a francia kormány meghátrált a német követelések előtt és elszigetelődött. Amikor azonban a diplomáciai sikert valódi eredményekre akarták átváltani, kiderült, hogy Németország az elszigetelt. A marokkói kérdés rendezésére 1906 januárjában összeülő algecirasi konferencián az angol—francia front újra szorosra zárt, Olaszország pedig az antant mellett szavazott. A Monarchia nem követte ugyan az olasz példát, de a német várakozással ellentétben, közvetítő álláspontot foglalt el. Az algecirasi konferencián tanúsított különállásával eléggé világosan kifejezésre juttatta, hogy a világpolitikai kalandokban nem hajlandó Németország társául szegődni.

A SZERBIÁVAL VALÓ KONFLIKTUS KEZDETEI

Miközben az északi határok mentén megszűnt a veszély, és a szövetségesekkel szemben megnövekedett a mozgási szabadság, a Balkánon a Monarchia szempontjából kedvezőtlen fejlemények jelentkeztek.

Az 1903. évi szerb dinasztiaváltozás következményei fokozatosan mutatkozni kezdtek. A szávai királyság szabadulni igyekezett a Monarchia gazdasági és politikai gyámkodása alól. Bulgária, amely már korábban szakított az egyoldalú osztrák orientációval, egyre inkább a saját lábára állt. A két balkáni állam az emancipáció eléréséhez ez alkalommal nem a hagyományos orosz támogatást választotta. A cárizmus a távol-keleti kaland következtében akcióképtelen volt a Balkánon, és a mürzstegi egyezménnyel különben is alaposan diszkreditálta magát a szerbek és a bolgárok szemében. Belgrádban és Szófiában ekkortájt fogamzott meg először a gondolat, hogy a félsziget felszabadítását önerőből, a balkáni népek összefogásával kell elérni. 1904 áprilisában Szerbia és Bulgária egyezményt kötött. Ekkor fogalmazták meg az időszerűvé vált jelmondatot: a Balkán a balkáni népeké. A politikai egyezményt követő gazdasági megállapodás kilátásba helyezte a két ország közötti vámuniót.

A balkáni országokkal folytatott kereskedelem néhány év óta a bécsi és a pesti újságok első oldalán szerepelt. Németország, az osztrák—magyar mezőgazdasági termékek első számú vásárlója egyre inkább áttért a protekcionista vámpolitikára, és a magas élelmiszervámokat a Monarchiával kötött 1905. évi kereskedelmi szerződésbe is belefoglaltatta. A Monarchia ekkor még nem léptette életbe a tetemesen felemelt agrárvámokat, ennek következtében a szerb és a román mezőgazdasági termékek alacsony vámmal áramlottak a birodalomba. Az osztrák és a magyar agráriusok egy évtizede dörömböltek a Ballhausplatz kapuján, hogy kövesse a német példát, és állítson valóságos vámsorompót a Balkánról érkező élőállat- és gabonaimport útjába. Szerbia magatartásával az ipari tőkés körök is elégedetlenek voltak, mert Belgrád az újabb rendelésekben, főképp a hadianyag-vásárlásban francia cégeket részesített előnyben. A Monarchia külpolitikai kapcsolatainak alakulását kereskedelmi meggondolások eddig nem befolyásolták érdemlegesen. A külügy irányítói közül senki sem gondolt arra, hogy a német protekcionizmus miatt felbontsa a kettős szövetséget, vagy hogy a cárizmussal való szorosabb kapcsolatok kiépítését azon a címen sürgesse, hogy Oroszország az osztrák—magyar iparcikkek első számú vásárlója. A nagybirtokosok és a gyárosok panaszainak most is csak azért lett foganatjuk, mert találkoztak a nagypolitikai megfontolásokkal. Gołuchowski a szerb—bol-

gár közeledésben és a kilátásba helyezett vámunióban az osztrák—magyar Balkán-politika régi kísértetét: a nagy délszláv államot látta megtestesülni. A fenyegető veszély elleni harcban egyelőre a gazdaságpolitika fegyverét vetette be. A külügyminiszter a szerb kormány tudomására hozta, hogy a lejáróban levő kereskedelmi egyezményt csak úgy hajlandó megújítani, ha Belgrád bizonyos gazdasági természetű követelések teljesítése mellett lemond a tervezett szerb—bolgár vámunióról. Miután a szerb kormány nem adott kielégítő választ, és közben az ideiglenes kereskedelmi szerződés érvénye is lejárt, 1906 júliusában lezárták a Monarchia határait a szerb élőállat- és húsimport előtt. Szerbia hasonló, az osztrák—magyar ipari behozatalt érintő korlátozásokkal válaszolt. A két ország között vámháború kezdődött.

A 20. század első évtizedének közepén a külpolitikában lezárult egy hosszú, csaknem három évtizedes nyugalmi periódus. Az imperializmus kialakulásával párhuzamosan romlottak a Monarchia nagyhatalmi állásának és külpolitikai tevékenységének feltételei. Egyrészt a Balkánról elindult a nemzeti egyesítés és modern államalakulás nagy hulláma, amely közvetlenül a Monarchia határait ostromolta, másrészt a kontinens nyugati részén gyülemlettek azok az imperialista konfliktusok, amelyek rengései megingatták a dualista birodalom szövetségi kapcsolatait. A Balkán felől gomolygó viharfelhők még nem okoztak komoly riadalmat. A Monarchia nemzetközi állása a századelőn még olyan szilárdnak látszott, hogy a Ballhausplatz felelős kormányosai nem hittek a politikai barométernek, nem vették komolyan, hogy a balkáni felhőkből valóságos vihar kerekedhet.

IV. FEJEZET

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE (1890—1914)

1. A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS FELTÉTELEI

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÚJ SZAKASZA

A 19. század utolsó negyedében a tőkés világgazdaság fejlődése új szakaszba lépett. A termelőerők és a termelés növekedése meggyorsult. A világ ipari termelése 1880 és 1913 között csaknem megnégyszereződött, vagyis évente átlagosan 4%-kal nőtt, a nemzetközi kereskedelem volumene pedig megháromszorozódott.

A vezető tőkés országok növekedési üteme azonban nem volt egyforma, ennek következtében jelentős eltolódások mentek végbe a gazdasági erőviszonyokban. A legkorábban iparosodó országok — Anglia és Franciaország — elveszítették vezető szerepüket; a gyorsan fejlődő Amerikai Egyesült Államok és Németország az élre tört mind az ipari termelésben, mind a nemzetközi áruforgalomban.

A 19. század végén a termelés technikájában és a tőkés gazdaság szerkezetében minőségileg új jelenségek mutatkoztak. Kibontakozott az ún. második ipari forradalom: a vasat kiszorította az acél, a hagyományos gőzgépet a gőzturbina, s megnőtt az új energiaforrások, a kőolaj és az elektromosság jelentősége. A belső égésű és az elektromotorok terjedése nyomán forradalmi átalakulás indult meg a szállítás és az ipari termelés technikájában. Az új korszak vezető iparágává az elektromos és a vegyi ipar fejlődött.

A szabad versenyen alapuló kapitalizmus az 1870-es években érte el fejlődése tetőpontját. Ez után fokozatosan kialakultak, és a századfordulón már az egész tőkés gazdaságban uralkodóvá váltak a monopolkapitalizmus jelenségei. A termelés és a tőke koncentrációja óriási méreteket öltött, nemzetközi jellegű nagyvállalatok és monopolista

szervezetek (kartellek, trösztök, szindikátusok, konszernek) jöttek létre; az ipari és a banktőke összefonódása révén kialakult a finánctőke és a fináncoligarchia; nagymértékben fokozódott a fejlett ipari országok tőkekivitele. A vezető tőkés országok kiterjesztették gazdasági és politikai uralmukat az egész világra. Ekkorra vált teljessé a tőkés világgazdaság, ekkorra szilárdult meg gazdasági szerkezete és gazdaságpolitikai tagolódása: egyik oldalon a fejlett és gyorsan növekvő ipari országok szűk csoportja, a másikon pedig a tőlük gazdaságilag és politikailag függő, gyarmati vagy félgyarmati helyzetben levő elmaradott országok és népek széles tömege. E kettő között éppen ekkoriban volt felnövekvőben egy harmadik típus: a megkésett, de gyorsan fejlődő és iparosodó országok együttese. Az európai iparosodás egymást követő hullámokban terjedő folyamata a 19. század utolsó negyedében érte el és hatotta át a kontinens keleti, délkeleti és déli peremvidékeit.

A gazdasági növekedés és iparosodás útjára lépő országok e csoportjához — amelyhez többek között Oroszország, Lengyelország és Olaszország tartozott — zárkózott fel az 1880-as évektől kezdve Magyarország is. Az előző évtizedek jelentős gazdasági fejlődése, valamint a politikai és intézményes felépítmény modernizálásának eredményeképpen — amiről e kötet bevezetésében már szóltunk — az 1880-as évek végére Magyarországon is létrejöttek a rendszeres gazdasági növekedésnek és az ipari forradalom kiszélesedésének a feltételei.

A KONJUNKTÚRA ALAKULÁSA

A gazdasági struktúrában a 19. század végére a tőkés szektor vált uralkodóvá. Következésképpen a konjunktúra alakulását nálunk is a tőkés világgazdaság jellegzetes ciklikus mozgásai, periodikusan visszatérő túltermelési és hitelválságai, egymást váltó expanziós és depressziós szakaszai határozták meg. Minthogy azonban hazánk az első világháború küszöbén is agrárország volt, a mezőgazdasági termelés és az agrárárak alakulása még jelentős mértékben befolyásolta az egész gazdaság konjunktúráját.

Az 1873. évi válságot követő tartós depresszió évekre megállította, sőt visszavetette a nehézipar, a vasútépítés és a hitelrendszer fejlődését.

Az 1880-as években a magyar mezőgazdaság is egyre erősebben érezte az európai gabonaértékesítési válság hatását, amely a vámkülföldi kivitel csökkenésében és az agrárárak esésében nyilvánult meg. Mezőgazdaságunk gyors növekedéssel, s a belterjesség növelésével ellensúlyozta az áresést. 1887—1888-tól ismét meggyorsult a beruházások, a termelés és a forgalom növekedési üteme, s a gazdaság valamennyi ágában több mint egy évtizedes nagyarányú fellendülés bontakozott ki. Az 1887 és 1898 közötti időszak a magyarországi tőkés gazdaság százéves történetének legjelentősebb fellendülési szakasza volt. A beruházások volumene és a hitelintézetek tőkeállománya egy évtized alatt megháromszorozódott; a szén-, vasérc- és nyersvastermelés megkétszereződött. Több mint 7000 km új vasútvonal épült, a gyáripar termelésének növekedési üteme pedig elérte az évi 7%-ot. A budapesti ipari részvénytársaságok száma 41-ről 163-ra, alaptőkéje pedig 83 millió koronáról 377 millióra emelkedett 1887 és 1900 között. A millenniumi ünnepségekkel kapcsolatosan a fővárosban nagy építési konjunktúra bontakozott ki. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara teljes joggal minősítette az 1890-es éveket „egy szinte példátlan gazdasági fejlődés és fellendülés korszakának".[1] A fellendülésben kétségkívül szerepet játszott az ausztriai és a németországi konjunktúra ösztönző hatása is. A konjunktúra nálunk éppen a Millennium évében érte el tetőpontját. Az 1890-es évek második felében a növénytermelés növekedése átmenetileg nagyon lelassult, az előző évtizedben jelentős fejlődést mutató állattenyésztést pedig a sertésvész sújtotta. 1898-ban az ipari beruházások is csökkentek, 1899-ben pedig hitelválság bontakozott ki, a kamatláb emelkedett, a nehézipari termelés növekedése megtorpant, a vasútépítések leálltak.

A túltermelési válság az építőiparban jelentkezett először, majd 1900-ban és 1901-ben átterjedt a nehéziparra és a vasútépítésre is. 1901-ben már olyan méreteket öltött a depresszió, melyhez hasonló az 1873. évi nagy gazdasági válság óta nem volt: az ipari beruházások 1901-ben leálltak, a termelés visszaesett, megnőtt a munkanélküliség, számos vállalat csődbe jutott, vagy csak alaptőkéje leszállításával tudta a bukást elkerülni. A századeleji gazdasági válság nálunk előbb kezdődött, tovább el-

[1] A magyar kamarai intézmény és a Budapesti Kamara története 1850—1925. Feldolg. Szávay Gyula. Bp. 1927. 381.

húzódott, és gazdasági fejlődésre gyakorolt hatásában jóval nagyobb arányú volt, mint a nyugati tőkés országokban, ahol 1904-től kezdve újra fellendülés mutatkozott. Nálunk a depresszió áthúzódott 1904-re és 1905-re is, az infrastrukturális beruházások és a vastermelés csak 1908-ban érte el újra a válság előtti szintet. Ebben kétségtelenül nagy szerepet játszott a belpolitikai válság, valamint a gazdasági kiegyezés meghosszabbításával kapcsolatos, évekig elhúzódó bizonytalanság. Rendkívül alacsony kamatláb mellett eddig nem tapasztalt pénzbőség és tőkekínálat jelentkezett, de nem volt vállalkozási kedv, s Magyarország átmenetileg kölcsönzőként jelent meg a nemzetközi tőke- és pénzpiacon. A helyzetet enyhítette néhány év jó termése (1906-ban a korszak rekordtermését takarították be), s az a körülmény, hogy a válság megkímélte a könnyűipart, amely gyors ütemben fejlődött. 1906-ban bontakozott ki az új fellendülés, amelyet az 1907-es nagy nemzetközi hitelválság hatása sem tudott megtörni. A fellendülés 1909 és 1912 között kulminált: ezt a szakaszt a városi építkezések, az államvasúti és mezőgazdasági beruházások növekedésén kívül elsősorban a nagyarányú ipari beruházások jellemezték. A növekedés üteme valamennyi szektorban meggyorsult, de az 1880—1890-es évek lendületét nem sikerült elérni. A fellendülés már 1912-ben megtorpant: előbb a pénz- és tőkepiacon mutatkoztak nehézségek, majd 1913-ban az iparban kibontakozott a túltermelési válság, amely főleg a könnyűipart és az építőipart érintette. A nehézipar a fegyverkezéssel kapcsolatos megrendelések következtében elkerülte a súlyosabb megrázkódtatást.

A világháború kitörését megelőző negyedszázad magyarországi gazdasági konjunktúráját tehát két tőkés ciklus határozta meg. Az első az 1880-as évek végétől az 1890-es évek végéig tartó nagy fellendülést, majd az 1900—1901-es válságot és az azt követő depressziót foglalta magában. A második ciklus 1906-tal kezdődött, de az 1913-as depresszió kifutásának „normális" menetét már erősen módosította a világháború.

A tőkés gazdaságnak egy másik, a konjunktúraciklusoknál hosszabb lélegzetű, közepes távú ciklikus mozgása jutott kifejezésre az árak és a bérek alakulásában. A századvégen világviszonylatban nevezetes irányváltozás következett be: nemcsak az 1873 óta uralkodó „nagy depresszió" ért véget és ment át az 1914-ig tartó új expanziós szakaszba, hanem az árak esésének a 19. század eleje óta érvényesülő szekuláris trendje is

megfordult, s kezdetét vette az áremelkedés napjainkig tartó korszaka. Az egész tőkés világgazdaságra jellemző alapvető irányzat az Osztrák—Magyar Monarchiában is érvényesült, de az áremelkedés nagyobb arányú volt a világpiaci átlagnál. A századelő gazdasági vitáinak és ankétjainak kedvenc témája a drágaság, az infláció volt.

Magyarországon 1892—1896 és 1911—1913 között a mezőgazdasági termékek és a ruházati anyagok (textíliák, bőrök) árindexe 58%-kal, az ipari nyersanyagok és fűtőanyagok (szén, olaj, vas, fémek, fa) ára pedig átlagosan 54%-kal emelkedett. A bérek erős elmaradással és késéssel követték a létfenntartási költségek emelkedését. Ennek következtében a bérből és fizetésből élők reáljövedelme az 1890-es évek közepéig tartó lassú emelkedés után a világháborút megelőző évtizedben előbb lassan, majd gyorsulóan csökkenő tendenciát mutatott. Az infláció kíséretében

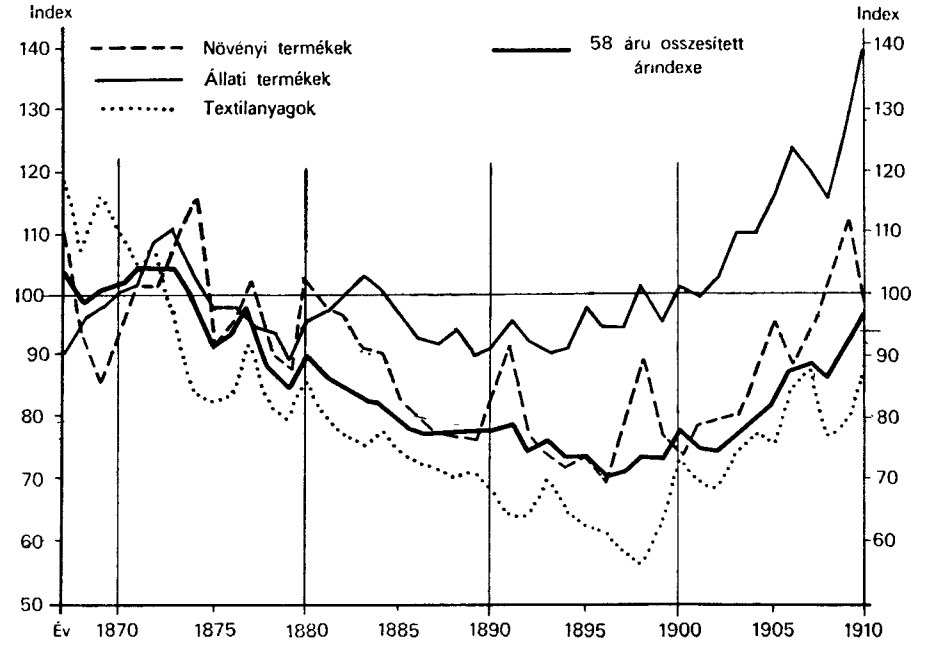

1. ábra

Az árak alakulása az Osztrák—Magyar Monarchiában (1867—1910)
(Index: 1867—1877) = 100)

kibontakozó új fellendülés igazi haszonélvezői világszerte a tőkés osztályok voltak. A burzsoázia számára ez volt a „boldog békeidő" utolsó nagy és emlékezetes prosperitása. A mezőgazdasági és ipari kisárutermelők — bár jóval szerényebb mértékben — szintén részesedtek a konjunktúra előnyeiben.

A MONOPOLKAPITALIZMUS KIALAKULÁSA

A gazdaság fejlettségi szintjéhez viszonyítva feltűnően korán, már a századforduló éveiben Magyarországon is jelentkeztek a monopolkapitalizmus tipikus jelenségei. Ez az egyidejűség elsősorban azzal magyarázható, hogy Magyarország tőkés fejlődése a monopolkapitalizmus szakaszába jutott fejlett országokkal szoros kapcsolatban, az azokból importált termelési tényezők közreműködésével, az ott kialakított szervezeti formák, finanszírozási intézmények és műszaki eljárások átültetése révén ment végbe. A nagyipar ugyan szűk bázison fejlődött ki, de koncentrációjának foka elérte, egyes ágakban meg is haladta a fejlett ipari országokét. Nálunk is kialakultak, elsősorban a vas- és gépiparban, az ún. kombinációk, amelyek egyetlen óriási vállalatkomplexumban egyesítették a nyersanyag feldolgozásának egymást követő fázisait. A Magyar Királyi Állami Vasgyárak, a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt., valamint az Osztrák—Magyar Államvasút-társaság bánáti üzemei a vertikális vállalati integráció jellegzetes példái voltak. Fúziók, leányvállalatok létesítése révén egyes iparágakban — főleg ugyancsak a vas- és gépiparban — több üzemet egyesítő mammutvállalatok, illetve több vállalatot összefogó konszernek jöttek létre. A gép- és elektrotechnikai iparban európai viszonylatban is jelentős volt a Ganz-konszern, amelynek Magyarországon 6 üzeme, külföldön pedig 2 gépgyára és 4 villamossági vállalata volt, s hazai üzemeiben konjunktúra idején 14 ezer alkalmazottat foglalkoztatott.

Az erősen koncentrált vállalatoknál a szervezés és irányítás korszerű formái alakultak ki, amelyekre a tulajdonosi és a vállalatvezetési funkciók szétválása jellemző. A régi típusú kisebb magán- és családi vállalatokat a tulajdonosok közvetlenül irányították, néhány alkalmazott műszaki és kereskedelmi szakember közreműködésével. A társasági és az állami nagyvállalatoknál az irányítás minden szinten fizetett alkalmazottak

— kereskedelmi és műszaki igazgatók, üzem- és osztályfőnökök — kezébe került, ők hozták mind a fejlesztéssel és a beruházásokkal, mind a napi üzletmenettel kapcsolatos döntéseket. A több üzemből álló komplex nagyvállalatoknál külön irányítási-döntési központ alakult ki — vidéki nagyvállalatok esetében is többnyire Budapesten —, s ezekben különváltak a műszaki, a kereskedelmi és a pénzügyi vezetés funkciói.

A tőke és a termelés koncentrációjával párhuzamosan haladt az ipari monopóliumok kialakulása. Az 1890-es évektől kezdve számos iparágban alakultak kartellek, amelyeknek nagyobb része az egész Osztrák—Magyar Monarchiára kiterjedt. A világháború előtti évtizedben 56 osztrák—magyar és 26 magyar kartell létezéséről van tudomásunk. Nagyipari vállalataink csaknem egy tucat nemzetközi kartellben is részt vettek. A kartellek az árak szabályozásával, a termelés kontingentálásával, az értékesítés központi szervezésével és egyéb intézkedésekkel igyekeztek korlátozni a versenyt, stabilizálni a kartellben részt vevő vállalatok profitját.

Hasonló jelenségekkel találkozunk a hitelszervezetben is. A gyorsan szaporodó kis vidéki hitelintézetek tömegéből kiemelkedett öt fővárosi nagybank, s érdekkörük 1913-ban 134 hitelintézetre terjedt ki. Ez az öt bankcsoport tartotta kezében az ország teljes hitelintézeti vagyonának 58%-át. Egyébként a budapesti nagybankok maguk is tagjai voltak különböző nemzetközi — főleg osztrák, német és francia — bankcsoportoknak. A nagybankok fokozatosan ellenőrzésük alá vonták a gazdaság egész tőkés szektorát. Új ipari részvénytársaságokat alapítottak, finanszírozták a meglevő vállalatok bővítését és fejlesztését; kezdeményezésükre és közreműködésükkel ment végbe a vállalatok fúziója, konszernek vagy kartellek alakítása.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekkörébe tartozó hitelintézetek, ipari és közlekedési vállalatok alaptőkéje 1915-ben 465 millió koronára rúgott, összvagyona pedig elérte az 1,6 milliárdot. Érdekeltségébe tartozott többek között a rimamurányi vasmű konszernje, a Salgótarjáni Kőszénbánya, az Egyesült Izzó, a Schlick-Nicholson Gépgyár és számos nagymalom, s jelentős szerepe volt a tengerhajózás és a helyi érdekű vasúthálózat kifejlesztésében. Nem maradt el mögötte a Magyar Általános Hitelbank sem, amely az 1880-as években elsőnek fordult az ipar felé. Érdekkörébe 1913-ban 63 ipari részvénytársaság tartozott 233 millió

korona alaptőkével (Magyar Általános Kőszénbánya, Urikány-Zsilvölgyi Kőszénbánya, Ganz-konszern, Magyar Cukoripar, Magyar Pamutipar, a legjelentősebb kőolajfinomítók és egy tucatnyi áramszolgáltató vállalat).

Nálunk is lejátszódott tehát a kapitalizmus új szakaszának legjellemzőbb folyamata: az ipari és a banktőke egybenövése, a finánctőke kialakulása. A tőkés gazdaság kulcspozíciói egy szűk körű fináncoligarchia kezébe kerültek: a legnagyobb bankok, ipari és közlekedési részvénytársaságok igazgatóságaiban ugyanazzal a néhány tucat névvel találkozunk (Lánczy Leó, Weiss Fülöp, a Kornfeld, a Madarassy-Beck, a Herczog, a Kohner, az Ullmann, a Hatvany-Deutsch, a Chorin, a Fellner, a csepeli Weiss, a Dréher, a Haggenmacher családok). A fináncoligarchia hatalmát így jellemezte a szocialista Varga Jenő: „Bátran merjük állítani, hogy a magyar nagyipar és a nagybankok élén álló, körülbelül 50 ember az összes tőke 20%-át bírja, de az összes tiszta jövedelem felét magának foglalja le."[2] A hazai finánctőke a legszorosabb kapcsolatokat tartotta fenn az osztrák és az európai finánctőkés csoportokkal, s részt vett azok különböző nemzetközi konzorciális üzleteiben. Miközben Magyarország maga is jelentős tőkeimportra szorult, a nagybankok és a nagyipari vállalatok egyre gyakrabban fektették be tőkéiket jól jövedelmező külföldi üzletekbe, elsősorban a balkáni országokban.

AZ ÁLLAM NÖVEKVŐ GAZDASÁGI BEFOLYÁSA

Az 1873. évi gazdasági válság és a tartós depresszió Európa legtöbb országában irányváltozást eredményezett a gazdaságpolitikában. Mindenütt antiliberális irányzatok bontakoztak ki, amelyek az uralkodó liberális gazdaságpolitikával való szakítást követelték, növekvő nyomást és befolyást gyakoroltak az egyes államok gazdaságpolitikájára. Az antiliberális irányzatok képviselői szerint az állam nem elégedhet meg azzal, hogy megfelelő jogi, intézményes és közigazgatási kereteket biztosít a tőkés szabadverseny, az egyének és vállalatok szabad tevékenysége

[2] Varga Jenő, A magyar kartellek. Bp. 1912. 10.

számára, hanem ellenőriznie, szabályoznia kell a versenyt; be kell avatkoznia a gazdaság mechanizmusába egyrészt az egész tőkés rendszer egyensúlya és biztonsága érdekében, másrészt a versenyben alulmaradt „gyengék", a „kisemberek" védelmében.

A liberális gazdaságpolitikától való elfordulás Ausztriában korán és erőteljesen következett be: 1879-ben a Taaffe-kormánnyal antiliberális-antikapitalista koalíció került uralomra, amelynek gazdaságpolitikáját az ún. szociálkonzervativizmus jellemezte. Magyarországon a liberalizmustól való eltávolodás fokozatosabb volt és sohasem ment oly messzire, mint Ausztriában. A hatalom továbbra is a liberális gazdaságpolitika hívei kezében maradt, alkalmasint azért is, mert velük szemben nem sorakozott fel az antiliberális, antikapitalista tömegmozgalmak és pártok oly széles frontja, mint a Monarchia másik felében. A gazdaságpolitika irányvonalának meghatározásáért nálunk a küzdelem — amint már kifejtettük — az uralkodó osztály „merkantil" és agrárius csoportja között zajlott.

Milyen mértékben befolyásolta az állami gazdaságpolitikát a különféle társadalmi erők és érdekképviseleti szervek részéről érvényesülő, nemegyszer ellentétes irányú nyomás?

Még a liberális gazdaságpolitika hívei is elismerték, hogy Magyarországon az államra több feladat hárul a gazdaság fejlesztése terén, mint fejlett tőkés országokban. Matlekovits Sándor államtitkár írta: „Közgazdasági viszonyaink között az állam a »laisser faire« rendszerét nem követheti és az »intervention« nálunk határozottan megokolt és helyes. Nálunk a kezdeményezés, az ösztönzés számos termelőágban meg nem történik, vagy meg nem történt volna, ha az állam nem lép föl legalább mint pénzbeli segélyező és magára nem vállalja a kezdet rizikóját."[3]

Az 1880-as években és az 1890-es évek első felében a „merkantil" érdekek hatékonyan érvényesültek a gazdaságpolitikában, amelynek egyik legfontosabb megnyilvánulása az állami ipartámogatás volt. Rendszeres állami szubvencióban részesültek a jelentősebb közlekedési vállalatok is. Lépéseket tett a kormány a balkáni és közel-keleti külkereskedelem elősegítése érdekében, s állami közreműködéssel fejlődtek ki az 1880—

[3] Matlekovits Sándor, Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. II. Bp. 1898. 1115—1116.

1890-es években a modern hitelrendszer eddig elmaradott ágai (ipari beruházási és alapító bankok, hitelszövetkezetek, posta-takarékpénztár). A vasutak államosításával a szállítási kedvezményezés, elsősorban a tarifapolitika vált az állami gazdaságpolitika hatékony fegyverévé.

A gyáripar és az ipari szakoktatás fejlesztésére tett jelentős intézkedésekhez képest eleinte az állam valóban keveset áldozott a mezőgazdaságra. Az agrárius törekvések és érdekek csak az 1890-es évek közepétől kezdve érvényesültek az állami gazdaságpolitikában, bár annak alapvetően liberális jellege továbbra is megmaradt. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1896-tól kezdve egyre többet panaszkodott a „kereskedelemellenes" és „ingótőke-ellenes" irányzatok előretörése, az agrárius „gazdasági reakció" fokozódó érvényesülése miatt. A Széll-kormány, majd a koalíció kormányzata idején kétségkívül erősebben érvényesült az agrárius befolyás a gazdaságpolitikában. Az első világháború kitörését megelőző években a kor viszonyaihoz képest már oly mértékben kifejlődött a gazdasági folyamatokba való állami beavatkozás, hogy a liberális gazdaságpolitika képviselője némi túlzással, de nem alaptalanul állapíthatta meg: „Az államhatalom ma Magyarországon kezében tartja a közgazdasági életre vonatkozó legnagyobb jogosítványokat és módjában van a versenyviszonyokat a legteljesebb mértékben befolyásolni."[4]

Az agrárérdekek általában nem annyira a kormányok gazdaságpolitikai alapelveiben érvényesültek, hanem a mezőgazdaság anyagi támogatásában, a földművelésügyi minisztérium gyakorlati tevékenységében, különösen Darányi Ignác 12 éves minisztersége (1895—1903 és 1906—1910) idején. A földművelésügyi minisztérium sokágú tevékenységével hozzájárult mezőgazdaságunk fejlesztéséhez, a korszerű termelési módszerek terjedéséhez, elsősorban a parasztság körében. A filoxera által pusztított szőlők újratelepítése, az állattenyésztés fellendítése, a korszerű állategészségügyi szolgálat megszervezése, a parasztság hitelellátásának megoldása, a mezőgazdasági szakismeretek terjesztése és a talajjavítások terén fontos kezdeményező és támogató szerepet vállalt az állam. A századfordulón a kormány akciókat indított a hagyományos gazdálkodás keretei közt megrekedt, súlyosabb válsággal küzdő elmaradott hegyvidé-

[4] A magyar közgazdaság és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés tevékenysége. Szerk. Szende Pál. Bp. 1914. 95.

kek (északkeleti és északi Felvidék, Székelyföld) mezőgazdaságának, s főleg sajátos havasi jellegű állattenyésztésének korszerűsítése, nyomorgó parasztságának anyagi felemelése érdekében.

Az 1890-es évektől honosodtak meg hazánkban a fejlett tőkés országok szociálpolitikai, munkásvédelmi törvényhozásának egyes vívmányai. A földbirtokviszonyokba azonban nem avatkozott be az állami gazdaságpolitika, bár a századfordulón fokozódó nyomás érvényesült olyan telepítési és parcellázási akció érdekében, amely legalább mérsékelt módon és szerény mértékben kiigazítaná a kirívóan aránytalan földbirtokmegoszlást, s némi földhöz juttatná a magyar parasztság egy részét. Nem tudott érvényre jutni a magyar nacionalista társadalmi és politikai szervezetek ama törekvése sem, hogy az állam korlátozza a nemzetiségi pénzintézetek tevékenységét, akadályozza meg a nemzetiségi területeken levő magyar középbirtokok felmorzsolódását, s gazdaságpolitikai intézkedésekkel is erősítse a magyar szupremáciát a nemzeti kisebbségek felett.

Az állam azonban nemcsak normatív intézkedéseivel — törvényekkel és rendeletekkel — igyekezett szabályozni a gazdasági mechanizmus működését, hanem jelentősen növelte a gazdasági életben való közvetlen és aktív részvételét is. Az állami szektor növekvő részesedése a gazdasági életben korszakunkban a fejlett ipari országokra is jellemző volt; de az elmaradott, megkésve iparosodó országok fejlesztésében különösen fontos stratégiai szerep jutott az állam közvetlen gazdasági tevékenységének, amely az iparosodás hiányzó feltételeit is hivatva volt pótolni. Egyrészt kiszélesedett az állam saját vállalkozásainak és beruházásainak köre, másrészt a központi és a helyi kormányzat a költségvetés és az adópolitika segítségével a nemzeti jövedelem növekvő részét vonta magához, és osztotta el újra gazdaság- és szociálpolitikai céljainak megfelelően. Jelentős szerepet vállalt az állam a külföldi tőkebehozatal közvetítésében, bátorításában is.

A magyar tőkés gazdaság legnagyobb vállalkozója és beruházója az állam volt, amely elsősorban az infrastruktúra kiépítésében és üzemeltetésében vállalt vezető szerepet. Ez ugyanis olyan nagyarányú és lassan megtérülő befektetéseket igényelt, hogy erre többnyire csak a közületek vállalkozhattak, s a magánvállalkozások sem nélkülözhették az állami támogatást. Az állami beruházások összege 1890 és 1914 között 2,4 milliárd korona volt, a korszak összes beruházásainak 20%-a. Az állami

ingatlanok értéke 1890 és 1913 között 2,2 milliárd koronáról 5,5 milliárdra emelkedett, s ez a nemzeti vagyon 11—12%-át, az állótőke-állomány egynegyedét jelentette. Ebből az összegből 3,9 milliárd jutott a közlekedési és hírközlési berendezésekre, 1,1 milliárd az ipari, bányászati és mezőgazdasági üzemekre, s félmilliárd a közigazgatási és oktatásügyi létesítményekre. Az állami ipari üzemek (szén-, érc- és sóbányák, vasművek, gépgyár, pénzverő, nyomda, dohánygyárak) az ipari termelés 12%-át adták. Az állami üzemek 1913-ban 235 ezer embert foglalkoztattak, az iparban és forgalomban dolgozó népesség 11%-át.

AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS KONSZOLIDÁCIÓJA

Az állam ilyen sokoldalú gazdaságfejlesztő szerepét elősegítette az is, hogy az 1890-es évek elején kedvező fordulat következett be az állami pénzügyek terén. Az államháztartás 1869-től kezdve krónikus hiánnyal küzdött: a deficit 1869 és 1889 között évi átlagban meghaladta a 80 millió koronát. Az 1880-as és 1890-es évek fordulóján — amint szóltunk róla — Wekerle Sándor és Baross Gábor erőfeszítései nyomán sikerült helyreállítani az állami költségvetés egyensúlyát. 1886 és 1893 között a bruttó állami bevételek 60%-kal emelkedtek, részben az adórendszer reformja, részben az állami üzemek fejlesztése és jövedelmezővé válása következtében.

A gazdaság fejlődése, szerkezetének modernizálódása során kiszélesedett az államháztartás számára elérhető adóalapok köre. Amíg korábban a földadó, a dohány- és sómonopólium, valamint a személyes kereseti és a jövedelmi pótadó alkotta az állami bevételek fő forrását, addig az 1880-as és 1890-es években az adórendszer súlypontja áthelyeződött a különféle fogyasztási és forgalmi adókra. 1890 és 1913 között a földadó összege változatlan maradt, a kereseti és a jövedelmi adó hozadéka mérsékelten emelkedett, a fogyasztási adóbevételek viszont csaknem megnégyszereződtek, s igen gyors ütemben növekedett a vállalati adó, a bányaadó, a tőkekamat és járadékadó, a szállítási adó, valamint a házadó hozadéka. Az adórendszer reformja tehát elsősorban a tőkés profit, a forgalom és a fogyasztás gyors növekedéséből származó bevételi forrásokat aknázta ki sikeresen.

1. táblázat

Állami bevételek Magyarországon és Horvátországban (1890—1913)

Bevételek fajtái	Bevétel			Index (1890 = 100)	Az adójellegű bevételek %-os megoszlása		
	1890	1900	1913		1890	1900	1913
	millió korona						
Földadó	69,6	68,6	61,9	89	13,3	10,8	6,1
Házadó	21,3	26,8	48,8	229	4,1	4,2	4,8
Kereseti és jövedelmi adó	73,0	82,8	104,1	143	13,9	13,0	10,2
Vállalati, bánya-, szállítási, tőkekamat és járadékadó	28,9	41,4	98,1	339	5,5	6,5	9,6
Egyéb egyenes adók	9,4	6,3	13,3	140	1,8	1,0	1,3
Egyenes adók összesen	202,2	225,9	326,2	161	38,6	35,5	31,9
Fogyasztási adók	95,8	176,9	299,9	313	18,3	27,9	29,4
Illetékek, díjak	58,6	83,2	159,7	273	11,2	13,1	15,6
Jövedékek (dohány, só, lottó)	167,7	149,0	235,4	140	32,0	23,5	23,1
Közvetett adók összesen	322,1	409,1	695,0	216	61,4	64,5	68,1
Adójellegű bevételek összesen	524,3	635,0	1021,2	195	100,0	100,0	100,0
Egyéb bevételek	51,1	62,5	105,3	206			
Üzemi bevételek	192,6	393,0	742,0	385			
Hitelek	44,4	106,5	678,3	1528			
Együtt	812,5	1197,0	2546,8	313			

Az adórendszer súlypontját alkotó fogyasztási adók természetüknél fogva regresszív jellegűek, de az egyenes adóknál sem érvényesült a progresszivitás elve, sőt inkább fordított tendencia jutott érvényre: a nagybirtokot és a nagyobb jövedelmet aránylagosan kevésbé terhelték, mint a kis egzisztenciákat. Az 1909-ben elfogadott törvény az egyenes adók reformjáról a „progresszivitásra fektetett" személyes jövedelmi adót tette meg egyenes adórendszerünk alapjául, csökkentette a kisemberek adóterheit, s 800 koronás adómentes létminimumot állapított meg. A reform arányosabbá tette az adóterhek eloszlását, s — jóllehet

az erősen megadóztatott nagytőke képviselői hevesen támadták — alapjában véve pozitív irányú változást jelentett volna adórendszerünkben, ha végrehajtásra kerül. Az új adótörvény életbe léptetését azonban ismételten elhalasztották, s csak a világháború idején ültették át a gyakorlatba egyes rendelkezéseit.

Az állami adóknál gyorsabban növekedtek, s egyes községekben azoknál súlyosabb terhet jelentettek a lakosság számára a különféle helyi adók: a vármegyei, városi és községi pótadók és egyéb közterhek, amelyeknek együttes összege az 1880-as évek elején 40 millió, a világháború előtti években pedig már több mint 150 millió koronát tett ki.

Ha az állam és a helyi közületek költségvetését a kiadások oldaláról vizsgáljuk, akkor nemcsak a közkiadások gyors ütemű növekedése a szembetűnő, hanem az a tény is, hogy e közületi kiadásoknak a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya Magyarországon jóval magasabb volt, mint a fejlett tőkés országokban. A közkiadások összege a világháború előtti években elérte a nemzeti jövedelem egynegyedét, a közüzemek kiadásainak beszámításával pedig egyharmadát. A közkiadások (az üzemek nélkül) 1913-ban megközelítették a 2 milliárd koronát, s ebből másfél milliárd jutott az államra, félmilliárd pedig a megyékre, városokra és községekre. A közkiadások 19%-a a közös hadsereg és a honvédség költségeit fedezte, 16% jutott a politikai és pénzügyi közigazgatásra és az igazságszolgáltatásra, 25% az infrastruktúra és a gazdaság fejlesztésére, 19% az egészségügyre, oktatásügyre, kultúrára és különféle szociális célokra; 21%-ot fordítottak az adósságterhek fedezésére.

Az állami kiadások alakulásában legszembetűnőbb a beruházások, az üzemi és gazdaságfejlesztő kiadások jelentőségének növekedése. Leggyorsabb ütemben az oktatásügyi kiadások növekedtek, a politikai és pénzügyi adminisztráció költségeinek emelkedése közepes ütemű volt. A közös ügyekhez való hozzájárulás — amely 95%-ban a közös hadsereg költségeit fedezte — az 1890-es években abszolút összegében is csökkent, főleg a vámbevételek gyors emelkedése következtében, mert azokat teljes egészükben a közös költségek fedezésére fordították. A világháború előtti években azonban ugrásszerűen megnövekedtek a katonai jellegű kiadások, s ez a magyar államháztartásra is egyre súlyosabb terheket rótt.

Mint ismeretes, a magyar állam a kiegyezést követő évtizedekben gyors ütemben eladósodott: az államadósságok állománya 1868 és 1890

2. táblázat

Állami kiadások Magyarországon és Horvátországban (1886—1913)

Kiadások fajtái	Évi átlagok millió koronában				Index (1886—1890 = 100)	A tulajdonképpeni állami kiadások %-os megoszlása			
	1886—1890	1896—1900	1906—1910	1911—1913		1886—1890	1896—1900	1906—1910	1911—1913
Közös ügyekhez való hozzájárulás	74,2	71,8	115,8	195,9	264	12,9	9,5	10,6	14,9
Honvédelem	21,9	38,2	51,6	80,7	368	3,8	5,1	4,8	6,1
Politikai közigazgatás, egészségügy, igazságszolgáltatás	73,0	106,1	175,7	228,1	313	12,7	14,0	16,1	17,3
Pénzügyi igazgatás, jövedékek	78,5	103,3	156,8	179,0	228	13,7	13,7	14,4	13,6
Mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, szállítás, út- és vízépítés	38,1	57,2	95,7	123,5	324	6,6	7,6	8,8	9,4
Oktatás, kultúra	13,9	34,4	80,7	123,3	890	2,4	4,5	7,4	9,4
Adósságterhek	249,3	285,4	345,2	327,6	131	43,4	37,7	31,7	24,9
Egyéb	25,6	60,0	67,8	58,0	227	4,5	7,9	6,2	4,4
Tulajdonképpeni állami kiadások összesen	574,5	756,4	1089,3	1316,1	229	100	100	100	100
Állami üzemek kiadásai	143,6	301,3	487,6	717,3	500				
Állami kiadások együtt	718,1	1057,7	1576,9	2033,4	283				
Ebből beruházás	35,8	93,0	141,6	199,6	558				

között félmilliárd koronáról négymilliárdra emelkedett. A tőkés államok eladósodása ekkoriban normális és szükségszerű jelenség volt, s Magyarország a korabeli Európa közepes mértékben eladósodott országai közé tartozott. A magyar állam hitele a 19. század végén javult, egyre kedvezőbb feltételek mellett kapott járadékkölcsönöket. 1888 és 1892 között — a Rothschild csoport közreműködésével és Kornfeld Zsigmond, a Magyar Általános Hitelbank igazgatójának irányításával — sikerült a korábbi

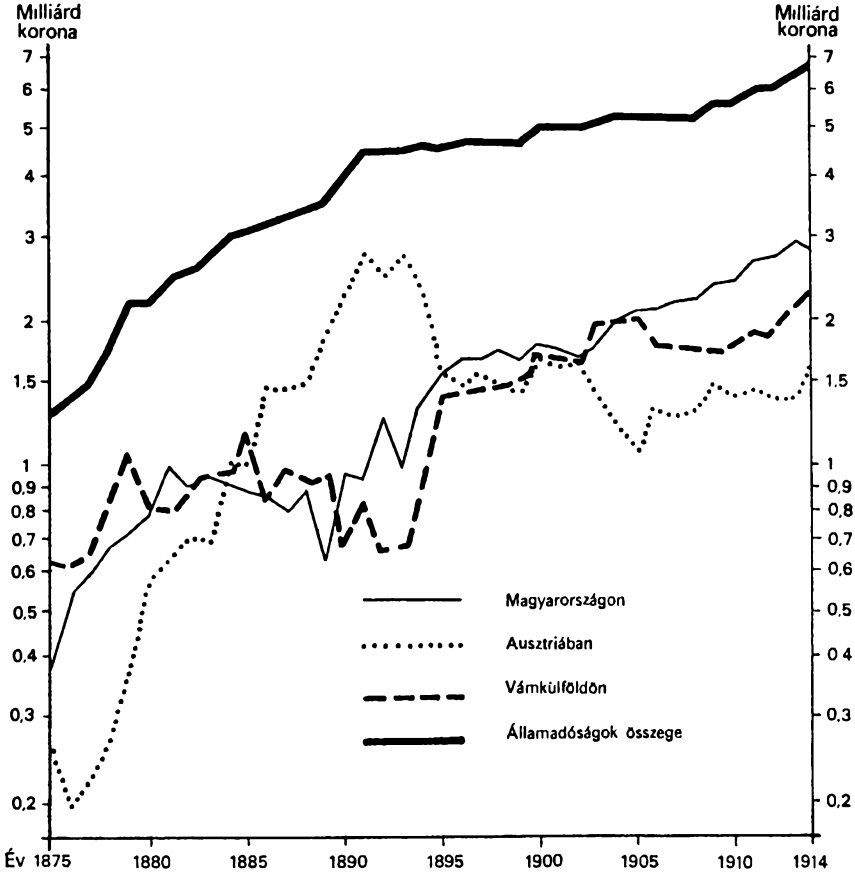

2. ábra
A magyar államkölcsönök állománya és elhelyezése (1875—1914)

kedvezőtlen feltételű államadósságokat 4,5, illetve 4%-os járadékkölcsönre konvertálni, s ezt követően az adósságteherrel kapcsolatos kiadások növekedése megállt. Az 1890-es években az adósságállomány növekedése is lelassult, s csak a világháború előtt került sor ismét nagy összegű államkölcsönök felvételére. A korábbi évtizedektől eltérően azonban korszakunkban szinte kizárólag hosszú távon megtérülő infrastrukturális beruházásokra (Vaskapu-szabályozás, útépítés, vasutak fejlesztése) vettek fel államkölcsönöket. A háború előtti években a hadsereg fejlesztése és a fegyverkezés is hozzájárult az adósságállomány növekedéséhez, amely a háború kitörésekor már megközelítette a 7 milliárd koronát.

KÜLGAZDASÁGI KAPCSOLATOK

Gazdasági fejlődésünk egyik fontos meghatározó tényezője, szinte létfeltétele volt a kapitalizmus korában a külső gazdasági kapcsolatok alakulása. A tőkés gazdaság a 19. század folyamán vált az egész földet átfogó rendszerré, igazi világgazdasággá, amelyen belül a kölcsönös függőség, az alá- és fölérendeltség egyre több és egyre szorosabb szálai kapcsolták egymáshoz a tőkés országokat. A szállítási és hírközlési hálózat hatalmas arányú fejlődése, a nemzetközi fizetések bonyolult technikáinak és intézményeinek kialakulása, a konvertibilis aranyvaluták tartós stabilitása nagyban elősegítette az emberek, az áruk, a szolgáltatások, a szakismeretek, műszaki eljárások és a pénztőkék országok közötti áramlását és forgalmát, amelyet semmiféle jogszabály, intézmény vagy megszorítás nem korlátozott. Ahogy az elmaradott országok a növekedés útjára léptek, úgy kerültek egyre szorosabb kapcsolatba ezzel a nemzetközi tőkés gazdasággal, amelynek hatásai és ösztönzései egyre inkább meghatározó befolyást gyakoroltak fejlődésükre.

Külgazdasági kapcsolataink túlnyomó része továbbra is a Monarchia piacára korlátozódott, de az 1890-es évektől előtérbe nyomultak a vámkülföldi kapcsolatok, s a magyar gazdasági élet több területen közvetlen érintkezésbe került a tőkés világgazdasággal. A behozatal növekvő része származott a Monarchia határain túlról, jelezve, hogy az iparosodó ország egyre nagyobb mértékben rászorul a világgazdaság nyersanyagaira és beruházási javaira. Még szembetűnőbb volt a külföld növekvő szerepe a tőkebehozatalban. A vámkülföldön elhelyezett magyar értékpa-

pírok összege 1892 és 1912 között 0,9 milliárd koronáról 3,8 milliárdra nőtt, míg az Ausztriában elhelyezettek értéke nem változott.

Nemzetközi gazdasági kapcsolatainkban az 1880-as évektől kiemelkedő szerepet játszott Németország. 1913-ban a vámkülföldi külkereskedelem egyharmada, a Monarchián kívüli tőkeimportnak pedig csaknem a fele esett Németországra. Érdekes, hogy miközben az árubehozatalban nőtt Németország részesedése, addig a tőkeimportban a századforduló után erősen visszaesett. A magyar gazdaság tőkeellátásában egyéb országok vállaltak növekvő szerepet: elsősorban Franciaország, de gyorsan emelkedett a holland, az angol és a svájci tőkepiacon elhelyezett értékpapírok összege is. Az ország gazdasági kapcsolatai tehát sokoldalúbbakká váltak annak ellenére, hogy a német ipar sikerrel terjeszkedett a Monarchia piacán is.

A Monarchia közös piaca a korszak végéig a gazdasági kapcsolatok bázisa maradt. A gazdasági közösség fenntartásához a gazdaságpolitikát olyan döntően meghatározó érdekek fűződtek, hogy a kapcsolat felbontására vagy érdemleges lazítására nem került sor. A századelőn a vámterület, majd a kiegyezés és a bankszabadalom meghosszabbítása ügyében mindkét oldalon fellángolt szenvedélyek azonban azt jelzik, hogy a gazdasági kapcsolat adott formája válságba került, s időszerűvé vált átalakítása, korszerűsítése. A Monarchia két fele közötti tényleges kapcsolatok tartalma és jellege — elsősorban Magyarország gyorsabb növekedése, kibontakozó iparosodása, gazdasági szerkezetének modernizálódása következtében — a századfordulóra némiképp módosult. A kapcsolatok alapja továbbra is az agráripari munkamegosztás maradt, de mellette lassan megindult az átmenet a munkamegosztás magasabb szintje felé: két egyaránt iparosodó — bár eltérő fejlettségi szintű és struktúrájú — ország között. Ezt a folyamatot jól tükrözte a Monarchia két fele közötti árucsere szerkezetének átalakulása. A tőkés gazdaság fejlettebb ágaiban a századforduló után szórványosan megjelentek a magasabb fokú munkamegosztás, az új típusú gazdasági kapcsolatok bizonyos elemei is: a nagyipar egyes ágai és termelőegységei közötti kooperáció, közös vállalatok, konszernek és kartellek.

Nemzetközi áruforgalmunkban a Monarchia másik fele mindvégig megtartotta uralkodó helyzetét. A századfordulón azonban csökkenő tendenciát mutatott Ausztria szerepe a magyar gazdaság tőkeellátásá-

ban, bár az államkölcsönök és a magánvállalatok értékpapírjai iránt mutatkozó kereslet csökkenésével párhuzamosan megnövekedtek az osztrák—cseh ipari tőke közvetlen magyarországi alapításai.

A fizetési mérleg vámkülföldi viszonylatban mindvégig egyensúlyban volt. Magyarország az 1890-es években évente 70—80 millió, a századfordulón 100—110 millió, a világháború előtt pedig 170 millió korona tőketörlesztést, kamatot és osztalékot fizetett ki külföldre, ezt azonban kiegyenlítette, sőt meg is haladta a külkereskedelem és a tőkeforgalom pozitív mérlege. Ez a kedvező mérleg tette lehetővé, hogy a vámkülföldi import gyorsabb ütemben növekedjék, mint a kivitel. A világháború előtt a külkereskedelmi mérleg már növekvő hiánnyal zárult, de a fizetési mérleget egyensúlyba hozták a kivándorlók hazaküldött pénzei. Monarchián belüli fizetési mérlegünk — egy-két év kivételével — mindvégig hiánnyal zárult, mert a tőkeforgalom pozitív mérlege, az Ausztriában dolgozó magyar állampolgárok átutalásai nem tudták kiegyenlíteni az áruforgalmi és az idegenforgalmi mérleg hiányait, valamint az Ausztriának kifizetett kamatokat és osztalékokat.

2. A TERMELŐERŐK ÁLTALÁNOS FEJLŐDÉSE

A MUNKAERŐ

A gyors gazdasági növekedésnek, az iparosodásnak és a gazdasági szerkezet modernizálódásának az a szakasza, amelyen Magyarország az első világháború kitörését megelőző három évtizedben keresztülment, hatalmas követelményeket támasztott az emberi termelőerőkkel szemben, s ezeknek a felfokozott igényeknek a hazai munkaerő-kínálat sem mennyiségi, sem minőségi szempontból nem tudott maradéktalanul megfelelni. Már a természetes szaporodás évi 1,1%-os üteme is lassúbb volt, mint a fejlett ipari országok legtöbbjében a gazdasági növekedés megfelelő szakaszában. A tényleges szaporodás a nagyarányú kivándorlás miatt még kedvezőtlenebbül alakult: évi átlagban csak 0,9% volt. A kereső népesség átlagosan évi 0,7—0,75%-kal növekedett, s ez európai viszonylatban közepes ütemnek számított.

A foglalkoztatottság mennyiségi növekedésénél jóval jelentősebb volt annak szerkezeti átalakulása, vagyis a munkaerő átáramlása a mezőgazdaságból és a hagyományos kézműiparból a gazdaság termelékenyebb szektoraiba, a nagyiparba és a szolgáltató ágazatokba. Míg a mezőgazdasági munkaerő csak 0,2%-kal nőtt évente, addig az ipari

3. táblázat

A foglalkoztatottság alakulása Magyarországon (1890–1910)

Kereseti ágak	Foglalkoztatottak száma (ezer fő)		Növekedés		A foglalkoztatottak %-os megoszlása	
	1890	1910	ezer fő	évi %	1890	1910
Mezőgazdaság	4499	4656	157	0,2	67,5	60,1
Bányászat, ipar	862	1418	556	2,5	12,9	18,3
Kereskedelem, hitel, szállítás	242	467	225	3,3	3,6	6,0
Napszámosok	289	203	−86	−1,8	4,3	2,6
Termelésben foglalkoztatottak	5892	6744	852	0,7	88,3	87,0
Közszolgálat, szabad foglalkozások	150	251	101	2,6	2,2	3,3
Házi cselédek	358	366	8	0,1	5,4	4,7
Egyéb	173	267	94	2,2	2,6	3,4
Véderő	99	122	23	1,0	1,5	1,6
Együtt	6672	7751	1079	0,75	100,0	100,0

foglalkoztatottság növekedési üteme évi 2,5% volt; a kereskedelemben és közlekedésben dolgozók száma 3,3, a közszolgálatban és a szabad értelmiségi pályákon működőké 2,6%-kal nőtt évente.

A munkaerő ágazatközi mobilitását korlátozta az a tény, hogy a mezőgazdaság modernizálása, vagyis tőkés átalakulása és technikai fejlődése nem volt elég gyors ütemű, és regionálisan rendkívül egyenlőtlenül haladt. A mezőgazdaság a munkaerő aránytalanul nagy részét tartotta lekötve, anélkül, hogy azt teljesen foglalkoztatni tudta volna. A mezőgazdasági munkák idényjellege, az egyes munkafázisok eltérő

mértékű gépesítése következtében a munkaerő jelentékeny része nem volt kihasználva a szektoron belül, de ez a munkaerő-felesleg más szektorok számára csak idényjelleggel volt hozzáférhető, s a mezőgazdaság még a századfordulón is erősen munkaigényes volt. Ennek következtében az ipari és szolgáltató ágazatok számára a mezőgazdaságból átáramló munkaerő túlnyomórészt iskolázatlan és szakképzetlen, a mezőgazdaság és az ipar, a falu és a város között ingázó, idénymunkát vállaló napszámosokból állt. A fejlettebb, állandó szakmunkás és betanított gépmunkás gárdát igénylő iparágak munkaerőhiányban szenvedtek. A hazai munkaerőhelyzet alakulását erősen befolyásolta a tőkés világban kialakult nemzetközi munkaerőpiac: a fejlett és a gyorsan fejlődő ipari országok, elsősorban Amerika munkaerő-kereslete magasabb, a hazainál 2—3-szor nagyobb béreivel magához szívta a magyar mezőgazdaság és kisipar munkaerő-feleslegét, bár azt itthon is tudtuk volna foglalkoztatni.

A kiegyezés után a korszerű iskolarendszer kiépítése érdekében tett erőfeszítések eredményei a század végén már megmutatkoztak a munkaerő-kínálat minőségi színvonalának emelkedésében. A hat évnél idősebb lakosságnak 1890-ben még csak 53,2%-a, 1910-ben már 68,7%-a tudott írni és olvasni. A mezőgazdasági keresők körében 61,5%-os, az iparban dolgozóknál viszont 87,2%-os volt az írástudás. A középiskolát végzettek száma évente 2,5%-kal, a főiskolát végzetteké pedig 2,8%-kal emelkedett. 1910-ben a férfi keresők 5,9%-a, a nődolgozóknak pedig 4%-a végzett legalább 4 középiskolai osztályt. A középiskolai tanulóknak azonban csak 14%-a járt reáliskolába (Ausztriában 30%-a). Hasonló volt a helyzet a felsőoktatásban is. Bár 1890 és 1914 között a hazai és külföldi műegyetemek és gazdasági főiskolák magyarországi hallgatóinak száma 1800-ról 4600-ra emelkedett, még 1914-ben is jogász és teológus volt a főiskolai hallgatók 41%-a, s csak 23%-a látogatta a műszaki és gazdasági főiskolákat (a Monarchia másik felében 33%). 1890 és 1914 között több mint 5000 mérnök szerzett oklevelet a budapesti Műegyetemen, s mintegy 2000 magyar állampolgár végzett a külföldi műszaki főiskolákon. A számszerű növekedés ellenére tehát a közép- és felsőoktatás, amelyben a társadalom uralkodó értékrendszerének megfelelően a humán jellegű nevelés és a jogászképzés dominált, csak szerény mértékben készítette fel az ifjúságot a gazdasági és a műszaki

pályákra, s nem nagyon segítette elő egy széles gazdasági-műszaki középosztály és értelmiség kialakulását. Érdemleges erőfeszítéseket tett viszont az állam a korszerű szakoktatás kiépítésére. Az ipari és kereskedelmi szakoktatás a századfordulóra el is érte az átlagos európai színvonalat. Az 1884-ben kötelezővé tett háromévés iparitanuló-iskolák száma 1890 és 1913 között 306-ról 633-ra, tanulóik száma pedig 59 ezerről 102 ezerre növekedett. Szakmunkások és gyári előmunkások képzése volt a feladata az 1890-es évektől felállított négyéves ipari szakiskoláknak, amelyekből 1913-ban 26 volt az országban. A középiskolákkal egyenrangú állami felső ipariskolák művezetők és egyéb műszaki középkáderek képzését szolgálták. A nők ipari szakképzésének feladatát egy tucatnyi nőipariskola látta el. Az ipari szakoktatás érdekében tett erőfeszítések eredményeképpen a 20. század elejére már elég széles hazai szakmunkásgárda alakult ki: 1910-ben 355 ezer ipari szakmunkást és 161 ezer szakmunkástanulót írtak össze, s az iparban dolgozó férfimunkások 65%-a rendelkezett valamilyen szakképesítéssel.

Az iparoktatáshoz hasonlóan szervezték meg a kereskedelmi szakoktatást is. Az alsó fokot itt is tanonciskolák képviselték. A középfokú felsőkereskedelmi iskolákban — amelyek száma 54 volt — a világháború előtt 11 ezren tanultak. Budapesten Kereskedelmi Akadémia működött, amelynek keleti tanfolyama idővel önálló Keleti Kereskedelmi Akadémiává fejlődött. A tengeri kereskedelem és a hajózás számára képzett szakembereket a fiumei Tengerészeti Akadémia.

Az ipari és kereskedelmi szakoktatás viszonylagos fejlettségéhez képest feltűnő volt a mezőgazdasági szakoktatás elmaradottsága, főleg alsóbb fokon. Az öt gazdasági tanintézet (Magyaróvár, Keszthely, Debrecen, Kassa, Kolozsvár) a mezőgazdasági nagyüzemek részére képzett szakembereket, akárcsak a selmecbányai Bányászati és Erdészeti Főiskola erdőmérnöki szakosztálya, és ebbe a kategóriába sorolhatjuk a budapesti Állatorvosi Főiskolát is. A 25 középfokú mezőgazdasági szakiskola és szaktanfolyam hallgatóinak száma nem haladta meg az 500—600 főt. Az alsó fokot a 25 földmívesiskola képviselte, a maga 600—700 hallgatójával. A parasztság szakmai ismereteinek bővítését elsősorban a földművelésügyi minisztérium és a helyi gazdasági egyesületek által szervezett népies gazdasági tanfolyamok és előadások szolgálták, de ezek hatása szűkkörű volt és felszínes.

Az ipari és kereskedelmi szakoktatás fejlesztésében elért nem lebecsülendő eredmények ellenére gazdaságunk modern szektorai a századfordulóig szakemberhiánnyal küzdöttek, s továbbra is erősen rászorultak a fejlett országokból bevándorolt mérnökökre, technikusokra és szakmunkásokra. A külföldi szakemberek részaránya és abszolút száma a századforduló után csökkenő tendenciát mutatott, jelezve, hogy az emberi termelőerők belső kínálata minőségi-szakmai szempontból is kezdte megközelíteni a modern gazdasági növekedés és iparosodás által megkövetelt színvonalat.

A TŐKEKÉPZŐDÉS ÉS A BERUHÁZÁSOK

Az 1880-as évektől az első világháborúig eltelt három évtizedben az ország gazdasági fejlődése rendkívül tőkeigényes volt. A beruházások és az állóeszköz-állomány növekedési üteme sokszorosan felülmúlta a munkaerő számbeli gyarapodását. A beruházások összege 1890 és 1913 között kétszerese volt az 1867 és 1890 közötti időszak befektetéseinek, s mintegy 12 milliárd koronára rúgott. A nemzeti jövedelem egyre növekvő hányadát fordították beruházásokra, amelyeknek összege évente átlagosan 6—7%-kal emelkedett.

Figyelemre méltó változások következtek be a tőkeképződés forrásaiban. Amíg az 1890-es években a külföldi tőke részesedése a magyar-

4. táblázat

Az értékpapír-kibocsátás alakulása (1886—1913)

Értékpapírfajták	Az állomány átlagos évi növekedése millió koronában					
	1886–1890	1891–1895	1896–1900	1901–1905	1906–1910	1911–1913
Államkölcsönök	169	119	102	30	59	263
Záloglevelek	18	74	71	75	130	141
Kötvények	—	—	33	46	43	77
Vasúti részvények és kötvények	46	54	54	17	55	81
Ipari részvények	13	32	34	21	63	97
Hitelintézeti részvények	5	37	30	29	106	140
Összesen	251	316	324	218	456	799

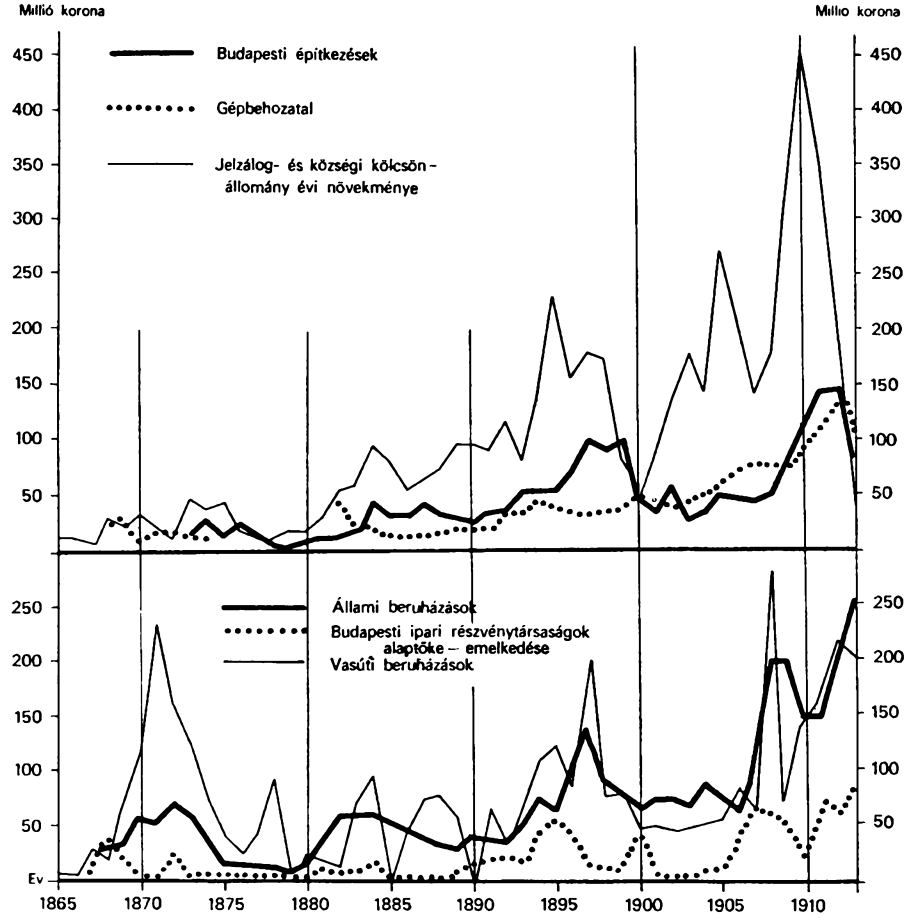

3. ábra
A beruházási tevékenység mutatói Magyarországon (1865–1910)

országi beruházásokban elérte az 50%-ot, addig az 1900 és 1913 közötti tőkebefektetéseknek már csak egynegyed része származott külső forrásokból, háromnegyed részét a belső felhalmozás fedezte. A tőkeimport fő forrása az 1890-es évek elejéig Ausztria volt: 1892-ben a magyar értékpapírok fele a Monarchia másik felében volt elhelyezve. Az 1890-es évek új kibocsátásait azonban már nagyrészt a hazai és a vámkülföldi

tőkepiac vette fel, s Ausztria részesedése 1901-ig 34%-ra, 1912-ben pedig 21%-ra csökkent. Legfőbb vámkülföldi hitelezőnk Németország volt: befektetései a magyar gazdaságba 1913-ban meghaladták a 2 milliárd koronát (14%). Utána Franciaország következett 1 milliárd koronával (6,9%), majd Hollandia, Anglia és Svájc egyenként 200 millió körüli összeggel.

5. táblázat

A magyarországi értékpapírok elhelyezése (1892—1912)
(milliárd koronában)

Értékpapírfajták	Vámkülföldön	Ausztriában	Magyarországon	Összesen
1892				
Államkölcsönök	0,7	2,4	1,3	4,4
Egyéb*	0,2	0,6	0,7	1,5
Együtt	0,9	3,0	2.0	5,9
1901				
Államkölcsönök	1,7	1,6	1,7	5,0
Egyéb*	0,7	1,5	1,8	4,0
Együtt	2,4	3,1	3,5	9,0
1912				
Államkölcsönök	2,3	1,4	2,1	5,8
Egyéb*	1,5	1,7	5,5	8,7
Együtt	3,8	3,1	7,6	14,5

* Záloglevelek, községi kötvények; hitelintézetek, iparvállalatok és közlekedési vállalatok részvényei és elsőbbségi kötvényei.

A külföldről importált tőke zöme hosszú lejáratú kölcsön volt, amely fix kamatozású értékpapírok (államkölcsönök, záloglevelek, kötvények) kibocsátása és külföldi elhelyezése útján került a magyar gazdaság vérkeringésébe. A kölcsönjellegű külföldi tőke legfőbb közvetítője kezdetben az államkölcsön volt, de az 1890-es évektől egyre nagyobb szerep jutott a nagybankok által kibocsátott értékpapíroknak. A hosszú lejáratú külföldi kölcsönök felhasználásáról a hazai beruházók döntöttek, s a magyar értékpapírt megvásároló külföldi tőkésnek az általában 4—4,5%-os járadék felvételén túlmenően nem volt befolyása a

vállalat üzletmenetére. A magyar ipari és közlekedési vállalatok és bankok részvényeinek megvásárlása már részesedést (osztalékot) biztosított a külföldi tőkésnek a vállalat profitjában, s lehetőséget nyújtott bizonyos fokú közvetett ellenőrzés és befolyás gyakorlására is, rendszerint olyan formában, hogy a részvényeket elhelyező külföldi bank képviselője helyet kapott a magyar részvénytársaság igazgatóságában vagy felügyelő bizottságában. Az első világháború előtt a hazai ipari részvényeknek 27%-a, a hitelintézeti részvényeknek mintegy 11—12%-a, a közlekedési vállalatok részvényeinek és elsőbbségi kötvényeinek pedig kb. 40%-a volt külföldön elhelyezve.

A külföldi kölcsön- és részvénytőkéhez viszonyítva összegszerűen csekélyek, gazdasági szerepüket tekintve azonban igen fontosak voltak a külföldi tőkések közvetlen magyarországi vállalkozásai: ipari, közlekedési vagy kereskedelmi vállalatok, biztosítótársaságok, illetve külföldi cégek fiók- és leányvállalatai. Főleg a nagyipar egyes ágaiban (vas- és gépipar, textil-, fa- és vegyipar) és a biztosító szakmában találkozunk elég nagyszámú közvetlen külföldi tulajdonban levő részvénytársasággal vagy magánvállalattal.

A századfordulón a tőkeképződés egyik fontos tényezőjévé vált a kivándorlás. A külföldön dolgozó magyar állampolgárok által hazahozott vagy hazaküldött összegek az 1890-es évek elején mintegy 10 millió koronával, a századfordulón 50 millióval, 1913-ban pedig már több mint 200 millióval növelték évente a nemzeti jövedelmet, s ezeknek az összegeknek egy részét beruházásokra fordították.

Jelentős változások következtek be a beruházási tevékenység ágazati struktúrájában. Bár a beruházások nagyobb részét továbbra is az infrastruktúra igényelte, szembetűnő az ipari beruházások nagyarányú növekedése az 1890-es években, majd 1905 után. A nagy arányokban kibontakozó tőkés beruházási tevékenység eredményeképpen az ország állótőke-állománya a kiegyezéstől az első világháborúig eltelt fél évszázad alatt több mint négyszeresére emelkedett.

Bármily gyors ütemű volt is a tőkeképződés és a beruházások növekedése, tőkebőségről nem beszélhetünk. A belső tőkeképződés üteme, s főleg struktúrája nem felelt meg teljesen a modern ipari gazdaság követelményeinek. A hazai megtakarításokat nem szívesen invesztálták korszerű tőkés vállalkozásokba, ipari alapításokba, hanem elsősorban

95. A pécsbányai Schroll-akna 1905-ben

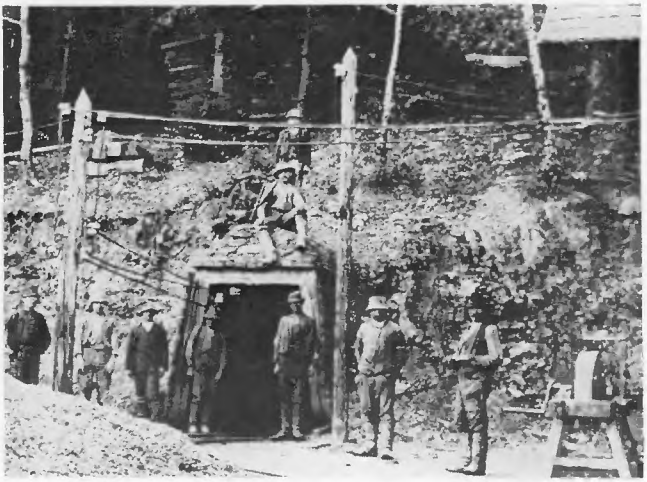

96. Vasérebánya Rozsnyón

97. Bányász díszszázad 1909-ben

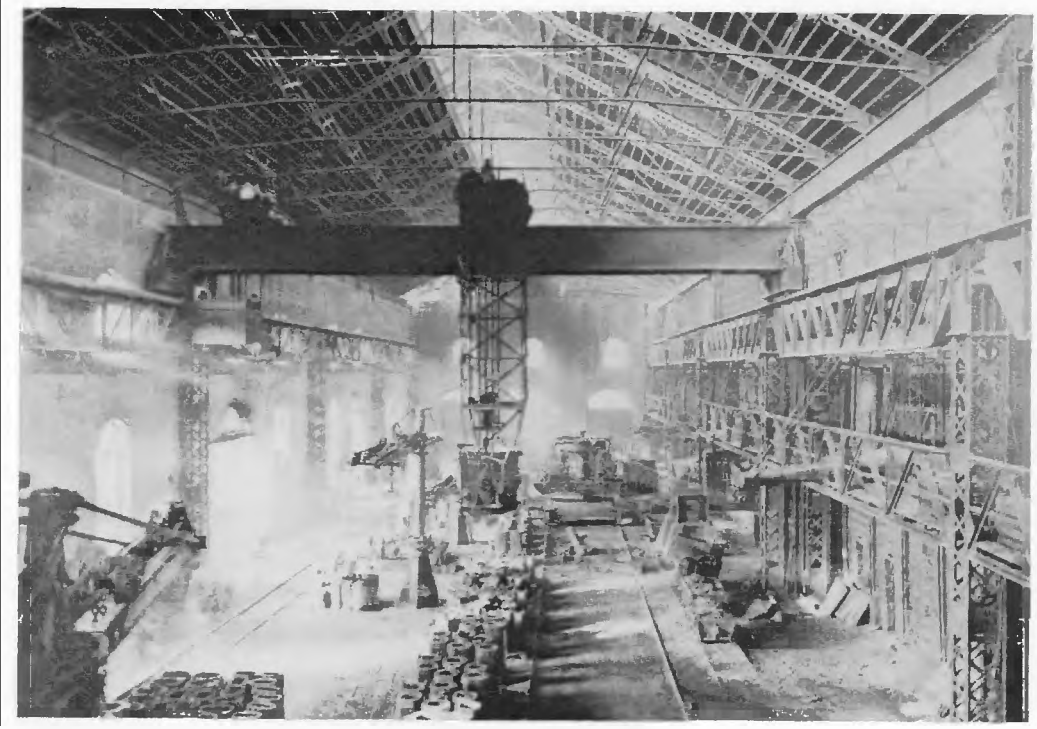

98. Modern acélöntöde Resicán

99. Régi vashámor Szentkeresztbányán

100. A Diósgyőri Állami Vas- és Acélgyár a 19. század végén

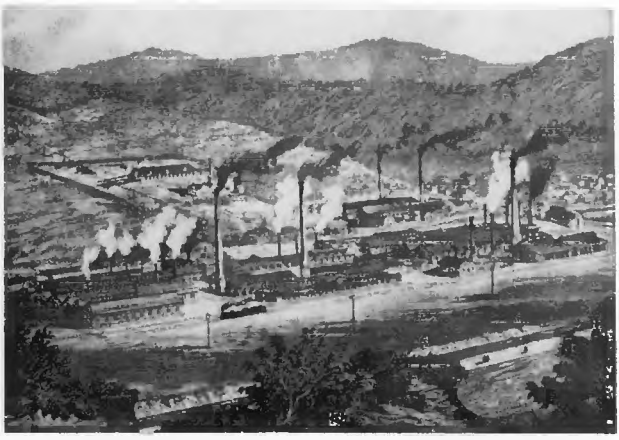

101. A győri Rába-gyár látképe 1916-ban

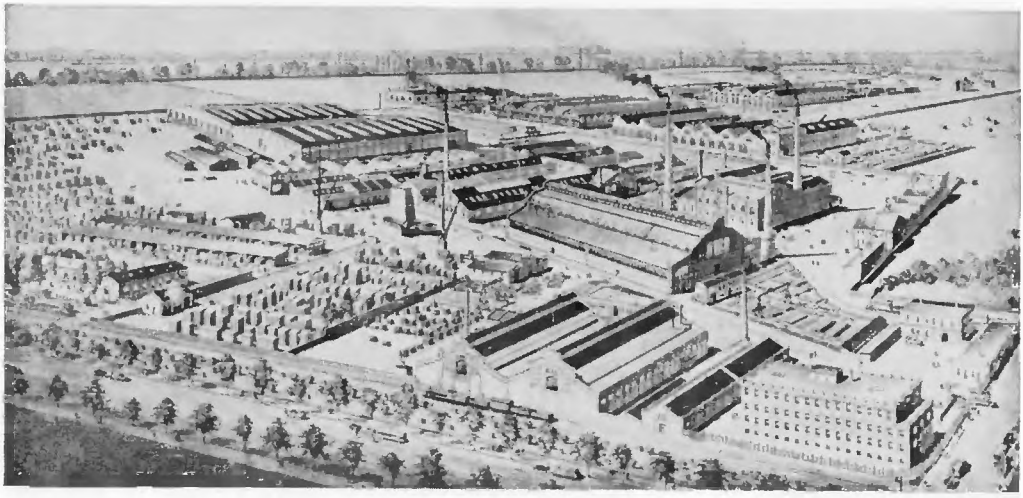

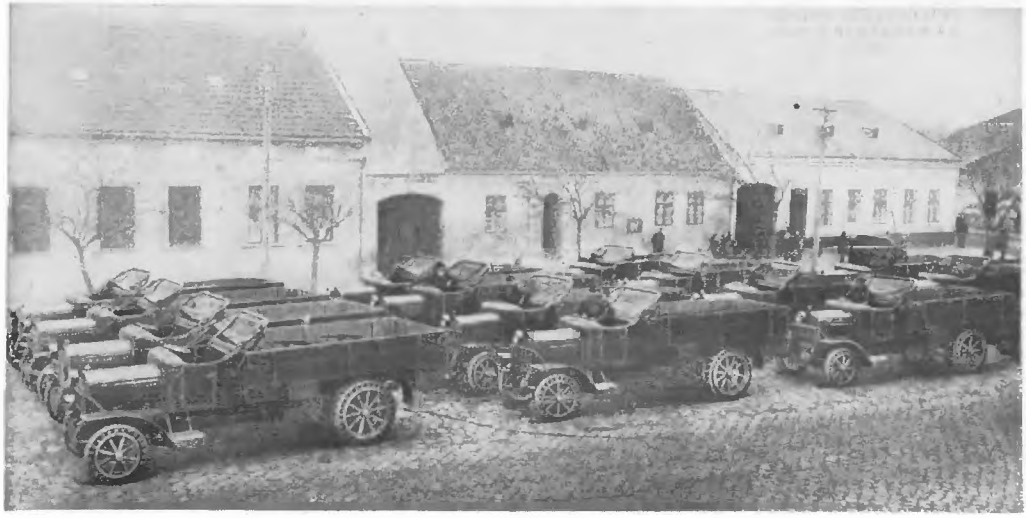

102. A gyár teherautói, ugyanakkor

103. Vidéki kovácsműhely, ókori maradvány

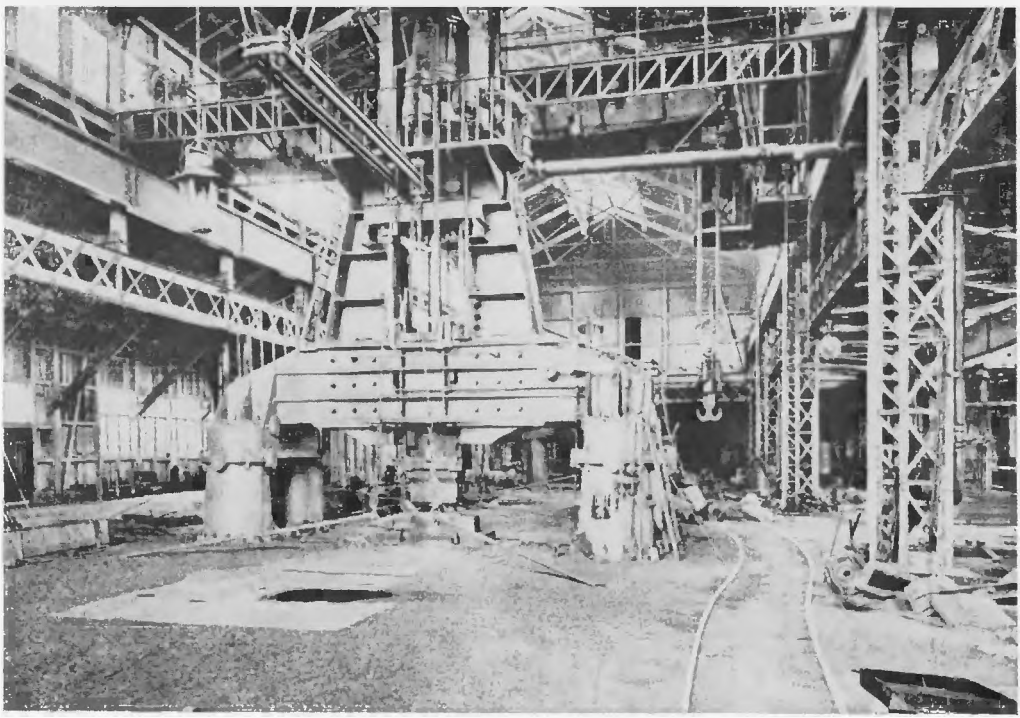

104. Tizenöt tonnás gőzpöröly a diósgyöri állami vasgyárban

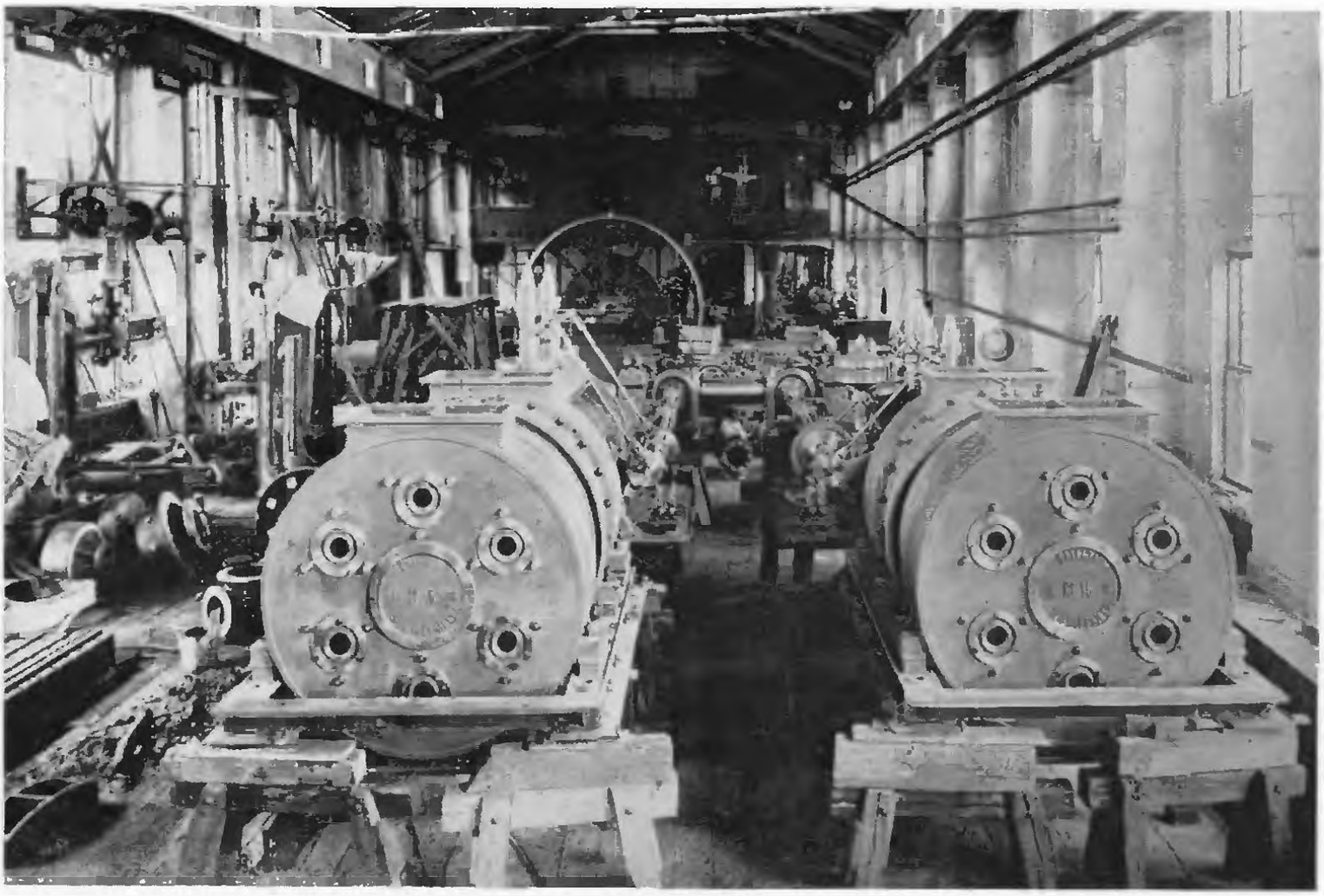

105. Gépszerelés a Láng Gépgyárban

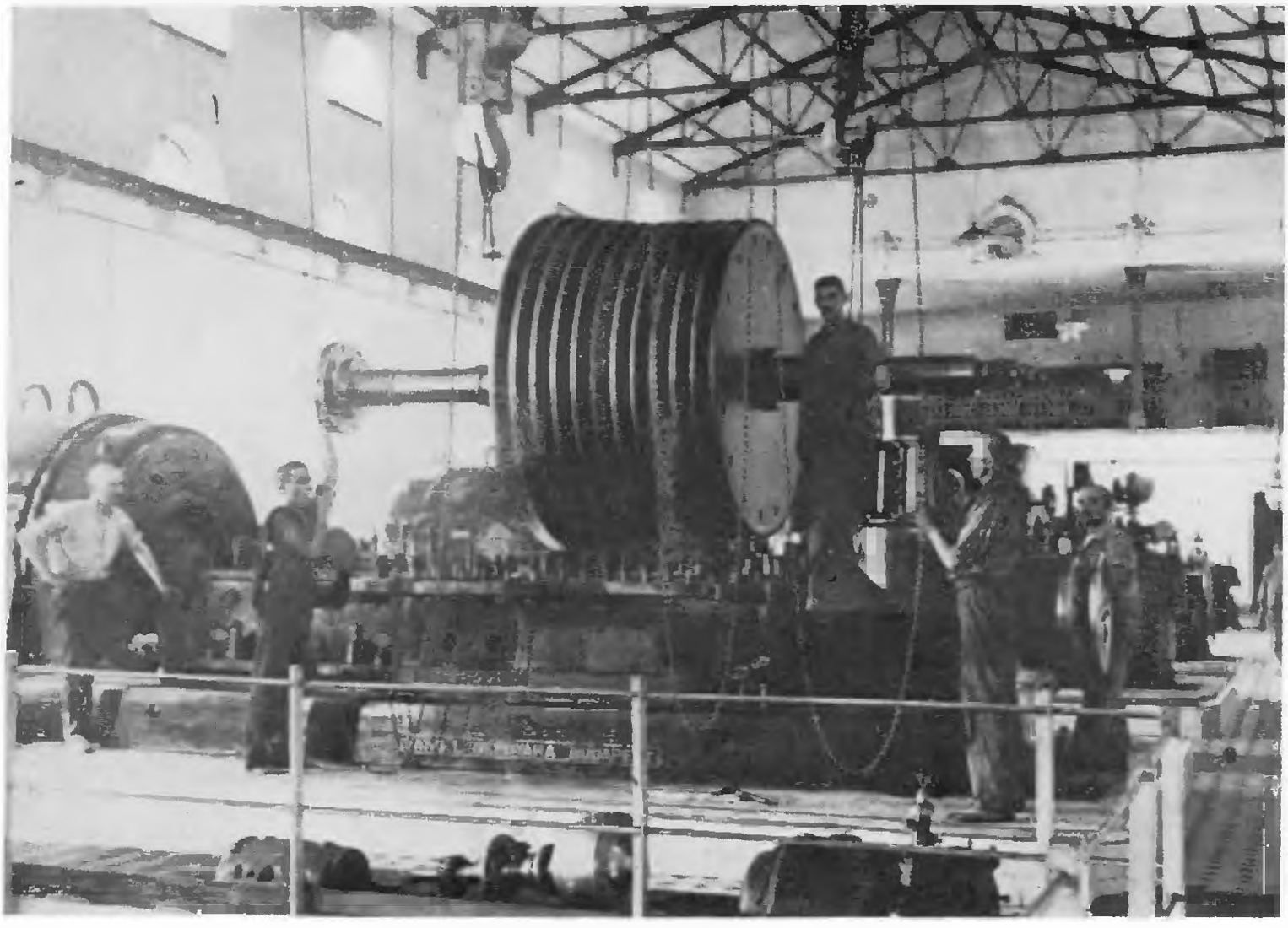

106. Gőzturbina szerelése, ugyanott

107. A pesti Hengermalom

108. Ganz-gyári lakatosok

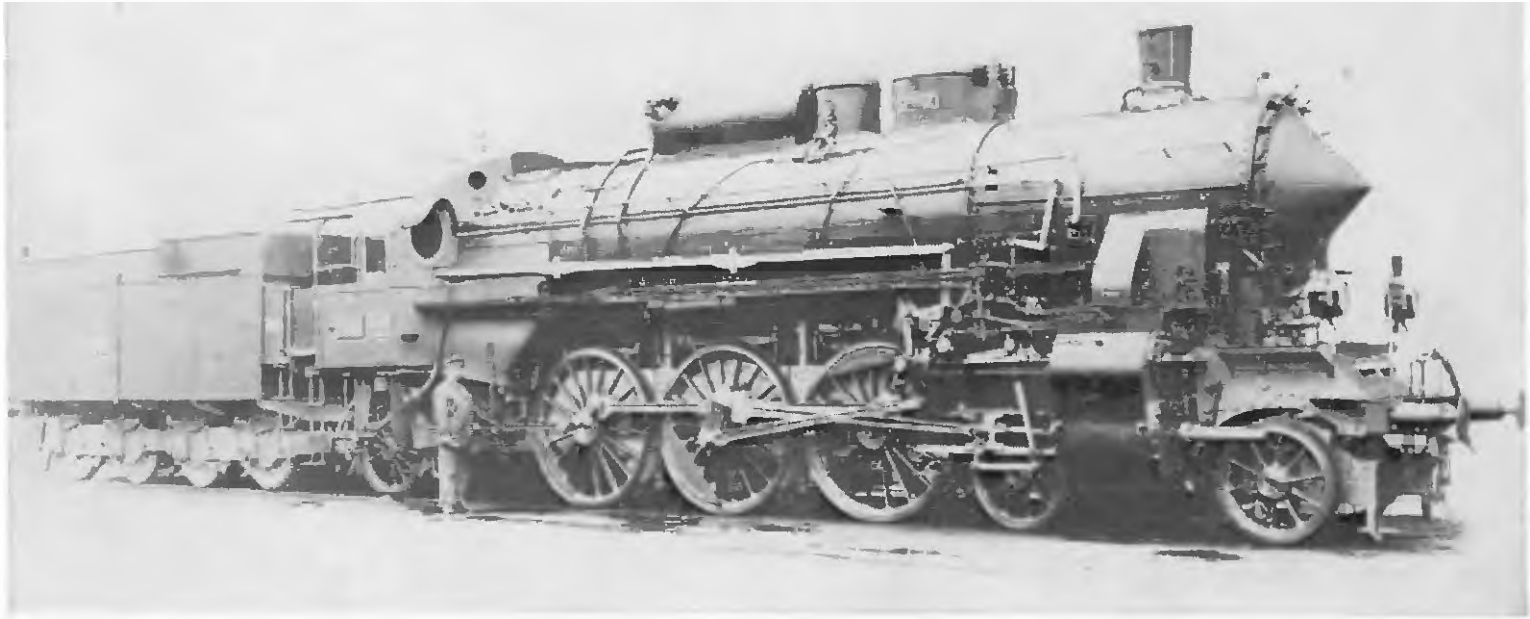

109. A MÁVAG gőzmozdonya, 1911-ből

110. Baross Gábor

111. Puskás Tivadar

112. Bánki Donát

113. Kandó Kálmán

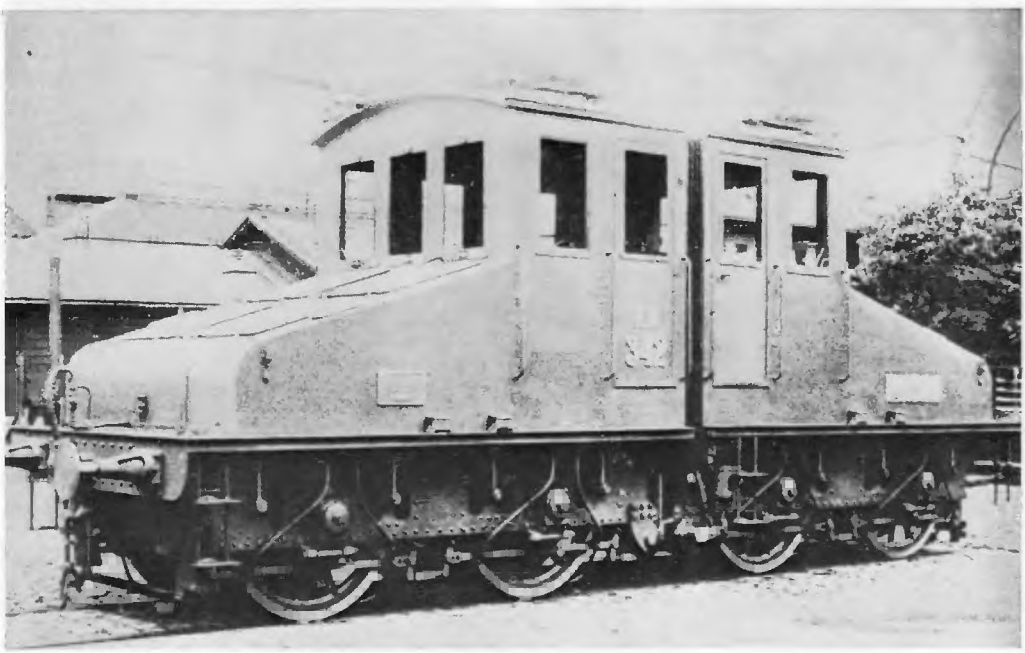

114. Kandó villamos mozdonya

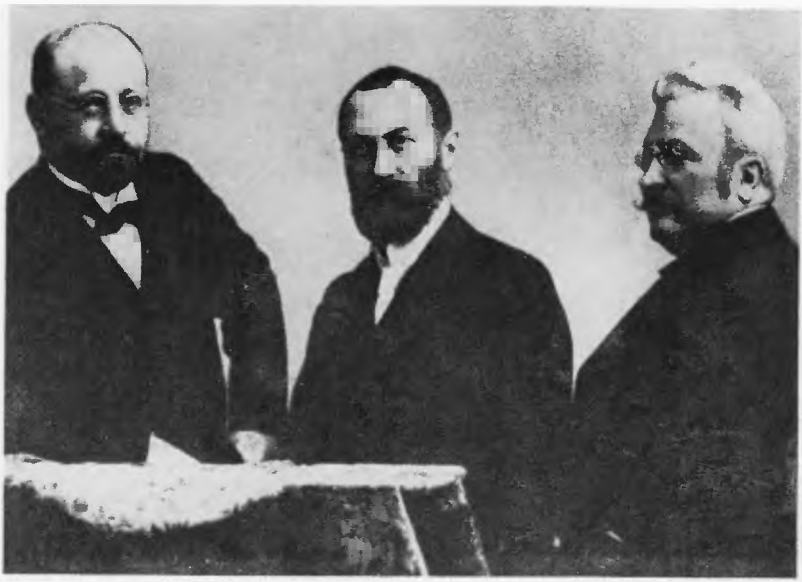

115. Déri Miksa, Bláthy Ottó Titusz és Zipernowsky Károly

116. Postai motoros tricikli

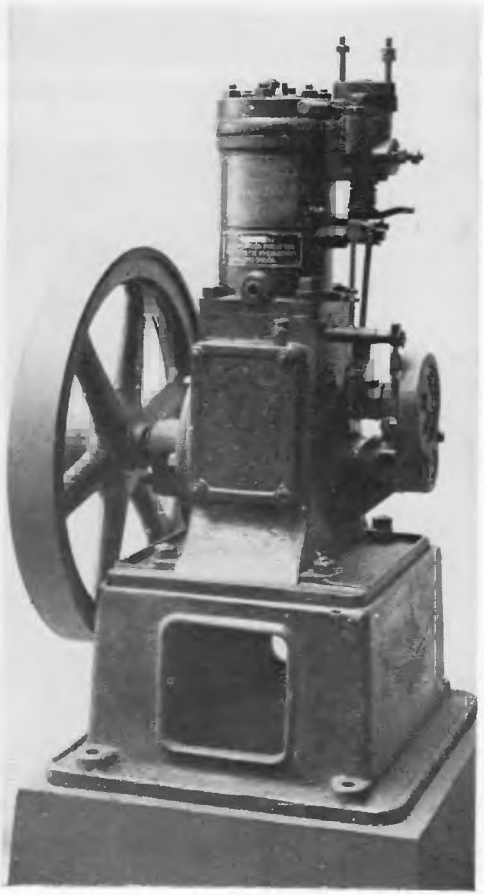

117. A Bánki—Csonka-féle motor

118. A bajai Duna-híd

119. Megindult az autóbuszközlekedés

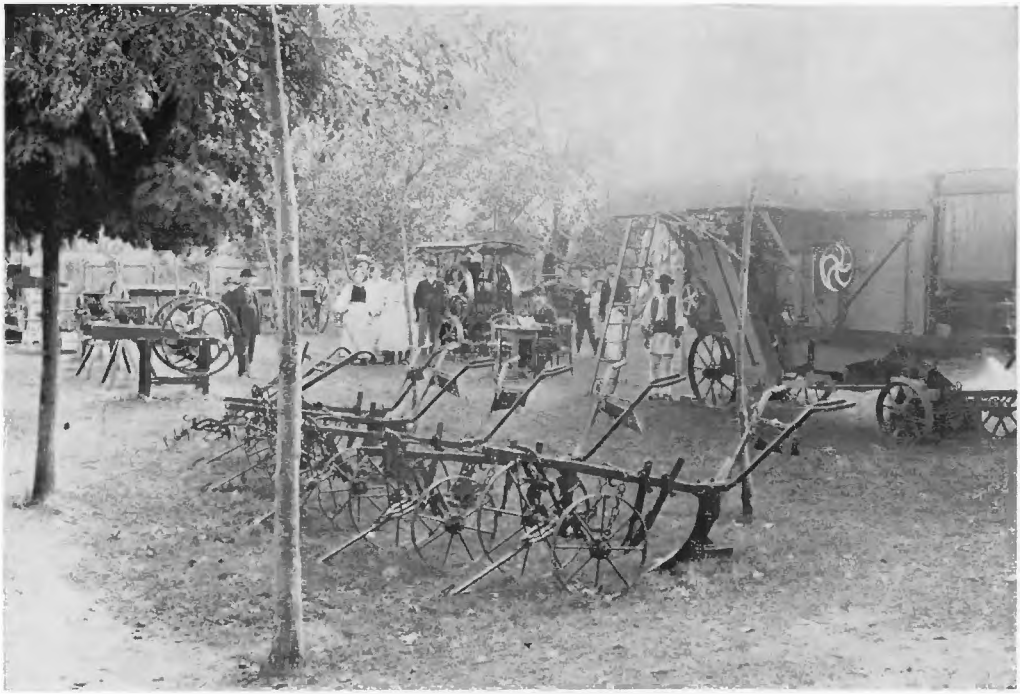

120. Mezőgazdasági gépkiállítás 1890-ben

121. A mezőhegyesi uradalom gépműhelye

122. Aratók

123. Asztagrakók

124. Cselédházak és istállók a mezőhegyesi uradalomban

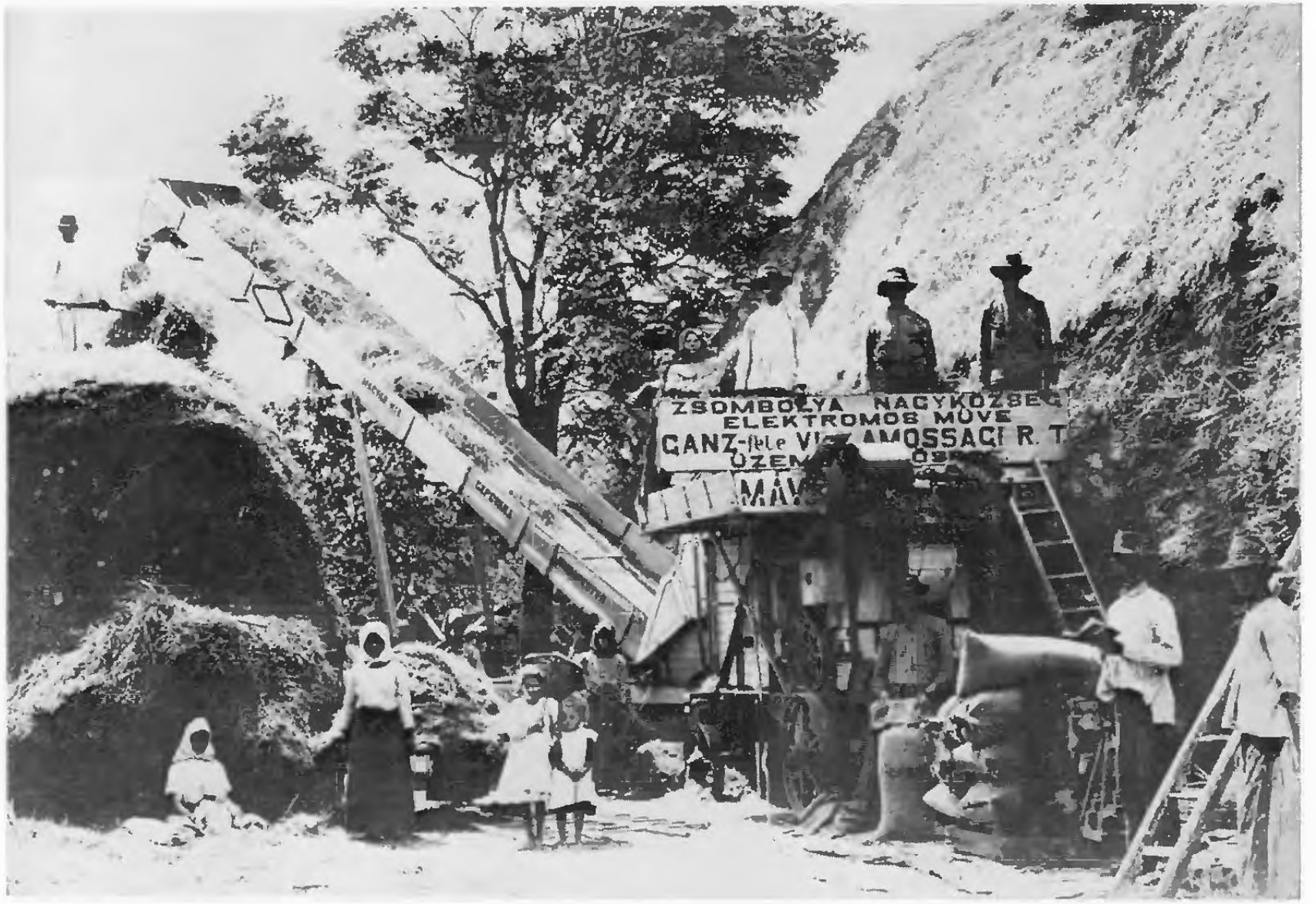

125. A legmodernebb cséplés

126. Tinógulya a Hortobágyon

127. Tarkagulya és csclédlakás Mezőhegyesen

128. A dárdai uradalom ménese

129. Juhász, hagyományos kísérettel

130. Román juhász Hunyadból ▶

131. Kubikusok csatornaépítésen

132. Dunai halászok

6. táblázat
Az állótőke-állomány Magyarországon (1867—1913)

Nemzetgazdasági ágazat	Állótőke			
	milliárd koronában		%-ban	
	1867	1913	1867	1913
Mezőgazdaság*	2,9	5,9	55	26
Ipar és bányászat	0,5	4,0	9	17
Szállítás	0,9	5,8	17	25
Lakó- és középületek	1,0	7,3	19	32
Összesen	5,3	23,0	100	100

* Föld nélkül.

ingatlanokba, földbirtokokba, bérházakba, szerényebb, de biztos kamatozású járadékpapírokba, főleg államkölcsönökbe fektették. „A helyi tőkepénzesek még mindig szívesen járnak ezen a szélesre taposott úton. Ipari vállalatok alapítására nem igen van tőke, de egy alakuló pénzintézet soha sincs szűkében a részvényeseknek",[5] írta Vargha Gyula 1896-ban, s ez a megállapítás sztereotip módon ismétlődik az egész korszakban. A kis és közepes tőkések magatartása bizonyos mértékig érthető volt: a hitelintézetek mindvégig jóval nagyobb osztalékot fizettek, mint az ipari részvénytársaságok.

A nemzetközi tőkekínálatot egyre nagyobb mértékben igénybe vette a századfordulón világszerte fellendülő vállalkozási kedv és nagyarányú értékpapír-kibocsátás. A fejlett országok külföldi tőkebefektetései 1890 és 1914 között 80 milliárd koronáról 215 milliárdra emelkedtek, de még ez a nagyarányú tőkekivitel sem tudott lépést tartani az igények növekedésével. A tőkés világ értékpapír-kibocsátása 1890 és 1910 között 300 milliárd koronára rúgott, szemben az előző két évtized 140 milliárdnyi összegével. Az angol tőkekivitel elsősorban a gyarmatok és Amerika felé irányult, a franciák Oroszországba és Latin-Amerikába fektettek

[5] Vargha Gyula, A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp. 1896. 478—479.

milliárdokat. Legfontosabb külföldi hitelezőink — Németország és Ausztria — tőkeképződését egyre nagyobb mértékben lekötötte a belső gazdasági növekedés, ezért a századforduló után erősen mérsékelték hazánkba irányuló tőkeexportjukat. Ennek következtében — mint Hegedüs Lóránt megállapította — „a külföldi tőkének az a beáramlása, amely az előbbi évtizedekben oly bőségesen bugyogott felénk, ebben az időszakban nem egyszer megakadt".[6]

A belső felhalmozás elégtelensége, a beruházási tevékenység társadalmi korlátai, valamint a külföldi tőkeforrások gyakori bedugulása, majd fokozatos elapadása következtében a beruházási tevékenység nálunk a fejlett tőkés országokhoz viszonyítva igen erős fluktuációt mutatott, növekedése hosszabb távon némiképp elmaradt a nemzetközi átlagtól, s ez a körülmény fékezte a gazdasági növekedést.

A MŰSZAKI FEJLŐDÉS

Az első világháborút megelőző negyedszázad a gazdaság legtöbb ágában a gyors műszaki fejlődés, a korszerű technológiai eljárások és termelőberendezések tömeges elterjedésének időszaka volt. Magyarországon az 1880-as évekre értek meg a feltételei a kor nagy technikai forradalma által létrehozott vívmányok tömeges átvételének és adaptálásának. A műszaki fejlődés több irányban bontakozott ki. Az addig hagyományos technikájú és szervezésű ágazatok és üzemek ekkor vették át a Nyugat-Európában már bevált technikát. Egy sor iparágban az 1890-es években bontakozott ki az ipari forradalom, s a nagy- és közepes üzemek százai tértek át a gépi technikára. Az ipari termelés e forradalmi átalakulása általában a legkorszerűbb technológia alapján történt, vagyis a gyárak többsége a rendelkezésére álló legújabb gépeket és eljárásokat alkalmazta. Lényegében ugyanezt állapíthatjuk meg a műszaki fejlődés másik fontos területén, a már meglevő nagyipari üzemek fejlesztése, berendezéseinek pótlása tekintetében is. Az üzemek bővítése, fejlesztése többnyire nem pusztán az adott műszaki bázis

[6] Hegedüs Lóránt, A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története. II. 1892—1917. Bp. 1917. 39.

mennyiségi kiterjesztését jelentette, hanem technikai fejlődéssel is járt: új, korszerűbb, termelékenyebb gépek és berendezések beállításával. A vasútnál a régi vassíneket acélsínekre cserélték ki. Az acélgyárakban a Bessemer- és a Thomas-konvertereket a századelőn kiszorították a gazdaságosabb Siemens—Martin-kemencék. A 20. század első éveinek legfontosabb műszaki újítása nagyipari és bányaüzemeinkben a villamos energiára való áttérés. A vezető iparágakban az 1890-es években és a világháborút megelőző évtizedben nagyszabású rekonstrukciókat hajtottak végre, s az üzemek zöme lépést tartott a technika világméretű fejlődésével.

A műszaki fejlődés legmagasabb szintjét az önálló hazai műszaki alkotó tevékenység képviselte, amely főleg a modern nagyipar új ágaiban járult hozzá találmányokkal, újításokkal és gyártmányfejlesztéssel a technika világméretű fejlesztéséhez. Az 1870-es évek óta a nemzetközi fejlődés élvonalában haladó malom- és malomgépiparhoz az 1890-es években az elektrotechnika csatlakozott, elsősorban Zipernowsky Károly, Déri Miksa, Bláthy Ottó Titusz (az elektromos energia átvitele és elosztása, transzformátorrendszer, generátorok, kapcsolóberendezések), Schenek István és Farbaky István (akkumulátor), Kandó Kálmán és Tóth László (a vasúti vontatás villamosítása) találmányai és újításai révén. A híradástechnikában Puskás Tivadar (telefonközpont, telefonhírmondó), Pollák Antal és Virág József (gyorstávíró), a belső égésű motorok terén Bánki Donát és Csonka János (porlasztó, gáz- és petróleumkalapács), a hidraulika terén Bánki Donát (víziturbina), a repülés terén pedig Schwarz Dávid (kormányozható léghajó) találmányai nemzetközi szinten is számontartott állomásai a műszaki fejlődésnek. E találmányoknak csak egy része kerülhetett idehaza gyakorlati megvalósításra, s közülük csak az elektrotechnikai berendezésekkel és Bánki víziturbinájával aratott iparunk igazi nemzetközi sikert.

A műszaki fejlődés fokozatos önállósulását jelzi a hazai szabadalmak növekvő száma (lásd a 7. táblázatot).

A technikai fejlődés egyelőre még a gőzkorszak jegyében állt: a gőzkazánok száma 14 ezerről 37 ezerre emelkedett 1890 és 1914 között, az ipar és a vasút szénfogyasztása pedig évi 3 millió tonnáról 10 millióra. De már gyors ütemben nőtt a villamosenergia-termelés is, s terjedtek a villamos- és a belső égésű motorok, amelyek a kisebb üzemek számára

7. táblázat

A Magyarországon engedélyezett szabadalmak (1881—1910)

A szabadalmat nyerők honossága	Az engedélyezett szabadalmak					
	száma (évi átlag)			%-os megoszlása		
	1881—1885	1891—1895	1906—1910	1881—1885	1891—1895	1906—1910
Osztrák	898	1286	374	36,6	29,9	11,3
Vámkülföldi	1449	2557	2003	59,1	59,4	60,6
Magyar	106	463	929	4,3	10,7	28,1
Összesen	2453	4336	3306	100,0	100,0	100,0

is gazdaságossá tették a gépesítést. A vegyipar vezető ága a kőolajfinomítás volt. A „második ipari forradalom" során kialakult technika alkalmazása, s főleg tömeges terjedése azonban az ipar és a szállítás nem minden ágában haladt kielégítő mértékben. A világszínvonalon álló elektrotechnikai ipar mellett a gépkocsigyártás és a vegyipar nemzetközi méretekben jelentéktelen maradt. A vasutaknál nem került sor az elektromos vontatás bevezetésére, noha ezen a téren magyar mérnökök úttörő munkát végeztek külföldön. A gazdaság egyes ágaiban — elsősorban a gépiparban — a gazdasági háttér viszonylagos elmaradottsága, főleg a tőkehiány és a szűk belső piac fékezte-lassította a fejlett ipari országokban a 20. század elején kialakított legkorszerűbb tömegtermelési technológiák (nagy sorozatok gyártása; a termékek tipizálása, standardizálása; futószalagrendszer) hazai elterjedését.

A vasutak és a belvízi hajózás szállítóeszközeit és berendezéseit az 1880-as évektől csaknem teljesen a hazai ipar állította elő. A gépgyártás a századfordulóra elérte az átlagos nemzetközi színvonalat az erőgépek — gőzgépek, lokomobilok, gőzturbinák, víziturbinák, elektromos áramfejlesztő berendezések — előállítása terén, s e tekintetben nemcsak a hazai szükségletet fedezte, hanem jelentős exportot is bonyolított. A szerszámgépgyártás fejlődése viszont — az élelmiszer- és faipari gépek kivételével — elmaradt, ezért az ipari munkagépek nagyobb része külföldi eredetű volt: eleinte inkább az osztrák—cseh, majd egyre növekvő mértékben a német ipar látta el a hazai gyárakat munkagépekkel.

3. A MEZŐGAZDASÁG

AZ AGRÁRVÁLSÁG ÉS A PIAC VÁLTOZÁSAI

A mezőgazdasági konjunktúra gondtalan időszakának a tengerentúli gabona és gyapjú versenye vetett véget az 1880-as évek elején. Az olcsó amerikai búza és ausztráliai gyapjú konkurrenciája miatt az árak szinte évről évre csökkentek. A búzatermelés és juhtenyésztés elveszítette korábbi jövedelmezőségét, s a mezőgazdasági termelés válságos helyzetbe került. A világméretűvé szélesedett piaci küzdelemben mezőgazdaságunk részben a termelés extenzív irányú kiterjesztésével, részben pedig — a jobb talajművelő eszközök, ekék, boronák stb. alkalmazása révén — a termésátlagok fokozásával igyekezett helytállni. A szántóterület 1867 és 1890 között 3,6 millió kat. holddal növekedett, fontosabb gabonaféléink termésátlagai pedig kat. holdanként 30%-kal emelkedtek. A további fejlődés kulcskérdése a növénytermelés és állattenyésztés helyes arányának a belterjes művelés keretében való megteremtése volt. A rétek és legelők oktalan feltörését ugyanis az állattenyésztés sínylette meg. Fejlődése megrekedt a század közepére elért szinten, ami — a szántók területének gyarapodásához mérve — visszaesést jelentett. A megbomlott egyensúly helyreállítása viszont megkövetelte a szántóföldi termelés addigi rendszerének a megváltoztatását, a különböző takarmányok arányának növelését a gabonafélék rovására.

A válság az Alföld birtokosait sújtotta a legnagyobb mértékben, mivel a gabonatermelés túlsúlya e tájegység beláthatatlan rónaságain volt a legnyomasztóbb. A dunántúli és kisalföldi gazdálkodás már nem volt ilyen egyoldalú, amiben az eltérő történelmi fejlődés és a szomszédos osztrák piac is nagy szerepet játszott. A peremvidékek viszont a rossz közlekedés miatt még a hagyományos gazdálkodási módszerekkel sem szakítottak, alig alkalmazkodtak a konjunktúrához, ezért a válság is kevésbé érintette őket.

Az állattenyésztés felkarolását nemcsak a szántóföldi termelés racionalizálása, a gyakorta rablógazdálkodásnak minősíthető, talajzsaroló egyoldalúság felszámolása követelte meg, hanem a piaci viszonyok, az áralakulás és az értékesítési lehetőségek is a mezőgazdaság ezen ágának a fejlesztését ösztönözték.

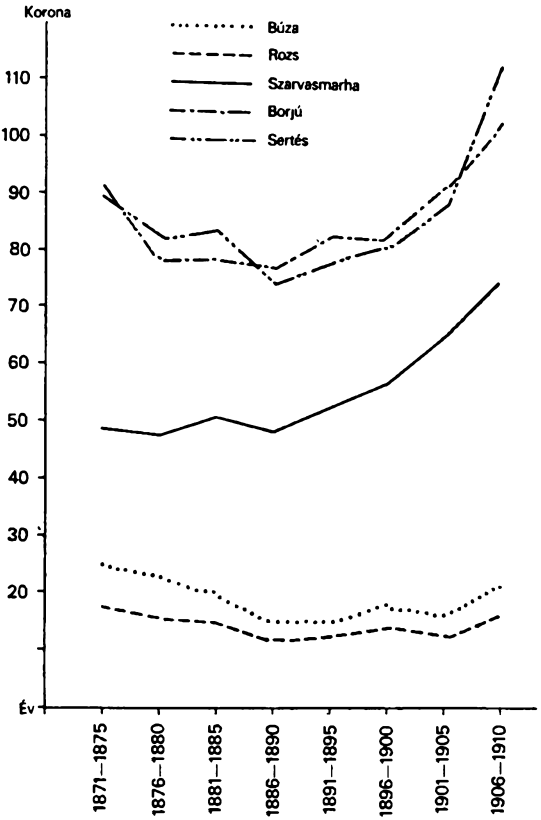

4. ábra
A búza, rozs, szarvasmarha, borjú, sertés árának alakulása (1871—1910)

A kenyérgabona és a legfontosabb vágóállatok áralakulásának összevetése (lásd 4. ábra) azt mutatja, hogy az utóbbiak áresésének a mértéke viszonylag jóval kisebb volt az előbbieknél, és az árak emelkedése már akkor megkezdődött, amikor a gabonaárak még a mélyponton voltak. A szarvasmarha-tenyésztés jövedelmezőségét nemcsak a húsárak emelkedése növelte, hanem a táplálkozásban egyre nagyobb szerephez jutó tej és tejtermékek árának a növekedése is. A századforduló utáni években az ország nyugati részein, valamint Budapest és néhány nagyobb városunk környékén a tejértékesítésből eredő összegek már jelentős

tétellel szerepeltek a termelők bevételeiben, és további ösztönzői lettek a szarvasmarha-tenyésztés fejlesztésének.

Az állati termékek kedvező áralakulásában egyetlen kivétel a gyapjú volt. Áresését a tengerentúli verseny okozta. A magyar juhtenyésztők helyzetét külön súlyosbította, hogy a finom gyapjú árának az esése volt a legnagyobb, mivel a feldolgozóipar fejlődése következtében már

8. táblázat

A búza-, liszt-, szarvasmarha- és sertéskivitel alakulása (1887—1911)
(1882—1886 = 100)

Év	Búza	Liszt	Szarvasmarha	Sertés
1887—1891	127,4	131,9	163,7	104,3
1892—1896	105,5	177,7	207,1	135,3
1897—1901	78,6	178,2	300,1	57,1
1902—1906	97,7	218,3	389,0	65,9
1907—1911	79,5	207,5	362,3	71,9

a középszerű gyapjúból is kellő finomságú szövetet tudtak előállítani. A magyarországi tenyésztők zöme pedig még a század első felében a finom gyapjút adó merinói fajták tenyésztésére tért át.

Az állatok és az állati termékek iránti kereslet növekedésében és áremelkedésében az az eltolódás fejeződött ki, amely a modern ipari társadalmak táplálkozásában a cereáliáktól az állati termékek felé történt. Az igények változása megmutatkozott a mezőgazdasági export alakulásában is.

A búzakivitel az 1882—1886 közötti időszak 5243 ezer mázsa évi átlagáról 1907—1911 között 4168 ezer mázsára esett vissza. Ezt némileg ellensúlyozta, hogy a lisztkivitel ugyanezen időszakok átlagában 3393 ezer mázsáról 7040 ezer mázsára emelkedett. A lisztkiviteli adatok azonban nemcsak a hazai, hanem az őrlésre behozott gabonafélékből előállított lisztmennyiséget is tartalmazzák. A szarvasmarha-kivitel az előbbi időszakok átlagai szerint 96 300 darabról 348 800-ra emelkedett, viszont a sertésexport 673 800-ról 484 700 darabra esett vissza.

A szarvasmarha-kivitel növekedésének üteme tehát a lisztexportét is lényegesen felülmúlta, viszont a sertésexport rendkívül nagy csök-

kenést mutatott. Ez utóbbinak az 1890-es évek második felében történt visszaesését azonban nem az európai értékesítési lehetőségek összeszűkülése okozta, hanem az 1895-ben kitört sertésvész. A vész következményei szembetűnőek, ha az 1894. évi 1,3 millió darabot kitevő kivitelt hasonlítjuk össze az 1896. évivel, amikor már csak 256 ezer sertést exportáltunk. Végül megemlítjük a baromfikivitel gyors fejlődését, melynek értéke a korszak végére már megközelítette a búzakivitelét.

A külkereskedelmi forgalom adatai tehát azt igazolják, hogy az állatok és állati termékek értékesítésénél kedvezőbb lehetőségei voltak a magyarországi mezőgazdaságnak, mint a gabonafélék esetében. A tengerentúli szállítás Európába állatokból és állati termékekből nem öltött olyan méreteket, hogy Európa nyugati országainak megnövekedett igényeit kielégítse és az öreg kontinens mezőgazdasági termelőinek konkurrenciát okozzon. Az élőállatok szállítását a hosszú víziút költségessé tette, a fagyasztott hús iránt pedig a kereslet volt korlátozott.

Az ország mezőgazdasági termelésének alakulásában a külső piacnak az egész korszakon át meghatározó szerepe volt. A bővülő belső piac, a városi népesség szaporodása és főként a főváros rohamos növekedése két területen szabott irányt a fejlődésnek: a tejgazdaságok kialakulásában és a zöldségtermelő övezetek létrejöttében.

AZ AGRÁRVÁMVÉDELEM ÉS A MONARCHIA PIACÁNAK MONOPOLIZÁLÁSA

Egyes nyugati országok (Franciaország, Németország) a tengerentúli gabona versenyének korlátozása végett a múlt század utolsó negyedében szakítottak a szabadkereskedelmi politikával és a gazdák követeléseinek engedve a védővámos irányzatra tértek át. Az iparilag fejlett és belső fogyasztásukat behozatallal biztosító országokban e politika eredménnyel is járhatott. Egészen más volt a helyzet nálunk. Magyarország gabonakivitelre kényszerült, és az 1880-as években még Ausztria sem tudta mezőgazdasági terményeit felvenni. Az amerikai verseny és a nyugati országok védővámos politikájának együttes eredménye

volt, hogy Magyarország a századfordulóra úgyszólván teljesen elveszítette vámkülföldi gabonapiacait.

A legnagyobb terményfelvásárló, Németország az elsők között nyúlt 1879-ben a védővámok fegyveréhez. A Monarchia vámpolitikai lépései egy-két évi lemaradással követték Németország intézkedéseit. Németország 1885. évi vámemelésére a Monarchia 1887-ben hasonló lépéssel felelt, és a búza vámját 1,5 forintra, az árpáét és zabét 25, a kukoricáét 50 krajcárra emelték. Az ökör behozatali vámja 10 helyett 15 forint lett. A védővámokkal a kormányzat a Monarchia területét igyekezett elzárni az amerikai búza elől. Ezt a célt sikerült is elérnie, de az árdepressziót ezzel az eszközzel sem tudta feltartóztatni. Annak, hogy a védővám hatása teljesen érvényesüljön, nélkülözhetetlen feltétele ugyanis, hogy a védett áru az illető vámterületen teljesen elfogyasztható legyen. A Monarchia belső piacának bővülése következtében az 1890-es évek közepétől átlagos termésű években a gabonafélékből már nem volt kiviteli feleslegünk.

9. táblázat

A búza- és lisztkivitel %-os megoszlása (1882—1913)

Év	Összes búzakivitel		Összes lisztkivitel	
	Ausztriába	vámkülföldre	Ausztriába	vámkülföldre
1882—1886	77,4	22,6	59,5	40,5
1887—1891	73,9	26,1	71,0	29,0
1892—1896	91,8	8,2	82,9	17,1
1897—1901	98,0	2,0	85,1	14,9
1902—1906	98,2	1,8	89,4	10,6
1907—1911	99,3	0,7	96,4	3,6
1912—1913	99,6	0,4	95,8	4,2

A Monarchia felvevőképességének megnövekedése megteremtette a lehetőségét, hogy a vámkülföld konkurrenciáját magas védővámokkal teljesen kizárják és ezzel a mezőgazdasági terményárak emelkedését segítsék elő. A magyar nagybirtokosok e lehetőséget azonnal felismerték, és szívós küzdelmet indítottak az agrárvámok emeléséért. Az 1902 végén kötött osztrák és magyar kormány közti megállapodás alapján a Fejér-

váry-kormány 1906. március 1-én rendeleti úton léptette életbe az új védővámokat, és ezt az intézkedést 1907-ben a koalíciós kormány a törvényhozással is elfogadtatta.

Az új vámszabályzat a fontosabb mezőgazdasági termények behozatali vámját a 10. táblázatban foglaltak szerint szabta meg.

10. táblázat

A fontosabb mezőgazdasági termények behozatali vámja 1907-ben

Megnevezés	Minimum	Maximum
	korona/q	
Búza	6,30	7,50
Rozs	5,80	7,00
Árpa	2,80	4,00
Zab	4,80	6,00
Kukorica	2,80	4,00

Hasonlóan magas vámokat vetettek ki az élőállatokra és a húsra is: az ökrökét darabonként 60, a 120 kg-nál nehezebb sertésekét 22, a füstölt húsét pedig mázsánként 45 koronában állapították meg. Ezen kívül a hús- és élőállat-behozatalt még külön állategészségügyi rendelkezések korlátozták, amelyek tartalmi szempontból Németország hasonló intézkedéseinek feleltek meg. E rendkívül magas, prohibitív agrárvámokkal a magyar nagybirtok elérte célját: terményei számára monopolhelyzetet biztosított a Monarchia piacán.

A BIRTOKVISZONYOK ÉS AZ ÜZEMSTRUKTÚRA

Magyarország mezőgazdasága a tőkés fejlődés „porosz típusú" útján haladt a dualizmus második negyedszázadában is. A nagybirtok szilárdan őrizte a feudalizmus korában megszerzett és az 1848-as forradalom által érintetlenül hagyott allodiális birtokait. A földbirtokosok ugyan a tőkés gazdálkodás útjára léptek és a termelés számos területén a fejlődés élén jártak, ugyanakkor gazdaságaik munkaszervezetében,

még inkább életmódjukban és szemléletükben makacsul ragaszkodtak a hagyományos formákhoz, az úri életmódhoz. A nagybirtokrendszer továbbélése nemcsak nagy társadalmi feszültségek hordozója volt, hanem az ország gazdasági fejlődésének is egyik legnagyobb kerékkötője. Nem tekinthető véletlennek, hogy a nagybirtok nyomasztó súlyától mentes alföldi városoknak az „amerikai utas" típusú tőkés agrárfejlődéshez hasonló birtokviszonyai közepette bontakoztak ki a belterjes kertkultúrák.

A dualizmus korában — bár a magyar statisztikai szervezet működése a századforduló évtizedeiben már európai színvonalon állt — nem végeztek olyan statisztikai adatgyűjtést, amelynek alapján a birtokviszonyokról megközelítően pontos képet nyerhetnénk. Az 1895. évi nagyszabású mezőgazdasági összeírás feldolgozása során csupán a mezőgazdasági termelés egységeit, a gazdaságokat vették figyelembe. A birtok és a gazdaság határa azonban többnyire csupán a parasztság esetében tekinthető azonosnak, a nagybirtok esetében viszont általában nem. A gazdaságok szerinti feldolgozás során sem határozták meg, hogy mi tekinthető önálló gazdaságnak. Ennek következtében a statisztikában önálló gazdaságként tüntettek fel olyan üzemeket, amelyek még a korabeli üzemtan tanításai szerint is legfeljebb csak üzemegységnek tekinthetők. A gazdaságok szerinti feldolgozásnál figyelmen kívül hagyták a tisztán erdő- és legelőbirtokokat, aminek következtében az ország 48 834 673 kat. hold kiterjedésű mezőgazdasági területének 24,5%-a, 11 977 390 kat. hold nem került be az üzemstatisztikai feldolgozásba.

Az összeírás minden önálló gazdaságot számba vett, tekintet nélkül arra, hogy tulajdonosai vagy bérlői őstermelők voltak-e vagy sem. E módszer a szélső kategóriáknál okozott nagy eltéréseket. Az egy kat. holdon aluli gazdaságok számadatai mögött ott húzódik a falusi iparosok és kereskedők néhány száz négyszögölet kitevő földje és kertje, ott a mezőgazdasági munkásoké, a vasutasoké, és a városi polgárság kisebb-nagyobb kiterjedésű, zömében idegen munkaerővel műveltetett szőlőbirtoka. Az 1000 kat. holdon felüli gazdaságok száma viszont elfedi a tízezer kat. holdon felüli latifundiumok nyomasztó súlyát. A valóságnak ugyanezt az elleplezését szolgálta az a tény, hogy a több község határában fekvő birtokokat, ha azok megművelése egy helyről tör-

11. táblázat

A mezőgazdasági terület művelési ágak szerinti megoszlása 1895-ben

Gazdaságok nagysága (kat. hold)	Gazdaságok száma	Szántó	Kert	Rét	Szőlő		Legelő	Erdő	Nádas	Termékenytelen terület	Összes terület
					beültetve	parlagon					
	kat. holdban										
	2 388 482	20 904 568	652 870	4 977 636	339 648	149 151	6 361 265	12 989 990	140 484	2 319 061	48 834 673
	E terület megoszlása az egyes gazdaságkategóriák között %-ban										
0—1	23,56	0,46	7,83	0,27	7,94	6,70	0,07	0,02	0,20	1,14	0,47
1—5	30,01	6,09	16,16	5,28	23,98	24,90	1,02	0,31	1,74	2,40	3,94
0—5 összesen	53,57	6,55	23,99	5,55	31,92	31,60	1,09	0,33	1,94	3,54	4,41
5—10	19,20	10,86	17,33	11,26	15,97	16,01	2,19	0,60	2,60	2,61	6,79
10—20	16,14	17,59	20,38	19,33	19,12	19,97	4,06	1,41	4,74	3,47	11,05
20—50	8,59	19,56	15,33	20,73	16,80	16,88	5,36	2,05	8,24	3,76	12,32
50—100	1,51	7,80	4,10	6,97	5,01	4,56	2,68	1,22	5,34	1,96	4,94
5—100 összesen	45,44	55,81	57,14	58,29	56,90	57,42	14,29	5,28	20,92	11,80	35,10
100—200	0,43	4,32	2,19	3,54	2,10	1,80	2,04	1,03	3,50	1,23	2,87
200—500	0,27	5,62	2,72	4,34	2,26	2,23	3,79	2,29	5,47	2,27	4,14
500—1000	0,13	5,72	2,42	4,06	1,51	1,60	4,84	3,47	5,88	2,90	4,58
100—1000 összesen	0,83	15,66	7,33	11,94	5,87	5,63	10,67	6,79	14,85	6,40	11,59
1000 felett	0,16	18,95	6,75	16,96	3,53	3,89	25,53	36,90	46,00	23,95	24,38
Üzemstatisztikailag feldolgozatlan		3,03	4,79	7,26	1,78	1,46	48,42	50,70	16,29	54,31	24,52
Együtt	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

tént, összevonták ugyan, de a legnagyobb kiterjedésű gazdaságoknál ez csak az uradalmi majorok köréig terjedt.

Táblázatunkból a torzító felvételi módszer ellenére is jól kitűnik mezőgazdasági üzemstruktúránk nagyfokú polarizáltsága. A szélső kategóriák nagy százalékos aránya és a középsők (100—1000 kat. holdig) elenyésző csekélysége jellemezte ezt az üzemstruktúrát, amely elsődlegesen a birtokviszonyok következménye volt. E szélsőséges szerkezet magyarországi jelenség, s a századforduló Európájában csupán a romániai üzemek megoszlása mutatott hasonló végleteket. A nagyüzemek súlyát némileg ellensúlyozza az a tény, hogy a mezőgazdasági termelés legfontosabb területeiből, a szántókból, rétekből és szőlőkből nagyobb arányban (62,4%, 63,8% és 88,8%) részesedtek a száz kat. holdon aluli gazdaságok. A szántóföldeknek ez a megoszlása a termelési szerkezet racionális irányú fejlődését fékezte a hazai viszonyok között. A parasztbirtokosok gazdálkodásában döntő szempont volt az önellátásra való törekvés. Mindenekelőtt a család ellátásához és az évente levágott egy vagy két sertés hizlalásához szükséges terményfélék termelését igyekeztek biztosítani, függetlenül attól, hogy az így kialakított vetésforgórendszer racionális volt-e, vagy sem. Ha a mértéktelen erőfeszítés, a jobb termés és a szerencsés értékesítési lehetőség némi tőkefelhalmozást tett lehetővé, azt a parasztság elsősorban a földvásárlásra tartogatta, és kivételnek tekinthető, ha az intenzívebb gazdálkodáshoz szükséges beruházásokra fordította.

További kérdés, hogy kik voltak a haszonélvezői és birtokosai annak a közel 12 millió kat. holdnak, az összes mezőgazdasági terület egynegyedének, amely a tisztán legelő- és erdőbirtok indokolással kimaradt az üzemstatisztikai feldolgozásból. Ide kell sorolnunk a községi erdők és legelők, valamint a közbirtokossági, illetve úrbéres erdők és legelők legnagyobb részét.

A községi birtokok közül természetesen más társadalmi rétegek voltak a haszonélvezői Sopron város 10 ezer kat. holdat, vagy Selmecbánya 7000 kat. holdat meghaladó erdeiből eredő jövedelmeknek és mások az alföldi parasztvárosok ugyancsak terjedelmes közös legelőinek. A közbirtokossági erdők és legelők egy részét azonban a volt úri birtok tartozékának kell tekinteni. Becsléseink szerint e közös erdőkből és legelőkből 5 millió kat. hold lehetett a paraszti gazdaságok kiegészítő része. Megközelítő

12. táblázat

A közös használatú erdők és legelők megoszlása 1895-ben (kat. holdban)

A közös birtoklás jellege	Erdő	Legelő	Összesen
Községi	1 893 389	1 175 053	3 068 442
Közbirtokossági és úrbéres	1 824 364	1 615 551	3 439 915
Egyéb	162 258	184 523	346 781
Összesen	3 880 011	2 975 127	6 855 138

becsléssel tehát az összes mezőgazdasági terület 52—54%-át tekinthetjük olyan birtoknak, amely egyéni tulajdon és közös birtoklás formájában a 100 kat. holdon aluli gazdaságokhoz tartozott.

A különböző gazdaságcsoportoknak az összterületből való részesedését országrészenként vizsgálva azt látjuk, hogy a törpegazdaságok esetében alig van némi eltérés. Az összes mezőgazdasági területből a legkisebb esett rájuk a Tiszántúlon — 3,95%—, a legnagyobb viszont a Dunántúlon, 5,36%. Az 5—100 kat. holdig terjedő paraszti gazdaságoknál már valamivel nagyobb eltérések figyelhetők meg; az északkeleti Felvidéken részesültek a legkisebb területben — 28,82% —, de a Tiszántúlon sem sokkal volt kedvezőbb a helyzetük a 30,88%-os részesedéssel. E paraszti gazdaságok súlya a Duna—Tisza közén volt a legnagyobb, ahol az összes terület 40,78%-át tartották kezükben. Viszont nagy eltéréseket mutatott az üzemstatisztikailag feldolgozatlan mezőgazdasági területek aránya. Ez esetben a Dunántúlra és a Duna—Tisza közére esik a legkisebb — 11,80, illetve 13,93% —, a másik oldalon viszont Erdély áll 37,94, és a Bánság 33,85%-os arányban. Ugyancsak nagyok az eltérések a 100—1000 kat. holdig terjedő közép- és az 1000 kat. holdon felüli nagygazdaságok esetében. Az 1000 kat. holdon felüli nagygazdaságok súlya a Dunántúlon a legnagyobb és Erdélyben a legkisebb, amint az 5. ábra is mutatja.

A magyarországi birtokstruktúra káros hatását mind szociális szempontból, mind a tőkés mezőgazdasági termelés szempontjából fokozta a korlátolt forgalmú birtokok rendkívül magas aránya. 1895-ben a

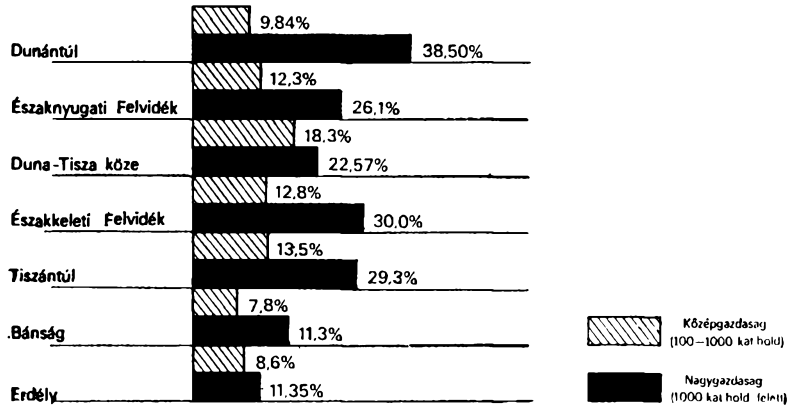

5. ábra

A közép- és nagygazdaságok részesedése az összes mezőgazdasági területből, országrészenként

korlátolt forgalmú birtokok területe 16 millió kat. holdat tett ki, azaz az osszes mezőgazdasági terület egyharmadát (33,5%).

Ha a korlátolt forgalmú birtokok típusai közül szociális szempontból más elbírálás alá kell is vonnunk a kincstári, az egyházi és a hitbizo-

13. táblázat

A korlátolt forgalmú birtokok megoszlása 1895-ben

Birtoktípus	Kat. hold	%
Kincstári	2 510 774	15,33
Községi	4 749 196	28,99
Vallás és tanulmány alapi	290 644	1,77
Egyéb alapítványi	36 876	0,23
Római katolikus egyházi	1 696 769	10,36
Egyéb felekezeti	656 058	4,00
Iskolai	16 106	0,10
Egyleti, társulati, vállalati	431 307	2,63
Hitbizományi	2 329 206	14,22
Közbirtokossági és úrbéri	3 664 515	22,37
Összesen	16 381 451	100,00

mányi birtokokat, mint a községi és közbirtokossági földeket, a tőkés mezőgazdasági fejlődés lehetőségeit vizsgálva mégsem hagyható figyelmen kívül, hogy az ország mezőgazdasági területének egyharmada kiesett a normális szabad birtokforgalomból. Az sem tekinthető jelentéktelen tényezőnek, hogy az intenzív gazdálkodáshoz szükséges tőkebefektetéseket e birtokokon típusonként különböző megkötöttségek korlátozták. A nagybirtok mindenütt útját állta a szaporodó mezőgazdasági népesség földszerzésének, a földárak felhajtója lett és tetemes tőkét vont el a parasztgazdaságokban a termelés fejlesztésétől.

Válaszra vár még az a kérdés, hogy az 1895. évi adatok alapján ismertetett szerkezetben milyen változás figyelhető meg a korszakunk végéig eltelt két évtized alatt. Mindenekelőtt a nagy társadalmi feszültségeket hordozó nagybirtok—parasztbirtok területének az alakulását kellene vázolnunk. Sajnos e téren feltevésekre vagyunk utalva és csak községről községre terjedő helytörténeti kutatás adhatna pontos választ a tényleges folyamatra. Egy 1913-ban készült kimutatás a száz kat. holdon felüli birtokok területét 26,58 millió kat. holdnak tünteti fel. Ebből arra lehetne következtetni, hogy 1895 óta a száz kat. holdon felüli gazdaságok területe számottevően gyarapodott. E kimutatás azonban a jogi személyek birtokait is tartalmazza, és köztük a volt úrbéresek közös legelőit és erdeit is. A birtokviszonyok alakulása szempontjából tehát következtetések levonására ezek az adatok bajosan használhatók, akárcsak a népszámlálások foglalkozási statisztikája. Az 1900-as és 1910-es népszámlálás ilyen jellegű adatait összevetve látható, hogy az eltérések nem a tényleges birtokváltozást fejezik ki, sokkal inkább azt sejtetik, hogy a felvételek szempontjai változtak meg.

A birtokváltozásokról némi tájékoztatót adnak a parcellázásokról készített kimutatások. A földművelésügyi minisztérium adatgyűjtése szerint 1893 és 1898 között 191 753 kat. holdat parcellázták átlag 9—10 kat. holdas parcellákra. A korszakunk végén készült összeállítás pedig arról tájékoztat, hogy 1905 és 1917 között 1 063 461 kat. hold került parcellázásra. A tendenciát valószínűleg ezek az adatok fejezik ki. A parasztság mértéktelen erőfeszítések árán valamit lecsipkedett az évszázados ellenfél birtokaiból, de ez a birtokmegoszlás alapvető arányait csekély mértékben módosította.

A MEZŐGAZDASÁG HITELELLÁTÁSA

A mezőgazdaság fejlődésének az 1848 utáni negyedszázadban alapvető gátja volt a tőkehiány. A nagy- és középbirtokosok kezét egyaránt megkötötte, hogy a legszükségesebb beruházásokhoz sem tudtak hitelt szerezni, a földükkel szabadon rendelkező volt jobbágyoknak pedig a helyi „bankárokon" a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből verbuválódott uzsorásokon kívül alig volt más hitelforrásuk. A tőkés termelésre történő áttérés időszakában az átmenet legfontosabb kelléke, a tőke hiányzott. Az 1890-es évekre a hitelszerzés már másodrangú kérdéssé vált. A nagy- és középbirtokosok számára többnyire csak a birtok értéke vagy a korábbi megterhelés szabta meg a felvehető kölcsön határát. Az ország fejlettebb vidékein a takarékpénztárak, az 1880-as évek végétől pedig az ugyancsak nagy számban alakult községi hitelszövetkezetek tették lehetővé a parasztság hitelszükségletének kielégítését. A jelzálogkölcsönök összegének növekedése önmagában is szemléltető bizonyítékul szolgál arra, hogy az 1890-es évektől az első világháborúig milyen óriási összegek áramlottak a mezőgazdaságba.

14. táblázat
A jelzálogkölcsönök növekedése (1900—1910)

Év	Korona	%
1890	938 659 000	100
1900	1 924 679 000	205
1910	3 377 933 000	360

A mezőgazdasági hitel e nagyarányú növekedésével kapcsolatban az agrárius beállítottságú kortársak a magyar föld eladósodásáról beszéltek, a jelzálog-megterhelést a pusztulás jelének tekintették. E vésztjósló írások nem állják a tárgyilagos kritikát, mert ha a kölcsönök nagyságát országrészek szerinti megoszlásban vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a mezőgazdaságilag legjobban fejlett területek voltak jelzáloggal legjobban megterhelve. 1912-ben az egy hektár mezőgazdasági területre eső jelzálogteher nagysága a Duna—Tisza közén 161 korona, a statisz-

tikák által Tisza—Maros szögének nevezett Bánságban 123, a Dunántúlon 110, a Tiszántúlon 98, Erdélyben viszont csak 31 korona volt. Némi igazság mégis volt az említett panaszokban. A birtok aránytalanul magas megterhelése sok esetben a birtokos csődjéhez vezetett, különösen akkor, ha a felvett kölcsönt nem a termelés fejlesztésére fordították, hanem földvásárlásra, vagy örököstársak, esetleg egyéb adósságok kifizetésére. Az a tény, hogy a legfejlettebb területek jelzálogterhei voltak a legmagasabbak, egyrészt azt igazolja, hogy a jelzálog gyors növekedésében nem a hanyatlás, hanem az intenzív gazdálkodás kialakulásának a jelét kell látnunk, másrészt azt bizonyítja, hogy a kölcsönök tekintélyes része a termelés fejlesztését szolgálta.

Az előző évtizedekben oly sok jogos panaszra okot adó uzsora a századforduló után lekerült a sajtó állandó témáinak napirendjéről. Beigazolódott, hogy a normális hitelszerzés lehetősége a legszigorúbb törvényeknél is jobb fegyver az uzsora ellen. 1898-ban felállították a hitelszövetkezeti központot. Az Országos Központi Hitelszövetkezetnek (OKH) az volt a feladata, hogy a már működő hitelszövetkezeteket — 712 volt összesen — támogassa, ha azok kötelékébe lépnek és önállóságukat feladják, illetve vállalják a tagszövetkezeti függőséget. Ugyancsak az OKH feladatköre lett az új hitelszövetkezetek szervezése, amit ettől kezdve már a közigazgatási apparátus is minden lehetséges eszközzel támogatott. Az OKH működésének megindulásához szükséges tőke előteremtéséről részben maga a kormány gondoskodott 1 millió korona üzletrész jegyzésével, részben a hazai nagybankok járultak hozzá jelentős összegekkel. A nagytőke üzleti érdekeit ugyanis egyáltalán nem sértette, hogy a parasztság hiteligényeinek kielégítésére életre hívott OKH és kiépítendő tagszövetkezeti hálózata a vidéken még meglevő uzsorások tevékenységét háttérbe szorítja.

Az OKH megalakulása után az ország minden részében megindult a szövetkezetek szervezése. A peremvidékeken, ahol a propagandának egyáltalán nem sikerült az alacsony életnívón és kulturális színvonalon megrekedt lakosságban az érdeklődést felkelteni, a földművelésügyi minisztérium hegyvidéki kirendeltségei vezették ezeket az akciókat is. 1912-ben összesen 3133 hitelszövetkezet működött az országban és ezekből 2425 tartozott az OKH kötelékébe. Ez utóbbiak tevékenysége 7761 községre terjedt ki. A kamat nagyságát az OKH központja szabályozta

az Osztrák—Magyar Bank kamatlábának alakulása alapján, amihez még általában 1—1,5%-os kezelési költség járult, s az így fizetendő kamat 5—7% között váltakozott. A szövetkezetek pár évi működése után arra is szép számmal akadt példa, hogy a helyi szervezeteknek az OKH központjához kellett fordulni a kamatláb mérséklése miatt, mert a közeli takarékpénztárak olcsóbban adtak kölcsönöket, mint a hitelszövetkezetek. 1912-ben a bankok és takarékpénztárak által folyósított összes jelzálogkölcsönnek 9,4%-a (278 millió korona), a hitelszövetkezetek hasonló kölcsöneinek pedig 24,7%-a (21 millió korona) után szedtek 7,5%-nál magasabb kamatot a bevallások alapján készített hivatalos kimutatás szerint. Az 1890-es évektől az ország nyugati és középső részein az uzsoratőke fokozatosan háttérbe szorult, és az 1900-as évek után jobbadán csak a peremvidékeken szipolyozhatta a falvak népét.

A BÉRLETI RENDSZER

A jelzálogkölcsönök mellett a bérleti rendszert tekintjük a mezőgazdaságba történő tőkebeáramlás másik fontos formájának. Az első világháborúig terjedő időszakból csupán az 1895. évi üzemstatisztika ad némi áttekintést a bérletek elterjedéséről. E statisztika szerint tisztán haszonbéres kezelésben volt az 1—5 holdig terjedő gazdaságok 2 165 168 kat. hold területéből 50 253 kat. hold (2,33%), az 5—100 holdig terjedő gazdaságok 17 136 946 kat. hold területéből 336 657 kat. hold (1,97%), a 100—1000 holdig terjedő gazdaságok 5 663 789 kat. hold területéből 1 097 174 kat. hold (19,37%), az 1000 holdon felüli gazdaságok 11 901 380 kat. hold területéből 1 955 629 kat. hold (16,43%).

Ezek az adatok egyértelműen arra utalnak, hogy a bérleti forma a közép- és nagybirtokosok gazdaságainak tőkés fejlődésében kapott nagyobb jelentőséget. E gazdaságok szántóterületének 21,1, illetve 23,6%-át tisztán haszonbéres gazdaságok művelték. A statisztikai adatok azonban nem fejezik ki a bérleti rendszer térhódításának valóságos méreteit, mert a statisztika külön „vegyes gazdaságok" kategóriába sorolta az olyan üzemeket, amelyek földterületeinek egy része tulajdon, más része pedig bérlet címén tartozott a gazdaságokhoz. A vegyes jellegű gazdaságok területi részesedése pedig mindegyik gazdaság-

csoportban nagyobb arányú volt, mint az előbb említett tisztán haszonbéres gazdaságoké (7,8; 15,8; 25,4 és 16,9%). Az üzemstatisztikai feldolgozás szerint a vegyes jellegű gazdaságok területéből 40% jutott a bérletekre. Ezek az adatok mutatnak rá arra is, hogy a bérletek szerepe a paraszti gazdaságokban is nagyobb volt annál, mint aminőt csupán a tisztán haszonbéres gazdaságok kimutatása feltüntetett.

Az általános leírásokat is figyelembe véve, valószínűnek tekinthető, hogy a korábbi évtizedekhez viszonyítva az 1890-es évekre a bérletek területe csökkent, a meglevők viszont tőkés vállalkozásokká fejlődtek. A gabonakonjunktúrát és a földbirtokosok tőkeszegénységét kihasználó árendásokat fokozatosan a tőkés bérlők váltották fel. Közülük ki kell emelni a cukorgyárak bérgazdaságait, amelyek a Kisalföldön a nyugati országok tőkés nagyüzemeihez hasonló szintet képviseltek, és a belterjes nagyüzemi termelés pionírjai voltak. A paraszti bérletek a Duna—Tisza közén, az alföldi városok határaiban voltak a legjelentősebbek. A terjedelmes határokat birtokló városok többnyire kishaszonbérlők kezelésébe adták e területeket. Ezek a kisbérlők a munkaigényes zöldség- és gyümölcs-kultúra felkarolásával ugyancsak a belterjes művelés egy sajátos formáját képviselték.

A bérleti kezelés előnyeiről és hátrányairól a mezőgazdasági szaklapokban a századforduló után is sok vita folyt. E viták szerint a bérlők tekintélyes része ebben az időben is a gyors meggazdagodás lehetőségét kereste e vállalkozásban és elsődleges célja a bérelt terület kizsarolása volt. Gyakran a földbirtokosok kényszerítették e módszerre a bérlőket a néhány évre szóló szerződésekkel, mivel a rövid lejáratú bérletek eleve lehetetlenné tettek mindenféle nagyobb beruházást. A nagybirtokosok elzárkóztak a földek kishaszonbérletbe adása elől, pedig az ilyen bérleteknek rendkívül nagy szociális jelentősége lett volna. A merev elzárkózást sok helyen kihasználták az élelmes vállalkozók. Tekintélyes területeket vettek bérbe és aztán jóval magasabb bérleti díjak ellenében kisbérlők között parcellázták szét, kihasználva a törpebirtokosok és földmunkások szorult helyzetét.

A MEZŐGAZDASÁGI TECHNIKA

A szántók területének még korszakunkban sem szűnő gyarapodása nemcsak megkövetelte, hanem feltételezte is a különféle mezőgazdasági munkaeszközök és gépek tökéletesítését, a feudalizmus korából öröklött eszközök újakkal történő helyettesítését, amelyek segítségével a mezőgazdasági munka termelékenysége megnövekedett.

A talajművelő eszközök sorában az ekének maradt változatlanul a legfontosabb szerepe. A faekét korszakunkra már teljesen kiszorította a vaseke. Az 1895. évi mezőgazdasági összeírás idején már figyelemre sem méltatták a faekét, hanem csupán fa- és vasgerendelyes ekéket különböztettek meg; az előbbiek közé tartozott a számba vett ekék 80%-a. Korszakunkban lényeges technikai újítást vezettek be a vasekénél. Sack Rudolf az eke gerendelyét a taligával összekötő vonólánc hosszabbra vagy rövidebbre kapcsolásával szabályozta a szántás mélységét. Erre az 1860-as években keletkezett találmányra nálunk csak az 1880-as években figyeltek fel. Ekkor Sack-rendszerű ekék váltották fel a korábbi típusokat és lényegében ez biztosította, hogy a pár holdas kis- vagy középparaszt két tehénnel vontatott ekéjével is mélyebben szánthasson, mint két vagy három évtizeddel korábban 3—4 ökörrel. A forradalmi változást a gépi vonóerő alkalmazása jelentette a talajművelésben. Az első próbálkozások a gőzvontatású ekével történtek, de kezdettől világos volt, hogy a gőzeke szélesebb körű alkalmazása elé nagy súlya, magas beszerzési költsége, valamint a talaj- és birtokviszonyok korlátokat szabnak. E hátrányt az sem ellensúlyozta, hogy a szántás mélységét 30 cm-nél nagyobbra is könnyen megnövelhette. Előnyét csak a latifundiumokon lehetett kihasználni. 1895-ben 159 gőzekét írtak össze az országban. Számuk a következő két évtizedben sem gyarapodott számottevően. A jövőt az 1890-es években megjelenő benzinmotor, a traktor jelentette. Előnyét a gőzgéppel szemben nemcsak kisebb súlya és üzemanyagigénye, nagyobb sebessége és alacsonyabb vételára biztosította, hanem az is, hogy egyaránt használhatták szántásra, arató- és vetőgépek vontatására, cséplőgépek hajtására. Nálunk az 1900-as években jelentek meg az első traktorok. Számuk gyorsan növekedett, az első világháború előtt már pár ezerre becsülhető. Megjelenésükkel a középbirtok előtt is megnyílt a lehetősége annak, hogy

a gépi mélyszántás és általában a gépi munka előnyeit kihasználhassák. A korabeli szakemberek számítása szerint egy 750 holdas gazdaságban egy traktorral az összes szántást, aratást és vetést el lehetett végezni; ez az igaerő 70%-át helyettesítette. 1915-ben 8835 cséplőgépet hajtott benzinmotor.

A gabonaféléket az 1895. évi összeírás idején a közép- és nagybirtokokon már nagyrészt géppel vetették, a paraszti gazdaságokban azonban még a kézi vetés maradt általános. A számba vett 44 168 vetőgépnek 44%-a jutott a paraszti gazdaságokra, 28-28%-a a közép- és a nagybirtokra. A vetőgépek teljesítőképessége alig volt nagyobb mint a kézi vetésé, viszont használatuk körülbelül 20%-os vetőmag-megtakarítással járt. A külkereskedelmi statisztika alapján arra lehet következtetni, hogy számuk az 1910-es évekre megkétszereződött. A sarlóval történő aratást az 1890-es évekre már jórészt felváltotta a jóval gyorsabb kaszálás, viszont az aratógépek száma 1895-ben még a nagy- és középbirtokon is igen csekély volt: 3000 aratógépet írtak össze. Nagyobb arányú elterjedésüket nemcsak az olcsó munkabérek akadályozták, hanem a gépek tökéletlensége is. Puha talajon nehezen vontatták őket, dőlt gabonát pedig nem tudtak velük aratni. Ennek ellenére az 1890-es évek végétől számuk ugrásszerűen növekedett.

A legjelentősebb változás a gabonatermelés munkafolyamatainak utolsó fázisában, a cséplési munkában történt. Az ország nyugati felében szokásos kézi cséplést, és a keleti részekben divatozó nyomtatást az 1890-es évekre a cséplőgépek már teljesen háttérbe szorították. A munkafolyamat idejét harmadára vagy negyedére rövidítették, és a leggondosabb kézi cséplésnél és nyomtatásnál is jobb munkát végeztek. 1895-ben a mezőgazdasági üzemstatisztika 8920 gőzcséplőgépet és 46 552 cséplőszekrényt mutatott ki az országban. Az üzemstatisztika nem tüntette fel azokat a gőzcséplőgépeket, amelyek nem tartoztak mezőgazdasági üzemhez, tehát földdel nem rendelkező vállalkozók vagy cséplőgép-szövetkezetek tulajdonában voltak. A gőzcséplőgépeknek 70,7%-a a közép- és nagybirtokosok tulajdonában volt, de ezek jelentős része bércséplést is végzett a paraszti gazdaságokban. Az összeírásból kimaradt gépek szintén a kisbirtokosok terményeit csépelték. A járgánnyal hajtott cséplőgépek 94%-a volt a 100 kat. holdon aluli gazdaságok birtokában. Ezeket többnyire a jobb módú parasztbirtokosok használták olcsóbb áruk miatt.

A következő két évtizedben a gőz-, illetve motoros cséplőgépek száma az 1895. évinek a háromszorosára emelkedett, a járgányos cséplőszekrényeké viszont már csökkent. Az 1915. évi cséplési statisztika szerint ugyanis a gépállományból ténylegesen működött 18 892 gőz-, 7459 motoros és 33 936 járgányos cséplőgép. A statisztika szerint az összes gabonafélék 72,4%-át gőz, 13,2%-át motoros, 3,6%-át pedig járgányos cséplőgépekkel csépelték ki. A járgányok használatát a gőz- és motoros cséplők teljesen háttérbe szorították, viszont továbbra is jelentős hányad, az összes gabonaféléknek 10,8%-a esett a kézi cséplésre. Az ország középső, továbbá nyugati és déli részein azonban, tehát a legfontosabb mezőgazdasági területeken a kézi cséplés már jelentéktelen mennyiségre korlátozódott, csupán a hegyes peremvidékek falvaiban nem tudták még a gépek háttérbe szorítani.

A cséplőgépek elterjedése lehetőséget teremtett a mezőgazdasági munkák ésszerűbb végzésére. Az őszi hónapokig tartó nyomtatás lekötötte az igaerőt, aminek a vetés elhúzódása és az őszi mélyszántás elmaradása lett a következménye. A gépi cséplléssel tehát csökkent az extenzív gabonatermelés természetes velejárója: a nyári és őszi munkatorlódás. Ugyanakkor a cséplőgépek elterjedése még súlyosabbá tette a külterjes gazdálkodás rákfenéjét, tovább kurtítván a mezőgazdasági munkásság amúgy is rövid ideig tartó foglalkoztatási lehetőségét.

A gépek térhódítása növelte a nagyüzemi termelés fölényét a paraszti gazdaságokkal szemben. Az egyes munkafolyamatokat forradalmasító gépek beszerzésére többnyire csak a nagyüzemnek volt lehetősége. Viszont a nagyüzemeken belül a bérleti gazdaságok tűntek ki jobb gépi felszereléssel, ami ismét igazolja, hogy a bérleti rendszer terjedésében a mezőgazdaságba történő tőkeáramlás egyik formáját kell látnunk. Tájegységek szerint vizsgálva a gépesítés fokát, azt látjuk, hogy a Dunántúlon a gazdaságok felszerelése jóval magasabb szinten állt, mint az ország többi részében. Az 1895. évi üzemstatisztika szerint a gazdaságok területének 18,4%-a esett a Dunántúlra, viszont a gőzekék 37, a gőzcséplők 27,4, a lokomobilok 26,8, a vetőgépek 29%-a. Ez a fölény nemcsak a nagybirtokra, hanem a paraszti gazdaságok felszerelésére is jellemző. Sőt, itt még kedvezőbbek az arányok a Dunántúl javára. A 100 holdon aluli gazdaságok területének 15,9%-a esett a Dunántúlra, viszont e tájon

volt a kisüzemek vetőgépeinek 29,6%-a, a járgányok 47,9, a cséplőszekrények 49,7, a takarmány-előkészítésben fontos szerephez jutó szecskavágók 31,6, a répavágók 47,9%-a.

A TALAJERŐ PÓTLÁSA

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének fél évszázada alatt egyrészt a szántók területének óriási méretű növekedésével, másrészt a mélyebb talajművelés térhódításával párhuzamosan megnőtt az elvont talajerő pótlásának szüksége. A szakirodalom legalább másfél évszázad óta folytonosan hangoztatta a trágyázás jelentőségét, korszakunkban pedig a szaklapoknak talán a legtöbbet ismételt témája volt. A gyakorlat azonban csak vontatottan követte a tudomány ajánlását. A szántók területéhez viszonyított alacsony állatállomány miatt a közép- és nagybirtokon változatlanul a 6—12 évenkénti trágyázás divatozott, amit a jobban kezelt gazdaságokban az időközönkénti ún. féltrágyázás egészített ki. A 4 és 6 éves ciklusokban trágyázó uradalmak már szinte mintagazdaságnak számítottak. A parasztbirtokokat viszont inkább a rossz trágyakezelés miatt marasztalta el a kritika. A fában szegény Alföldön, ahol a állattartás aránya különben is a legalacsonyabb volt, súlyosbította a helyzetet, hogy a trágya legnagyobb részét az évszázados hagyományokhoz híven tüzelésre használták. Erre a fahiány még nyújtott némi mentséget, de arra már nem, hogy az őszi és tavaszi sárban trágyával töltötték meg az utak kátyúit, és ezzel magasították áradások, belvizek idején az árkok és csatornák töltéseit is. Az ország nyugati és északi részein a paraszti gazdaságok a gyengébb földeket általában 4, a jobb talajokat pedig 5—6 évenként trágyázták.

Az istállótrágyának ugyan még elsődleges szerep jutott a talaj termőerejének pótlásában, de a századforduló után a műtrágya használata is gyorsan növekedett. Az 1890-es években hazai gyárak létesültek szuperfoszfát előállítására. Ezek lettek a műtrágyázás legtevékenyebb propagátorai. A legtöbb vidéken az első néhány mázsa műtrágyát ingyen kellett kiosztani, hogy a néppel megismertessék az agrokémiának ezt a termelést forradalmasító produktumát. Az 1890-es években még az uradalmakat is ezzel a módszerrel kellett a műtrágyázás számára megnyerni.

A hazai gyárak szuperfoszfát termelése 1911-re 1,8 millió mázsát ért el. Ezzel egyidejűleg a szuperfoszfát és Thomas-salak behozatala az 1895. évi 74 ezer mázsáról 1910-re 509 ezer mázsára emelkedett.

A hazai termelést és a behozatalt figyelembe véve, az 1910-es évek elején az évi műtrágyafogyasztás a 2 millió mázsát is meghaladta. A fejlődés rendkívül nagynak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy az 1890-es

15. táblázat

Műtrágyafogyasztás néhány európai országban (1907—1908)
(kg/1 kat. hold szántó)

Ország	Foszfor-	Nitrogén-	Kálium-
	tartalmú		
Belgium	98	40	15,0
Anglia	83	13	8,0
Németország	54	15	37,0
Franciaország	38	6	1,0
Olaszország	55	3	0,5
Ausztria	17	—	2,5
Magyarország	7	—	0,1

évek elején 200 ezer mázsa körül lehetett az évi használat mennyisége; viszont elégtelen, ha a fejlettebb európai országokkal összehasonlítva vizsgáljuk a hazai eredményeket.

A legtöbb műtrágyát a nyugat-dunántúli megyékben, továbbá Pozsony, Nyitra vidékén használták. Itt a foszfortartalmú műtrágyák fogyasztásában már alig maradtak el Németország mögött, viszont kelet felé haladva folyamatosan csökkent a használat mértéke, Erdély egyes megyéiben átlagban már csak 1 kg jutott egy kat. hold szántóra.

A MŰVELÉSI ÁGAK ÁTALAKULÁSA ÉS A NÖVÉNYTERMELÉS

Az ország mezőgazdasági területének a művelési ágak szerinti megoszlása korszakunkban is számottevően módosult. A változás az 1895. évi mezőgazdasági statisztika és az 1910-es évek elején végzett kataszteri kiigazítások alapján követhető nyomon.

16. táblázat

A művelési ágak területének változása (1895—1913)

Művelési ágak	1895		1913		Növekedés (+), csökkenés (—)	
	kat. hold	az összterület %-a	kat. hold	az összterület %-a	kat. hold	%
Szántó	20 904 568	42,8	22 301 109	45,5	+1 396 541	+ 6,7
Kert	652 870	1,3	658 235	1,3	+ 5 365	+ 0,8
Rét	4 977 636	10,2	4 537 004	9,2	— 440 632	— 8,8
Szőlő	339 648	1,0	566 638	1,1	+ 77 839	+17,4
Szőlő parlagon	149 151					
Legelő	6 361 265	13,0	5 774 395	11,8	— 586 870	— 9,2
Erdő	12 989 990	26,6	12 610 840	25,8	— 379 150	— 2,9
Nádas	140 484	0,3	94 397	0,2	— 46 087	—32,8
Terméketlen	2 319 061	4,8	2 508 248	5,1	+ 189 187	+ 7,5
Összesen	48 834 673	100,0	49 050 866	100,0	+ 216 193	+ 0,4

A szántók területe még ezekben az évtizedekben is jelentős mértékben növekedett, ugyanakkor a réteké és legelőké tovább csökkent. A művelési ágaknak ez a változása arra enged következtetni, hogy a fejlődés az értékesítési lehetőségek által megkövetelt iránnyal ellentétes tendenciát mutatott, hiszen az állattenyésztés fejlesztésének egyáltalán nem kedvezett. A rétek és legelők csökkenésével együtt szűkülő takarmánybázist azonban pótolhatta a szántóföldi takarmánytermelés fokozása. A fejlődés tényleges irányáról tehát csak a vetésszerkezet alakulásának ismeretében vonhatunk le megbízhatóbb következtetéseket.

A szántók területe az 1891—1895. évi 20 millió 868 ezer kat. holdas átlagról 1911—1915-re 22 millió 536 ezer kat. holdra emelkedett. E 7,8%-os gyarapodásnál is nagyobb arányú — 14,6%-os — volt a bevetett terület növekedése, aminek az ugarolás további háttérbe szorulása adja a magyarázatát. Az ugar területe az említett időközben közel 1 millió kat. holddal csökkent és az 1911—1915-ös évek átlagában már csupán az összes szántók 8,8%-án, 2 millió kat. holdon igyekeztek az

elvont talajerőt pihentetéssel pótolni. A bevetett terület növekedésének nagyobb aránya arra utal, hogy az extenzív irányú fejlődésnél erősebbek voltak a termelés korszerűsítésére irányuló törekvések. Hasonló jelenségek figyelhetők meg a vetésszerkezet alakulásánál is.

17. táblázat

A szántóföldi vetésszerkezet alakulása (1891—1915)
(%-ban)

Év	Búza	Kalászosok összesen	Tengeri	Gumós és gyöknövények	Takarmányfélék
1891—1895	31,0	61,9	20,4	6,7	6,4
1911—1915	28,9	56,9	21,5	8,3	9,5

A kalászosok közül a búza, az árpa és a zab vetésterületének nagysága ugyan még növekedett, de részesedésük aránya már visszaesett. Az együttes vetésterület 5%-os csökkenését a kapások és a szálas takarmányok termelésének térhódítása vonta maga után. E változások egyben azt jelentették, hogy jobb, ésszerűbb vetésforgórendszerek alkalmazása hódított tért; a talaj termőerejének egyoldalú igénybevétele, az 1870-es és 1880-as évek mezőgazdaságának e sokat kárhoztatott fogyatékossága tovább csökkent. A gumós és gyöknövények, valamint a szálas takarmányok vetésterületének a növekedése pedig ellensúlyozta a rétek és legelők területének visszaesését.

TÁJI SAJÁTOSSÁGOK A FÖLDMŰVELÉSI RENDSZEREKBEN

Az átfogó képen belül nagy árnyalati eltérések és helyenként sötét foltok figyelhetők meg, ha vizsgálódásainkat az ország egyes tájegységeire irányítjuk. Az eltérések a földművelési és határhasználati rendszerektől kezdődően szinte minden területen megmutatkoznak. E táji differenciálódás szemléltetésére — amennyire a korabeli felvétel megengedi — két tényezőt ragadunk ki: az ugar nagyságának és a szántóföldi takarmányfélék vetésterületének változását.

18. táblázat
Az ugar és a takarmányfélék vetésterületének alakulása (1895—1915)

Országrész	Az ugar területe a szántók %-ában		A takarmányfélék vetésterülete a bevetett szántók %-ában	
	1895	1911—1915	1895	1911—1915
Dunántúl	10,0	4,0	13,0	13,8
Északnyugati Felvidék és Kisalföld	14,4	7,8	10,6	12,3
Duna—Tisza köze	8,3	3,9	6,5	7,0
Északkeleti Felvidék	18,2	15,0	8,8	10,5
Tiszántúl	15,0	13,2	8,4	9,2
Bánság	3,7	3,7	4,9	5,7
Erdély	23,6	20,6	6.9	8,2
Összesen	12,51	8,9	8,5	9,5

Az ugarolásról közölt adatok szerint a talaj pihentetésének e hagyományos formájával az Alföldön szakítottak legkorábban, s némi lemaradással követte az ország középső és déli részét a Dunántúl, illetve a Duna bal partja. Ennyiben e négy tájegység fejlődésénél még nincs lényeges különbség. Egészen más helyzetre utalnak a takarmánytermelésre vonatkozó adatok. Az ősziek, tavasziak és az ugar váltogatásából álló háromnyomásos rendszer felszámolását a szántóföldi takarmányok termelése tette szükségessé. Vetésük és betakarításuk eltérő ideje miatt ezeket nem lehetett beilleszteni az őszi és tavaszi gabonafélék termelésére épülő nyomásos rendszerbe. Az ugarolás elhagyása tehát általában a takarmánytermelés megnövekedésével járt együtt. Ezt a fejlődési vonalat azonban nálunk az alföldi gazdálkodás nem követte. Annak ellenére, hogy az ugar területe itt volt a legkisebb, a takarmánytermelés jelentéktelen maradt.

A háromnyomásos, vagy népies nevén „fordulós" határhasználati rendszerből tehát, amely a gabonakonjunktúra időszakában még országszerte divatozott, két irányba vezetett az átalakulás. Az ország nyugati és északnyugati részein a „fordulós" rendszer helyébe a váltógazdaság lépett. A vetésforgók főként szántóföldi takarmányokkal bővültek, ami a talaj termőerejének jobb kihasználását és egyben — a pillangósokkal —

nitrogénkészletének pótlását is elősegítette. A szántóföldi termelés jelentős mértékben igazodott az állattenyésztés igényeihez. Az alföldi gazdálkodás fejlődése más irányt vett. Itt az 1880-as években a háromnyomásos rendszert a kukorica—búza vetésforgók váltották fel, amit az alföldi termelők főként a szélsőséges éghajlattal, a gyakori aszállyal indokoltak. A takarmányfélék aszályos években gyenge termést hoztak, viszont a kukorica viszonylag jól bírta a meleg, esőtlen nyári időt. A jobb talajművelés, a mélyebb szántás ugyan jó védekezés lett volna az alföldi takarmánytermelőknek a szárazság ellen, de az ezzel járó többletmunkától és kiadástól már elzárkóztak, s megmaradtak az e nélkül is biztosabb hozamú búza—kukorica-rendszer mellett. E gazdálkodási mód elsősorban a Bánságot és a Bácskát jellemezte, ahol a vetésterület 70—80%-át e két termény foglalta el. A tiszántúli megyékben némileg csökkent a kukorica szerepe, viszont annál nagyobb volt a búzáé. Nem egy helyen a szántóknak több mint felébe búza került, a búza—búza „forgórendszer" Szolnok, Csongrád, Békés stb. megyék egyoldalú termelésének az egész korszakon át gyógyíthatatlan betegsége maradt.

A Felvidék és Kárpátalja lakóinak alkalmazkodniuk kellett a mostoha éghajlathoz. E tájak magasabban fekvő részeinek csekély kiterjedésű termőterületein a búza már ritkaságszámba ment, sőt rozsot is csak az alacsonyabb részeken termeltek. A fő termény itt továbbra is az igénytelen zab maradt, s mellette még a tavaszi árpa és a burgonya tette változatosabbá a tavasz korábbi vagy későbbi beköszöntésétől függően alakított forgórendszert. A Felvidék keleti részében a falvak jelentős része még ekkor is ragaszkodott a háromnyomásos rendszerhez, míg nyugati felén már az 1890-es években a szabad gazdálkodásra tértek át.

Erdély és tájegységei a sajátos vonások egész sorával bővítették az ország mezőgazdaságának amúgy is sokrétű problémáit. Egyes vidékeken a fél évszázados tőkés fejlődés tájat és embert formáló hatásától szinte érintetlenül éltek a feudalizmus századai során kialakult kezdetleges termelési eljárások. Az elszigeltebb területeken még az 1890-es években is a kétnyomásos rendszer divatozott. A fő termény Brassó, Csík és Háromszék megye kivételével mindenütt a törökbúzának nevezett kukorica volt. E nagyarányú kukoricatermelést jórészt az indokolta, hogy az erdélyi lakosság táplálkozásában a 18. század óta a kukorica első helyen állt. A búza vetésterülete csupán 10 megyében érte

el a 20% fölötti részesedést. Az erdélyi gazdálkodás ugyan nagyrészt megrekedt a hagyományos nyomásos rendszer színvonalán, viszont néhány tájegység, elsősorban Brassó és Szeben megyék gazdálkodása a századforduló után gyorsan előrelendült és az ország nyugati részeihez hasonló színvonalra emelkedett.

A határhasználat miként jét 1894-ig többnyire a szokásjog szabályozta. Általában a birtokosok szám szerinti többségének szavazata alapján döntötték el, hogy megmaradjanak-e az egyéni kezdeményezést béklyóba kötő nyomáskényszer mellett, vagy a szabad gazdálkodásra térjenek át. Az 1894. évi mezőrendőri törvény többek között a nyomáskényszert is szabályozta, és a korábbi gyakorlattól eltérően a birtok szerinti többség akaratától tette függővé a határhasználat rendjének eldöntését. A kérdés nem volt egyszerű és gyakran felkavarta a falvak belső nyugalmát, békéjét. Az intenzívebb kultúrákat felkaroló vidékeken a kis- és törpebirtokos réteg volt a nyomáskényszer felszámolásának a szószólója. Ezek számára ésszerűtlen volt már, hogy amúgy is csekély földjük tekintélyes része maradjon ugaron évről évre. Az elmaradottabb, egyoldalú gazdálkodást űző országrészeken viszont a parasztságnak ez a rétege az ugarlegeltetés előnyei miatt ragaszkodott a nyomáskényszerhez; télire is szűkösen elegendő, csekély takarmánykészlete miatt ugyanis csak így látta biztosítottnak az állattartást.

A magyarországi birtokviszonyok és üzemstruktúra ismeretében önként adódik itt a kérdés, hogy az elmondottak egyaránt jellemezték-e valamennyi üzemtípus termelését? Az eddigi kutatások arról győznek meg bennünket, hogy a tőkés mezőgazdaság fejlődésének eltérő vonásai és problémái elsősorban tájegységek szerint alakultak. A nagyon is lényeges táji sajátosságokat részben a különböző természeti feltételek, talaj, éghajlat stb. magyarázzák, esetenként pedig a földrajzi helyzet, a piac közelsége vagy hiánya és a közlekedési lehetőségek játszottak kisebb vagy nagyobb szerepet formálódásukban. Az eltérő történelmi előzmények is hozzájárultak bizonyos termelési sajátosságok kialakulásához, amelyek hagyománnyá váltak és a tőkés fejlődéssel szemben rendkívül ellenállónak bizonyultak. A színvonalbeli különbségeket nem csökkentette, hanem inkább növelte a 19. század második felében fokozatosan térhódító tőkés fejlődés. E sajátosságok mindegyik birtoktípust jellemezték. A tiszántúli nagyüzemek gazdálkodásának ugyanúgy az egyoldalú gabona-

19. táblázat

A nyomásos és a szabad gazdálkodás megoszlása országrészenként, 1908-ban

Országrész	Községek száma	Nyomásos gazdálkodás a községek %-ában	Szabad gazdálkodás a községek %-ában
Dunántúl	2 699	8,08	91,92
Északnyugati Felvidék és Kisalföld	2 235	7,38	92,62
Duna—Tisza köze	537	13,59	86,41
Északkeleti Felvidék	2 223	43,27	56,73
Tiszántúl	1 456	49,37	50,63
Bánság	1 050	19,62	80,38
Erdély	2 362	41,45	58,55
Magyarország összesen	12 562	26,43	73,57

termelés volt a betegsége, mint a parasztságénak, viszont az ország nyugati részein ebben az időben a szarvasmarha-tenyésztés fejlesztése és az ehhez szükséges takarmányfélék biztosítása állt mind a nagyüzemek, mind a parasztság törekvéseinek a középpontjában. Az egyes üzemtípusok gazdálkodásában természetesen megfigyelhetők a tájegységeken belül némi eltérések. Az 1913—1915 közötti aratási statisztikák alapján megállapítható, hogy országos átlagban az ugarolás a 100 kat. holdon aluli gazdaságokban valamivel nagyobb arányú volt, mint a 100 kat. holdon felülieknél, bár a Dunántúl egyes intenzívebben gazdálkodó megyéiben és az Alföldön e téren is a paraszti gazdaságok javára billent a mérleg nyelve. A gabonatermelés méreteiben alig van eltérés a két csoport között, viszont a takarmánytermelés már jóval nagyobb arányú volt a 100 kat. holdon felüli gazdaságokban. Ennek érthető oka volt, hiszen a közép- és nagyüzemekben megtermelt takarmányfélékből tekintélyes mennyiséget a részes kaszások és gyűjtők számára kellett átengedni, ami tehát a kis- és középbirtokos állattartásnak a bázisául is szolgált. E kényszer szülte helyzet viszont azt is jelentette, hogy a nagyüzemek vetésforgója változatosabb lett. A munkaigényes kapások termelésében — kivéve a cukor- és takarmányrépát — már a paraszti gazdaságok vállalták a nagyobb szerepet. A konyhakerti növények lassan szántóföldekre is kiterjedő termelésében főként a kis- és törpebirtokos parasztságé volt a kezdeményezés.

A TERMÉSÁTLAGOK ÉS A FEJLŐDÉS MÉRLEGE

A jobbágyfelszabadítást követő négy évtized alatt a vetésterület gyarapodásának ütemét lényegesen felülmúlta a terméseredmények növekedése. E négy évtized alatt a gabonafélék termésátlagai megkétszereződtek. Az 1890-es évektől a termésátlagok növekedési üteme, elsősorban a gabonaféléknél lelassult. A búzatermelés az 1891—1895. évi 7,36 q kat. holdankénti átlagot korszakunkban később soha nem érte el, 1911—1915-ben is csak 7,13 q volt. A rozs átlaghozama ugyanezen időszakban 6,2 q-ról 6,62 q-ra, az árpáé 6,8 q-ról 7,8 q-ra, a zabé pedig 5,9 q-ról 6,8 q-ra emelkedett. A tengeri termésátlaga 8,8 q-ról 9,9 q-ra növekedett, viszont a burgonyánál már nagyobb arányú volt az átlaghozamok emelkedése: 36,1 q-ról 48 q-ra; a takarmányrépánál 130,4 q-ról 170,2 q-ra, a cukorrépánál pedig 102,3 q-ról 141,9 q-ra növekedett. Ezeknek az adatoknak nem tulajdonítunk abszolút értéket, mivel gyűjtésük bevallás alapján történt. A termelők az adóemeléstől való félelem miatt a tényleges hozamoknál mindig kevesebbet vallottak be. Aligha tévedünk tehát, ha a gabonaféléknél a kat. holdankénti tényleges hozamot egy mázsával magasabbra becsüljük a statisztikában feltüntetetteknél. (Minthogy azonban az eltitkolás az egész korszakon át jellemző volt, a fejlődés bemutatására a korabeli statisztika adatait elfogadhatjuk.)

A búzatermelés fokozásának ebben az időben a jobb trágyázásnál és talajművelésnél is lényegesebb problémája lett a fajtakérdés. Jelentőségére a magyaróvári gazdasági akadémia tanára, Cserháti Sándor és a mellette felnőtt fiatal nemzedék hívta fel a termelők figyelmét. Megfelelő állami támogatás hiányában a századforduló után egy-két nagybirtokon indultak meg a nemesítési kísérletek. Baross László és Székács Elemér munkásságának gyümölcsei (bánkúti és diószegi búza) azonban az első világháborúig már nem értek be.

A szántóföldi termelés alakulásának végső mérlegelésénél az egyes termények helyett azokat a megközelítő pontossággal meghatározható fehérje- és keményítőértékeket kell alapul venni, amelyek az emberi táplálkozás és az állati takarmányozás alapjai. E téren a vetésszerkezet kisebb módosulása is nagyobb eltolódásokat eredményezhet.

Az 1930-as évek végén készített számítások — amelyeken 20. táblázatunk alapul — némileg módosítják a fejlődés értékeléséről eddig elmon-

20. táblázat

A szántóföldi termelés tápértékének növekedése (1871—1914)

Év	Bruttó termés	Szárazanyag	Emészthető fehérje	Keményítőérték	Bruttó termés	Szárazanyag	Emészthető fehérje	Keményítőérték
	q/kat. hold				kg/fő			
1871—1880	11,2	7,65	0,34	3,49	1577	1084	55,0	504
1881—1890	17,1	11,47	0,53	5,29	2447	1560	83,3	757
1891—1900	22,1	14,12	0,64	6,39	2917	1856	93,9	858
1901—1910	24,9	15,70	0,71	6,98	3159	1939	94,1	864
1911—1914	28,8	17,24	0,79	7,81	3596	2085	104,5	959

dottakat. Mezőgazdaságunk felhasználható tápértéktermelésének megkétszereződésében nagyobb szerep jut a dualizmus korában elért javuló vetésszerkezetnek, belterjesebb gazdálkodásnak.

Azok a táji eltérések, amelyekre eddig már több vonatkozásban is rámutattunk, a termésátlagokban is megfigyelhetők. Bár az egész korszakon át gyakran példaként emlegették az Alföld és különösen a Bácska és Bánát búzáját, a hozamok mégis a Dunántúlon voltak a legmagasabbak, utána a Duna—Tisza köze és a Bánság következett. A rozs, árpa, cukor- és takarmányrépa hozamai a gazdag termőtalajú Bánságban voltak a legmagasabbak, de nem sokkal maradtak el mögötte a dunántúli átlagok sem. A zab- és kukoricatermés a Duna—Tisza közén, a burgonyatermés viszont a Duna-balparti Kisalföldön volt a legmagasabb. Az árpa és a zab kivételével a dunántúli hozamok a második helyen álltak. Szinte valamennyi terményből az északkeleti Felvidék és a Tiszántúl, valamint Erdély mutatták fel a leggyengébb eredményeket. A gyengébb termőtalajú Dunántúl átlaghozamainak vezető helyét az átlaghozamok tekintetében a jobb talajművelés, a változatosabb vetésforgók, a rendszeres trágyázás, egyszóval az intenzívebb gazdálkodás fölénye magyarázza.

A termésátlagok emelkedésének csökkenő üteme valamennyi fontosabb terményünket jellemezte. Önkéntelenül adódik tehát a kérdés, hogy a lelassulásban csupán az fejeződik-e ki, hogy a tőkés fejlődés évtizedeiben, midőn mezőgazdaságunk a feudalizmusból örökölt alacsony szintről elindult, könnyebb volt az átlagokat megkétszerezni, mint egy magasabb

szintről továbblépni. A mérlegelésnél figyelembe kell venni, hogy az előző időszakban egy sor kedvező tényező szerencsés találkozása lendítette előre mezőgazdaságunkat, s hatóerejük jóval erősebbnek bizonyult a termelést gátló tényezőknél. Amint a bevezetésben láttuk, az 1848-as polgári átalakulás, a föld és a munka szabaddá tétele mellett a negyedszázadon át tartó gabonakonjunktúra és a vasúthálózat egyidejű kiépülése ösztönözte a termelés fokozását. A századforduló idején viszont már a kedvezőtlen hatások fékező és bénító ereje volt nagyobb. Az 1880-as évek elejétől tartó agrárválság valósággal megbénította a termelők vállalkozási kedvét. Sokan a versenytől nem érintett termelési ágak felkarolásától is azért óvakodtak, mert féltek, hogy a verseny rövidesen majd ezekre is átterjed.

A válság első időszakában a mezőgazdasági termelés még felfelé ívelt. 1894-ig úgy látszott, hogy a termelők megbirkóznak az áresés okozta nehézségekkel. Ekkor azonban újabb bajok és sorozatos csapások sújtották őket. A búza ára egy forinttal esett az addigi legalacsonyabb évi átlag alá, s egészen 1897 szeptemberéig csökkenő irányzatot mutatott. 1895 tavaszán a korábban csak szórványosan előforduló sertésvész országos méretű járványként ütött ki. Nemcsak az állományt tizedelte meg, hanem a korábbi években lendületesen fejlődő exportot is jelentéktelenre csökkentette. 1895 és 1899 között csaknem 2 millió sertés pusztult el. A szarvasmarha-tenyésztés fejlesztésétől a ragadós tüdőlob tartotta vissza a termelőket. A filoxéra pusztítása is az 1890-es évek közepén tetőzött.

A sorozatos csapások megnövelték a válság okozta bajokat és az 1890-es évek második felére lelassulás váltotta fel a korábbi fejlődést. 1896 őszén arról írt Tisza István, hogy a többtermelésre buzdító egy évtizeddel korábbi tanácsot már nem lehet követni. Ilyen viszonyok között a múlthoz hasonló rohamos haladás nem képzelhető el. Hogy a fejlődésnek le kellett lassulni, az természetes, de a mezőgazdasági termelésnek az 1890-es évek közepére elért színvonala még távolról sem állt azon a fokon, amelyről az agrotechnika korabeli vívmányainak és eredményeinek alkalmazásával továbblépni nem lehetett. Nemcsak egy-két hazai, főként tőkés vállalkozó kezében levő uradalom és kisebb tájegység termelési eredményei engednek erre következtetni, hanem az európai összehasonlítás is.

21. táblázat

A fontosabb szántóföldi termények átlaghozamai néhány európai országban (1909–1913)

Ország	Búza	Rozs	Kukorica	Burgonya	Cukorrépa
	átlagtermés, q/hektár				
Dánia	33,1	16,8	—	148,3	306,0
Belgium	25,3	22,1	—	186,4	274,9
Németország	24,1	19,3	—	151,7	299,7
Anglia	21,2	—	—	156,4	—
Ausztria	13,7	13,6	15,0	83,4	204,7
Magyarország	13,2	11,8	17,5	80,2	254,2
Franciaország	13,1	10,6	12,1	87,1	239,1
Lengyelország	12,6	11,3	—	—	—
Románia	12,9	9,2	13,1	—	205,5
Olaszország	10,5	11,0	15,8	57,6	335,5
Szerbia	10,5	8,2	13,0	40,9	208,3
Oroszország	6,6	7,6	11,3	70,0	161,1
Bulgária	6,2	7,8	12,9	37,6	128,6

A 21. táblázat láttán első pillanatra inkább a megtett út jelentőségét kellene hangsúlyozni. Mivel a hozamokat lényegesen módosító természeti feltételek és a történelmi előzmények a felsorolt országokban rendkívül eltérőek, a mérleget elsősorban a hazai fejlődés vonulatában kell megvonni.

A cukorrépa-termelés hozamainak változatlan növekedése, vagy műtrágyahasználatunk európai összehasonlítása egyaránt azt mutatja, hogy az előrehaladásra más terményféléknél is bőven volt lehetőség. Cukorrépa-termelés azonban vagy a tőkeerős gyárak által megszerzett és bevált birtokokon folyt, vagy a gyárak a földbirtokosokkal kötöttek szerződéseket a termelésre, amiben a talajművelést, a vetésforgórendszert és a trágyázás mértékét egyaránt előírták, azaz a termelőket nagyobb befektetésre kényszerítették. A többi növényféleségnél azonban ilyen ösztönző kényszer nem érvényesült. Az 1890-es évek felére elért szintről való továbblépés tehát olyan új, pótlólagos befektetéseket igényelt volna, amelytől más és más okok folytán a termelők valamennyi rétege óvakodott. A kisbirtokos összekuporgatott csekély tőkéjével egy-egy parcella

megvásárlási lehetőségére várakozott, de többnyire a termelés korszerűsítéséhez szükséges ismeretei is hiányoztak. A közép- és nagybirtokosok zöme anyagilag megtépázottan vészelte át a mintegy két évtizedig tartó válságot. Ahhoz azonban, hogy a termelés fokozásában előrelépjenek, gazdaságaikat új befektetésekkel korszerű, tőkés vállalkozó módjára szervezett és vezetett üzemekké kellett volna átalakítaniuk. Ebben azonban különböző tényezők, például: korábbi eladósodás vagy a fényűző úri életmód kiadásai, vagy a maradi földbirtokosi szemlélet és gazdálkodási hagyomány megakadályozta őket.

Amikorra a mezőgazdaság az 1890-es évek közepének sorozatos csapásait némileg kiheverte és mód nyílt volna nagyobb befektetésekre, az 1906-os védővámok miatt a terméshozamok fokozása már sokat veszített aktualitásából. A magyar nagy- és középbirtokosok állásfoglalására jellemző, hogy 1910-ben, midőn az ország búzatermését 50 millió mázsára becsülték és jelentős exportálható búzafelesleggel számoltak, a védővámok áremelő hatásának biztosítása végett még a búzatermelés kartellesítése is felvetődött. A védővámok tehát nem a belterjes gazdálkodás fokozásának, hanem sokkal inkább a külterjes gabonatermelési hagyomány megrögződésének lettek az ösztönzői.

A SZŐLŐTERMELÉS MEGÚJULÁSA

Mezőgazdasági kultúránk évszázados múltra visszatekintő ága, a szőlőtermelés, a korszak elején élte a filoxéra okozta válság mélypontját, és alig másfél évtized leforgása alatt a korábbinál minden tekintetben magasabb szintű szőlőkultúra lépett a helyébe. Az ország szőlőterülete az 1880-as évek közepén volt a legnagyobb kiterjedésű: 622 ezer kat. hold. A filoxéra ekkor kezdte meg igazában pusztító munkáját és egy évtized leforgása alatt a hagyományos borvidék szőlőinek mintegy 50%-át tönkretette. 1895-ben már csak 340 ezer kat. hold szőlőt írtak össze, ami 45%-os csökkenést jelentett, nem számítva a szőlőkultúra emlékét már csak nevükben viselő 150 ezer kat. holdnyi parlagon levő szőlőt. A betegség legjobban Gyöngyös és Tokaj vidékén, valamint a bánsági borvidéken pusztított, az előbbi tájon a szőlőnek 84,2, az utóbbin pedig 72,5%-át tette tönkre. Ehhez képest a Dunántúl borvidékeinek 39,5%-os szőlőpusztulása csekély méretű.

A betegség elleni védekezés során az első időkben a fertőzött gócok környékén levő szőlőket kiirtották, s ezzel valamelyest késleltették a rovarok terjedését. Sikeresebb lett volna az elárasztás, a fertőzött területet 5—6 hétig víz alatt tartani, ezt viszont szőlőink zömének fekvése tette lehetetlenné. A legeredményesebbnek bizonyuló szénkénegezést, sajátos módon, a legkisebb mértékben alkalmazták.

A filoxéra pusztítása azokban az években tetőzött, amikor a gabonaáresés a mélypontján volt, s ez még súlyosabbá tette a vész okozta társadalmi megrázkódtatást. A hagyományos borvidékeken nemcsak a kizárólagos szőlőtermelésből élő törpebirtokosok veszítették el máról holnapra egyetlen megélhetési lehetőségüket, hanem azok a szőlőmunkások is, akiknek kora tavasztól késő őszig az úri kézben levő szőlők művelése volt állandó és megszokott kereseti forrása.

A földművelési kormányzat — bizonyára azon paraszti mozgalmak emlékének hatása alatt is, melyeknek az 1848-as forradalom, illetve a kiegyezés éveiben a szőlődézsma fenntartása volt a kiváltója — igyekezett a vész okozta anyagi és társadalmi problémák élét tompítani. Mivel a franciaországi védekezési tapasztalatok bebizonyították, hogy az amerikai szőlőket a filoxéra nem veszélyezteti, már 1881-ben megkezdték az amerikai szőlőtelepek felállítását. E direkt termő fajták azonban csak az európai szőlővel oltva adtak az itteni ízlésnek megfelelő termést, ezért Kecskemét határában a filoxérával szemben immunis homoktalajon biztosították az európai szőlőfajták fenntartását, illetve oltványok előállítását. Ezzel párhuzamosan a kárvallottakon kezdetben adóelengedéssel igyekeztek segíteni, majd adómentességgel új telepítésre ösztönözték a volt szőlőbirtokosokat. Mivel az adópolitika sem igen lendítette előre a telepítést, 1896-ban az anyagi támogatás eszközéhez kellett nyúlni. A törvényhozás ekkor kedvezményeket biztosított a szőlőtelepítést kölcsönökkel támogató pénzintézeteknek. A kölcsönöket 15 évre adták, és a törlesztést csak az új telepítések termőre fordulása után kellett megkezdeni.

A kölcsönakció következménye, hogy a filoxéra utáni szőlőbirtokok megoszlása jelentősen eltért a korábbitól. Míg a filoxéra előtt a kis- és törpebirtokosok kezében volt a szőlők legnagyobb része, utána ezek részesedési aránya csökkent. A paraszti birtokosok tekintélyes része ugyanis idegenkedett a pénzintézeti kölcsönöktől, s így az akció kedvez-

ményeit nagyrészt földbirtokosok, továbbá a különféle polgári és értelmiségi rétegekből verbuválódó új és régi szőlőtulajdonosok vették igénybe. Ez utóbbi rétegek — főként a minőségi borokat adó vidékeken — nem egy esetben felvásárolták a telepítésre anyagi eszközök hiányában képtelen törpebirtokosok volt szőlőit. Az új telepítések legnagyobb ösztönzője a borárak emelkedése volt. Míg 1880—1884 között az új borok hektoliterének öt évi átlagára 7,14 forint volt, addig 1890—1894 között 15,21 forint. Bortermelésünk 1892 óta a hazai fogyasztást sem fedezte, s tíz esztendőn át külkereskedelmi mérlegünknek jelentős behozatali többletet kellett elkönyvelnie.

A telepítések, illetve a régi szőlők rekonstrukciói az 1890-es évek közepétől egyenletes ütemben haladtak az egész korszakon át, és 1913-ra az ország 563 497 kat. hold szőlőterülete már megközelítette a filoxéra előtti nagyságot. E telepítések során növekedett fel jelentőségében is a történelmi borvidék mellé a homoki szőlőkultúra. A Duna—Tisza közének eddig értéktelen futóhomokja iránt ekkor nőtt meg az érdeklődés. A régi borvidékek törpebirtokos szőlősgazdái otthagyták elpusztult szőlőiket és Kecskemét környékének homokbuckás pusztáin vásároltak kisebb-nagyobb területet. A Duna—Tisza közének mezővárosaiból is évről évre zsellérek számos csapata rajzott ki a homokos pusztákra, hogy szőlő- és gyümölcstermeléssel próbáljanak szerencsét. A homok meghódításának hősei voltak ezek a törpebirtokosok, akik a maguk leleményességén kívül olyan mestertől tanulhattak, mint Mathiász János.

A filoxéra okozta megrázkódtatásból szőlőkultúránk magasabb fokra lépve került ki. Nemesebb fajták termelése terjedt el, ami viszont megkövetelte a termelési technika javítását is. A rekonstrukció során vált általánossá a forgatásos telepítés, a rendszeresebb trágyázás, az őszi takarás, jobb metszés, többszöri kapálás stb. és javult a borkezelés is. Az ugyancsak ebben az időben fellépett szőlőbetegség, a peronoszpóra elleni védekezés viszont a permetezés elterjedését eredményezte.

ZÖLDSÉGTERMELÉS ÉS KERTKULTÚRA

A gyümölcs- és zöldségtermelés a bővülő belső piactól ösztönözve az 1890-es években kezdett kiemelkedni a kerti méretekből. Budapest és a nagyobb városok körül kialakuló gyümölcs- és zöldségtermelő övezetek

a városi fogyasztók gyarapodásával arányosan bővültek. Gyakran a kertkultúrára alkalmas talajú távolabbi vidékek is bekapcsolódtak a városok ellátásába. Budapest zöldségfogyasztásának jelentős részét például a kisalföldi falvak fedezték. Mind a gyümölcs-, mind a zöldségtermelés is a Duna—Tisza közén tett szert a legnagyobb jelentőségre. Idővel egy-egy mezőváros termelésének arculatát is a különféle zöldség- vagy gyümölcsfélék határozták meg. A gyümölcstermelés szervesen kapcsolódott a homoki szőlőkultúra elterjedéséhez. Kecskemét híres kajszibarackjának legnagyobb része a szőlőkben termett. Szakszempontból ugyan sok kifogást emeltek a szőlőkben díszlő barackfák miatt, mégsem ítélhetjük el a szőlő- és gyümölcstermelés e kombinációját, mivel a csak pár száz négyszögöl szőlőt telepíteni tudó törpebirtokos megélhetése szempontjából nagy jelentősége volt.

A zöldségtermelés számára ebben az időben a kertkultúrák hagyományos tájain és újonnan felzárkózó területein a házi kertek már szűknek bizonyultak és a szántóföldeken kellett helyet biztosítani azoknak. A hiányos — csak a fontosabb zöldségfélékre kiterjedő — adatfelvételek szerint konyhakerti növényeket 1895-ben 32 ezer, az 1910-es évek elején pedig 140 ezer kat. hold szántón termeltek.

A munkaigényes kertkultúrák művelői legnagyobb részben a kis- és törpebirtokos parasztság soraiból kerültek ki. Olyan rétegek teremtettek e kultúrák révén megélhetést maguknak, amelyek a hagyományos gabonatermelő vidékeken csak a nagyobb idénymunkák idején találtak alkalmi kereseti lehetőséget. Míg ez utóbbi vidékeket korszakunkban a törpebirtokos és nincstelen rétegek nélkülözése, kivándorlása és a robbanásig feszülő társadalmi ellentétek jellemezték, addig a kertkultúrák tájai egy demokratikus paraszt-polgári mentalitás melegágyai és otthonai voltak. Makó hagymájának, Kalocsa és Szeged paprikájának, Csány dinnyéjének e rétegek munkája és szaktudása szerzett nevet az ország határain túl. Termelési technikájukat ugyanis az apákról fiúkra szálló és halmozódó tapasztalataik révén a szaktudományok hatása nélkül is olyan tökélyre emelték, aminőt semmilyen más termelési ágban nem tapasztalhatunk.

RÉT- ÉS LEGELŐGAZDÁLKODÁS

Az állattenyésztés természetes alapjául szolgáló rét- és legelőgazdálkodás nálunk úgyszólván csak a szakirodalom lapjain létezett. A rétek és legelők hozama az évszázados hagyományok szerint változatlanul a természet erőinek függvénye maradt. Ezekről csak a többnyire gyenge termést takarították be a gazdálkodók, lettek légyen azok kis- vagy nagybirtokosok, de a termőerő pótlásáról úgyszólván sehol sem gondoskodtak. Bár a rétek és legelők területe lassuló ütemben továbbra is csökkent, még korszakunk végén is volt olyan nagy kiterjedésű, hogy korszerű művelés esetén lényegesen nagyobb állattenyésztésnek lehetett volna bázisa. A nyugati országokban valamirevaló legelőnek azt tartották, ahol fél hektár terület 500—600 kg számosállatot tavasztól őszig, minden kiegészítő takarmány nélkül el tud tartani. Magyarországon a legelők kiegészítő takarmánybázisul szolgáltak, ahol a legeltetési évad első heteiben az állomány megélt. A statisztikákban legelőnek feltüntetett területek zöme nem is legelő volt, hanem csak kifutója az állatállománynak, amit a népnyelv az ország számos területén találóan nevezett „járásnak".

A falvak közlegelőinek feltörését az 1894. évi mezőrendőri törvény megtiltotta ugyan, de e törvényt olyan időben hozták, amikorra a java legelők már évek óta kalászokat ringattak. Ugyanakkor kötelezték a közlegelők tulajdonosait legeltetési szabályrendeletek hozatalára. Ezzel lehetett korlátozni a kihajtott állatok számát és csökkenteni a túlterhelést, de ettől még nem javult a legelők állapota. A legelők állapotának javítása terén a rét- és legelőgazdálkodás kiváló hazai művelőinek minden erőfeszítése hatástalannak bizonyult. A legelőjavításoktól való merev elzárkózás egyik okát abban kereshetjük, hogy a századfordulóra már nagyrészt csak olyan területek maradtak meg legelőnek, amelyeknek javítása rendkívül nagy befektetést igényelt volna; ettől pedig mind a közlegelők parasztbirtokosai, mind a nagybirtokosok tartózkodtak. Az áldatlan helyzet kárvallottja az ország állattenyésztése, közvetve pedig a szántóföldi növénytermelés maradt, hiszen változatlanul érvényes volt Thaer megállapítása, hogy „a rét és legelő a szántóföld anyja".[7]

[7] Idézi: Major Pál, Moson megye monographiája. I. Magyaróvár, 1878. 165.

ÁLLATTENYÉSZTÉS

Az 1890—1914 közötti időszak mezőgazdaságában legjelentősebb az a fejlődés volt, amely az állattenyésztés terén végbement. Ha pusztán a számszerű adatokat vennénk tekintetbe, akkor lassú fejlődésről vagy lelassulásról kellene beszélnünk, ha a lakossághoz viszonyított állatsűrűséget elemeznénk, akkor pedig egyenesen visszaesésről írhatnánk.

22. táblázat

Az állatállomány alakulása (1884—1911)

Megnevezés	1884	1895	Növekedés (+), csökkenés (—) (%)	1911	Növekedés (+), csökkenés (—), (%)
	db			db	
Szarvasmarha	4 879 038	5 829 018	+19,47	6 184 420	+6,10
Ló	1 748 859	1 972 448	+12,78	2 001 431	+1,44
Juh	10 594 831	7 526 686	−28,96	7 697 720	+2,27
Sertés	4 803 639	6 446 573	+34,20	6 416 246	−0,50
Számosállat	8 648 108	9 843 450	+13,77	10 238 672	+4,01

Ha viszont az állattenyésztés szerkezetének, tehát az egyes fajoknak az arányát vizsgáljuk, akkor határozott belterjes átalakulás képe rajzolódik ki.

Az 1884. évi állatszámlálás pontatlansága, a másik két összeírás eltérő szempontjai (és végrehajtása) bizonyára némileg módosították a végeredményeket, a fejlődés fő vonásai azonban teljesen azonos elvek szerint végrehajtott összeírás esetén is aligha változtak volna meg. A fejlődés mérlegelésénél figyelembe kell venni azt is, hogy a szarvasmarha-kivitel az 1880-as évek 96 ezer darabos átlagáról a korszak végére 340 ezer fölé emelkedett. A közölt adatok alapján arra lehet következtetni, hogy az állattenyésztés fellendülése az 1880-as évek második felében kezdődött. A birtokosok a válságtól nem sújtott termelési ág felkarolásával igyekeztek gazdaságaik megbillent jövedelmi mérlegét helyreállítani. A megtett út két szakaszra osztható: az 1884 és 1895 közötti évtized a számszerű fejlődés és az állattenyésztés szerkezeti átalakulásának időszaka. A külterjesebb viszonyok között rentábilis juhtenyésztés visszaesett, a súly-

pont teljes mértékben a szarvasmarha-tenyésztésre tolódott át. 1895 után jelentőségében hasonló arányú minőségi változás következett be a szarvasmarha-tenyésztésben. Ezt a szerkezeti változást jól mutatja a számosállatra redukált fajtáknak az összes állományon belüli százalékos aránya.

23. táblázat

A számosállatok %-os megoszlása (1884—1911)

Számosállat	1884	1895	1911
Szarvasmarha	56,5	59,2	60,5
Ló	20,1	20,1	19,5
Juh	12,2	7,6	7,5
Sertés	11,2	13,1	12,5

Ha a juhtenyésztés és a külterjes gabonatermelés kapcsolatáról mondottakat és e tenyésztési ág gyors csökkenését figyelembe vesszük, nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a szerkezeti átalakulás az állattenyésztés belterjes irányú fejlődésére mutat. Az első lépést, a juhállomány csökkentését követte a második: a szarvasmarha-tenyésztésen belüli fajtaváltás. A rideg vagy félrideg állattartás időszakának fajtája a magyar szürke marha volt. 1870-ben az ország szarvasmarha-állományának 82%-át sorolták ide. A mostoha viszonyok, amelyek között e fajta évszázadokon át élt, olyan tulajdonságokat fejlesztettek ki benne, amelyek feltétlen előnyére szolgáltak a külterjes viszonyok között. Viszont lassan fejlődött, nehezen hízott és rosszul tejelt, egyszóval rossz volt a takarmányértékesítő képessége. Sorsát tehát a belterjes fejlődés megpecsételte.

Az 1880-as években a nagybirtokosok nyugati fajták nagyobb mennyiségű behozatalával kísérleteztek. Az import hatása a paraszti, ún. köztenyésztésben is megmutatkozott; még jobban tarkította az amúgy is fajtajelleg nélküli állományt. A földművelési kormányzat felismerte, hogy határozott intézkedésekre van szükség az egységes fajtajelleg kialakítása érdekében. A tapasztalatok alapján a színes hegyi marhák szimentáli tájfajtáját találták legalkalmasabbnak arra, hogy a hazai színes marha tenyésztési területeire — az egységes fajtajelleg kialakítása vé-

gett — importálják. Jó akklimatizálódása mellett főként viszonylag erős csontozata miatt esett erre a választás. A kialakítandó hazai fajtával szemben ugyanis háromféle igényt támasztottak: a mezőgazdaság igavonót, a piac húst és tejet igényelt. E hármas hasznosításnak valóban jól megfelelt a szimentáli és a hazai fajták keresztezése révén kialakult magyar tarka marha.

24. táblázat

A szarvasmarha-állomány %-os megoszlása fajtánként (1884—1911)

Szarvasmarhafajta	1884	1895	1911
Pirostarka	19,26	33,29	70,07
Magyar	78,29	64,44	27,81
Bivaly	2,45	2,27	2,12

A fajtaátalakulás és ezzel a szarvasmarha-állomány produkcióképességének megnövekedése teszi érthetővé, hogy az állomány 1884 és 1911 közötti 26,7%-os számbeli gyarapodása mellett a kivitel — ez idő alatt — csaknem négyszeresére emelkedett, pedig a hazai fogyasztás is lényegesen gyarapodott.

A fejlődés e második szakasza az 1890-es évek közepén bontakozott ki. A fajtaváltás mozgató erői közül a vágómarha keresettségénél is nagyobb szerepet kell tulajdonítani a tejértékesítés bővülő lehetőségeinek, a tejgazdaságok kialakulásának. A városi tejellátást az 1880-as évekig nagyrészt a környező falvak biztosították. A földbirtokosok az 1880-as években kezdtek nagyobb számban bekapcsolódni a tejértékesítésbe, és mivel e forgalom lebonyolítása iránt a magántőke egyáltalán nem mutatott érdeklődést, tejszövetkezetek szervezésével igyekeztek a kereskedelem e fogyatékosságán segíteni. Ezzel csaknem egyidejűleg terjedt el a fölöző-gép, amely a tej gépi és nagyüzemi feldolgozásának alapját vetette meg.

A falusi tejszövetkezetek szervezését a földművelési kormányzat kezdeményezte, jórészt szociálpolitikai meggondolásból. A minisztérium tejgazdasági felügyelője 1895-ben Baranyában szervezte meg az első tejszövetkezetet. Sikerei láttán a mozgalom gyorsan terjedt és 1900-ban

A SZARVASMARHA-ÁLLOMÁNY FAJTA SZERINTI MEGOSZLÁSA 1895-BEN ÉS 1911-BEN (MEGYÉNKÉNT)

SZARVASMARHÁK ARÁNYA A TERMŐTERÜLETHEZ 1895-BEN

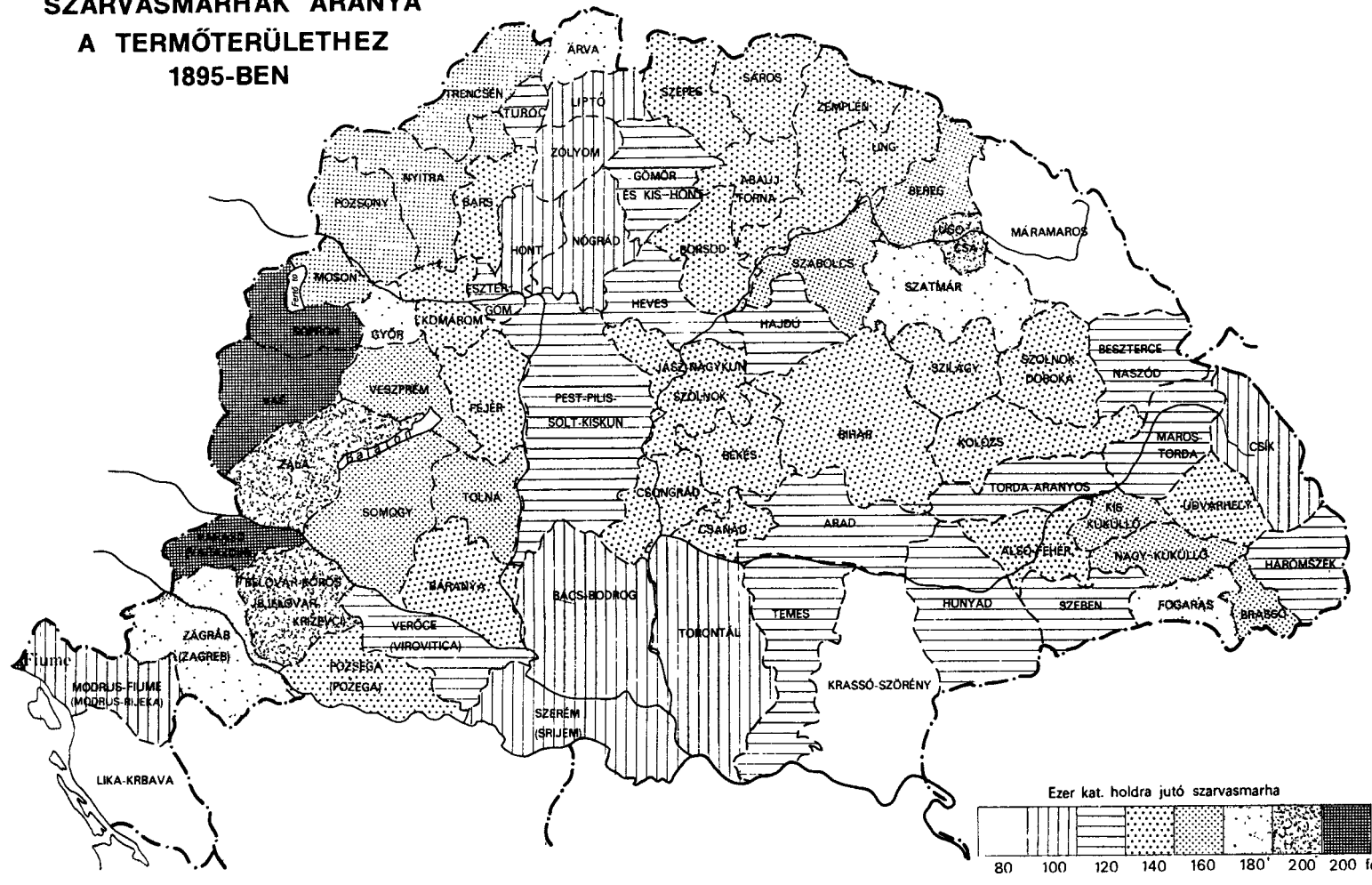

már 246, 1910-ben pedig 540 tejszövetkezet működött az országban, ahol 105 millió liter tejet dolgoztak fel, illetve értékesítését bonyolították le. A szövetkezetek sikerei után a helyi tőke is felfigyelt a tejértékesítésben rejlő üzleti lehetőségekre. Ahol az értékesítés szövetkezeti formája felbomlott, ott rendszerint a magántőke vette át a szövetkezet üzlethelyiségét és felszerelését, s a tejeladás a „csarnokon" keresztül folyt tovább.

A hármas hasznosítás olyan jelentőségűre emelte a szarvasmarhatenyésztést, amelyhez hasonló egyik haszonállatról sem mondható el. A tejtermelés rendszeres bevételhez juttatta azokat a birtokosokat, akik korábban csak az év bizonyos szakaszában (cséplés, hízóeladás után) jutottak pénzhez. Méltán nevezték a szarvasmarha-tenyésztést a mezőgazdaság nehéziparának, azaz olyan termelési ágnak, amelynek belterjes űzése szükségszerűen maga után vonja az egész mezőgazdaság hasonló fejlődését. A szántó, rét és legelő területéhez viszonyított szarvasmarhasűrűség a Dunántúlon és a Kisalföld Duna-balparti részein volt a legnagyobb.

A gabonatermelésben a gépi munka előnyeit jobban kihasználó nagybirtok fölényét állapítottuk meg, nem mondható el ugyanez a szarvasmarha-tenyésztésről. Az 1895. évi mezőgazdasági üzemstatisztika szerint a 100 kat. holdon aluli parasztgazdaságok az összes üzemek területének 52,34%-át birtokolták, viszont a szarvasmarha-állomány 77%-a volt a parasztság és csak 23%-a a közép- és nagybirtok kezén. A megoszlás arányai 1911-re még jobban a 100 kat. holdon aluli gazdaságok felé tolódtak el, amennyiben a szarvasmarha-állomány 79%-a jutott rájuk. Önmagában is sokat mond, hogy a kulcsszerepet betöltő szarvasmarhatenyésztés terén a tömegtermelés ilyen mértékben tolódott el a paraszti gazdaságok javára. A juhok kivételével hasonló arányokat figyelhetünk meg az állattenyésztés többi ágában is.

A lótenyésztés korszakunkban — bár az állam katonai okokból ennek fejlesztésére fordította a legnagyobb összegeket — mennyiségileg alig, legfeljebb minőségileg javult. A vasúti hálózat és a helyi utak kiépülése miatt a korábban fuvarozásból élő kisemberek vállalkozási lehetőségei összeszűkültek, s ennek következményei a lóállomány visszaesésében is megmutatkoztak. A tenyésztés irányát változatlanul a hadsereg igényei szabták meg, egyrészt a katonai szervezetű méntelepekkel, másrészt a

25. táblázat

A ló-, sertés- és juhállomány %-os megoszlása (1895—1911)

Megnevezés	Év	100 kat. hold	
		alatt	felett
Ló	1895	86,4	13,6
	1911	86,1	13,9
Sertés	1895	75,2	24,8
	1911	79,8	20,2
Juh	1895	46,6	53,4
	1911	59,8	40,2

lóvásárlásokkal. A legnagyobb méretű lótartás változatlanul az Alföldön figyelhető meg. A nagy távolságra fekvő birtokok, tanyák gyors megközelítése indokolta a parasztság nagyobb arányú lótartását. E vidék nem a nehéz igáslovakat, hanem a gyors járású, könnyebb kocsilovakat igényelte, ami szerencsésen megegyezett az állami ménesek tenyésztési irányával. A nagybirtokosok ménesei — az állami ménesbirtokok szakszerűbb irányítása miatt — korszakunkban már sokat veszítettek jelentőségükből, bár még 1912-ben is 420 magánménest tartottak nyilván. Az európai lóversenyek és kiállítások nagydíjait elnyerő magyarországi lovak túlnyomórészt az állami ménesekből kerültek ki.

A sertéstenyésztés az 1911. évi összeírás idejére sem heverte ki az 1895-ben kezdődő sertésjárvány okozta károkat. Pedig a sertésvész kitöréséig az előrehaladás talán e téren volt a legnagyobb; kialakultak az iparszerű hizlalás formái. Az elhullott vagy fertőzés miatt kiirtott sertések száma 1895 és 1914 között 4,5 millió volt. Mivel a betegség elleni hathatós védekezés kísérletei (védőoltás) csak a korszak végére jártak eredménnyel, érthető, hogy a nagyüzemi tenyésztéstől mind a nagybirtokosok, mind a tőkés vállalkozók óvakodtak. Ez a magyarázata egyben annak is, hogy 1911-re a sertéstenyésztés súlypontja a 100 kat. holdon aluli gazdaságok felé tolódott el.

A tenyésztés másik problémája a fajtakérdés volt. Az előző évtizedekben szinte az egész országban elterjedt a Balkánról behozott, és kitűnő zsírsertésnek bizonyuló mangalica. Szaporább volt, jobban fejlődött

mint a sima szőrű hazai hússertésfajták (szalontai, bakonyi, kovásznai). Ez utóbbiakból céltudatos kiválasztással lehetett volna hazai húsfajtát kitenyészteni, de a konjunktúra időszakában erre nem akadt vállalkozó. A mulasztás korszakunkban bosszulta meg magát, amidőn az európai piacon már alig volt kereslet a zsírsertés iránt. A hússertés tenyésztése az ország néhány nyugati megyéjén kívül nem is tudott nagyobb mértékben tért hódítani. A sertésállománynak még 1911-ben is alig 15%-a volt a mangalicánál szaporább és gyorsabban fejlődő, de igényesebb takarmányozást igénylő angol hússertés.

A juhtenyésztés hanyatlását a tengerentúli gyapjú konkurrenciája miatt bekövetkezett áresés indította meg, de egyéb tényezők is elősegítették a folyamat meggyorsulását. A nagybirtok és parasztbirtok juhtenyésztése a cél és ennek következtében a fajták terén is elég határozottan elkülönült. A parasztbirtokos nemcsak a gyapjúnyerésre törekedett, hanem a ruházkodásban (suba, bekecs stb.) és a táplálkozásban (hús, tej) is fontos szerepet szánt a néhány tucatnyi állománynak. Ezzel szemben a nagybirtokon elsősorban a gyapjúértékesítés volt a legfőbb cél, s ennek megfelelően választották ki a tenyésztendő fajtákat is. Az 1870-es évekre szinte teljesen a finom gyapjút adó fajták (merinói) tenyésztése vált általánossá; ez a gyapjú volt a piacon a legkeresettebb. A tengerentúli konkurrencia jelentkezésével azonban éppen a finom gyapjú ára esett a legnagyobb mértékben. A piac igényei tehát újabb fajtaváltást tettek volna szükségessé, de erre nagybirtokosaink a juhtenyésztés szűkülő legelőbázisa miatt nem vállalkoztak. A nagybirtokosok valahogy úgy voltak egykor híres juhászataikkal, mint az elzüllött rokonnal: megvolt, de nem szívesen beszéltek róla. A parasztság birkája a tenyésztés eltérő céljai miatt zömében változatlanul az ősi racka és cigája maradt. A paraszti tenyésztésre a tengerentúli gyapjú konkurrenciája kevéssé hatott, sőt 1895 és 1911 között a 100 holdon aluli gazdaságok juhállománya 3 millióról 4,7 millióra emelkedett.

A számosállatra redukált állatállományból 1895-ben 76%, 1911-ben pedig 81% jutott a 100 kat. holdon aluli gazdaságokra. A nagy eltolódás, amely az állattenyésztés terén a paraszti gazdaságok javára megfigyelhető, nemcsak arról tanúskodik, hogy az árutermelésbe bekapcsolódó parasztság e téren találta meg a legkedvezőbb lehetőségeket — és energiái itt feszültek legjobban —, hanem az intenzív gazdálkodás útjára

lépő nagybirtok nehézségeit is sejteni engedi. A nagyüzem fölénye az intenzív állattenyésztés terén ebben az időben még távolról sem volt olyan egyértelmű, mint a növénytermelésben: a tartás alapvető formái és munkamódszerei a nagyüzemben és a kisüzemben hasonlóak voltak, és a különbség jobbadán nem mennyiségi volt közöttük. Mindez az intenzív tenyésztés munkaigényességét is feltárta: a hazai nagybirtok feudális maradványokkal terhelt munkaszervezete a gondos munkát és nemegyszer odaadást kívánó tenyésztésben hátrányban maradt a parasztsággal szemben. Ez a magyarázata, hogy mind a tejgazdaságra, mind a hizlalásra berendezkedő nagybirtok mindig a paraszti tenyésztésből regenerálta állományát, mert számára a cselédmunkával történő nevelés az egész vállalkozást ráfizetésessé tette volna. E téren sajátos munkamegosztás alakult ki a két birtoktípus között.

A tudomány eredményeinek felhasználása terén kétségtelenül sokkal nagyobb lehetőségei voltak a nagybirtoknak. Ez nemcsak a keresztezésekről és a tenyészkiválasztásról mondható el, hanem a takarmányozásról is. A szarvasmarha-tenyésztés terén a tiszta vérű tenyészetek felállításában és ezek révén az egész köztenyésztés átalakításában kétségtelenül jelentős szerepe volt a nagybirtoknak; de itt szinte meg is állt. Midőn a századfordulón a tőkés árutermelés szempontjainak jobban megfelelő haszonra tenyésztés került előtérbe, kezdeményezésben elmaradt a parasztság mögött. E tenyésztési irányra ugyanis az 1900-as évek elején a magyaróvári akadémia tanárának, Ujhelyi Imrének a kezdeményezésére és irányítása alatt a mosoni falvak parasztsága tért át először. Hasonló irányítója persze másutt nem akadt a parasztságnak, a kormányzat pedig ilyen feladatok vállalásától elzárkózott. Ujhelyi kezdeményezése ellen azonban éles támadást indított a nagybirtok, hogy biztosítsa a tenyésztési hegemóniát.

Az intenzív tenyésztés mennyiségi kiterjesztése is vontatottan haladt. A tekintélyesebb nagybirtokosok zöme építtetett egy-egy mintaistállót, olyat amit a cselédek is megirigyeltek, lakásul is elfogadtak volna, s aztán itt rendszerint meg is álltak. A további bővítés (istállók, takarmánytárolók építése, munkabérek növelése, fajállomány beszerzése stb.) ugyanolyan pótlólagos tőkebefektetést követelt volna, mint a szántóföldi növénytermelés fejlesztése. Mindehhez járult, hogy az 1906-ban életbe léptetett agrárvámok ismét jövedelmezővé tették a gabonater-

melést. Az átalakulás tehát a félúton megállt. A nagybirtok gazdálkodása nem tudott kilépni a gabonatermelésen alapuló gazdálkodás bűvköréből. Ennek létjogosultságát ekkorra már csak a Monarchia fennállása biztosította.

4. AZ IPAROSODÁS FELLENDÜLÉSE

A NAGYIPAR KIALAKULÁSA

Magyarország gazdasági fejlődésének legfontosabb jelensége a tárgyalt korszakban az iparosodás folyamatának meggyorsulása és kiszélesedése volt. Erre az időszakra esett a gyáripar uralkodóvá válása az ipari termelésben. Az iparban és a bányászatban foglalkoztatottak száma 1890 és 1910 között több mint félmillióval, azaz 64,5%-kal nőtt, szemben az 1870 és 1890 közötti 31,2%-os növekedéssel.

Az alapvető változást korszakunkban az ipari termelés műszaki feltételeinek, szervezeti és üzemi kereteinek minőségi átalakulása jelentette: a kézműipari technikáról a gépi technikára, a hagyományos kisüzemről a modern tőkés nagyüzemre való átmenet. A foglalkoztatottság évi 2,5%-os növekedésével szemben az iparban alkalmazott gépek teljesítménye 1884 és 1913 között évente átlagosan 7,4%-kal növekedett. 1884-ben az ipari erőgépek összesen 123 ezer lóerőnyi teljesítményének még csaknem a felét a vízienergia szolgáltatta. 1913-ban már egymillió lóerőt használt fel az ipar, de ennek csupán 7%-át adták a vízikerekek és víziturbinák. A gőzgépek teljesítménye 30 év alatt megtízszereződött: 64 ezerről 638 ezer lóerőre emelkedett. Egyre növekvő szerepet játszottak a belső égésű és a villanymotorok is. Az ipari keresők egyre nagyobb része összpontosult gépekkel felszerelt, differenciált munkamegosztással dolgozó nagyüzemekben.

A bányászat és a kohászat beszámításával 1910-ben összesen 3958 üzem foglalkoztatott húsznál több, 917 üzem pedig száznál több munkást, az előbbiekben 465 ezren, az utóbbiakban 339 ezren dolgoztak, vagyis az összes ipari keresők 33, illetve 24%-a. A nagyüzemi koncentráció gyors ütemben haladt, de még nem érte el a fejlett ipari országok szintjét (Ausztriában 1902-ben az ipari keresők 32%-a dolgozott a száznál több munkást foglalkoztató üzemekben, Németországban 1907-ben 35%-a).

26. táblázat

Ipari foglalkoztatottság Magyarországon (1890–1910)

Iparág	Keresők száma		Növekedés %-ban 1890—1910	A keresők közül 1910-ben	
	1890	1910		20-nál több személyt foglalkoztató üzemben dolgozott (%)	gépesített, gyári jellegű üzemben dolgozott (%)
Bányászat, kohászat	44 002	71 214	61,8	97,5	
Vas- és fémipar	89 633	148 756	66,0	35,2	36,8
Gép-, jármű-, villamossági és műszeripar	22 402	78 015	248,3	83,4	82,9
Vegyi ipar	4 505	18 687	314,8	76,9	97,7
Építőanyag-ipar	26 066	61 963	137,7	64,3	91,7
Kocsigyártás	20 812	25 289	21,5	4,3	4,6
Faipar	60 063	112 171	86,8	38,4	43,4
Textilipar	30 461	48 633	59,7	61,6	83,7
Bőr-, sörte-, szőr- és gumiipar	15 125	19 184	26,8	38,5	44,8
Ruházati ipar	217 016	305 097	40,6	5,1	4,9
Papíripar	3 622	11 729	223,8	95,2	98,8
Nyomda- és sokszorosítóipar	8 806	22 686	157,6	51,1	52,5
Élelmiszeripar	108 859	153 657	41,2	38,3	45,1
Gáz-, víz- és áramszolgáltatás	2 441	8 271	238,8	81,3	91,5
Építőipar	84 754	154 444	82,2	19,3	
Vendéglátó- és fodrászipar	81 400	127 776	57,0	6,9	
Házi-, nép- és vándoripar	41 757	49 642	18,9		
Egyéb	340	728	114,1		
Összesen	862 072	1417 942	64,5		
Ebből önálló	375 464	440 408	17,3		
tisztviselő	12 422	34 272	175,9		
egyéb segédszemélyzet	474 186	943 262	98,9		

Az egykorú gyáripari statisztikák a 19. század végén 2500, 1913-ban pedig már közel 5000 gyárjellegű ipari üzemet tartottak nyilván. A gyáriparban foglalkoztatottak száma 1884-ben 101 ezer, 1901-ben 244 ezer, 1913-ban 475 ezer volt.

27. táblázat

A feldolgozó- és építőipari üzemek fejlődése Magyarországon, üzemnagyság szerint (1890—1910)*

Üzemnagyság (a segédszemélyzet száma)	Üzemek száma		Növekedés %-ban 1890–1910	A foglalkoztatottak száma (ezer fő)		Növekedés %-ban 1890–1910	A foglalkoztatottak %-os megoszlása	
	1890	1910		1890	1910		1890	1910
Segéd nélkül	179 818	212 422	18,1	179,8	212,4	18,1	29,0	19,6
1	61 105	70 203	14,9	122,2	140,4	14,9	19,7	13,0
2—5	42 042	60 899	44,9	154,8	230,1	48,6	25,0	21,2
6—20	5 881	12 527	113,0	59,3	129,4	118,2	9,6	11,9
21—100	923	2 608	182,6	37,2	110,7	197,3	6,0	10,2
101—500	178	599	236,5	38,2	128,5	236,6	6,2	11,9
501—1000	17	92	441,2	11,8	65,9	457,2	1,9	6,1
1000 felett	11	36	252,9	16,1	66,4	311,3	2,6	6,1

* **Azokat az iparágakat, amelyek az 1890. évi üzemstatisztikában nem szerepelnek (vendéglátó- és személyes szolgáltató ipar, út-, vasút- és vízépítés, kő-, homok-, kavics- és agyagbányászat, mészégetés) az 1910-es adatoknál sem közöljük.**

A gépesítés és a nagyüzemi koncentráció révén megvalósult hatékonyabb munkamegosztás eredményeképpen az ipari termelékenység évente átlagosan mintegy 1,6%-kal növekedett. E jelentős növekedés ellenére az iparosodás ezekben az évtizedekben túlnyomóan extenzív irányú volt: a növekedés fő forrását a termelőerők nagyarányú mennyiségi gyarapodása képezte. A gyárak többsége új létesítmény volt, s csak kisebb részük fejlődött egykori kézműipari kis- vagy középüzemből gépesített nagyüzemmé. Csak a századforduló után vált az üzemfejlesztés legfontosabb mozzanatává a korszerűbb energiaforrásokra, erőátvitelre és gépmeghajtásra való áttérés: gőzgépek helyett nagy teljesítményű gőzturbinák alkalmazása vagy az üzem villamosítása.

1913-ban a mintegy 4800 gyári jellegű nagyüzem szolgáltatta a feldolgozóipar termelésének kétharmadát, a több százezer kisüzem pedig csupán egyharmadát. A gép-, az elektromos, a vegyi és az építőanyag-, valamint a textil- és papíriparban a gépi nagyüzemek adták a termelési érték 85—90%-át. A faipar termelésének fele azonban még a kisüzemekből származott; a kisüzemek a bőrfeldolgozó és ruházati iparban is meg-

28. táblázat

A gyáripar fejlődése Magyarországon (1884—1913)

Iparág	Foglalkoztatottak* száma (ezer fő)			Erőgépek teljesítménye (ezer lóerő)			100 munkásra jutó gépi teljesítmény (lóerő)		
	1884	1901	1913	1884	1898**	1913	1884	1898**	1913
Vas- és fémipar	19,6	38,0	64,8	17,5	73,1	114,2	92	162	184
Gép-, jármű-, villamossági és műszeripar	12,3	40,4	60,8	1,9	15,7	45,7	16	42	82
Vegyi ipar	6,5	12,3	27,4	1,8	9,4	31,9	29	76	125
Építőanyag-ipar	6,3	29,4	68,2	1,4	15,8	66,0	23	50	99
Faipar, kocsigyártás	12,6	25,8	72,8	7,4	20,4	55,2	61	71	78
Textilipar	4,3	19,8	47,9	2,9	12,7	55,1	69	91	118
Bőripar	0,6	5,5	10,1	0,1	1,9	7,9	22	41	82
Ruházati ipar	0,1	6,6	12,1	0,0	0,2	1,8	10	7	15
Papíripar	1,5	6,4	9,9	3,2	10,6	24,7	217	191	260
Nyomdaipar	2,2	6,6	12,1	0,2	1,2	4,1	10	20	37
Élelmiszeripar	35,1	51,6	83,1	40,4	70,0	169,9	127	150	219
Gyáripar összesen	101,1	242,4	469,2	76,9	231,1	576,4	80	99	129
Villamos erőművek	—	1,4	5,4	—	31,0	223,7			
Együtt	101,1	243,8	474,6	76,9	262,1	800,1			

* Tisztviselők, művezetők, munkások.
** Horvátországgal együtt.

őrizték uralkodó helyzetüket. Az ipari termelés átlagos évi növekedési üteme a világháború előtti három évtizedben 4% körül volt, a gyáriparé 5,5—6%, a bányászaté 3,7%, a kisiparé pedig 1%. Ez a növekedési ütem nemzetközi viszonylatban gyorsnak mondható. 1880 és 1913 között Ausztriában évente átlagosan 3,8%-kal nőtt az ipari termelés. A gyorsütemű iparosodás azonban nemzetgazdasági viszonylatban meglehetősen szűk bázison haladt előre. Az aktív népességnek 1910-ben is csak 18,3%-a foglalkozott iparral (Ausztriában és Olaszországban 23%, Németországban 38%, Nagy-Britanniában 46%). Az egy lakosra jutó ipari termelés nálunk mintegy 55—60%-a volt az ausztriainak, egynegyede a németországinak és az angliainak.

29. táblázat

A gyáripar termelési értéke Magyarországon (1898—1913)

Iparág	Teljes termelés			Hozzáadott érték**			Teljes termelés			Hozzáadott érték**		
	millió koronában						%-ban					
	1898*	1906*	1913	1898*	1906*	1913	1898*	1906*	1913	1898*	1906*	1913
Vas- és fémipar	194,0	305,3	502,3	85	128	177	14,1	13,7	16,8	16,1	13,9	14,8
Gép-, jármű-, villamossági és műszeripar	141,1	208,8	262,9	78	115	134	10,3	9,4	8,8	14,8	12,6	11,2
Vegyi ipar	83,8	158,1	230,8	32	66	95	6,1	7,1	7,7	6,1	7,2	7,9
Építőanyag-ipar	51,3	95,1	121,0	22	67	85	3,7	4,3	4,1	4,2	7,2	7,1
Faipar	96,7	165,0	187,1	38	65	72	7,0	7,4	6,3	7,2	7,1	6,0
Textilipar	53,5	152,5	194,3	16	45	59	3,9	6,9	6,5	3,0	4,9	4,9
Bőr- és ruházati ipar	51,2	116,5	110,5	15	34	35	3,7	5,2	3,7	2,8	3,7	2,9
Papír- és nyomdaipar	33,1	74,5	97,7	19	43	57	2,4	3,3	3,3	3,6	4,7	4,8
Élelmiszeripar	646,0	931,1	1235,6	205	343	456	46,9	41,8	41,4	38,9	37,3	38,1
Villamos erőművek	26,0	18,6	42,1	17	13	28	1,9	0,8	1,4	3,2	1,4	2,3
Összesen	1376,7	2225,5	2984,3	527	919	1198	100	100	100	100	100	100

* Horvátországgal együtt.

** A felhasznált tüzelő- és nyersanyagok, félgyártmányok értékét csak az 1906. évi gyáripari statisztika adja meg pontosan. Az 1898. és 1913. évi hozzáadott értékek kiszámításánál az 1906. évi anyagfelhasználási együtthatókat alkalmaztuk.

30. táblázat

A legfontosabb ipari nyersanyagok és termékek termelésének alakulása (1885—1913)

Időszak	Szén	Vasérc	Nyersvas	Acél	Finomított kőolaj	Cukor (nyers)	Sör	Nyerspamut-behozatal*
	a) évi átlagok ezer tonnában						(ezer hl)	ezer q
1885—1889	2619	631	217	89	69	55	567	14,1
1890—1894	3682	930	313	173	82	123	1068	12,1
1895—1899	5120	1414	421	326	100	166	1579	38,8
1900—1904	6819	1546	429	361	95	250	1397	76,6
1905—1909	7992	1785	467	495	161	289	1964	136,7
1910—1913	9585	1977	574	734	219	477	2930	170,0
	b) átlagos évi növekedés %-ban							
1885/1889—1895/1899	6,9	8,4	6,9	13,9	3,8	11,7	10,8	10,7
1895/1899—1910/1913	4,4	2,3	2,2	5,8	5,6	7,6	4,4	10,7
1885/1889—1910/1913	5,4	4,8	4,1	9,0	4,8	9,2	6,9	10,7

* A pamutipar nyersanyaga teljes egészében importból származott, ezért a nyerspamut-behozatal alakulása pontosan tükrözi a pamutipari termelés növekedését.

Azok a technikai és szervezeti újítások, amelyek a modern tőkés nagyipart létrehozták, s amelyek tömeges elterjedését általában ipari forradalomnak nevezzük, hazánkban szórványosan az 1830—1840-es években tűntek fel. Az 1880-as évekig azonban a gépi nagyipar csak néhány iparágban vált uralkodóvá: az élelmiszeriparban, a fűrészárugyártásban, valamint a vas- és fémkohászatban. 1884-ben ezekben az iparágakban működött az erőgépek 82%-a, itt dolgozott a gyári munkásság 52%-a. Az 1880-tól meginduló ipari fellendülés nem volt olyan viharos, mint a kiegyezés utáni rövid konjunktúra, de megalapozottabbnak és tartósabbnak bizonyult, és fokozatosan kiterjedt az ipar valamennyi ágára. Ezekben az években az infrastruktúra számára termelő nehézipari ágak jártak a fejlődés élén, a gyáripar új termelőerőinek mintegy 70%-át ezek adták. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy az iparosodás fellendülése egybeesett a magyarországi vasútépítés legtartósabb konjunktúrájával, a városi és középítkezések, s a közművesítések megélénkülésével. A nehéz-

ipar növekedését megállította az 1900-tól kibontakozó válság. A vasúti és egyéb beruházások leállása következtében a nehézipari üzemek termelése 30—40%-kal csökkent, s csak 1907-ben érte el ismét az 1898—1899. évi szintet. A nehézipar e fellendülésében az újra meginduló vasúti és építkezési beruházásokon és a mezőgazdaság növekvő ipari vásárlásain kívül már fontos szerepet játszottak a fegyverkezéssel kapcsolatos állami megrendelések is. A válság — amint említettük — a könnyűipart nem érintette, sőt a textil-, bőr- és konfekcióipar ezekben az években indult igazán fejlődésnek. Az élelmiszeripar növekedése is meggyorsult, de dinamizmusát most már nem a malomipar adta, hanem a cukor- és söripar, valamint a hús- és konzervipar. 1906 és 1914 között az ipari beruházások összege meghaladta a másfél milliárd koronát.

AZ IPAROSODÁS TÉNYEZŐI ÉS PROBLÉMÁI

Az előző oldalakon felsorolt adatok és tények azt mutatják, hogy Magyarországon az 1880-as évek és az első világháború közötti időszakban szélesedett ki az ipari forradalom, hazánk ekkor kapcsolódott be intenzíven az európai iparosodás évszázados folyamatába. Ekkorra értek meg a gazdasági és társadalmi feltételek a korszerű nagyipari technika és szervezet tömeges és folyamatos átvételére, sikeres meghonosítására. Magyarország gazdasága ekkorra tudta leküzdeni azokat az akadályokat és nehézségeket, amelyek az előző évtizedekben gátolták a gyáripar nagyobb arányú fejlődését. Ezek a nehézségek egyrészt az elmaradottság velejárói voltak, másrészt abból a helyzetből származtak, amelyet Magyarország a Monarchia keretei között történetileg kialakult regionális gazdasági munkamegosztásban elfoglalt.

A későn iparosodó, elmaradott országok számára a korszerű nagyipari technika és szervezet átvétele, sikeres adaptálása nem volt könnyű feladat, mert belső termelőerőik fejlettségi szintje elmaradt a modern iparosodás gyorsan növekvő műszaki és gazdasági követelményei mögött. A 19. század folyamán rohamosan emelkedett a világpiaci szinten versenyképes egységnyi termelőkapacitás üzembehelyezéséhez szükséges anyagi és emberi ráfordítások mértéke.

Angliában a 19. század elején az egy gyári munkásra jutó állótőke értéke nem haladta meg a munkás 4—5 havi bérét. Magyarországon az 1890-es

években üzembe helyezett gyárakban az állótőke-állomány értéke már a munkások 5—6 évi bérével volt egyenlő. Az angol ipari forradalom úttörő technológiai újításai még nem múlták felül lényegesen a kézműves empirikus ismereteinek szintjét. A 19. század utolsó negyedének ipari technológiája viszont már a gyorsan fejlődő természettudomány elvi alapjaira épült; sokféle és bonyolult gépeivel, termelési rendszereivel és eljárásaival viszonylag nagy számú felsőfokú műszaki szakembert, valamint a középkáderek és szakmunkások széles rétegét igényelte. Az iparosodás súlypontja a 19. század második felében világszerte áttolódott a könnyűiparról a rendkívül tőkeintenzív nehézipari ágakra. A korszerű technika gazdaságos alkalmazása megkövetelte az állótőke és a munkaerő nagyarányú koncentrációját; az optimális üzemnagyság csaknem minden iparágban gyorsan növekedett.

A modern nagyipar tőke- és szakismeretigénye és az iparosodás útjára lépő elmaradott országok belső termelőerőinek fejlettségi szintje között tehát egyre szélesedő szakadék tátongott. Az ebből származó nehézségekkel valamennyi későn iparosodó országnak meg kellett birkóznia. Magyarország esetében súlyosbította a helyzetet az a körülmény, hogy a hagyományos preindusztriális ipari bázis nálunk az átlagosnál szűkebb és fejletlenebb volt, s a fejlődésben több évtizeddel előttünk járó osztrák—cseh gyáripar az 1850-es évektől kezdve fokozatosan lefoglalta a magyar piac jelentős részét.

Abban, hogy az említett nehézségek ellenére Magyarországon mégis sor kerülhetett a nagyipari fejlődés kibontakozására, több tényező játszott szerepet, amelyeknek közreműködése és hatása következtében az iparosodás modellje és struktúrája nálunk — a többi későn iparosodó kelet- és dél-európai országhoz hasonlóan — másként alakult, mint Nyugat- és Közép-Európában. E tényezők közül ki kell emelnünk a Monarchián belüli gazdasági közösség ösztönző hatásait, szélesebb értelemben: a fejlett ipari országokból importált termelési tényezők közreműködését, az állami ipartámogatást, a nagybankok ipari alapító és finanszírozó tevékenységét, valamint a belső piac keresletének bővülését és szerkezeti átalakulását.

A magyarországi iparosodás menetét, ütemét és a kialakuló nagyipar szerkezetét számottevő mértékben meghatározta a Monarchia közös vámterületén a fejlettebb osztrák—cseh gyáriparral vívott szabad ver-

seny. Magyarország a kiegyezés után mezőgazdasága érdekében lemondott arról, hogy a születő és felnövő nagyipar egyik hatékony „nevelőjét", a védővámokat legközelebbi és legerősebb versenytársával szemben alkalmazza (a vezető ipari országok, elsősorban Németország versenyével szemben ugyanakkor a magyar ipart is védték a közös vámterület egyre emelkedő ipari védővámjai). A Lajtán túli országok az iparfejlődésben néhány évtizeddel megelőzték Magyarországot: 1885-ben már több mint 700 ezer munkás dolgozott Ausztria gyáraiban, ahol az erőgépek teljesítménye meghaladta a félmillió lóerőt. Az osztrák—cseh gyáripar azonban európai viszonylatban csak közepes fejlettségűnek számított, s a világpiacon nem volt eléggé versenyképes, ezért egyre inkább rászorult a Monarchia agrárországainak piacára. A közös vámterületen folyó versenynek a magyarországi iparosodás szempontjából egyaránt voltak hátrányai és előnyei, fékező-torzító és ösztönző-fejlesztő hatásai. Egyrészt főleg ennek számlájára írandó a kialakuló magyar nagyipar szerkezeti egyoldalúsága, torzulása: a könnyűipari ágak, elsősorban a textilipar nemzetközi viszonylatban is feltűnő fejletlensége, csekély súlya. Másrészt viszont nagymértékben a Monarchián belüli gazdasági közösség biztosította a magyarországi iparosodás számára a hiányzó vagy szűkében levő termelési tényezők (tőke, vállalkozók, szakmunkások) pótlását, ez nyújtotta a szükséges ipari hátteret, vagyis a kiegészítő-együttműködő iparágak és üzemek hálózatát. A közös vámterületen folyó verseny műszaki fejlődésre, új gyártmányok és technológiák bevezetésére, a termelőerők fokozott koncentrációjára ösztönözte nagyüzemeinket, a Monarchia 50 milliós piaca pedig lehetőséget nyújtott számukra a korszerű technika gazdaságos alkalmazásához szükséges tömegtermelés és specializálódás megvalósítására.

A közös vámterület sajátos feltételei között az állami ipartámogatás volt hivatva „legalább némileg pótolni ama iparfejlesztő eszközt, amely máskülönben az önálló vámügy céltudatos alakításában és a vámterületnek az iparvédelemre való okszerű felhasználásában kínálkozik".[8] Az 1881., 1890., 1899. és 1907. évi törvényekben körvonalazott állami ipartámogatás fő formája kezdetben a gyáraknak nyújtott 15 éves adó- és illetékmentesség volt, s ehhez vasúti szállítási és vámkedvezmények is

[8] Krejcsi Rezső, Az 1907. évi III. tc. Bp. 1907. 1.

járultak. 1881 és 1913 között több mint 1700 üzem részesült ilyen kedvezményekben, bár ezek több mint egyharmada mezőgazdasági szeszfőző volt. A századfordulótól kezdve előtérbe kerültek az újonnan alapított vagy kibővített gyáraknak és a kisiparosoknak nyújtott pénzbeli szubvenciók és gépsegélyek. 1899 és 1914 között csaknem 500 gyár kapott

31. táblázat

Az állami ipartámogatás alakulása (1881—1914)

Év	Ipari üzemek segélyezésére	Ipari szakoktatásra
	fordított átlagos évi összegek (ezer koronában)	
1881—1890	126	366
1891—1899	487	1101
1900—1906	2300	2450
1907—1914	6773	4432

összesen 55 millió korona állami szubvenciót. Ennek fejében a gyárak mintegy 200 millió korona állótőke befektetésére és 48 ezer új munkás foglalkoztatására kötelezték magukat. A tényleges beruházás és az új munkáslétszám azonban 35—40%-kal meghaladta az előirányzatot. A kisipari üzemek közel 20 millió korona állami segélyben részesültek.

A kormány 1907-ben tízéves iparfejlesztési programot dolgozott ki, „amely az ország ipari függetlenségét vette tervbe arra az időre, amikor a gazdasági önállóság a kereskedelmi szerződések lejártával bekövetkezik"[9] (1917-ben). A terv szerint 100 millió koronás állami támogatással 284 új gyárat kellett volna létesíteni 360 millió állótőkével és 120 ezer munkással, elsősorban a textil- és a ruházati iparban. E tervnek csak egy része került megvalósításra: 1914-ig 121 új gyár létesült állami támogatással.

Az állami ipartámogatás elsősorban az elmaradott, a hazai fogyasztásnak csak kis részét fedező könnyűipari ágak (textil-, bőr-, konfekció- és

[9] Szterényi József—Ladányi Jenő, A magyar ipar a világháborúban. Bp. 1933. 16.

üvegipar) fejlődését mozdította elő. Az állami iparfejlesztés másik formájának, a közszállítási rendszernek viszont főleg a nehézipar volt a haszonélvezője. A közintézményeket, a vasutakat, a hajózási vállalatokat, az állami üzemeket és az állami kedvezményekben részesülő iparvállalatokat rendeletek kötelezték arra, hogy iparcikkszükségleteiket lehetőleg hazai gyáraktól szerezzék be. A kormány azt is kiharcolta, hogy a magyar ipar a kvótának megfelelő arányban részesüljön a közös hadsereg megrendeléseiből. A közszállítások értéke az 1890-es évek elején 50—60 millió, 1913-ban pedig már 413 millió koronát tett ki. A Gyáriparosok Országos Szövetségében (GYOSZ) joggal állapíthatták meg 1908-ban, hogy „az állami fogyasztás az ipari produkció mennyiségéhez arányítva Nyugat-Európa semmiféle országában sem bír olyan jelentőséggel, mint nálunk".[10]

Az állami ipartámogatás egyik fő célja az volt, hogy a külföldi tőkét és vállalkozókat magyarországi ipari alapításokra ösztönözze, s kedvező feltételeket hozzon létre ilyen alapítások számára. Az 1880-as és 1890-es évek ipari fellendülésében valóban kiemelkedő szerepet játszott a külföldi — elsősorban osztrák és német — tőke. A századforduló után azonban már csökkenő tendenciát mutatott a külföldi tőke részesedése a magyar nagyiparban: 1890-ben a nagyüzemek 11%-a, 1910-ben már csak 6%-a volt teljesen vagy részben külföldi tulajdonban. Osztrák és cseh nagyipari vállalatok a századelőn is tucatjával létesítették fióküzemeiket és leányvállalataikat Magyarországon azzal a céllal, hogy az állami ipartámogatás nyújtotta előnyöket kihasználják, s a magyarországi piacot az önálló vámterület megvalósítása esetén is megtarthassák. Ezek az új magyarországi gyártelepek a legtöbb esetben nagyobbak és korszerűbbek voltak, mint e cégek Lajtán túli üzemei. 1914-ben a magyarországi ipari részvénytársaságok 1,1 milliárd korona alaptőkéjének 27%-a volt külföldi (kétharmad rész ausztriai, egyharmad rész vámkülföldi) eredetű. A magánvállalatokat és a külföldi vállalatok magyarországi telepeit is beleszámítva mintegy egyharmadra becsüljük a külföldi tőke részesedését a magyarországi nagyiparban. Korabeli szakemberek 1911-ben 450—500 millió koronára becsülték az osztrák tőke magyarországi ipari befektetéseit.

[10] *Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége. Közlemények*, 1908. május, 30.

Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a külföldi eredetű gazdasági és műszaki vezetők és szakmunkások esetében is. Az 1880-as és 1890-es évek gyors ipari fejlődése idején még nagy mértékben igénybe kellett venni a külföldi szakemberek közreműködését; a századforduló után azonban már csökkent a számuk és a részarányuk. 1906-ban legfejlettebb iparágainkban már elenyésző számban találkozunk külföldiekkel (a vasipar munkásainak és alkalmazottainak például csak 4,2%-a külföldi születésű; az élelmiszeriparban még kevesebb a számuk), a későn fejlődő iparágakban viszont a műszaki tisztviselők és művezetők egyharmada-egynegyede, a munkások mintegy 10%-a (a textiliparban a foglalkoztatottak 10,3%-a, a bőripariak 10,6%-a) külföldi.

32. táblázat

Külföldi születésűek a gyáriparban foglalkoztatottak között (1900—1910)

Megnevezés	Külföldi születésű (%)	
	1900	1910
Gyártulajdonosok	4,4	3,4
Kereskedelmi és igazgatási tisztviselők	10,0	7,1
Műszaki tisztviselők	20,7	16,6
Művezetők, előmunkások, gépészek	19,3	12,5
Munkások	10,2	5,7

A külföldi tőkés vállalkozók mellett a századforduló idején már a hazai nagybankok is vezető szerepet játszottak az ipar fejlesztésében. Az első világháború előtti évtizedekben a bankok kiemelkedő stratégiai szerepe a modern iparosításban tipikusan közép-európai jelenség volt: Németországban, Ausztriában, Olaszországban egyaránt megfigyelhető. A modern nagyipar óriási tőkeigénye miatt a magánvállalkozók a századfordulón már nemigen tudtak korszerű ipari nagyüzemet alapítani, s a meglevő egyéni vagy családi vállalatok sem tudtak pusztán a saját erejükre támaszkodva, a profit befektetése, vagyis önfinanszírozás útján lépést tartani a fejlődéssel. Tőkés nagyiparunk fejlődésében kezdettől nagy

szerep jutott a külső finanszírozásnak. Az új nagyipari vállalatok zöme részvénytársaságként alakult, s a régebbi egyéni és családi vállalatok bővítését és fejlesztését is a legtöbb esetben úgy oldották meg, hogy átalakították őket részvénytársaságokká.

Az ipari részvénytársaságok száma 1885-ben 131 volt, 1901-ben már elérte a 400-at, 1913-ban pedig az ezret, alaptőkéjük pedig 1885 és 1913 között 118 millió koronáról 1,1 milliárdra növekedett. Hogy éppen a legnagyobb üzemek voltak részvénytársaságok tulajdonában, azt az a tény is jelzi, hogy 1913-ban az 1223 részvénytársasági üzem az összes gyári üzemeknek csak egynegyedét tette ki, de ezekben fizették ki a gyáripari munkabérek 59%-át.

Az ipari részvénytársaságok alapítása, vagy egyéni cégek részvénytársasággá való átalakítása minden esetben a nagybankok közreműködésével ment végbe. Kezdeményező szerepet játszottak a bankok a vállalatok fúziójában, a kartellek létrehozásában is. Továbbra is ellenőrző és irányító befolyást gyakoroltak az általuk alapított vagy finanszírozott ipari vállalat működésére, s különösen a hosszú távú beruházási-fejlesztési és piaci döntésekre. Az öt legnagyobb budapesti bank és a vezetésük alatt álló bankcsoportok érdekkörébe 1900-ban 44, 1913-ban pedig már 225 nagy ipari részvénytársaság tartozott, 121, illetve 711 millió korona alaptőkével, ami az összes részvénytársasági bánya- és iparvállalatok tőkéjének 18, illetve 51%-át jelentette.

Az iparosodás fontos ösztönzője volt a belső piac bővülése, a hazai fogyasztás nagyarányú fejlődése. A nagy infrastrukturális beruházások, a városiasodás meggyorsulása, a falusi lakosság életformájának modernizálódása, s általában a népesség jövedelmének, vásárlóerejének emelkedése, élelmezési, ruházkodási és lakásigényeinek fejlődése és differenciálódása következtében igen rugalmasan, vagyis a lakosság gyarapodásánál többszörte gyorsabb ütemben nőtt az ipari eredetű beruházási javak és fogyasztási cikkek iránti kereslet. Ennek a gyorsan bővülő keresletnek egyre növekvő részét elégítette ki a hazai ipar. 1898-ban a vas- és gépipar termelése a hazai fogyasztás 80—85%-át fedezte, a vegyipar pedig több mint 70%-át; a papíripar azonban csak a belső kereslet 44%-át, a textilipar pedig 14%-át volt képes kielégíteni. A könnyűipar legtöbb ágában csak a századforduló után figyelhető meg a hazai ipar fokozatos térhódítása: a textilipar termelése 1913-ban a belső fogyasztás 30%-ára emel-

kedett, de hasonló tendenciát figyelhetünk meg a bőr- és konfekció-, valamint a papíriparban is.

Bár az iparosodás alapja a belső fogyasztás fejlődése volt, a külső piac, az export továbbra is fontos szerepet játszott a magyar nagyipar fejlődésében, ugyanis termeléséből 25—30% kivitelre került. Az ipari kivitel értéke 1882—1886 és 1909—1913 között évi 324 millió koronáról 864 millióra emelkedett, tehát évi átlagban 3,7%-kal nőtt. A magyar ipari termékek növekvő részét vette fel az osztrák piac: a vámkülföldi ipari kivitel évi 2,8%-os növekedésével szemben az Ausztriába irányuló ipari kivitel 4,1%-kal nőtt évente. A hazai nyersanyagbázisra épülő hagyományos exportiparágak (liszt, fa) mellé a századfordulón újak csatlakoztak: a cukor-, hús- és növényolajipar, a cellulóz- és bútorgyártás, az elektrotechnikai ipar, a vegyipar egyes ágai; kivitelre került a textil- és bőripar termelésének egyharmada is.

AZ IPAR SZERKEZETE ÉS TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSE

A magyarországi iparosodás korai szakaszában azok az iparágak fejlődtek nagyipari szintre, amelyek számára a hazai nyersanyagok kitermelése és elsődleges feldolgozása, valamint a számottevő történeti múlt szilárd bázist és komparatív előnyöket nyújtott, és mindehhez még megfelelő exportpiacokkal is rendelkeztek. Ilyenek voltak az élelmiszeripar egyes ágai (malomipar), a faipar (fűrészárugyártás), az ércbányászat, a vas- és fémkohászat. Ennek megfelelően az 1880-as évek magyar gyáriparát az élelmiszeripar túlsúlya, a vas- és a faipar viszonylagos fejlettsége, valamint a könnyűipari ágazatok, különösen a textilipar rendkívüli elmaradottsága jellemezte. 1884-ben az iparban dolgozó gépek teljesítményének 53%-a esett az élelmiszeriparra, 23%-a a vasiparra, 10%-a a faiparra, s csak 14%-a az összes többi iparágra.

Az iparosodás súlypontja a század végén áttolódott a beruházási javakat gyártó nehézipari ágakra, amelyek számára az infrastrukturális építkezések tartós és gyorsan növekvő keresletet biztosítottak. Ennek következtében erősen megnőtt a nehézipari ágazatok — elsősorban a gépipar, az építőanyagipar és a vegyipar — súlya, az élelmiszeriparé pedig csökkent. Az ipari fejlődés vezető szektorának szerepét az élelmiszeripartól átvette a nehézipar.

Az 1880-as években még egyoldalú ipari struktúra tehát az ipari forradalom kiszélesedése során némiképp kiegyenlítődött. E kiegyenlítődési tendencia ellenére nagyiparunk szerkezete az első világháború előtt is eléggé sajátos képet mutatott, mert a nehézipar és az élelmiszeripar a nemzetközi átlagnál nagyobb, a könnyűipar — főleg a textilipar — pedig annál jóval kisebb arányban részesedett a termelésből.

33. táblázat
Az ipari keresők %-os megoszlása iparágak szerint (1890—1910)

Iparág	Magyarország		Ausztria	Németország
	1890	1910	1910	1910
Bányászat	6,0	5,5	4,3	7,4
Vas-, fém-, gép-, jármű-, műszeripar	17,9	20,5	16,6	20,3
Faipar	8,1	9,1	8,1	8,1
Kő-, föld-, agyagipar	4,5	5,0	6,4	6,9
Vegyipar	0,6	1,5	1,4	2,2
Textilipar	4,1	3,9	14,7	10,0
Bőr- és ruházati ipar	31,4	26,2	21,6	14,6
Papír- és sokszorosító-ipar	1,7	2,8	3,2	4,2
Élelmiszeripar	14,8	12,4	10,1	11,7
Gáz-, víz-, áramszolgáltatás	0,3	0,7	0,4	0,7
Építőipar	11,5	12,5	13,2	13,9

A magyarországi ipari szerkezet másik sajátos vonása volt az a dualizmus, amely egyrészt a nagyszámú hagyományos szervezetű és technikájú kisüzem, másrészt a viszonylag kisszámú, de a legkorszerűbb termelőberendezésekkel ellátott nagyüzem egymás mellett éléséből származott. Ez az erős polarizáltság különösen szembetűnő, ha a magyar ipar üzemi struktúráját egybevetjük a fejlett ipari országok, például Németország struktúrájával.

Magyarországon feltűnően nagy volt a kisüzemek, s különösen a segéd nélkül dolgozó egyedülálló kisiparosok (22,7%) arányszáma. A nagyüzemek viszonylagos súlya megközelítette a fejlett országokét, s nagyobb volt mint Ausztriában. A kettő között azonban aránytalanul kis mérték-

MAGYARORSZÁG IPARA ÉS FŐBB BÁNYAKINCSEI 1913-BAN

Zsolna
Túrócszentmárton
Rózsahegy
Liptószentmiklós
Poprád
Lőcse
Eperjes
Trencsén
Vágújhely
Zólyombreznó
Besztercebánya
Körmöcbánya
Gölnicbánya
Szomolnok
Rozsnyó
Kassa
Ungvár
Selmecbánya
Nagyszombat
Szered
Nyitra
Pozsony
Vág
Garam
Léva
Losonc
Rimaszombat
Rudabánya
Sátoraljaújhely
Hernád
Ózd
Miskolc
Diósgyőr
Salgótarján
Nagysurány
Érsekújvár
Duna
Beregszász
Tisza
Aknaszlatina
Máramarossziget
Bonaszék
Aknarugatag
Mosonmagyaróvár
Fertő tó
Sopron
Brennbergbánya
Komárom
Győr
Esztergom
Dorog
Tatabánya
Vác
Hatvan
Budapest
Eger
Nyiregyháza
Szatmárnémeti
Szamos
Nagybánya
Felsőbánya
Debrecen
Kőszeg
Szombathely
Sárvár
Pápa
Rába
Várpalota
Városlőd
Herend
Veszprém
Székesfehérvár
Cegléd
Szolnok
Berettyó
Nagyvárad
Dés
Beszterce
Körös
Zalaegerszeg
Keszthely
Balaton
Siófok
Sió
Kecskemét
Kolozsvár
Kissármás
Ditró
Balánbánya
Békéscsaba
Szentes
Tisza
Rézbánya
Torda
Marosvásárhely
Szováta
Kalocsa
Nagykanizsa
Kaposvár
Szekszárd
Nagyatád
Várasd
Baja
Szeged
Arad
Maros
Maros-Ujvár
Nagyenyed
Verespatak
Abrudbánya
Kis-küküllő
Nagy-küküllő
Segesvár
Medgyes
Székelyudvarhely
Körösbánya
Zalatna
Gyulafehérvár
Nagyág
Pécs
Mohács
Barcs
Szabadka
Zenta
Drava
Ferenc csatorna
Béga csatorna
Temes
Temesvár
Ruszka
Vajdahunyad
Pusztakalán
Petrozsény
Lupény
Nagyszeben
Fogaras
Olt
Sepsiszentgyörgy
Brassó
Zágráb
Károlyváros
Kulpa
Fiume
Száva
Eszék
Újvidék
Duna
Boksánbánya
Resicabánya
Oravicabánya
Anina
Szásakabánya
Zimony
Orsova

JELMAGYARÁZAT

BÁNYÁSZAT

- Nemesércek (arany, ezüst)
- Feketeszén
- Barnaszén
- Vasérc
- Kősó
- Földgáz

A bányászatot jelző körök nagysága hozzávetőlegesen arányos jelentőségükkel.

A nagyobb méretű jelek az évi 10 millió korona fölötti termelési értéket jelölik.

IPAR

Élelmezési ipar
- Malomipar
- Szeszgyárak
- Sörgyárak
- Pezsgőgyárak
- Konyakgyárak
- Cukorgyárak
- Keményítőgyárak
- Olajgyárak
- Növényikonzerv-gyárak
- Dohánygyárak

Vas-, fém- és gépipar
- Vasgyárak
- Gépgyárak

Vegyipar
- Szappan- és gyertyagyárak
- Petróleumfinomítók
- Műtrágyagyárak
- Más vegyi üzemek

Bőr- és textilipar
- Pamutfonók
- Jutafonók
- Kender- és lenfonók
- Gyapjúfonók
- Bőrgyárak
- Cipőgyárak

Kő-, agyag-, üveg-, fa- és papíripar
- Papírgyárak
- Porcelán- és kőedénygyárak
- Üveggyárak
- Fűrésztelepek

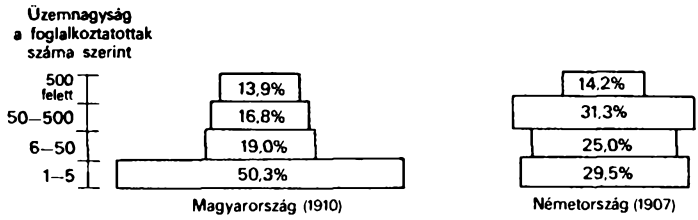

6. ábra
Az ipar üzemi struktúrája Magyarországon és Németországban. Az ipari keresők megoszlása üzemkategóriák szerint

ben voltak képviselve a középüzemek. Ez a szerkezeti aránytalanság még szembetűnőbb, ha egyes vezető iparágakat vizsgálunk. A magyar gépiparban például az 500-nál nagyobb munkáslétszámmal dolgozó üzemekben koncentrálódott a dolgozók 60%-a, Németországban csak 35%-a. A gépesítés és a koncentráció magas foka elsősorban a vas- és acélgyártásra, a gépiparra, a vegyiparra, a textiliparra, a papíriparra és az élelmiszeriparra (malom, cukor, sör) volt jellemző, ezek mindegyikében a foglalkoztatottak több mint fele száznál nagyobb munkáslétszámú üzemekben dolgozott.

Gyáriparunk csaknem minden ágára az volt jellemző, hogy a gyárak száma a fejlett országokhoz viszonyítva csekély volt, de egy gyárra átlagosan több munkás, gépi erő és termelési érték esett. Az ipari struktúra e dualizmusa és a tőkés nagyipar magas fokú koncentrációja nem magyar sajátosság, hanem jellemző volt valamennyi későn iparosodó országra, s annak következménye volt, hogy a modern nagyipar kialakulására elmaradott gazdasági környezetben, a belső termelőerők viszonylag alacsony fejlettségi szintjén került sor. A nagyipari fejlődés szerves útja — a hagyományos kisipari üzemek fokozatos növekedése és modernizálódása — Magyarországon kevésbé volt járható, mint Nyugat- vagy Közép-Európában. Ámbár a kisüzemek zöme szívósan továbbélt, a kisipar dinamikus ágai nem maradtak meg a hagyományos kézműipar keretei között. Amíg a segéd nélkül dolgozó üzemek száma 18, az egy segéddel dolgozóké 15%-kal emelkedett, addig a 2—5 segéddel dolgozó üzemeknél a növekedés már 45%-os; a 6—20 alkalmazottat foglalkoztató üzemek száma pedig több mint kétszeresére nőtt 1890 és 1910 között. A kisipari üzemek egy része tehát fokozatosan középüzemmé fejlődött,

jelezve, hogy — bár melléktendenciaként — nálunk is érvényesült a nagyipar kialakulásának szerves útja. A kisüzemek korszerűsítését nagyban elősegítette az olcsó és kis teljesítményű villamos- és robbanómotorok terjedése.

A kisipar szerkezetében, jellegében, gazdasági funkcióiban a századfordulón jelentős átalakulás ment végbe. Ennek lényege az volt, hogy a hagyományos kézműipar kereteiből kinőve átalakult modern kisárutermelő szektorrá, a tőkés nagyipar szerves kiegészítőjévé. A tőkés nagyipar kialakulása minden országban elsorvasztotta a hagyományos kézműipar legtöbb ágát. Ez a folyamat 1890-ig nálunk is már nagyrészt lejátszódott. Az ország fejlettebb vidékeiről eltűntek az ősi kézműves szakmák (takácsok, tímárok, cserzővargák, gomb- és szitakötők, gyertya- és szappankészítők, szűcsök, kádárok, fazekasok), ámbár az elmaradottabb, a forgalomtól távolabb eső vidékeken még a 20. században is találkozunk velük. Egy sor hagyományos kézműipari tevékenység azonban a termelőerők akkori fejlettsége mellett még nem volt nagyiparilag megszervezhető, ezért ezek művelőinek száma nőtt, annál is inkább, mert a városiasodás és a falusi lakosság önellátó életformájának felbomlása következtében fokozódott az irántuk megnyilvánuló kereslet (szabók, varrónők, cipészek, pékek, hentesek, cukrászok, kovácsok, asztalosok).

A modern iparosodás és városiasodás és az ezzel kapcsolatos építkezések új kisipari szakmákat is létrehoztak, részben a nagyipar kiegészítő mellékágaiként, részben a lakosság új szükségleteinek kielégítésére. Ezek voltak a leggyorsabban növekvő kisipari ágak: a különböző szerelő-, javító és szolgáltató iparok, a fémtömegcikk-ipar, valamint az építőipari szakmák.

Az ipari struktúrának ugyancsak az elmaradottságból következő sajátsága volt az a jelenség, hogy az egyes iparcsoportokon belül elsősorban azok az ágak fejlődtek ki, amelyek nyers- és alapanyagok kitermelésével, elsődleges feldolgozásával, félkész gyártmányok készítésével foglalkoztak. A finomabb, bonyolultabb termékeket, készárukat gyártó ágak fejlődése elmaradt, lassú volt. Vasércet és nyersvasat, nyersfát és fűrészárut, cellulózt és papíranyagot, nyersselymet és fonalakat exportáltak. Jelentős behozatali többlet volt viszont vasárukban, gépekben, bútorokban és egyéb faipari árukban, kész papírban, textilanyagokban. A legtöbb iparág egyszerűbb, durvább és közepes finomságú készárukat gyártott.

A feldolgozóipar alsóbb fokainak túlsúlya mindvégig jellemezte a gyáripart, ámbár ezen a téren is határozott tendencia mutatkozott a kiegyenlítődésre.

Az üzemi struktúrához hasonló egyoldalú koncentráltságot mutatott az iparosodás regionális szerkezete is. Talán egyetlen más országban sem összpontosult a modern nagyipar oly mértékben a fővárosban és közvetlen környékén, mint Magyarországon. 1910-ben a mai Budapest területén élt az ország lakosságának 5,1%-a, az összes ipari keresőknek viszont 18%-a; a gyári munkások 27,7%-át adta a főváros és környéke, ahol 1100 gyártelepen 113 ezer munkás dolgozott.

A bányászatból és az iparból élők arányszáma az ország 63 vármegyéje közül 1910-ben csak 11-ben haladta meg a lakosság 20%-át (Liptó, Zólyom, Turóc, Szepes, Gömör, Borsod, Nógrád, Brassó, Pest, Esztergom, Sopron), a Tiszától keletre és az északkeleti Felvidéken — Brassó, Szeben, Háromszék, Hunyad és Krassó-Szörény megyék kivételével — sehol sem érte el még a 15%-ot sem. 1890 és 1910 között azonban az iparilag legelmaradottabb országrészekben gyorsabb ütemű volt a fejlődés, mint a Dunántúlon és a Felvidéken, így az ország nyugati és keleti

34. táblázat

Az iparosodás regionális eltérései (1890—1910)

Országrész	Az ipari keresők száma (ezer fő)		Növekedés %-ban 1890—1910	Ipari keresők az összes foglalkoztatottak %-ában		1910-ben 10 000 lakosra jutó	
	1890	1910		1890	1910	gyári munkás és alkalmazott	gépi lóerő
Budapest	105,1	220,0	109,4	36,7	44,6	1226	1494
Duna—Tisza köze	117,7	229,7	95,1	12,6	19,8	147	221
Dunántúl	158,6	223,0	40,6	12,8	17,1	138	156
Északnyugati Felvidék	119,8	178,8	49,3	14,2	19,6	309	418
Északkeleti Felvidék	85,8	131,3	53,0	13,0	18,2	234	447
Tiszántúl	85,9	135,5	57,9	9,8	13,2	97	115
Bánság	91,2	135,8	48,8	11,3	14,7	188	299
Erdély	92,0	159,9	73,8	9,1	13,6	125	189
Horvátország	81,4	115,4	41,8	7,4	9,6	103	141

fele között mutatkozó szintkülönbségek némiképp kiegyenlítődtek. Gyors ütemben haladt a Bánság iparosodása is.

A főváros utáni legnagyobb ipari régió a Felvidék középső, hegyes vidékén alakult ki. A fűtő- és nyersanyagok (szén, vasérc, fa) szerencsés találkozása, a számottevő ipari múlt és a viszonylagos mezőgazdasági túlnépesedés ezt a vidéket valóban iparosodásra késztette. A táj középső hegyvidékein, a Hernád, Garam, Sajó es Ipoly völgyében összpontosult az ércbányászat és a vasolvasztás, míg a nagy vas- és acélipari üzemek (Diósgyőr, Ózd, Nádasd, Salgótarján) a táj déli peremén, a barnaszénmedencékben létesültek. A vas- és fémipart jelentős fa- és építőanyagipar egészítette ki, a táj északi—északnyugati szegélyén pedig textilipari központok jöttek létre, részben a hagyományos posztó- és lenipar alapjain. E jelentős ipari régió déli és délkeleti peremén élelmiszeripari üzemek láncolata sorakozott: Hatvan, Eger, Miskolc, Szerencs. Csaknem kizárólagosan nehézipari vidék volt a Krassó-Szörény és Hunyad megyei ipari táj szén- és vasércbányászatával, kohóival, vas- és acélüzemeivel, gépgyáraival. E tájhoz csatlakozott Temesvár és Arad, amelyek az ország legjobban iparosodott vidéki városai közé tartoztak.

E két hegyvidéki nehézipari tájunktól eltérően elsősorban az élelmiszeripar, s részben a textilipar játszott szerepet a nyugat-magyarországi kisalföldi iparvidék kialakulásában, ahol viszonylag erős kézműipari hagyományok is éltek. A nehézipart Győr, Pozsony és Magyaróvár gépgyárai képviselték.

Erdélyben a szász városokban, s főleg a Barcaságban, valamint Csíkben és Háromszékben találunk ipari gócpontokat (főleg faipar, részben textil- és élelmiszeripar). Rendkívül elmaradt az iparosodásban az Alföld, a Dunántúl középső és keleti része, az északkeleti Felvidék, valamint Erdély északi és középső része. Ezeken a tájakon szinte szigetként emelkedett ki egy-egy iparosodó város: Pécs, Szeged, Debrecen, Nagyvárad.

A vidéki városokban a helyi kereskedőtőkések, a külföldi vállalkozók, s kisebb részben a helyi iparosok által alapított középipari üzemek közül főleg azok tudtak meggyökeresedni és prosperálni, amelyek a helyi fogyasztás igényeit elégítették ki (élelmiszer- és építőanyag-ipar), vagy a technikai fejlődés élvonalával lépést tartva, folytonos újításokkal biztosították versenyképességüket mind a külföldi, mind a budapesti nagyiparral szemben. A századforduló után mindenesetre megfigyelhető

BÁNYA- ÉS GYÁRI MUNKÁSOK MAGYARORSZÁGON 1910-BEN

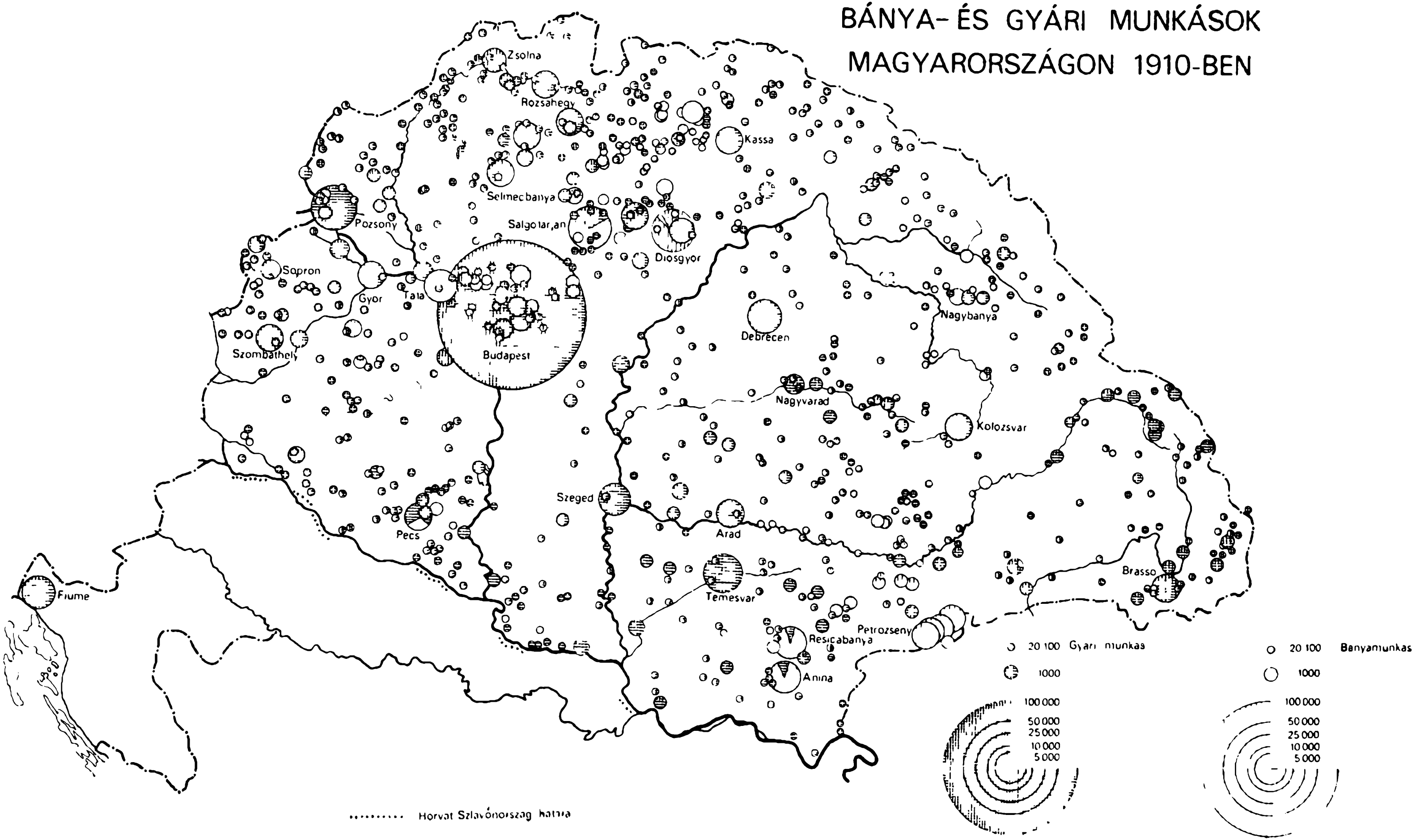

a vidéki iparfejlődés meggyorsulása, életképes középüzemek alakulása, sőt néhány vidéki nagyüzem létrejötte is. A vidéki városok közül Pozsony, Temesvár, Fiume, Győr, Arad, Pécs és Nagyvárad haladtak leginkább előre az iparosodásban.

AZ EGYES IPARÁGAK FEJLŐDÉSE

Az ipar és a közlekedés gyors fejlődése rohamosan bővülő keresletet támasztott a modern gazdaság fűtő- és alapanyagai, elsősorban a szén és a vas iránt. Az ország szén- és ércvagyona nemzetközi viszonylatban nem volt számottevő, emellett a rétegek kedvezőtlen geológiai elhelyezkedése költségessé tette a kitermelést. Ez a körülmény fékezte a bányászat fejlődését.

Bár a széntermelés megnégyszereződött, mégsem tudott lépést tartani a fogyasztás növekedésével, elsősorban a magas kalóriaértékű, jól kokszolható feketeszénkészletek (Mecsek-vidék, Krassó-Szörény megye) korlátozottsága miatt. Ezért az első világháború előtt már évente 4 millió tonna kőszenet kellett importálni.

Az 1890-es évek elején a nógrádi szénbányák adták a legtöbb szenet, de 1913-ig megelőzte a gyorsan fejlődő tatabányai és zsil-völgyi szénmedence (évi 2,2, illetve 2,1 millió tonnával), s 1895 után szorosan felzárkózott mögéje a borsodi, majd a vasút megépítése után az esztergomi szénmedence. A barnaszéntermelésnek több mint a felét két nagyvállalat, a Salgótarjáni Kőszénbánya és a Magyar Általános Kőszénbánya szolgáltatta. A szénbányászat technikai fejlődése terén a legfontosabb újítás a bányák villamosítása volt: elsősorban világításra és szállításra használták a villanyáramot. A háború előtt már használatba kerültek a sűrített levegővel működő fúrókalapácsok és réselőgépek is. A bányák jelentős része azonban elmaradt a technikai fejlődésben, ez volt az egyik oka az 1900-as években gyakran jelentkező szénhiánynak. A szénkartell működése és a nagy társaságok által lefoglalt bányaterületek egy részének parlagon hevertetése is erősen fékezte a széntermelés növekedését.

A századfordulón indult hódító útjára az elektromos energia. Az első magyarországi áramfejlesztő telep 1884-ben létesült; 1913-ban számuk már meghaladta a kétszázat. 215 millió kW áramot termeltek, s több

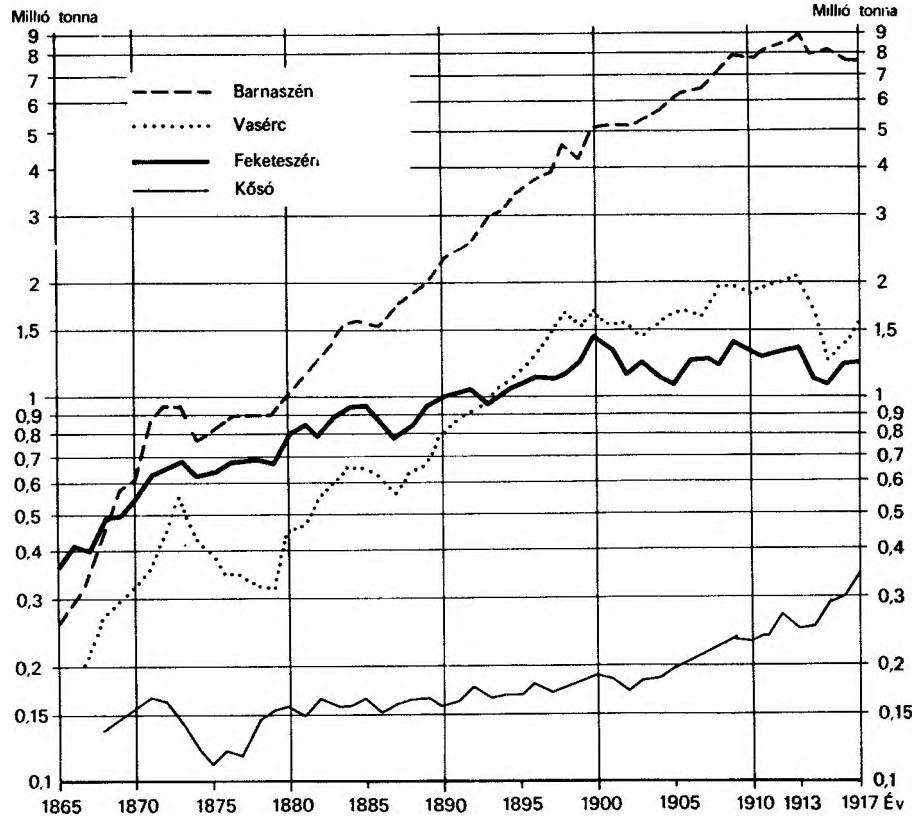

7. ábra

A fontosabb bányatermékek termelésének alakulása Magyarországon (1865—1917)

mint 300 várost és községet láttak el villanyárammal. A petróleumfinomító-ipar előbb román és orosz, majd galíciai kőolajat dolgozott fel. A Rothschildok érdekköréhez tartozó osztrák—magyar petróleumkartell heves harcot vívott az európai piacokon az amerikai Standard Oil Companyval. Rockefeller trösztje az Osztrák—Magyar Monarchiában is megvetette a lábát, s Budapesten megalapította a Vacuum Oil Companyt, amely Almásfüzitőn létesített nagy olajfinomítót. 1908—1909-ben Erdélyben hatalmas kiterjedésű földgázmezőt tártak fel, amelynek kútjai 1913-ban már napi 2,4 millió m^3 gázt szolgáltattak.

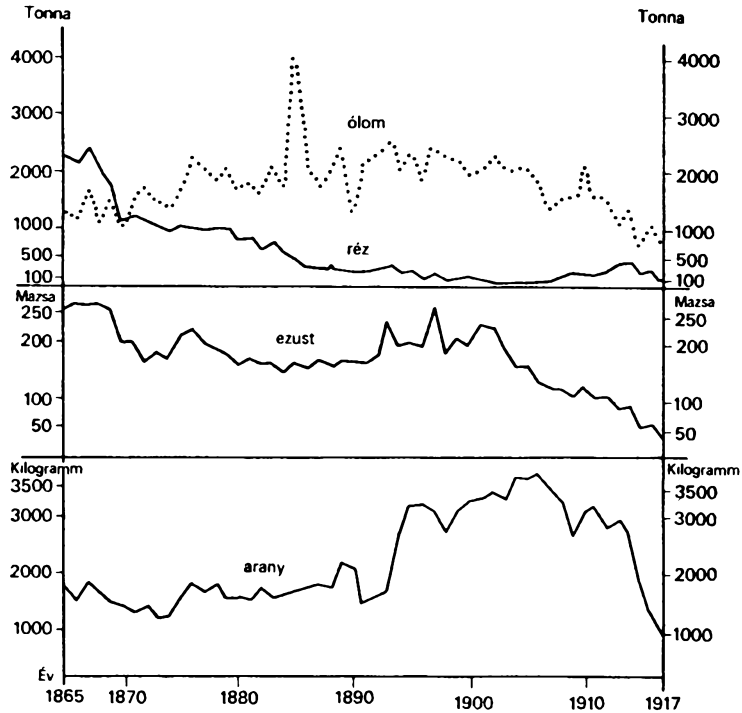

8. ábra
A színesfémtermelés alakulása Magyarországon (1865—1917)

A színesfémbányászat régóta tartó hanyatlása folytatódott. A réz- és ólombányászat szinte semmivé zsugorodott, az ezüstbányászat pedig stagnált. A bányák berendezése elavult, s a kis hozamú, mély bányák rekonstrukciója nem volt kifizetődő. Hasonló okokból stagnált a felvidéki aranytermelés is. A nagyobb hozamú erdélyi aranylelőhelyeken az 1880-as években külföldi — főleg német — tőke alapított korszerű vállalatokat. Az 1890-es évek fellendülése azonban átmenetinek bizonyult, s a nagy tőkebefektetések végül is nem hozták meg a várt eredményt. Annál nagyobb lendülettel fejlődött a vasércbányászat. A kitermelt érc 30—40%-át nyers vagy pörkölt állapotban kivitték Ausztriába, miközben idehaza a vastermelés — részben nyersanyaghiány miatt — nem tudott lépést tartani a fogyasztás növekedésével.

Az ősi múltú vaskohászat az 1890-es években a nagy átalakulás és a gyors fejlődés időszakát élte. Ekkor vált uralkodóvá a modern vasipart megalapozó két fontos technikai újítás: a koksszal való vasolvasztás és az acélgyártás. Ezeket az újításokat az Osztrák—Magyar Államvasút-társaság resicai és aninai vasműveiben már az 1860—1870-es években bevezették, így ez a vállalat az 1890-es évekig mind a termelés volumenét és minőségét, mind műszaki fejlettségi szintjét illetően a magyarországi vasipar élén haladt. Az 1890-es években felzárkóztak mellé a felső-magyarországi és az állami vasművek is. Likéren, Vajdahunyadon, Korompán, Kalánban és Ózdon modern, oszlopos, fémköpenyes, 200—

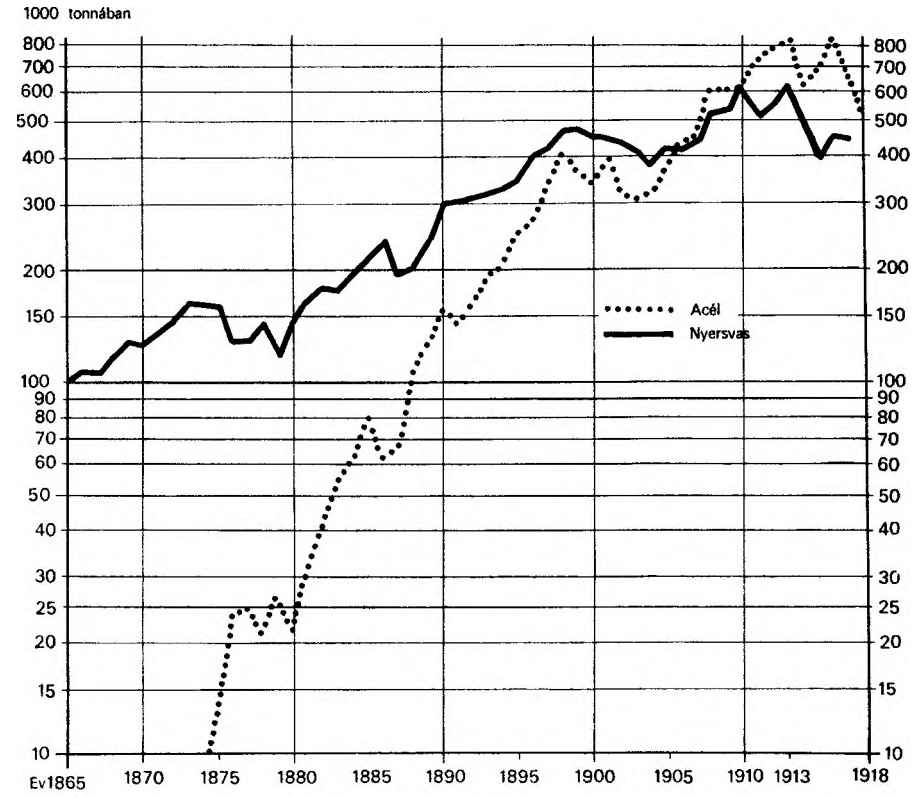

9. ábra
A vas- és acéltermelés alakulása Magyarországon (1865—1918)

300 m^3 űrtartalmú, évi 30—40 ezer tonna termelőképességű kohók épültek. 1890-ben 60 kohó működött, 1913-ban már csak 30; de míg 1890-ben egy kohóra 5000 tonna nyersvas jutott, addig 23 év múlva egy kohó már 21 ezer tonnát termelt.

A vasipar fejlődésének legfontosabb mozzanata az acélgyártás térhódítása volt. Eleinte a szélfrissítő eljárás dominált, de a gazdaságosabb — az ócskavas feldolgozására is alkalmas — Siemens—Martin-kemencék hamarosan kiszorították a Bessemer- és Thomas-konvertereket. Resica (1868) és Diósgyőr (1879) után 1889-ben Salgótarjánban, 1896-ban Ózdon is megindult az acélgyártás. 1886 és 1906 között a Martin-kemencék száma 7-ről 37-re emelkedett, évi termelőképességük pedig 16 ezer tonnáról 440 ezer tonnára; a hengersorok száma 74-ről 95-re, kapacitásuk 160 ezer tonnáról 820 ezer tonnára nőtt.

A magyar ipar legnagyobb ipari kombinátjai a vasiparban alakultak ki a múlt század második felében. Egy-egy vállalat keretében összpontosult a nyersanyagtermelés és -feldolgozás valamennyi művelete. A legnagyobb nehézipari kombinát a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. volt, amely üzemeiben fokozatosan szakosította a termelés különböző ágait. Az acélgyártást Ózdon összpontosították, s az ózdi acélt a salgótarjáni hideghengerműben és a borsodnádasdi lemezgyárban dolgozták fel. 1900-tól egy sor kisebb vasművet is érdekkörébe vonva, a Rimamurányi több mint 100 millió koronányi állótőkéjével és 16 ezer munkásával a vas- és acéltermelés 56—57%-át szolgáltatta. Az Osztrák—Magyar Államvasút-társaság Krassó-Szörény megyei üzemeiben 1898-ban 17 ezer munkást foglalkoztatott, s 40 millió korona értékű bruttó termelést ért el. Az államkincstár vajdahunyadi kohóinak nyersvasát a diósgyőri és a zólyombrézói vasművek dolgozták fel acéllá s különféle hengerelt és öntött áruvá. 1898-ban e három nagyvállalat adta a vas- és acéltermelés 85%-át, 1913-ban pedig 96%-át. A különböző készárukat gyártó vasfeldolgozó ipar — mai nevén fémtömegcikk-ipar — főleg 1900 után fejlődött jelentős mértékben, ámbár sok téren visszafogta a vaskartell tevékenysége, amelynek magas monopolárai megdrágították a nyersanyagot, s ezzel csökkentették a hazai vasáruk versenyképességét.

A gyáripar egyik legfejlettebb, legerősebben koncentrált ága a gépgyártás volt. A gépipar 60%-a a fővárosban összpontosult. Vidéken csak Győrött, Aradon és Resicán voltak nagyobb gépipari üzemek. A legtöbb

gépgyár sokféle terméket gyártott, s nem igyekezett eléggé kihasználni a specializálódásban és a sorozatgyártásban rejlő előnyöket. Bár a gépipar egészének fejlődése nem volt kielégítő, egyes ágai nemzetközi viszonylatban mégis számottevő színvonalat értek el. Legjelentősebb volt a járműipar: vasúti mozdonyok, vagonok, vasúti berendezések, folyami hajók, közúti villamos járművek gyártása és az ezekkel kapcsolatos javítóműhelyek tevékenysége. A Magyar Államvasutak budapesti gépgyárának mozdonyai, a Ganz és a Győri Vagongyár kocsijai nemzetközi elismerést váltottak ki. A folyami hajógyártás központja a Duna-Gőzhajózási Társaság (DGT) óbudai hajógyára és a Ganzzal egyesült Danubius hajógyár volt. A Ganz—Danubius Fiumében tengeri hajógyárat is létesített, s már a világháború előtt megkezdte a hadihajók gyártását, 1915-ben pedig vízre bocsátotta az egyetlen magyar gyártású nagy csatahajót, a 20 ezer tonnás „Szent István"-t. Említésre méltó fejlettségi szintet ért el a gépipar az általános ipari gépek, főleg az erőgépek: gőzkazánok, álló és félstabil gőzgépek, lokomobilok, vízi- és gőzturbinák gyártása terén (Láng gépgyár, Ganz, Röck, Schlick-Nicholson gépgyárak). Bár a mezőgazdasági gépgyártás egyenetlenül fejlődött, 1912-ben nem alaptalanul állapította meg a gépgyárosok szövetségének évi jelentése, hogy a minőség, a szerkezet, a gépek kiállításának csínja és kivitele tekintetében gyáraink állják az erős külföldi versenyt. Az 1900-as években a Hofherr és Schrantz kispesti üzeme a mezőgazdasági gépgyártás vezető üzemévé fejlődött. Legelmaradottabb a műszerek, a munka- és szerszámgépek gyártása volt, jóllehet malomipari, cukoripari és szeszgyári berendezésekből számottevő kivitel is volt. Az első világháború előtti években biztató kezdetekkel találkozunk a belső égésű motorok gyártása (Ganz), valamint az automobilipar terén (Martha és Rába kocsik). A traktor- és repülőgépgyártás kezdetei is 1912—1913-ra nyúlnak vissza.

A Ganz villamossági gyára a századfordulóig megtartotta azt a világviszonylatban előkelő helyet, amit az 1880-as években a transzformátorrendszer feltalálása és bevezetése révén kivívott magának. A 20. század első éveiben felépítette és üzembe helyezte a világ első villamosított vasútvonalát (Valtellina-vasút Észak-Olaszországban), de a villamossági ipar új ágaiban már nem tudott bekapcsolódni a nagy világversenybe, s fejlődésében elmaradt a gyorsan felnövő hatalmas német és amerikai

világcégek mögött. Az 1905-ben önálló részvénytársasággá alakult gyár nemzetközi viszonylatban csak közepes méretűnek számított, a Monarchia piacán azonban megtartotta vezető helyét a villamos erőművek, közvilágítási és gyárvillamosítási berendezések építése, a közúti és a bányavasutak villamosítása terén.

Az Egger-féle villamossági gyárból 1894-ben alakult Egyesült Villamossági Rt. 1900-ban Újpesten építette fel új gyártelepét. A vállalat 1906. évi kettéválásakor létesült Egyesült Villamossági és Gépgyár Rt. erősáramú berendezésekre specializálta magát, az Egyesült Izzó pedig sikeres gyártmányfejlesztő tevékenysége révén hamarosan nemzetközi hírnévre tett szert, s izzólámpa exportjával tekintélyes pozíciót vívott ki a világpiacon, valamint a nemzetközi izzólámpakartellben. A magáncégből 1904-ben részvénytársasággá alakult Telefongyár a fővárosban épített fel új, korszerű gyárat.

A világháborút megelőző években alakult ki a gépipar új ága, a hadiipar. Többnyire a nagyobb vas- és gépipari üzemek rendezkedtek be hadianyagok, főleg töltények és tüzérségi lövedékek gyártására. Ennek érdekében nagyobb beruházásokkal fejlesztették üzemeiket. Kialakultak önálló hadiipari központok is: köztük Weiss Manfréd csepeli gyára volt a legjelentősebb, amely 1913-ra 5000 munkást foglalkoztató, hatalmas hadiipari kombináttá fejlődött. 1913-ban az állam, a Skoda- és a Kruppművek közreműködésével Győrött nagy ágyúgyár létesült.

A vegyipar korunkban egyre inkább nehézipari jelleget öltött. Elsősorban a nyers- és segédanyagok termelése terén volt fejlett, a finomabb készítmények (festékek, szerveskémiai termékek, illatszerek) terén a hazai ipar nem volt versenyképes. A vegyipar egyes ágaiban a gyártmányok jelentős részét exportálták: főleg a falepárlás termékeit, a cserzőanyagokat, a keményítőt, a robbanószereket és az enyvet. Az 1900-as években indult fejlődésnek a műtrágyagyártás, élén a modernizált Hungária műtrágya és vegyipari vállalattal. 1911-ben létesült a Chinoin gyógyszergyár.

Részben a nehéziparhoz tartozott az az iparcsoport is, amit a korabeliek kő-, föld-, agyag- és üvegiparnak neveztek, s ami elsősorban építőanyagokat gyártott. Fejlődését a korszak gyorsan növekvő magán- és középítkezései, valamint a korszerű építőanyagok terjedése biztosították. Az ország minden részében voltak helyi szükségletre dolgozó

téglagyárak, nagyobbak pedig Budapesten és környékén. A cementgyártás technikai berendezéseinek korszerűségével, s új találmányok (nagy szilárdságú cement) alkalmazásával európai viszonylatban is jelentőségre tett szert.

A könnyűipar vezető ága kezdettől fogva a faipar volt, amelynek bőven szolgáltattak nyersanyagot az ország nagy kiterjedésű erdői. Igazán jelentős nagyiparrá azonban csak a fűrészárugyártás fejlődött. 1913-ban 347 fűrésztelep 130 millió korona értékű árut termelt, túlnyomórészt exportra. A bútorok és az egyéb készáruk gyártása viszont lényegében mindvégig megmaradt a kézmű- és háziipar szintjén. A 120 ezer kis asztalosműhely termelését 1906-ban 90 millió koronára becsülték, szemben a bútorgyárak 15 milliós termelésével és a 21 millió korona értékű asztalosáru-behozatallal. A nyersfa és a félgyártmányok (fűrészáruk) nagyarányú, de 1900 után már stagnáló kivitelével szemben jelentősen nőtt a készáruk behozatala. Ugyanez volt a helyzet a papíriparban is: a cellulóz- és papirosanyag-termelés felét exportálták, s a kész papírt külföldről visszavásárolták.

A bőrgyártás nagyipari fejlődése az 1890-es években vette kezdetét, részben az állami ipartámogatás hatására. Gyáraink a századfordulón kezdték alkalmazni az újabb gyorscserző eljárásokat és a krómcserzést, amely korszerű elméleti kémiai tudást és kísérletezést igényelt. A bőrgyárak elsősorban talpbőröket és durvább felsőbőröket készítettek, a finomabb bőrök gyártása terén elmaradtak a nemzetközi színvonaltól. A bőrfeldolgozás még nem emelkedett a nagyipar szintjére. 1906-ban a néhány cipőgyár 12 millió korona értékű termelésével szemben a mintegy 100 ezer cipész, csizmadia és papucsos kisiparos készítményeinek értékét 150 millióra becsülték, s ehhez járult a 26 millió korona értékű cipőbehozatal. Ugyanezt mondhatjuk el a ruházati és konfekcióipar egyéb ágairól is: a fogyasztást 65%-ban a kisipar, 30%-ban az osztrák konfekcióipar elégítette ki.

A nagyüzemi textilipar szinte a semmiből nőtt ki és erősödött meg a világháborút megelőző negyedszázadban. 1885-ben még csak 5000 munkás dolgozott a gyári jellegű textilüzemekben, főleg a textilipar másodlagos ágaiban: a kartonnyomásban, a juta- és kenderfeldolgozásban és kikészítésben. Ez a szám 1898-ig 14 ezerre, 1913-ig pedig 46 ezerre növekedett. Az erőgépek teljesítménye ugyanezen idő alatt 3000 lóerőről

55 ezerre nőtt. 1896-tól 1913-ig az orsók száma 108 ezerről 492 ezerre, a gépi szövőszékek száma pedig 3 ezerről 13 ezerre emelkedett. A textilipar fejlődésében nagy szerepet játszott az állami támogatás, a katonai megrendelések növekedése, valamint a gyorsan bővülő hazai fogyasztás.

A fejlődés élén a pamutipar járt, gyors növekedési ütemét jól érzékelteti a pamutbehozatal évi 10%-os emelkedése. A pamutfonó orsók száma 1890-ben még csak 32 ezer, 1913-ban már 350 ezer; a gépi szövőszékek száma ugyanezen idő alatt ezerről nyolcezerre emelkedett, ezt követte a termelés hasonló arányú növekedése is. Főleg durva és középfinom fonalakat, nyers és színnyomatos pamutszöveteket állítottak elő, exportra is. A finomabb és fehérített fonalak és szövetek terén azonban továbbra is nagyarányú behozatalra szorultunk. Az 1895-ben alapított rózsahegyi Magyar Textilipar Rt. a Monarchia legnagyobb pamutfonodája volt. A Magyar—Amerikai Northrop Szövőszék és Textilgyár 1901-ben létesített pestlőrinci szövőgyárában automatikus szövőszékeket alkalmaztak, amelyeket a cég rózsahegyi textilgépgyára készített. A Magyar Pamutipar újpesti gyára 1906 és 1909 között nagyarányú bővítésen és rekonstrukción ment keresztül. 1899-ben alapították a szombathelyi, 1901-ben a pápai és a győri, 1906-ban a kőbányai, 1907-ben a kispesti textilgyárat. A kartonnyomásban a századfordulón a több színnel dolgozó nagy teljesítményű hengeres nyomógépek foglalták el a régi típusú rakva nyomó gépek helyét. Az iparág élén továbbra is a két nagy múltú óbudai üzem, a részvénytársasággá átalakított Goldberger és a Fürst-féle gyár (Kartonnyomóipar Rt.) állott.

A gyapjúipar fejlődése elmaradt a pamutiparé mögött. A modern posztógyárak az ipar ősi fészkeiben, a Felvidéken és az erdélyi szász városokban létesültek. Legjelentősebb volt közülük a zsolnai (1891), a csacai (1905), a trencséni (1908), a késmárki (1908), a losonci (1911) posztógyár, valamint az 1909-ben létesült soproni szőnyegszövőgyár. A len- és kenderipar fejlődését a gyárak számának 1898 és 1906 közötti megnégyszereződése mellett a behozatal csökkenése is jelezte. A legnagyobb kenderfonó- és szövőgyárak Szegeden voltak. A modern textilipar legfejlettebb ága az 1880-as években a jutaipar volt, fejlődése azonban a századfordulón lelassult, elsősorban a nyersanyagellátás nehézségei miatt. Újabb nagyobb gyár csak 1905-ben létesült Pesterzsébeten, angol tőkével. Bár az ország nyersselyemtermelése jelentős volt, a selyemipar

mindvégig a textilipar legelmaradottabb ága maradt. 1898-ban létesült az Első Magyar Jacquard-szövőgyár, amely 1911-ben Hungária néven részvénytársasággá alakult és Kispestre települt.

A textilipar tehát 1890 után kétségkívül a hazai nagyipar látványosan fejlődő ága volt, de a gyors növekedés ellenére mind nemzetgazdasági méretekben, mind nemzetközi összehasonlításban igen szerény helyet foglalt el. Félmillió orsója és 14 ezer gépi szövőszéke valósággal eltörpült Ausztria és Olaszország 4—4 millió, Oroszország 8 millió, Németország 10 millió, Nagy-Britannia 54 millió orsója és több százezer szövőgépe mögött.

A vezető iparcsoport, az élelmiszeripar, mindvégig jellegzetes exportiparág maradt, amely a hazai fogyasztás fedezésén túlmenően évente több százmillió korona értékű késztermékét helyezett el a Monarchiában és a világpiacon. 1906-ban az élelmiszeripar termelésének 30%-a került kivitelre: 22%-a Ausztriába, 8%-a vámkülföldre.

A malomipar az 1890-es években érte el fejlődése tetőpontját. A gőzmalmok száma 1885 és 1895 között megkétszereződött. 1906-ban 2200 gőzmalom és 562 motorosmalom mellett még 16 600 vízimalom, 700 szélmalom és 650 szárazmalom dolgozta fel az ország rekordtermését. A malomipari gépek teljesítménye meghaladta a 200 ezer lóerőt, a hengerszékek száma pedig elérte a 10 ezret. Budapest a századfordulóig a világ első malomvárosa volt, ekkor azonban túlszárnyalta az amerikai malomipar központja: Minneapolis. A tucatnyi budapesti nagymalom évente több mint 600 ezer tonna lisztet gyártott, pedig kapacitását általában csak 60—70%-ban használta ki. Az iparág fejlődése a századforduló után megállt. A kereskedelmi malmokra súlyos csapást mért az „őrlési forgalom" megszüntetése 1900-ban: ezzel véget ért a vámmentesen behozott olcsó balkáni gabona feldolgozásából származó extraprofit időszaka. A lisztkivitel ennek ellenére nem csökkent, továbbra is évi 6—8 millió mázsa körül mozgott. Az USA után Magyarország volt a világ második lisztexportőrje.

Az élelmiszeripar legdinamikusabb ága korszakunkban a cukoripar volt. Fellendülése nem kis részben a hathatós állami támogatásnak tudható be. 1888-ban a cukorgyárakra kedvező új cukorfogyasztási adórendszert vezettek be, s jelentős szállítási kedvezményekben és kiviteli jutalmakban részesültek. Azon nyomban négy új cukorgyár létesült:

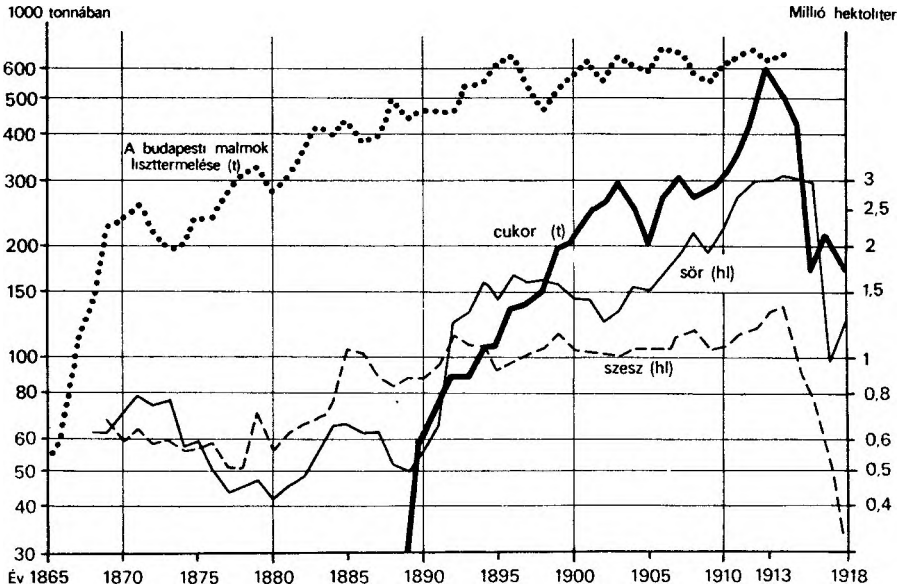

10. ábra
Az élelmiszeripari termelés alakulása Magyarországon (1865—1918)

Hatvan, Szerencs, Mezőhegyes, Selyp. A cukorgyárak zöme a Kisalföld cukorrépa-termelő területei körül helyezkedett el. A másik nagyobb cukorvidék az Alföld északi peremén alakult ki. A cukorgyárak mind erősen koncentrált, nagy tőkeerejű, a legkorszerűbb gépi berendezésekkel felszerelt üzemek voltak, amelyek jól állták a versenyt a világpiacon. A termelés 70%-a kivitelre került Nyugat-Európába, Indiába, Egyiptomba, Törökországba. Az 1902-es brüsszeli egyezmény értelmében megszűnt a kiviteli jutalom, s ez átmenetileg csökkentette az exportot. 1908 után ismét gyorsan emelkedett a kivitel, s vele együtt a világviszonylatban rendkívül alacsony hazai cukorfogyasztás is (1900-ban évi 4 kg-ról 1913-ban 9,7 kg-ra fejenként).

A szesziparban a kormány továbbra is a mezőgazdasági szeszgyárakat favorizálta, így azok tovább terjeszkedtek az ipari jellegű szeszgyárak rovására. A stagnáló szesziparral szemben a sörgyártás éppen 1890 után lendült fel, mivel a városiasodás nálunk is a sörfogyasztás növekedésé-

vel járt. A termelés a kis sörfőzdékből fokozatosan a nagy sörgyárakban koncentrálódott, amelyek közül a négy nagy budapesti sörgyár az össztermelésnek mintegy kétharmadát adta.

5. A SZOLGÁLTATÓ ÁGAZATOK FEJLŐDÉSE

A HITELINTÉZETEK

A gazdaság leggyorsabb ütemben növekvő és nemzetközi viszonylatban is legmagasabb fejlettségi szintet elért ágazata, a tőkés szektor rohamos fejlődésének mutatója a hitelszervezet volt.

A hitelintézetek által összegyűjtött és újraelosztott tőkék összege 1913-ban a nemzeti jövedelem 170%-ára rugott. Ilyen magas aránnyal Ausztrián kívül egyetlen korabeli országban sem találkozunk. Nyugat-Európában ez az arány 50—80% között volt; Oroszországban, Japánban és Németországban pedig meghaladta a 100%-ot. Indokoltnak látszik tehát az a megállapítás, hogy a bankok egyetlen más országban sem játszottak oly nagy szerepet a tőkés gazdaság finanszírozásában, mint az Osztrák—Magyar Monarchiában. A bankszektor ilyen aránytalanul nagy fejlettsége egyrészt a nemzetgazdaság és a tőkeképződés alacsony fejlettségi szintjét jelzi, másrészt azt is mutatja, hogy hazánk ezt a viszonylagos elmaradottságot a tőkés világgazdasággal fennálló intenzív kapcsolatai segítségével, a modern pénzügyi intézmények és finanszírozási formák átvételével ellensúlyozni tudta. Mivel a tőkeképződés és a vállalkozások finanszírozásának egyéb formái fejletlenek voltak, nálunk a belső tőkeképződésnek, a tőkeimport közvetítésének, a gazdasági növekedés és a forgalom finanszírozásának jóval nagyobb része bonyolódott le a hitelintézetek közreműködésével, mint a fejlett tőkés országokban.

A hitelrendszer fejlődésében két — egymással ellentétes — tendencia érvényesült. Egyrészt szembetűnő a helyi hiteligényeket kielégítő kisebb vidéki bankok, takarékpénztárak és hitelszövetkezetek számának nagyarányú emelkedése. A vidéki takarékpénztárak nálunk nem a kisemberek hitelellátására létesült jóléti és önsegélyező intézmények voltak, mint külföldön, hanem lényegében részvénytársasági bankok, s jelentős részüket kifejezetten a magas osztalék elérésére, spekulációs célból alapították.

35. táblázat

A hitelrendszer fejlődése Magyarországon és az Osztrák—Magyar Monarchiában (1890—1913)

Megnevezés	1890	1900	1913	Növekedés %-ban (1890—1913)
a) A hitelintézetek száma Magyarországon				
Bankok, takarékpénztárak, földhitelintézetek	634	1 011	1 842	191
Hitelszövetkezetek	591	1 685	3 191	440
Osztrák—Magyar Bank fiókjai	18	27	39	117
Posta-takarékpénztár fiókjai		4 205	4 695	
b) A hitelintézetek tőkeállománya (millió koronában)				
Bankok, takarékpénztárak, földhitelintézetek, szövetkezetek				
Saját tőke	348	842	2 438	601
Idegen tőkék	1927	4 235	10 535	447
Nyereség	38	77	224	490
Együtt	2313	5 154	13 197	471
Osztrák—Magyar Bank fiókjai	295	434	940	319
Posta-takarékpénztár fiókjai	16	78	270	1588
Magyarország összesen	2624	5 666	14 407	449
Horvátországban	98	248	785	701
Ausztriában	6448	11 220	25 457	295
Az Osztrák—Magyar Bank közös vagyona	737	1 455	1 820	147
Osztrák – Magyar Monarchia összesen	9947	18 589	42 469	327
c) Egy lakosra jutó hitelintézeti tőke (koronában)				
Magyarországon	172	337	769	347
Horvátországban	44	103	294	568
Ausztriában	272	429	872	221

A hitelintézeti hálózat eloszlása egyenletesebbé vált, mert az addig rendkívül elmaradott keleti országrészek (Tiszántúl, Erdély, Bánság) fejlődése gyorsabb ütemű volt, mint a fejlettebb nyugati és középső országrészeké.

A másik fejlődési tendencia: a banktőke nagyarányú koncentrációja a fővárosi nagybankokban, ami nálunk sokkal erőteljesebben érvényesült, mint a Monarchia másik felében. A budapesti bankokban 1913-ban az ország hitelintézeti vagyonának 62%-a összpontosult.

Nemzetközi viszonylatban is jelentős — egyenként 50 millió koronánál több saját tőkével rendelkező — nagybankjaink mind a fővárosban működtek. A nyolc nagybank közül hat volt régebbi alapítású (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Magyar Általános Hitelbank, Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank, Magyar Jelzáloghitel Bank, Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület, Magyar Földhitelintézet), csak kettő létesült az 1890-es évek első felében (Magyar Bank és Kereskedelmi Rt., Hazai Bank). E bankok saját tőkéje 1890 és 1913 között 145 millióról 709 millió koronára emelkedett, összvagyonuk pedig meghaladta a 4,9 milliárdot, vagyis az ország hitelintézeti aktíváinak 37%-át.

A bankkoncentráció egyik sajátos formája volt a bankcsoportok kialakulása, amelyek úgy jöttek létre, hogy a fővárosi nagybankok fiókokat létesítettek, affiliáltak, vagy a pénzügyi ellenőrzés más módszereivel érdekkörükbe vontak már meglevő vidéki intézeteket. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Magyar Általános Hitelbank, a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület és a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. vezetése alatt álló bankcsoportokhoz 1900-ban még csak 19 intézet tartozott 2,4 milliárd korona összvagyonnal, 1912-ben már 134 intézet 7,7 milliárd korona vagyonnal.

A banktőke nagyarányú és gyors ütemű koncentrációja — vagyis kisszámú óriásbank kialakulása, amelyek hatalmas tőkeerejük és a különböző fokú függőség és érdekeltség szálaival hozzájuk kapcsolt bankcsoportok révén az egész ország hitel- és tőkeforgalmának nagyobb részét ellenőrzésük alá vonták — a többi tőkés országhoz hasonlóan, nálunk is ez volt az első világháborút megelőző negyedszázad banktörténetének legfőbb és legfontosabb fejlődési tendenciája.

A gyors növekedés eredményeképpen a hazai pénz- és tőkepiac a századfordulón elérte a korszerű tőkés gazdaság által megkívánt fejlett-

ségi szintet és fokozatosan önállósult. A korabeli szakember már 1894-ben megállapíthatta: „Budapest ma már nem az, ami előbb volt, nem a bécsi bankoknak kegyelmétől függő vidéki város többé, hanem központja a magyar pénz- és kereskedelmi forgalomnak."[11] Hitelrendszerünk azért továbbra is ezer szállal fonódott egybe a Monarchia másik felének hiteléletével, főleg a bécsi nagybankokkal, de ez a kapcsolat többé már nem jelentett olyan egyoldalú függést és kiszolgáltatottságot, mint korábban, inkább kölcsönös érdekeken alapuló együttműködés formáját öltötte. Nagybankjaink már nemcsak a bécsi bankok közvetítésével érintkeztek Nyugat-Európa pénz- és tőkepiacaival, hanem széles körű önálló nemzetközi kapcsolatot építettek ki és egyre fontosabb szerepet játszottak a balkáni államok hiteléletében is: részt vettek állami- és közkölcsöneik

36. táblázat

A magyarországi hitelintézetek fontosabb mérlegtételei (1890—1913)
(millió koronában)

Mérlegtételek	1890	1900	1913	Növekedés %-ban 1890—1913
a) Tehertételek (tőkék)				
Alaptőke és üzletrész	243	576	1664	585
Tartalékalapok	105	266	774	635
Takarékbetétek	1105	1778	3965	259
Betétek folyó- és csekkszámlára, valamint pénztárjegyre	242	294	1016	320
Záloglevelek	385	1081	2531	557
Községi kötvények		552	1230	
b) Vagyontételek (hitelek)				
Váltótárca	675	1333	3696	448
Jelzálogkölcsönök	939	1925	4032	329
Törvényhatósági és községi kölcsönök	283	561	1054	272
Folyószámlahitelek	164	394	1493	811
Értékpapírtárca	228	492	1510	562
Előlegek értékpapírokra és zálogokra	123	148	399	224
Kölcsönök kötelezvényekre		190	459	

[11] MANDELLO KÁROLY, Visszapillantások a magyar nemzetgazdaság fejlődésére az 1893-ik évben. Bp. 1894. 51.

kibocsátásában, bankokat, közlekedési, ipari és kereskedelmi vállalatokat alapítottak.

A hitelintézetek tőkéjének túlnyomó része — mintegy 80—85%-a — betétekből, kölcsönökből származott, vagyis ún. „idegen tőke" volt. A takarékbetétek nálunk viszonylag csekélyebb szerepet töltöttek be a hitelintézetek tőkeforrásai között, mint Ausztriában vagy Németországban, s részesedési arányuk erősen csökkenő tendenciát mutatott. Annál inkább előtérbe kerültek viszont a tőkegyűjtés korszerű formái: a folyószámlabetétek és az értékpapír-kibocsátás. A gazdasági élet — az államkölcsönökön túl — elsősorban a nagybankok közvetítésével jutott hozzá a hosszú lejáratú külföldi hitelekhez. A bankok által kibocsátott záloglevelek és kötvények nagy része — 1900 táján 75%-a, 1912-ben 55%-a — külföldön volt elhelyezve.

Mire fordították, hol helyezték el a hitelintézetek a náluk felgyűlt hatalmas tőkét? A bankok egyik fő tevékenységi köre mindvégig a rövid lejáratú kereskedelmi hitelezés maradt. A leszámított váltók értékének 3,6 milliárdról 14 milliárd koronára való emelkedése 1894 és 1914 között elsősorban az áruforgalom növekedését jelzi. A hosszú lejáratú hitelek (jelzálogkölcsönök, törvényhatósági és községi kölcsönök, kötelezvénykölcsönök) gyors növekedése és magas részaránya a bankaktívák között arra mutat, hogy hitelintézeteink egyre nagyobb szerepet vállaltak a gazdaság különböző ágainak beruházási hitelekkel való ellátásában. A jelzálogkölcsön megtartotta vezető szerepét, bár részaránya csökkenő tendenciát mutatott. A jelzáloghitelek kétharmadát földbirtokra, egyharmadát pedig bérházakra adták. A bankok növekvő mértékben fektették tőkéiket különböző értékpapírok (államkölcsönök, záloglevelek, kötvények, részvények) vásárlásába. A bankaktívák leggyorsabban növekvő tétele a folyószámlahitel volt, s ez arra mutat, hogy a bankok egyre nagyobb szerepet vállaltak az ipari termelés finanszírozásában is.

A hitelszervezet fejlődésére nem csupán a mennyiségi növekedés volt jellemző. A pénzintézetek, elsősorban a nagybankok funkciója, nemzetgazdaságban betöltött szerepe is minőségi változáson ment át. A hagyományos üzletkör, a folyó banküzlet szűk keretei közül kilépve „a fizetések szerény közvetítőiből" fokozatosan az egész tőkés gazdaság szervezőivé s irányítóivá váltak, s ellenőrzésüket és befolyásukat kiterjesztették a gazdaság valamennyi ágára. Az új típusú nagybankok nem

szorítkoztak csupán a hitelellátásra, az ipari, közlekedési és kereskedelmi vállalkozások finanszírozására, részvényeik és kötvényeik kibocsátására és elhelyezésére, hanem közvetlen kezdeményező és irányító szerepet játszottak új vállalatok alapításában, meglevő vállalatok fejlesztésében, csődbe jutott vállalatok szanálásában, egész iparágak termelésének és értékesítésének megszervezésében. Új vállalat alapításakor nem csupán a nagy alapítási haszonra törekedtek, mint a kiegyezést követő konjunktúra „crédit mobilier" típusú bankjai, hanem továbbra is ellenőrizték, befolyásolták, sőt nem egy esetben irányították a vállalat működését. A bankok képviselői helyet, sokszor döntő szavazatot kaptak az érdekkörükbe tartozó vállalatok igazgatóságában. Az ország legnagyobb ipari, bánya-, kereskedelmi és közlekedési vállalatai egy fél tucatnyi budapesti nagybank érdekkörébe tartoztak.

Bármilyen fejlett volt is a modern bankrendszer, funkciója csupán a nemzetgazdaság tőkés szektorának hitelellátására, finanszírozására korlátozódott. Az 1880-as években széles körű társadalmi mozgalom indult a mezőgazdasági és ipari kistermelők hitelproblémáinak megoldása érdekében. 1886-ban az OMGE és Pest megye kezdeményezésére, s a megyék jelentős anyagi támogatásával indult meg a Németországban már bevált Raiffeisen típusú hitelszövetkezetek nagyobb arányú szervezése, egységes alapszabályok szerint, a nyereszkedés kizárásával. 1894-ben már sor került a hitelszövetkezetek országos tömörülésére: megalakult a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete. A mezőgazdasági és ipari hitelszövetkezetek működését 1898-ban törvény szabályozta, jelentős adó- és illetékkedvezményekben részesítve az országos kötelékhez tartozó szövetkezeteket. Az állam közreműködésével létrejött az Országos Központi Hitelszövetkezet, de létesültek hitelszövetkezetek felekezeti és nemzetiségi alapon is, s ezek önálló hálózatokká szerveződtek. A hitelszövetkezetek fejlődését jelzi, hogy számuk 1890 és 1913 között 590-ről 3200-ra emelkedett, saját tőkéjük 62 millióról 259 millióra, össztőkéjük 120 millióról 815 millió koronára nőtt. Tagjaik száma elérte az 1,3 milliót, ebből 800 ezer mezőgazdasági kereső, 300 ezer pedig iparos és kereskedő volt. A magyar hitelszövetkezetek fejlődése messze elmaradt a Monarchia másik fele mögött, ahol 1913-ban már 12 ezer szövetkezet működött.

A bankrendszerrel párhuzamosan fejlődött a tőkés gazdaságban oly fontos szerepet betöltő biztosításügy is. A világháború előtt 26 hazai

és 43 külföldi biztosítótársulat működött hazánkban, amelyek évi díjbevétele elérte a 150 millió koronát. A biztosításügy hagyományos ágai mellett — amelyek elsősorban a mezőgazdasági üzemeket, s a falusi és városi ingatlanokat biztosították a különféle elemi csapásokból származó károk esetére — a századfordulón egyre inkább elterjedtek a biztosítás modern formái, elsősorban az élet- és balesetbiztosítás. 1913-ban már 700 ezer lakos rendelkezett életbiztosítással.

AZ INFRASTRUKTÚRA: SZÁLLÍTÁS ÉS ÉPÍTKEZÉSEK

Az infrastruktúra a dualizmus második negyedszázadában is megtartotta kiemelkedő szerepét a nemzetgazdaság fejlődésében. A beruházásoknak több mint felét továbbra is erre fordították. 1913-ban Magyarország összes állótőke-állományának csaknem 70%-a esett az infra-

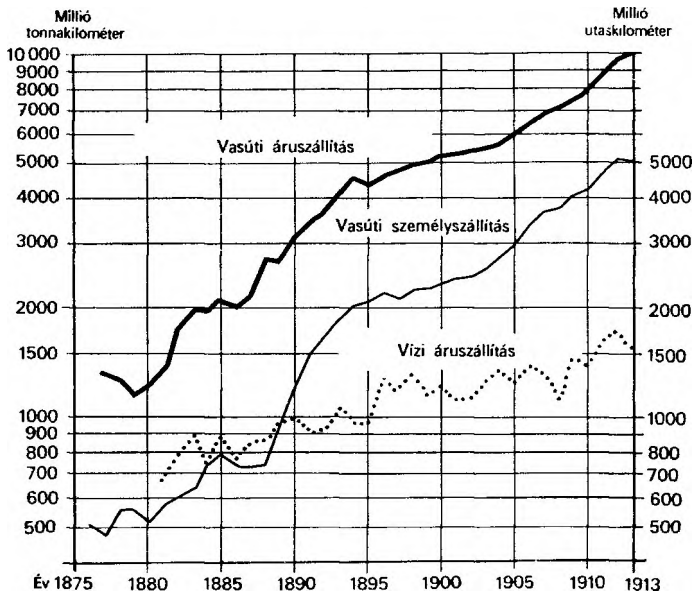

11. ábra
A vasutak és a belvízi hajózás szállítási teljesítményének növekedése Magyarországon (1875—1913)

struktúrára: 6 milliárd korona a szállítási és hírközlési hálózatra, 10 milliárd a lakó- és középületekre és közművekre. A legdinamikusabb ágazat változatlanul a szállítás és a hírközlés volt: teljesítménye évente átlagosan 5,5%-kal növekedett. A vasút töltötte be az egész korszak gazdasági növekedésében az egyik vezető szektor szerepét: egyaránt ösztönözte a nehézipar és az építőipar, valamint a mezőgazdasági árutermelés fejlődését. Erre a negyedszázadra esett vasúthálózatunk teljes kiépülése. Ezután fél évszázadig nem következett be lényeges változás sem a hálózatban, sem a vasúti szállítás műszaki feltételeiben és teljesítményében. 1890 és 1914 között csaknem 11 ezer km új vasútvonal épült — az egész hálózat fele —, mintegy 2,5 milliárd korona beruházással. A vasútvonalak hossza évente átlagosan 2,9%-kal, az egységnyi pályahosszra eső szállítási teljesítmény pedig 2,5%-kal növekedett.

Vasútsűrűség tekintetében Magyarország erősen megközelítette Nyugat- és Közép-Európát és megelőzte a dél- és délkelet-európai országokat.

37. táblázat

A vasút fejlődése Magyarországon és Horvátországban (1890—1913)

Megnevezés	1890	1900	1913	Index 1913 (1890 = 100)
Vasútvonalak hossza (km)	11 246	17 101	21 798	193
Vasútsűrűség				
1000 km²-re	36	53	67	186
100 000 lakosra	65	90	102	157
Vasutak beruházási tőkéje (millió korona)	1 831	2 701	4 166	228
Mozdonyok száma	1 680	2 917	4 507	268
Teherkocsik száma	39 779	61 777	102 614	258
Személykocsik száma	3 093	5 730	9 549	308
100 km pályahosszra jutó				
mozdonyok száma	15	17	20	133
teherkocsik száma	347	353	465	134
személykocsik száma	27	33	43	159
Szállított személyek (millió fő)	29,2	64,4	166,1	570
Szállított áru (millió tonna)	25,8	42,6	87,2	338
Szállítási teljesítmény				
személykilométer (millióban)	1 237	2 320	5 022	406
árutonnakilométer (millióban)	3 136	5 315	9 914	316

38. táblázat

Vasútsűrűség Európában, 1913-ban

Ország	1000 km²-re jutó vasútvonal hossza (km)	100 000 lakosra jutó vasútvonal hossza (km)
Magyarország	69	104
Horvátország	54	87
Ausztria	76	78
Németország	116	94
Franciaország	97	132
Olaszország	61	49
Spanyolország	28	81
Románia	29	53
Szerbia	18	28
Oroszország	13	47

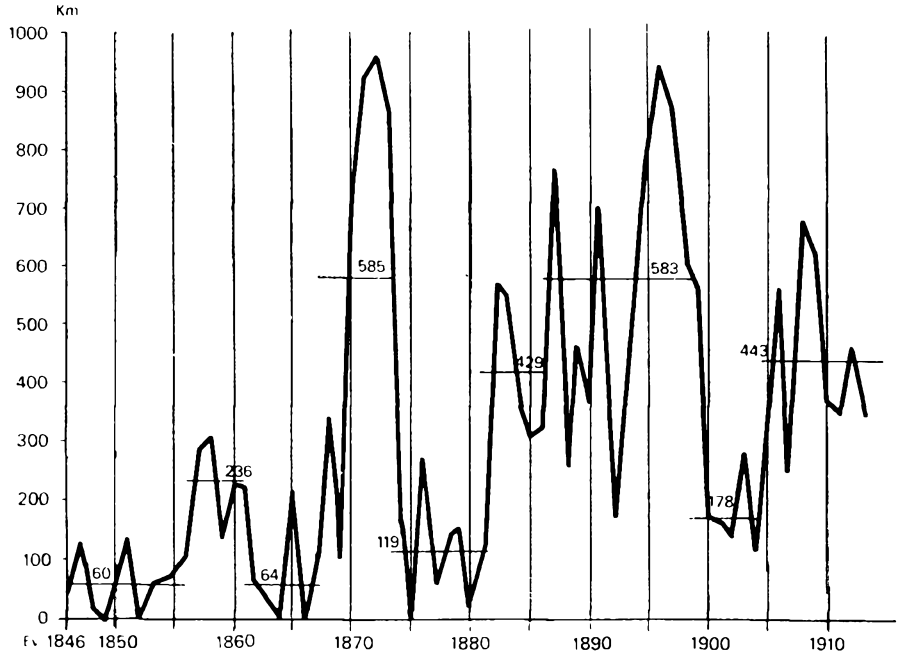

12. ábra

Vasútépítés Magyarországon. Az évente megnyílt vasútvonalak hossza (1846—1910)

Az 1867 és 1873 közötti nagy vasútépítési láz, majd az azt követő 8 éves stagnálás után az 1880-as és az 1890-es években tartós vasútépítési konjunktúra bontakozott ki. 1882 és 1899 között közel másfél milliárd koronás beruházással csaknem 10 ezer km új vonal épült. Ebben az időszakban a hazai vasútépítés történetének új korszaka kezdődött: az 1880-as évektől kezdve a helyiérdekű vasútvonalak építése lépett előtérbe. 1890 és 1914 között mintegy 10 ezer km helyiérdekű vonalat adtak át a forgalomnak. Ezek a fő vonalaknál jóval gyengébb alépítményű és teljesítményű, ennek következtében lényegesen olcsóbb vonalak a helyi áru- és személyforgalom igényeit voltak hivatva kielégíteni. Az állam jelentős kedvezményekkel igyekezett előmozdítani a helyiérdekű vasutak kiépítését, s a vonalak zömét a Magyar Államvasutak tartották üzemben. Míg a magántársasági fővonalak 94%-ban, az állami vasutak 56%-ban külföldi tőkével épültek, addig a helyiérdekű vasutak részvényeinek és kötvényeinek többsége — több mint 70%-a — itthon került elhelyezésre.

Ha a vasútsűrűség tekintetében nagyjából sikerült is felzárkóznunk Ausztriához, a teljesítőképesség még elmaradt a fejlett európai országokétól. A hazai vasútvonalaknak csak 6%-a volt kettős vágányú. A századforduló után egyre több panasz hangzott el a vasúti szállítás torlódásai és a vagonhiány miatt.

Pedig vasutaink igyekeztek lépést tartani a nemzetközi technikai színvonal emelkedésével. A régi vassínek zömét az 1890-es években kicserélték tartósabb és nagyobb teherbírású acélsínekre. Az 1880—1890-es évek legfontosabb technikai újítása a kétszeres, majd négyszeres expanziójú, ún. compound rendszerű gőzmozdonyok gyártása, amelyeknél a nagynyomású henger fáradt gőzét kisnyomású hengerekben újra expandáltatják, s ezáltal 15—20%-os tüzelőanyag-megtakarítást érnek el. E hatalmas méretű — 54—86 tonnás — két- vagy négyhengeres gépek lehetővé tették a sebesség és a teljesítmény fokozását. Az első világháború előtt az államvasutak gépgyárában újabb típusokat kísérleteztek ki, amelyek túlhevített gőzzel és iker elrendezésű kazánokkal működtek. A hazai ipar úttörő szerepet vállalt a villamos vasúti vontatás technikai problémáinak megoldásában is: a Ganz-gyárban Kandó Kálmán eredményes eljárást dolgozott ki a háromfázisú áram vontatásra alkalmazására, ezt azonban nem itthon, hanem Észak-Olaszországban valósították meg a

MAGYARORSZÁG VASÚTHÁLÓZATA ÉS VASÚTI FORGALMA 1913-BAN

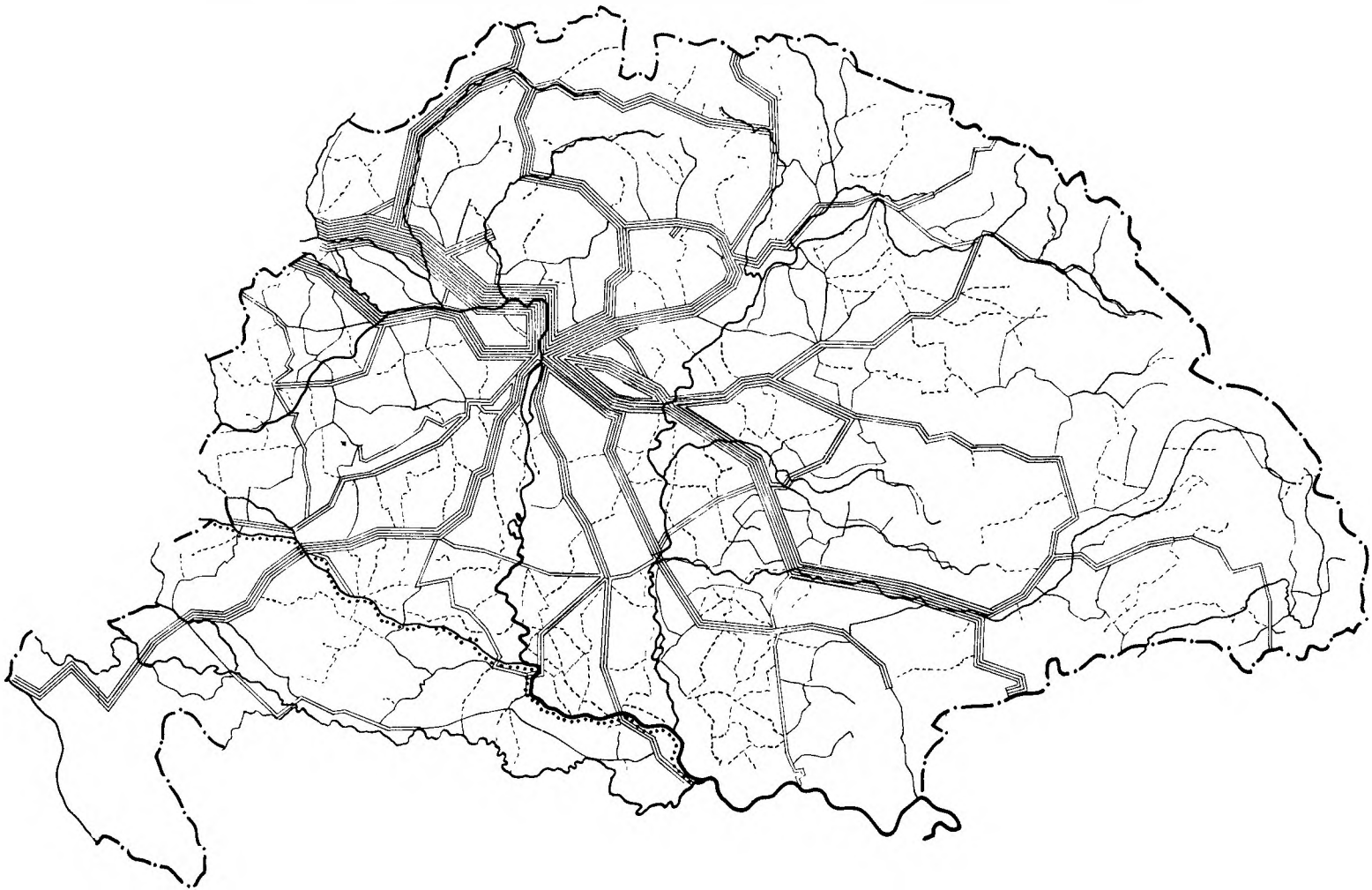

A vonalak száma a forgalom nagyságát szemlélteti. Egy vonal 1000 bruttó tonna forgalmat jelent kilométerenként. A szaggatott vonalakkal jelzett vasútvonalak kilométerenkénti forgalma 500 bruttó tonna alatt volt

gyakorlatban. A magyar vasutak villamosítására nem került sor. A Ganz-gyár tevékenysége a budapesti helyiérdekű vasutak villamosítására szorítkozott.

A vasutaknak fontos szerep jutott az állami gazdaságpolitikában is. 1889 és 1891 között több mint 3000 kilométernyi fővonalat váltott meg az állam, köztük az ország legnagyobb, forgalmi szempontból legfontosabb, műszaki szempontból legtökéletesebb magánvasútját, az Osztrák—Magyar Államvasút-társaság 1500 kilométernyi vonalát. Ezzel a fővasutak 85%-a (7400 km vonal) az állam tulajdonába került. Mindössze 1321 km maradt három magántársaság — a Délivasút, a Kassa—Oderbergi Vasút és a Győr—Sopron—Ebenfurti Vasút — tulajdonában, de ezek sem versenyezhettek az államvasutakkal, sőt alkalmazkodni kényszerültek annak üzleti és forgalmi politikájához. 1891 után az államvasutak bonyolították le a személyforgalom 83 és az áruforgalom 89%-át.

Baross Gábor minisztersége idején a vasútpolitika az állami gazdaságfejlesztés fontos tényezőjévé vált. 1890-ben új áruszállítási díjszabást vezettek be, amely olcsóbbá tette a mezőgazdasági termékek nagy távolságra való szállítását, a legfontosabb exportcikkek és nyersanyagok számára jelentős díjkedvezményeket nyújtott, s a hazai iparcikkeket kedvezményben részesítette a külföldi ipari termékekkel szemben. A maga korában úttörő jelentőségű díjrendszert vezetett be Baross a személyforgalomban is, az ún. zónatarifát. 1889-ig a magyar vasutak személyszállítási díjai a legdrágábbak voltak egész Európában, s a személyforgalom rendkívül csekély volt, a vonatok üresen közlekedtek. Az új tarifa a társadalmi mobilitás kibontakozó folyamatát kívánta elősegíteni. Különösen a szomszédos forgalomban és a nagy távolságokon mérsékelte erősen a díjszabást, s olyan díjtételeket alkalmazott, amelyeket a szerény jövedelműek is meg tudtak fizetni. Baross számítása a várakozáson felül bevált: az utasforgalom növekedése bőven ellensúlyozta a díjtételek nagyarányú mérséklését. Az államvasutak vonalain már az első években meghatszorozódott az utasok száma.

Az első világháborút megelőző negyedszázad a korszerű városi közlekedés kiépülésének a kora volt. A lóvasutat fokozatosan a villamosvasút váltotta fel, előbb Budapesten, majd Pozsonyban, Temesvárott, Miskolcon, Szabadkán, Szombathelyen, Sopronban, Debrecenben, Szegeden, Nagyváradon, Pécsett. Budapesten 1889-ben indult meg az első villamos-

járat — a Baross utcában —, 1890-ben már villamost kapott a Nagykörút is, 1896-ban pedig megindult az első földalatti az Andrássy út alatt.

A vasutak háttérbe szorították az egyéb szállítási eszközöket mind az áruforgalomban, mind a személyszállításban. 1886—1890 és 1913 között a belvízi hajózás részesedése a személyforgalomban 7,7%-ról 1,6%-ra, az áruszállításban pedig 27,4%-ról 13,9%-ra csökkent. A folyami hajóforgalom zömét a Duna-Gőzhajózási Társaság bonyolította le. A DGT áruforgalmának 75%-a, személyforgalmának pedig 50%-a Magyarországra esett, a társaság azonban teljesen osztrák vezetés alatt állott, s központja is Bécsben volt. Baross hasztalan igyekezett befolyást gyakorolni a DGT tarifapolitikájára, ezért ő kezdeményezte az önálló magyar folyamhajózási társaság létrehozását. 1895-ben 10 millió forint alaptőkével megalakult a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság, amely rendszeres állami szubvencióban részesült. A tengeri hajózás a századfordulóig nem bonyolított le számottevő forgalmat. Az 1880-as években a magyar—horvát tengeri flotta létszáma és forgalma erősen hanyatlott. Ez összefüggésben állt a hajózási technika világméretű átalakulásával: a gőzhajók ekkoriban kerültek túlsúlyba a vitorlásokkal szemben. A horvát kikötők nagy, hosszújáratú vitorlásai, amelyek korábban jelentős forgalmat bonyolítottak le az Adrián és a Földközi-tengeren, most egyszerre kiszorultak a nemzetközi forgalomból. A helyi vállalkozók (armatorok) azonban nem rendelkeztek elegendő tőkével ahhoz, hogy egyenrangú versenytársként bekapcsolódhassanak a nemzetközi gőzhajóforgalomba. A horvát tengerpart hajózása válságba került. A 134 gőzhajóból álló kereskedelmi flotta (150 ezer nettó regisztertonna) nemzetközi viszonylatban még 1913-ban sem volt jelentős.

Az egyetlen nagyobb magyar tengeri hajózási társaság, az Adria Rt., az 1880-as években veszteséggel működött. Baross 1890-ben felbontotta a magyar kormány szerződését az osztrák Lloyd Társasággal, s ezzel megszüntette a trieszti vállalat közös jellegét. Az Adria Rt.-t állami támogatásban részesítették, hajóparkját lényegesen kibővítették, s az osztrák kormánnyal kötött megállapodás értelmében Trieszt és Fiume hajóforgalmát keleti irányban a Lloyd, nyugati irányban pedig az Adria bonyolította le. Az Adria forgalma az 1890-es években megháromszorozódott. Különösen megnőtt a tengeri kivitel jelentősége az 1880-as évek-

től, midőn a német vámpolitika megnehezítette a magyar export szárazföldi útját Nyugat felé. A magyar kormány jelentős anyagi támogatással igyekezett Fiume kikötőjét bővíteni és korszerűsíteni: új mólót és áruraktárakat építettek, a kikötő azonban még mindig nem felelt meg teljesen a növekvő forgalom támasztotta követelményeknek. A be- és kifutott hajók együttes űrtartalma 1891 és 1913 között évi 1,8 millió tonnáról 7 millió tonnára, az áruforgalom évi 800 ezer tonnáról 2,1 millió tonnára emelkedett. Forgalmának nagyságát tekintve Fiume Európa tizedik kikötőjévé fejlődött.

A világháborút megelőző években a gőzvasút és a gőzhajózás szinte egyeduralkodó volt a szállításban. De nálunk is jelentkeztek már a közlekedés és szállítás 20. századi forradalmának első szerény jelei. A városokban, majd az országutakon is megjelentek az első automobilok. Magyarországra 1895-ben hozták be az első Benz gyártmányú kocsit. 1896—1897-ben már a budapesti Műegyetem gépműhelyében is készítettek gépjárműveket a Posta számára (Csonka János). A századforduló után már több hazai üzem szerelt össze külföldről behozott autóalkatrészeket, majd létrejött az önálló magyar autógyártás is. 1914-ig több mint 500 gépkocsit gyártottak itthon, az importált kocsik száma pedig meghaladta a 3000 db-ot. 1900-ban alakult meg a Magyar Automobil Club. A repülés nálunk egyelőre néhány konstruktőr magánpassziója és a bátrak sportja volt.

A közlekedési rendszer legelhanyagoltabb ága az úthálózat volt. Az ország 74 ezer kilométernyi úthálózatának 85%-át kitevő megyei és községi utak zöme igen kezdetleges állapotban stagnált, s csak az állami utak feleltek meg többé-kevésbé a korszerű követelményeknek. Az állami úthálózat hossza — államosítások és új építések révén — 6000 km-ről 11 ezerre nőtt, de ebből csak alig több mint 200 km volt kövezett vagy aszfaltozott, a többi csak ún. kavicsolt út volt. Elsősorban az állami beruházásoknak köszönhető, hogy a kiépített utak hossza 1890 és 1913 között 10 ezer km-rel növekedett.

A szállítás növekedésénél is gyorsabb ütemű volt a hírközlés fejlődése. A posta, a távíró és a távbeszélő forgalma 1890 és 1913 között évente átlagosan 7%-kal növekedett. Baross 1887—1888-ban e három hírközlési ágat egyetlen állami üzemben egyesítette. Az 1890-es években államosították a magánkézben levő telefonhálózatokat, kiépítették a távolsági

vonalakat, s távbeszélő-összeköttetést létesítettek Béccsel és Berlinnel. A telefonállomások száma két évtized alatt 4000-ről 86 ezerre nőtt. A századforduló után épültek fel Budapest első nagy teljesítményű telefonközpontjai: a Teréz-, majd a József-központ.

A korszak óriási jelentőségű, tájat és termelési feltételeket átalakító, a korabeli Európában méreteit tekintve egyedülálló vállalkozása volt az ország nagy folyóinak megfékezése, szabályozása, rendezett mederbe szorítása, és a hatalmas, korábban elöntött területek ármentesítése. F munkák nagyobb része már a korábbi évtizedekben lezajlott, de az állam még 1890 és 1913 között is 208 millió koronát költött folyószabályozásra. A legnagyobb szabású vállalkozás a Vaskapu szabályozása volt 1889 és 1899 között. A folyószabályozás hasznával vetekedett a rendszeres mezőgazdasági művelés alá fogható terület ármentesítése, amelyet a magyar vízépítés nagy irányító mérnöke, Kvassay Jenő joggal nevezett „második honfoglalásnak". 1914-ig több mint 400 millió koronát ruháztak be a Duna és a Tisza gátrendszerének kiépítésébe. A Tiszát 3555 km, a Dunát 2824 km védőgát szorította korlátok közé, s összesen 3,8 millió hektár korábban rendszeresen vagy időnként elöntött területet ármentesítettek. A „második honfoglalást" azonban csak félig hajtották végre: a szabályozást és a lecsapolást nem egészítette ki az Alföld öntözésének megvalósítása, s a talajjavítás egyéb korszerű formái is alig honosodtak meg hazánkban.

Az 1890-es évektől meggyorsult a városi építkezés, megnövekedtek a különféle urbanizációs beruházások. Budapest építkezéseibe 1890 és 1913 között több mint 1,6 milliárd koronát fektettek be, s 20 év alatt 80 ezer új lakás épült a fővárosban. A századfordulón kibontakozó agrárkonjunktúra nyomán a falvak hagyományos képe is változott, igaz, lassan. A szalma- és nádtetős vályog-, sár- és faházak helyét csak a fejlettebb vidékeken foglalták el a birtokos parasztok cseréptetős tégla- és kőépületei. A népesség 20%-os növekedésével szemben a lakások száma 35%-kal, a lakóhelyiségeké pedig 37%-kal növekedett 1890 és 1910 között. A lakóházak 79%-a még 1910-ben is hagyományos anyagú volt, bár közülük 18% kő- vagy téglaalapozással rendelkezett. Az Alföldön és a Dunántúlon vályogból és sárból, a Felvidék és Erdély erdős hegyvidékein pedig fából építkeztek. A lakóházaknak csak 21%-a épült kőből vagy téglából, s 37%-át borította cserép-, pala- vagy bádogtető.

KÜL- ÉS BELKERESKEDELEM

A tőkés gazdaság piaci kapcsolatainak dinamizmusa ösztönzően hatott a kereskedelem fejlődésére. 1890 és 1910 között a lakosság 20%-os növekedésével szemben a kereskedelemmel foglalkozók száma 55%-kal, az önálló kereskedők száma 45%-kal emelkedett Magyarországon. Hogy a külkereskedelem milyen fontos tényezője volt a gazdasági növekedésnek, azt az a körülmény is jelzi, hogy a kivitel és behozatal együttes értéke az első világháború előtti években a nemzeti termék 45%-át tette ki (ebből 11% volt a vámkülföldi külkereskedelem, 34% pedig a Monarchián belüli árucsere). Ennél magasabb külkereskedelmi aránnyal a korabeli Európában csak Ausztriában és Dániában találkozunk. Nemzetközi áruforgalmunkban el kell különítenünk egymástól a vámkülföldi kereskedelmet és a Monarchia másik felével folytatott árucserét, mert ez utóbbi a belső vámhatárok hiánya és a közös valuta következtében feltételeit és adottságait tekintve közelebb állt a belkereskedelemhez.

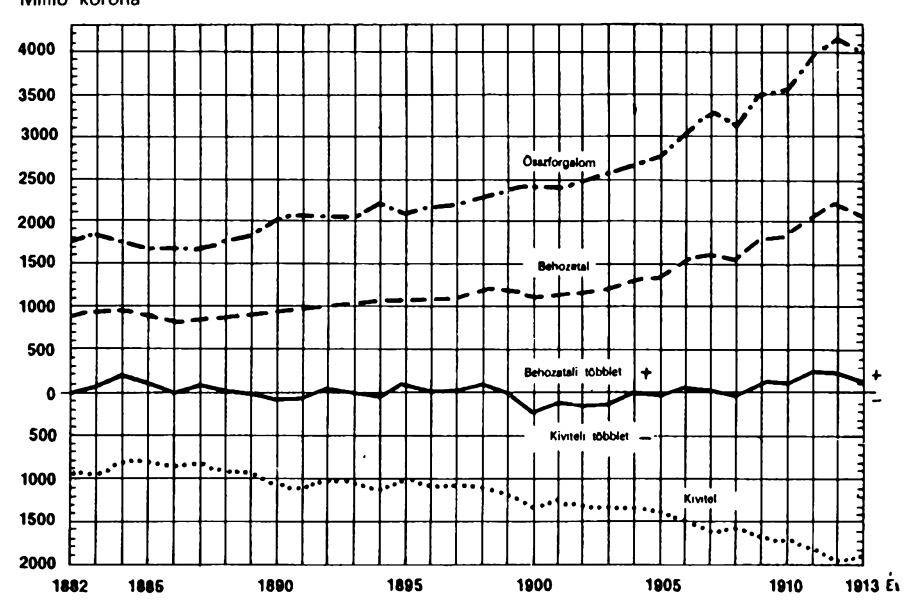

13. ábra
Magyarország külkereskedelmi forgalma (1882–1913)

Az 1890-es évek elején kedvező fordulat következett be az Osztrák—Magyar Monarchia külkereskedelmi kapcsolataiban és vámpolitikájában. A változás Németországból indult ki, amelynek magatartása meghatározó befolyást gyakorolt a Monarchia kereskedelmi és vámpolitikájára is, hiszen kivitelének több mint 40%-a Németországba irányult. Bismarck utóda, Caprivi szakított a merev elzárkózás és az egyre magasabb védővámokat alkalmazó autonóm vámpolitika rendszerével, s áttért a vámokat kölcsönös kedvezmények nyújtása révén mérséklő szerződéses politikára. Az 1890-es években széles közép-európai szerződéses kereskedelmi zóna kialakítására került sor, s azon belül a vámok mérséklésére és rögzítésére: Németország, Olaszország, Svájc, Belgium és a Monarchia kötött egymással kereskedelmi és vámszerződéseket. Ennek hatására némiképp megnövekedett a külkereskedelmi forgalom Németországgal és jelentős mértékben Olaszországgal. A külkereskedelem volumenében, szerkezetében és fejlődési tendenciájában azonban nem következett be lényeges változás. A szerződések legfontosabb eredménye az volt, hogy a vámtételeket megkötötték, vagyis a szerződő országok 12 éven át nem emelhették egymással szemben vámjaikat. Ezzel megszűnt az autonóm vámpolitikai korszak legfőbb hátránya, a bizonytalanság. A szerződéses vámrendszerbe a következő években a balkáni országok is bekapcsolódtak.

Hazai gazdaságpolitikai körök vérmes reményeket fűztek az új kereskedelmi szerződésekhez. Hamarosan kiderült azonban, hogy szó sem lehet a magyar agrárkivitel nyugati piacainak visszaszerzéséről. Ilyen körülmények között a szabadkereskedelmi politika fő zászlóvivői, a magyar agráriusok is szakítottak addigi álláspontjukkal, s magas mezőgazdasági védővámokat követeltek, hogy a növekvő balkáni behozatallal szemben a maguk számára biztosíthassák a Monarchia piacát. A német kormány is engedett az agrárkörök fokozódó nyomásának, s 1902-ben ismét megemelte az agrárvámokat. A Monarchia sem maradt adós a válasszal: az 1906. évi tarifa felemelte az ipari vámokat is, de még nagyobb mértékben az agrárvámokat.

Az 1906. évi vámtarifa ellentmondásosan hatott Magyarország gazdasági fejlődésére. A mezőgazdaság és a malomipar számára biztosította a Monarchia 50 milliós fogyasztópiacát, s ezzel lehetővé tette a növekvő agrártermelés értékesítését, a malomipar kapacitásának — ha nem is teljes — de elég nagyfokú kihasználását. A gabona, a liszt és az egyéb

39. táblázat

Az Osztrák–Magyar Monarchia külkereskedelmének és belső, országok közötti árucseréjének alakulása (1886–1913)

Megnevezés	Évi átlagok millió koronában					
	1886–1890	1891–1895	1896–1900	1901–1905	1906–1910	1911–1913
1. Az Osztrák–Magyar Monarchia külkereskedelme						
Kivitel	1455	1540	1700	2052	2366	2636
Behozatal	1136	1331	1573	1889	2568	3385
Kiviteli (+), illetve behozatali (−) többlet	+319	+209	+127	+163	−202	−749
2. Magyarország áruforgalma a vámkülföldi országokkal						
Kivitel	248	256	305	370	382	440
Behozatal	122	180	234	281	384	563
Kiviteli (+), illetve behozatali (−) többlet	+126	+ 76	+ 71	+ 89	− 22	−123
3. Magyarország áruforgalma a közös vámterületen						
Kivitel	655	803	856	969	1244	1459
Behozatal	775	870	908	962	1303	1560
Kiviteli (+), illetve behozatali (−) többlet	−120	− 67	− 52	+ 7	− 59	−101
4. Magyarország teljes külkereskedelmi forgalma						
Kivitel	903	1059	1161	1339	1626	1899
Behozatal	897	1050	1142	1243	1686	2123
Kiviteli (+), illetve behozatali (−) többlet	+6	+9	+19	+96	−60	−224

39. táblázat folytatása

Megnevezés	Évi átlagok millió koronában					
	1886–1890	1891–1895	1896–1900	1901–1905	1906–1910	1911–1913
5. Magyarország részesedése az Osztrák–Magyar Monarchia külkereskedelmében (%)						
Kivitel	17,0	16,6	17,9	18,0	16,1	16,7
Behozatal	10,7	13,5	14,9	14,9	15,0	16,6
6. A közös vámterület részesedése Magyarország külkereskedelmében (%)						
Kivitel	72,5	75,8	73,7	72,4	76,5	76,8
Behozatal	86,4	82,9	79,5	77,4	77,3	73,5

élelmiszerek áremelkedése viszont nálunk volt a legnagyobb arányú: 1906 és 1910 között a búzaárak 32, a lisztárak 35%-kal voltak magasabbak az előző öt év átlagánál, míg Nyugat-Európában csak 10—15%-os volt az áremelkedés. A magas vámvédelem egyúttal fékezte a mezőgazdaság és a hozzárendelt iparágak gyors technikai fejlesztését, a nemzetközi termelékenységi normák alkalmazását.

Magyarország részesedése a Monarchia vámkülföldi külkereskedelméből jóval alatta maradt a nemzeti jövedelemben való részesedési arányának (1913-ban 37%), de fokozatosan emelkedett, elsősorban a vámkülföldi behozatal nagyarányú növekedése miatt.

A legfontosabb vámkülföldi külkereskedelmi partner Németország volt, amelyre a Monarchia árucseréjének mintegy 40%-a, Magyarországénak pedig 32—35%-a esett. Utána Nagy-Britannia következett 10%-kal; Olaszország, az Amerikai Egyesült Államok, India, Franciaország és Svájc részesedése vámkülföldi külkereskedelmünkben egyenként 5—8% között mozgott. Csökkenő tendenciát mutatott a balkáni országok részesedése (19%-ról 14%-ra), elsősorban a szerbiai behozatal nagyarányú visszaesése következtében. Az 1890-es években a vámkülföldi behozatal

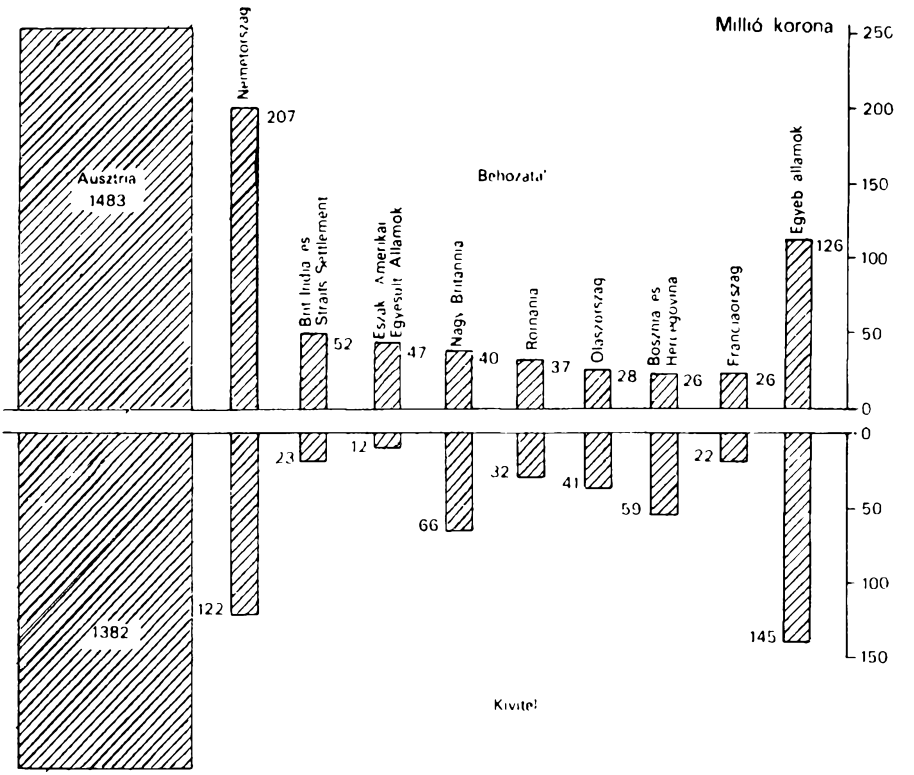

14. ábra
A külkereskedelmi forgalom megoszlása országok szerint 1913-ban

egyharmada származott a balkáni országokból, a világháború előtt már csak egyhetede.

A nemzetközi árucsere 75—80%-a esett a Monarchia közös vámterületére. Az egymásrautaltság nem volt teljesen kölcsönös, mert Ausztria nemzetközi áruforgalmának csak 38—40%-át bonyolította le Magyarországgal. Kivitelünkben némiképp nőtt, behozatalunkban pedig erősen csökkent a közös vámterület részesedése. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg Ausztria külkereskedelmében is. A két ország gazdasági egymásrautaltsága tehát némiképp fokozódott, mert a világpiaci versenyben egyik sem tudott lépést tartani a vezető ipari országokkal, s mindkettejük számára megnőtt a közös birodalmi piac jelentősége.

A külkereskedelem növekedési üteme évi 3% volt, ami valamivel felülmúlta a nemzeti jövedelem évi 2,5%-os növekedését. Az Ausztriába irányuló kivitel lényegesen gyorsabb ütemben növekedett (évi 2,8%), mint a vámkülföldi export (évi 1,7%). A behozatal növekedési üteme (Ausztriából évi 3,5%, vámkülföldről 4,5%) mindkét viszonylatban

40. táblázat

A magyarországi külkereskedelem árindexei és cserearányai
(1909–1913)
(1882–1886 = 100)

Megnevezés	Egész külkereskedelemben	A közös vámterületen	Vámkülföldi kereskedelemben
Exportárak indexe	99,5	104,5	85,0
Importárak indexe	80,0	77,5	89,0
Cserearányok	124,4	134,8	95,5

felülmúlta a kivitelét. Hogy a kereskedelmi mérleget ilyen körülmények között nagyjából egyensúlyban lehetett tartani, az a külkereskedelmi cserearányok (terms of trade) kedvező alakulásának volt köszönhető.

A fő kiviteli cikkek, a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek árai 1896-ig kisebb mértékben estek, 1896 és 1913 között pedig nagyobb mértékben emelkedtek, mint a behozott ipari termékek árai. Ennek következtében a külkereskedelmi cserearány javuló tendenciát mutatott. Ez azt jelentette, hogy változatlan mennyiségű kivitellel mintegy 25–30%-kal több behozott árut vásárolhattunk meg a világháború előtt, mint az 1880-as években. A külkereskedelmi cserearányok ilyen mértékű javulása a korabeli Európában kivételnek tekinthető, s a védővámokkal körülvett közös vámterület sajátos gazdasági munkamegosztásának, a világpiactól eltérő árstruktúrájának és áralakulásának köszönhető. A kedvező áralakulás csak a közös vámterületen tudta kiegyenlíteni a behozatal gyorsabb növekedését.

A külkereskedelem szerkezeti változásai jól tükrözik a gazdaság fejlettségi szintjét és fejlődési irányát. A kivitel nagyobb része mezőgazdasági nyerstermék, de e termékek részaránya 30 év alatt 60%-ról 51%-ra

41. táblázat

Magyarország kivitelének szerkezete (1882—1913)
(folyó árakon, %-ban)

Árufajták	A közös vámterületre		Vámkülföldre		Egész kivitel	
	1882–1886	1909–1913	1882–1886	1909–1913	1882–1886	1909–1913
Növényi termékek	34,4	29,0	32,2	14,9	33,8	25,7
Állatok és állati termékek	29,4	25,8	18,6	22,9	26,3	25,2
Mezőgazdasági termékek összesen	63,8	54,8	50,8	37,8	60,1	50,9
Bányatermékek	0,5	1,0	0,4	1,8	0,5	1,2
Élelmiszeripari termékek	16,3	25,0	21,5	23,1	17,8	24,5
Egyéb ipari termékek	18,6	18,9	27,1	37,0	21,0	23,1
Egyéb	0,8	0,3	0,2	0,3	0,6	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ebből nyerstermék és hulladék	65,1	56,1	51,4	39,8	61,2	52,4
félgyártmány	6,5	8,0	13,4	28,5	8,5	12,7
késztermék	28,4	35,9	35,2	31,7	30,3	34,9

csökkent. A kivitel 39%-a már 1882 és 1886 között is ipari termék volt, s a világháborúig ez az arány 48%-ra emelkedett. Az ipari export nagyobb része élelmiszer, elsősorban liszt és cukor volt. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek együtt mindvégig a kivitel több mint háromnegyedét adták, de ezen belül erős eltolódás mutatkozott az utóbbiak javára. Az egész ipari kivitel volumene gyorsabban nőtt, mint az élelmiszeriparé, de ez az áralakulás miatt a kivitel szerkezetében alig okozott változást.

A behozatal szerkezete még erősebben tükrözte az iparosodás folyamatát. Az import mintegy 80%-a ipari termék volt, s ez az arány 30 év alatt alig csökkent, viszont jelentősen átalakult a szerkezete. A lakosság fogyasztását szolgáló késztermékek aránya, jelezve a hazai ipar fejlődését és abban az importhelyettesítés növekvő szerepét, 64%-ról 52%-ra csökkent. A további ipari feldolgozásra kerülő félgyártmányok és a

42. táblázat

Magyarország behozatalának szerkezete (1882–1913)
(folyó árakon, %-ban)

Árufajták	A közös vámteruletről		Vámkülföldről		Egész behozatal	
	1882–1886	1909–1913	1882–1886	1909–1913	1882–1886	1909–1913
Nyers élelmiszerek, állatok	6,1	4,8	27,2	14,1	9,7	7,2
Ipari nyers- és fűtőanyagok	3,3	5,3	31,3	40,8	8,2	14,4
Nyersanyagok összesen	9,4	10,1	58,5	54,9	17,8	21,6
Félgyártmányok	12,6	18,7	14,6	17,0	12,9	18,3
Beruházási javak	4,8	7,2	6,1	10,8	5,0	8,1
Textil-, bőr- és ruházati cikkek	51,4	41,8	10,7	6,6	44,4	32,9
Egyéb fogyasztási cikkek	21,8	22,2	10,1	10,7	19,9	19,1
Késztermékek összesen	78,0	71,2	26,9	28,1	69,3	60,1
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

beruházási javak részesedése viszont 18%-ról 26%-ra, az ipari nyersanyagoké és fűtőanyagoké 8%-ról 14%-ra emelkedett.

Lényeges eltéréseket mutatott a Monarchia közös vámterületen végbemenő és a vámkülfölddel folytatott árucseréjének szerkezete és fejlődése. A Monarchián belüli árucserére az agráripari munkamegosztás nyomta rá bélyegét, bár csökkenő mértékben. Kivitelünk 80%-a mezőgazdasági és élelmiszeripari termék volt, a behozatal 90%-a pedig ipari termék, elsősorban a lakosság fogyasztását szolgáló késztermék. A világpiaci áruforgalomban erősebben kidomborodott a magyar gazdaság iparosodása: a kivitel fele — a világháború előtt már 60%-a — ipari, mégpedig többségében nem élelmiszeripari termék volt, a behozatal nagyobb részét viszont nyerstermékek, főleg ipari nyers- és fűtőanyagok tették ki.

A vámkülföldi kivitelt erősen befolyásolták a világpiac keresleti és árviszonyainak változásai, azonban a világpiaci verseny modernizálásra és struktúraváltozásra ösztönző hatása nemzetgazdasági szinten csak

kismértékben érvényesülhetett a vámkülföldi export viszonylag kis súlya miatt. A vámkülföldi export nem növekedett oly mértékben, amilyen ütemben nőtt a magyar gazdaság igénye az ipari nyersanyagok és termelőeszközök importja iránt. A világpiaci áruforgalom e kedvezőtlen alakulását rövid távon ellensúlyozta a Monarchián belüli árucsere. A közös vámterület egyenletesen növekvő keresletével és számunkra kedvező áralakulásával a magyarországi külkereskedelem viszonylag gyors növekedésének legfőbb ösztönzője volt, s lehetővé tette a külkereskedelmi és fizetési mérleg egyensúlyban tartását. Tény viszont az is, hogy a közös vámterület keresleti és árviszonyai elősegítették a magyarországi nemzetgazdaság és külkereskedelem hagyományos szerkezetének konzerválódását, s részben ellensúlyozták a világpiac szerkezeti változásra és modernizálódásra ösztönző hatásait.

A 20. század elejére a különböző regionális és helyi piaci körzetek — elszigeteltségük fokozatos feloldódásával — többé-kevésbé betagolódtak a kialakuló egységes országos, sőt birodalmi piacba, amelyet a szállítási és kereskedelmi kapcsolatok egyre sűrűbb hálózata fogott egybe. A mezőgazdasági és ipari árutermelés, valamint a késztermékimport gyors növekedése az árukínálat mennyiségét és választékát fejlesztette, a városokban, a nem mezőgazdasági tevékenységből, bérből és fizetésből élők számának nagyarányú emelkedése, valamint a falusi lakosság önellátásának visszaszorulása pedig a fogyasztói kereslet kibővülését eredményezte. Mindez a belkereskedelmi tevékenység megélénkülését, az üzlethálózat bővülését, a modern kereskedelmi formák és technikák terjedését vonta maga után. A kereskedelemmel foglalkozók számának alakulása jól tükrözi ezt a folyamatot.

A forgalom fellendülése átmenetileg a hagyományos kereskedelmi formák felvirágzásával járt, különösen az ország elmaradottabb vidékein, a falvakban és a kisvárosokban. A vásárok és a piacok elvesztették korábbi nemzetközi kereskedelmi szerepüket, sőt országos jelentőségüket is, a helyi és regionális árucsere és a mindennapi fogyasztói kereslet kielégítése azonban még jelentős részben itt bonyolódott le. A vásárokon és piacokon a kistermelők nagy része maga árulta termékeit. A termelő és a fogyasztó közötti közvetlen kapcsolat azonban lassan visszaszorult, s a közvetítést átvették a hivatásos vásári és piaci kereskedők, akiknek száma 20 év alatt csaknem megháromszorozódott. A kereskedelem hagyo-

43. táblázat

A kereskedelemmel foglalkozók számának alakulása Magyarországon (1890—1910)

Kereskedelmi ágak	Kereskedelemmel foglalkozók száma		Növekedés %-ban
	1890	1910	
Termény- és állatkereskedelem	13 502	18 572	37,5
Élelmiszer-kereskedelem	25 449	44 531	74,6
Textil-, ruha- és cipőkereskedelem	19 221	34 786	81,0
Fa, szén- és bányatermékek kereskedelme	7 048	13 166	86,8
Vas-, fém-, gép- és műszerkereskedelem	4 013	10 614	164,5
Vegyes iparcikkek kereskedelme	6 501	10 653	63,9
Gyógyszer és vegyicikk kereskedelem	603	2 284	278,8
Könyv- és műkereskedelem	1 459	3 984	173,1
Szakosított kereskedelem összesen	95 939	164 623	71,6
Vegyeskereskedő	18 093	26 033	43,9
Szatócs	32 040	25 924	—19,1
Kofa, piaci és vásári árus	8 492	21 495	153,1
Házalókereskedő	13 688	15 158	10,7
Ügynök	5 787	12 728	119,9
Egyéb	7 022	13 335	89,9
Összesen	162 968	253 263	55,4
Ebből önálló	85 764	124 668	45,4
alkalmazott	77 204	128 595	66,6

mányos formái közül csak a vándor- és házalókereskedelem visszaszorulását figyelhetjük meg.

A kiskereskedelmi hálózat bővülését jelzi a saját üzlethelyiséggel rendelkező önálló kereskedők számának 33%-os növekedése. A vegyeskereskedések elszaporodása a falusi üzlethálózat kiszélesedését mutatja. A kereskedelmi tevékenység azonban még az iparnál is nagyobb mértékben összpontosult a fővárosban és a nagyobb vidéki városokban. Elsősorban a városokban figyelhető meg a korszak másik fő fejlődési tenden-

ciája: a kereskedelmi hálózat szakosodása. A mezőgazdasági termékekkel, állatokkal és élelmiszerekkel kereskedő üzletek viszonylag lassú növekedésével szemben jelentősen megnőtt a különféle iparcikkeket árusító üzletek száma, ezek jórészt nagyobb méretű, több alkalmazottal dolgozó boltok voltak.

Az üzlethálózat bővülésén, szakmai differenciálódásán és a boltok méreteinek növekedésén túl meghonosodtak a kereskedelem korszerű formái, intézményei és technikája. Az 1890-es években épült fel Budapest hat vásárcsarnoka. 1911-ben nyitották meg a főváros első igazi nagyáruházát, a Párizsi Áruházat. A fővárosban és a nagyobb városokban megjelentek a fiókhálózattal rendelkező nagykereskedelmi vállalatok, amelyek az árubeszerzés és -elosztás racionális, nagybani megszervezésével olcsóbb és egységesebb, állandóbb minőségű árut kínáltak a fogyasztónak, mint az egyedi kisboltok. Széles bolthálózattal rendelkeztek a különféle fogyasztási szövetkezetek is. Az 1898-ban létesített Hangya a parasztság áruellátásával foglalkozott; az 1904-ben alapított Általános Fogyasztási Szövetkezet (ÁFOSZ) tagjai és vásárlói a fővárosi munkások és kisiparosok köréből toborzódtak.

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KÜSZÖBÉN

A kiegyezéstől az első világháborúig eltelt fél évszázad a strukturális változások időszaka volt Magyarország gazdaságában. Magyarország ekkor emelkedett ki végérvényesen a hagyományos gazdaságban stagnáló országok közül, s lépett be a fejlődő, növekedő, iparosodó országok egyre szélesedő, de még mindig az emberiség kisebb részét felölelő sorába. Ezekben az évtizedekben ment végbe a gazdaság tőkés átalakulása, s az elmaradott agrárország a 20. század elejére — a gazdasági, társadalmi és politikai struktúra feudális maradványainak fékező-torzító hatása ellenére — viszonylag gyorsan növekvő agrár-ipari országgá fejlődött. A nemzeti jövedelem 1913-as árakon számítva évente átlagosan 2,5%-kal növekedett. A lakosság átlagos évi 0,7%-os növekedésével szemben a mezőgazdasági termelés növekedési üteme 1,7%, a bányászaté és iparé 4,5%, a szállításé és kereskedelemé 5% volt. Az egy lakosra jutó termékek és szolgáltatások értéke több mint kétszeresére emelkedett. Az 1914.

évi állótőke-állomány háromnegyed része a megelőző fél évszázadban jött létre. A magyarországi gazdaság növekedési üteme a korabeli Európában gyorsnak számított, bár a fejlett ipari országokban az ipari forradalom kezdeti szakaszában elért növekedési ütemektől valamivel elmaradt. Az 1860-as évek és az első világháború között az egy lakosra jutó nemzeti termék Svédországban, Dániában és Németországban növekedett gyorsabb ütemben, mint nálunk; az egy főre jutó mezőgazdasági és ipari termelés növekedési üteme pedig csak Svédországban múlta felül a magyarországit.

Az egy keresőre jutó termelési érték, vagyis az élőmunka termelékenysége a mezőgazdaságban átlagosan 1,7, az iparban pedig 2,5%-kal növekedett évente. Milyen tényezők eredményezték a termelékenység ilyen

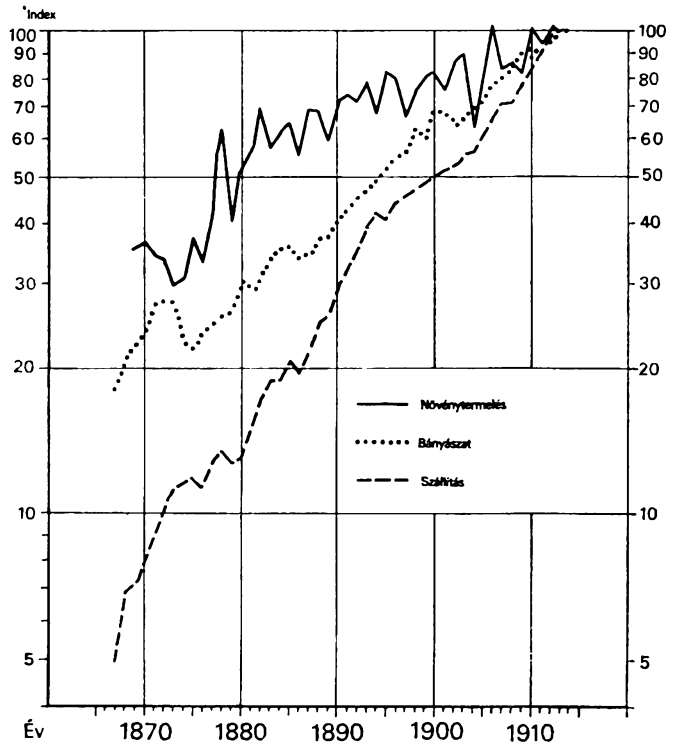

15. ábra

A gazdaság néhány ágának növekedése Magyarországon (1867—1913)

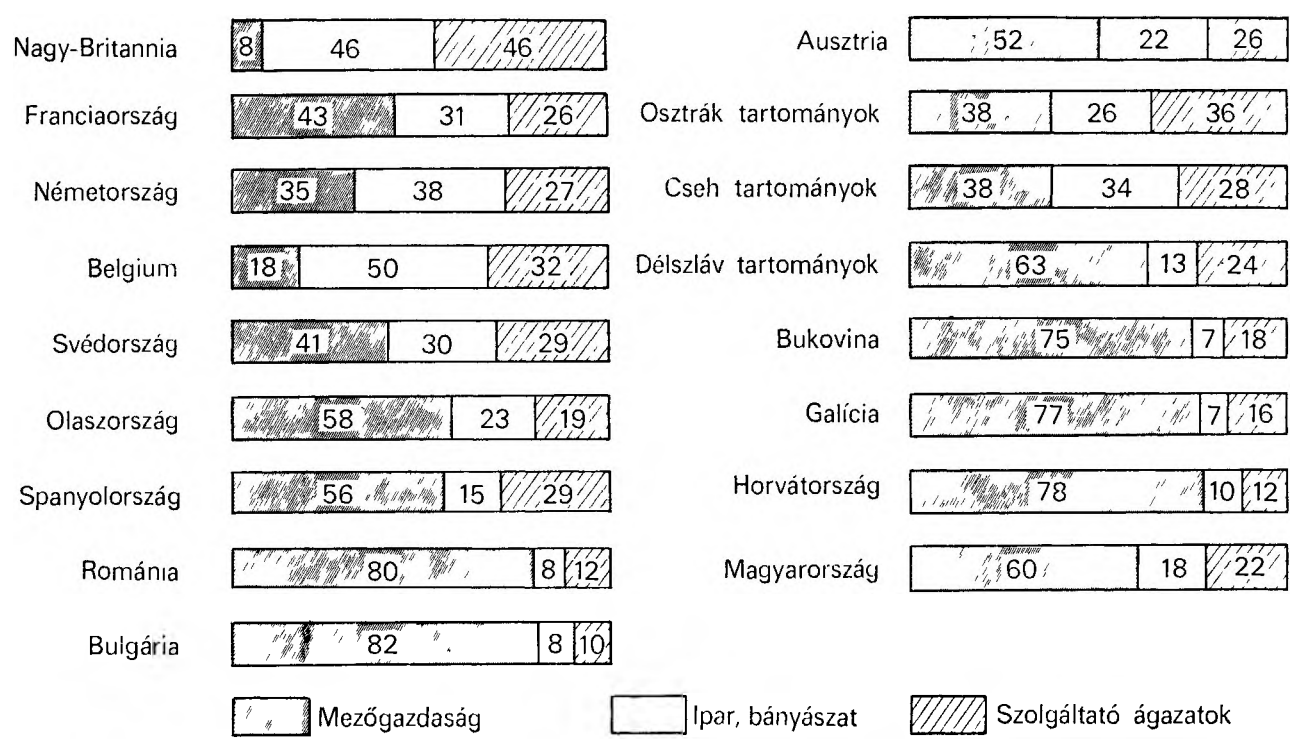

16. ábra

A kereső népesség ágazati megoszlása Európa és az Osztrák–Magyar Monarchia országaiban 1910-ben

jelentős mértékű emelkedését? Elsősorban a gépesítés, az élőmunka eszközellátottságának nagyarányú növekedése, amit csak megközelítően fejez ki az a tény, hogy a termelésben alkalmazott állóeszköz-állomány értéke évente átlagosan 2,9%-kal gyarapodott. Másodsorban a tőkés termelési mód uralkodóvá válásával megvalósult hatékonyabb munkamegosztás, racionálisabb üzemszervezési és irányítási formák.

A viszonylag gyors ütemű növekedés eredményeképpen átalakult a nemzeti jövedelem, a tőkeállomány és a foglalkoztatottság ágazati struktúrája. A mezőgazdaság részesedési aránya a teljes nemzeti jövedelemből 60%-ról 44%-ra csökkent, az iparé és bányászaté 15%-ról 25%-ra, a szolgáltató ágazatoké 25%-ról 31%-ra emelkedett. Ha csak az anyagi termelési ágakat vesszük számításba, s a nem termelő szolgáltatásokat figyelmen kívül hagyjuk, akkor a mezőgazdaság részesedése 74%-ról 54%-ra esett vissza, az iparé 16%-ról 31%-ra, a szállításé és a kereskedelemé 8%-ról 14%-ra emelkedett. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 75%-ról 60%-ra csökkent, az ipari dolgozóké 10%-ról 18%-ra, a szolgáltató ágazatokban működőké pedig 15%-ról 22%-ra emelkedett. Elég nagyarányú volt tehát a termelőerők átáramlása a mezőgazdaságból a gazdaság modernebb, termelékenyebb ágazataiba.

A 19. század második felében nevezetes fordulat, tendenciaváltozás következett be a magyar gazdasági fejlődés világgazdasági összefüggéseiben. Hazánk viszonylagos elmaradottsága a 16. századtól a 19. század közepéig Nyugat- és Közép-Európa iparosodó országaival szemben állandóan fokozódott, a gazdasági fejlettség szintjében mutatkozó különbségek folyamatosan növekedtek. 1848 után, majd a kiegyezést követő évtizedekben a szintkülönbség növekedése megállt, és lassan az ellenkező tendencia érvényesült: a szintkülönbségek csökkenése, az elmaradottság felszámolása. Az évszázadok folyamán kialakult gazdasági elmaradottság leküzdése természetesen lassú, hosszú távra méretezett folyamat. Az első világháborút megelőző fél évszázadban Magyarország — gazdaságának gyorsabb növekedési üteme következtében — némiképp csökkentette a nyugat-európai országokkal és a Monarchia másik felével szembeni elmaradottságát, a felzárkózás azonban nem sikerült. Ehhez a rendelkezésre álló idő sem volt elég hosszú, a fejlődési ütem sem eléggé dinamikus. Magyarország az első világháború kitörésekor közepes fejlettségi szintű tőkés ország volt; a gazdasági szerkezet modernizálása, valamint

az egy lakosra jutó nemzeti jovedelem, illetve ipari termelés tekintetében megelőzte a balkáni országokat, Oroszországot, Spanyolországot és Portugáliát, megkozelítette a Monarchia másik felét és Olaszországot, de messze elmaradt a nyugat-európai és a skandináv országok mogott.

Sajátosan alakult Magyarország helyzete a Monarchiában. A gyorsabb novekedési ütem kovetkeztében hosszú távon nőtt Magyarország súlya a Monarchia gazdaságában, s ez jutott kifejezésre a kozosugyi koltségekhez való hozzájárulás kvótájának ismételt felemelésében is. A Monarchia másik fele gazdaságilag megkozelítőleg sem volt annyira egységes, mint Magyarország. A gazdaság egész struktúráját és fejlettségi szintjét tekintve sokkal nagyobb kulonbségek mutatkoztak egyrészt az osztrák, cseh és olasz tartományok, másrészt a délszlávok lakta tartományok, valamint Galícia és Bukovina kozott, mint Magyarországon a Dunántúl és Erdély között. Az egy lakosra jutó nemzeti jovedelem 1913-ban az

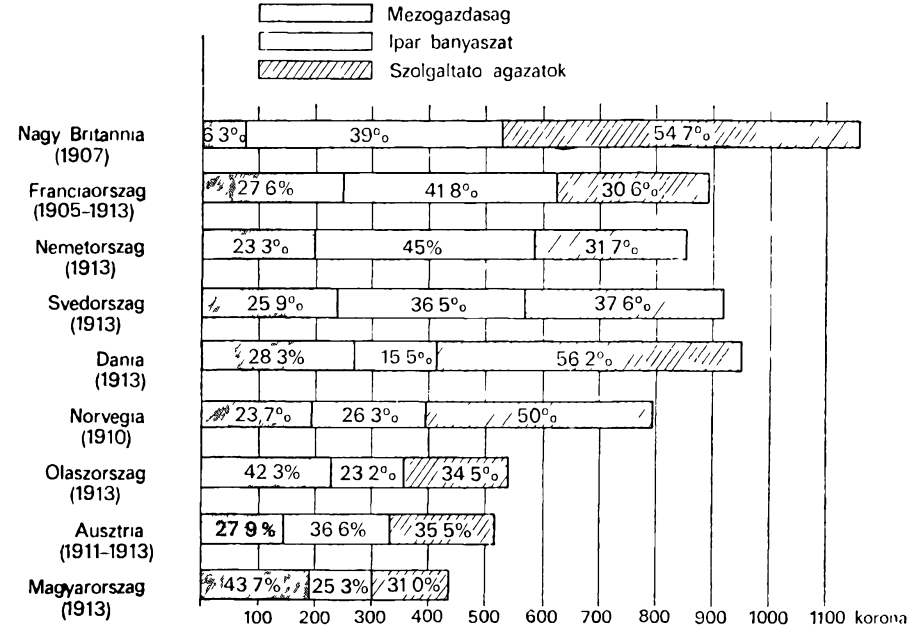

17. ábra
Egy lakosra jutó nemzeti jövedelem Európa országaiban az első világháború előtt

44. táblázat

Nemzeti jövedelem az Osztrák—Magyar Monarchiában 1913-ban

Területi egységek	Mezőgazdaság	Bányászat, ipar	Szállítás, kereskedelem	Anyagi termelési ágak együtt	Nem termelő szolgáltatások	Összesen
1. Nemzeti jövedelem* (millió korona)						
Magyarország**	3540	2050	970	6 560	1565	8 125
Ausztria	4185	5512	2447	12 144	2881	15 025
2. Egy lakosra jutó nemzeti jövedelem (korona)						
Magyarország**	190	110	51	351	85	435
Magyarország mai területén	205	141	65	411	110	521
Magyarország 1918 után elcsatolt területén	178	88	43	309	65	374
Ausztria	144	189	84	417	99	516
Ausztria mai területén	89	356	157	602	188	790
3. A nemzeti jövedelem %-os megoszlása						
a) Anyagi termelési ágak						
Magyarország**	54,0	31,2	14,8	100		
Magyarország mai területén	50,0	34,2	15,8	100		
Magyarország 1918 után elcsatolt területén	57,6	28,5	13,9	100		
Ausztria	34,5	45,4	20,1	100		
Ausztria mai területén	14,8	59,1	26,1	100		

44. táblázat folytatása

Területi egységek	Mezőgazdaság	Bányászat, ipar	Szállítás, kereskedelem	Anyagi termelési ágak együtt	Nem termelő szolgáltatások	Összesen
b) A nem termelő szolgáltatások beszámításával						
Magyarország**	43,6	25,3	11,9		19,2	100
Magyarország mai területén	39,4	27,0	12,4		21,2	100
Magyarország 1918 után elcsatolt területén	47,7	23,5	11,4		17,4	100
Ausztria	27,9	36,7	16,3		19,1	100
Ausztria mai területén	11,2	45,0	19,9		23,9	100

* Nettó hazai termék.
** Horvátország nélkül.

osztrák tartományokban 790, a cseh tartományokban 630, az olaszlakta területeken 450 korona volt, míg Krajnában, Dalmáciában és Bukovinában csak 300, Galíciában pedig 250 korona. Magyarország — az egy lakosra jutó 435 koronás nemzeti jövedelemmel — a gazdasági fejlettség tekintetében középhelyet foglalt el az iparosodottabb, a nyugat- és középeurópai szinthez közelálló osztrák—cseh tartományok és az elmaradottabb, alacsony jövedelmi szintű déli és keleti, lengyel, ukrán, román és délszlávlakta tartományok között.

Tehát a mérleg egyik serpenyőjében a viszonylag gyors ütemű növekedés, a gazdasági szerkezet átalakulása, a másikban a még mindig elég nagyfokú elmaradottság az ipari országokkal és a Monarchia nyugati felével szemben. Ezek az ellentmondások nemcsak nemzetgazdaságunk világgazdasági elhelyezkedésére, hanem belső szerkezetére is jellemzőek, ágazati és regionális viszonylatban egyaránt. Szembetűnő a tőkés szektor viszonylagos fejlettsége: erősen koncentrált és korszerű műszaki színvonalú nagyipar, fejlett bankhálózat és vasúthálózat, a monopolkapitalista tendenciák korai és erőteljes jelentkezése. A tőkés szektor a gazdaság

élenjáró ágaiban gyorsan és korszerű színvonalon vette át, alkalmazta a fejlett tőkés országok technikai, gazdaságszervezési, irányítási és finanszírozási újításait, de ez a viszonylag fejlett, modern kapitalizmus meglehetősen keskeny talapzaton állott, még nem tudta egyformán áthatni, teljesen a maga képére átformálni az ország egész területét, a gazdaság valamennyi ágát. Az ország jelentős területein — elsősorban keleti és északkeleti vidékein — és a gazdasági élet számos szektorában tovább éltek még a kapitalizmus előtti struktúra elemei vagy a korai kapitalizmus képződményei, a hagyományos termelési szervezet és technika maradványai, a számos tekintetben még önellátó, izolált háztartások százezrei, a mezőgazdasági és ipari kisárutermelők milliói. Ezek az ellentmondások, az ágazati és a regionális fejlődés egyenetlenségei egyrészt fékezték és torzították magát a gazdasági fejlődést, másrészt jelentős és egyre erősödő feszültségek forrásai voltak a társadalmi és a politikai struktúrában, annál is inkább, mert nagyrészt egybeestek a társadalom osztályellentéteinek és nemzetiségi megoszlásának fő határvonalaival.

V. FEJEZET

MAGYARORSZÁG TÁRSADALMA A SZÁZADFORDULÓ IDEJÉN

1. POLGÁROSODÁS ÉS NÉPESEDÉSI VISZONYOK

NÉPESSÉGNÖVEKEDÉS, VÁNDORLÁS, VÁROSIASODÁS

Korunkban a népesedési viszonyokat a kapitalizmus kifejlődése, a polgárosodás határozta meg. A hosszú távú népesedési folyamatokat célszerűnek látszik — ahol a források megengedik — a dualizmus korának egészén át követni, hogy a fejlődés trendjét világosabban megrajzolhassuk. A kiegyezést követő négy évtizedben Magyarország lakossága 13,6 millióról 18,3 — Horvátországgal együtt 15,5 millióról 20,9 — millióra nőtt. A tényleges szaporodás tehát 5,4 millió, az átlagos évi növekedés rátája 0,74% volt. A tényleges szaporodás üteme európai viszonylatban eléggé alacsony, megelőzte Ausztria is (0,82%), még inkább Németország, Anglia, Oroszország; e vonatkozásban Olaszország, Franciaország és Spanyolország maradt el Magyarország mögött.

A népességnövekedés üteme, ha elmaradt is az európai átlagtól, hazai összehasonlításban felgyorsulásnak számított. A 18. századot és a 19. század elejét nagyarányú termékenység és magas halálozási arány jellemezte, a hosszú távú szaporodási átlag 5 ezrelékes volt. Amíg az iparosodó európai országokban a demográfiai felgyorsulás hamarabb bekövetkezett, nálunk csak az 1880-as években bontakozott ki. Ebben nemcsak az ország gazdasági elmaradottsága, hanem az 1830 és 1873 közötti járványok is közrejátszottak. A dualizmus korában következett be a polgárosodás kezdeti szakaszára jellemző demográfiai fordulat: a születések és a halálozások addig enyhén lefelé lejtő, párhuzamos trendvonala meredeken zuhanni kezdett, éspedig a halálozásoké jóval gyorsabban, mint a születéseké. A korszak folyamán a születések aránya 42,5 ezrelékről 34,3-ra, a halálozásoké 34,5-ről 22,7 ezrelékre esett vissza. Az 1870-es évtizedben

MAGYARORSZÁG NÉPESSÉGÉNEK TÉNYLEGES SZAPORODÁSA

1890—1910

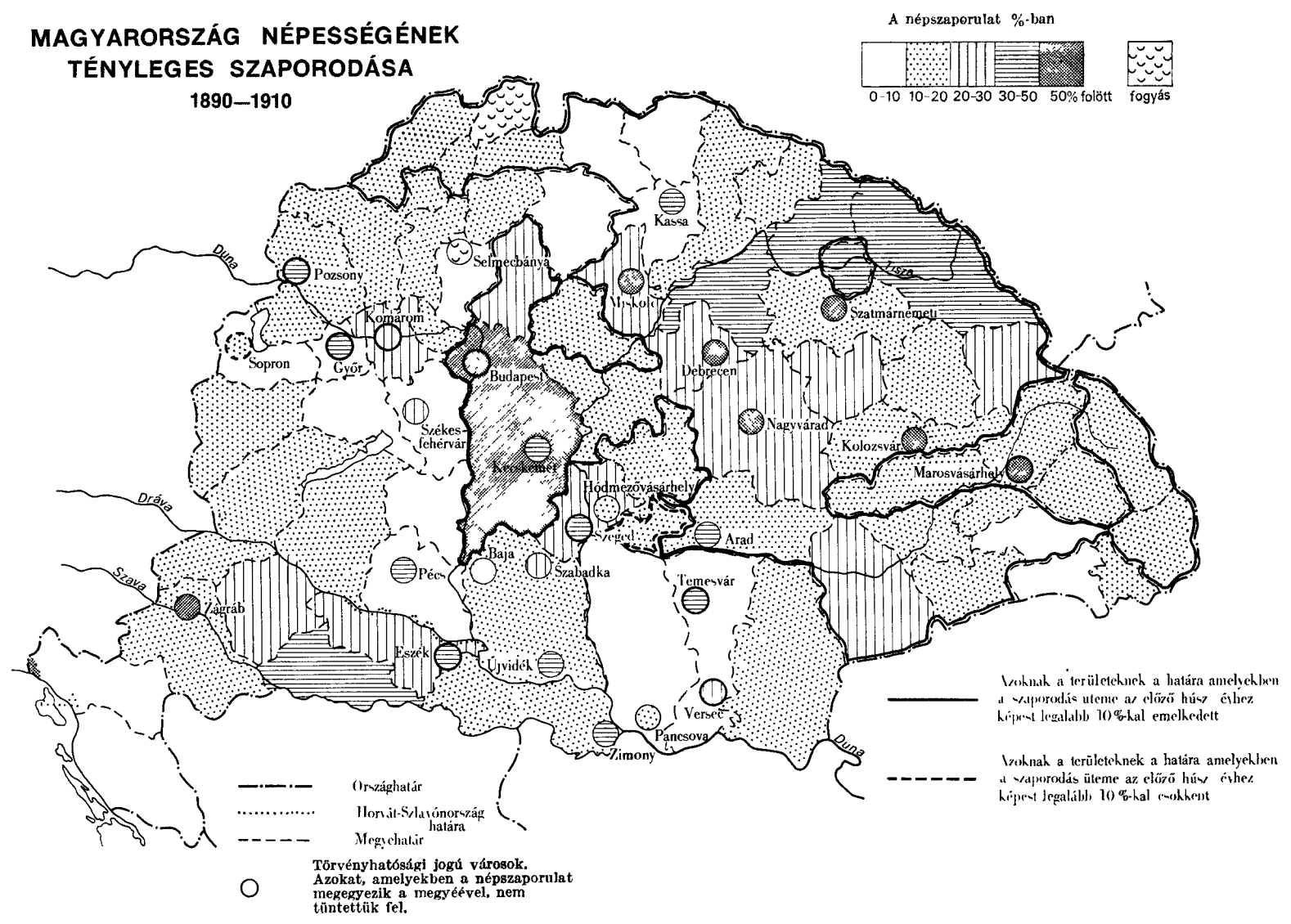

pusztító utolsó nagy kolerajárvány miatt nálunk teljes fordulatról csak az 1880-as években beszélhetünk: ekkor vonult át az országon a polgárosodás kezdeti szakaszának demográfiai hulláma. A világháborúig tartó három évtizedben a természetes szaporodás évi átlaga 11 ezrelék volt. Az egész korszak folyamán mintegy 5,8 — Horvátországgal együtt 6,7 — millió főnyi természetes szaporulattal számolhatunk.

45. táblázat

A tényleges és a természetes szaporodás Magyarországon (1869—1910)

Év	Az összlakosság száma	Tényleges szaporodás		Természetes szaporodás		A vándorlási különbözet
		fő	%	fő	%	
1869	13 663 691*	—	—	—	—	—
1880	13 833 964	170 273	1,25	480 645	3,51	—310 372
1890	15 261 864	1 427 900	10,32	1 636 461	11,80	—208 561
1900	16 838 255	1 576 391	10,33	1 728 030	11,30	—151 639
1910	18 264 533	1 426 278	8,47	1 953 607	11,60	—527 329
1869—1910	—	4 600 842	33,67	5 798 743	42,40**	—1 197 901

* Magyar Statisztikai Évkönyv 1937. Bp. 1938. 6.— helyesbített adata alapján, a katonai népességgel együtt.
** A természetes szaporodás évi rátája 0,89 % volt.

A korszak folyamán tehát mintegy 1,2 milliónyi vándorlási veszteség csökkentette az ország népszaporulatát. A természetes és a tényleges szaporodás közötti különbözet — alább erre a kérdésre még visszatérünk — nagyarányú, gyorsuló ütemű kivándorlásban vezetődött le. Ez része volt a 19. századi egyetemes migrációs folyamatnak, az országok és tájegységek hatalmas népességcseréjének, amely nálunk is alaposan megváltoztatta az egyes régiók népességi viszonyait. A népességnövekedés ugyanis régiónként és nemzetiségenként változó, egyenetlen volt (lásd 46. táblázat).

A 46. táblázatból kitűnik, hogy a népességnövekedés — Budapesten és a polgárosodó nagyvárosokon kívül — a Duna—Tisza közén és a Tiszántúlon volt a legjelentősebb, a leggyengébb viszont az északi és a keleti peremvidékeken. A Dunántúl és a nyugati Felvidék ebből a szempontból közbülső helyet foglalt el, természetes szaporodásuk jó része

46. táblázat

A népességnövekedés regionális megoszlása Magyarországon (1869—1910)

Országrész	A lakosság megoszlása (%)		Tényleges szaporodás (%)	Tényleges szaporodás (%) 1880—1910	Természetes szaporodás (%) 1880—1910	Vándorlási különbözet (%)
	1869	1910				
A Duna jobb partja (Dunántúl)	15,6	14,8	27,9	19,4	35,3	—15,9
A Duna bal partja (nyugati Felvidék)	11,2	10,4	26,1	23,4	37,5	—14,1
A Duna—Tisza köze	12,0	12,8	44,9	36,7	45,2	—8,5
Budapest, elővárosokkal (Nagy-Budapest)	1,9	5,2	269,6	172,0	48,3	+123,7
A Tisza jobb partja (keleti Felvidék)	9,7	8,5	18,8	22,0	42,7	—20,7
A Tisza bal partja (Tiszántúl)	12,2	12,4	37,4	41,9	47,2	—5,3
A Tisza—Maros szöge	11,4	10,3	22,2	23,6	30,4	—6,8
A Királyhágón túl (Erdély)	14,0	12,8	24,4	27,5	32,2	—4,7
Magyarország	88,0	87,2	34,5	32,6	39,3	—6,7
Horvátország	12,0	12,8	—	—	—	—

elvándorolt. Még világosabban jelzi a belső vándorlás és a nyomában járó népességi arányeltolódás tendenciáját a városi és vidéki népesség növekedését összevető 47. táblázat.

47. táblázat

A városi és a vidéki népesség szaporodása Magyarországon (1869—1910)

Lakóhely	A népesség száma						Növekedés (1869 = 100)
	1869		1890		1910		
	fő	%	fő	%	fő	%	
Budapest	270 685	2,0	491 938	3,2	880 371	4,8	325
Városok	1 736 450	12,8	2 082 818	13,7	2 846 290	15,6	164
Vidék	11 571 994	85,2	12 588 237	83,1	14 537 872	79,6	126
A mai Nagy-Budapest	297 167	2,2	560 048	3,7	1 098 240	6,0	370

Látható, hogy a belső vándorlás fő iránya a város, a népességtömörülési arányeltolódás meghatározó tartalmi jegye az urbanizáció volt. A táblázat nem is tükrözi teljes terjedelmében ezt a tendenciát, mert csupán a jogi értelemben vett városok adatait összegezi. Ha a modernizálás ismérveinek megfelelően kihagyjuk közülük az 5000 lélekszámnál kisebb, stagnáló városokat, hozzájuk számítjuk viszont a gyorsan növekvő és polgárosodó nagyközségeket, elővárosokat, akkor 1910-ben a városi jellegű településen élők számát 4,3 millióra tehetjük, ez pedig már az összlakosság 23,5%-át adja. A települési koncentráció, a fokozatosan nagyobb lakóhelyeken, városokban való tömörülés folyamata jól nyomon követhető a 48. táblázaton.

A tényleges szaporodás adatsorai első látásra azt sugallják, hogy ezer lélek felett valamennyi településforma számottevően fejlődött. Az országos növekedésen belüli arányeltolódás azonban már rávilágít arra, hogy

48. táblázat

A lakosság tömörülése a lakóhely nagysága szerint (1880—1910)

Települési kategória	1880		1910		Tényleges szaporodás	A tényleges és természetes szaporodás különbözete*
	fő	%	fő	%		
1000 fő alatti	4 411 401	32,0	4 122 276	22,6	−289 125	−2 163 051
1001—5000	6 045 835	44,0	7 961 590	43,6	+1 915 755	− 422,835
5001—10 000	1 100 489	8,0	1 839 778	10,1	+ 739 289	+ 311 788
10 000 felett	2 191 578	16,0	4 340 889	23,7	+2 149 011	+1 386 569
Összesen	13 749 303**	100,0	18 264 533	100,0	+4 514 930	− 887 529

* + az oda-, — az elvándorlási többletet jelzi.
** A katonai népesség beszámítása nélkül.

az 5000 lakoson felüli települések aránya 1880 és 1910 között 24%-ról 34%-ra nőtt; még élesebben megmutatkozik az eltolódás a természetes szaporodás adatai alapján. A valóságos népességtömörülési folyamat úgy ment végbe, hogy az 5000 lakosnál kisebb községek, falvak 2,6 millió főt vesztettek, az 5 és 10 ezer fő közöttiek a természetes szaporodáson túlmenően 312 ezer, a 10 ezer lakosnál nagyobb települések — zömmel a

BELSŐ VÁNDORLÁS MAGYARORSZÁGON

1890—1910

ELVÁNDORLÁS

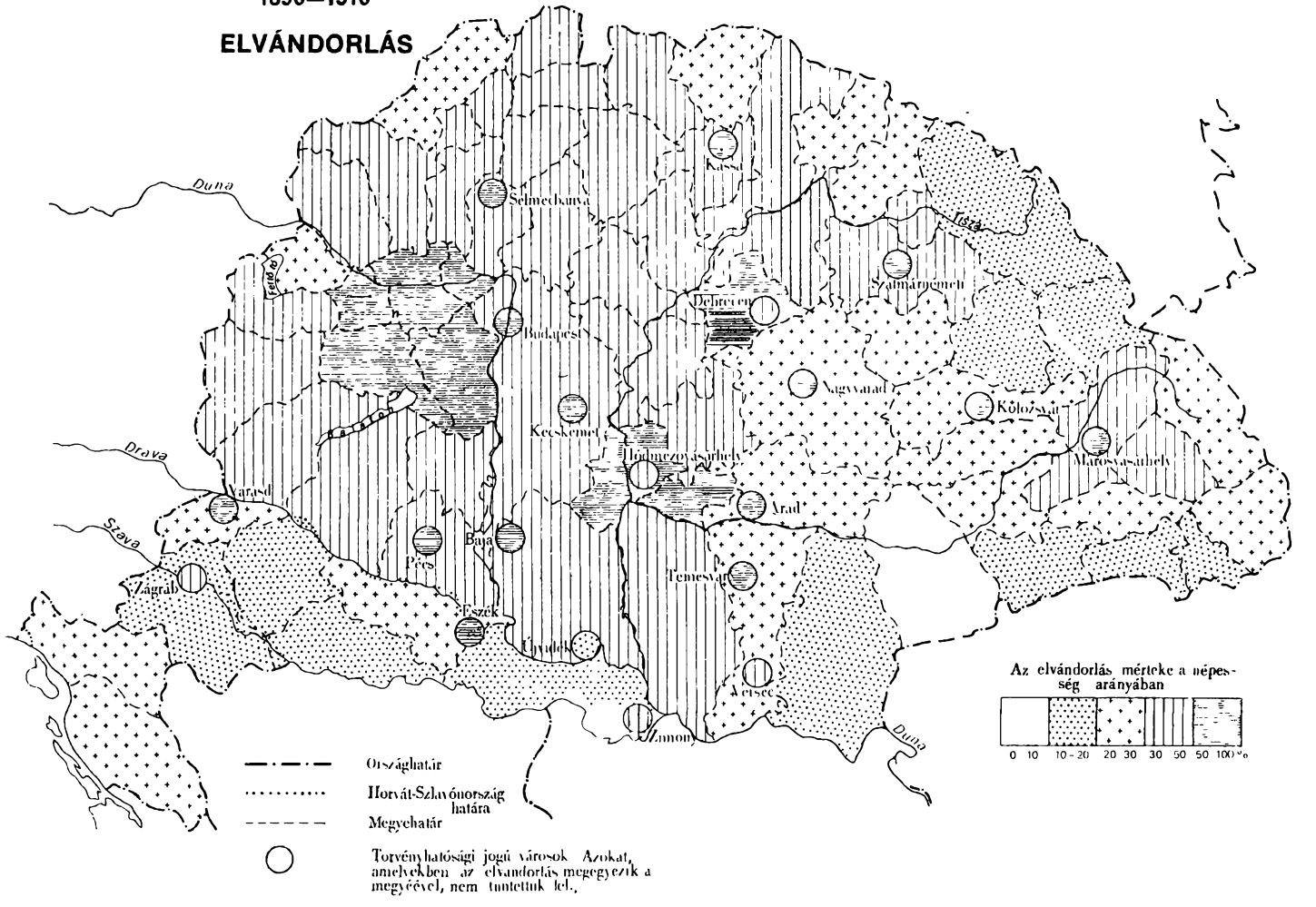

BELSŐ VÁNDORLÁS MAGYARORSZÁGON

1890—1910

ODAVÁNDORLÁS

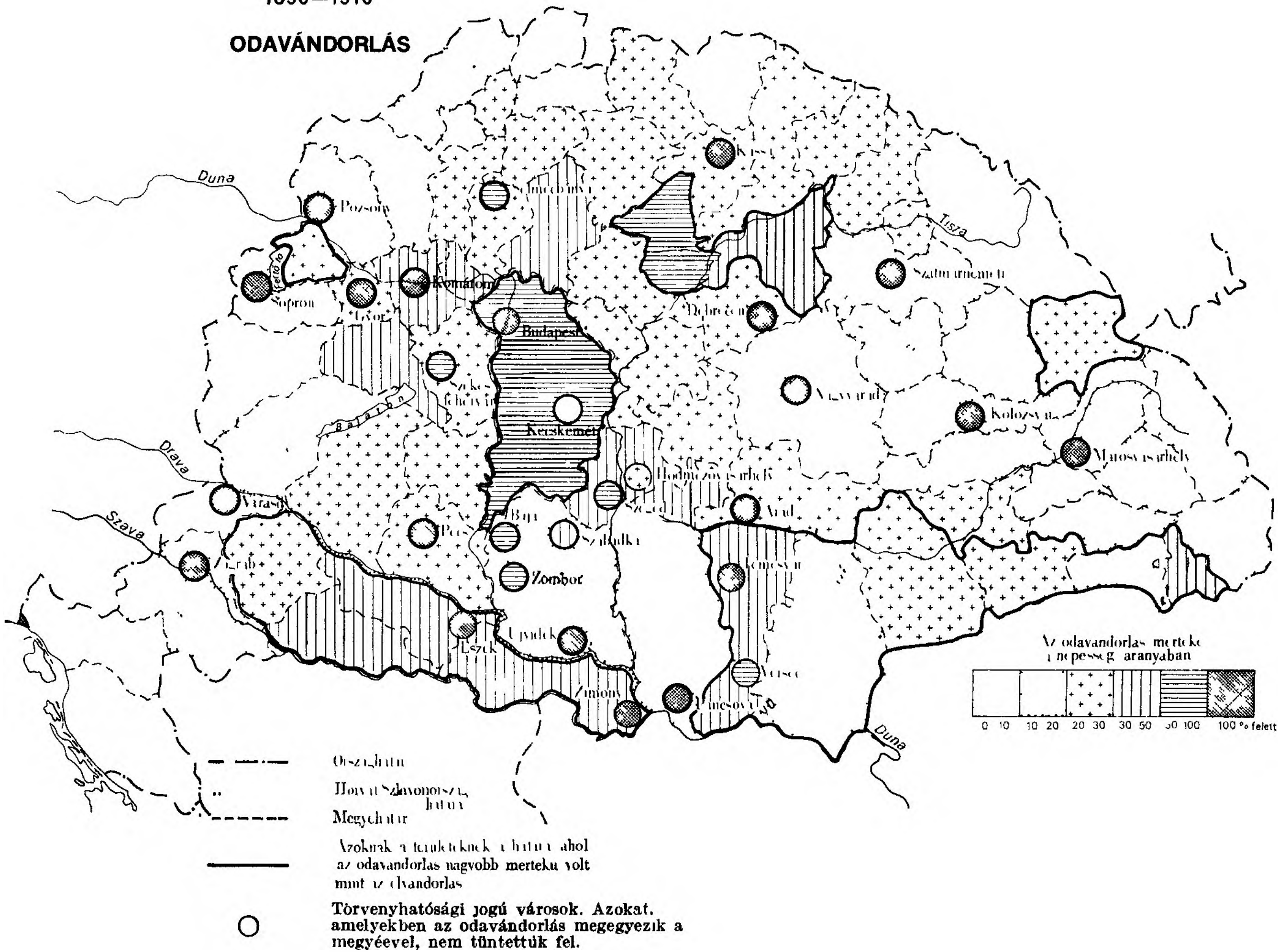

városok — pedig 1,4 millió vándorlási többlettel gyarapodtak, és e három évtized alatt megkétszereződtek.

A modern városfejlődésben kiemelkedő helyet foglalt el az egyesített és székváros rangjára emelt Budapest. Lakossága a korszak folyamán megháromszorozódott, az európai ranglistán a hatodik helyet foglalta el. Növekedése a valóságban még nagyobb volt, mert szorosan hozzá kapcsolódtak a néhány évtized alatt várossá felnövő környékbeli községek is. Ezek — a mai Nagy-Budapest külső kerületei — a kiegyezés idején 27 ezer lakost számláltak, vagy még nem is léteztek (Kispest), a háború előtt viszont már 218 ezer lakost tömörítettek a főváros körül, s közülük Újpest városi rangra emelkedett. Velük együtt a főváros lakossága elérte az 1,1 milliót. Budapest összlakosságának 70%-a az ipari és forgalmi népességhez tartozott. Egy km^2-re 4500 lakos jutott, az országos népsűrűség átlaga 64 fő volt. A korszak folyamán Budapest nemcsak az ország gazdasági, hanem kulturális fővárosává, nemcsak a politikai életet, hanem az eszméket és az ízlést is irányító központjává, nemcsak külső megjelenésében, hanem alkotó szellemében is világvárossá vált.

Az urbanizáció feltételei alapjában egybeestek a tőkés növekedés követelményeivel. Ezekkel azok a régi városok tudtak lépést tartani — és olyan, korábban jelentéktelen kisvárosok, községek emelkedtek fel —, amelyeket a vasúti hálózat bekapcsolt a bővülő áruforgalomba s ezáltal terményforgalmi, élelmiszeripari központtá váltak, vagy ahol a természeti adottságok kedveztek a bányászat, a vas- és gépipar és más új iparágak fellendülésének. Azok a nyugat-dunántúli, erdélyi és felvidéki városok — elsősorban a nagy múltú bányavárosok: Selmecbánya, Abrudbánya, Körmöcbánya —, amelyek bányászata kimerült, továbbá azok az egykori bortermelő és kereskedő központok, amelyek kiestek a forgalom új főútvonalaiból, jobbadán stagnáltak — Lőcse, Bártfa, Ruszt, Szekszárd —, a hagyományos borászatot elpusztító filoxéravész idején pedig hanyatlásnak indultak.

Az urbanizáció eredményességét tekintve a főváros és környéke után azok az egykori szabad királyi városok következtek, amelyek forgalmi és közigazgatási központ szerepüket össze tudták kapcsolni a modern iparosodással. Sorrendben: Fiume, Miskolc, Nagyvárad, Győr, Kolozsvár, Pécs, Kassa, Temesvár. Mellettük szembetűnő volt néhány korábbi kisváros — Szombathely, Kaposvár, Nagykanizsa, Szolnok — forgalmi-közigaz-

gatási központtá válása, és az új iparvidékek — Salgótarján, Ózd, Diósgyőr, Resica, Petrozsény, Vajdahunyad, Zólyom, Zsolna — kiemelkedése. Lassúbb ütemű és a modern urbanizáció szempontjából hiányosabb volt az alföldi és a régi erdélyi városok fejlődése.

Az urbanizáció dualizmus kori szakaszát az jellemezte, hogy a városi lakosság növekedése háromszorosan felülmúlta az országos átlagot, az ipari és forgalmi népesség növekedése az említett első három várostípusnál meghaladta az 50%-ot. Az épületek magassági szintje nőtt, a városkép javult, elsősorban a belvárosi részek öltöttek városias külsőt. A kiegyezés kori Pest-Buda még csak két százaléknyi három- vagy többemeletes házzal büszkélkedhetett, a háború kitörésekor a házak egyötöde már meghaladta a négy szintet. A középületek — kórházak, iskolák, kaszárnyák, állomások, fürdők — a korszakra jellemző eklektikus történeti stílusban épültek, így a dualizmus korában kialakult városképet országszerte, sőt az egész Monarchiában sok hasonló vonás rokonította egymással. E korszakban rakták le a kommunális építkezések — az út- és csatornahálózat, a víz- és gázvezeték — alapjait; előbb a fővárosban, majd a századforduló után számos vidéki városban is bevezették a villamost és a villanyvilágítást. Budapesten csekély kivétellel már kő- és téglaházak álltak, az egész országban azonban a házaknak csupán 21%-a épült kőből vagy téglából, s 39%-át fedte pala vagy cserép. A falvak zöme még hagyományosan vályogból, fából, nád- és zsúptetővel építkezett, bár a gazdaságilag fejlettebb vidékeken éppen a századelőn mutatkoztak a téglával és cseréppel való építés terjedésének jelei. Ellentételként említjük, hogy a lakóházak egynegyede még 1910-ben is istállóval volt egybeépítve.

Egészében véve: a kiegyezés idején az ország lakosságának csupán 14%-a, 1913-ban már közel egynegyede élt városokban.

Az urbanizációval mint alapvető polgárosodási és települési irányzattal szemben az egész korszakon át végighúzódott egy másodlagos, de nem jelentéktelen ellentendencia: a tanyásodás. Méreteire nincsenek számszerű országos adataink. A részadatokból úgy látszik, hogy a jobbágyfelszabadítás után előrelendült folyamat a század végén és a 20. század elején is folytatódott. A tanyai gazdálkodásban élenjáró hét alföldi város külterületi lakosságának aránya 1869 és 1910 között 30,2%-ról 33,7%-ra nőtt, vagyis nagyobb méretben szaporodott, mint belterületi népességük. Az első világháború előtt 15 megye 225 községének határában folytattak

túlnyomóan vagy kizárólag tanyai gazdálkodást, s e községek 2,2 milliónyi lakosságának egyharmada állandóan a külterületen élt.

Tekintsünk el egyelőre az urbanizációval — illetve a másik póluson a tanyásodással — együttjáró társadalmi és életmódbeli változásoktól, és hangsúlyozzuk még egyszer az alapfolyamatot: a vándorlást. A termelés és a munkamegosztás tőkés rendje milliókat mozdított ki lakóhelyükről, hagyományos életkereteik közül. Az újkori „népvándorlás" elsődleges és tömeges formája a területi mobilitás volt. Már 1880-ban 3,3 milliót tett ki, 1910-ben pedig 5,5 millióra, az egész lakosság 30%-ára nőtt azoknak a száma, akik elhagyták szülőhelyüket és az ország más részén telepedtek meg. Csupán az 1900 és 1910 közötti évtizedben 2,2 millió ember költözött el szülőhelyéről — több mint egymillió a megyéjéből is —, jórészt a közeli városokba. A belső vándorlás fő iránya továbbra is északról dél felé tartott, bár a század első évtizedében felgyorsult a keletről nyugatra, Erdélyből és az északkeleti peremvidékről a központ felé való áramlás is. A legnagyobb vonzerő még mindig a főváros: a háború előtti három évtizedben bevándoroltak száma megközelítette a 400 ezer főt.

Említettük már — táblázatainkból is kiolvasható —, hogy a természetes és a tényleges szaporodás közti különbség az utolsó három évtizedben 888 ezer, az egész dualista korszakban Magyarországon 1,2, Horvátországot is beszámítva 1,4 millió fő volt. A hiány a kivándorlásból, szabatosan szólva: a ki- és bevándorlás különbözetéből adódott. A kivándorlás méreteiről egészen pontos számadatok nem állnak rendelkezésünkre. A hivatalos állami statisztika csak 1899-től mutatta ki a legálisan, vagyis útlevéllel kivándorlók számát: 1899 és 1913 között csaknem 1,4 millió főt. A kivándorlók nagy többsége, 86%-a a vagyongyűjtés reményével, vagy legalábbis a biztos megélhetéssel kecsegtető Egyesült Államok felé vette útját. Az európai kikötők és az amerikai bevándorlási hivatal statisztikai adatait összevetve, a dualizmus korában 1,8—2 millióra becsülhetjük a magyar korona országaiból Amerikába vándoroltak számát. Ehhez járult még az európai országokba, elsősorban Ausztriába, Németországba, Romániába települtek mintegy 300—400 ezres tömege. A kétmillió főt jóval meghaladó kivándorlók közül a korszak folyamán körülbelül félmillió tért vissza. A kivándorlási többletet, vagyis a tényleges veszteséget tehát 1,7—1,8 millió főre becsülhetjük. Ez a végösszeg azonban több a természetes és a tényleges szaporodás között mutatkozó

1,4 milliónyi különbözetnél. A korszak folyamán ugyanis számottevő bevándorlás enyhítette, ha ellensúlyozni nem tudta is, a kivándorlási veszteséget. A bevándorlókról statisztikai kimutatás nem készült, számuk 300—400 ezer fő körül mozoghatott, mintegy háromnegyed részük a birodalom másik feléből települt be.

A kivándorlók foglalkozási és nemzeti megoszlására csak a háború előtti másfél évtizedből vannak értékelhető adataink, feltételezhetjük azonban, hogy az arányok az egész korszakon át hasonlóan alakultak. A kivándorlók háromnegyede a mezőgazdasági népességből, főként a szegényparasztság soraiból került ki. A mezőgazdasági cselédek és napszámosok a kivándorlók felét, a városi munkások és napszámosok ötödét alkották. A nemzeti megoszlás így alakult: a magyarok adták a kivándorlók 33%-át, a szlovákok 25, a németek 18, a románok 15, a kárpát-ukránok 4,5, a délszlávok 2,6%-át. A kivándorlás tehát a nem magyar népek aránytalanul nagyobb hányadát sodorta ki, mint a magyarokét, legerősebben a felvidéki szlovákokat és kárpát-ukránokat érintette. Az előbbiek népállományuk negyedét, az utóbbiak egytizedét vesztették el. Drámai túlzásnak minősíthetjük tehát azt a közkeletű hiedelmet, amely szerint a dualizmus kori másfél milliós kivándorlás csupán a magyarságot sújtó csapás volt. A valóságban a magyarok 6—7%-a hagyta el végleg az országot, nem többen, mint a második világháborút követő kirajzások idején.

A körülmények és az indokok elemzése azt mutatja, hogy a kivándorlás fő oka a lappangó munkanélküliség, az alacsony életszínvonal, nem kis mértékben a szélsőséges birtokmegoszlás, a föld és munkaalkalom híján szűkölködő szegényparaszti tömegek nyomora volt. E fő okokat más tényezők, a kivándorlási ügynökségek csábító propagandája, az Újvilágban boldogulók példája, a magyar kormányok nemzetiségi politikája is motiválta.

A NEMZETI ÖSSZETÉTEL VÁLTOZÁSA. AZ ASSZIMILÁCIÓ. A VALLÁSI MEGOSZLÁS

A korszak folyamán a Monarchia, illetve Magyarország nemzeteinek népességszaporulata és egymáshoz viszonyított aránya megváltozott. Ha a népesedésnövekedésben mutatkozó arányeltolódások egyik fő ten-

49. táblázat

A lakosság nemzeti megoszlása Magyarországon (1880—1910)

Nemzet*	1880		1900		1910	
	fő	%	fő	%	fő	%
Magyar	6 404 070	46,6	8 651 520	51,4	9 944 627	54,5
Német	1 870 772	13,6	1 999 060	11,9	1 903 357	10,4
Szlovák	1 855 451	13,5	2 002 165	11,9	1 946 357	10,7
Román	2 403 041	17,5	2 798 559	16,6	2 948 186	16,1
Kárpát-ukrán	353 229	2,6	424 774	2,5	464 270	2,5
Horvát**	639 986	4,6	196 781	1,2	198 700	1,1
Szerb**			520 440	3,1	545 833	3,0
Egyéb	223 054	1,6	244 956	1,4	313 203	1,7
Összesen	13 749 603	100,0	16 838 255	100,0	18 264 533	100,0

* A magyar statisztika a nemzetiség megállapításánál az anyanyelvet fogadta el meghatározó ismérvnek.
** 1880-ban a szerbeket és a horvátokat együtt mutatták ki, 1900—1910 között viszont a sokácokat és a bunyevácokat is külön nemzetiségként tüntették fel. Őket a vallási megoszlás szerint részben a horvátokhoz, részben a szerbekhez soroltuk.

denciáját a városiasodásban jelöltük meg, a másiknak a magyarosodást tekinthetjük.

A nemzeti népesedési folyamatok sokoldalúbb megvilágítása végett illesszük be a magyarországi adatokat a monarchiai összképbe (lásd 50. táblázat).

50. táblázat

Az Osztrák–Magyar Monarchia nemzeti megoszlása (1880–1910)

Nemzet	1880		1910	
	fő	%	fő	%
Német	9 963 000	26,4	11 987 000	24,2
Magyar	6 445 000	17,1	10 050 000	20,3
Cseh	5 181 000	13,7	6 436 000	13,0
Szlovák	1 864 000	5,0	1 968 000	4,0
Szerb-horvát	2 916 000	7,7	3 528 000	7,6
Szlovén	1 141 000	3,0	1 253 000	2,5
Lengyel	3 239 000	8,6	4 968 000	10,0
Ukrán	3 149 000	8,3	3 991 000	8,1
Román	2 596 000	6,0	3 224 000	6,5
Olasz	669 000	1,7	768 000	1,6
Egyéb	623 000	1,6	1 090 000	2,2
Összesen	37 786 000	100,0	49 263 000	100,0

Az összevetésből látható, hogy az egész Monarchiát tekintve a magyarok és a lengyelek gyarapodása számottevő volt, a románoké kisebb mértékű, a többi nemzet aránya viszont — beleértve a németekét is — csökkent. E figyelemre méltó jelenségek arra vallanak, hogy a nemzeti népesedési folyamatok és arányok nem álltak feltétlenül korrelációban a hatalmi-politikai hierarchiában elfoglalt helyzettel.

A háború előtti három évtizedben a magyarság aránya a Horvátország nélküli országterületen 7,9%-kal nőtt, és ezzel a többi nemzetiséggel szemben abszolút többségre tett szert. E nemzeti arányeltolódás három fő tényezőre vezethető vissza. Az egyik a magyarság viszonylag magas természetes szaporodása volt.

51. táblázat

Magyarország lakosságának szaporodása nemzetiségek szerint (1890—1914)

Nemzet	Tényleges szaporodás		Természetes szaporodás	
	1890—1914		1896—1900	1911—1914
	ezer fő	%	ezrelék	
Magyar	3605	56,0	13,0	12,2
Német	83	4,0	11,8	9,3
Szlovák	104	5,5	13,8	12,7
Román	544	23,0	5,8	9,3
Kárpát-ukrán	117	33,0	15,5	13,9
Szerb	588	25,0	8,2	7,6
Horvát			11,3	13,5
Egyéb	204	77,0	—	—
Összesen	5245	33,5	11,6	11,6

A háború előtti negyedszázadban a magyarok 12,8‰-es természetes szaporodási rátája 2,5‰-kel felülmúlta a nem magyar népek 10,3‰-es átlagát. Ez önmagában véve is több százezer főnyi relatív gyarapodást eredményezett. A szlovákok és a kárpát-ukránok nagyobb természetes szaporodását bőven ellensúlyozta nagyobb kivándorlási hányaduk; ez volt a másik tényező, amely kedvezően befolyásolta a magyar népesség növekedését. Amint már említettük, a lakosság felét kitevő magyarságból a kivándoroltaknak csupán egyharmada került ki, kétharmaduk más nemzetiségű volt. A nagyobb természetes szaporodás és a kisebb kivándorlási veszteség azonban még nem magyarázza teljes egészében a magyarság 3,5 milliónyi népességgyarapodását. Ebben döntő szerepet játszott az asszimiláció.

Ha felállítjuk a természetes szaporodás és a kivándorlási veszteség együttes mérlegét, akkor arra a számszerű eredményre jutunk, hogy a három évtizedes népességszaporulat 30%-a — a több mint egymillió főnyi többlet — az asszimilációból eredt. Ebből 400 ezer elmagyarosodott német, 300 ezer szlovák, 200 ezer zsidó, 80 ezer délszláv, s mintegy 50 ezer román és kárpát-ukrán. Számításaink hasonló arányokat valószínűsítenek a II. József korabeli népszámlálástól az első világháborúig terjedő

ötnegyed század asszimilációs folyamatát illetően is. A mintegy 2,5—3 millióra tehető asszimilánsból több mint egymillió volt német, több mint 700 ezer elmagyarosodott zsidó és félmillió szlovák. Mindegyik nemzetiség vagy etnikai csoport asszimilációjában közrejátszottak sajátos indítékok is. Így a régi városi német polgárság már a feudális korban betagozódott a hazai társadalomba, tudatában hungarus-szá vált, a később betelepült sváb parasztságból pedig sokan áramlottak a városokba, az ipari szakmákba és ennek révén magyarosodtak. Ugyancsak az évszázados együttélés, a régebben megindult keveredés és a kétnyelvűség segítette elő a törzsterületükről elvándorolt szlovákok asszimilációját, bár ehhez hozzájárult a dualista kormányok erőltetett magyarosítása is, amely főként a szlovák és a délszláv középrétegeket érintette.

Más tényezők motiválták az őshonos és a betelepült zsidóság asszimilációját. Nagy többségüket a liberális magyar nemzeteszme vonzotta, annál is inkább, mert a nacionalizmus klasszikus századában önmagában a vallás — még a közösséget olyan szoros és hagyományos normákkal összetartó, mint a zsidó vallás — sem tudta pótolni a nemzeti identitást. Minthogy a nemzeti közösség hiánya is, a korszerűsített, neológ vallás is ösztönözte, a zsidóság jó háromnegyed része a korszak végére elmagyarosodott.

Az egyedi sajátosságokon túl, a 19. századi asszimiláció közös alapja és meghatározó mozzanata a kapitalizmus, a modern árutermelés kifejlődése, a polgárosodás volt. Ezt elsősorban az bizonyítja, hogy az asszimiláció a gazdaságilag legfejlettebb területeken volt a legerősebb. A magyarosodás kohói, gazdasági és kulturális központjai a városok voltak. A legszemléletesebb példa a főváros: a 18. századvég Pest-Budájának 50 ezer lakójából egyötödöt tettek ki a magyarok, háromnegyedet a németek, a többit vagyonos görög és szerb kereskedők. A 19. század derekán összeszámlált 150 ezer lakos nagyobbik fele, 56%-a ugyan még mindig német anyanyelvű, de a magyarság aránya már megközelíti az egyharmadot. Hat évtized alatt a főváros nagyjából elmagyarosodik: lakosságának 86%-a magyar anyanyelvű, és egy kis töredék kivételével a más nemzetiségűek is beszélnek magyarul. Még rohamosabban zajlott le a folyamat Újpesten. Az 1830-as évek elején a megyeri határban megjelenő szőlősgazdák zöme Pest környéki sváb telepes. Őket zsidó kereskedők, gyárosok, kisiparosok, német polgárok, cseh, szlovák és

német munkások követik. Alakulásakor a község 90%-a nem magyar anyanyelvű. 70 év múlva, a várossá előlépett település 55 ezer lakójának 90%-a már magyar, mindössze 3000 német, 1500 cseh és szlovák maradt. Említhetnők még Pécs, Győr, Kassa és számos ipari centrum példáját. Fényes Elek 1839-ben 126 város lakosságának csaknem felét, 47%-át találta magyarnak, és ez akkor már felülmúlta az országos arányt. Hetven év múlva ugyanebben a 126 városban 70%-ra emelkedett, az összes városban pedig 76 — amíg a vidéki lakosság sorában csak 48 — százaléknyi volt a magyarság aránya.

Megállapításunkat alátámasztja az is, hogy elsősorban azokat a népeket érintette a magyarosodás, amelyek erősebben bekerültek a polgárosodás áramába: a németeket, a szlovákokat és a zsidókat; az elmaradottabb területeken, a hagyományos életformába bezárt, kevéssé mobil népek: a románok, a kárpát-ukránok és a szerbek viszont alig asszimilálódtak. Igaz, náluk a görögkeleti, illetve a görög katolikus egyház egyúttal a nemzeti elkülönülés, a saját hagyomány és kultúra őrzője, az asszimiláció akadályozója is volt.

A magyarosodás a zárt nemzeti tömbökben együttélő, túlnyomóan agrárstruktúrájú népeket számottevően nem érintette. A korábbi nyelvhatárok a dualizmus korában alig változtak. Elsősorban a magyar nyelvterületen belül, az etnikai szórványokon következett be jelentős asszimiláció, amely alapjában véve spontán folyamat volt: a kapitalizálódás és a polgárosodás ütemének, intenzitásának megfelelően több szakaszban, több generáción át jutott el a beolvadás fokára.

Kétségtelen azonban, hogy a spontán folyamatot megkönnyítették, helyenként meggyorsították a céltudatos kormányzati intézkedések, főként az iskolapolitika. Ahol az asszimilációt megalapozó gazdaságitársadalmi tényezők, a spontán ösztönzők már hatottak, ott a magyarosító iskolapolitika számottevő eredményeket ért el. Tény, hogy 1880 és 1910 között a magyarul tudó más nemzetiségűek aránya megkétszereződött, s ha a magyarul jól-rosszul beszélő kétmillió nemzetiségit nem számítjuk is az elmagyarosodottak közé, a potenciális asszimiláció valaminő kezdeti szakaszára sokan eljuthattak közülük.

E többszakaszos, többgenerációs társadalmi folyamat kezdeti szakaszának a magyar környezetben való megtelepülést, a külsődleges alkalmazkodást vagy a régi etnikai területen élők magyar nyelvtanu-

lását, magyar kultúrával való megismerkedését tekintjük. A közbülső, átmeneti szakaszt a kétnyelvűség, a régi és az új közösséghez való együttes kapcsolat, a kettős kötődés jellemzi. A századelőn a lakosság jelentős része élt a kettős kötődés szakaszában. Elég arra hivatkozni, hogy több mint 2 millió magyar anyanyelvű beszélt valamilyen más hazai nyelvet (1,2 millió németül, 550 ezer szlovákul, 400 ezer románul, 50 ezer ukránul, 180 ezer szerb-horvátul), és — mint jeleztük — 1,8 millió nemzetiségi beszélt magyarul (757 ezer német, 417 ezer szlovák, 373 ezer román, 65 ezer kárpát-ukrán, 136 ezer szerb-horvát). Ennek a szakasznak két fő típusa alakult ki. Az egyik a magyar környezetbe került nemzetiségi család, amely a munka- és lakóhelyen, az iskolában és a sajtó közvetítésével megtanult magyarul, otthon, a családban az anyanyelvet, a külvilággal való kommunikációban már a magyart használta. A másik típus a nemzetiségileg vegyes család volt, amelyben többnyire kétnyelvűség érvényesült. A dualizmus korában hozzávetőlegesen félmillió nemzetileg vegyes család élt együtt, ez a gyerekeket is számítva legalább kétmillió főt jelentett. És itt még nem szóltunk a nem magyar népek egymás közötti keveredéséről, pedig a félmilliót meghaladta a valamilyen más nemzetiségi nyelven is tudó nem magyarok száma.

A népesedési fejlődés különböző dimenziójú mozgásait végül is az kapcsolja össze, hogy valamennyien: a vándorlás, a területi és a társadalmi mobilitás és az asszimiláció, a 19. századi polgárosodás alapvető folyamatai voltak.

Az alapfolyamattal közvetettebben és lazábban függött össze, de a társadalom életét, csoportformálódásait még mindig jelentősen befolyásolta a vallási megoszlás. A felekezeti erőviszonyokban a korszak folyamán kisebb eltolódások következtek be.

A legjelentősebb eltolódás, a római katolikusok arányának 3,5%-os növekedése nem valaminő tömeges áttéréssel magyarázható, hanem azzal, hogy a katolikusok (főként magyarok, németek és szlovákok) természetes szaporodása az átlagosnál magasabb, viszont a 2,4%-ot vesztő görögkeletieké (románoké és szerbeké) az átlagosnál jóval alacsonyabb volt. A vallási megoszlás részlegesen fedte a nemzeti megoszlást: a románok és a szerbek túlnyomórészt görögkeletiek, a kárpát-ukránok görög katolikusok voltak, a szlovákok és a németek megoszlottak a

52. táblázat

A lakosság vallási megoszlása Magyarországon (1869—1910)

Vallás	1869		1890		1910	
	fő	%	fő	%	fő	%
Római katolikus	6 215 251	45,8	7 267 695	48,0	9 010 305	49,3
Görög katolikus	1 583 043	11,6	1 658 308	10,9	2 007 916	11,0
Református	2 017 391	14,9	2 212 761	14,6	2 603 381	14,3
Evangélikus	1 096 184	8,1	1 180 714	7,8	1 306 384	7,1
Görögkeleti	2 067 778	15,2	2 064 889	13,6	2 333 979	12,8
Unitárius	54 345	0,4	61 616	0,4	74 275	0,4
Izraelita	542 257	4,0	707 961	4,7	911 227	5,0
Egyéb	2 880	0,0	9 042	0,0	17 066	0,1
Összesen	13 579 129	100,0	15 162 986	100,0	18 264 533	100,0

római katolikus és az evangélikus vallás között. A magyarság a többi nemzetnél vallásilag heterogénebb volt: 1910-ben 58%-a tartozott a római, 3%-a a görög katolikus, 26%-a a református, 4%-a az evangélikus, 7%-a az izraelita felekezethez. Az egyes felekezetek közötti áramlás nagyon korlátozott volt. A háború előtti két évtizedben mindössze 27 ezer ember tért át — leginkább reformátusok, görögkeletiek és izraeliták — a római katolikus vallásra.

A vallási ellentétek, bár élességük a 18. század óta jócskán csökkent, még mindig megfontolandó szerepet játszottak a csoportformálódásban és a politikai-tudati frontok alakulásában. A csupán részben és formálisan vallási motivációjú antiszemitizmussal e fejezetben, a társadalmi átrétegződés és az asszimiláció konfliktusai kapcsán foglalkozunk. A katolikus—protestáns ellentétet a reformkori nemzeti liberalizmus, majd a századvég nacionalizmusa erősen halványította, részben áthidalta, de nem szüntette meg. A hagyományos, társadalmilag és nemzetileg színezett ellentétek a katolikus udvari magas arisztokrácia és a protestáns nemzeti középnemesség között gyakran kiütköztek, villództak az országos közéletben, a megyei és helyi belviszályokban. A kérdést tovább bonyolította, hogy a protestáns birtokos nemesség jó részének bevonulása a kormánypártba és erős befolyása a kormányzatban megszüntette

a protestantizmus ellenzéki és a katolicizmus egyértelműen kormánypárti jellegét. A katolikus ellenzék most már a jobboldalon szervezkedett, és a politikai katolicizmust igyekezett a konzervatív ellenzékiség szervező eszméjeként felhasználni. A vallási ellentétek, bár az 1890-es évek elején egy pillanatra hevesen fellobbantak, a századelőn elcsitultak, átadták helyüket a szociális és a nemzeti konfliktusoknak.

A nagypolitika alatti társadalmi érintkezések szintjén azonban még hatott, formált a felekezeti szellem. A felső tízezer és a középosztály soraiban a valláskülönbség még komoly megfontolásokat, gyakran akadályokat okozott a házassági és a társas kapcsolatokban. Mindazonáltal a katolikus—protestáns vegyes házasságok száma a dualizmus korában fokozatosan nőtt.

EGÉSZSÉGÜGY ÉS KÖZMŰVELŐDÉS

A népesedési folyamatokat — ez volt a kiindulópontunk — a korszak alaptendenciája: a polgárosodás és a civilizációs haladás határozta meg. Így a halálozási arány 12 ezrelékes csökkenése jobbadán az egészségügy fejlődésének, úgy is mondhatjuk: a közegészségügy kiépülésének eredménye volt. Korszakunkban az egészségügyi szervezet is, az orvosok és a kórházak száma is, az orvostudomány is jelentősen fejlődött. A természetes, és nemzetközi viszonylatban elég szerény előrelépésnek számít, hogy a kiegyezést követő 45 év alatt az orvosok száma megkétszereződött: 18 helyett már 30 orvos jutott 100 ezer lakosra. Hogy a gyógyszertárak száma is megkétszereződött, és így 1913-ban 100 ezer lakosra 12 patika jutott, az sem különösen kiemelkedő eredmény. Igazi javulás a kórházi ellátásban és a legpusztítóbb járványok leküzdésében mutatkozott. Az 1913-ban működő 427 kórház 88%-a a dualizmus korában épült vagy épült újjá. A kórházi ágyak, az ápoltak és az ápolási napok számának 1880 és 1913 közötti 4—4,5-szeres növekedése nem is tükrözi teljesen a korszerűsítésben mutatkozó minőségi fejlődést. Ezekben az évtizedekben épültek ki a nagy klinikák, ekkor fejlődött fel a magyar gyógyászat és orvosképzés számos területen a bécsi mellé.

Az 1876-ban bevezetett első és 1887-ben kötelezővé tett kétszeri himlő elleni oltás hatása néhány évtized alatt fényesen megmutat-

kozott: 1913-ban a himlő már nem szerepelt a halálokok országos listáján. Hasonlóképpen visszavonult a hajdani félelmes ellenség, a kolera is, amely az 1830-as években 300 ezer, az 1873. évi járvány idején is csaknem 200 ezer áldozatot szedett. Az 1892—1893. évi betörése még elég nagy riadalmat, de már csupán 5000 halálesetet okozott. A járvány elleni védekezés, főként a csatornázás és vízderítés sokat segített, olyannyira, hogy 1913-ra a kolera is kimaradhatott a halált okozó fertőző betegségek táblázatáról. A kimutatások összevetése egyébként valamennyi járványos fertőző betegség visszaszorulását bizonyítja. Az 1880-as évek elején e betegségek számlájára írt 20%-os arányban még a himlő is, a tífusz is 2,8%-os, a diftéria-vörheny-kanyaró 8,5%-os tétellel szerepelt; az 1913. évi kimutatás 8,7%-os arányán belül az utóbbi hármas 5,4, a tífusz 1%-ot tett ki. Minden bizonnyal az orvostudomány fejlődését bizonyítja a halálokok egyre pontosabb, részletesebb feltüntetése, az egykoron egyébnek és ismeretlennek besorolt betegségek helyén a szív és az érrendszeri, az emésztőszervi és a rákos megbetegedések kimutatása.

A méltánylást érdemlő eredmények mellett volt a hazai közegészségügynek két súlyos passzívája: a tüdőbaj és a csecsemőhalandóság. A tuberkulózis az 1880-as évek elején az összes halálokok 12, egy évtized múlva 11, 1913-ban viszont 13,5%-ára rúgott. E szomorú növekedésben talán a gondosabb szűrés és a jobb diagnózis is közrejátszott, a korabeli jelentések azonban inkább azt a feltevést támasztják alá, hogy a tuberkulózis a dualizmus korában vált százezreket sújtó, évi 40—50 ezer halálesetet okozó népbetegséggé. Nem sokkal vigasztalóbb helyzetről tanúskodnak a csecsemő- és gyermekhalandóság adatai sem. Nem mintha e téren nem mutatkozott volna valamelyest csökkenő tendencia. A polgári forradalom küszöbén, 1846-ban, ezer újszülött közül életének első évében 288, 1910-ben 206 halt meg, s az ötéves kort ezer közül 535, illetve a háború előtt 690 gyermek érte meg. Ám az egy év alattiak az összes halálesetnek még 1910-ben is 30%-át, az 5 év alattiak az 1890-es évek elején 52, 1910-ben is 45%-át adták, és ez nagyon lassú javulásról tanúskodik, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a csecsemőket nagyobb arányban pusztító járványok gyakorlatilag megszűntek.

A tuberkulózis népbetegséggé szélesedése és a magas csecsemőhalandóság miatt Magyarország a halálozási arányt tekintve az európai

ranglista élén állott, éppen csak Oroszország és Spanyolország előzte meg. Európai viszonylatban ugyancsak alacsony volt az átlagos életkor: 1869-ben 25,4, 1910-ben 27,2 év. E mindössze 7%-os növekedésnél valamivel kedvezőbb volt a születéskor várható átlagos élettartamé, amit a demográfusok a kiegyezést követő években 30, 1910—1911-re vonatkozóan 40 évre becsülnek. Az elmaradás okai egyrészt a hiányos táplálkozásban, a túlerőltetésben, a rossz lakásviszonyokban, másrészt a fentebb joggal fejlődőnek jelzett egészségügyi szervezet egyenetlen elosztásában, gyengeségében rejlettek.

Az orvosok számának gyarapodása ugyanis elsősorban a városok egészségügyi ellátását javította. Városokban működött az orvosok mintegy 43%-a, ott rendeltek — főként a jobb módú paciensek részére — a neves szakorvosok, s a városokban épült ki az ipari munkásság betegsegélyző hálózata. A hatósági orvosi intézmény kiterjesztése a falvak kisebb-nagyobb körére, igaz, haladás volt, csakhogy apróléptű. Az utolsó békeévben, 1913-ban, a több mint 12 ezer községre mindössze 2111 községi és körorvos jutott, magánorvos — néhány áldozatos lélektől eltekintve — nem temetkezett el a falvak porában-sarában. Ha vidékre ment is, akkor is a módosabb nagyközségeket választotta. Így aztán az Alföldön, Dél-Dunántúlon és Tiszántúlon, a peremvidékeken a falvak, tanyák, puszták ezreibe nem jutott el az egészségügyi civilizáció. A parasztok, a tehetősebbek is, előbb láttak-hívtak lódoktort, mint orvost. A falvak ezreiben a népi gyógyítás és kuruzslás évszázados hagyományai virultak. A helyzetet súlyosbította, hogy a múlt század végétől az árutermelés kibővülése és a munkaalkalom csökkenése következtében a szegényparasztság táplálkozása, főként fehérjefogyasztása jelentősen romlott.

A halálozási statisztika még egy tétele érdemel figyelmet: az erőszakos haláloké. Azt, hogy a balesetek száma a háború előtti 30 évben megháromszorozódott, aránya 0,8-ról 1,5%-ra emelkedett, ma már a felgyorsult életritmus és közlekedés természetes velejárójának tartjuk. Elgondolkoztató azonban az öngyilkosságok számának háromszoros, arányának 0,4-ről 0,9%-ra való növekedése, ami egyébként monarchiai jelenség volt; Ausztriában, a cseh tartományokban és Horvátországban is megfigyelhető. Az európai viszonylatban kiemelkedő öngyilkossági „járványt" sokféleképpen magyarázták. A Monarchia sajátos politikai

viszonyaival való összefüggés logikailag valószínűnek látszik, de még bizonyításra szorul.

A gyilkosságok száma a halálokok között is, és ami fontosabb: a bűncselekmények között is csökkent. A gyilkosság és az emberölés 1890-ben az elítélt bűncselekmények 2,2, 1913-ban 1%-át; a testi sértés 26, illetve 18, a vagyon elleni bűntettek 35, illetve 30%-át tették ki. A korszak történetének ismeretében nem meglepő, hogy nőtt a politikainak minősített bűntettek — főleg az izgatás és a hatóság elleni erőszak — száma (2-ről 5,5%-ra), és változatlanul első helyen állt, az összes büntetett cselekmények egyharmadát szolgáltatta a becsületsértés és a rágalmazás. Viszonylagos stabilitás jellemezte a büntető intézeteket, számuk az egész korszakban 12 volt, a raboké pedig 3000 és 6000 között mozgott. A dualizmus első negyedszázadában a bebörtönzöttek száma és aránya mintegy 30%-kal nőtt, a második negyedszázadban viszont 50%-kal visszaesett; 1890-ben 100 ezer lakosra 36, 1913-ban 24 bebörtönzött jutott.

Az egészségügyi és a közbiztonsági viszonyok javulásában alkalmasint része lehetett az általános műveltség fejlődésének is. A közoktatásról a népiskoláktól a főiskolákig a XII. fejezetben adunk számot. Itt annyit bocsátunk előre, hogy a kötelező népoktatás 1868. évi bevezetése 45 év alatt számottevő eredményeket hozott. Egyik nagy vívmánynak azt tekinthetjük, hogy amíg 1870-ben az iskolakötelesek 48%-a, 1913-ban már csupán 14%-a nem járt iskolába, és csak 19%-a nem végezte el az elemi iskola négy osztályát. A másik vívmány — az általános műveltségi szint emelkedésének reális fokmérője — az analfabéták számának nagymérvű csökkenése volt. Arányuk a hat éven felüli lakosságban az 1870. évi 68,7%-ról — ezen belül Erdély 83,6, Horvátország 83% — 1913-ban 33,3%-ra — Erdély 49,5, Horvátország 47,4% — csökkent. A gazdasági fejlettségi színvonal és a hivatalos iskolapolitika következményeképpen az analfabéták aránya a magyaroknál és a németeknél volt a legalacsonyabb (20,7, illetve 17,6%), a szlovákoknál és a szerbeknél közepes (30,3, illetve 40,2%), a románoknál és a kárpát-ukránoknál a legmagasabb (66,9, illetve 72,2%).

Az iskolán kívüli népművelés fő intézményei a korszakban a múzeumok, a könyvtárak, a színházak, a század elején elterjedő filmszínházak, a tárlatok, a művészeti és a tudományos társaságok voltak. A magyar

kormányok Eötvöstől és Treforttól kezdve jól látták a kultúra és az oktatás nemzetnevelő és magyarosító jelentőségét, de kezdetben — a nagy pénzügyi zavarok idején — keveset áldoztak művelési célokra; 1870-ben mintegy 2 millió koronát. A századforduló idején az oktatási és a népművelési kiadások már meghaladták az állami költségvetés 3%-át, 1913-ban pedig a 9%-át, elérve a 120 millió koronát.

A megnövekedett állami és társadalmi támogatás lehetővé tette, hogy a korszak folyamán a népművelési intézmények is számottevően gyarapodjanak (38 nagyobb múzeum, 45 tízezernél több kötettel rendelkező nyilvános könyvtár létesült). Méltó otthont kaptak a szépművészetek és a zene: ekkor alakult a Zeneakadémia (1875), a Képzőművészeti Főiskola (1883), épült és nyílt meg a Népszínház (1875), az Operaház (1884), az Iparművészeti Múzeum (1896). A korszak végén már 9 állandó fővárosi színház — köztük két opera, a Vígszínház (1896), a Magyar Színház (1897), a Király Színház (1903) — és 38 vidéki színtársulat működött. A meginduló zenei oktatás, az Operaház, a hangversenyek, a hazai és külföldi klasszikusokon kívül a korabeli irodalmat is tolmácsoló színházak nevelték és csiszolták, főként a művelt középrétegek zenei és színházi kultúráját. Széles tömeghatása azonban korszakunkban a „magyaros" népszínműnek, a bécsivel rokon operettnek, a franciás ízlésű könnyed vígjátéknak és az ekkortájt felvirágzó kabarénak volt.

A legnagyobb hatású tömegkommunikációs eszköz korszakunkban a sajtó. Amíg a kiegyezés idején hozzávetőlegesen 200, addig 1913-ban kereken 2000 hírlap (napilap és szaklap), köztük 1500 magyar nyelvű, jelent meg. A postán szállított hírlapok száma meghaladta a 216 milliót. Nem kevesebbet jelentett ez, mint hogy széles néprétegek olvastak újságot, vagy legalábbis értesültek a legfrissebb hírekről. A nagyvilág betört az elmaradott falvakba, üzemekbe, a szegény emberek otthonába is, ahol olvasták vagy felolvasták az olcsó, népszerű újságok politikai, irodalmi és ismeretterjesztő cikkeit. Ezáltal a közvélemény határai szélességben és mélységben egyaránt jelentősen kitágultak. A sajtó, a modern tömegkommunikáció első, megalapozó eszköze — a mobilitást felgyorsító gépi közlekedéssel, a civilizáció és a művelődés terjedésével együtt — valamennyi osztály és réteg gondolkodásmódját, sőt életmódját is befolyásolta, alakította.

2. A TÁRSADALMI STRUKTÚRA

TÁRSADALMI MOBILITÁS ÉS FOGLALKOZÁSI STRUKTÚRAVÁLTOZÁS

A századelő magyar társadalma a maradványformákban továbbélő feudális struktúraelemek ellenére alapjában véve polgári társadalom volt. A polgári átalakulás kezdetei a kapitalizmus keletkezési szakaszára nyúlnak vissza. Egy évszázad távlatából az átalakulás egyetlen nagy folyamatnak látszik, pedig valójában több, egymással összefüggő, de irányukban és funkciójukban egymástól eltérő részfolyamatokból tevődött össze. Az alapozást az 1848. évi forradalom végezte el a feudális termelési viszonyok s a hozzájuk rendelt tulajdon-, birtok- és jogviszonyok felszámolásával. A forradalom után, az úrbérrendezés menetétől függően egy-két évtized alatt, az új polgári tulajdonviszonyok alapján strukturális átrétegződés következett be mind az uralkodó nemességen, mind az egykori jobbágyparasztságon belül. A megalapozó átrétegződés során nemcsak a nemesség és a parasztság jogi és gazdasági státusza változott meg, hanem a rétegarányok is módosultak; a feudális tulajdonának jó részét és járadékainak zömét vesztett nemesség alacsonyabb rétegekbe süllyedése, illetve a töredéktelken nyomorgó jobbágyok és a házas zsellérek kisparaszti sorba emelkedése, tehát szociális mobilitási folyamat is megindult.

Mindazonáltal a jobbágyfelszabadítással és a polgári jogegyenlőség kimondásával megalapozott átrétegződés közvetlenül nem változtatta meg a foglalkozási struktúrát, csak kis mértékben, részlegesen módosította az egyes osztályoknak és rétegeknek a struktúra egészében elfoglalt relatív pozícióját. Célszerűnek látszik ehelyütt a struktúrának mint összefüggő rendszernek és belső mozgástendenciáinak társadalomtörténeti módszerrel való elemzése végett a státusz és a pozíció megkülönböztetése. Az objektíve adott termelési viszonyok — a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, a termelőeszközökhöz való viszony, a jövedelem forrása és nagysága — által meghatározott osztályhelyzetet státusznak nevezzük. Ez a stuktúra belső tagozódásának, alkotóelemei jellegének és egymáshoz való viszonyának fő rendező elve. Az egyes egyének, csoportok, rétegek helyét azonban nemcsak gazdaságilag meg-

határozott, abszolút státuszuk jelöli ki, hanem egyéb, történeti és szociális tényezők: eredet és származás, nevelés, műveltség és presztízs, vagyis az örökölt és szerzett pozíció is befolyásolja. Ezt a történetileg meghatározott, relatív helyzetet neveznénk pozíciónak. A polgári társadalom klasszikus modelljében státusz és pozíció nagyjából egybeesett, a kelet-közép-európai társadalomfejlődésben azonban az abszolút osztályhelyzet és a relatív pozíció az egykori nemesség, az új polgárság és a parasztság esetében is eltért egymástól. Az eltérés mértéke és iránya nagyon is jellemző a különböző nemzeti társadalmakra.

A magyar társadalom struktúrája és az egyes rétegek relatív pozíciója a forradalomtól az 1870-es évekig lassan és kis mértékben változott. Ezt bizonyítja az arisztokrácia és a birtokos nemesség csorbítatlan hegemóniája, a gazdagodó polgárság társadalmi-politikai súlytalansága, a parasztság vagyonos felső rétegének kirekesztése a „középosztályból", s ugyanezt mutatja a városiasodás és az iparosodás lassú üteme. Számszerű pontossággal alig tudjuk az átalakulás ütemét kifejezni. Az 1869. és az 1880. évi népszámlálás felvételi módszere és társadalomtörténeti szempontból alig használható kategóriái még az egyszerű foglalkozási megoszlás felmérését is megnehezítik. A történeti statisztika korrekcióit alapul véve azt mondhatjuk, hogy 1869-ben az ország lakosságának mintegy 75%-a élt a mezőgazdaságból, 12%-a az iparból, kereskedelemből, közlekedésből, mintegy 2—3%-a talált alkalmazást a közszolgálati és értelmiségi pályákon, s 10% volt az egyéb kategóriába sorolt napszámos, cseléd, nyugdíjas stb. Az arányok egy évtized múltán, 1880-ban is alig módosultak: a mezőgazdaságból élők aránya mintegy 2%-kal csökkent, s ugyanennyivel nőtt az iparban és a forgalomban foglalkoztatottaké.

A tőkés gazdasági növekedés felgyorsulásának társadalmi következményei a század utolsó negyedében jelentkeztek és a századfordulóra teljesedtek ki. A kapitalizmus új szükségleteket, új termelési formákat és funkciókat, vagyis új foglalkozási ágakat és munkahelyeket teremtett. Társadalmi szempontból tekintve: új osztályok és rétegek születtek, s a régiek is többé-kevésbé átformálódtak. Most már milliós tömegek változtattak lakó- és munkahelyet, foglalkozást, új rétegbe léptek: erős sodrású strukturális mobilitás bontakozott ki. Ebben is két nagy tényező munkálkodott. A gazdasági növekedés, amely állandóan nagy

53. táblázat
A lakosság foglalkozási struktúrája Magyarországon 1910-ben

Foglalkozási kategória	Fő	Össztársadalmi (arány %)	Kategórián belüli (arány %)	Magyar nemzetiségű			Nem magyar nemzetiségű		
				fő	a magyar társadalmon belüli (arány %)	kategórián belüli (arány %)	fő	a nemzetiségeken belüli (arány %)	kategórián belüli (arány %)
I. Földbirtokos									
Nagybirtokos (1000 kh felett)	4 816	0,03	6,7	4 421	0,04	91,80	395	0,005	8,20
Középbirtokos (100—1000 kh)	50 425	0,27	70,6	34 791	0,35	69,00	15 634	0,180	31,00
Bérlő (100 kh felett)	16 184	0,09	22,7	13 330	0,13	82,36	2 854	0,030	17,64
Összesen	71 425	0,39	100,0	52 542	0,52	73,56	18 883	0,220	26,44
II. Kisbirtokos — kisbérlő									
50—100 kh	134 687	0,70	1,9	73 581	0,74	54,83	60 836	0,73	45,17
20—50 kh	822 912	4,50	11,9	384 789	3,87	46,76	438 123	5,27	53,24
5—20 kh	3 511 085	19,20	50,6	1 359 085	13,67	38,70	2 152 000	25,86	61,30
5 kh alatt	2 437 190	13,40	35,2	951 724	9,57	39,05	1 485 466	17,85	60,95
Egyéb önálló	30 711	0,20	0,4	18 639	0,19	60,70	12 072	0,15	39,30
Összesen	6 936 585	38,00	100,0	2 788 088	28,04	40,20	4 148 497	49,86	59,80

III. Tőkés*									
Üzemtulajdonos (20 munkás felett)	11 223	0,1	16,9	8 417	0,08	75,00	2 806	0,03	25,00
Uzemtulajdonos (5—20 munkás)	42 089	0,2	63,2	29 041	0,29	69,00	13 048	0,16	31,00
Tőkepénzes**	13 237	0,1	19,9	8 220	0,08	62,10	5 017	0,06	37,90
Összesen	66 549	0,4	100,0	45 678	0,46	68,64	20 871	0,25	31,36
IV. Kistermelő — polgári középrétegek									
Kisiparos (1—5 munkás)	488 229	2,7	24,5	322 231	3,24	66,00	165 998	2,00	34,00
Kisiparos segéd nélkül	861 416	4,7	43,2	491 007	4,94	57,00	370 409	4,45	43,00
Kereskedő	400 095	2,2	20,1	274 279	2,76	68,55	125 816	1,51	31,45
Szállító	80 099	0,4	4,0	48 638	0,49	60,72	31 461	0,38	39,28
Háztulajdonos**	43 760	0,2	2,2	25 380	0,26	58,00	18 380	0,21	42,00
Életjáradékos**	69 123	0,4	3,5	40 091	0,40	58,00	29 032	0,35	42,00
Magánzó**	50 834	0,3	2,5	29 484	0,30	58,00	21 350	0,26	42,00
Összesen	1 993 556	10,9	100,0	1 231 110	12,38	61,75	762 446	9,16	38,25

* Bankárok és nagykereskedők nélkül.
** A magyarok aránya becslés.

53. táblázat folytatása

Foglalkozási kategória	Fő	Összt.-adalmi	Kategórián belüli	Magyar nemzetiségű			Nem magyar nemzetiségű		
		arány (%)		fő	a magyar társadalmon belüli	kategórián belüli	fő	a nemzetiségeken belüli	kategórián belüli
					arány (%)			arány (%)	
V. Tisztviselő — értelmiségi									
Gazdasági tisztviselő	274 258	1,5	35,6	230 704	2,32	84,12	43 554	0,52	15,88
Köztisztviselő, szabadfoglalkozású értelmiségi	438 278	2,4	56,9	351 884	3,54	80,29	86 394	1,04	19,71
Katonatiszt	18 205	0,1	2,4	11 429	0,11	62,78	6 776	0,08	37,22
Nyugdíjas tisztviselő	40 154	0,2	5,1	31 028	0,31	77,27	9 126	0,11	22,73
Összesen	770 895	4,2	100,0	625 048	6,28	81,08	145 850	1,75	18,92
VI. Alkalmazott — altiszt									
Közszolgálati	192 191	1,1	56,6	141 016	1,42	73,37	51 175	0,62	26,63
Véderő	38 111	0,2	11,2	26 070	0,26	68,40	12 041	0,14	31,60
Nyugdíjas	109 454	0,6	32,2	59 105	0,59	54,00	50 349	0,61	46,00
Összesen	339 756	1,9	100,0	226 191	2,27	66,57	113 565	1,36	33,43

VII. Munkás									
Ipari	1 851 697	10,1	23,9	1 139 953	11,46	61,56	711 744	8,55	38,44
Kereskedelmi	169 700	0,9	2,2	122 448	1,23	72,15	47 252	0,57	27,85
Közlekedési	432 312	2,4	5,6	348 653	3,51	80,65	83 659	1,00	19,35
Mezőgazdasági	4 356 316	23,9	56,2	2 566 105	25,81	58,90	1 790 211	21,52	41,10
Napszámos	453 377	2,5	5,8	231 092	2,32	50,97	222 285	2,67	49,03
Házicseléd	405 069	2,2	5,2	280 619	2,82	69,27	124 450	1,50	30,73
Sorkatona	88 234	0,5	1,1	48 325	0,49	54,77	39 909	0,48	45,23
Összesen	7 756 705	42,5	100,0	4 737 195	47,64	61,07	3 019 510	36,29	38,93
VIII. Egyéb és foglalkozás nélküli	329 062	1,8	100,0	238 778	2,40	72,56	90 284	1,09	27,44
Együtt	18 264 533	100,0	—	9 944 627	100,0	54,45	8 319 906	100,0	45,55

tömegű és részben magasabban kvalifikált munkaerőt igényelt, összetalálkozott a másik, demográfiai tényezővel, az egyes osztályok és rétegek differenciális termékenységével, vagyis a termékenyebb paraszti és alsóbb munkás rétegek állandó kibocsátási feleslegével.

A strukturális mobilitás alakulását nem tudjuk adatszerűen nyomon követni. Nincs megfelelő felvételünk az egy nemzedéken belüli és a nemzedékek közötti foglalkozás-, illetve rétegváltoztatásokra. Inkább jellemzi, illusztrálja a mobilitás irányát az a tény, hogy amíg a falusi, szegényparaszti és napszámos rétegek természetes szaporodása volt a legmagasabb, a mezőgazdasági foglalkozásúak tényleges szaporodása mélyen az országos átlag alatt maradt. 1890 és 1910 között az egész lakosság tényleges szaporodása 19,6%, a mezőgazdasági foglalkozásúaké csupán 6,3, az ipari és forgalmi népességé 74,4, a szellemi foglalkozásúaké és egyéb rétegeké 26,2%. Ha visszaforgatunk a 48. táblázathoz, láthatjuk, hogy az 5000 fő alatti falvak — ámbár természetes szaporodásuk nagyobb volt a városokénál — az elvándorlás révén 2,6 millió főt vesztettek, míg a nagyközségek és főként a városok 1,7 milliót nyertek. Nagyon valószínű, hogy az 1,7 milliónyi bevándorló zöme nemcsak lakóhelyet, hanem foglalkozást, réteget és életmódot is változtatott.

A polgári átrétegződésben azonban nemcsak az új foglalkozási ágakba, az új munkahelyekre való tömeges át- és feláramlás játszott közre, hanem az egyazon poszton történő „helycsere", a süllyedést és emelkedést jelentő cirkuláris mobilitás is. Effajta mobilitással az egyes osztályok konkrét elemzése kapcsán bővebben foglalkozunk. Itt annyit kell előrebocsátani, hogy az elúszó dzsentri birtokok gazdacseréje, a régi céhpolgárságot kiszorító újburzsoázia előretörése, az értelmiségi pályákon bekövetkezett helycserék, a paraszti rétegek közötti gyakori fluktuáció — a cirkuláris mobilitás tipikus és tömeges jelenségei — jócskán hozzájárultak a struktúra átalakulásához, mégpedig elsősorban a mobilitás által érintett rétegek relatív pozíciójának megváltozásához.

Társadalmunk szerkezeti változásait első közelítésben a foglalkozási főcsoportok arányeltolódásaival jellemezhetjük. 1910-ben a lakosságnak már csak 62%-a élt a mezőgazdaságból, 26%-a az iparban és a forgalomban, 4%-a tisztviselői-értelmiségi pályákon talált foglalkozást, 8%-a tartozott az egyéb kategóriába. 1870-hez viszonyítva tehát 13%-kal csökkent a mezőgazdaságból, ugyanennyivel nőtt az iparból és forga-

lomból élők, és mintegy kétszeresére a szellemi foglalkozásúak aránya. A strukturális arányok és fejlődéstendenciák még világosabban előtűnnek a foglalkozási alcsoportoknak a társadalomtörténeti kategóriákhoz közelítő táblázatos összeállításából. (Az 53. táblázaton mutatjuk be az egész lakosság és a magyar társadalom foglalkozási megoszlását.)

Az 53. táblázat egy differenciálódó és polgárosuló társadalom alkotóelemeit vázolja fel. Kimutatja, hogy e társadalomban már a tőkés-bérmunkás viszony volt az uralkodó, s a struktúra legszámosabb elemét a városi és a falusi proletariátus alkotta. Ugyanakkor a lakosság több mint egyharmada még a kisbirtokos parasztsághoz tartozott, amely számszerűen is, gazdasági-társadalmi súlyában is jóval felülmúlta a városi kispolgárságot. A proletariátuson belül ugyancsak a mezőgazdasági munkásság volt túlsúlyban. A táblázatból az is kitűnik, hogy a magyar társadalom a polgárosodás fejlettebb fokán állott, mint a nem magyar népek összessége. A magyaroknál a munkásság már megközelítette a lakosság felét, a kisbirtokos-kisárutermelő parasztság aránya pedig alig haladta meg a negyedét. Amíg az országos struktúrában a munkások, polgárok, értelmiségiek, alkalmazottak, szóval a nem mező-

54. táblázat

A Monarchia országainak, illetve tartományainak %-os részesedése az össznépességben és a foglalkozási főcsoportokban (1890—1910)

Ország, tartomány	1890			1910		
	Össznépesség	Őstermelő	Ipari-forgalmi népesség	Össznépesség	Őstermelő	Ipari-forgalmi népesség
Osztrák tartományok	14,98	10,64	22,90	15,23	9,67	21,95
Cseh tartományok	21,10	14,45	36,81	20,53	12,74	33,07
Galícia és Bukovina	17,54	21,50	10,90	17,83	23,55	10,41
Délszláv tartományok	4,16	4,67	3,30	4,18	4,65	3,36
Ausztria	57,78	51,26	73,91	57,77	50,61	68,79
Magyarország	36,90	41,57	24,00	36,93	41,81	28,98
Horvátország	5,32	7,17	2,09	5,30	7,58	2,23
Összesen	1	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

gazdasági foglalkozásúak hányada csupán 38%-ot tett ki, a magyar társadalomban arányuk 46%-ra emelkedett. A földbirtokosok és a tőkések kétharmada, a kispolgári rétegek és a munkásság 61—62%-a, a szellemi foglalkozásúak 81%-a, a kisbirtokos parasztságnak viszont csupán 40%-a volt magyar.

A képet ezúttal is teljesebbé teszi, ha a magyarországi foglalkozási struktúra arányait egybevetjük a Monarchia egyes tartományainak és nemzeteinek megfelelő adataival.

Az 54. és 55. táblázatból megállapíthatjuk, hogy amíg a vizsgált húsz évben az össznépesség és a mezőgazdasággal foglalkozók aránya a két birodalomrész között nem változott, addig az ipari és forgalmi népesség aránya 5%-kal Magyarország javára tolódott el. Ez ugyan még nem eredményezte a polgárosodottabb Ausztria szintjének elérését, hiszen a Monarchia össznépességének 37%-át adó Magyarország ipari és forgalmi népessége a Monarchiában csupán 29%-ot tett ki, de a kiegyenlítődés tendenciája már érvényesült. Kimutatható az is, hogy

55. táblázat

A Monarchia egyes nemzeteinek %-os részesedése az össznépességben és a foglalkozási főcsoportokban (1900—1910)

Nemzet	1900			1910		
	Össznépesség	Őstermelő	Ipari-forgalmi népesség	Össznépesség	Őstermelő	Ipari-forgalmi népesség
Német	24,90	15,50	40,62	24,24	14,50	37,33
Magyar	19,28	19,69	16,40	20,34	20,10	19,19
Cseh	13,07	9,49	20,29	13,01	9,60	19,42
Szlovák	4,45	5,45	2,66	3,98	5,00	2,50
Szerb-horvát	7,58	10,81	2,41	7,53	11,10	2,73
Szlovén	2,62	3,33	1,51	2,54	3,10	1,70
Lengyel	9,31	10,30	8,13	10,04	10,80	9,17
Ukrán	8,39	13,15	1,18	8,07	13,30	1,15
Román	6,67	9,89	1,30	6,52	10,10	1,56
Olasz	1,59	1,35	1,95	1,55	1,30	1,83
Egyéb	2,14	1,04	3,55	2,18	1,10	3,42
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

a szintkülönbség az iparilag legfejlettebb osztrák-németek, csehek és a többi nemzet között a századforduló után valamelyest csökkent: a monarchiai összehasonlítás itt is a kiegyenlítődés tendenciáját jelzi.

A munkamegosztásban elfoglalt helyet és részben a tulajdonviszonyokat tükröző foglalkozási megoszlás, bármennyire igyekeztünk is a statisztikai felvételekben adott foglalkozási csoportokat osztálykategóriák szerint átcsoportosítani, a társadalmi struktúrának csupán a váza. Még hiányzik belőle egy lényeges gazdasági tényező, a vagyon; egy fontos politikai mozzanat, a hatalom, és hiányzik még belőle a történetiség eleme is: azok a történeti és tudati rendező elvek, amelyek a nagy osztályokon és rétegeken belüli csoportosulásokat és elkülönüléseket mozgatják. A struktúra konkrét elemzése kapcsán kell majd figyelembe vennünk az egyes osztályok és rétegek mozgásának irányát és a többi rétegekhez viszonyított pozíciójának alakulását.

NAGYBIRTOKOS OSZTÁLY — ARISZTOKRÁCIA

Magyarországon — a többi kelet-közép-európai országhoz hasonlóan — a 19. század második felében a feudális struktúra lassan bomlott fel. Egyes rétegei gazdálkodásukban, a jövedelemszerzés módjában alkalmazkodtak ugyan a tőkés rendszer feltételeihez, de kevéssé vagy egyáltalán nem váltak polgárrá. Sajátos kettősség jellemezte a társadalmi piramis azonos szintjén elhelyezkedő rétegeket: a feudális eredetű régi és az újonnan kiemelkedett osztályok diszharmonikus együttélése.

A legfelső szinten két osztály osztozott a hatalomban: a nagybirtokos osztály és a nagyburzsoázia. Az államhatalom kulcspozíciói és látványos posztjai, a társadalmi tekintély és befolyás nagyobb része még mindig az előbbinek jutott. A nagybirtokosok száma — az ezer holdon felüli birtokkal rendelkező és 2000 korona egyenes adót fizető személyeket soroltuk ide — mintegy 2000 fő, vagyoni erejük hatalmas volt. Összesen 11,3 millió, az egyházi és a vállalati földbirtokkal együtt 15,4 millió holdat, az ország földbirtokállományának 23, illetve 27%-át birtokolták. Csupán a 270 — tízezer holdon felüli — latifundium ura több mint 8 millió holdat tartott a kezében.

A nagybirtokosok elitjét korszakunkban is az arisztokrácia alkotta. Az 1848 előtt 3 hercegi, 91 grófi és 115 bárói nemzetséget — mintegy

600 családot — számláló főnemesség a dualizmus korában szaporodás, birtokosztódás és a gyakori főnemesítés révén jócskán gyarapodott, száma meghaladta az 1200 családot. A magyarok közül ugyan csak Festetics Tasziló kapott hercegi rangot, a főrendiházban a négy hazai mellett magyarországi nagybirtokai jogcímén négy külföldi herceg is helyet foglalt. A grófi rangot bizonyos mértéktartással alig egy tucat kegyeltnek adományozták, a bárók köre viszont — a dinasztiának vagy a kormánynak tett szolgálataik jutalmazásaképpen — mintegy 140 új családdal frissült fel. Rang és cím e három fokozata kifejezett és teremtett némi distanciát, de ez inkább a hivatalos rangsorolásban jelentkezett, és nem töltött be valóságos rétegező funkciót. Vallás és régió, a dinasztiához vagy a nemzeti önállósághoz való viszony sokkal hatékonyabban tagolta, katolikus aulikus nyugati és protestáns nemzeti tiszántúli—erdélyi pólusokra, illetve a közöttük elhelyezkedő magyar mágnás csoportokra bontotta az arisztokráciát. A dualizmus korában azonban ezek a határvonalak — amikor a tiszántúli—erdélyi mágnások jó része bevonult a kormánypártba, az aulikus konzervatív főurak zöme pedig jobboldali ellenzékbe vonult — lassan elhalványultak. Egyre inkább a modernizálás és a vagyon, a tényleges társadalmi-politikai funkció és befolyás húzta meg a rétegen belüli csoporthatárokat.

Az 1911. évi gazdacímtár adatai szerint 597 arisztokratának volt ezer holdon, 184-nek tízezer holdon felüli — az összes föld 13, a szántóterület 10%-át kitevő — birtoka. A latifundiális arisztokrácia egy része nem idegenkedett a gazdasági tevékenységtől: bankok, gyárak és más tőkés vállalatok igazgatóságában számos fényes történelmi név viselőjét találjuk meg. Bár ezek az állások többnyire reprezentatív jellegűek voltak, azért nem csekély haszonnal jártak, kedvező feltételű hitelforráshoz, jól kamatozó befektetési lehetőségekhez juttatták a pénzmágnásokkal együttműködő főurakat. Birtok, haszon, vagyon tehát még szinte maradéktalanul óriási volt. Szakszerű vizsgálatok azonban kimutatták, hogy a nagybirtok jövedelmezősége a századfordulótól kezdve megcsappant. Ezt ugyan ellensúlyozta az agrárvámemelés, a stabil belső piac, de az arisztokrácia vagyoni helyzetében is jelentkeztek a lassú hanyatlás jelei.

Az arisztokrácia egyik hatalmas vagyonú, befolyásos csoportja nem tartozott a magyar társadalomhoz. A mintegy száz külföldi — a 200

ezer holdas Schönborn gróf, Coburg Fülöp herceg, az 50 ezer holdas Schaumburg-Lippe herceg és mások — nem is tartózkodott rendszeresen Magyarországon, egy másik részük — a Pálffyak, az Erdődyek, a Nádasdyak, az Odescalchiak, az Esterházyak, a Pallaviciniek — a Monarchia több területén levő birtokaik, politikai és családi kapcsolataik révén a „nemzetek feletti" monarchiai arisztokráciába tagozódott. Az arisztokrácia másik csoportját — az Andrássyakat, Károlyiakat, Batthyányakat, Széchényieket — szorosabb történelmi-politikai szálak fűzték a magyar társadalomhoz, bár az összmonarchiai kapcsolatok náluk sem hiányoztak. Többnyire közülük kerültek ki a korszak neves arisztokrata politikusai. Az alsóbb régiókba tartoztak azok, akik nem rendelkeztek latifundiummal, csupán 1000—2000 holdas, sőt 500 család 1000 hold alatti birtokkal. De a rang és a név, a családi összeköttetés, a várható örökség vagy a jó házasság őket is megtartotta az arisztokrácia exkluzív társaságában. A szegényebb sorú, kopottabb címerű — főként erdélyi és felvidéki — „fertálymágnások" tekintélye azonban már megfogyatkozott.

A nagybirtokos mágnások mellett a korszakban kezdett formálódni az arisztokrácia két funkcionálisan új csoportja. A Habsburgok kezdettől fogva céltudatosan törekedtek a dinasztikus hatalmat szolgáló, feltétlen lojális katonai és hivatali nemesség kialakítására. Ausztriában teljes sikerrel járt az ilyen „szolgáló" nemesség felnevelése, ez vált a dinasztikus abszolutizmus és a birodalmi centralizáció szilárd bázisává. A saját hadsereg és a külön államiság híján a diétai alkotmányossággal beérő Magyarországon kevésbé éltek az arisztokrácia kiemelésének és megnyerésének ezzel a módszerével. A kiegyezéssel megváltozott helyzetben azonban Ferenc József Magyarországra is kiterjesztette a katonai és a hivatalnoki vezető réteg nemesítésének politikáját. Amíg a kormányfőket, kedvelt minisztereit és hű politikusait a grófi rangnál értékesebb valóságos belső titkos tanácsos vagy a szerényebb udvari tanácsos, kamarás címmel, a dinasztikus érdemeket szerzett katona- és csendőrtiszteket, diplomatákat, a közös kormányzatban alkalmazott és a horvátországi tisztviselőket nemességgel, elitjüket — mintegy 50 főt — bárósággal tüntette ki.

A dinasztia ugyancsak régtől igyekezett nemesítéssel jutalmazni gazdasági kulcspozíciókat betöltő polgárokat és kiemelkedő tudósokat,

ha azok lojalitásuknak valaminő kézzelfogható jelét nyilvánították. A korban több száz ilyen jellegű nemesítés és mintegy 40 bárósítás gyarapította a magyar nemesség sorait, a kormánypárt választási kasszáját és más jótékonysági intézményeket. A nemesítés, ha a rangemelkedés révén kamatozott is, nem változtatta meg a nagyburzsoázia státuszát, ezért ezt a parvenü arisztokráciát természetes környezetében, a felemelkedő polgárság felső régiójában helyezzük el.

A nagybirtokos arisztokrácia hatalma a századelőn is változatlannak és csorbítatlannak látszott. Csak a részletekbe menő elemzés mutat ki árnyalati módosulásokat. A főrendiházban az 1885. évi reform után is masszív négyötödös többséggel a születési arisztokrácia uralkodott, ezen még külszínre is alig „modernizált" a nem katolikus egyházi főméltóságok és a nagypolgárság néhány eminensének szerény bevonulása. A képviselőházi mandátumokban való arisztokrata részesedés a korszak utolsó negyedszázadában 13—14%-os volt, ami voltaképpen meg is felelt volna birtokaik arányának. Visszaszorulásukat az mutatja, hogy a konzervatív latifundiális arisztokrácia általában nem ereszkedett le e „demokratikus" testületbe, nem óhajtott választott képviselő lenni, s ákik mégis megkísérelték, sohasem tudtak tartós, befolyásos konzervatív pártcsoportosulást létrehozni. A mintegy félszáz mágnás képviselő többsége a szabadelvű kormánypárthoz vagy a nemzeti ellenzékhez tartozott, s ha vezérkedett is, inkább követte, mint irányította a közvéleményformáló áramlatokat.

A korszak 15 miniszterelnöke közül 9 volt arisztokrata. Ez többség ugyan, de ha a frissen grófosított Deák-párti Lónyayt és Tisza Istvánt, a katonai érdemekért bárósított Fejérváryt leszámítjuk, akkor ugyanaz az arány alakul ki, mint a miniszterek között: 111 közül 38 került ki az arisztokrácia soraiból, s ezek is zömmel a szabadelvű táborból (55 miniszter volt nemesi, 18 polgári eredetű). A végrehajtó hatalom vidéki bizalmi posztja, a főispánság, egykoron a helybeli magas arisztokrácia stalluma volt. A hatvanhetes liberális érában a megyék élén is megfogyatkozott a számuk: a századelőn a főispánok egyharmada volt mágnás, 60%-a a nemességből és töredéke a polgárságból származott. Az alispánok sorában és a kiterjedt megyei apparátusban csak elvétve akadt egy-egy arisztokrata, amiként a minisztériumok tisztviselői posztjaiért sem tülekedtek. 1900-ban minisztériumi vezető állásban mind-

össze 13 mágnást találunk, öten a földművelésügyiben, a lótenyésztés ügykörében buzgólkodtak, hárman a miniszterelnökségen, ketten a király személye körül. Visszahúzódott vagy kimaradt a magyar nagybirtokos arisztokrácia a hadsereg törzstiszti, tábornoki karából, és — amennyiben a püspökök számán lemérhető — befolyása csökkent a magas klérusban is. Mágnáshoz illő, keresett pályának számított továbbra is a diplomáciai szolgálat; a háború előtt a Monarchia diplomáciai karának 73 magyar honos tisztségviselőjéből 41 volt arisztokrata, éspedig többen magas beosztásban, még ha Berchtold külügyminisztert csak félig számítjuk is a magyarok közé. A túlsúlyt csupán az csökkenti, hogy közülük nyolcat a korszak folyamán bárósítottak.

A befolyás és presztízs némi csökkenésének jeleit fedezhetjük fel az arisztokrácia közéleti szerepének elemzése során. Pedig csak a közéletben tevékenykedő 100—150 mágnást vettük számításba, és nem említettük a nagy többséget, amely távol a közügyektől, szórakozásokkal kitöltve is üres, parazita életet élt, s már nemcsak a hódolat és utánzás, hanem a megítélés és gúnyolódás tárgyává is vált.

Miben rejlett akkor az arisztokrácia még mindig nyomasztó hatalma? Amint láttuk, nem annyira közéleti funkcióiban és dekoratív tisztségeiben, mint inkább a tőle függő rétegek feletti uralomban. 1905 januárja mutatta meg szemléletesen, hogy még mindig parasztok ezrei szavaztak a grófra vagy jelöltjére, ha leüzentek a kastélyból. Amint az uradalomban a kasznárok, a politikában a nagy mágnáscsaládok ügyvédei, az akkortájt előnyomuló agrárius szervezetek politikus-tisztviselői gárdája képviselte a latifundium érdekeit. És mindezen túl, még változatlanul bizalmi monopóliummal rendelkezett a politizálás kulisszák mögötti fórumaiban: a bécsi udvarban és a pesti kaszinóban.

Ha a politikai és az üzleti életben az arisztokrácia exkluzivitása lazult is, társas érintkezésében és életmódjában továbbra is erősen elzárkózó kasztot alkotott. Az elkülönülés látványos szimbóluma és belső tere a külvilágtól kerítéssel elzárt, parkkal körülvett kastély, a nagyvárosokban a palota volt. A 19. század első felének klasszicista kastélyépítkezését a század derekától a romantikus hajlandóságú, sok helyütt gótikus tornyot és bástyát is felidéző eklektika foglalta el, majd a század végére a hazai kastélyépítkezés lassan elapadt. A beruházásokat a meglevő modernizálására, a csatornázás és a villanyvilágítás

bevezetésére, luxusfürdőszobára és istállóra, a reprezentatív városi palota díszítésére és parkosítására fordították. A korábban kedvelt, barokkos francia kert helyett a tágas, természetutánzó angolkert, a romantikus tájkert, majd a drága külföldi növényekkel ékes, arborétumszerű — s a kastélyt is jobban elfedő — park jött divatba.

A kastélyban a mágnás családot a belső cselédség és a tisztviselők hierarchikusan tagolt mikrotársadalma szolgálta ki. Az arisztokrata családnak házikápolnája, külön keresztelője, papja, nevelője volt. A gyermeket 10—14 éves koráig otthon nevelték. Az ifjú mágnás a reggelt lovaglással kezdte, aztán jött a szertartásos családi reggeli, majd tanulás a házinevelővel, nyelvtanárral. Az ugyancsak feszesen tartott ebéd után sport, vívás következett; az uradalom látogatása, idősebb korban a gazdaság felügyelete. A fiúkat 10 éves koruk után kollégiumba, valamelyik híres egyházi gimnáziumba, a lányokat 14 éves korukban külföldi nevelőintézetbe adták. A középiskolának megfelelő intézeti képzés után a lányok befejezték a tanulást, a rangjuknak megfelelő partira vártak; a fiúk viszont külföldi tanulmányútra, német, angol, francia egyetemekre mentek. Az arisztokrácia kasztjában még a 20. század elején is erős endogámia uralkodott: amíg a monarchiai vagy külföldi arisztokráciával való összeházasodás szabályszerű és kívánatos, a nemesi nagybirtokosság jó családjaival elfogadható volt, a rangon aluli házasság azonban ritka kivételnek, szégyennek, társasági szenzációnak számított. A társas élet formái nem sokat változtak: vadászat, lóverseny, estély, bál, utazás, legfeljebb a modern civilizáció tette változatosabbá és költségesebbé a főúri szórakozásokat.

A nem arisztokrata nagybirtokosok zömét az egykori középnemesség vagyonos része alkotta. Tízezer holdon felüli latifundiummal ugyan csak két tucat rendelkezett, de az ezer holdon felüliek száma meghaladta az összes nagybirtokosok felét. A legvagyonosabbak társadalmi helyzetüket tekintve közel álltak az arisztokráciához, közülük többen e korszakban nyertek mágnási rangot. Számszerűen az 1000—2000 kat. holdasok tették ki a többséget, mintegy 900 főt. Ezt az erős csoportot nevezték a kortársak „ezerholdasoknak". A megjelölés nem szorosan vett birtoknagyságot, hanem közös társadalmi jelleget takart, amit a nemesi származás és az agrárius gazdasági-politikai érdekközösség határozott meg. Az „ezerholdasok" közül került ki az agrárius irányzat

számos hangadója és híveinek széles gárdája, ők voltak a „nemzeti földbirtok" hegemóniájának védelmezői. A magyar társadalom történetileg kialakult struktúrájában betöltött különleges szerepük abban állt, hogy ők kapcsolták össze a nagybirtokosok leghatalmasabb felső rétegét a dzsentrivel, amelynek vagyonosabb, rangos elemei, a nagy múltú középbirtokos családok már 500—800 holddal is az „ezerholdasok" közé tartoztak.

A nagybirtokosok harmadik, nem jelentéktelen része, közel ötöde, sem az arisztokráciához, sem a birtokos nemességhez nem tartozott, többségében a meggazdagodott új burzsoáziából került ki. A polgári újbirtokosok a gazdálkodást többnyire mellékfoglalkozásnak, a birtokot társadalmi emelkedésük szimbólumának tekintették. Egy részük azonban ténylegesen földbirtokossá vált, s ha életmódjának külsőségeiben a nemesi mintaképet utánozta is, gazdálkodásában a tőkés kereskedővállalkozó profitorientációja irányította. A századfordulóra kialakult agrárburzsoá réteg tehát lényegét tekintve a polgársághoz tartozott.

NAGYPOLGÁRSÁG — FINÁNCBURZSOÁZIA

A nagyburzsoázia számát, belső tagozódását, csoportformálódásának anyagi és társadalmi alapjait nehezebb felmérnünk, mint a nagybirtokos osztályét. Erre nézve nincsenek olyan összeírásaink, mint a réteghatárokat megközelítően jelző birtokstatisztikák. A nagy pénzintézetek, a közlekedési és iparvállalatok többsége részvénytársaság volt, s a részvények tényleges tulajdonosairól, a jövedelmek megoszlásáról nem készültek nyilvános kimutatások. Korszakunkban a bankár, a kereskedelmi és az ipari nagyburzsoázia, üzleti tevékenységének összebonyolódottsága és szoros összefonódottsága következtében, amúgy sem választható szét. Indokolt tehát, hogy a rétegen belüli határvonalak vázolását és a számszerű arányok becslését megelőzze a hazai nagypolgárság kialakulásának genetikus és funkcionális vizsgálata.

A 19. századvég fináncburzsoáziáját a századelő vagyonos patrícius polgárától egy világ választja el. Nemcsak személyek, családok, cégek, hanem szemlélet, értékrend és funkció cserélődött ki, változott meg néhány évtized alatt. A feudális viszonyok közé beilleszkedett régi városi polgárság legvagyonosabb elemei, jórészt német, Pesten és a Dél-

vidéken görög-macedón, Erdélyben szász és örmény, részben pedig magyar kereskedők fűszerrel, vasáruval, textillel foglalkoztak. Üzletvitelüket a szolidság, az óvatosság, a hagyományokhoz való ragaszkodás, a kockázat kerülése jellemezte. Ritkán bocsátkoztak a megszokottól eltérő vállalkozásba, felhalmozott vagyonuk jelentős részét úgyszintén biztonságos és rangot adó értékbe: ház- és földtulajdonba fektették, tehát polgári jellegüket a presztízsorientáltság jellemezte. A régi polgárok zöme egy vagy több háztulajdona mellett föld- és szőlőbirtokos is volt.

A magyarországi kapitalizmus azonban nem a gyarmati hódításon és a tengerentúli kereskedelmen keresztül, nem a gyapjú-, és a textilipar révén bontakozott ki: melegágya és emeltyűje a napóleoni háborúk óta a mezőgazdasági árutermelés, a hozzákapcsolódó kereskedelem és az infrastrukturális megalapozás, a modern közlekedés és a városépítés, társadalmi hordozója pedig a profitorientált vállalkozó tőkés volt. Nálunk két fő típusa alakult ki: a termény-, állat-, fa-, dohány- és bőrfelvásárlói kezdetekből kiemelkedett nagykereskedő, pénztőkés, illetve az építészből, építőanyag-kereskedőből feltört építési vállalkozó és háztulajdonos. A régi polgárságnak csupán kis része tudta a gazdasági-társadalmi funkcióváltást végrehajtani. A nagy mozgékonyságot, piacismeretet, kockázatvállalást igénylő terménykereskedelemben aligha mérkőzhetett a zsidó polgársággal, s a presztízsorientált polgár amúgy is rangsüllyedésnek tartotta volna a házalástól inkább méreteiben különböző terményfelvásárlást. Csupán néhány görög (a Sacelláry, a Muráti) és vidéki német család (a cipszer Fuchs testvérek, a délvidéki Weisz Bernát) tudott bekapcsolódni a tőkés terménykereskedelembe. Nagyobb sikerrel vett részt az építkezési vállalkozásokban. A vezérszerepet azonban ezen az ágon sem a tőkéssé vált régi városi polgárok (a Lechner, a Kauser, a Kasselik, a Wagner család), hanem a vidéken meggazdagodott fakereskedők (a Luczenbacherek, a Neuschlossok), a dán Guildbrand Gregersen ácsmester-építész, az osztrák téglagyáros Drasche-család vitte. Az 1870-es évek elején a régi polgárságnak már csupán egynegyede maradt meg Budapest legnagyobb adófizetői — virilistái — között, ők is jobbadán a még kiterjedt és nagy értékű ingatlanaik alapján.

A funkcióváltást leggyorsabban és legsikeresebben a helyzeténél fogva profitorientált zsidó termény-, pontosabban: agrártermék-kereskedők

hajtották végre. A reformkorban kiemelkedő Wodiánerekhez és Ullmannokhoz a következő évtizedekben a Taflerek, a Kohnerek, a Deutschok, a Weissek, a Fellnerek, a Herczogok, a Brüllök zárkóztak fel, hogy csupán néhány ismertebb családot említsünk. 1873-ban a virilisták rangsorán a terménykereskedők szám szerint a második, a befizetett adóösszegek alapján az első helyet foglalták el. A zsidó kereskedők és pénzkölcsönzők gyors felemelkedése és a megalapozó tőkés vállalkozásokban játszott centrális szerepe a kapitalizmus sajátos kelet-közép-európai feltételeivel és a már említett fejlődésével függött össze. A folyamat kezdetén, a 18—19. század fordulóján, a zsidóság a feudális Közép- és Kelet-Európában a korlátozó jogszabályok miatt földet nem bírhatott, a hivatalviselésből és számos értelmiségi pályáról, a céhpolgárság soraiból ki volt zárva. A földbirtokból és a polgári pályákról kiszorult zsidóság a kereskedelem, a hitelügy, néhány nem elzárt értelmiségi pálya felé fordult, és többnyire házalóként, árendásként, kontárnak tekintett kismesterként kezdte. Nagy részük — ez sajátos kelet-európai jelenség — az árutermelő nemesi nagybirtok védőszárnyai alatt, a nagyobb mozgási szabadságot biztosító uradalmi központokban tömörült, és mint helyi felvásárló, terménykereskedő, iparcikkeket közvetítő, illetve kocsmáros, regálébérlő, pénzkölcsönző, fontos gazdasági funkciót töltött be. A rendi korszakban lenézett felvásárló-kereskedő-pénzkölcsönző pályákra kényszerített zsidó polgárság olyan készségeket, hely-, piac- és áruismeretet sajátított el, olyan jelentős tőkéket gyűjtött össze, amelyek e régió sajátos kapitalista fejlődésének kibontakozásakor a vállalkozás és a felhalmozás fő emeltyűi lettek. A század derekán már jelentős vagyonnal, jó ausztriai és hazai üzleti kapcsolatokkal rendelkező zsidó polgárság az 1840-es években, illetve 1860 után azonnal be tudott kapcsolódni a felívelő tőkés konjunktúrába.

Az agrártermék-kereskedő vállalkozó tőkés azonban a gazdaságban és a társadalomban csak átmeneti típus, további útja több irányban ágazott el. A modern polgárosodás fő kérdése az volt, hogy merre fordul a kereskedő-vállalkozó nagytőke az iparosodás kezdeti szakaszában, az 1860-as években; s aztán gyors fellendülésekor, az 1880-as évek végétől. A legmozgékonyabb, vállalkozó szellemű kereskedők hamar észrevették, hogy az egyszerű terménykereskedésnél nagyobb hasznot hoz és tágabb távlatokat nyit az iparosítás, a kereskedelmi-ipari vertikumok kiépítése és,

hogy a pusztán pénzkölcsönző, váltóleszámítoló bankokat nagyszabású vállalkozások finanszírozójává, részvénykibocsátó-alapító intézményekké, nemcsak a hitelélet, hanem az egész gazdaság szervező-összehangoló központjává kell fejleszteni. Az első lépés az élelmiszeripar volt. Jellemző, hogy 1860-ban, amikor szabaddá válik előttük az iparűzés minden formája, gazdag terménykereskedő-pénztőkés zsidó polgárok egy évtized alatt kifejlesztik a pesti malomipart, ami a régi polgári és főúri malomalapítóknak negyedszázadon át nem sikerült. A vállalkozás hamarosan kiterjed a bőr-, a szesz-, és aztán a nagy jövőjű cukoriparra, s az 1880-as évektől kezdve átfogja az iparosodás valamennyi jelentős ágát. A század végére a legnagyobb kereskedő-iparos családok bevonulnak a bankokba, összekapcsolódnak a banktőkével. Ennek az útnak jellegzetes képviselői a hatvani Deutschok, a csepeli Weissek, a csetei Herczogok, a Fellnerek, a Kohnerek.

Más utat képviseltek a vasnagykereskedésből kiemelkedettek, például a Heinrich család — amelynek egyik tagja az Imrédyre magyarosított ágból sajnálatos módon politikussá nyergelt át —, akik ugyancsak a banktőke segítségével, vele kapcsolatban jutottak be a nagyburzsoázia elitjébe. Ha ilyen magaslatokat nem értek is el, a század végére a nagypolgárság soraiba emelkedtek a kis- és középüzemüket fokozatosan felfejlesztő vállalkozók: a Röck, a Láng, a Csonka, a Goldberger család.

A nagyburzsoázia roppant befolyásos csoportját alkották a nem kereskedelmi és nagyipari bázisról induló, hanem szorosan szakmai karriert befutó bankárok. Éppen a legjelentősebbek, Madarassy-Beck Miksa és Marcell, a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank; Lánczy Leó, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank; Kornfeld Zsigmond, a Magyar Általános Hitelbank elnöke vagy Lukács József, ez utóbbi egyik igazgatója, pályájukat egyszerű tisztviselőként kezdték. Nyugati szemmel talán a menedzser típus első képviselőinek látszanak, egy Kornfeld, egy Lánczy, egy Madarassy-Beck azonban olyan személyes és szuverén hatalommal irányította bankját, hogy reálisabb az alapító tőkések közé sorolni, olyan vállalkozónak tekinteni őket, akik mögött nem a felhalmozott családi vagyon, hanem a nagy hitelintézmény névtelen mobil tőkéje állott. A menedzser réteg csak a századforduló után lépett színre a nagybankokban és nagyvállalatokban, vezető szerephez majd a két világháború között fog jutni.

Ha kifejlett menedzser tőkés rétegről még nem beszélhetünk is, bizonyos funkcióit már ellátta a vállalkozó típusú nagypolgári értelmiség. A pálmát az ügyvédek vitték el: minden nagybank és nagyüzem vezetőségében, felügyelő bizottságában megtaláljuk a jogtanácsost és érdekképviselőt (a befolyásos Kuncz Jenőt, a politizáló Mezei Mórt vagy Stiller Mórt), minden nagy építkezésnél, városrendezésnél a telekközvetítő ügyvédet. A nagypolgárság soraiba emelkedtek az erősen közgazdasági érdeklődésű politikusok és lapszerkesztők (Gajáry Ödön, Szterényi József, Singer Zsigmond), továbbá a kor legdivatosabb építész mesterei (Ybl Miklós, Hauszmann Alajos, Pucher István, Quittner Zsigmond). Rendkívüliségében is korjellemző az egyik nagytőkés vezéregyéniség, Chorin Ferenc útja. A rabbi családból származó ügyvédjelölt 27 éves korában ellenzéki képviselő, lapszerkesztő, Deák, majd Tisza Kálmán ellenfele. A tüneményesen felívelő pálya mégsem a miniszteri bársonyszékbe, hanem a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., majd a GYOSZ elnöki posztjára röpíti fel.

A modern nagyburzsoázia különböző csoportjait és típusait egyaránt az jellemzi, hogy felismerték a hazai kapitalizmus fejlődésmenetének a múlt század utolsó évtizedeiben bekövetkezett változását, realizálni tudták a második funkcióváltást: az iparosodásba és a modern hitelszervezetbe való bekapcsolódást. Azok a nagykereskedők, akik — még ha a felemelkedés szakaszában a vállalkozói típushoz tartoztak is — megmaradtak a termény- és egyéb kereskedelmi ágak mellett, s felhalmozott tőkéjüket az iparnál és a részvényspekulációnál biztonságosabb háztulajdonba, földbirtokba fektették, nagy vagyonuk ellenére lassacskán lemaradtak az élcsapattól. Így például a két latifundiumnyi földbirtokkal rendelkező Wodianerek, vagy a kiterjedt fővárosi ingatlant bíró és több ezer kat. hold földbirtokot felvásárló Ehrenfeld—Tafler család, bármilyen szilárdan álltak is a virilista rangsor élén, a finánccburzsoázia soraiból kiszorultak. A régi, 1848 előtti polgárcsaládoknak pedig már csak néhány százaléka maradt a nagypolgári lét felszínén, a többség a középpolgárság soraiba süllyedt, vagy „úri" tisztviselői, értelmiségi pályán keresett kárpótlást.

Az átalakulást két példával jellemezhetjük. 1873-ban Budapest legnagyobb adófizetői között a háztulajdonosok voltak többségben, őket követték a kereskedők. 1888-ra az utóbbiak kerültek az élre, a háztulajdonosok a második, az ipar és hitel képviselői a harmadik helyen állottak.

1910-re a helyzet alaposan megváltozott. A fővárosi virilisták 700 főnyi stabil törzsének legszámosabb, 224 főnyi csoportja bankár és gyárigazgató volt, a 178 kereskedő a második, a 148 föld- és házbirtokos a harmadik helyre szorult. Hasonló tendenciát tükröz a nemesített zsidó polgárság foglalkozási arányeltolódása. A múlt század végéig túlnyomórészt megtollasodott kereskedők folyamodtak nemességért, azután a bankárok és a gyárosok kerültek fölénybe, igaz, nagyobb részük kereskedő családból indult. A hajdani nagykereskedői többségből a korszak végén mindössze 37 maradt meg a hagyományos kereskedelem keretei között.

Mindez arra vall, hogy a nagypolgárság, ahogy számban és vagyonban gyarapodott, úgy differenciálódott is. És most, a rétegelemzés végén, megkísérelhetjük, hogy felbecsüljük az új uralkodó osztály számát. A virilista jegyzékeken szereplő törzsgárdát és a foglalkozási statisztikák adatait kiegészítve a tőkés szervezetek tagsági és a nagyvállalatok igazgatósági listáival — nem számítva a polgári nagybirtokosokat —, századunk első évtizedében hozzávetőlegesen 800—1000 főre tehetjük a nagyburzsoá családok számát. Ebből 100—150 egymással üzletileg és családilag összefonódott nagyiparos—nagykereskedő—bankár család alkotta a fináncburzsoázia vékony rétegét, amelyet a hozzá közel álló, vele gyakran egybemosódó nagyburzsoázia és nagypolgári értelmiség mintegy 800 családja vett körül. (A fővárosi virilisták elemzése 1910-ben egy 707 főből álló stabil nagypolgári törzset mutatott ki. Ezt a csoportot a vidék hozzávetőlegesen félannyival növelhette meg.) Alattuk helyezkedett el, rétegesen szélesedve, a vagyonos középpolgárság 3000—4000 családja.

Vázlatunkban a hangsúlyt a funkcionális tagozódásra helyeztük, és csak kiegészítésként említettük a származási megoszlást. Annál is inkább megtehettük ezt, mert a genetikus frontvonalak széles sávon érintkeztek a funkcionálisokkal. Láttuk, a terménykereskedőből lett gyárosok és a bankárok nagyobbrészt, bár nem kizárólagosan, a zsidó polgárságból jöttek; a középüzemet felfejlesztő gyárosok, az építészek és építési vállalkozók, a hagyományos nagykereskedők és a közülük való megcsontosodott háztulajdonosok zöme külföldről betelepült, illetve hazai asszimilált német, kisebbrészt a magyar polgárságból származott; a nagypolgári értelmiség pedig nagyjából a fenti csoportosulást követve, arányosan oszlott meg. A származás még a századfordulón is közrejátszott a nagyburzsoázia csoportformálódásában. Nemcsak azért, mert az azonos

vallási, etnikai közösséghez tartozók többnyire egymás között házasodtak, szorosabb üzleti és társas kapcsolatokat tartottak fenn, hanem azért is, mert a német és a magyar nagypolgárság, kiváltképp ha földbirtokot is vásárolt, csaknem zökkenő nélkül illeszkedett bele az „úri középosztályba", és könnyebben utat talált az arisztokráciához is. A zsidó nagypolgárság elszigeteltebb és zártabb volt: társadalmi árfolyama alacsonyabban állt gazdasági reálértékénél. A Nemzeti Kaszinó korszakunk folyamán mindössze 7, a dzsentri szellemű Országos Kaszinó pedig 14 — jobbadán kikeresztelkedett — zsidó polgárt, kiemelkedő értelmiségit fogadott be tagjai közé.

Növekvő feszültség keletkezett tehát a nagybirtokosok zömét vagyonban, gazdasági befolyásban felülmúló nagyburzsoázia objektív státusza s relatív pozíciója között, amelyet spontán társadalmi konszenzussal alig, de állami tapintattal némileg egyhíteni lehetett. Ha Ferenc József szemei előtt az arisztokrata elit, a kormányok előtt pedig a pártkassza felfrissítésének célja lebegett is, a beérkezett nagypolgárság nemesítése és bárósítása végső soron a státusz és a pozíció közti szakadékot kívánta áthidalni. A korszak folyamán 346 zsidó polgárcsalád szerzett nemességet; közülük 28 bárói rangot, 17 pedig főrendiházi tagságot ért el. Több százra tehető a polgárság más elemeinek nemesítése. Társadalomtörténeti szempontból a nemesi előnév és a bárói cím funkciója tehát a kettős struktúra illeszkedési konfliktusainak csökkentése, a süllyedő és emelkedő mobilitás okozta pozicionális arányeltolódások kiegyenlítése volt.

A beilleszkedési zavarokból következően, különös kettősség jellemezte az új nagyburzsoázia mentalitását és életmódját is. Munkájában szívósan őrizte a szerző polgár burzsoá etoszát. Legfőbb törvénye a haszon, az üzleti rezon, életelve a szorgos munka volt, amit nemcsak másoktól, alkalmazottaitól és munkásaitól, hanem magától is szigorúan megkövetelt. A bankelnök, a gyárigazgató, méltóságos úrként is elsőnek érkezett, ellenőrizte a pontos munkakezdést, felügyelt a munkarendre, tárgyalt, döntött, tervezett, utolsónak hagyta el a vállalatot. Nyilvános jótékonykodásra, üzleti reprezentációra, reklámra, fényre áldozott, de gyűlölte a drága úri passziókat, a mutatványos pazarlást és a semmittevést, a párbajos-huszáros virtuskodást. Magánéletében ápolta a polgári erényeket, az egyszerűséget, a takarékosságot, a hagyományos családi élet normáit, de a státusz és a reprezentáció a főúri élet egyes kellékeinek

átvételére késztette. A nagypolgár is megépíttette az Andrássy út végén, a Bajza és a Benczúr utcában a kisebb-nagyobb palotát; az impozáns, nehéz szőnyegekkel, kárpittal borított, drága képpel, csillárokkal, stílbútorokkal ékes fogadó szalonnal, a házastársak külön hálószobájával, az emeletre vivő márványlépcsőkkel, könyvtárral, minden gyerek, nevelő, nevelőnő számára külön szobával, a manzardon elhelyezett cselédséggel, inasokkal, és tágas, puritán dolgozószobával. Hatvany Lajos írja emlékezéseiben, hogy apja legszívesebben az irodájában élt vagy a dolgozószobájában, a villa legtöbb szobáját zárva tartották, csak estélyek, ünnepek alkalmával nyitották és világították ki. A nagypolgárság más csoportjainál, a felkapaszkodóknál a burzsoá etosz romlásnak indult, széles körben terjedt a nemesség látványos életmódjának, ízlésének, szórakozási formáinak utánzása: az úrhatnámság. E tekintetben a régi városi patrícius polgárságot csakhamar követte a megtollasodott zsidó kereskedők második generációja.

A nagypolgárság idejéből kevés futotta szórakozásra. Szabad idejét néha a polgári Lipótvárosi Kaszinóban, olykor operában, színházban, saját szűk körű társaságában töltötte. Estélyeire szívesen hívta el a kor jeles tudósait, íróit, művészeit, amint a modern irodalom és művészet támogatásában sem fukarkodott. A közéletben azonban lelket és mentalitást változtatott: a polgári etoszt a nemesi hagyománnyal cserélte fel. A politikában a nagypolgárság kezdettől elfogadta az arisztokrácia és a birtokos nemesség vezető szerepét, annak politikai eszményeihez, nacionalizmusához, mérsékelt és elkorcsosuló liberalizmusához igazodott. A közéletben a nagypolgár elfogadta — a többsége áldozatot nem kímélve kereste — a nemesi és a bárói címet, főrenddé kineveztetvén felöltötte a díszmagyart, ha nem tudta is, melyik oldalra kell csatolni a díszkardot. A Házban, az ipartestületben, a választási gyűlésen elmondta az obligát hazafias szónoklatot, még ha másnap Bécsben volt is tárgyalása a közös osztrák—magyar kartellről vagy vámtarifáról.

Ilyen ambivalencia azonban nemcsak a nagyburzsoáziát, hanem a középosztályt is, és nemcsak Magyarországot, hanem a Monarchia és Kelet-Európa más társadalmait is jellemezte.

133. A latifundium és a kivándorlás

134. Búcsú a hazától: kivándorlók

135. Eklektikus stílusparádé a kelebiai kastélyon

136. A Károlyi-palota ebédlője

137. Anguszta főhercegnő lóháturól tárgyal Festetics Tasziló herceggel

138. Gróf Szapáry Gyula,
valóságos mágnás és tiszteletbeli bankelnök

139. Kornfeld Zsigmond, valóságos
bankvezér és főrendiházi tag, díszmagyarban

140. Nemesi kúria

141. Úrfiesküvő nyoszolyólányokkal

142. A rákospalotai elöljáróság 1909-ben

143. Falusi jegyző családjával. 1911-ben

144. Seenger építész családja

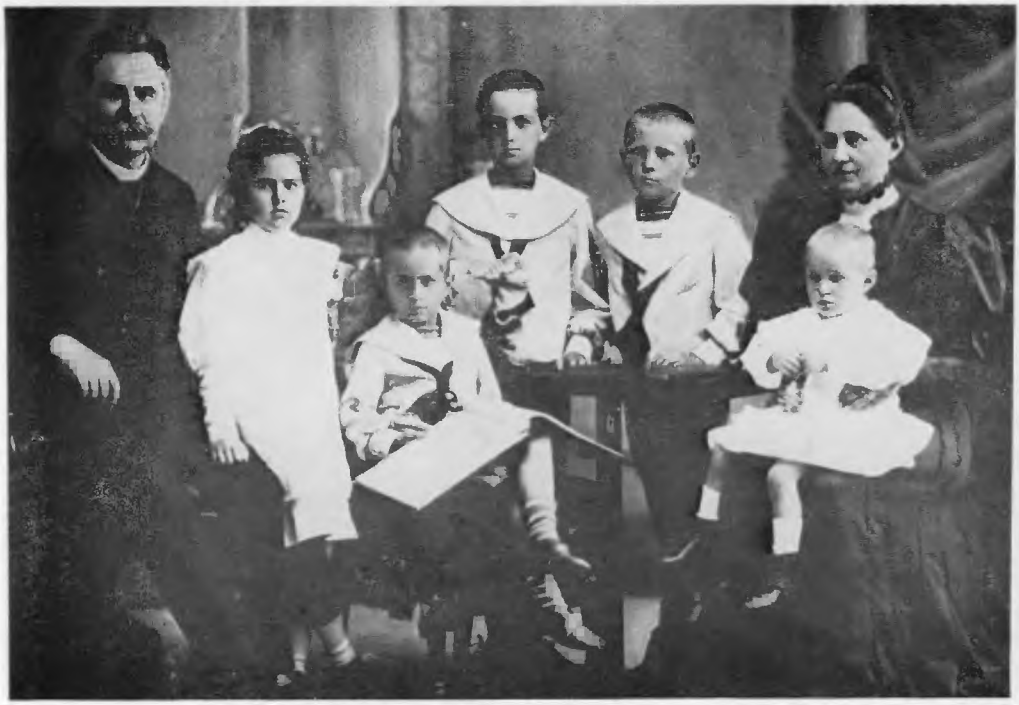

145. Csonka János gépgyáros családja

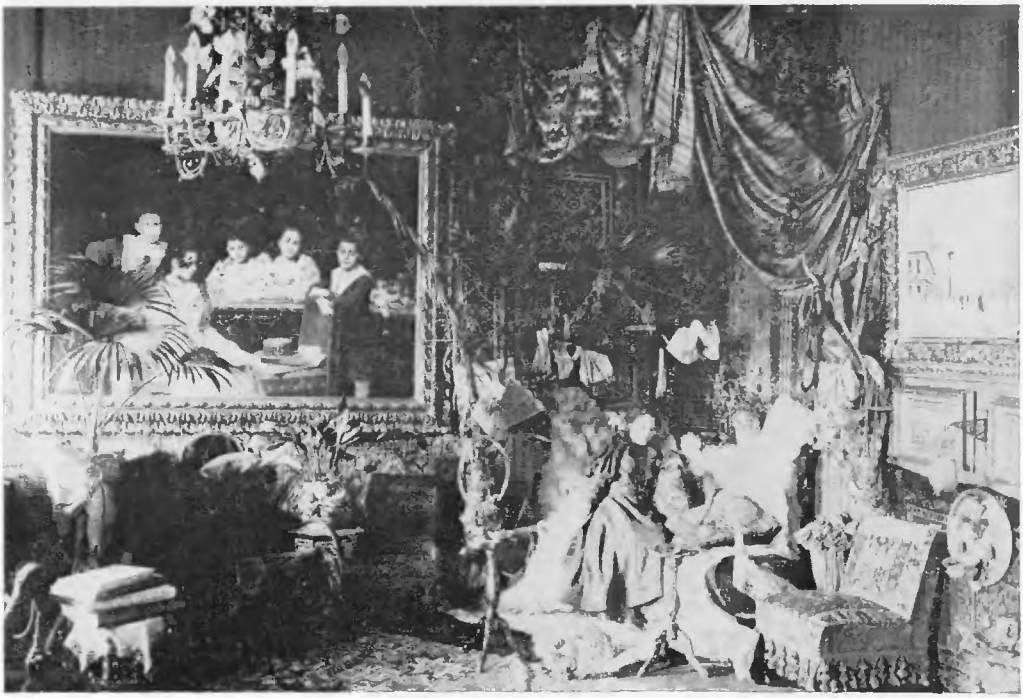

146. A Polányi család szalonja (A fotelben Polányi Cecília, a festményen: Adolf, Laura Mihály, Zsófia, Károly)

147. Kispolgári szobabelső

148. Az igazi szakmunkás a pad mellett is kalapot visel

149. Budapesti munkáscsalád

150. Egegi parasztcsalád

151. Falusi intelligencia — és parasztgyerekek

152. Besorozottak

153. Kollégisták

154. Mustrán a nászajándékok

155. Disznóölés Debrecenben

156. A rátóti legények — mulatságon

157. Matyó pár

158. Kalocsai házaspár

159. Civis jegyespár Debrecenből

160. Bányász házaspár Petrozsényből

161. Palóc pár Balassagyarmatról

162. Kárpát-ukrán pár Máramarosból

163. Román házaspár Hunyadból

164. Szász házaspár Brassó vidékéről

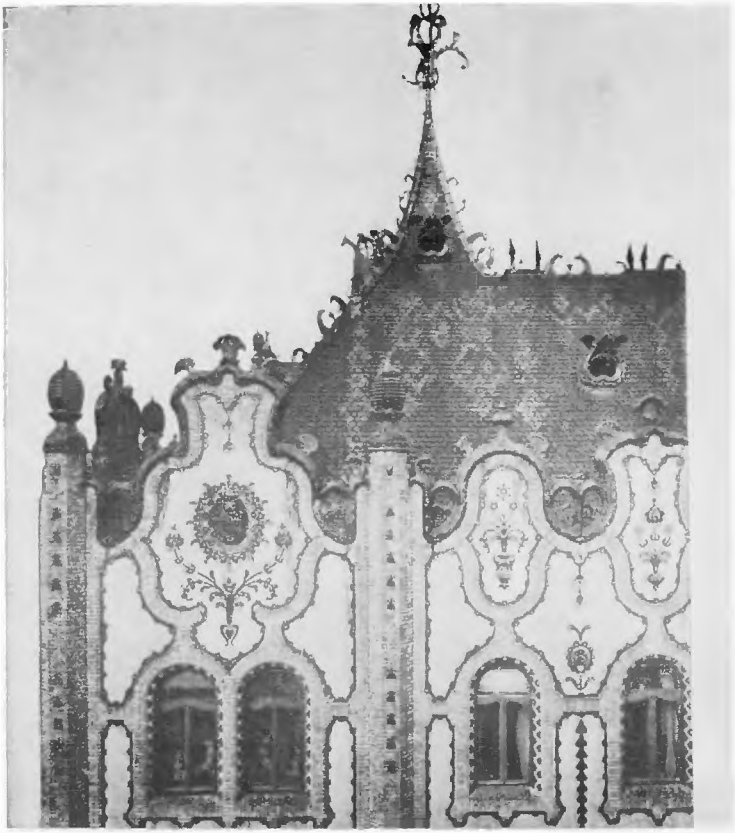

165. Lechner Ödön: a budapesti Posta-takarékpénztár felső oromzata

166. Kolozs megyei sulykoló 1895-ből

167. Nógrádi faragott szuszék 1912-ből

169. Népies díszítőmotívumok egy Móricz-kötet címlapján

168. Díszítő motívum Lajta Béla fantáziájából

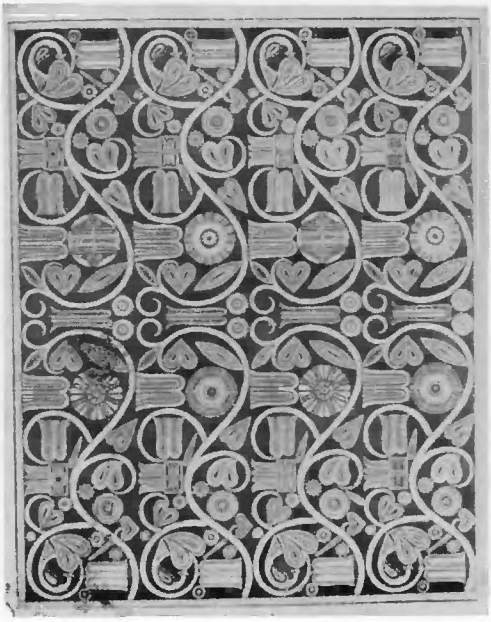

170. Embervásár a debreceni piacon

171. Vándorcigányok Erdélyben

A KÖZÉPBIRTOKOS OSZTÁLY ÉS A KÖZÉPBURZSOÁZIA

Az uralkodó és az elnyomott osztályok közötti széles sávon erősen tagolt, hierarchikusan egymásra épülő középrétegek helyezkedtek el. A felső középrétegek helyzetüket és gondolkodásmódjukat tekintve közel álltak a nagybirtokosokhoz és a nagypolgársághoz, ezek potenciális utánpótlását és közvetlen bázisát alkották. A kortársak máig használatos egyszerűsítő helymegjelöléssel „középosztálynak" nevezték a jómódú földbirtokosokat és a vagyonos polgárságot. Az elnevezés nyugati eredetű, ott a polgári átalakulás során középosztályon a felemelkedő burzsoáziát értették. Az angol társadalomtörténeti fogalomtárban a „middle class" a 19. század eleje óta a burzsoáziát jelöli, annak ellenére, hogy felső rétege a század első felében ténylegesen uralkodó osztállyá vált, középső rétegeit ténylegesen a módos középpolgárság, az értelmiség és a hatalomban, vagyonban visszaszoruló vidéki gentleman, a dzsentri alkotta. A nyugati társadalomfejlődésben a polgári középosztály fontos funkciót töltött be: viszonylagos nyitottságával elősegítette a mobilitást, az alsó rétegek emelkedését, és hosszú ideig őrizte, képviselte a demokratikus eszményeket. A viszonyoknak megfelelően módosult értelemben polgári jellegű volt a balkáni országok középosztálya is. Kereskedőkből, értelmiségiekből, feltörő gazdagparasztságból formálódott ki a középosztály és belőle az a vezető réteg, amely a török elnyomó hatalom — a földbirtokosok és a magas bürokrácia — elűzése után átvette az új nemzeti államban az uralmat.

A magyar fejlődés ebben a vonatkozásban eltért mind a nyugati, mind a balkáni modelltől. Amint az uralkodó osztályok, úgy a középosztály is genetikusan és funkcionálisan különböző, a mobilitás irányában is eltérő, egymással alig vegyülő két elemet foglalt formálisan össze: a nemesi eredetű középbirtokosságot és a jórészt asszimilált tőkés polgárságot. Társadalomfejlődésünk egyik meghatározó horderejű sajátossága, hogy a középosztály sűrűsödési centruma, gerince a birtokos nemesség hanyatló nemzedéke, a dzsentri volt. E tekintetben a lengyel és a porosz fejlődéssel állt valamelyes rokonságban.

A dzsentri elnevezés, amely a liberális érában a rendiségre emlékeztető — tehát reakciós zöngéjű — nemesség fogalmat váltotta fel, a múlt század utolsó negyedében terjedt el. Eleinte az egykori középbirtokos

nemességnek a veszteségek és a nehézségek ellenére is a régi szinten megkapaszkodó, nevesebb famíliáira alkalmazták, felfelé és lefelé egyaránt elkülönöző értelemben. A fogalom köre hamarosan lefelé bővült: beleértették az úri kisbirtokosokat és főként az elszegényedett földbirtokosok hivatalba, „kenyérkereső" pályára szorult sarjait. A dzsentri elitjét korszakunkban a nemesi középbirtokosok alkották. E réteg alsó határa a kiegyezés körüli években a 200 és 300 holdasok között húzódott, minthogy azonban a határok lefelé bővülve gyorsan összemosódtak — meg az összehasonlíthatóság kedvéért is —, hozzájuk számítjuk a 100 holdon felüli úri kisbirtokosokat is, ámbár tudatában vagyunk annak, hogy ezt az alsó határt a statisztikai felvételek és a szakirodalom bizonyos fokú önkényességgel kerekítették ki.

A birtokos nemesség fél évszázados hanyatlását és e folyamat következményeit a korabeli szakirodalomból és publicisztikai vitákból mint minőségi változást ismerjük, ütemét és számszerű alakulását pontosan nem tudjuk felmérni. Keleti Károly számításai valószínűsítik, hogy a jobbágyfelszabadítást követő két évtized alatt a birtokos nemesség száma a felére csökkent. Lassabb ütemű, de hasonló mértékű süllyedéssel számolhatunk a kiegyezést követő négy évtized alatt is. Az 1910. évi népszámlálás a 100 és 1000 hold közötti kategóriában 19 432 középbirtokos keresőt (családfőt) mutatott ki. Ebből le kell vonnunk a nem magyar földbirtokosokat, mert akik a korban más nemzetiségűeknek vallották magukat, azok tudatosan elhatárolódtak a magyar középosztálytól, még ha objektív létérdekeik számos szálon összekapcsolták is vele. A 13328 magyar középbirtokosból még mindig le kell számítanunk a gazdag birtokos parasztságot — a 100—200 hold közötti kategóriának hozzávetőlegesen a felét —, és a polgári középbirtokosokat, akiknek a számát 3000—4000 főre becsüljük. E kivonási műveletek eredményeként mintegy 5000—6000 fő nemesi származású középbirtokosunk maradna. Ehhez a megcsappant csoporthoz viszont társadalomtörténeti szempontból bátran hozzászámíthatjuk a nemesi nagybérlőket, az úri birtokkal rendelkező gazdatiszteket és azokat a tisztviselőket, akik „mellékesen" 100 holdnál több földet megőriztek. Így a korszak végén a nemesi eredetű középbirtokosok számát hozzávetőlegesen 7000 családra becsülhetjük. Ez a végeredmény megfelel a részleges, helyi felvételeken ala-

puló felméréseknek, amelyek szerint az egykori birtokos nemesség a dualizmus korában mintegy a felére olvadt.

Számarányuknál — a szabad verseny korában — nagyobb mértékben megfogyatkozott birtokállományuk. Ehhez a régi bajokon, a tőkehiányon, a túlságos költekezésen kívül az is hozzájárult, hogy gazdálkodásuk elmaradt a nagybirtokosoké és a polgári újbirtokosoké mögött. Társadalmi súlyukat azonban a kiterjedt rokonság, a nagybirtokos uralkodó osztályhoz fűződő személyes és politikai kapcsolatok és a megőrzött helyi befolyás nagymértékben növelte. A miniszterelnökök közül, igaz, csupán négy, a miniszternek már pontosan a fele volt birtokos nemes, a miniszteriális tisztviselőknek — az egyes minisztériumok „úri" rangja szerint növekvő arányban — egyötödétől kétharmadáig terjedő része, bár itt nem tudtuk megállapítani a birtokos és a birtoktalan nemesek megoszlását. Szilárdan tartotta a dzsentri a megyei vezető állásokat. A főispánok 58, az alispánok 77, a szolgabírótól az alispánig ívelő vezető posztok több mint 80%-a került ki a tényleges és volt birtokos nemesek köréből. A századforduló két évtizedében az országgyűlési képviselők fele büszkélkedhetett előnévvel, címerrel, mégpedig csekély kivétellel patinás, régi nemességgel, de e kereken 500 képviselő közül csupán 200 (40%) mögött állt kisebb-nagyobb úri birtok, a többséget legfeljebb dús lombú családfa díszítette.

Már a politikus elit adatai is rávilágítanak arra, amit az alsóbb posztokat betöltők anyagi viszonyainak kimutatásai bizonyítanak: a dzsentri zömét a századvégen nem az úri kis- és középbirtokosság, hanem a kiegyezés után megnövekedett számú tisztviselő- és értelmiségi réteg alkotta.

A hagyományos struktúrát őrző dzsentri mellett a felső középrétegek közé emelkedett a középpolgárság. Körvonalait és belső mezsgyéit jóval nehezebb meghúzni, mint a középbirtokos osztályét, bizonyára azért is, mert minden szempontból heterogénebb, alaktalanabb volt annál. A kortársak „habarék" jelzővel jellemezték e polgárságot, amely funkcionálisan is, származását, nemzetiségét, asszimilációjának fokát és társadalmi elhelyezkedését tekintve is nagyon különböző csoportokat fogott össze. A középpolgárság egészének és egyes csoportjainak számszerű becslése jelenleg megoldhatatlan nehézségekbe ütközik. A statisztikai jellegű kimutatások egyrészt az intézmények, vállalatok számát közlik, homályban hagyván a tőketulajdon megoszlását; másrészt egyes foglalkozási

ágakhoz tartozó, házzal vagy földbirtokkal rendelkező egyéneket, de nem tájékoztatnak a tényleges vagyoni és jövedelmi viszonyokról. A középszintű üzemek, kereskedőcégek, hitelintézetek és a középbirtokból, bérletből, 2—3 bérház jövedelméből élők számának felmérése azt valószínűsíti, hogy a nagypolgárság ezer családja alatt közvetlenül még egy többezres vagyonos középburzsoázia állott; s tízezres nagyságrenddel mérhetjük a szerényebb vagyonnal és tőkés jövedelemforrásokkal rendelkező, de a kispolgárnál magasabb szinten elhelyezkedő üzemtulajdonosok, kereskedők, háziurak, tőkepénzesek, magánzók számát. Társadalomtörténeti szempontból ezúttal is ide kapcsolhatjuk a vezető és középszintű állást betöltő magántisztviselők és a szabad foglalkozású értelmiség ugyancsak tízezres nagyságrendű rétegét is.

A középpolgárság történeti kifejlődése és származási összetétele a nagyburzsoáziáéhoz hasonlított, bár több volt benne a magyar és az asszimilálódó német elem. Egyes ágakban, a kereskedelemben és a hitelügyben, a magántisztviselők és az értelmiségiek között — mint erre alább visszatérünk — a zsidó polgárság középszinten is magas arányt ért el. E polgárságot politikai erőtlensége, önállótlansága, hagyományai a dzsentri szellemű középosztály közé vagy mögé sorakoztatta. Bármennyire növekvő és gyarapodó réteg volt is, társadalmi-politikai szempontból hosszú ideig csak mennyiségileg növelte, inkább csak feltöltötte a hagyományos középosztályt.

A felső középrétegek súlyát mind a nemesi, mind a polgári ágon növekvő mértékben a belőlük kiváló, de hozzájuk kapcsolódó tisztviselő és értelmiségi réteg adta meg. A középbirtokos osztály főként kibocsátás, a középburzsoázia pedig inkább befogadás útján széles sávon érintkezett ezzel a dinamikusan fejlődő réteggel. Indokolt tehát, nemcsak száma és súlya, hanem az eltérő osztályhelyzetből adódó külön érdekei, önállósuló szerveződése és sajátos tagozódása miatt is, hogy a tisztviselő és értelmiségi réteggel külön is foglalkozzunk.

A TISZTVISELŐ- ÉS ÉRTELMISÉGI RÉTEG

A kapitalizmus önfenntartó mechanizmusa óriási szükségletet támasztott elsősorban a szakadatlan technikai fejlesztést ellátó szakemberek, mérnökök, kutatók, tudósok, másrészt a gazdaságot irányító és szervező,

anyagi és emberi utánpótlását biztosító apparátus iránt. Ezzel párhuzamosan a polgári állam és az urbanizáció is megteremtette és nagyra növelte a hatalmi-ellenőrző, a szakigazgatási-szervező és a szolgáltató-kulturális apparátust. Az új szükségletek új funkciókat, igazgatási és értelmiségi funkciókat, ezek új csoportokat és rétegeket hoztak létre. Modern értelmiség és tisztviselői kar, mint társadalmilag számottevő, különálló réteg, a kapitalizmus fellendülése és a belügyi önállóságot helyreállító kiegyezés nyomán fejlődött ki. A folyamat kezdetei természetesen korábbra, a század elejére nyúlnak vissza. Ekkor jelenik meg a választott megyei tisztség — a nobile officium — mellett a központi hivatalokban és a megyékben a tisztviselő, a nagybirtokon a gazdatiszt mint önálló foglalkozás; ekkor kapják meg a nem nemesi értelmiségiek, a honoráciorok a hivatalviselési jogot, rendezik a közép- és felsőfokú oktatást; ekkor nő meg a szükséglet és a megbecsülés a diplomás pályák iránt. Az 1848. évi törvényhozás a választójog szabályozása kapcsán az egyetemi diplomásokat — orvosokat, gyógyszerészeket, ügyvédeket, mérnököket, tanárokat —, a tudósokat, az akadémiai képesítéssel rendelkező művészeket, a lelkészeket és végül a tanítókat nyilvánította értelmiségieknek.

Elvileg indokolt volna a különböző osztályhelyzetű és különböző funkciót betöltő tisztviselőket és a szoros értelemben vett értelmiséget különválasztani egymástól. Az elkülönítést, ahol szükséges és lehetséges, meg fogjuk tenni a csoportelemzésnél. A következetes szétválasztást azonban nemcsak forrásnehézségek, hanem e rétegek egymásba mosódása, kölcsönös átáramlása lehetetlenné teszi. Az értelmiségiek egy része — orvosok, ügyvédek — magánpraxist is folytatott és hatósági funkciókat is ellátott. A magas értelmiségi minősítésű bírók, ügyészek és kifejezetten szellemi munkát végző tanárok pedig formailag közalkalmazottak voltak. Célszerűbb tehát e rétegeket egy nagyobb társadalmi egységként kezelni és a csoportformáló tényezők hatását mindkettőnél együttesen vizsgálni.

Az 1900. és 1910. évi népszámlálás adatai alapján megállapíthatjuk a köz- és magántisztviselők, valamint az értelmiségiek számát és foglalkozási megoszlását. E rétegek keresőinek száma 1910-ben kereken 320 ezer, családtagokkal és nyugdíjasokkal együtt 770 ezer fő, az összlakosság 4,2%-a.

Társadalmi helyzetét és funkcióját tekintve a tisztviselő és értelmiségi réteg a századelőn három egyenlő nagyságú csoportra oszlott A legerősebb

a köztisztviselőké volt, a hivatal változatlanul rangos, úri pályának számított. A köztisztviselő a király, a kormány, vagy még nagyobb úr: a megye alkalmazottja, megbízottja volt, vagyis a hatalom szerve, amely a tisztség viselőjét is hatalommal ruházta fel a nép felett. Ezen a pályán a tisztviselő az atyafiságos együttműködés formájában szolgálhatta, s egyúttal képviselhette az uralkodó osztályokat, annál is inkább, mert kiválasztásuknál az értelmiségi minőség és a szakszerűség normái alárendelődtek az uralmi-politikai alkalmasság követelményeinek. A nagybirtokos osztállyal való azonosulást az is erősítette, hogy a köztisztviselők, illetve családjuk tekintélyesebb része még kisebb-nagyobb földbirtokkal rendelkezett. A katonatiszteket is beleszámítva, csaknem 900-nak volt közép-, és 83-nak nagybirtoka, s több ezerre tehető a 100 holdnál kevesebbet bírók, a „hétszilvafások" száma.

A köztisztviselő csoport az uralkodó osztályok magaslatát elérő csúcsoktól lefelé erősen tagolódott, egészen az alsó középrétegekkel érintkező kistisztviselőkig. Ezt a tagolódást intézményesen szabályozta a fizetési osztályok hierarchiája, amely nemcsak a jövedelmi, hanem a rangkülönbségeket is rögzítette. Legfelül, az 1—2. fizetési osztály kegyelmes urai — miniszterek, táborszernagyok, nagykövetek, a kúria elnöke — és a 3—5. osztályba sorolt méltóságos urak — miniszteri tanácsosok, főispánok, országos hatóságok főtisztviselői, kúriai bírák, tábornokok stb. — az uralkodó osztályhoz, annak politikai vezető rétegéhez tartoztak. A 6—9. fizetési osztály nagyságosnak szólított tisztviselői testesítették meg a felső középréteget, míg alul, a 10—11. osztályban induló vagy ott megrekedő segédfogalmazók, jegyzők, számellenőrök, irodatisztek, díjnokok és tanítók a kispolgári szinthez közel álló hivatalnoknak, afféle „címzetes" úrnak számítottak.

A második csoport, a magántisztviselőké, a tőkés gazdasággal együtt dinamikusan növekedett. Amíg a köztisztviselők aránya 1900 és 1910 között 35%-ról 32%-ra esett, a magántisztviselőké 29-ről 35%-ra emelkedett. Az iparban, kereskedelemben, hitelintézetekben alkalmazott tisztviselők funkciója sokban különbözött a köztisztviselőkétől. Kiválasztásukban mindenekelőtt a szakszerűség, a műszaki vagy gazdasági szakismeret, a pontosság, a szervezőkészség és nem utolsósorban az üzleti érzék játszott döntő szerepet, bár egyes üzemvezetői posztokon az uralmi alkalmasság, a munkásellenes erély is nagy súllyal esett latba. E csoport

elitjét a vállalat irányításában valóságosan részt vevő főtisztviselők — menedzserek — alkották. A magas jövedelmen túl, közülük számosan tőkés vagyonra is szert tettek, bejutottak a nagyburzsoázia soraiba. A mérnökök, üzemvezetők, könyvelők, cég- és osztályvezetők középgárdáján át szélesedett lefelé ez a csoport a technikusok, írnokok, raktárosok és utazó-ügynökök, a kis fizetésű alkalmazottak alsó régiói felé.

Alkalmazotti státuszuk formális hasonlóságai ellenére a magántisztviselők munkája, képzettsége, mentalitása, pozíciója lényegesen különbözött a köztisztviselőkétől. Emiatt nagy volt közöttük a presztízskülönbség és eléggé ritka a társas érintkezés, amit a magántisztviselőkhöz közelebb álló állami vállalati tisztviselők és az uradalmi gazdatisztek szaktevékenységéből adódó kapcsolatok sem hidaltak át. A gazdatisztek, bár formailag magánalkalmazottak voltak, rangban és funkcióban inkább a köztisztviselőkkel osztoztak. Ezen a nagyon is úri rangú pályán a szakszerűség és az uralmi alkalmasság kombinálódott. Az uradalomnak a cselédséget igazgató, fölöttük a földesúri hatalmat gyakorló-képviselő agrárszakemberekre volt szüksége. S minthogy az uradalom presztízse vetekedett a megyéével, az uradalmi intéző pozíciója nagyjából megfelelt a szolgabíróénak, az arisztokrata vagy egyházi latifundium jószágkormányzója pedig a főispánéhoz hasonlítható posztot töltött be.

A harmadik csoportot, az egész réteg egyharmadát, a főiskolai képesítéssel, valaminő diplomával rendelkező értelmiségiek alkották. Ezt a csoportot is markáns vagyoni és funkcionális választóvonalak tagolták. A jórészt önálló ügyvédektől, orvosoktól, magánmérnököktől, építészektől, művészektől ugyanis alkalmazotti léthelyzetükben jelentősen különböztek a tanárok és a tanítók, és mindezektől a polgári foglalkozásoktól az egyházi alkalmazottak: a lelkészek és a szerzetesrendek tagjai. A lelkészkedő papság az egyházak — és rajtuk keresztül az uralkodó osztályok — hatalmi apparátusának sajátos bizalmi képviselői voltak a társadalmi rend fenntartásában, akárcsak az állam és az uradalom tisztviselői. Ugyanakkor hatósági és értelmiségi funkciókat is elláttak, helyenként érdemleges szerepet játszottak a falusi népművelésben is.

Az orvosok, ügyvédek, mérnökök, tanárok zöme nagyjából hasonló körülmények között, szolid polgári középszinten élt. Képzettségük, fontos szolgáltató és szellemi alkotó munkájuk rangban, presztízsben az átlagpolgár fölé emelte őket, főleg vidéken. Az alkotó értelmiség, tudósok, írók,

művészek egyes elemei, kisebb csoportjai korszakunkban kihullottak vagy elszakadtak a dzsentri szellemű középosztálytól, illetve a burzsoáziától. Marginális helyzetükben nyitottabbá, fogékonyabbá váltak a haladó koreszmék, új gondolatok befogadására, a radikális társadalmi és politikai reformok szükségességének belátására. Éppen társadalmi pozíciójuk marginalitása teszi majd őket a progresszió elkötelezett híveivé.

Az értelmiségi csoportból olykor a kiváló szaktudás révén, többnyire az üzlet és a vagyon segítségével vált ki a tőkés vállalkozó típus: számottevő ház-, föld- vagy részvénytulajdonnal rendelkező ügyvédek, mérnökök, építészek, gyakran orvosok és néha tudósok. Ők, amint említettük, a nagyburzsoáziához tartoztak.

A réteg nemzetiségi szempontból is heterogén volt. A domináló többséget (82%-ot) a századelőn a magyarság adta, a nemzetiségiek — viszonylag legtöbben a németek és a románok — közül mindössze 18% került ki. A nemzetiségek részesedése aránytalanul oszlott meg a három főcsoport között. Nagyon kevesen jutottak be a köztisztviselői karba (13%) és a magántisztviselők közé (16%), a legrangosabb közigazgatási és igazságszolgáltatási apparátusban arányuk a 10%-ot sem érte el. Akik e magas posztokra feljutottak, jórészt elmagyarosodtak, asszimilálódtak a dzsentri szellemű köztisztviselői elithez. A nemzetiségüket megőrzők e csoporton belül nagyobb számban a városi (16%) és az alsóbb fokú községi (20%) tisztviselők között helyezkedtek el. A nemzetiségiek előtt az értelmiségi pálya főként az egyházban és az oktatásban állt nyitva. A nemzetiségi értelmiség zöme a polgárságból és a parasztságból származott, saját nemzeti társadalmában a polgári középosztályhoz, annak is befolyásos, közvéleményformáló csoportjához tartozott.

A magyar tisztviselői és értelmiségi réteg származás szerinti összetételét, a birtokos nemesi, a nemesi értelmiségi és a polgári elemek arányát roppant nehéz számszerűen felmérni. Számszerűen csupán a zsidó tisztviselők és értelmiségiek arányát tudjuk kimutatni. Az egész rétegnek közel egynegyedét (23,7%-át) kitevő izraelita vallásúak ugyancsak aránytalanul oszlottak meg. 1910-ben a köztisztviselőknek mindössze 8 — ezen belül a közigazgatási és igazságszolgáltatási apparátusnak csupán 5,5 — %-át, a tulajdonképpeni értelmiségnek 20 — ezen belül a diplomásoknak 33 — %-át, a magántisztviselőknek pedig 40 — ezen belül az ipari és kereskedelmi tisztviselőknek pontosan az 50 — %-át adták. Súlyuk és

befolyásuk tehát elsősorban a gazdasági és a kulturális életben volt jelentős, az államigazgatásban alig jutottak szerephez.

A réteg további bontását, különösen a nemesi elem arányát illetően csupán a csekély számú, részleges felmérésre és a korabeli jellemzésekre, emlékezésekre támaszkodhatunk. Ezek alapján fogadtuk el azt a valószínű megoszlást, hogy nemesi eredetű az egész réteg egyhatoda lehetett. Legtöbben a köztisztviselők között szereztek pozíciókat, arányuk itt egyötöd és egynegyed között mozgott. Jelentős súlyuk volt még a diplomás értelmiség soraiban, itt egynegyedre becsülhető az arányuk, de a tanári-tanítói karban már 10% alatt maradt, míg a magántisztviselők között kb. 5—6% lehetett. Ha tehát a réteg dzsentri, illetve zsidó elemeinek megoszlását grafikusan ábrázolnánk, két csaknem egybevágó, de fordított háromszöget (piramist) kapnánk. A közigazgatási apparátusban mintegy 40%-nyi dzsentri mellett csak 5,5% zsidó talált helyet, a magántisztviselők között viszont pontosan fordított a helyzet. A szabad foglalkozású értelmiség soraiban a 20—25%-os részesedéssel jóformán egyenlő arányban kiegyenlítődött a két erősen különböző származási csoport.

A tisztviselő- és értelmiségi réteg nagy része — mindhárom csoportban megközelítően 40%-a — sem nemes, sem zsidó nem volt, hanem a „habarék" közép- és kispolgárságból származott. Ez a polgári tömeg azt a látszatot keltette, hogy a tisztviselő- és értelmiségi réteg túlnyomóan polgári jellegű. Ez azonban még tisztán funkcionálisan, az állami és gazdasági modernizálás szempontjából is csak fenntartással fogadható el, társadalomtörténeti nézőpontból pedig nem állja meg a helyét. A polgári eredetű tömeg nagyon heterogén összetételű volt: magyar polgárcsaládok úri pályára váltott fiai, régi — és régimódi — honoráciorok, papcsaládok sarjai éppúgy beleolvadtak, mint az elmagyarosodó városi németek, a Bach-korszakban betelepült és ittragadt hivatalnokok, szlovákokból, vidéki németekből (svábokból) és más nemzetiségekből asszimiláltak éppúgy, mint a feltörekvő kispolgárság hivatalt vagy diplomát szerzett új nemzedéke. Számszerűen a törzsökös és az asszimilált polgári elemek többséget alkottak, jellegadó szerepet azonban nem játszhattak, hiszen hiányzott közöttük mind a nemzeti, mind a szociális kohézió, mögülük a történelmi hagyomány, belőlük a burzsoá etosz, amely a nyugati polgári középosztály értelmiségét a citoyen demokratikus öntudatával töltötte el.

AZ „ÚRI KÖZÉPOSZTÁLY"

A középosztálynak nevezett halmazban, amely a dzsentri földbirtokostól a polgári kistisztviselőig terjedt, a termelés rendjében és a társadalom struktúrájában elfoglalt hely többnyire nem fedte egymást, az objektív státusz és a relatív pozíció nem esett egybe. Az eltérések miatt a réteg- és csoportmeghatározásnál fogalmi, az osztálykategóriákba való besorolásnál módszerbeli nehézségekkel küszködtünk.

Mi fűzte össze az osztályok, rétegek, csoportok e heterogén halmazát? A válaszhoz nem kell az utólagos racionalizálás logikai műveletével rendező elvet keresnünk. A kortársak egyértelműen „középosztálynak" nevezték ezt az összefüggő halmazt, és a nem asszimilált polgároktól, a meggazdagodott parasztoktól, a kispolgároktól, az alkalmazottaktól való elkülönözés végett „úri" jelzővel látták el. Az egykorúak különösebb társadalomtörténeti vizsgálódás nélkül is pontosan tudták, hogy kik, milyen csoportok tartoznak vagy tartozhatnak az „úri középosztály" tagjai közé. Melyek voltak tehát a hozzátartozás — az „úri középosztályi" identitás — fő ismérvei?

Minthogy a feudális struktúra lassan bomlott fel, s mivel a régi uralkodó és középosztály a forradalom által meg nem szakított kontinuitással foglalta el a tőkés rendszer hasonló pozícióit, az új középosztályba jutás elsőrendű, legitim jogcíme az egykori középnemességhez való tartozás vagy a belőle való leszármazás volt. A nemesség, bár szükséges, már nem elégséges ismérv, a hatalom feudális kellékei: a nemesi jogon bírt és cselédekkel megműveltetett föld; az állam, a megye, az egyház, az uradalom szolgálatában viselt tisztség is kellett hozzá. A legitim középosztálybeliek úri mivolta tehát közvetlenül az uralom gyakorlásából származott.

Nemesség és birtok vagy hivatal, bár elégséges, korunkban már nem feltétlenül szükséges ismérvek voltak. Az „úri középosztályhoz" tartoztak képzettségük és foglalkozásuk révén a diplomás értelmiségiek. Nemcsak azért, mert történeti elődeik, a honoráciorok hivatalképességét törvényesen, úri mivoltát társadalmilag elismerték, hanem azért is, mert minden diplomás pálya alapja, az érettségi bizonyítvány egyéves önkéntesi szolgálatra s utána kardbojtra jogosított fel. A katonatiszti rang pedig önmagában véve úrrá és párbajképessé avatta viselőjét, akivel az úri társaság tagjai azon nyomban összetegeződtek, akit a politizálásba, a mulato-

zásba és a kártyapartiba minden fenntartás nélkül bevontak. Valahol itt, a díjnokok, az irodai kezelők, a tanítók körében húzódott az „úri középosztály" alsó határa. Az ő tiszti rangjuk, párbaj- és szalonképességük kétséges, a velük való tegeződés nem kötelező és esetleges volt. A tisztviselői kar alsóbb rangú alkalmazottai nem automatikusan, csak bizonyos feltételek és érdemek mellett nyerhettek befogadást az úri társaságba. Itt a végrehajtó hatalom alsóbb beosztású tisztviselői is bizonyos kivételezettséget élveztek.

A polgári vagyonra ugyanaz érvényes, amit fentebb a nemességről mondtunk: hasznos, többnyire szükséges, de nem elégséges ismérvnek minősült. Minthogy a polgári struktúra lassan, részlegesen épült ki, és a századfordulóig nélkülözte saját középosztályát, a vagyonos burzsoának a középosztályi identitás feudális kellékeit kellett megszereznie, vagy legalábbis érettségit és tiszti kardbojtot; szociálisan asszimilálódnia kellett, ha magyar úr akart lenni. Amennyiben nem magyar nemzetiségű volt, akkor előbb magyarrá, buzgó patriótává kellett válnia, a közgyűlésen, a kaszinóban, a kávéházban magyarul kellett beszélnie. Amint Herczeg Ferenc írja: a Délvidéken azt tartották, hogy „az ember csak ötszáz holdig lehet rác vagy sváb, azon felül magyarnak kell lennie, ha a vagyonához méltó életet akar élni", s hogy „a kapás ember lehet sváb vagy tót, kultúrember Magyarországon azonban csak magyar lehet".[1]

A polgári vagyon tehát csak feltételesen és potenciálisan jelentette az „úri középosztályhoz" való tartozás ismérvét, a realizáláshoz ki kellett küszöbölni a vagyonszerzés nem úri módjában vagy a szerző származásában rejlő „defektust". És itt meg kell különböztetnünk az „úrrá válást" a nemesi értékrendet tudatosan képviselő, dzsentri szellemű úri társaságba való befogadtatástól. Bizonyos vagyoni kategórián felül a polgár, bizonyos pozícióban a tisztviselő, ha magyar volt vagy elmagyarosodott, egyszersmind úrrá is vált a közéletben, a formális társadalmi érintkezésekben és főleg az alsóbb pozícióban levő rétegek szemében. Ahhoz azonban a nemesi értékrendet, mentalitást és magatartást, az úri életmódot kellett bensőleg befogadnia, hogy befogadtassék az „úri középosztályba". Az értelmiségi képesítéssel nem rendelkező, a nemesi értékrendtől távol

[1] Herczeg Ferenc emlékezései. Idézi: PUKÁNSZKY BÉLA, Német polgár magyar földön. Bp. é. n. 97.

álló kereskedők, falusi kocsmárosok, bérlők, zsidók, polgárok és főként magántisztviselők jelentős része tehát nem vált egyenrangú tagjává a középosztálynak. Az ott elterjedő antiszemitizmus egyébként is sokukat elriasztotta az „úri középosztály" szellemétől.

Mi kapcsolta és tartotta össze a dzsentri földbirtokost, tisztviselőt és a vonzáskörükben keringő értelmiségi és polgári csoportokat? Természetesen létezett és kötőanyagként hatott két objektív érdek: a földbirtokos-burzsoá rendszer és a magyar nemzeti hegemónia fenntartása. Ezek azonban túl általánosak voltak, a társadalom egyéb rétegeit, jóval szélesebb köreit is összefűzték, nem sajátos lényegében magyarázzák a magyar középosztály-formálódás dzsentroid jellegét. A sajátos összetartó kapocs a nemesi értékrend volt: egyrészt az értékhierarchia csúcsán álló földbirtok, az úri módon folytatott gazdálkodás és a foglalkozások nemesi presztízs-rangsorának élén álló foglalkozás, másrészt egy becsületkódex, amelynek íratlan, de közismert szabályai az élet minden területén előírták az úri magatartás normáit, beleértve a becsület eljátszásának, megsértésének, visszaszerzésének feltételeit is. Ennek az értékrendnek felelt meg a dzsentri mentalitás, amelyben a hivatalosan vallott liberalizmus nagyvonalú harmóniáját minduntalan elnyomta a más népeket lenéző, türelmetlen nacionalizmus és egy gőgös szociális antidemokratizmus vezérszólama. Erős kötőanyag volt továbbá az úri életmód is, amelyben nem az értékalkotó termelő- vagy pénzszerző munka szabta meg a mindennapok ritmusát, hanem a szórakoztató időtöltés, az úri passzió. Ennek az életmódnak megvoltak a tipikus keretei: a megkopott, de patinás kúria, jeles ünnepeken vendéglátások és családi mulatságok otthona; a városban pedig a kaszinó és a kávéház, kártyacsaták, cigányzenés férfi-mulatozások színtere; és megvolt a jellegzetes, vonzó szokáskultúrája, a népi-nemzeti nótakinccsel, amely éppen annyira volt valódi magyar, mint amennyire a műveltség humán, és a virtus ősi.

Ezek után könnyebben válaszolhatunk arra a történeti kérdésre, hogy mi volt az „úri középosztály" társadalmi funkciója a polgári átrétegződés folyamatában. Úgy véljük, itt kettős funkcióról: egy kifejezetten szocializációs és egy politikai-tudati közvetítő szerepről beszélhetünk. Az „úri középosztály" fontos szerepet töltött be a tömeges társadalmi mobilitással együttjáró pozicionális arányeltolódások kiegyenlítésében, a süllyedő és az emelkedő rétegek szocializációjának megkönnyítésében.

Ennyiben, szerepének jelenségszintű mechanizmusát tekintve mutatkozott némi hasonlóság a nyugati polgári középosztályokéval. A funkció szociális irányát és tartalmát tekintve azonban szembetűnő különbségek — mondhatjuk: torzulások — figyelhetők meg.

A magyar „úri középosztály" igyekezett feltartóztatni vagy legalábbis lassítani a feudális struktúra elemeinek süllyedését; a romló osztályhelyzetet a társadalmi pozíció megőrzésével, a vesztett földesúri hatalmat a megnyert államapparátussal, tehát az uralmi pozíciók transzformálásával igyekezett kárpótolni. Ha a jellegadó dzsentri saját anyagi romlását, a földcsuszamlást nem tudta is megakadályozni, az egyenesvonalú süllyedést hosszú ideig vízszintes irányú vagy enyhén lejtő átáramlással ki tudta védeni. Az érem másik oldala, hogy az „úri középosztály" ugyan befogadta, közvetítette, de egyúttal megszűrte és magához idomította a feláramló polgárságot, és ezzel elérte, hogy a számszerűen jelentékeny strukturális mobilitás jó ideig mégsem változtatott a régi struktúrán. És itt világosan megmutatkozik az „úri" jelző — vagyis az úri lét és értékrend — kiegyenlítő és szimbolizációs kulcsszerepe.

A hanyatló földbirtokos és tisztviselő dzsentri számára az úri létforma a középosztályhoz való hozzátartozás folyamatosságát, tehát a változatlanságot legitimálta, s ezt erősítette, tudatosította a nemesivel hasonértelmű „történelmi", „nemzetfenntartó" díszítő jelző is. A magyar úri identitás jogfolytonossága kétségtelenül hozzájárult a kínosan romló anyagi státusz és a görcsösen őrzött pozíció közti szakadék elfedéséhez. A vagyonosodó polgárság számára viszont maga az „úrrá válás" társadalmi emelkedést, presztízstöbbletet hozott, az „úri középosztályi" identitás pedig a rangemelkedés legalizálását és szimbólumát jelentette, tehát az anyagi fölényt biztosító státusz és az alsóbbrendű pozíció közti szociálpszichológiai távolságot valamelyest áthidalta, csökkentette. Az úr, nem mint megszólítás, hanem mint tényleges pozíció, markáns határvonalat húzott a magyar társadalomban.

A válaszfal a század végén már nem egyszerűen nemes és polgár között húzódott, hiszen — amint láttuk — a magyar és az asszimiláns polgárság, értelmiség többsége már bejutott a külső falakon. Amilyen mértékben a vagyonos polgárság valóságosan az „úri középosztály" részévé vált, a polgár fogalom devalválódott. Az úri kaszinóval szemben a polgári kör elnevezés többnyire a kereskedőegyletet, kisebb városokban az iparos-

egyletet fedte. Az úri pályákra felkészítő gimnáziummal szemben a négyosztályos polgári iskolát kifejezetten a kispolgárság fiai számára állították fel. Az úri becsület ellenpárjaként emlegetett tisztes polgári erény kifejezésben a polgári jelző a kétkezi munkára utalt. A társadalmi jelentésváltozás során a polgár fogalmat mindinkább a kispolgárságra, a mezővárosi civisre szűkítették, illetve egyes helyeken a módos parasztra — a „pógárra" — vitték át. Ugyanígy a tekintetes cím, amely egykoron a köznemesség megszólítására szolgált, alásüllyedt. Úrnak nagyságos járt, iparosnak, mesterembernek, tanítónak, kurtanemesnek a tekintetes maradt.

Az „úri középosztály" másik, történelmileg lényeges funkciója a társadalmi-politikai eszmék közvetítése, a középrétegek tudatformálása volt. Szóltunk róla, hogy a középosztály elitjét szoros érdekközösség fűzte az uralkodó osztályokhoz. Ugyanakkor státusza, életkörülményei mindennapos kapcsolatot és érdekközösséget teremtettek a tisztviselők és az értelmiségiek százezres rétegével, sőt befolyása az alsó középrétegekre is kiterjedt. Társadalmi pozíciója tehát kiválóan alkalmassá tette az „úri középosztályt", elsődlegesen dzsentri elitjét a politikai mentalitás és magatartás normáinak felülről lefelé való közvetítésére. Az „úri középosztály", akármilyen párthoz húzott, kétlelkű volt: egyszerre hatvanhetes és negyvennyolcas, egyszerre liberális és konzervatív. Meggyőződésből vagy hivatalból kiszolgálta, képviselte a dualista államot, de elégedetlenkedett is a tőkés szabadversenyt pártoló, s a nemesi birtokot veszni hagyó liberalizmusával, a polgárság gazdagodásával, a „nemzeti állam" hatvanhetes korlátozásával.

A tisztviselő- és értelmiségi réteg zömének szociális és nemzeti asszimilációja a dzsentri sikere, győzelme volt. Győzelem, de pirruszi: magyarrá és „úrrá" tette a „habarék" polgárság és értelmiség többségét, de maga eleve kimaradt a polgárosodás legdinamikusabb szektoraiból, és fokozatosan visszaszorult féltékenyen őrzött hitbizományában: az államapparátusban is. A köztisztviselői kart olyan tökéletesen sikerült asszimilálnia, hogy végtére magát a dzsentrit sem lehetett megkülönböztetni az asszimilánstól. Tény, hogy a nemesi vezető réteg nemcsak birtokában fogyatkozott meg, hanem a hivatal grádusain is mind lejjebb süllyedt. Anyagi helyzetének romlásával és társadalmi pozíciójának gyengülésével párhuzamosan nőtt e réteg politikus csoportjaiban az uralkodó liberalizmus-

sal és a szabad versenyt realizáló kapitalizmussal való elégedetlenség. A réteg süllyedő elemei fogékonnyá váltak az újkonzervatív eszmeáramlatok iránt.

A nemzeti eszme fanatikus híveként és a kapitalizmus ellenségeként fellépő újkonzervatív tisztviselő- és értelmiségi elemek nagy vonzerőt gyakoroltak a középrétegekre, az antikapitalista jelszavak iránt fogékony kispolgárságra. Az antiliberalizmus, főként a hagyományos középrétegekben mélyen gyökerező antiszemitizmus hathatósan megnövelte a dzsentri szellemű „úri középosztály" tudatformáló szerepét. Ő közvetítette, jórészt ő dolgozta ki propagálásra alkalmas formában, jelszavakban a századforduló konzervatív töltésű, erősen antiszocialista és soviniszta nacionalizmusát.

AZ ASSZIMILÁCIÓ KONFLIKTUSAI

Struktúraelemzésünk során többször is beleütköztünk az asszimilációba mint társadalmi problémába. E fejezet elején más aspektusból, mint a magyarosodást elősegítő népesedési tényezővel foglalkoztunk e kérdéssel. Már ott rámutattunk a polgárosodás és az asszimiláció kölcsönhatására: a tőkés árutermelés, az urbanizáció és az iparosodás kedvezett az asszimilációnak, a beolvadók pedig túlnyomórészt az iparban, a közlekedésben, a kereskedelemben, vagyis a tőkés szektorban helyezkedtek el, és hozzájárultak a tőkés vállalkozó típus, az igazgatási, szervezési, műszaki szakértelmiség és a szakmunkásság kialakulásához. E szoros kölcsönhatásból következik, hogy az asszimiláció elsősorban a polgárosodás fejlettebb fokán álló népeket, közösségeket, a németeket és a zsidókat szívta fel, a túlnyomóan agrárstruktúrájú népeket alig érintette.

A kor politikai vitáiban, majd a történetírásban sokszor felmerült az a kérdés, hogy milyen szerepet játszott a tömeges asszimilációban a magyar kormányok és társadalmi szervezetek nyomása: a céltudatos magyarosítás. Ha az asszimilációt alapjában véve korszakos társadalmi folyamatnak fogjuk fel, akkor a politikai tényezőknek nem tulajdoníthatunk döntő szerepet. Különösen nem a 19. században, mert a magyar kormányok még a hanyatló liberalizmus viszonyai között sem éltek,

nem is rendelkeztek a kényszerítés és az erőszak hatékony eszközeivel. Elsődleges céljuk nem a masszív népi tömbök, hanem a középosztály, az értelmiség magyarosítása volt. E téren is inkább a társadalmi ösztönzés, a rangemelkedés, a vonzó életmód és mentalitás bizonyult a legerősebb asszimiláló tényezőnek.

E fejezet elején arra is felhívtuk a figyelmet, hogy az asszimiláció ritka esetben játszódik le egy nemzedék életén belül. Általánosabb és tipikusabb a hosszú, többszakaszos, többgenerációs asszimilációs folyamat. A századforduló magyar társadalmában még jelentős tömegek álltak az átmenet közbülső fokozatán, amit a kétnyelvűséggel, a kettős kötődéssel jellemeztünk. Társadalomtörténeti szempontból az elmagyarosodó nemzetiségi és vegyes családok érdemleges összekötő és kiegyenlítő szerepet töltöttek be. Minthogy a kettős kötődés belső konfliktusainak természetes feloldása a különböző vonzások harmonizálása volt, az asszimilálódók jó része hozzájárult a nemzeti ellentétek tompításához, a kultúrértékek cseréjéhez. A kettős kötődés konfliktusainak feloldása azonban a szemben álló nacionalista táborok kereszttüzében roppant nehéz volt. A magyar nacionalizmus soviniszta irányzata, ámbár türelmetlenül sürgette a magyarosítást, növekvő antidemokratizmusa miatt nem eléggé vonzotta az átmenet nehézségeivel küszködőket. Az eredeti közösség friss, dinamikus, az elnyomottság helyzetében demokratikusabb nacionalizmusa viszont ellenvonzást fejtett ki, sok esetben újraélesztette a kettős kötődés konfliktusait. Mindazonáltal az asszimiláció folyamatának megtorpanása, visszafordulása és a disszimiláció tömeges jelentkezése — Ausztriával ellentétben — Magyarországon nem következett be.

Tartós súrlódásokat és konfliktusokat okozott az antiszemitizmus, amely már az 1880-as években jelentkezett, s a századfordulóra társadalmi-politikai szervező elvvé jegecesedett az „úri középosztály" soraiban. Az antiszemita propaganda a zsidóságot „faji" tulajdonságaiból következően üzleti szellemű, kapitalizmusra termett tőkés elemnek tüntette fel. Hivatkozott a foglalkozási megoszlás egyes adataira: az összlakosságban 5%-kal részesedő zsidóság az iparosok 12,5, a kereskedők 54, a hitelintézetekben működők 43, az ügyvédek 45, az orvosok 49%-át tette ki. Ezekhez az általános adatokhoz azonban az is hozzátartozik, hogy a 265 ezer zsidó ipari és kereskedelmi kereső 47%-a volt önálló kisiparos és kiskereskedő, 16%-a tisztviselő, 36,6%-a munkás és alkalma-

172. Az Új Idők — a régieket modernizálta

173. A dzsentri romantika népszerűsítése: a Gyurkovics fiúk

174. Herczeg Ferenc

175. . . . és a Gyurkovics lányok

177. Magyari Imre cigányprímás

176. Blaha Lujza, „a nemzet csalogánya"

178. Fráter Loránd, a magyaros műdal-slágerek szerzője

179. Kacsóh Pongrác,
a János vitéz komponistája

180. Fedák Sári mint Kukorica Janesi

181. Fedák Sári mint János vitéz

183. Pálmay Ilka operettszínésznő és kalapja

182. Lehár Ferenc

184. Ráthonyi Ákos vígözvegyeivel

185. A divatos giccsfestészet, Margitay Tihamér: Féltékenység

186. Hajmási Péter — Hajmási Pál . . . A csárdáskirálynő uralmának kezdete

187. A polgár szórakozik, kabaréplakát

188. Népszórakozás: a mozi

189. A filmcsillagok vetélytársa: a Fradi

190. A népszerű bulvárlap

191. A filmen is Jókai — A fekete gyémántok első megfilmesítése 1916-ban

192. Budapest szórakozik: műsorok, plakátok a Nemzeti Színház falán

193. Molnár Ferenc

194. A kis Nemecsek, a Pál utcai fiúk hőse

195. Nagy Endre, a politikai kabaré mestere

196. Heltai Jenő karikatúrája

zott, s 0,5%-ot sem ért el a nagy- és középburzsoázia aránya, a hitelügy terén pedig a 283 zsidó bankárral (3,4%) szemben a nagy többséget 8237 banktisztviselő alkotta. A zsidóság a 19. század második felében nemcsak gyorsan asszimilálódott, hanem erősen differenciálódott is. A vallás és a hagyomány lazuló kötelékein kívül gazdasági érdekközösség nem fűzte őket össze. Egyes rétegei a magyar társadalom megfelelő osztályaiba és rétegeibe integrálódtak, ennek megfelelően politikailag is ellentétes táborokban helyezkedtek el a kormánypárttól a függetlenségi ellenzékig, a polgári liberálisoktól a szocialistákig.

A zsidóság erős társadalmi tagozódását jól mutatja, hogy a századelőn keresőinek 1,38%-a tartozott a 100 holdon felüli földbirtokosokhoz és bérlőkhöz, 1,73%-a a nagy- és középtőkésekhez, 3,18%-a a 100 hold alatti kisbirtokos rétegekhez, 38,3%-a a kispolgársághoz, 20%-a a tisztviselő és értelmiségi réteghez, 1,05%-a a véderőhöz és 34,36%-a a munkássághoz, ebből 16,45% az ipari munkássághoz.

A zsidóság társadalmi megoszlása tehát felül és alul nem különbözött lényegesen az egész társadalom struktúrájától, bár annál polgárosultabb volt, ami megmutatkozott a zsidó tőkések, iparosok, kereskedők és munkások átlagosnál nagyobb arányában. A fő különbség az volt, hogy a zsidó népességből csaknem teljesen hiányzott a parasztság, csupán igen vékony kis- és középbirtokos réteg alakult ki. Az egész lakosság kétharmadát kitevő parasztság híján, a zsidó népességben az ipari és forgalmi keresők aránya háromszorosan felülmúlta az országos átlagot, elsődlegesen a tőkés szektorban.

Ezek a strukturális eltérések, a foglalkozási preferenciák nem valaminő faji karakterből következtek, hanem az évszázados történelmi előzményekből. E sorozat előző kötetei részletesen foglalkoznak a zsidó polgárság felemelkedésével, a „zsidókérdés" genezisével, amit fentebb, a nagypolgárság elemzésénél mi is röviden vázoltunk. Rámutattunk arra, hogy a kapitalizmus kibontakozása idején a zsidó polgárság Közép- és Kelet-Európa agrárországaiban fontos funkciót töltött be, amelyben a kényszerformálta készségek és a hagyományozott képességek összetalálkoztak a gazdasági-társadalmi szükséglettel. Korábban hasonló funkciót nálunk német, görög és örmény kereskedők láttak el, minthogy a nemesedő magyar polgárság és a polgárosodó nemesség foglalkozási presztízsranglistájának a legalján állt a kereskedés, az iparűzés, a pénzüzlet.

A magyar társadalomfejlődés egyik valóságos hiánya okozta azt, hogy éppen a polgárosodás és a modernizálás szempontjából roppant fontos felhalmozó, közvetítő, vállalkozó funkciót nagyobbrészt nem magyar elemek töltötték be, akik viszont modernizáló-polgárosító tevékenységük során elmagyarosodtak.

Társadalomtörténeti kutatások feltárták, hogy a „zsidókérdés" — amint Közép- és Kelet-Európa más országaiban is — a tőkés társadalom osztály- és csoportellentéteinek vallási vagy faji ellentétként feltüntetett ideologikus formája volt, amelyhez évszázados vallási előítéletek, ellenérzések és indulatok kapcsolódtak. A különböző szociális tartalmú antikapitalizmus, továbbá a nem zsidó burzsoázia és kispolgárság konkurrenciaharca az antiszemitizmusban jutott világnézeti kifejezésre és közös platformra. Érzékeny árnyalatokat mosnánk azonban el, ha csupán a tőkés társadalom érdekellentéteinek hamis tükröződésére és a vallási előítéletekre mutatnánk rá. A zsidóság asszimilációja nem volt probléma- és súrlódásmentes folyamat. Számszerű gyarapodása részben a magas természetes szaporodásból, részben a bevándorlásból eredt, ennek legnagyobb hulláma a 19. század első felére-derekára esett. A bevándorlás üteme a század második felében fokozatosan csökkent, sőt a kivándorlás a zsidóság átmenetileg megtelepült csoportjait is kisodorta az országból.

Az őshonosok és a korai bevándoroltak asszimilációja a reformkor erős vonzású nemzeti reneszánsza idején gyorsan haladt előre, azután pedig a polgárosodás szélesedő lehetőségei ösztönözték. A zsidóság háromnegyed része már a múlt század végére elmagyarosodott, beilleszkedett a befogadó társadalomba. A bevándoroltak kisebb része, főként a később jött csoportok azonban nehezen asszimilálódtak. Sokáig hagyományos közösségeikbe zárkóztak, nemcsak nyelvükben és vallásukban, de életformájukban is elkülönültek a környező társadalomtól. Ezek beolvadását a folyamatos bevándorlás is fékezte. A századforduló idején az átmenet közbülső szakaszain állókat ellentétes — gyakran taszító — hatások is érték.

A súrlódások és a konfliktusok ellenére, az elmagyarosodott zsidó, német és egyéb polgárság a magyar társadalom szerves részévé vált, és mindenekelőtt gazdasági téren, az elmaradt agrárország modernizálásában társadalomfejlődésünk régi hiányát pótolta. E megfontolások alap-

ján egyoldalúnak kell tartanunk azt a felfogást, amely a hazai kapitalizmus anorganikus fejlődését, külföldről való importját és az idegen elemek valaminő gyarmatosító szerepét hangsúlyozza, mellőzve a kapitalizmus organikus előzményeit, már 1848 előtt sem jelentéktelen hazai bázisát és a nem magyar polgárság, munkásság, szakértelmiség gyors és eredményes integrálódását a magyar társadalomba.

A történelmi előzmények, a nagybirtokosoktól való függőség, a nemesi vezető rétegek felé tájolódó alkalmazkodás és a befogadottak jellegzetes gátlásai valóban korlátozták, hiányossá tették az asszimiláns polgárság társadalmi-politikai szerepének realizálását. Ez a polgárság, minthogy sem a társadalmi eredet, sem az etnikai közösség szálai, sem a közös antifeudális küzdelmek hagyományai nem fűzték a régi kispolgári rétegekhez és a parasztsághoz, lefelé el is zárkózott, el is szigetelődött. Ebben az értelemben az egész magyar polgárság elégtelenül töltötte be az antifeudális nemzeti burzsoázia szerepét. Ez a hiányosság valóban hozzájárult ahhoz, hogy a dzsentri szellemű „úri középosztály" továbbra is nemzetfenntartó erőként, a nemzeti tudatformálás, a magatartásnormák, a kultúra és az ízlés meghatározójaként léphessen fel.

A nagybirtok és az „úri középosztály" nemzetvezető monopóliumát a századelőn jelentkező polgári ellenpólus vonta kétségbe. A magyar progresszió radikális irányzata, amelyről a következő fejezetekben többször lesz szó, az elmagyarosodott zsidó polgárság, az elszegényedett magyar nemesség s az elnemesedett régi polgárság értelmiségi fiaiból tevődött össze. Az előbbiek a nemesi földbirtokosok vezetése alól emancipálódva, az „úri középosztállyal" szembefordulva, új társadalmi-politikai közösséget, új polgári identitást teremtettek; az utóbbiak, saját osztályukból kihullva, vele szakítva új társadalmi-politikai közösséget, új identitást kerestek. A radikális értelmiségiek mindegyik ága — a hasonló osztrák rétegektől eltérően — a szociális disszimilációt a nemzeti asszimiláció kockáztatása, a nemzeti közösséghez való kötődés elbizonytalanodása nélkül vállalhatta. A születő polgári középosztály értelmiségi magja oly módon alkothatta meg a maga demokratikus értékrendjét, új magatartásnormáit, új kultúráját és ízlését, hogy ezzel nem kellett tagadnia vagy gyengítenie a társadalmi haladással és a nemzeti közösséggel való azonosulását.

A POLGÁRI ÉLETMÓD

Maradt-e valami közös a dzsentroid „úri" és az újonnan formálódó polgári középosztály között? Voltak-e a középosztályt egészében kvalifikáló ismérvek? A magyar „állameszme" kultuszán, a területi integritás és a magyar szupremácia — módszereiben nagyon is eltérő — védelmezésén túlmenően, elsősorban az életforma keretei, alapelemei, a státusz és pozíció hasonló szimbólumai kapcsolták össze, tették külsődlegesen is felismerhetővé a középosztály heterogén rétegeit, csoportjait. E szerteágazó témakörből itt az alapelemekre: a lakásviszonyokra, a lakberendezési, háztartási és étkezési szokásokra kell összpontosítanunk a figyelmet, s ezekből is a tipikusnak látszó vonásokat kell kiemelnünk. A települési és táji változatoktól, bármennyire különbözött is egymástól a falusi, a kisvárosi és a budapesti középosztály életmódja, el kell tekintenünk.

A középosztálybeliek vidéken jobbadán saját, földszintes-kertes villaházukban, a nagyobb városokban többnyire emeletes bérházakban, ha volt sajátjuk, annak egyik díszesebb lakosztályában laktak. Vidéken a városközpont, a főtér és a főutca, Pesten a belváros és az Andrássy út környéke, Budán az első és a második kerület számított előkelőbb zónának. Milyen volt a középosztály státuszához illő, igényeinek megfelelő lakásnagyság? Az alsó határ megvonásánál nemcsak a kortársi vélemények, hanem a hivatalos állami besorolás is támpontul szolgál. Az 1908:XXVII. tc. a 9. fizetési osztályba — tehát a még feltétlenül úri rangúak alsó kategóriájába — soroltak lakbérpótlékát „a tisztviselői lakásokra alkalmas három szobás" lakásnak megfelelően állapította meg. Ezzel egybehangzóan a korabeli népszerű háztartási tanácsadó is úgy vélte, hogy „a fiatal házaspár a középosztályból nagyon szépen berendezkedhetik három szobás lakásban. Egy háló, egy nappaliszoba és egy ebédlő megfelelhetnek a mérsékelt jövedelmű hivatalnokoknak, tisztviselőknek, fiatal kereskedőknek."[2] Az egykorú apróhirdetések is az úri családoknak ajánlották a háromszoba-összkomfortos lakásokat. A három szobát tehát a középosztályi lakásnagyság minimumának, mintegy alapképletének tekinthetjük, amelynek hálószobára, nappalira és ebédlőre való tagolása megfelelt az otthoni élet alapfunkcióinak. Ilyen szerény viszo-

[2] Faylné Hentaller Mária, A háztartás napi könyve. Bp. 1908. 16.

nyok között a nappalit fogadószobának, az ebédlőt gyerekszobának is használhatták.

A család és a jövedelem gyarapodása, a pozícióemelkedés azonban ennél nagyobb, tagoltabb lakást követelt. Az átlagos középosztálybeliek tipikus lakásnagysága a 4—5 szoba volt. Ebben a főtípusban különvált a háziasszony délutáni birodalma, a nappali, a szalonná avanzsált vizitszobától, és a gyerekek is külön szobában rendezkedtek be. A jómódú család lakása funkcionálisan a családfő úriszobának nevezett külön dolgozószobájával vált teljessé (amely persze az otthon is dolgozó értelmiségieknél lehetett a 4. vagy 5. szoba is). További bővítésre inkább szapora gyermekáldás és nevelőnő alkalmazása esetében került sor. A középosztályi lakásnagyság felső határa általában a 7—8 szoba volt, ezen túl a fényűző nagypolgári otthon, a városi villa vagy palota kezdődött.

E lakásokhoz természetesen a szabványos mellékhelyiségek, a főlépcsőházból nyíló előszoba, a folyosóra nyíló konyha, a hozzákapcsolt éléskamra, esetlegesen cselédszoba, Budapesten rendszerint — a vidéken még ritkaságszámba menő — fürdőszoba, a régimódi és vidéki házak zömében a folyosó végén elhelyezett árnyékszék, a nagyvárosok modern épületeiben a lakásba beépített, vízöblítésű vécé.

E felsorolásból kitűnik, hogy volt a háztartásnak még egy fontos kelléke, a középosztályi pozíció elismert szimbóluma: a cseléd. A háromszobás alapegységben a „mindenes" cselédlány takarított, fűtött, bevásárolt, főzött; legfeljebb a nagymosást végezte az időnként bejáró mosónő. E kis lakásokban a cselédlány a konyhában aludt. A négy- és többszobás lakásokban, ahol két cselédet, egy szakácsnőt és egy szobalányt alkalmaztak, többnyire volt külön cselédszoba. A rangosabbak és a vagyonosabbak a két állandó cseléd mellett időszakos mosónőt, takarítónőt tartottak, a ház asszonyát reggelente a frizőrnő fésülte, a gyerekeket a Fräulein, a gouvernante tanította német, illetve francia szóra, illemre. Ennél több személyzet, főként a férficseléd, inas, lakáj és a házitanító már a felső határ átlépését jelezte, az arisztokrácia és a nagyburzsoázia életmódjának kelléke és ismérve, amint a bennlakó cselédlány felváltása bejárónővel, vagy a lakás egyik szobájának albérletbe adása a középosztályi szintről való lecsúszás csalhatatlan jele volt.

A középosztályhoz való tartozást két fő ismérvvel, a lakásnagysággal és a cselédtartással jellemeztük. A határok pontosabb meghúzása végett

e két ismérvet össze kell kapcsolnunk: a háromszobás, komfortos lakás és egy mindenes cselédlány volt a középosztálybeli háztartás legszerényebb alsó, a 6—8 szobás díszlakás két állandó személyzettel, nevelőnővel, kisegítő takarítókkal pedig a felső határa. Ezek a státusszimbólumok, minthogy nemcsak láthatók, hanem mérhetők, nem pusztán rétegkvalifikáló, hanem rétegkvantifikáló értékűek. 1906-ból és 1911-ből alapos, jól használható statisztikai felvétel áll rendelkezésünkre a budapesti lakásviszonyokról. Ha a fenti meghatározás értelmében csupán az albérlőt nem, de cselédet tartó 3—6 szobás lakásokat vesszük figyelembe, akkor mintegy 23 ezer lakást kapunk. Ezt az adatot összevethetjük a lakbérkategóriák kimutatásával: 1000—2000 korona közötti évi bért valamivel több mint 17 ezer lakás után fizettek. Ezt a bérkategóriát azonban lefelé is, felfelé is ki kell bővítenünk, hiszen a külterületi háromszobás lakások évi bére 600 koronánál kezdődött, a belvárosi hatszobások bére pedig 3000 koronára is felment. E korrekcióval hozzávetőlegesen 20—21 ezer középosztályinak minősíthető lakást kapunk. A két adat összevetése alapján a budapesti középosztálybeli családok számát 21—23 ezerre becsüljük. Ez az összes családok 12%-a volt, ami ugyan az országos 5%-hoz viszonyítva magasnak, de a főváros kiemelkedő gazdasági, igazgatási és kulturális centrum szerepét figyelembe véve, reálisnak tűnik.

Megfelelő felmérések híján megközelítő becslést sem tehetünk a lakásnagyság és a cselédtartás országos méreteiről. A középosztályt jellemző ismérvek azonban nagy valószínűséggel érvényesek a vidékre is, habár ott az alacsonyabb lakbér és a fölös bőséggel kapható cselédek olcsó bére miatt a szobák és a cselédek száma valamivel több, a komfort viszont jóval hiányosabb lehetett. Ezt sok korabeli leírás, emlékezés tanúsítja. Szatmárnémeti egyik tekintélyes értelmiségi családja a századelőn a nagyszülők emeletes házában lakott, a főtér sarkán. „Az emelet egyik szárnyában laktak nagyszüleim, másik szárnyán szüleim ötszobás konyha-kamrás lakásban... Mindkét lakást vasrácsos, fapadozatú folyosó keretezte, ahogy akkor mondták: »gang«. Apámék lakásába előszobán át lehetett bejutni. Az előszobából tágas ebédlőbe lépett az ember, az ebédlőből egy még tágasabb szalonba, akkor úgy mondták: a vizitszobába... Az ebédlőből ajtó nyílott a nappali szobába, onnan pedig a hálószobába, majd tovább a gyerekszobába... A konyhába a gangon keresztül jártak be. Az élelmiszerkamra, a »spájz« ajtaja a konyhából

nyílott. A gang végén volt a budi (árnyékszék), potyogó rendszerű... Cselédszoba, fürdőszoba egyik lakásban sem volt. A szakácsnő és a szobalány a konyhában aludt."[3] Mosásra lavórt, mosdótálat, fürdésre fateknőt vagy lábon álló vas (pléh) kádat használtak.

A berendezés a szoba rendeltetéséhez és a korszak uralkodó stílusához, meg a gyorsabban változó divathoz igazodott. Az ízlés uniformizálódását elősegítette a tömegtermelés, a készáruk bővülő választéka, még a kézműves mesterrel készíttetett stílbútorok is kevés egyéni variációt és leleményt tükröztek. A hálószoba általában szimmetrikus beosztású volt: két ágy, két éjjeliszekrény, egy ruhás- és egy fiókos szekrény, az ágyak előtt egy dívány a kisebb gyereknek, s az egyik sarokban háromszárnyú toalett-tükör. A középosztálybeliek alváshoz a nappali alsóneműtől formájában is különböző hálóinget, hálóköntöst viseltek, amint a hálóhoz csatlakozó fürdőszobában lefekvés előtt is, felkelés után is mosdással, fürdéssel különítették el a külső nappali életet az éjszakától. A hálószobába, mégha az ágyak bevetve, díszes takaróval borítva nappali rendben álltak is, idegenek nem léphettek be. A házastársi élet eme intim belső tere még őrizte szakrális jellegét, amit az ágyak fölött elhelyezett szentképek, feszület, illetve más vallásos kegytárgyak és családi-esküvői képek jelképeztek. Hogy a polgár mennyire szakrálisnak tekintette hálószobáját, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy pénzét, ékszerét, értékeit ott tartotta, a módosabbja szabályos kasszában vagy kisebb vaskazettában, a szegényebbek a fiókos szekrény levendulával illatosított fehérneműi közé csúsztatva.

Az ebédlőt többnyire sötét, súlyos, faragott bútorokkal, centrálisan rendezték be. Középen állt a négyszögű vagy ovális hosszú asztal, körülötte magas, fatámlás székek. A falnál a nehéz tálaló és pohárszék — a kredenc —, benne az étkészlet, az asztalnemű és a nemesebb italok. A hagyománytisztelő családoknál az étkezés bizonyos szertartásossággal zajlott le. Reggel, mielőtt a ház ura munkába, hivatalba, a gyerekek az iskolába indultak, várta őket a meleg tejeskávé friss péksüteménnyel, vajjal, lekvárral. Az úri család többnyire közösen fogyasztotta el a háromfogásos, frissen készült ebédet, amelyhez hozzátartozott a mindennapi hús és sütemény. A vacsora — rendszerint kétfogásos — ugyancsak

[3] Antal Dávid, Család és szolgálat. Bukarest, 1971. 13.

frissen készült. Az étkezést a családfő kezdte meg, imával vagy jeladással, ő szegte meg a kenyeret, ő kapta az első kanál levest, az első adag húst. Étkezés közben nem illett sokat beszélni, kérés nélkül a tálba nyúlni. Ilyen feszes rend és ebédlőhasználat azonban a középosztálybeliek jó részét nem jellemezte. Sokan az ebédlőt nem fűtötték, és a nyári köznapokon is inkább a konyhában, a gyerekszobában étkeztek, az ebédlőt csak vendégségek idején vették használatba. Ilyenkor előkerültek a féltve őrzött metszett poharak, a nemes porcelán szervizek, az ezüst tálak és evőeszközök, a nehéz damasztabroszok és szalvéták.

A nappalit a háziasszony magának rendezte be, egykor biedermeier, majd szecessziós ülőgarnitúrával, kerevettel, kisasztallal, könnyű, csipkés függönnyel, világos szőnyeggel, faliképekkel. A lakás dísze, a rang és a vagyon reprezentációs tere a szalon — fogadószoba — volt. Berendezését szokás és sajátos funkció nem szabályozta. A nehéz perzsa- és szmirnaszőnyegeken több, kényelmes ülőgarnitúra, bársony- vagy selyemhuzatú pamlag, kisasztal állt, a mennyezetről csillár függött, a falakon konzoltükör, festmények. Az igazi úri szalonhoz feltétlenül hozzátartozott a zongora és a vitrin. Ez utóbbi — afféle családi minimúzeum — mutatta be a kincseket: drága, finom porcelánokat, érmeket, kitüntetéseket, családi ereklyéket, utazási emlékeket, egzotikus kisplasztikát, legyezőt, bécsi és pesti nippet. A szalont egyébként köznapokon zárva tartották, a függönyöket behúzták, az ülőgarnitúrát huzattal óvták. Ha a hálószobába idegennek, az ünnepi szalonba a családtagoknak volt tilos a belépés.

A látogatásnak, illetve fogadásnak megvoltak a meghatározott órái és szabályai. A vasárnap délelőtti ünnepélyes vizit kiment a divatból, csupán a rövid, formális bemutatkozások alkalma maradt. A háziasszony a barátnőit délután a nappaliban, a férfi a barátait az úriszobában fogadta, ez a látogatás kötetlen volt, akár egyszerű utcai ruhában is történhetett. A vacsorameghívás, az estély azonban ünnepélyes alkalomnak számított, erre a férfiaknak sötétben, szmokingban vagy előkelő helyre frakkban, kemény ingben, gallérban, mandzsettával, fehér kesztyűvel, cilinderrel vagy keménykalappal, a hölgyeknek a legújabb divat szerinti hosszú estélyiben, díszes kalappal, felékszerezve illett megjelenniük.

Hasonlóképpen öltözött fel a polgárcsalád, ha este operába, színházba, koncertre vagy bálba ment. A Király Színházban, a kabarében, vala-

melyik kedvelt vendéglőben vagy kávéházban az egyszerűbb kimenőruha is megtette. A kávéház elsősorban a férfiak második otthona volt, a rangon aluli lakásviszonyok, az úriszobák hiánya miatt, mondták akkoriban. A kávéház-kultusz azonban nem budapesti, hanem középeurópai jelenség, a Monarchia lakásbő kisvárosaiban is áldoztak neki, alkalmasint azért, mert a társas élet, az információcsere és a szórakozás akkortájt mással nem pótolható formája, az életmód szerves tartozéka volt.

Budapesten, akárcsak más nagyvárosokban, réteg-, sőt csoportspecifikus kávéházak alakultak ki, törzskávéházak és bennük törzsasztalok, ahol baráti vagy foglalkozási kiscsoportok, gyakran politikai és művészi irányzatok élcsapata jött rendszeresen, naponta, hetente össze. A századvég Budapestjén közel 700 kávéház és kávémérés működött, minden középosztálybeli tudta, melyik illik hozzá és melyikhez ő. Így lett a Centrál, utóbb a New York az írók, költők, újdondászok, az Abbázia Eötvös Károly politikus-író körének törzskávéháza, a Brazil és a Japán a festőké, művészeké, a Múzeum („Sódli") a történészeké, tanároké, múzeumi tisztviselőké. És megvolt a törzskávéháza a minisztériumi uraknak a Várban, a kispolgárnak a Józsefvárosban, a terézvárosi kereskedőnek a körúton. Külön jelleme volt, sajátos hangulat lengte át a kisvárosi kávéházat a nagyszállóban, csoportspecifikus törzsasztalokkal, a helyi és a világpolitika műhelyeivel, nagyhatalmú eladósodott kisurakkal és mindentudó fizetőfőurakkal, biliárdasztallal, nagy csatákat látott kártyaszobával és betörésre különösen alkalmas tükrökkel.

A kávéház nemcsak a baráti, foglalkozási, politikai csoportosulások kerete, hanem melegágya is volt az egykori Monarchiában.

Volt a középosztály életmódjának még egy általános, az alsóbb rétegektől megkülönböztető ismérve: a nyaralás. A család a nyarat, a családfő néhány hetet, vidéken töltött, ha volt még birtokos a famíliában, akkor az úrilakban, ha nem, akkor valamelyik falusi, kisvárosi ismerős családnál. A módosabbak a Tátrában, az erdélyi hegyekben béreltek lakást, Pöstyént, Herkulesfürdőt, Karlsbadot, Marienbadot vagy más divatos fürdőhelyet kerestek fel, a Fiume környéki tengerparti üdülőket látogatták. A századelőn jött divatba a Balaton déli partján Földvár és Siófok, az északin Balatonfüred. A vagyonosoknak olykor egy-egy olaszországi, svájci nyaralásra, földközi-tengeri utazásra is tel-

lett, de a rendszeres külföldi nyaralás, családdal, Ostende-ban, a Riviérán, az olasz tengerparton már a felső tízezer státusszimbólumának minősült.

Megismerhető volt tehát a középosztálybeli úr és úri polgár a lakásáról, a ruhájáról, a modoráról, a szórakozásáról, de egyben félreismerhető is. Némi kölcsönnel, váltóval, olykor kis kártyaszerencsével, ügyeskedéssel sokáig fenntarthatták a pozíció külső jeleit akkor is, amikor az anyagi státusz leromlott, amikor a divatos fekete esernyő és az elmaradhatatlan fehér napernyő alatt már kiürült a kas. A középosztály életmódja ilyetén-képpen nem annyira a számszerűen felmérhető, tényleges státusz, mint inkább a középosztályi identitás igényének, tudatának és látszatának jelzőrendszere volt.

KISPOLGÁROK

Az 1910. évi népszámlálás 580 ezer ipari és forgalmi önálló kisegzisztenciát mutatott ki, ehhez járult még több mint 300 ezer alkalmazott, altiszt, nyugdíjas, életjáradékos, magánzó; kereken 900 ezer kispolgár, a kereső népesség 11,6%-a, eltartottakkal együtt több mint kétmillió 300 ezer fő, a lakosság 12,8%-a. A kispolgári rétegek tehát számszerűen alig maradtak el a városi munkásság mögött és háromszorosan felülmúlták a középosztályba sorolt rétegek számát. Eddigi módszerünket követve, itt is a magyar kispolgárságra szorítkozunk, amely 360 ezer iparost és kereskedőt, 140 ezer altisztet, 70 ezer magánzót, életjáradékost és egyéb peremcsoportot — a családtagokkal együtt másfél millió főt — számlált. Jelentékeny tömeg ez, organikus kiképződés esetén a polgárosodás gazdag forrása, valóságos társadalmi erő lehetett volna. Csakhogy a kispolgárság gazdasági erőtlensége és társadalmi megosztottsága, történelmi előzményei és szerteágazó léthelyzetei miatt szervetlen képződmény volt.

Legszámosabb foglalkozási rétegét a kisiparosok 274 ezer keresője alkotta. Náluk a termelési viszony megkülönböztető jegye a saját műhely és szerszám, az alkalmazott munkások száma volt. A legszegényebb, segéd nélkül dolgozó kis kézművesmesterek 61%-os magas aránya kétségtelenül jellemző a hazai kisiparosság gazdasági-társadalmi helyzetére, hiszen nagy többségüknél a maga-gazdája munkálkodás csupán abban

különbözött a gyári szakmunkásokétól, hogy többet dolgoztak és kevesebbet kerestek náluk. E legalsó réteg fele a választójoghoz szükséges évi 20 korona adóalappal és külön műhellyel sem rendelkezett. Nem sokban különbözött tőlük az egy segéddel, esetleg még egy inassal dolgoztató kismesterek léte és küszködése sem. E két alsó kategória a kisiparosok 81%-át tette ki. És ha megnézzük iparági megoszlásukat és fejlődéstendenciájukat, akkor azt találjuk, hogy zömük a preindusztriális kistermelő-szolgáltató ágakban, egyrészt a kipusztuló régi szakmákban — fazekasok, szíjgyártók, paszományosok, csizmadiák, vargák —, másrészt a kapitalizmus viszonyai között még fennmaradó, de stagnáló, tengődő, tőkés kisüzemmé csak csekély töredékükben átalakuló szolgáltató ágakban — szabók, cipészek, kovácsok — működtek. Érdemes itt megjegyezni, hogy a hagyományos szakmákban továbbéltek még kisebb-nagyobb nemesi című elemek, így a falvakban a kurtanemes iparosok.

A belső rétegeződés határvonala a saját, felszerelt műhelynél és a 2—3 alkalmazott munkásnál kezdődött. A 2—5 munkást foglalkoztató „üzemek" száma 52 200, a 6—10 munkást alkalmazó valóságos kisüzemeké 6800 volt. Minden bizonnyal ezek között is szép számmal akadtak a preindusztriális ágak kisműhelyeit fenntartó, továbbfejlesztő mesterek, főként az élelmezési iparban — hentesek, mészárosok, pékek, molnárok —, az építőiparban — kőművesek, ácsok — és a legmagyarabb szakmát folytató asztalosok, de a vezető szerepet fokozatosan a vas- és gépipari termelő, javító, szolgáltató ágak, a lakatosok, a műszerészek, a víz-, gáz- és villanyszerelők, a nyomdászok és a régiek közül a tőkés vállalkozói szervezésre és üzemszerűségre legalkalmasabb építési szakmák vették át. A kézműves mesterek százezres rétegéből kiemelkedő néhány tízezer tőkés kispolgár mobilabb, funkcionálisan és gyakran eredet szempontjából is új csoportot alkotott. Amint az új kisipar a polgári igényekhez alkalmazkodott és a kilombosodó tőkés gyáripar aljnövényzeteként tenyészett, a tőkés kispolgárság is jobbára városlakó volt, s az urbanizációval együtt polgárosodott. A falusi mesterek nagy része elvesztette lába alól a talajt, a városba húzódott: gyárakba, kisműhelyekbe, vagy a peremterületeken kísérletezett kispolgári létének fenntartásával. Ha a faluban maradt, kisebb-nagyobb föld-, szőlőbirtokkal tartotta életben sorvadó iparát, konzerválta agrár-iparos kétlakiságát. Az uradalomban a művezetői rangban levő gépész, a faluban pedig a gépjavításra is átkép-

zett, szerencsés esetben cséplőtulajdonossá urasodó kovács képviselte az új típusú iparosmestert.

A rétegformáló tényezők — a foglalkozás és a funkció, a termelési és a társadalmi helyzet — egymást csaknem átfedő konvergenciája mutatható ki a kereskedőrétegen belül is. A 85 ezer főnyi kereskedő főfoglalkozású kereső népesség három réteget is magába foglalt: a jómódú középpolgári elemet, amelyet sem a népszámlálási, sem az adózási statisztikák alapján nem tudtunk számszerűen elkülöníteni; a megtelepedett, állandó üzlettel bíró kiskereskedőt — a boltost —, és a piaci árusok, kofák, házalók, ügynökök kötetlenül mozgó, csaknem 30 ezres rétegét.

A kiskereskedők, még az alkalmazottat sem tartó szatócsok is kedvezőbb anyagi körülmények között éltek, mint az azonos szintű kisiparosok. Ezt az is mutatja, hogy csekély kivétellel valamennyien választójoggal, 42%-uk házzal, földdel rendelkezett. A magasabb jövedelmi szinttel is összefügg, a szakma természetéből is következik — a nagyobb mozgékonyságból, a piacismeretből, az alkalmazkodási képesség és az általános tájékozottság követelményéből —, hogy a kiskereskedői réteg általában polgárosultabb volt a kisiparosoknál. A polgárosultságot mutatta, hogy országosan a réteg 54%-a, a magyar társadalmon belül mintegy kétharmada zsidó származású volt, s ezen az alsó szinten a régi városi kereskedő polgárság is könnyebben alkalmazkodott a tőkés szabadverseny feltételeihez, mint a régi nagykereskedők csoportja. Ugyanezek a tényezők magyarázzák, hogy a kereskedők társadalmában a várost és a falut nem választotta el olyan távolság, mint az iparosok és a fizikai dolgozók között. A falusi vegyeskereskedő, felvásárló, kocsmáros ugyancsak újságolvasó, helyzetismerő polgárias elem volt, fiait éppúgy taníttatta, mint városi társai. Jellemző, hogy a leglendületesebb nemzedékek közti mobilitást a kiskereskedőknél, s nem kis mértékben a falusiaknál találjuk.

A városi kiskereskedők a századforduló idejére bizonyos szervezettséget értek el a kamarákban, s némi politikai öntudatot az egyletekben, szóhoz jutottak az országos érdekvédelmi egyesületben. A belvárosiak, főként a teréz- és erzsébetvárosiak befolyása észrevehetően megnőtt a várospolitikában és Vázsonyi Vilmos demokrata pártján keresztül a nagypolitika peremén is. Szervezettségben és polgári öntudatban mögöttük maradtak, de más szempontból sajátos szerepet töltöttek be a vidé-

kiek. A falusi kereskedő nem tartozott az úri birtokosokhoz, a helyi „intelligenciához", de a parasztsághoz sem, szigetként húzódott meg a hagyományos struktúrában. Ez az izoláltság ugyancsak a közvetítő szerepet erősítette: a falusi bolt, a kocsma nemcsak árut, pénzt közvetített, hanem réteg- és csoportközi információt is, kapcsolatokat is, s mint a falusi politika színtere, bizonyos fokú területenkívüliséget élvezett.

Korszakunkban fokozatosan csökkent a prekapitalista kereskedelmi formák és rétegek száma, jelentősége. Ahol és amennyiben a tőkés kereskedelem még nem épült ki, maradt életlehetőség a vásári árusoknak, a vándorkereskedőknek, a város és a falu közötti „kishatárforgalomban" pedig a piaci árusoknak. A házalók nagy része, az ügynökök pedig eleve és egészükben egy-egy nagyobb kereskedőcég alkalmazottjaként vagy bizományosaként működtek. Ilyen módon e prekapitalista csoportok zöme is, akárcsak a kistőkéssé átformálódó régi kereskedők, fokozatosan a polgári struktúrába illeszkedett bele.

Társadalomfejlődésünk sajátos ellentmondása, hogy a modern polgári államapparátus, a közlekedés, a hírközlés kiépülése teremtette meg a legmaradibb szolgáló réteget: az altiszteket. Sem számát, sem funkcióját tekintve nem elhanyagolható réteg ez: 1910-ben 70 ezer közigazgatási altisztet és szolgát, 24 500 katonaaltisztet, csendőrt, rendőrt, 22 ezer közlekedési — köztük csaknem 20 ezer vasúti — altisztet, 2200 postást, 22 ezer gyári művezetőt, vállalati altisztet, közel 2000 uradalmi ispánt, 6700 házmestert és 54 ezer e kategóriákba tartozó nyugdíjast, összesen 203 ezer keresőt számláltak össze. Ebből a családtagokkal együtt félmilliós rétegből a magyar nemzetiségűek hozzávetőlegesen 140—150 ezer keresőt tettek ki.

Úgy tűnhet, össze nem tartozó elemeket kapcsoltunk itt valaminő szürrealista asszociáció révén össze. Pedig egybetereli őket egy negatívum: sem polgárok, sem tisztviselők, sem munkások nem voltak, és egy pozitív rokonság: valamennyien az uralkodó osztályokat, illetve az uralmi struktúrát kiszolgáló, de nem cselédi vagy munkás státuszú elemek, hanem bizalmi alkalmazottak voltak. Az altiszt munkáját az alacsony szintű ügykezelés, adminisztráció és a szakképzetlen fizikai munka — kézbesítés, takarítás, egyszerűbb javítások — kombinációja; léthelyzetét, pozícióját pedig katonás-hatósági és szolgai vonások ötvözete jellemzi. Az altiszt katonai vagy katonai mintára szervezett intéz-

mény alkalmazottja; a vasutas, a postás, a hivatali altiszt, a megyei hajdú uniformist visel; teendőit, magatartását, rangját szolgálati szabályzat rögzíti. A katonai, a közszolgálati, a közlekedési és a postai altisztek voltaképpen függő helyzetű kispolgárok, de a havi fix fizetés, a lakás, illetve a lakbérpótlék és főként a nyugdíj elkülöníti őket a szegényebb városi kispolgárságtól és a parasztságtól, amelyből pedig nagy részük elszármazott. Nemcsak az alkalmazotti státusz, a hatósági pozíció, hanem a velük járó mentalitás: a feltétlen függelemtisztelet felfelé, a fegyelemtartás lefelé, a hatalom alázatos szolgálata is elidegenítette őket a parasztságtól és a munkásságtól.

Az altisztek eme típusától sokban különböztek a gyári, vállalati altisztek, művezetők. Ezek zömmel munkások voltak, a művezetők a legjobb szakmunkásokból emelkedtek ki, érdemleges műszaki, szervezési és bizonyos adminisztrációs ismereteket sajátítottak el, fontos funkciót töltöttek be a termelésirányításban. Társadalmi szerepük nem kevésbé fontos: az előmunkás — műhelymester — művezető fokozatok intézményesítése hozzájárult az üzemi társadalom hierarchikus tagolásához, a munkásság megosztásához. Helyzetük kötetlenebb, függelmük lazább volt, mint a közszolgálatiaké, de a havi fix, az altiszti fegyelemtartás, a hatalom bizalmi szolgálata és a kék köpeny a ceignadrágos-kötényes munkásoktól elválasztotta és a fehérköpenyesekhez közelítette őket. Az egyéb üzemi altisztek s a századvégen előbújt új típus: a házmesterek helyzete és tudata a közszolgálatiakéhoz állt közelebb.

Az altiszti réteg függő helyzetéből és funkciójából szükségképpen következett, hogy annak a struktúrának az uralkodó rétegéhez csatlakozott, annak hű és szilárd bázisát alkotta, amelyet szolgált. A katonai és a hivatali altisztek valóban a régi struktúrába illeszkedtek, a dzsentroid „úri középosztály" értékrendjének egy primitív lenyomatát vették át, lesüllyedt úri magatartásnormákból, káplári szolgálati szabályzatból és a népi hiedelmek folklórjából gyúrták össze a maguk kiskertes, kisházas, disznóhizlalásos antikapitalista nemzeti ideológiáját. A vállalati altisztek, házmesterek viszont — ez lett volna a logikus — a polgári hatalmi struktúra elemeként a polgári értékrendet fogadják el, s a liberalizmusnak valaminő altiszti, népi változatát alakítják ki. Korszakunkban, legalábbis az első világháborúig, nagyjából úgy is látszott, hogy így történt. Csak a vég, az összeomlás és a forradalmak gyors szín-

változásai villantják majd fel a csoport antiliberális arcát, hogy aztán a második világháború alatt világosan megmutatkozzék az üzemi-altiszti gárda és a házmestertípus kétlelkűsége, a mindenkori hatalom kiszolgálására való rátermettsége, az egész magyar altiszti rétegbe mélyen beivódott szocializmusellenesség és konzervatív antikapitalizmus.

Több mint félmillió kereső, másfél millió kispolgár: a polgárosodás egyik bázisa, jelentős erő lehetett volna, mondottuk, de csak tömeg maradt. A kispolgárság még a hazai városfejlődés elmaradottságához viszonyítva is különösen erőtlen prekapitalista üzemi és társadalomszervezeti formákat örökölt. A szűkös árutermelő és közvetítő gazdasági tevékenység és a gyenge rendi szervezeti keretek — a város és a céh — nem alapozhattak meg organikus szerkezeti felépülést és feláramló mobilitást, legfeljebb primitív újratermelést; és némi védelmet nyújtottak a feudális nyomás és a külső konkurrencia ellen. Amikor a rendi keretek felbomlottak, a kispolgárság zöme sem a régi struktúra üzemi és intézményes formáit megőrizni, sem a tőkés vállalkozás üzemszerűségét és a hozzárendelt polgári, illetve proletár társadalomszervezési formákat átvenni, integrálni nem tudta.

Egyetemes jelenség, hogy osztályközi helyzetükben a kispolgári rétegek a mobilitásuk irányának megfelelő, határozott arculatú osztályok, tehát a burzsoázia vagy a munkásság felé orientálódnak. Így történt — pontosabban: történt így is — Magyarországon is. A kapitalizmusba beilleszkedő, kistőkéssé váló iparosok, kereskedők üzleti tevékenységükben, érdekvédelmi szervezeteikben a burzsoáziához kapcsolódtak. Ez a kispolgárság a 2—3 szobás lakásában, lakberendezésében, öltözködésében, társas érintkezési és szórakozási formáiban a burzsoázia ízlését, értékrendjét fogadta el, a maga spontán szokáskultúrájához idomított plüssbútor, olajnyomat, giccs, érzelgős ponyvaregény és műdal, operett, kuplé formájában.

Másrészt a sivár bérházak szoba-konyhás udvari lakásaiban, a műhelyből nyíló kamraszobában, a falusi vályogházban, az ócskapiacról szedettvedett bútorok között szegényesen élő, öltözködő, táplálkozó, a fiát szakmunkásnak, a lányát szakmunkáshoz adó kisiparos könnyen megértette, belülről átélte a munkássorsot. Számos munkásmozgalmi, helytörténeti adat tanúsítja, hogy nemcsak az iparosmesterek, hanem a proletárnegyedekben árusító kiskereskedők jó része is együttérzett a

munkásokkal, segítette küzdelmeiket. Tudjuk, hogy sok órás, cipész, szabó, még nyomdász kismester is részt vett a munkásmozgalomban. E kétségtelenül jelentős példák, sőt folyamatok ellenére, a hazai kispolgárság nagyobb része nem illeszkedett bele a polgári struktúrába.

Az természetesen nem volt sajátos jelenség, hogy a tőkés versenyben sorvadó kisiparosok, szatócsok antikapitalista politikai és eszmei áramlatokhoz vonzódtak. Nyugaton azonban ez a polgári struktúrán belül zajló konfliktus formáját öltötte, elősegítette a kispolgárság rétegszerveződését vagy munkásmozgalomhoz csapódását. Kelet-Közép-Európában azonban a társadalom kettős struktúrája felkínálta az ellenalternatívát: a hagyományos régi struktúra keretei között való fennmaradás korlátozott lehetőségét és korlátlan illúzióját. Ezt az elhelyezkedést megkönnyítették a kisiparosság közé süllyedt nemesi eredetű vagy tudatú elemek, a „nemesi kispolgárok", a köznemességgel közös függetlenségi hagyományok; erre ösztönzött a hanyatlás-pusztulás jelenségszintű sorsközössége, amit az antikapitalista eszmék, jelszavak tudatosítottak, és a nagybirtokos-dzsentri hatalmi apparátus, amely a kispolgárság zömének mindig is imponált. A maradi kispolgárság azonban, minthogy maga is híján volt a szilárd szerkezetiségnek, nem épülhetett bele szervesen az „úri" társadalomba, csak az uszályában húzódhatott meg. Egyetlen rétege tudott szervesen integrálódni, amelynek létében és funkciójában a katonás függelem és a szolgai függés intézményesen objektiválódott: az altiszti réteg.

Így történt, hogy a kispolgári tömeg nagyobb — úgy véljük, jóval nagyobb — része nem a polgárosodás, hanem az ellenpolgárosodás, utóbb pedig jórészt nem a baloldali radikalizmus és a szocializmus, hanem a konzervativizmus és a jobboldali radikalizmus tartaléka és támasza lett.

A BIRTOKOS PARASZTSÁG

A társadalom széles, masszív talapzata továbbra is a parasztság volt. Az 1910. évi népszámlálás egymillió 623 ezer 100 kat. hold alatti önálló birtokost és bérlőt mutatott ki, ez a keresők 25%-át, az egész 7 milliónyi parasztság pedig az összlakosság 38%-át alkotta. Ha mint paraszti eredetű falusiakat a 4,3 milliónyi mezőgazdasági munkásságot is hozzá-

számítjuk, akkor a mezőgazdasági dolgozók száma családtagokkal együtt meghaladta a 11 milliót, ez pedig a lakosságnak kereken 62%-át alkotta. A magyar társadalom viszonylag elöl haladó polgárosodását mutatja, hogy az 54%-os többséget kitevő magyarság az országban élő parasztságnak csupán 40%-át adta, s a magyar társadalmon belül e csaknem 650 ezer birtokos paraszt — családtagokkal együtt kétmillió 788 ezer fő — pedig csak 28%-os kisebbség volt.

A mezőgazdaságba behatoló kapitalizmus felbomlasztotta a jobbágyi kötelékekből felszabadult parasztságot és mélyebbre vájta az osztálytagozódásnak már a rendi társadalomban kialakult medreit. Az osztály- és réteghatárokat két fő tényező: egyrészt a termelési viszonyok — a termelőeszközzel, mindenekelőtt a földdel való ellátottság, a munkaerő alkalmazásának mérve —, másrészt a gazdálkodás módja, tőkés színvonala húzta meg, ezen belül örökösödési és házasodási szokások, hagyományok és konvenciók, értékrend és morál, sok helyütt nemzetiség és vallás is módosította, variálta. A magyar parasztság rétegeződésének felvázolásában — bármennyire tökéletlen közelítés is — a birtokok nagyságrendi kategóriáit vesszük kiindulási alapul.

Ezekhez az adatokhoz két megjegyzés kívánkozik. Az azonos kategóriákba sorolt birtokok minősége — kataszteri tiszta jövedelemben fel-

56. táblázat

A 100 kat. hold alatti birtokosok tagozódása 1910-ben

Birtokkategória (kat. hold)	Birtokosok száma	Ebből magyar	
		fő	%
50—100	26 927	14 837	55,1
20—50	163 049	76 144	46,7
10—20	330 853	133 003	40,2
5—10	437 982	161 615	36,9
1—5	567 210	239 808	42,3
1 alatti	58 922		
Összesen	1 584 943*	625 407	39,5

* E végösszeg és a fentebb megadott 1 622 857 fő közötti különbség abból adódik, hogy az 1910. évi népszámlálás a birtokosok közé számította — a földterület megjelölése nélkül — a részes művelőket és az önálló kertészeket is.

becsült értéke — országrészenként jelentősen különbözött egymástól, a minőség és a tényleges érték a természeti és a gazdaságföldrajzi viszonyoktól függött. Másodszor, a paraszti vagyonhoz nemcsak a föld, hanem az élő és a holt inventár: az állat, az eszköz, a gép is hozzátartozott. Az 1895. évi üzemgazdasági statisztika adatait az 1900. évi népszámlálás birtokos kategóriáival egybevetve azt láthatjuk, hogy az 5 hold alatti törpebirtokosok géppel és állattal egyaránt rendkívül gyengén voltak ellátva. Az 5—20 holdas kategóriában a földterület nagyságának éppen hogy megfelelő ellátottság mutatkozik: egy kis-középparaszti gazdaságra 2,5 szarvasmarha, egy ló, 2 sertés, részarányos kisgépmennyiség, de minimális motorikus és nagygép esik. A 20—50 holdas kategória állatállománya már kétszeresen-háromszorosan felülmúlja a földterület arányát. A nagyobb gazdák rendszeres tenyésztést folytattak és a gépesítettség közepes szintjét érték el: egy gazdaságra 4 szarvasmarha, 2 ló, 4 sertés, bőséges kisgép, részarányos motorikus gép jutott. Az 50—100 holdas gazdaságok esetében már számottevő állat- és gépállományról beszélhetünk: egy nagyparaszti gazdaságra 7,5 szarvasmarha, 3,5 ló, 7—8 sertés jutott; motorikus gépekkel a terület arányában, egyéb nagygépekkel ennél szűkösebben voltak ellátva.

E két korrigáló megjegyzés egy harmadikba torkollik: a birtoknagyság szerinti osztályozás a tényleges arányokat elnagyoltan érzékeltető statisztikai rétegeket teremt, a valósághoz jobban közelít a birtoknagyság, a minőség és a felszereltség kombinációja. Ez pedig szorosan a gazdaságföldrajzi elhelyezkedéssel, a táj általános fejlettségével, közlekedési és piaci viszonyaival s a parasztbirtokos ehhez alkalmazkodó gazdálkodási módjával függött össze. A kortársak és a gazdaságtörténeti szakirodalom az akkori országban hét nagyobb tájegységet különböztettek meg: a Dunántúlt, a nyugati Felvidéket a Kisalfölddel, a Duna—Tisza közét, a Bánságot, a Tiszántúlt — e hármat egybefoglalva nevezték Nagyalföldnek —, az északi és északkeleti Felvidéket — Északkeletet — és Erdélyt. Mindezeken belül alegységek is elkülöníthetők, mi azonban e társadalomtörténeti összkép érdekében nem a részletek finom szétbontására, hanem átfogó típusok megrajzolására törekszünk.

A tájegységek közötti természeti különbségek egyik összetett mutatójának foghatjuk fel az adóalapul szolgáló becsértéket: az egy kat. holdra eső tiszta jövedelmet. A századforduló idején a legmagasabb fajlagos

tiszta jövedelmet illetően a Bánság állt az élen (8,9 korona), utána következett a Dunántúl és az Alföld (6,7, illetve 6,3 korona), majd a Tiszántúl, Erdély és Északkelet (2,7, 1,6, illetve 1.2 korona tiszta jövedelemmel). A szorosabban vett gazdasági fejlettséget azonban inkább a határhasználat módjával jellemezhetjük. Ennek egyik mutatóját, az ugarföld arányát véve alapul, a háború előtti években megint csak a Bánság, a Duna—Tisza köze és a Dunántúl állt az élen (3,7, 3,9, 4,0%), erősen lemaradt tőlük a Tiszántúl, Északkelet és Erdély (13,2, 15,0, 20,6%). Másik jellemző mutatónak a nyomásos rendszer visszaszorulását és a szabad vetésforgó uralkodóvá válását tekinthetjük. Ennek alapján már a Dunántúl és a nyugati Felvidék kerül az élre (a nyomásos rendszer részaránya 8, illetve 7,4%), második vonalba szorul a Duna—Tisza köze és a Bánság (13,6, 19,6%), s messze mögöttük marad Erdély, Északkelet és a Tiszántúl (ahol 41,5, 43,3, illetve 49,4%-os a nyomásos rendszert fenntartó községek aránya).

A hazai mezőgazdaság tőkés fejlődésében tehát a nyugati tájegységek, az Alföld középső és déli része jártak az élen. A Tiszántúl és különösképpen a hegyes peremvidékek lassan fejlődtek, több vonatkozásban stagnáltak.

A hasonló jövedelmi és határhasználati mutatók ellenére, a gazdálkodási módban és szintben jelentős különbségek álltak fenn az ország nyugati és középső tájegységei között is. Amíg az Alföld nagy részén, főleg a Duna—Tisza közén és a Bánságban az egyoldalú búza—kukorica forgó vált uralkodóvá, a Dunántúlon és a Kisalföldön változatos vetésforgó alakult ki, növekvő tért hódítottak a takarmány- és ipari növények. A múlt század végétől a világháborúig a takarmányfélékkel bevetett terület aránya a Dunántúlon és a Kisalföldön kétszerese volt az alföldinek. Ezzel szorosan összefügg, hogy a nyugati területek egy kat. holdra eső évi műtrágyafelhasználása (14—16 kg) csaknem háromszorosan felülmúlta az alföldi mennyiséget (5,5 kg), nem is beszélve az e tekintetben is évtizedekkel hátramaradt peremvidékekről és Erdélyről (2,3, 1,7 kg). Az intenzív szántóföldi művelés kölcsönhatásban állt az istállózó állattenyésztés elterjedésével, amiben ugyancsak a Dunántúl és a nyugati Felvidék haladt elöl. Itt az egy 5—100 holdas parasztgazdaságra eső szarvasmarha a háború előtti negyedszázadban mintegy 50%-kal meghaladta az alföldi állományt, és ami fontosabb: amíg az ország nyugati

részén az állomány 90—95%-át már a tejelő pirostarka fajta tette ki, az Alföldön ez a fajta csak egyharmadát—felét, Erdélyben 36%-át adta. A képet kiegészíti az a IV. fejezetben már ismertetett adat, hogy a dunántúli 100 kat. holdon aluli gazdaságok — amelyekre e kategória területének 16%-a esett — alkalmazták a paraszti tulajdonban levő vetőgépek 30, járgányok 48, cséplőszekrények 50%-át, s az egyéb kisgépek nagyobb hányadát is.

Az adatokból kitűnik, hogy az ország erőteljesen kapitalizálódó vidékei két zónára oszthatók: a belterjesen fejlődő nyugati, dunántúli és a külterjesen növekvő alföldi tájegységekre; amint a lassan mozgó keleti részen belül a tőkés gazdaság feltételeihez nehezen alkalmazkodó, de az árutermelésbe valamelyest bekapcsolódó Tiszántúl és a kapitalizmustól alig érintett, hagyományosan gazdálkodó hegyvidéki peremterületek is külön típusba sorolhatók. A tájegységi differenciálódás és a típusformálódás megértését elősegítheti, ha a gazdasági szintről adott keresztmetszetet a paraszti gazdálkodás rövid történeti vázlatával egészítjük ki.

A jobbágyságból felszabadult parasztság nemcsak kevés földet, hanem az úrdolgán nevelődött alacsony munkamorált és szakképzettséget örökölt a feudalizmustól. Az úrbér megszűnte, a saját föld megmunkálásának kézzel fogható haszna — s a felívelő kapitalizmus sodró dinamizmusa — azonban munkára, a legelők feltörésére, jobb talajművelésre késztette a parasztokat. A forradalmat követő negyedszázadban — a múlt század legnagyobb agrárkonjunktúrájának fényes időszakában — az európai piacok megnyíltak a magyarországi gabonatermelés előtt. A felszabadult parasztság tehát az első negyedszázadban megkapaszkodott a földjén és kisebb-nagyobb mértékben részesült a konjunktúra hasznából. A módosabbja az Alföld központi gabonatermő medencéjében és a nyugati végek tőkés piackörzeteiben valamelyest fel is halmozott, a szegényebbje, ha tőkét nem gyűjtött is, jobban élt, mint a jobbágyi nemzedék. A fejlődés azonban extenzív terjeszkedést jelentett, a jobban élés borral bőven locsolt zsíros táplálkozást, a nyári dologidőtől eltekintve komótos munkavégzést, a tél beálltától több hónapos henyélést. Ebben a konjunkturális időszakban kövesedett elvitathatatlanul legfőbb, szakrális értékké a föld, és a közösségi morál szabályozójává a „sok föld — kevés munka" alapelv, amelyben a „kevés munka" nem dologtalanságot, hanem aránytalanul és egyenlőtlenül beosztott, külterjes gazdálkodást jelentett. A gabo-

nakonjunktúra dinamizmusa — paradox módon — a gazdálkodási konzervativizmust erősítette a birtokos parasztság zömében, éspedig nemcsak az Alföldön, hanem a Dunántúl nagy részén is. A piaci árviszonyok hullámzását éppúgy az isteni gondviselés művének fogták fel, mint az időjárást, tehát ösztönösen alkalmazkodtak a bőséghez és az apályhoz, anélkül hogy a konjunkturális tényezőket és hatásokat valamelyest is felismerték, gazdaságukat minél gyorsabban tagosították, racionálisan, üzemszerűen művelték, korszerűsítették volna.

A hagyományos gazdálkodását külterjesen fejlesztő parasztok nagy többsége ösztönösen reagált a századvég agrárválságára: a talajemésztő többtermelést, főként a kukoricát erőltette. A gabonaválság ugyanakkor új, belterjes tendenciákat is élesztett, elsősorban a nyugati tájegységeken, ahol a kedvezőbb természeti adottságokon kívül a fejlett nagy- és középbirtok példája s a közeli nagyvárosok, ipari centrumok piaca is belterjességre, ipari növények és takarmányfélék termesztésére, istállózó állattartásra ösztönözte a parasztságot. Hasonló jelenséggel az Alföld egyes körzeteiben is találkozunk: a filoxéra pusztítása, illetve a növekvő gyümölcs- és zöldségszükséglet a vállalkozó, dolgos kisparasztokat homoki szőlőtelepítésre és sajátos alföldi kertgazdaságok művelésére sarkallta. A Kecskemét környéki gyümölcsösök, a nagykőrösi, a turai, a kalocsai, a szegedi, a makói kertészek azonban kis szigetek voltak csupán a búza- és kukoricatáblák tengerében. A múlt század nyolcvanas éveitől kezdve a paraszti polgárosodás útja kettévált a nyugati tájegységeken és az Alföld központi medencéjében. Az előbbi régiókban a polgárosodás, az utóbbiban „parasztosodás": a külterjességben való megrekedés tendenciája dominált.

Ezek után a statisztikai rétegeződés számszerűségénél ugyan kevésbé egzakt módon, de a parasztság valóságos osztálytagozódásához, valóságos típusaihoz közelebb jutva térhetünk vissza a struktúraelemzéshez.

A gabonakonjunktúrát legjobban a gazdagparasztság használta ki, amely az úrbérrendezés után megerősödve emelkedett fel. A következő negyedszázad ugyan személy szerint közülük is sokakat megrendített, tönkretett, de a mobilitás a megbontott sorokat a parasztság tehetősebb elemeiből újakkal egészítette ki, annál is inkább, mert a tönkrement paraszti és a széthulló nemesi birtokok nagy részét a módos gazdák vásárolták meg. A gazdagparasztság egésze a századvégi válságzónából is

szilárdan, valamelyest gyarapított föld- és állatállománnyal, jobb és több géppel, a fejlettebb tájegységeken belterjesebben művelt gazdasággal került ki. A gazdagparasztság az Alföldön, főként a Bánságban volt a legerősebb, itt birtokállománya a nagy- és középbirtokosokét is meghaladta. Az alföldi cívis, a bácskai és a bánsági nagygazda — köztük sok 100—200 holdas nábob-paraszt — valóságos hatalom volt, több állandó cselédet tartott és nyáridőben summásokat, napszámosokat fogadott fel. Erős gazdagparasztság fejlődött ki a Dunántúlon is, főleg a nyugati és a déli megyékben, ahol áttért a korszerű állattenyésztéssel összekapcsolt belterjes gazdálkodásra.

A nagygazda szokásaiban még nem szakadt el teljesen a paraszti közösségtől. A gazdagparaszti porta csak díszben, nagyságban különbözött a táj hagyományos parasztházától, amint öltözködése sem a falusitól, hanem a városi, úri viselettől különbözött. Nem szakadt el a nagygazda a termelő munkától sem; cselédeit maga igazgatta, dologidőben olykor közébük állt, s még fiainak is dolgozniuk kellett, legalábbis az állatgondozásban, -tenyésztésben. Gyerekeit azonban többnyire taníttatta; az összeházasodásban, a társas érintkezésben már mereven, kasztszerűen elzárkózott a szegényebb, kisparaszti rétegektől. A gazdagparasztság számát — a fent előadott szempontok figyelembe vételével a réteghatárt 50 hold alá is, 100 hold fölé is kiterjesztve — országosan 65—70 ezerre, ebből a magyarokat 34—35 ezerre becsülhetjük.

A konjunktúra éveiben a középparasztság is konszolidálódott, és talán a legszívósabban vészelte át a századvégi gabonaválságot. E 230—250 ezer birtokost — ebben mintegy 100 ezer magyart — magába foglaló réteg ugyancsak a Duna—Tisza közén, a Bánságban és a Dunántúlon volt a legerősebb, s a nagygazdákkal együtt meghatározta e tájegységek paraszti gazdálkodásának arculatát. A gazdag- és a középparaszt közti határok — főleg a 20—50 hold közötti kategóriában — nyitottak voltak, akár az összeházasodás előtt is. Ha a rangos gazdagparaszt státusszimbóluma a hat ökör, a kisebb-nagyobb lótenyésztés, utóbb a saját gőzcséplő volt, a középparasztot a kisparaszttól az igavonókon kívüli állattartás és a cselédtartás különböztette meg. A középparaszti gazdaság, kiváltképpen a kisebb családú, nem nélkülözhetett egy-két cselédet, nyáridőben néhány napszámost sem. A középparaszt bizonyos tekintéllyel bírt a faluban, az elöljáróságban, voksára az urak is számítottak.

Jóval kevésbé volt stabil a mintegy 650—670 ezer birtokost számláló kisparasztság. Ennek személyi összetételét változtatta legerősebben a helycserés mobilitás állandó hullámzása. Számszerűen ez a réteg volt a legszélesebb Erdélyben, a Felvidéken, az északkeleti peremvidéken, tehát főként a nemzetiségi területeken: a szlovák, a horvát és a szerb társadalom egynegyedét, a román és a kárpát-ukrán egyharmadát alkotta. A magyar társadalomban csekélyebb súllyal bírt, csupán 12%-ot tett ki a mintegy 250 ezer birtokosból álló kisparasztság, amely a Dunántúlon volt a legjobb anyagi helyzetben, a Tiszántúlon a legszámosabb, és a Duna—Tisza közén alakította ki a legmozgékonyabb kertészvállalkozókat. A polgárosodás fokát tekintve ebben a rétegben már nagyon is számottevőek voltak a regionális különbségek a polgárosodó nyugati és a hagyományos gazdálkodásban, életmódban megrekedt keleti vidékek között.

A kisparaszt maga művelte a földjét, sőt a család egyik-másik tagja időnként napszámot — kaszálást, kapálást, fuvarozást — is vállalt vagy cselédeskedett, hogy az állattartáshoz hiányzó takarmányt, általában a szűkös megélhetést biztosítsa. Korabeli becslés szerint egy öttagú 10 holdas parasztcsalád évi jövedelme ezer korona körül mozgott, ami az adót és az újratermelés költségeit leszámítva, egy szinten állott a városi szakmunkáséval. Helyzetét a nincstelenektől főleg a rendszeres munkaalkalmat biztosító saját föld, a kistulajdonosi lét és öntudat különböztette meg.

A kisparasztság alatt a törpebirtokosok, félproletárok tömegei éltek, küszködtek a földdel és a földért. Az egy holdnál kevesebbel bírókat nem is számítva, országosan 570 ezer törpebirtokost — köztük mintegy 215—220 ezer magyart — mutattak ki. E réteg ugyancsak az északi és a keleti peremvidéken, s Erdélyben volt a legszámosabb és a legnyomorúságosabb, de az alföldi, a dunántúli törpebirtokosnak is csak törékeny biztonságot és töredék munkaalkalmat biztosított, megélhetést már semmiképpen sem, néhány hold földje. Amíg a szegényebb kisparaszt családban egyik-másik tag bérmunkája, illetménye szolgált kiegészítésül, addig a párholdasoknál a hizlalásra vagy a kenyérre való kukoricát termő tenyérnyi földdarab, a kicsiny konyhakert egészítette ki a családfő bérkeresményét, a részesbérlet sovány jövedelmét. A törpebirtokosok nagy részénél az asszony művelte a földet, a férfi bérföld felvállalásával,

napszámmal, aratómunkával, pásztorkodással, favágással, házi- és vándoriparral kereste meg a kenyér hiányzó felét. A magyar társadalom 10%-át kitevő szegényparaszti tömeg a birtokos és a proletár lét mezsgyéjén hullámzott. Süllyedt, nyomorgott, anélkül hogy véglegesen proletárrá, vagy kuporgatott, koplalva kísérletezett, anélkül hogy ténylegesen birtokossá vált volna.

Az osztályhelyzet szerinti strukturálódást — ez egész fejtegetésünkből kitűnhet — átfedte, helyenként átcsoportosította a gazdálkodási mód és a fejlődéstendencia szerinti típusformálódás, amelynek rendező elve a polgárosodás szintje volt. Ilyen értelemben említettük már a parasztpolgár: a parasztból kiemelkedő helyi vállalkozó polgári típusát. Jellegében, fejlődésmenetében ez állt a legközelebb a nyugati falusi burzsoáziához, nem az amerikai farmerhez ugyan, amelynek létfeltételei voltaképpen egész Európában hiányoztak, hanem a dán vagy a holland tőkés parasztpolgárhoz. Ez a „belterjesen polgárosodó" típus főleg a Dunántúl nyugati és déli megyéiben, a Kisalföldön, az Alföld speciális kertgazdasági övezeteiben, Budapest és a bánsági iparcentrumok piackörzetében alakult ki. Gazdálkodását a profitorientált vállalkozói számítás és a mezőgazdasági szakszerűség egyesítése jellemezte: a jobb talajművelés és a változatosabb vetésforgó mellett bizonyos fokú üzemszervezés, a korszerű, istállózó állattartáson túlmenő, szakszerű állattenyésztés, s a szorosan vett agrártevékenységen túllépő vállalkozás, eleinte és elsődlegesen a tejfeldolgozásban, a helyi malomiparban és szeszgyártásban.

Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy amennyire e fejlett tájegységek tőkés nagybirtokai, mintagazdaságai és a szakigazgatási szervek segítették, ösztönözték a paraszt-polgár kialakulását, annyira gátolta is az egész nagybirtokrendszer, a dualista állam osztálypolitikája, a valójában sohasem polgárosult nagybirtokos osztály és az „úri középosztály" uralma a paraszti polgárosodás útjának végigjárását és kiteljesedését. Így aztán a fejlett tájegységeken, egy községen, sőt egyazon személyen belül is keveredett a vállalkozó tőkés a konzervatív árutermelő paraszttal.

Éppen a maradiság, a modernizálás alacsony vagy középső szintjén, a polgárosodás valaminő közbülső, „külterjes" fokán megrekedő átalakulás jellemezte az alföldi és részben a kelet-dunántúli mezővárosok, falvak, tanyák „pógár" parasztját, akire legjobban illett — bármelyik birtokkategóriába tartozott is — a birtokos paraszt elnevezés. Ez a típus

gyakran babonásan hagyománykövető volt, húzódozott minden újítástól, így hosszú ideig a vasekétől, a vetőgéptől, a gépi cséplőstől, a műtrágyázástól, a magyar fajta szarvasmarha kicserélésétől, és csak nagy kényszer vagy sok tapasztalat vitte rá az eszköz- és módszerváltásokra. Ez a típus a profitorientált vállalkozó paraszt-polgárral szemben földorientált volt, ami nem azt jelentette, hogy amaz ne vásárolt volna földet, emez ne halmozott volna tőkét és ne hajszolta volna cselédeit, ne uzsorázta volna ki napszámosait, adósait, ne kupeckedett volna, hanem azt, hogy a felhalmozás fő célja a földgyarapítás volt. E látszólag irracionális öncél mögött valójában az úri földbirtokosság soraiba való felemelkedés vágya rejlett. A gazdag birtokos paraszt életmódjában, társadalmi magatartásában az úrhatnámság erősödő jelei ütköztek ki: a közéletben készséggel együttműködött, a társaságban szívesen érintkezett az úri renddel, fiát, ha négy középiskolát vagy gazdasági szaktanfolyamot végzett, a helybeli úri társaság befogadta. Ezt a „külterjesen polgárosodó" típust közép- és kisparaszti szinten is átitatta a földorientált értékrend, amely a falusi közösségi élet szigorú magatartásnormáit konzerválta.

Földorientált értékrend és maradiság vaskosan jellemezte a keleti régiók kisbirtokosát is, amely főként a Tiszántúlon és a peremterületeken volt túlsúlyban, de akadt belőle az Alföld és a nyugati dombvidék elmaradottabb zugaiban is. Nem pusztán fokozati vagy árnyalati különbségről, hanem különálló típusról beszélhetünk, mert az önellátó típus nem a polgárosodás valamelyik közbülső fokozatán rekedt meg, hanem a legkezdetén, az egyszerű árutermelésnél, amit az új formáció állami kötelezettségei és termelési, létfenntartási feltételei kényszerítettek rá. E típus esetében nem a külterjesen kifejlett polgárosodás hurcolt magával feudális vonásokat, hanem a jobbágyi gazdálkodás és tudat alkalmazkodott a tőkés piaci viszonyok elemi követelményeihez. A szokáskultúrához való szoros ragaszkodás a gazdálkodás terén a nyomásos rendszer fennmaradásában, illetve kései megszűnte után az ún. dűlős tagosítás primitív megoldásában — a birtok dűlők szerinti nagyfokú szétszórtságában —, a megkésve és részlegesen átvett eszközváltásban, az egyoldalú gabonatermesztésben tárgyiasult; tudati síkon pedig a közélettől nemcsak elzárt, hanem elzárkózó magatartásban, a földesúr iránti alázattal vegyes gyűlöletben, az úrtisztelettel jól megférő bizalmatlanságban, a természeti és

nem történeti időrendben gondolkodó, „szubhistorikus" szemléletben jutott kifejezésre. Ez az önellátó típus a gabonatermelő Tiszántúlon is, a hegyes peremvidékek ugyan változatosabban munkálkodó, de szűkösebben élő tájain is az egykori jobbágyok egyenes ági leszármazottja, a piacviszonyokhoz többé-kevésbé alkalmazkodó, de alapjában önellátó kistermelő volt, akit a piac, a közlekedés, a hírközlés csak lazán kapcsolt a tőkés rendszerhez.

Az osztálytagozódás gazdasági alapjaival és a gazdálkodási-polgárosodási szinttel többnyire összhangban — néhol, főként az elmaradottabb vidékeken velük ellentétben — etnikai és vallási különbségek is jelentős szerepet játszottak a parasztság rétegződésében és csoportformálódásában. Vagyoni és társadalmi szempontból egyaránt más differenciáló hatással jártak a magyar, a német vagy a román parasztok különböző örökösödési szokásai; a munkaintenzitás, a műveltség, az életmód történelmileg kialakult színvonala is megosztotta egyazon tájegység különböző etnikumú népeit: például a vegyes nemzetiségű Bánságban vagy Erdélyben a hegyi pásztorkodást űző román, a polgárosodottabb szász és a földművelést háziiparral, vándormunkával kiegészítő székely parasztot. E párhuzamokra és különbségekre ebben a fejezetben, amely a magyar társadalomfejlődés bemutatására szorítkozik, csak utalásszerűen hívhatjuk fel a figyelmet.

Az osztálytagozódásból és a táji sajátosságokból fakadó különbségeket — és egyúttal a bomló parasztságot még mindig összetartó közös szokáskultúrát — a struktúraelemzés kiegészítéseképpen az életmód felől is megközelíthetjük. Korunkban a parasztság egészét még a természet rendjéhez igazodó munkacentrikus életmód jellemezte. Az évszakváltások természeti ritmusához legszorosabban az elmaradott vidékek, illetve a legmozdulatlanabbul hagyományőrző rétegek életmódja idomult. A parasztcsalád a természettől és a faluközösségtől megszabott teendőket a nemzedékeken át beidegződött rendben látta el: a mezei munka dandárját a férfiak végezték, az asszonyokra — az aratás-cséplés kivételével — a ház körüli munka, a gyereknevelés, a baromfi és a kisállatok gondozása hárult. A nyári-őszi betakarítást és talajművelést bevégezvén — és ezek ideje a vaseke, a vetőgép, különösen pedig a gépi cséplés jóvoltából jócskán megrövidült — november—decembertől bő négyhónapos kényszerpihenő következett. Ezt az asszonyok a háztartás mellett fonással-

szövéssel, kézimunkával, a férfiak evéssel-ivással, semmittevéssel, a szegényebbje olykor fahordással, -vágással, gyéren csurranó alkalmi napszámmal töltötte. A család teljes munkaerejét voltaképpen csak május—szeptember között hasznosították.

Nem sokban különbözött ettől az Alföld „külterjesen polgárosodó" birtokos parasztjainak életritmusa, munkaintenzitása és munkamorálja sem. A főrendező e tájon is a természet, a színtér a szántóföld, a főszereplő a felnőtt férfi volt, és ez nem is változott mindaddig, amíg a külterjes gabonatermelés és a rideg állattartás a paraszti gazdaságban elvált egymástól. A különbség az elmaradottabb vidékekhez képest abban mutatkozott, hogy ennél a típusnál a kukorica, a burgonya többszöri kapálása, a nagyobb mennyiségű búza betakarítása az asszonyok fokozottabb mezei munkáját is megkövetelte, s a több és jobb föld, a nagyobb felhalmozás lehetővé és szükségessé tette néhány cseléd, napszámos alkalmazását. A nagy alföldi parasztközségekben és a kis tanyákon mindazonáltal az élet a hagyományos keretek között pergett, a természeti rend ritmusában, roppant egyenetlen és aránytalan munkamegosztással és elosztással.

A parasztcsalád életmódjának gyökeres megváltozása a belterjes gazdálkodással, a takarmányfélék, a cukorrépa és egyéb kapások, főként pedig az istállózó állattartás elterjedésével függött össze. Az nyilvánvaló, hogy a férfiak dolga-gondja a jobb talajműveléssel, az egymást kergető mezei munkák felgyülemlésével, és nem kis mértékben a tervezési, tenyésztési, értékesítési teendőkkel megnehezült. De ebben a gazdaságban az asszonyokra is jóval több munka hárult: sok tavaszi és nyári kapálás, szénagyűjtés és -szárítás, répaszedés, az állatgondozás jó része, a fejés, a tejtermékek készítése és értékesítése. Itt a család minden tagjának megvolt a szorosan körülhatárolt feladata és helye a munkamegosztásban: a gyerek vette át a baromfi és a kisállatok legeltetését, a legényeket teljes értékű munkaerőként fogták be a mezei munkákba, az istálló és az állatok tisztításába, etetésébe. A lányok gondja volt a veteményes kert művelése; betakarításnál, szüretelésnél, kukoricatörésnél meg a ház körül is segédkeztek, bár a szorosan vett háztartás sok apró-cseprő teendője most már az öregasszonyokra hárult. Ebben a családi üzemben kora tavasztól késő őszig alig maradt idő a pihenésre, szórakozásra; még a téli hónapokban is bőven akadt munka az állatgondozással, a

gépjavítással, a gazdaság ügyeivel. Az úrdolgán elkényelmesedett jobbágyi munkamorált a kapitalizmus irtotta ki, éspedig jóval inkább a válságos szűk esztendők, mint a konjunktúra bősége; a kapitalizmus alakította, kényszerítette ki a „belterjesen polgárosodó" parasztokból a család munkaerejének nagy részét mozgósító-hasznosító új munkaintenzitást, azt az életmódot, amelynek társrendezőjévé — az isten mellé — a tőke lépett elő.

A család életének központja, s egyben a gazdaság szerves tartozéka volt a ház és tájéka: a „porta". Nem lehet itt célunk, hogy a paraszthéz sokféle változatát az Őrségtől a Nyírségig, a Csallóköztől Háromszékig bemutassuk, nem néprajzi egyénítésre, hanem társadalomrajzi általánosításra törekszünk. Uralkodó változatát tekintve, a magyar paraszthéz a közép-európai kéttüzelős-lakókamrás típushoz tartozott; ennek a 19. század elejére egy fejlettebb, háromosztatú válfaja alakult ki a Dunántúlon és az Alföldön, és egy primitívebb kétosztatú formája élt tovább a keleti végeken, Erdélyben. A ház tengelye az utcára merőleges volt; a csatlakozó gazdasági épületek: az istálló, a csűr, az ólak hosszanti irányban húzódtak a telek aljában levő veteményes kertig.

A lakószobát a konyhából begyújtható kemencével fűtötték, mellette nyitott tűzhely szolgált a főzésre, és külön — nem fűtött — kamra az élelem, a házieszközök tárolására. Az emelkedés évtizedeiben sok helyütt a kamrát is fűthető szobává alakították. A kétszoba-konyha-kamra a paraszthéz belső tagolásának kiteljesedett, jobbadán csak a módos paraszti portán kiépült formája. E méretek túllépése a paraszti pozícióhoz nem illő hivalkodásnak, a nemesi kúriával való vetekedésnek tűnhetett volna, amit csak a gazdag cívis vagy a basaparaszt engedhetett meg magának. Szépülhetett a ház oszlopos vagy akár loggiás tornáccal, faragott-festett kerítéssel, felválthatta a vályogfalat a tégla, a zsúptetőt a zsindely, a döngölt földes padlót a fapadló, ásathattak tiszta vízű kutat az udvaron, a birtokos parasztok, még a gazdagok zöme is, ha a mód és a család gyarapodása megkívánta, inkább új házat építettek az új nemzedék számára, de nem tértek át a 3—5 szobás villaházra.

A 19. századi házépítkezés legnagyobb horderejű változása nem a szobaszám és a háztáj bővülése volt, hanem a belső funkcióváltás. A múlt század második felében életmódformáló újítást vezettek be: a kemencéhez csatlakoztatott kéményt. Ezáltal a konyha füsttelenné,

tehát lakhatóvá, a teteje lepadlásolhatóvá vált. E jelentős újítással egyidejűleg terjedt el — Ausztriából kelet felé — a vaslapos takaréktűzhely, a „sparherd", amely a fűtést is, az ételkészítést is átalakította. Ezen a tűzhelyen könnyebben és változatosabban lehetett húsokat, főzelékeket sütni-főzni, mint a nyílt tűzön melegített fazékban vagy a zárt kemencében. A sparherdet vagy a konyhában, vagy az udvari szobában, a kemencéhez csatlakoztatva helyezték el.

A készülő étel melegével, szagával csalogató, füsttelen konyha egy csapásra a családi élet központi helyisége lett, s a korábban lakott utcai szoba — mivelhogy a kemencét is többnyire hetente csak egyszer, kenyérsütés alkalmával fűtötték be — kihűlt és kihalt, reprezentációs „tiszta szobává" lépett elő. Itt a család jobbadán csak jeles ünnepeken, vendégek, látogatók fogadásakor tartózkodott. A tiszta szoba sajátos módon egyesítette az egykori lakószoba kettős funkcióját: a hálószobáét és a nappaliét. Jobboldalt a funkciótlanná vált kemence, vele szemben a bevetett ágyneművel, díszpárnákkal felmagasított „nyoszolya", amelyben senki sem hált, legfeljebb a gyermekágyas asszony, néhány hétig. Az utcára néző ablaktól balra húzódott a sarokpad, előtte súlyos asztal, fölötte a falon szentképek, kegytárgyak, mellettük mintás dísztányérok, mázas kancsók, egyre több helyen: tükör. Amint a kemencesarok a köznapi élet színtere volt, az átellenes sarok viszont szakrális funkciót töltött be. A szoba bal oldalán az egykori tulipános láda helyét többfiókos sublód foglalta el az ágy- és fehérneművel, ruhákkal. A századelőn ezt kiszorította vagy kiegészítette a kétajtós szekrény, a sifonér. Ekkortájt jött divatba — ez már a polgárosodás jele — a városból átvett függöny, a mennyezetről lelógó lámpa, a készen vett asztalosbútor. A bútorok, terítők, párnák minősége a birtokos státuszát volt hivatva minél imponálóbban kifejezni.

A tiszta szobával szemben a konyha — illetve a belső szoba — télen-nyáron életteli és mozgalmas volt: főként az öregek, asszonyok, gyerekek nappalija, hálószobája. A férfiak nyáron a szabadban vagy az istállóban aludtak, télen azonban a család apraja-nagyja bezsúfolódott — nem ritkán csibékkel, kutyával együtt — a konyhába, amely most már polifunkcionális helyiség lett: társalgó, fogadó, háló és ebédlő.

Az étkezési szokások ugyancsak rétegenként és tájanként sokszorosan variálódtak. Azt gondolhatnók, hogy a fő élelmezési cikk, a kenyér

nagyjából hasonló anyagú és minőségű volt országszerte. A valóságban az anyaga is, az elkészítése és a formája is a táj és a réteg egyik legsajátosabb jellemzője. A búzatermő Alföld és a Bánság népe, nemzeti különbség nélkül, meg a Dunántúl és a városok magyarsága tiszta fehér vagy rozzsal kevert búzakenyeret fogyasztott. Falun a háziasszony maga készítette — utóbb egyre inkább csak dagasztotta, s a helyi pék sütötte — a kerékformájú, barnahéjú kenyeret, rendszerint csütörtökön. A nyugati részek s a Felvidék német lakosai inkább a rozskenyeret kedvelték; a hegyvidéki szlovákok lepénykenyeret ettek, a szegényebbje továbbra is a zabkására szorult rá. A románok pedig kukoricalisztből készült máléval és pépes puliszkával helyettesítették a kenyeret. A 19. század folyamán vált elsőrendű népélelmezési cikké a burgonya; elkészítése ugyancsak tájanként változott, amint tájételként váltak ismertté az alföldi szalonnás tarhonya, a felvidéki sajtos-túrós sztrapacska, a borsos, paprikás, paradicsomos ételek a délvidéki szerbek és magyarok körében, s az Ausztriából a Dunántúlra hozott és a század utolsó negyedében gyorsan elterjedt, rántással készített főzelékek, levesek, a dióval, mákkal, túróval ízesített főtt és sült tészták, lepények, rétesek.

A század első felében a falvak és puszták többségében a birka volt a fő húsétel, jóval megelőzte az inkább a téli hónapokban fogyasztott disznóhúst. A marhahús a gazdagabb vidékeken is ritkaságszámba ment, a baromfi pedig a vasárnapi ebédeket tette emlékezetessé. A forradalom utáni korforduló valóságos gazdaságtörténete sűrűsödött össze a birkahúsról a disznóhúsra való átváltásban. E váltás mögött világgazdasági szinten a pamut diadalmas előretörése, az európai gyapjútermelés visszaesése állt, hazai alapját a legelők nagy részének felosztása és feltörése, s a kisparcella ökonómiája alkotta: a közbirtokosságok jórészt megszűnvén, a kisparcella juhtenyésztésre alkalmatlanná, de sertéshizlalásra kiválóan alkalmassá vált. A sertést, a birkával ellentétben, nem annyira a húsáért, mint inkább a zsírjáért és a tartósítható hentesáruért: szalonnáért, kolbászért kedvelték. Kellett is télre a jó, zsíros fűtőanyag, a füstölt hús és az új vágásig kitartó szalonna, a gondosan őrzött sonka, amelyet a reggeli bemelegítéshez és a déli üres levesbe főzve, babba, káposztába aprítva lehetett hasznosítani. A század végén csak a legszegényebbek nem hizlaltak disznót. Egy-két malacot a cseléd és a napszámos is nevelt, a disznóólak benyomultak a kisvárosokba s az

elővárosokba is. A disznó levágása, karácsonytájt, meghatározott szertartással folyt le, valóságos ünnep volt: zsírral-borral öntözött, hurkával-kolbásszal megtömött víg halotti tor. A disznóölés és a disznótor a lakodalommal és a keresztelővel vetekedő nemzeti szokássá vált.

A táplálkozás mennyisége és minősége kiválólag rétegspecifikus volt. A hústalan és szesztelen reggeli — hagyma kenyérrel, olykor túró — az agrárproletár kiváltsága; kisparaszt aligha indult munkába szalonna, kolbászféle és egy pohár ital nélkül. Gyerek, asszony rendszerint levest kanalazott, vagy egy bögre tejet ivott. Az ebéd, amelyet munkaidőben az asszony vitt ki a földekre, a munkásnak egytálétel volt, mégpedig — aratás kivételével — hetente egyszeri-kétszeri hússal; az északi és keleti Felvidéken még ennyi sem jutott. A kisparaszt két fogást ebédelt, legalább másnaponként hússal, a gazdagparaszt viszont többnyire otthon fogyasztotta ebédjét, háromfogásost, többnyire hússal, borral. A parasztcsalád módját és rangját legpontosabban a jeles ünnepeken lehetett lemérni, főképpen a lakodalom tartama, bősége, fénye, a közszemlére kitett hozomány és a nászajándékok gazdagsága számított értékmérő státusszimbólumnak.

Ilyen többnapos vígasságok alkalmával a fél falu ünneplőbe, népviseletbe öltözött. A jobbágyfelszabadítás és konjunkturális emelkedés a paraszti viseletben is nevezetes változásokat indított el. Az első nemzedék még a jobbágykori öltözetet korszerűsítette, csinosította: a gyolcsból varrt ing ujja, a gatya szára, a hosszú szoknya kibővült, sokszorosan ráncolva hullámzott, s a feszes posztónadrágra is dísz került. Ez a jobbágyi eredetű viselet legtovább az északi és a keleti végeken, a szlovákoknál, a kárpát-ukránoknál és a románoknál maradt fenn, a magyar parasztok hamarosan levetették. Legelőbb is széltében elterjedt a díszes cifraszűr, majd a jobbágyi bocskort a rangemelkedés látható jeleként — meg a tengernyi sár okán — lassacskán az úri módi csizma váltotta fel. A nők főkötői, ingei, ujjasai, szoknyái is finomodtak, különösen az ünneplő színesedett és virágzott ki. Ezek a folyamatok korábbra, a reformkorra nyúlnak vissza. Az áttörést alkalmasint a cifraszűr hozta, amely szakított a régi, durva és nehézkes jobbágyi szűrrel, de nem a nemesi zsinórospaszományos díszítést vette át, hanem a népi folklór virágos mintáinak motívumaival hímezték ki. Díszesebbé váltak a bútorok, a ládák, a használati tárgyak; jelentkezett tehát már a paraszti ízlés, de ekkor még a

geometrikus és a virágos ornamentikát egy kései, népies klasszicizmus ötvözte harmonikussá.

A díszes népviselet és — szélesebb értelemben — a használati tárgyakban, edényeken, bútorokon, faragványokon, hímzéseken kifejezett népművészet az 1860-as évektől az 1890-es évekig élte virágkorát. Erőteljes, élénk színek, túlnyomóan virágos minták és a minták zsúfolása, aprózása, a mozgalmasság és a dekoratív tetszetősség jellemezte ezt a népművészetet. Hasonló jelenséggel találkozunk az ellenzéki hangú betyárköltészetben és egy-két évtizedes késéssel a népi dallamkincs átalakulásában is, amelyben Bartók a magyar falu „zenei forradalmát" látta. Ha a jobbágykor végső szakaszának folklórja jobbadán klasszicizáló hatásokat mutat, akkor a felszabadult első nemzedék művészi önkifejezése inkább a kései romantika jegyeit viseli: optimizmus, frisseség, jókedv, olykor szertelen dekorativitás, s egyúttal a paraszti jelleg hangsúlyos kidomborítása jellemzi. Hogy miért ebben az időszakban és miért a „parasztosság" felfokozásával teljesedett ki a népviselet és a népművészet, arra nézve már az időhatárok és a történelmi körülmények bizonyos eligazítást adnak.

A népművészet felvirágzása időben csaknem egybeesik a paraszti honfoglalással, a nagy európai konjunktúrától ösztönzött extenzív terjeszkedéssel és öntudatosodással. A szabad parasztság — az öltözet néhány darabja kivételével — nem akarta átvenni a nemesség ízlését: s éppen a díszítő művészetekben és a zenében nem is nagyon lett volna mit, a paraszti ízléskultúrához adaptálhatót, átvennie. Talán Jókai lehetett volna a két kultúra találkozási pontja, ha a falusi népnek érkezése és képessége lett volna az olvasásra. Télvíz idején ugyan maradt rá idő, s a faluban mindig akadt néhány betűkedvelő ember, de az ő olvasmányuk is jobbadán a népies kalendárium és az olcsó ponyva volt, amelyben a romantikus, hazafias történelmi füzeteket fokozatosan a rémregényes történetek szorították ki. Aztán a század végétől a sajtó is eljutott a faluba, nemcsak a gazdákhoz, hanem — a krajcáros néplapok, a szocialista sajtó — a földmunkáskörökbe is. A két kultúra felszíni érintkezési pontjává a népies műdal, a népköltészet és a tánc lett.

Ha a nemesitől egy rendszer, a polgári ízléskultúrától egy világ választotta el a parasztságot. A jobbágykorból hagyományozott kultúrában nem fejlődhetett ki az a képesség, hogy a korabeli polgári művészi formá-

kat és értékeket magába olvaszthassa. A hazai művelt polgárság ízléskultúrája pedig túlságosan is a nyugati iskolákban, a bécsi klasszikusokon, Brahmson és Wagneren, a historizáló eklektikán nevelkedett, semhogy a népi kultúrához vezető átmeneteket önmaga teremtő erejével kimunkálhatta volna.

Ez a kérdés egyik, társadalmi-tudati oldala. A másik az, hogy a „külterjesen polgárosodó" birtokos parasztság munkaereje éppen az úrbéri szolgáltatások megszűnte és az intenzív gazdálkodásra való átmenet közötti 3—4 évtizedben nem volt kihasználva. Az ősztől tavaszig terjedő pihenőt — amint láttuk — az asszonyok fonással-szövéssel, hímzéssel; a férfiak ügyesebbje faragással, díszítéssel töltötte. A motívumok, az újítások egy-egy neves fazekas- és asztalosmestertől, „népművésztől", néhány alföldi, matyó vagy székelyföldi központból indultak és terjedtek el. A hosszú téli hónapokban volt idő kitanulni, variálni a friss motívumokat az ünnepi viseleten, főként a reprezentációs tárgyakon, ajándékokon. A múlt század második felében elsődlegesen a reprezentációs szféra sűrítette a romantikus ihletésű népi ornamentika tipikus vonásait. A mindennapi élet használati tárgyai egyszerűbbek voltak, vagy egészen más irányba fejlődtek.

A kiegyezés utáni években ugyanis a polgárosodó parasztok fokozatosan levetették a jobbágyviseletet, és a reformkori magyaros nemesi öltözet egyszerűsített változatával cserélték fel. Az első tüntető váltás a keményszárú fekete csizma felhúzása volt, ehhez feszes, zsinóros nadrág illett, amelynek elterjedt formája volt a talpalló, ezt ugyancsak zsinóros mellény, a gombtalan lajbi és a kabát egészítette ki. A parasztnők köznapi viselete nem ennyire követte a ténsasszonyokét. Jellegzetes darabja a fejkendő, az ingváll, a néhány darabtól — rang és mód szerint — néhány tucatig felszaporodó mintás vagy fehér ing, az ujjas, és a növekvő számú alsószoknyára húzott színes felsőszoknya, amelyet a ház körüli munkálkodásban a kötény védett. A szoknya anyaga egyre inkább nyomott karton volt, színes mintás, s a hagyományos kék mellett kedveltté váltak az élénk, erős színek. A státuszt itt a felső, illetve az alsószoknyák száma jelképezte két-három darabtól egy-két tucatig.

A falu-város interakciók sűrűsödésével együtt a polgári viselet néhány jellegzetes darabja is beszűrődött a paraszti ruhatárba: a fekete zakó, a puhagalléros fehér ing, a puha kalap, nőknél a csizmát pótló magas

szárú cipő, köznapon a fiatalabbaknál már a félcipő. A nemesi és a polgári viseletadaptáció azonban sohasem vált teljessé. A paraszt sohasem vette fel a nemesi díszmagyar jellegzetes darabjait, a tollas kalpagot, a prémespaszományos mentét, és a világért sem viselt volna keményített ingmellet, gallért, nyakkendőt, széles úri pantallót és félcipőt, akkor sem, amikor a jobbágykori viseletből már teljesen kivetkőzött.

A polgárosodás és az egyszerűsödés a belterjes vidékek ünnepi népviseletében is megmutatkozott. A színek tompulását, a fehér hódítását, az ornamentika elhalványulását a néprajzosok nagy része a kifáradás, a kiábrándulás jelének, a paraszti népművészet — az egész életforma válságát tükröző — hanyatlásának fogja fel. Ami azonban a folklorista szemszögéből dekadenciának tűnik, abban a történész új fejlődési szakaszt fedezhet fel: a harsány, zsúfolt díszítésű népművészet hanyatlása időben és nagyjából tájegységenként is egybeesik a belterjes paraszti gazdálkodás kialakulásával és övezeteivel. A hanyatlás mögött tehát nem az öntudatosodás gyengülése, hanem a munkaigényesebb és fejlettebb tőkés gazdálkodás, az intenzíven kihasznált családi munkaerő, a valóban látástól vakulásig végzett munka rejlett, amely igaz, az ízlést is formálta, de mindenekelőtt fölös időt és energiát nem hagyott háziiparra, fonásra-szövésre, hímzésre, faragásra: a sajátos népi művészet fejlesztésére. Ezt a tendenciát igazolja, hogy a fejlődésben megrekedt vidékeken, Erdélyben, a Tiszántúlon, a századforduló után teljesedik ki a túlstilizált-túlzsúfolt népművészet, mint a tarka szűcsselymes matyó hímzés. Ha valamit, hát inkább ezt a túlstilizálást tekinthetjük a dekadencia jelének, nem a polgárosodás gazdasági, társadalmi és ízlésbeli fejlődését jelző egyszerűsödést. A díszítő és stilizáló hajlandóságot az is erősítette, hogy a reprezentatív viseleti és használati tárgyak készítése egyre inkább szakmává, vagyis a népművészet háziiparrá vált, egy-egy jellegzetes mezővárosi, falusi műhelyhez kapcsolódott. A hímzést, varrást varróasszonyok, a fazekasságot kerámiai műhelyek vették át.

Mindazonáltal tény, hogy a semleges köznapi és tudatosan rétegspecifikus ünnepi öltözet — eltekintve a nemesség roppant ritkán, csak hivatalos aktusok alkalmával felvett díszmagyarjától — egyetlen más osztálynál, rétegnél sem vált el ilyen élesen, éspedig nem funkcionálisan, hanem a belső hasadást kifejezve, mint a parasztságnál. Előtűnt már a lakásban. a bútorzatban, az étkezési szokásokban is, legvilágosabban

azonban az öltözködésben nyilvánult meg a paraszti polgárosodás megrekedése, torzulása: a jobbágyi múlt tudatos elutasítása és egy új, birtokos öntudat éledezése, a polgárosodás tendenciája, amely azonban az ország nagy részén megrekedt az önellátó-kistermelő vagy a „külterjes" polgár-paraszti szinten, s csak néhány fejlett vidéken jutott el a „belterjes" parasztpolgár típusához.

Mert hát mit jelzett, mit jelképezett a paraszti életmód, különösen a viselet kettőssége? Nyilvánvalóan a paraszti polgárosodás kettősségét, az úrihoz is, a polgárihoz is közelítő, de azokkal sohasem találkozó paraszti közösségi hagyomány őrzését, társadalomtörténeti fogalmazásunkban: az objektív státusz és a relatív pozíció meg nem felelését. Mert hiszen a parasztság osztályhelyzete a jobbágyfelszabadítással, majd az önálló birtokosi lét alapjainak és kereteinek kiépítésével jelentősen emelkedett, szorosan gazdasági ismérvek szerint felül az úri kisbirtokosi, illetve középpolgári, középen a tőkés kistermelői-kispolgári szintre. Pozicionálisan azonban a paraszt nem jutott be a „középosztályba", zömében még a kispolgári középrétegek sorába sem. Relatív pozíciója a magyar struktúrában a jobbágyfelszabadítással nem változott meg, továbbra is főurak, nemesek, polgárok, katonák alatt maradt, és a nagy átrétegződés során is fölébe iktatódtak a polgári struktúraelemek, továbbra is az „úri középosztály" alattvalója, a polgárságtól lenézett, még az együttérző értelmiségtől is szociálisan távol álló világ: vidék maradt, paraszt, ahogyan a szót és a képet a feudális századok hagyományozták.

A státusz és a pozíció meg nem feleléséből fakadó feszültségek oldásának, levezetésének persze kialakultak a társadalmi konvencióvá vált fogalmi és jelképes kifejezései. Amint a polgári középosztály pozicionális kisebbértékűségét úr voltának elismerése és az „úri középosztály" szimbólumainak átvétele ellensúlyozta, úgy az emelkedő parasztság státusza és pozíciója közti különbséget a „gazda" fogalom és rang volt hivatva áthidalni, kiváltképpen, ha az úr szó kissé leereszkedő alakját fűzték hozzá: a módos parasztot „gazduramnak" titulálták. A gazda a maga ura volt, többnyire néhány cselédé is, a szó és a mögöttes léthelyzet tehát közel állt az úri birtokoséhoz. A gazda elnevezés a földbirtokosok valaminő közösségét tételezte fel, annál is inkább, mert a századvégen agrárius nagybirtokosok és hétszilvafás dzsentri tisztviselők is szívesen mond-

ták magukat gazdának. A fogalom fokozatai: nagygazda, gazda, kisgazda még az osztály- és vagyonkülönbségeket is érzékeltették. A gazda és a kisgazda nevet főleg a polgárosodottabb vidékek módosabb parasztsága vette fel, először a Dunántúlon és a Duna—Tisza közén.

Az öntudatosodó kisparasztság is megkísérelte, nemcsak az életmód egyes elemeivel, hanem névváltoztatással is kompenzálni pozicionális kisebbrendűségét: a jobbágyi zöngéjű paraszt helyett a század végétől a „földmívelőt" kezdték használni. E semleges foglalkozásmegjelölés, amelybe a párholdas törpebirtokos is belefért, mindenesetre sejttette az önerővel végzett kétkezi munkát. Ez az elnevezés főként a Viharsarokban, a Tiszántúlon terjedt el és rávilágított, hogy a gazda—kisgazda—földmívelő rangsor nemcsak a birtokos rétegek közti, hanem a regionális különbségeket, a paraszti fejlődés két eltérő tendenciáját is kifejezi. Erre vall, hogy az alföldi, a tiszántúli szervezkedés Várkonyitól Áchimig magát hol földmívelő mozgalomnak, hol parasztpártnak nevezte; Nagyatádi Szabó Dunántúlon született pártját viszont gazdapártra — utóbb kisgazdapártra — keresztelték.

A struktúra pozicionális viszonyai egy fél évszázad alatt lassan, nehézkesen, átmeneti és áthidaló formákat keresve változtak, de lényegesen nem változtak meg. A hatlovas, címeres hintó urát áthidalhatatlanabb szakadék választotta el a címeres-hatökrös gazdától, mint ezt az egytehenes-egysüldős szegényparaszttól. Éppen a hintó és a címer minden mást elhalványító presztízse, a nagybirtok roppant nyomása tartotta valamelyest össze az antifeudális érdekközösség és hagyomány szálaival az osztályszempontból felbomlott parasztságot.

Ebben az összefüggésben történetileg jobban értelmezhető, hogy a paraszti életmódban — különösen az öltözködésben — megnyilvánuló kettősség voltaképpen a paraszti polgárosodás súlyos ellentmondásának jele. Az egyik kép: a fényes csizmás, szűk nadrágos, fekete kabátos, fehér inges paraszt, aki a kamera előtt a fejére városi kalapot, a karjára esernyőt vesz, a polgárosodó gazdát örökítette meg. A másik képen vigadozó cifrainges legény, bokrétás kerek kalappal, oldalán a színes, dúsan díszített népviseletbe öltözött lánnyal viszont a közösségi hagyományt, a „parasztosságot" örökítette meg a falu ünnepnapjain. A nemesiből és polgáriból sajátosan összeválogatott köznapi viselet nyilvánvalóan az objektív helyzetnek megfelelő rangemelkedés hangsúlyozására szolgált.

A népviselet és általában a reprezentációs szféra jellegzetes „parasztossága" viszont a teljesen még fel nem bomlott közösség összetartozását, jórészt a kisparasztság ünnepi egyenrangúságának jó érzését fejezte ki. A hagyományőrzés felszíne alatt ennél többet is. A századforduló után a népművészet elhalványulása is, dekadens utóvirágzása is a parasztságból felfelé vezető utak zártságát, az egész életforma válságát jelezte, s talán a kiúttalanság és a pozicionális kisebbrendűség okozta traumák sajátos feloldásának foghatjuk fel.

Mert a paraszti feláramlásnak mind az úri birtokosság, mind a tőkés polgárság felé vivő csatornáit súlyos zsilipek torlaszolták el, a tisztviselő és értelmiségi rétegbe való emelkedés útja pedig ritkán, akkor is a teljes átlényegülés, a paraszti közösséghez való kötődés elvágása árán nyílott meg. Amint a nagybirtok elzárta a paraszti terjeszkedés lehetőségét, az úri társadalom visszafojtotta és torzította a paraszti polgárosodást. A parasztságot a kiúttalan megrekedésből, a többséget a szorító szegénységből csak a nagybirtokrendszert széttörő, a nagybirtokos-dzsentri uralmat megdöntő demokratikus forradalom mozdíthatta ki.

A MEZŐGAZDASÁGI MUNKÁSSÁG

A társadalmi piramis legalján, minden rétegtől nyomottan, krónikus nyomorban és létbizonytalanságban küszködött a mezőgazdasági munkásság milliós tömege. 1910-ben Magyarországon egymillió 780 ezer mezőgazdasági munkást írtak össze, ez a szám azonban a konjunkturális kereslet és a kivándorlás apasztotta kínálat szerint évenként változott. A népszámlálás 1900-hoz képest csaknem 200 ezerrel kevesebb mezőgazdasági munkást mutatott ki, a csökkenés oka azonban csak kisebb mértékben a városba vagy külföldre való elvándorlás volt. A férfiak száma ugyanis csupán néhány ezerrel, a nőké viszont 160 ezerrel esett vissza, ami inkább arra vall, hogy a nők nagyobb mértékben találtak elfoglaltságot saját háztartásukban. Az agrárproletárok száma családtagokkal együtt országosan négymillió 356 ezer főt tett ki, az egész népesség egynegyedét.

A magyarság aránya a proletárok között magasabb volt, mint a birtokos parasztok között. A csaknem egymilliónyi magyar kereső — családtagokkal együtt több mint 2,5 millió fő — a mezőgazdasági munkásság

55, eltartottakkal együtt 59%-át alkotta. Ez a tömeg a magyar társadalmon belül is meghaladta a 25%-ot. A magyar agrárproletariátus a Duna—Tisza közén, a Tiszántúlon és a Dunántúlon volt a legerősebb, de relatív aránya a Bánságban is felülmúlta a többi nemzetiségét. Az 1910. évi felvétel két nagy réteget különböztetett meg: a 309 ezer keresőt számláló gazdasági cselédeket és a kétannyi, 655 ezer főnyi mezőgazdasági munkásságot, ehhez járult még közel 20 ezer kertészeti és erdészeti munkás. Valójában a réteghatárok erősen összemosódtak, fluktuáltak a kisparcellás törpebirtokostól a kétlaki idénymunkásig.

Az átmenetek érzékeltetése végett visszautalunk arra, hogy az egy holdnál kevesebb földet bíró mintegy 60 ezer családot nem vettük számításba a parasztság elemzésénél, és azt is megjegyeztük, hogy az 5 hold alatti törpebirtokosok nagy része — illetve családjuk valamelyik tagja — rendszeresen vállalt bérmunkát. Ezt a 150—200 ezer főnyi félproletár réteget a másik oldalról a mezőgazdasági munkások 10%-át kitevő 185 ezer család egészíti ki, akik kisparcellával is rendelkeztek. Így tehát legalább 300—400 ezer családnyi, a birtokos és a proletár léthelyzet között fluktuáló „átmeneti" réteggel kell számolnunk. A másik póluson több tízezer kétlaki idénymunkást, kisparcellával és házzal rendelkező nem mezőgazdasági napszámost találunk, akik nyáron rendszeresen elszegődtek mezei munkára. A földművesség nem volt képesítéshez kötött, különös szakértelmet kívánó szakma, és — a bölcsőtől a koporsóig egyazon pusztán rekedt cselédektől eltekintve — nem kötődött tartósan egy munkahelyhez. Ennek következtében a foglalkozási csoportok sem különültek el egymástól: napszámosok, summások, cselédek, földmunkások gyakran cseréltek helyet, változtattak munkahelyet és munkaviszonyt. Ha tehát most megpróbáljuk az agrárproletariátus belső rétegződését felvázolni, ezúttal is a munkaviszony, az életmód és a pozíció révén megragadható tipikus vonásokat kívánjuk kiemelni.

A munkaviszonyában és egész társadalmi helyzetében továbbélő feudális maradványok legsúlyosabban az uradalmi, majorsági cselédséget béklyózták. Helyzete csak jogi szempontból — abból is eléggé formálisan — különbözött az egykori zsellérétől. Az 1907:XLV. tc. azt minősítette cselédnek, aki szerződésben kötelezte magát, hogy valamely gazdaságban bérért személyes és folytonos szolgálatokat teljesít legalább

egy hónapon át. Az első szabályozás, 1876-ban, az egykori zsellérviszony számos elemét átörökítette, a cselédet gazdai hatalom alá rendelte. A 31 évvel később módosított törvény megszüntette a kirívó feudális kötelezettségeket, az ingyenmunkát, az ajándékadást, a felnőtt cseléd testi fenyítését, formálisan biztosította a szerződés felmondásának, a szabad egyezkedésnek a lehetőségét, de fenntartotta a cseléd alárendeltségét, a gazda dorgálási jogát. A cseléd csak a gazda engedélyével hagyhatta el a majort, kaphatott útlevelet, fogadhatott vendéget. Önkényes távozás, a munka megtagadása vagy kifogásolható munkateljesítmény esetén a gazda karhatalommal kényszeríthette a cselédet kötelezettségének teljesítésére.

A szerződést általában egy évre kötötték, de ha egyik fél sem mondta fel, akkor önmagától érvényben maradt, gyakorta életfogytiglan. Az uradalmak cselédi törzsgárdája állandó volt. A szerződés — a bennszülöttek számára afféle szokásjog — pontosan megszabta a cseléd járandóságát, konvencióját és kötelezettségeit. A „kommenció" készpénzből, természetbeni juttatásokból és illetményföldből állt. A századelőn a felnőtt, nős cseléd évi 20—50 korona — vagyis napi 7—17 fillér — készpénzt, 10—16 mázsa gabonát, illetve lisztet, némi sót, néhol ecetet és szalonnát, tűzifát és általában 400 és 1600 négyszögöl közötti illetményföldet kapott, az asszonyok és a fiatalok körülbelül ennek a felét. A cseléd tarthatott egy-két hízót, egykoron még tehenet is, de az intenzív állattenyésztés elterjedésével párhuzamosan a tehéntartást sok helyütt megvonták és napi egy liter tejjel kárpótolták. Az asszony nevelhetett baromfit is, de belőle ajándékot kellett beszolgáltatnia a kastélyba.

A cseléd munkája fél órával napfelkelte előtt kezdődött és fél órával napnyugta után fejeződött be, közben másfél óra szünet jutott evésre, szusszanásra. A télen 10, nyáron 18 óra munkaidőben a cseléd köteles volt a segédtiszt, az ispán, a részlegvezető „gazda" által előírt munkákat elvégezni, vasárnap és ünnepnap is el kellett látnia az állatokat, sőt indokolt esetben — amit a gazda dönthetett el — sürgős munkára is kivezényelhető volt. Bármennyire tiltotta is a törvény, az illetményföldért vagy annak megműveléséért a cselédasszonynak egy—három hétnyi ingyenmunkát, „robotot" kellett szolgáltatnia a kaszálásnál, a behordásnál vagy a kastélyban. A szolgálat kora gyerekkorban kezdődött a kisbérességgel, azután a nőtlen legénybéres fokozaton át, 18—20

éves korban jutott el abba a végleges beosztásba, amit a sors és az ispán kegye számára kijelölt. És a munkamegosztás rendjében elfoglalt hely nagyjából meghatározta a társadalmi rangot és pozíciót is.

Az uradalom ugyanis nemcsak évszázados, organikus építkezéssel kiformálódott gazdasági egység volt, hanem zárt és tagolt társadalom is. A puszták népe legalább annyira soklépcsősen hierarchikus, finom részletekig árnyalt és az árnyalati különbségekre érzékeny volt, mint a felső tízezer, talán még nehezebb is volt a beleszületett pozícióból magasabbra jutni, mint az úri rend ranglépcsőin. Ha a munkamegosztás alapozta meg a társadalmi pozíciót, akkor viszont a részletekig tagolt hierarchia segített megosztani a cselédséget, a magasabb fokozatúakat apró kiváltságokkal hűségre, az alacsonyabbakat kapaszkodásra késztetni, vagy megtörni. A legalsó fokra a minden munkára befogható, mindenkinek alárendelt gyalogbéres szorult. Szép pályának számított, ha a hátgörbítő évek lefolytával öregbéressé léphetett elő, az meg ritka szerencse, ha magasabb fokozatba, a szekeresbéresek, a kocsisok közé léphetett elő. Ebben a csoportban a munkafajta és a kocsisorban elfoglalt hely rangsorolta az embereket. Az első béres, aki az első igát hajtotta, azzal a kiváltsággal büszkélkedhetett, hogy gombbal díszíthette az ökrei szarvát. Az ökörfogatosoknál persze feljebb állottak a lovaskocsisok, a belső cselédséghez tartozó parádés kocsis pedig valóságos úri előkelőségnek számított. A szekereseknél rangosabb posztot foglaltak el az állatgondozók, alul a kanászok, aztán a csordások és a gulyások, felül pedig — örök vetélkedésben a presztízsfölényért — a csikósok és a juhászok. Az egyes besorolási-foglalkozási csoportok élén a gazdák álltak: a béresgazda, a szérűsgazda, a csírásgazda, akik kiadták a napi munkát, beosztották az embereket, és persze nagyobb konvenciót, jobb lakást kaptak. A munkások cselédi sorú elöljárója a pusztagazda volt, de ez már olyan magas rang, hogy — akárcsak a kulcsár, a vincellér — voltaképpen az uradalmi tisztek alsó régiójába sorolódott. Külön kasztot alkottak az uradalmi iparosok, kovácsok, gépészek, bognárok, kőművesek. Nekik külön ház, magasabb bér és az „úr" titulus jutott. Nem is ereszkedtek le a cselédek közé, még társas érintkezésben sem.

A cselédek nagy szegénységben, de leleményes takarékossággal éltek, és ha szűkösen is, télen is volt élelmük, este meleg leves répából, káposztából, krumplival vagy tésztával. Nyomorúságuk leginkább a lakás-

viszonyokból fakadt. A múlt század végéig a cselédek többnyire istállóban vagy hasonló hodályban laktak, összezsúfolva, csaknem levegő, víz, tisztálkodási lehetőség nélkül. A század végén indult meg — nem kis mértékben a szocialista mozgalmak hatására — a korszerűnek feltüntetett cselédlakás-építés. Ennek jobb változatában egy nyitott tűzhelyes konyhából két szoba nyílt, s egy szobában két család lakott. Általánosabb volt azonban az egyetlen konyhához csatlakozó négy szoba, szobánként két, sőt négy családdal. A tucatnyi ember, gyerek valahogy csak megfért a döngölt földpadlós, 20 négyzetméteres szobában, amelynek bútorzata néhány priccsből vagy szalmazsákból, sublódból vagy ládából állt. Asztal nemigen fért bele, a cseléd amúgy is a földön, fapadon ülve evett, tányérját a térdére fektetve szürcsölte a híg répalevest, majszolta a kenyeret, a málét, a sült tököt.

A cseléd nemcsak pénzzel és étellel, de erővel és beszéddel is takarékosan bánt. A munka és az élet ritmusát pusztán a zsellérsorból örökölt „úrdolga-morál", a fennmaradás ökonómiája szabályozta. Hogyan is bírhatta volna csak néhány évig is a napkeltétől napnyugtáig tartó munkát, hőségben-fagyban, fehérje- és vitaminszegény, zsírtalan koszton, ünnepi pihenők nélkül, ha nem a legnagyobb erőkíméléssel, megfontolt lassúsággal, a munkaminőség iránti teljes érdektelenséggel? A magyar nagybirtokrendszerben konzervált feudális maradványok egyik legsúlyosabbja a feudális munkamorál volt, amely minden okszerű művelési módszer és korszerű eszköz alkalmazásának szívósan ellenállt; s szülőokára visszaütve, hozzájárult a külterjesség konzerválásához.

A lakásviszonyok némi javulása ellenére, a századforduló idején a cselédség helyzete romlott. A konvenció reálértéke csökkent, a tehéntartás megvonása után sok helyütt a sertésnevelést is tiltották vagy korlátozták. A századelőn aztán megtörtént, ami akárcsak egy évtizede is elképzelhetetlen volt: a szocializmus fellobbantotta a parasztlázadások elhamvadtnak hitt üszkét az uradalmakban.

A külterjes mezőgazdaság egyenetlenül eloszló munkaigénye megmutatkozott a munkaerő hullámzásában is. Annyi állandó cselédet a középbirtokos, a tanyasi gazda, de még a legnagyobb uradalom sem tarthatott, hogy a munkáskéz a tavaszi-nyári dologidőben is elég legyen. Ezért a mezőgazdasági munkásságnak a cselédnél lazább, kötetlenebb, időszaki válfajai is kialakultak, egyrészt a kapások, a cukorrépa, a takar-

mányfélék termesztésével, másrészt a betakarítási munkák összetorlódásával kapcsolatban. Az 1890-es évektől tűntek fel az uradalmakban a hónapos, rendszerint Szent György naptól Szent Mihály napig — április 24-től szeptember 29-ig alkalmazott — idénymunkások: a summások. A summás félig cseléd volt, félig falusi munkás. A telet otthon húzta ki a nyári keresmény maradékából, meg alkalmi munkák gyéren csurranó filléreiből, sok koplalással. Olvadáskor aztán mint a messiást várták az uradalmi tisztet, aki a summáscsapat vezetőjével, a bandagazdával megegyezett a szerződésben. A járandóság némi készpénzből, terményből és nyers élelmiszerből állt, a fizetséget többnyire hónapszámban állapították meg, a pénz és a termény nagy részét a munkák befejeztekor kapták meg egy summában — innen a „summás" elnevezés. Egy 1906-ban kötött szerződés szerint egy férfi munkásnak 190 korona készpénz, havi 20 kg búza, 40 kg rozs, 5 liter bab, 5—5 kg hús és szalonna, 5 liter pálinka, 2 kg só, 2 liter ecet és tűzifa járt; a fiatalkorúak és az asszonyok — a „félkezesek" — ennek a felét kapták. A készpénz és a természetbeni juttatás aránya helyenként és időnként változott. A summások saját szerszámmal dolgoztak, szállítási költségeiket a munkaadó fizette, de ennek fejében kötelesek voltak két napot ingyen robotolni. „Munka mindig és mindenkor napfelkelte előtt fél órával kezdődik, naplemente után fél órával végződik, mindazon által a reggelizésre és uzsonnára fél óra, ebédre egy óra adatik... Az engedelmesség megtagadása, vissza való feleselés vagy a munkának helytelen végzése miatt a munkás a megdolgozott bérének elvesztése mellett a munkából azonnal elbocsátható, úgy nem különben az is, aki a társait bújtogatja..."[4] Ha a nyomornak és a szolgaságnak vannak fokozatai, akkor a summások egy szinttel a cselédek alatt állottak. Csontig fogyva, kiéhezetten érkeztek meg a pusztára, ahol istállókba zsúfolták őket és még keményebben bántak velük, mint a cselédekkel. Fáradságos, de szakszerűséget és gyorsaságot nem igénylő munkákra, kapálásra, kaszálásra, behordásra fogták őket, az aratást „normális" körülmények között nem bízták rájuk, legfeljebb aratósztrájk esetén. Sztrájktörésre a messzi földről: a Felvidékről, Borsodból, Zalából toborzott — részben nem magyar nemzetiségű — summá-

[4] Sárközi Zoltán, A summások. (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. II. Szerk. Szabó István.) Bp. 1965. 360.

sokat, a kiéhezetteket és a szolgaságba törődötteket sokáig rá lehetett venni. De 1905—1906-ban sok helyütt a summás is lázadozni kezdett.

Az aratást és a cséplést többnyire helybeli, vagy a közeli falvakból toborzott erős csapat: az aratóbanda végezte. Ez rendszerint csupán 2—3 hónapra szegődött el, az év többi részén a családi kisparcellán, bérföldön, vagy idénymunkán a városban dolgozott, ha akadt napszám. Szerződésben biztosított keresetük abban tért el a summásokétól, hogy a járandóság egy részét a learatott termény hányadában, egykoron tized részében, a századelőn már csak $^1/_{11}$—$^1/_{12}$ részében kapták; ehhez még átlagosan fél hold kukoricaföld-illetmény járult, de ezt az aratómunkásnak egy-két hétnyi ingyen „robottal" kellett megszolgálnia. Az arató, a hazai vándormunkás jellegzetes alakja, nem kötődött olyan szorosan az uradalomhoz, mint a cseléd és a summás. Sokfelé megfordult, és ha élete bizonytalanabb, hányatottabb is, de szabadabb, gondolkodásmódja és tartása öntudatosabb volt amazokénál, hamarabb is indult meg szervezkedése és mozgalma az 1890-es évek elején. E tekintetben közel álltak a legtisztábban proletár arcélű földmunkásokhoz: a kubikosokhoz. Róluk, munkájukról és szervezkedésükről az első fejezetben bővebben szóltunk. Kiegészítésül annyit kell hozzáfűznünk, hogy a nagy közmunkák csökkenése és a munkafeltételek erős romlása miatt a kubikosság sem tudott szakképzett, állandó föld- vagy pályamunkásként stabilizálódni. Csak kisebb részüknek sikerült a városi építkezéseken, a vasútnál megkapaszkodnia, a nagy többség nem tudott elszakadni a mezőgazdaságtól. Gyakorta kellett részesművelést, aratást vállalnia, így a határok a kubikosok és az aratómunkások között jószerint elmosódtak.

Sok hasonlóság rokonította az aratót, a kubikost az idénymunkás olyan átmeneti típusaival, mint az építőipari, a téglagyári, a cukorgyári munkás. Az előbbiek, ha a tavaszon nem jutottak szerződéshez, ha az aratás, a kubikolás rosszul ütött ki, vagy ha belefáradtak a kapálással, kaszálással és az ispán előtti alázattal járó görnyedezésbe, a városi építkezésekre mentek, az építőmunkások pedig rossz szezonban, vagy csak a téli élelem biztosítása végett visszamentek a mezőkre aratni, csépelni. Aztán megint visszahúzta őket a város, mert a téglagyári, a felvonulási barakk mégiscsak tisztább volt, mint az istálló, a munka és a munkás mégiscsak szervezettebb, s azért a pallér, a művezető valamelyest csak emberségesebb volt, mint a kasznár meg az ispán.

A vándorló hónapszámos vagy napszámos idénymunkásság sokféle válfaja a hazai — és nagyobbára a kelet-közép-európai — tőkés fejlődés terméke volt, egyrészt a zömmel külterjes nagybirtokrendszeré, amely az agrármunkásságot csak részlegesen és időlegesen tudta foglalkoztatni, másrészt a kései — nálunk a textilipar, a szomszédoknál más feldolgozó ágak gyengeségét megsínylő — iparosodásé, amely a mezőgazdaságban „felszabaduló" munkaerőnek csak kis részét tudta városi munkássá formálva megtelepíteni. Ennek következtében a mezőgazdasági munkások zöme munkája jellegét, lakóhelyét, életmódját, értékrendjét tekintve közelebb állt a szegényparasztsághoz, mint a városi munkáshoz. A legmélyebb proletársorban élő, a városi munkásnál anyagilag is, társadalmilag-emberileg is elnyomottabb, kiszolgáltatottabb cselédek, summások, aratók, napszámosok egy tenyérnyi föld nélkül is oldhatatlanul a földhöz voltak kötve, megrekedtek a proletárrá válás átmeneti fokozatain, s nem tudtak tömegesen kitörni a puszták és az alvégek kilátástalan nyomorából.

A MUNKÁSOSZTÁLY

A munkásság számban, szakszerűségben és szervezettségben az 1890-es évektől kezdve gyors ütemben gyarapodott. Az ipari munkások száma 1910-ben elérte az egymilliót, a kereskedelemben és a közlekedésben alkalmazottakkal együtt az 1,2, a családtagokkal együtt a 2,5 milliót. Ez a lakosság több mint 13%-át tette ki. A munkásság kialakulását döntően a hazai iparfejlődés menete és struktúrája határozta meg. A vezető iparág, az élelmiszeripar, amely a század végén az összes ipari termelési érték közel felét adta, a munkásságnak csupán a 15—16%-át foglalkoztatta, és nemcsak a proletariátus számszerű gyarapodásához, hanem stabil törzsgárdájának kialakulásához is aránytalanul kis mértékben járult hozzá. A magas technikai színvonalon kibontakozó vas- és gépipari szakmunkások jelentős része Ausztriából, Németországból, Csehországból jött.

Újabb kutatásaink azt mutatják, hogy a korábban feltételezettnél valamelyest kevesebb volt a külföldi szakmunkások aránya. A szakmunkás törzs kialakulásában mellettük nagy szerepet játszottak a külföldet megjárt, valcoló hazai munkások, majd a hanyatló falusi kisiparból a városi nagyiparba áramló kismesterek, legények és a gépmunkások

szakmát kitanult fiai. A századfordulótól kezdve a paraszti eredetű elemek aránya is nőtt az ipari proletariátus soraiban. A fővárosi szakmunkásságra kiterjedt vizsgálat eredményei szerint az 1880-as években 86%-uk született Magyarországon, 38%-uk városi — ebből 16% budapesti — és 62%-uk falusi eredetű. A 14%-nyi külföldiből 12% a Monarchia más területeiről vándorolt be. Ugyanezek az arányok 1914-re így módosultak: a Magyarországon születettek aránya 91%-ra emelkedett, a külföldieknek már csak 5,5%-a származott a Monarchiából. A városi és a falusi születésűek aránya alig változott: 36, illetve 64% volt. E vizsgálat szerint a magyarság részesedése a szakmunkások között 52%-ról 64%-ra nőtt, a németeké viszont 25-ről 18%-ra esett, a szlovákoké alig változott, 6% volt. E számítások valószerűségét megerősítik az 1910. évi népszámlálás adatai. Eszerint a magyarok aránya az egész ipari munkásságban 63, a németeké 15,5, a szlovákoké 10, a románoké 5; a bányászok között ugyanebben a sorrendben 45, 15, 14 és 20% volt. A nagyüzemi munkások soraiban a magyarok legnagyobb arányban a nyomdászatban (85%), az asztalosok között (82%), a vas- és gépiparban (77%), az építő- és bőriparban (60%) helyezkedtek el; legkisebb arányban a papír- és textiliparban, a téglagyárakban, a fűrésztelepeken, a bányákban dolgoztak.

Iparfejlődésünk sajátos struktúrájának képmására olyan munkásságot formált, amelynek törzsét a jobban fizetett, megbecsültebb szakmunkás alkotta. E törzsgárdát a viszonylag csekély számú és súlyú gépmunkásság egészítette ki, és a nagy tömegű, változékony, kegyetlenül kizsákmányolt, többségében nemzetiségi idénymunkás-napszámos elem vette körül. A munkásosztály összetételét, rétegezettségét más szempontból is vizsgálhatjuk. A századforduló idején a hozzávetőlegesen 700 ezer ipari munkás 44%-a, 300 ezer fő dolgozott a nagyiparban, ennek ötöde a fővárosban. A koncentráció a vas- és gépiparban, a vegyiparban, a papíriparban és a textiliparban volt a legerősebb. Számszerűen a legtöbb munkást a bányászat, a vas- és gépipar és az élelmiszeripar foglalkoztatta. A nő- és gyerekmunkások aránya európai viszonylatban nem volt magas: előbbieké a munkásság 23, utóbbiaké 13%-a. A századelő gyors fejlődése a munkásság összetételét is módosította. A nagyipariak 1913-ban már az összmunkásság 60%-át alkották, csaknem egyharmaduk a fővárosi és a környékbeli nagyüzemekben dolgozott.

A századforduló után a gyors árdrágulás miatt a munkásság anyagi helyzete alig javult, egyes rétegeké valamelyest romlott is. Igaz, a névleges bérek átlagosan 30%-kal nőttek, de ez éppen hogy lépést tartott a drágulással: a létfenntartási költségek indexe mintegy 35%-kal emelkedett. Az évi átlagkereset a háború előtt 900 korona volt. Emögött jelentős szintkülönbségek húzódtak meg: a fővárosiak az átlagnál egyharmaddal, a szakmunkások a tanulatlan munkásoknál 80—100%-kal többet kerestek. A differenciálódást mutatja, hogy 1910-ben heti 10 koronánál kevesebbet keresett a munkásság csaknem 19%-a, 10 és 20 korona közötti hetibért kapott 46%, 20 és 40 korona között keresett 29%. A munkások alig 6%-ának jövedelme haladta meg a heti 40 koronát. Az országos átlagon belül a magyar és a német többségű területek munkásságának bérszínvonala magasabb volt, a nemzetiségi területeké viszont elmaradt az országos, még inkább a fővárosi átlag mögött. A munkásság kétharmadánál egy fő keresete nem volt elégséges az életszínvonal tartásához. Az asszonynak, a nagyobb gyereknek is munkába kellett állnia ahhoz, hogy a korábbi életszínvonalat fenntartsák. A keresők arányának növekedése folytán az egy családra jutó reáljövedelem valamelyest nőtt, de a családokra, elsősorban a munkásnőkre súlyos teher nehezedett.

A munkásság helyzetére kihatottak a munkaintenzitás fokozását célzó intézkedések. A munkásság zöme, több mint 80%-a, 1910-ben is időbérért dolgozott, az akkordbérben dolgozók száma azonban 1901 és 1910 között 40%-kal emelkedett. Ennek következménye, hogy az időszak bérviszályainak jelentős része az akkordbér megállapítása miatt tört ki. Az első világháborút megelőző években tűnt fel nálunk a Taylor-rendszer, amelylyel a szervezett munkásság kezdettől fogva szembeszállt.

Az utolsó békeévtized pezsgő áramában a munkásélet nem könnyebbedett. A munkaidőből két évtized rohamai is alig egy órát morzsoltak le. Az ipari munkásság 70%-a 1910-ben is napi 10 óránál hosszabb ideig dolgozott, különösen rossz volt a helyzet a bányászatban, az idénymunkában, a téglagyárakban. A munkavédelem és a szociális ellátás fogyatékosságait a gyárfelügyelők évről évre feltárták, de még a háború előtt is az üzemek 90%-ában észlelték a balesetvédelem hiányosságait. Üzemi baleset következtében évente a munkások 10%-a sérült meg és átlagosan 100 bányász halt meg. A gyárak többsége elhanyagolta a szellőztetést,

nem költött étkezdére, mosdóra, az egészségre ártalmas gyártási folyamatok megszüntetésére.

A korszak folyamán erősen romlottak a munkásság lakásviszonyai. Az 1880-as évek végén az óbudai hajógyárról készült szociográfiai tanulmány még kielégítőnek tartotta a lakásokat, bár a zsúfoltságot, az albérlők, ágyrajárók nagy számát és a drága lakbért felemlítette. Akkortájt még nem ment ritkaságszámba a kétszobás, és általános volt a szoba-konyhás munkáslakás. „A legtöbb lakás — írta a szociográfus — példaszerű tisztaságban és rendben van tartva. A hófehérre meszelt falakon sok helyütt aranykeretű tükröket és rikító színnyomatos olajképeket láttunk. A bútorok szegényesek, de tisztességesek."[5] Negyedszázad múlva Alpár Ignác mint számlálóbiztos, sokkal nyomasztóbb helyzetről számolt be. Egy kültelki földszintes bérházban 97, az emeletes kaszárnyában 343 személy lakik, túlzsúfolt szoba-konyhás vagy egyszobás lakásokban. Gyakori, hogy a szoba-konyhát is két család bérli, tíz személy, néha még ágyrajárót is befogadnak. „A lakás bútorzata: két rozoga lapos ágy, két puhafa szék, egy suszterbankli. Asztal nincs. E ház egy másik lakásában: valamivel nagyobb szoba. Négy ágy van benne. A lakók száma itt tizenhárom, tíz a bérlő családja, három ágyrajáró."[6] A bérházban mindössze három klozett van, vízöblítés nélkül, a piszkos vizet az udvarra löttyintik. És e leírás nem a hazai szocialista túlzása. Ugyanilyen képet festett 1909-ben egy amerikai megfigyelő is. „A szegény munkásnegyedekben a házak csak egy-kétemeletesek, több udvarral, melyek egymás mögött terülnek el, az utcától befele. Egy vízcsap szolgálja az egész udvart, melynek közepén egy nyílás visz a vízlevezetőhöz, sőt néhol egyszerűen a pöcegödörhöz." „És e lakóhelyeknek csúfolt lyukakban és odúkban egy négyzetlábnyi területért többet fizetnek a nyomorult lakók, mint bármely amerikai városnak jól kereső iparosa..." Mindenütt tartanak albérlőt, sok helyütt családosokat is. „Ez a kutyaistállóba való életmód nemhogy szokatlan, hanem a budapesti szegény néposztálynak rendes élete."[7] Csak a jól kereső szakmunkás engedhette meg magának a külön szoba-konyhás lakást, ilyen fényűzéshez azonban rendszerint az asszonynak vagy a felnőtt gyereknek is keresnie kellett.

[5] Magyar munkásszociográfiák 1888—1945. Szerk. LITVÁN GYÖRGY. Bp. 1974. 88.
[6] Uo. 179.
[7] Uo. 171.

A szakmunkásnak a munkaruháján kívül volt egy utcai öltönye és egy fekete ünneplője, amely legfeljebb minőségében, szabásában maradt el a kispolgári viselet mögött. Mindenképpen hozzátartozott a keménykalap és az óralánc, ez különböztette meg a „szakit" a tanulatlan segédmunkástól. Az asszonyok öltözete a szegényes kispolgári divatot követte, csak a faluról elszármazottak ragaszkodtak a bőven ráncolt felső és a sok alsószoknyához, a parasztos réklihez és fejkendőhöz. A munkás otthoni élete ugyancsak konyhacentrikus volt, a férfiak azonban, különösen ha látogató jött, a szobában tanyáztak. Néhány órányi szabad idejüket az utcán — útba ejtve a környékbeli munkáskocsmát — sétálással, a kuglizóban egy pohár sör mellett vagy otthon, kártyázással, újságolvasással töltötték. Gyorsan nőtt az önművelő, rendszeresen olvasó, hetenként kétszer-háromszor az egyletbe eljáró szocialista munkások száma. Korszakunkban jelentősen megerősödött a munkásosztály szervezettsége. A szakszervezetek nyilvántartott taglétszáma ugyan nem haladta meg a munkásság 10—15%-át, a szervezett munkásság tehát országos méretekben nem volt hatalmas tömeg, de koncentrált, öntudatos, harcos: a magyar demokrácia legszilárdabb bázisa.

A MAGYAR TÁRSADALOMFEJLŐDÉS SAJÁTOSSÁGAI

Az osztályhelyzetet és a viszonylagos pozíciót tükröző életmód tartalmi és külsődleges jegyei szerint végül is kirajzolható határvonalak húzódtak a társadalmi osztályok és rétegek között. Az életforma jegyei, mint a társadalmi státusz és pozíció szimbólumai tehát rétegkvalifikáló jelentőségűek, és arra is felhívják a figyelmet, hogy a társadalmi piramis nemcsak a vízszintes tengelyek mentén tagolódott, hanem nagy különbség állt fenn a modern urbánus és a hagyományos vidéki életmód között, és hogy a különböző nemzetek hasonló osztályainak, rétegeinek életmódjában, szokásaiban is találunk eltérő sajátosságokat. Mindez új oldalról világítja meg azokat az összefüggéseket, amelyeket a struktúra bemutatásakor egy-egy részkérdés kapcsán már felvillantottunk.

Amint láttuk, a polgári átalakulás általános mozgástendenciája: a tőkés viszonyok uralkodóvá válása, a régi struktúra elemeinek süllyedése, illetve új osztályok, rétegek felemelkedése a magyar társadalom-

fejlődésben is érvényesült. A századforduló magyar társadalmában az alapvető választóvonal a dolgozó osztályok, a nép és az uralkodó osztályok, a felső középrétegek között húzódott. Ugyanakkor belső határvonalak különítették el a születési és a pénzarisztokráciát a „középosztálytól", azt a kispolgári középrétegektől, s az urbanizált társadalmat a falusi és pusztai parasztitól. Az átalakulás jellegének és mozgástendenciáinak hasonlósága ellenére, a magyar társadalomfejlődés több lényeges vonásában különbözött a nyugatitól is, a balkáni típustól is.

Magyarországon — a kelet-európai országokhoz hasonlóan — a feudális társadalomszerkezet lassan bomlott fel, erős maradványai beépültek, anélkül hogy beolvadtak volna a polgári társadalmi struktúrába. Ez egy történeti-társadalmi és egy gazdasági meghatározó tényezőre vezethető vissza. A történeti előzményt tekintve: a tőkés viszonyok kialakulásának kezdeti szakaszán lezajlott polgári forradalom nem változtatta meg gyökeresen a régi struktúra pozicionális viszonylatait, a nemesi földbirtokos osztály maradt továbbra is az uralkodó osztály, belőle került ki a politikai vezető réteg zöme. E történeti tényezővel szoros kölcsönhatásban állt a gazdasági: a kapitalizmus hazai fejlődésmenete, a mezőgazdaság primátusa elősegítette, alátámasztotta a hagyományos struktúra és a struktúrán belüli pozíciók konzerválását. A társadalmi átalakulás sem ütemében, sem mélységében nem volt adekvát a gazdasági növekedéssel.

A kapitalizmus klasszikus modelljét ugyanis két alapvonás jellemezte. Egyrészt a közvetlen termelők szabaddá váltak a feudális függéstől is, de a termelőeszközöktől is: a termelőmunka és a tőketulajdon élesen szétvált egymástól. Másrészt a kapitalizmusban először önállósult a gazdasági szféra a hatalmi-igazgatási szféra intézményeitől: tulajdon és hatalom közvetve, áttételesen függött csak egymástól. A magyarországi kapitalista rendszerben azonban a közvetlen termelők nagy része bizonyos fokig továbbra is függésben maradt a földbirtokos uralkodó osztálytól és az általa irányított hatalmi apparátustól, másrészt a gazdasági és a hatalmi-igazgatási szféra sem önállósult — gyakran még formailag sem — egymástól. E sajátosságok mögött nem egyszerűen elmaradásról, nem arról az általános jelenségről volt szó, hogy a lassabban mozgó társadalom mindig megkésve követi a mozgékonyabb termelőerők és gazdasági folyamatok változásait, hanem a kelet-európai típust jellemző meg nem

felelésről. Amíg Nyugaton, főként a klasszikus mintának számító Angliában, a felívelő kapitalizmus általában összhangban állt az egész társadalom polgárosodásával, addig Kelet-Európában a kapitalizmus gazdasági szempontból haladó mozzanatai — a mezőgazdaság modernizálása az árutermelő nagybirtok vezető szerepével — társadalmi szempontból súlyos hátrányokkal, a polgári átalakulás fékezésével, torzításával, a szociális konfliktusok kiélezésével járt együtt. Minden bizonnyal a kelet-európai agrárfejlődés 16—17. századi elkanyarodásához, a városfejlődés és a polgárosodás elsatnyulásához, vagy még korábbra vezetnek vissza azok a szálak, amelyek a 19. században a polgári átrétegződés egyoldalúságait, ellentmondásait okozták, vagyis a társadalomtörténeti mélyrétegekben rejlenek azok a meghatározó tényezők, amelyek a feudális struktúra hosszú fennmaradását magyarázzák. A 19. századi magyar társadalomban kettős struktúra alakult ki: a régi elemei inkább szimbiózisban, mint egybeolvadó közösségben éltek az új struktúra mellettük, de nem belőlük kifejlődő új osztályaival, rétegeivel.

Ebben a kettős struktúrában is lezajlott a szabályszerű átrétegeződés, a kettős irányú mobilitás: a régi elemek süllyedése és az újak felemelkedése. A sajátosság abban állott, hogy a süllyedés nagyrészt a „törzsökös" magyar birtokos nemesi és kispolgári rétegeket érintette, az emelkedést viszont jelentős mértékben a teljesen vagy részben asszimilált, vagy más nemzetiségű polgári elemek realizálták. Ez a körülmény önmagában véve is alkalmas volt a polgári átalakulás szociális konfliktusainak nemzeti vagy faji ellentétekké transzformálására. Ehhez járult, hogy a gazdasági szempontból, osztályhelyzetüket tekintve deklasszált rétegek jelentős része sokáig megőrizte a struktúrán belüli pozícióit, amíg a felemelkedők nem tudták kivívni a tényleges státuszuknak megfelelő pozíciót. Ezek az eltérések, kielégítetlen ambíciók és elégedetlenségek tovább élezték a szociális és a nemzeti ellentéteket.

Fejtegetésünket már eddig is átszínezte az a sajátosság, ami ezen a ponton élesen előtérbe kerül: a magyar társadalom nem önálló nemzeti államban, hanem egy soknemzetiségű birodalom keretében, más nemzeti társadalmakkal párhuzamosan, egymással egybefonódva és gyakran egymás ellenében fejlődve lépett a polgárosodás útjára. Ez a diszharmonikus együttélés ugyancsak gyakorta összekuszálta, keresztezte az osztály- és rétegharcok frontjait. Volt, hogy a monarchiai tőkés vagy az

agrárius érdekszövetségek saját társadalmuk nemzeti érdekei ellenében fogtak össze: gyakrabban megtörtént, hogy a tőkés konkurrencián alapuló „nemzeti" ellentétek egyesítették az egyes társadalmak különböző osztályait; és nem kevéssé gyakorta előfordult az is, hogy az osztályharcot gyengítette, keresztezte a munkásságnak a saját burzsoáziájával kialakult összefogása.

A magyar társadalom világosan elhatárolható, osztályalapon nyugvó társadalmi és politikai szerveződését tehát egyrészt az akadályozta, hogy az alapvető választóvonal, a főtengely mellett létezett és ellenében működött a kettős struktúrát függőlegesen tagoló melléktengely, másrészt pedig az, hogy a szerveződésbe Ausztria fejlettebb polgári társadalmával és a hazai nemzetiségek polgárosodó társadalmával való ellentétek is belejátszottak: a függetlenségi eszme és a nacionalizmus ideologikus rendező elv szerepét töltötte be. Ha Franciaország volt a polgári forradalmak klasszikus színtere, ahol az osztályharcokat a legkövetkezetesebben végigharcolták, akkor a Monarchia és Magyarország volt a népek újkori Bábele, ahol a nemzetit és a szociálist többnyire szembe lehetett egymással fordítani, ahol a nemzeti és demokratikus progresszió szárnyait lenyesték.

VI. FEJEZET

A BELPOLITIKAI ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE A SZÁZADELŐN

1. A HATVANHETES KORMÁNYZAT VÁLSÁGA

KIEGYEZÉSI TÁRGYALÁSOK ÉS VÁMPOLITIKAI VITÁK

A 20. század első éveit gazdasági válság, munkanélküliség, nyomott hangulat és politikai szélcsend jellemezte. Az 1901. évi választásokon nagy többséget szerzett kormány szilárdnak látszott, még tartott a Széll Kálmán iránti bizalom, és ő igyekezett is megfelelni a sokoldalú bizalomnak. Udvarias előzékenységgel, csekély engedményekkel leszerelte az ellenzéket, és szilárdan maga mögött tudta a pártjában és azon kívül nagy befolyásra szert tett agráriusokat.

Az első nagyobb hullámzást az 1902-ben újrakezdett kiegyezési tárgyalások keltették. Az 1899:XXX. tc. értelmében ugyanis 1903-ig meg kellett kötni Ausztriával az új vám- és kereskedelmi szövetséget, éspedig új vámtarifa bevezetésével. A kérdés nagy jelentőségű volt, mert a Monarchia külkereskedelmi szerződései éppen 1903 és 1905 között jártak le, az új szerződésekben tehát már az új vámtarifát kellett érvényre juttatni. Érthető, hogy a közvélemény, a pártok és az érdekcsoportok éber figyelemmel kísérték, bírálták vagy támogatták a Széll- és a Koerber-kormány között folyó, hosszan elnyúló kiegyezési tárgyalásokat.

Az ipari és kereskedelmi burzsoázia köreiben élénk visszhangot váltott ki az önálló vámterület követelése. A vidéki ipartestületek, s több városi — köztük a fővárosi — törvényhatósági bizottság közgyűlése az önálló vámterület mellett foglaltak állást. A század első éveiben széles körű, önálló polgári szervezkedés indult meg a kis- és középpolgárság, a kereskedők és a gyárosok körében. A kezdetek az 1890-es évekre nyúlnak vissza. 1896-ban alapította meg egy fiatal függetlenségi párti ügyvéd, Vázsonyi Vilmos, a fővárosban a Községi Demokrata Pártot. A program

akkor a „tiszta nemzeti liberalizmus" helyreállítása volt, amit a konzervatív klerikális, az agrárius és a városi patrícius körök fenyegettek. Ebből a kezdeményezésből fejlődött ki néhány év múlva a Vázsonyi vezette Polgári Demokrata Párt. Az 1900-ban Kolozsvárott tartott alakuló gyűlés a magyar társadalomban és közéletben uralkodó „rendi szellem" kiűzését, a választójog reformját, a virilizmus eltörlését, a progresszív adózást, „a kisiparos és kisgazda hathatós állami támogatását"[1] követelte; kiállt az önálló vámterület mellett, fellépett az előjogok, a hitbizományok, a monopóliumok és a kartellek, de egyúttal a munkásmozgalom ellen is, élesen elhatárolta demokratának nevezett pártját az „utópisztikus" célokat kitűző szociáldemokráciától.

Vázsonyi pártalakítása és programja a kis- és középpolgárság erősödését, önálló politikai igényeit fejezte ki, és a megkopott, az agrárius és klerikális irányzatoktól deformált kormánypárti liberalizmus ellenében a hajdani reformnemzedék liberális hagyományaihoz való visszatérés szándékát jelezte. „Ne üljünk fel az agrár ámításoknak — mondotta az alakuláskor Vázsonyi —, amelyek alatt nem a paraszt... érdekei rejlenek, hanem csupán a feudális nagyurak, a latifundiumok gazdáinak érdekei." De azzal sem teszünk eleget politikai kötelességünknek, ha felmondjuk „a függetlenségi imádságos könyvet, ... a mindennapi Miatyánkot a független Magyarországért".[2] A pártalakulás társadalmi bázisát a hagyományos földbirtokos vezetés és a konzervatív városi klikkek uralma alól emancipálódó polgárság, főként a városi kereskedők és kispolgárok alkották. A politikai indíték kettős volt: felfelé a nagybirtok és a monopolista tőke, lefelé az új lendülettel feltörő munkásmozgalom ellen irányult. Vázsonyi több ízben kifejtette személyes meggyőződésének és pártja politikájának e kettősségét: öntudatosan vallotta magát a századelő hazai girondistájának.

Részben hasonló okok motiválták a gyáriparosok érdekvédelmi szervezkedését is. Az egyik ösztönző tényező az ausztriai ipar erős versenye volt, amit a felnövekvő hazai nagyipar a századelő gazdasági válságának körülményei között különösen megsínylett. A másik tényező az agrárius érdekcsoport „nagytőkeellenes", iparellenes agitációja és ered-

[1] Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. I. Bp. 1927. 156.
[2] Uo. 148.

ményes gazdaságpolitikai szervezkedése volt, ami ellen Széll Kálmán kormánya nem nyújtott elégséges védelmet. Tőkés érdekcsoport megszervezésére sarkallta a gyárosokat a munkásmozgalom növekvő ereje, szervezettsége is. A felserdült gyáripar szervezetének és érdekvédelmének nem feleltek már meg sem a decentralizált, hatósági jogkört is ellátó ipartestületek, sem a kis- és középpolgárság érdekeit messzemenően felkaroló kereskedelmi és iparkamarák. A századforduló idején a gyáriparosok hangadó körei egyre sürgetőbben követelték olyan szervezet megalapítását, amely képes „erős presszíót gyakorolni saját szempontjaik érvényesítése céljából".[3] Az új érdekcsoport, a GYOSZ megalapításában Chorin Ferenc, a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság elnöke, a magyar finánctőke egyik hatalmassága játszott vezető szerepet, ő lett első elnöke is. Chorin 1902 elején felhívással fordult az ország gyárosaihoz: „Gyáriparunk súlyos helyzete folytán az érdekeltek körében az a kívánság nyilvánult meg, hogy a magyar gyáripar összérdekeinek erélyes képviseletére országos szövetség létesíttessék."[4] A szövetséget ez év májusában alapították meg. Az ipari tőkések az állami gazdaságpolitika befolyásolását, céltudatos iparfejlesztést, az állami és hadimegrendelésekből való arányos részesedés biztosítását, az ausztriai verseny elleni védekezést, ennek jegyében önálló vámterületet kívántak. Az érdekcsoport alapítói háromirányú harcot hirdettek: az ausztriai nagytőke versenye, a hazai agrárius törekvések, illetve a munkásmozgalom, a szocialista szervezkedés ellen. Ez utóbbit tekintették a kartellalapítást igazoló fontos indítéknak is. Két évvel később, 1904-ben megalakult a kereskedőtőkések érdekképviseleti szervezete, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (OMKE) is. Ennek erősebben liberális arculata, határozottabban az agráriusok ellen irányított és monopóliumellenes érdekképviseleti jellege volt.

Az új polgári szervezetek fő követelése a század elején az önálló vámterület volt. Ehhez tényleges gazdasági érdekük fűződött, s ezzel kapcsolódhattak a népszerű függetlenségi hagyományhoz, a parlamenti ellenzék egyidejűleg megélénkülő politikai tevékenységéhez. Az önálló vámterületért megindított országos agitáció azonban nem vált a parla-

[3] Kortörténeti jegyzetek. *Huszadik Század*, 1900. II. 314.

[4] A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének 1903. évi jelentése. Bp. 1903. 5.

menti ellenzék elsőrendű követelésévé. Nemcsak azért, mert a tőkés érdekcsoportokban hangadó finánchurzsoázia zöme, főként a banknagytőkések a közös vámterület hívei maradtak, hanem azért sem, mert a földbirtokosok — az agitációra szánt jelszavak ellenére — egyáltalán nem kívánták a gazdasági különválást. Ezt az OMGE és a gazdaszövetség vezetői felelősségteljes gazdasági tárgyalásokon nyíltan meg is mondták. Ennek megfelelően a képviselőházban viszonylag kis csoport követelte — inkább hangoztatta — az önálló vámterületet.

Az agráriusok 1902-ben az agrárvámok felemelése érdekében folytatták agitációs kampányukat. Bírálták olykor a közös vámterületet is, amennyiben az a nagyiparnak és a kereskedelemnek kedvezett. Inkább a külön vámterület, mint az addigi alacsony agrárvámok fenntartása — fogalmazta meg az agrárius vezér, Károlyi Sándor, vámpolitikája „értelmét".

A közös vámterület híveinek nem volt nehéz bebizonyítaniuk, hogy a gazdasági különválás elsősorban a magyarországi mezőgazdaságnak lenne hátrányos, mert elvesztené, vagy csak nyomasztó konkurrenciaharcban tudná megtartani biztos monarchiai piacát. Az agrárius többségnek ez iránt nem is volt kétsége, ezért erőfeszítéseit voltaképpen az OMGE által kidolgozott új vámtarifa elfogadtatására összpontosította. Nem is eredménytelenül: a Széll-kormány teljes egészében magáévá tette az agrárius vámtarifát, és végül sikerült is az osztrák féllel elfogadtatnia. A többször megfeneklett tárgyalások az utolsó pillanatban, 1902 szilveszter éjjelén eredménnyel zárultak. A Széll—Koerber-paktum tartalmazta mind az ipari, mind a mezőgazdasági vámtételek tetemes emelését. „Nincs győző és nincs legyőzött, csak siker van" és „az akadályok vannak legyőzve"[5] — büszkélkedett Széll újévi köszöntőjében.

A HADSEREGFEJLESZTÉSI JAVASLAT ÉS A SZÉLL-KORMÁNY BUKÁSA

Széll a képviselőház előtt is meglobogtatta a kedvező kiegyezést, de egyelőre nem tűzte vitára. Helyette, nyilvánvaló taktikai célzattal, az újonclétszám felemelésére vonatkozó javaslatot vette elő. A pillanat

[5] Idézi: GRATZ GUSZTÁV, A dualizmus kora. Magyarország története 1867—1918. I. Bp. 1934. 413.

kétségtelenül kedvezőnek látszott a katonai körök által régóta sürgetett hadseregfejlesztési javaslat előterjesztésére, kedvezőbbnek mint az előző évtized alatt bármikor. A kecsegtető kiegyezési paktumot a Ház asztalára téve Széll úgy vélte, hogy az agrárvám felemelésének ellenértékeképpen megkaphatja az újonclétszám felemelését. Ebben azonban tévedett. Az agrárvámemelés elsőrendű jelentőségű volt a földbirtokosok számára, a középosztály azonban távolról sem tekintette nagy súlyú nemzeti vívmánynak, a polgári érdekcsoportok pedig határozottan tiltakoztak ellene. Nem volt tehát egyenértékű kompenzáció a nemzeti közvéleményt évtizedek óta izgató katonai kérdésben nyerhető engedménynyel.

A hadseregfejlesztést elvileg a magyar politikai vezető réteg ellenzéki csoportjai sem ellenezték. Nem is akadékoskodtak volna, ha nem a k.u.k. hadseregről, az osztrák—magyar közjogi viszony legsebezhetőbb pontjáról lett volna szó. A hadsereg kérdése, amint már láttuk, kezdettől a sérelmek és viszályok, a nemzeti érzékenység és elégedetlenség kiapadhatatlan forrása volt, ha a beletorkolló erek nagyon különböző eredetűek és tartalmúak voltak is. A német nyelvű, császári szellemű közös hadsereg az uralkodó osztályok számára belső önállóságuk csorbítását és nagyhatalmi igényeik akadályát, a dzsentri szellemű középosztály számára pedig e fényes úri pálya, a biztos állás és előmenetel erős korlátozását jelentette. De a magyar kispolgárság s az egyszerű dolgozó nép is nehezen tűrte, hogy fiai a Windischgrätz, a Haynau, a Jelačić hagyományait őrző tisztek és a német kommandó alatt szolgáljanak, hogy fölötte a császári abszolutizmust megtestesítő hadsereg — gyakran provokatív magyarellenességgel — basáskodjék. Az úri, a kispolgári és a népi ellenzékiség, amelyet nem fűzhetett össze közös társadalmi vagy gazdaságpolitikai program, ezen a ponton találkozott egymással, sőt a hatvanhetesek többségének érzelmeivel is. Ebben a kérdésben tehát a parlamenti ellenzék nem alkudozhatott. A katonai követelésekért folytatott akciók a legszélesebb nemzeti támogatásra számíthattak.

Érthető tehát, hogy a Fejérváry Géza honvédelmi miniszter által 1903 januárjában benyújtott létszámemelési javaslat az ellenzéken azonnal tiltakozást, a kormánypártban izgatottságot váltott ki. A képviselőház elnöke, Apponyi Albert, még a javaslat benyújtása előtt bizalmas memorandumban foglalta össze a jórészt külsőségeket érintő (zászló,

jelvények, szolgálati szabályzat egyes pontjai), de a magyar nyelvhasználatot is megpendítő ellenjavaslatait. Az ellenzék később közös platformul elfogadott katonai programját a vita megkezdésekor az Ugron-frakció egyik vezérpolitikusa, Holló Lajos terjesztette elő: magyar kiképzési és szolgálati nyelv, kizárólag magyar — illetve magyarul tudó — tisztek, magyar állami jelvények, a magyar alkotmányra teendő eskü az „összes hadsereg kiegészítő részét képező" — de csak az ország területén elhelyezendő — magyar hadseregben. Nyomatékos követelés volt még a magyar katonai iskolák felállítása. A programból és az indokolásból kitűnt, hogy a hatalmi igényeken túlmenően nacionalista meggondolások is nagy szerepet játszottak benne. A közös hadsereg — ezt jól látta a vezető réteg — a nemzetiségekben aláássa a magyar uralom tekintélyét, a magyar korona iránti hűség helyett a kétfejű sas iránti hűséget plántálja beléjük, a magyarokkal való egyenjogúság tudatát erősíti bennük. Ezzel szemben a magyar nyelvű hadsereg a magyarosításnak is hatásos eszköze lenne, a magyar állam „fenségét" hirdetné az ország minden nemzetiségi zugában.

A hadseregfejlesztési javaslat vitája végeláthatatlan obstrukcióba torkollott, amelyben a függetlenségiek zöme részt vett. Az obstrukció hatására a kormánypárt egysége megbomlott. Az obstrukciót ezúttal is nemzeti tüntetések, gyűlések, petíciók kórították és sarkallták. A mozgalmat — antimilitarista alapon — a szervezett munkásság is támogatta. A főváros szociáldemokratái számos gyűlésen tiltakoztak a katonai javaslatok ellen. A párt leszögezte: amíg a nép jogtalan, kisemmizett, addig „egy embert, egy fityinget nem adunk a militarizmusnak!"[6] Az ellenzék a vidéket is mozgósította. Kérvények és küldöttségek tömege érkezett a parlamentbe. Apponyi tüntetően fogadta a küldöttségeket, nem titkolta rokonszenvét. Az obstrukció miatt májusban az ország újra exlexbe került. Széll mindezt tétlenül tűrte. Bízott a kormány „passzív rezisztenciájának" sikerében, amely — úgymond — előbb-utóbb kifárasztja a szalmaláng ellenzékiséget.

Bécsben azonban végesebb volt a türelem, szűkösebb a bizalom. A katonai körök és az ekkortájt színre lépő, nagy ambícióktól fűtött

[6] Bokányi Dezső 1902. XI. 30-i beszédét közli: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai [továbbiakban: MMTVD]. III. Bp. 1955. 100.

autokrata, Ferenc Ferdinánd trónörökös, mély ellenszenvvel figyelték a magyar parlamenti obstrukciót, és az uralkodót erélyes közbelépésre ösztönözték. A kormánypárt Tisza-csoportja is elégedetlenkedett a kivárási taktika miatt. Tisza és Fejérváry Széll távozását és az obstrukció akár erőszakos letörését követelte. Ferenc József, bár aggkorában már igyekezett kerülni az erőszakos beavatkozásokat, úgyszintén nem bízott Széll kivárási taktikájának sikerében. 1903 májusában a nagy taktikus megbukott, s egy újabb válság csődtömegét hagyva örökül, június közepén távozott a miniszterelnöki székből. Ferenc József házi arzenáljából a nehéz helyzetekre tartogatott bizalmi ember, gróf Khuen-Héderváry Károly került elő.

KHUEN-HÉDERVÁRY KUDARCA

Khuen-Héderváry, két teljes évtizede Horvátország bánja, az ottani nyugalmi periódus megteremtőjeként vált ismertté. A magyar politikától meglehetősen távol állott, egyik uralkodó csoporthoz sem kötelezte el magát, formálisan még a kormánypártnak sem volt tagja. Khuen-Héderváry a magyar miniszterelnöki poszton a megegyezéses béke híve volt. Június 23-án tárgyalásokba bocsátkozott a Kossuth Ferenc vezette függetlenségi többséggel. Felajánlotta, hogy a rendes évi újonclétszám és költségvetés megszavazása fejében visszavonja a Fejérváry-féle katonai javaslatot. Kossuth és vezértársai kezdettől nem lelkesedtek az obstrukcióért, könnyen ráálltak az alkura. Nem így az Ugron-frakció. Ők az új miniszterelnök békülékenysége ellenére is folytatták az obstrukciót, ami nem maradt hatástalan a vérmesebb Kossuth-pártiakra sem. Különösen azután, hogy Khuen-Héderváry programbeszédéből kitűnt: nem végleg vette le napirendről a katonai javaslatot. A függetlenségiek előtt világossá vált, hogy a paktum számukra fölöttébb előnytelen, mert segíti kimozdulni a kormányt az obstrukció zátonyáról, hogy azután később előnyösebb pozícióban vehesse elő a létszámemelési javaslatot.

1903 júliusában a Kossuth-párt egysége megbomlott. Hiába vetette latba Kossuth Ferenc személyes tekintélyét a paktum mellett, leszavazták; hiába mondott le a pártelnökségről és vonult sértődötten félre, párthívei elfordultak tőle. A többség az obstrukció hadiösvényére lépett.

A függetlenségi táboron belül tehát az Ugron-frakció kerekedett felül. Júliusban már a „harcoló ellenzék" hangzatos elnevezéssel, szélesebb keretek között szervezkedett, igyekezett megnyerni a más pártokban levő rokonszenvezőket. A legnagyobb hajlandóság a Néppártban mutatkozott erre, a Rakovszky István körül tömörülő többség a „harcoló ellenzéket" támogatta. Ez az állásfoglalás jelezte, hogy a Néppárt messze elkanyarodott eredeti céljaitól. A politikai katolicizmus az 1890-es évek derekán, amint láttuk, hatvanhetes alapon álló, konzervatív programmal indult. Csakhogy ezen az úton, a nagybirtokos klérus és arisztokrácia szárnyai alatt nem tudott felnövekedni. A tömegbázis megnyeréséhez nem volt elég a vallási-egyházi befolyás és a vérszegény szociális reformprogram. A néppárti politikusok a szociális és demokratikus reformpolitika számukra járhatatlan, veszélyes ösvényéről — egy évtized sem tellett bele — átváltottak a közjogi ellenzékiség kitaposott, népszerű útjára.

Az ellenzéki koalíció kibontakozását elősegítette egy vesztegetési kísérlet leleplezése. Július végén az egyik függetlenségi képviselő szenzációs bejelentést tett: magas állású kormánypártiak tízezer koronát ajánlottak neki, ha felhagy az obstrukcióval. A vizsgálat hamarosan kiderítette, hogy gróf Szápáry László, fiumei kormányzó volt a vesztegető, aki Khuen-Héderváry baráti köréhez tartozott. A botrány miatt, minthogy kitudódott, kormánypárton és ellenzéken egyaránt felháborodtak. Bár a vesztegetési ügyben tisztázta magát, Khuen-Héderváry bukott ember: az obstrukció őt is legyőzte. Lemondását augusztus közepén nyújtotta be.

A gyenge vendégfellépést hosszabb kormányválság követte. Ferenc József személyesen vette kezébe a válság kibogozását, de semmilyen eredményt nem ért el. Budapesten csak a katonai követelések népszerűségétől felbátorított ellenzéket és elbátortalanított, szétesőkormánypártot talált. Lehangoló budapesti benyomásai hatására erélyes lépésre készült. Ezt sugalmazta a trónörökös, aki terjedelmes emlékiratban fejtette ki az áldatlan magyarországi politikai helyzet gyökeres megjavítására vonatkozó elképzeléseit. Ezt sürgették a katonai körök, akik már a hadsereg jövőjét féltették a magyar „rebelliótól". Ezt tanácsolta az osztrák kormány, mind élesebben bírálva a magyar belpolitika vészes elfajulását.

1903. szeptember 17-én a galíciai Chlopyban tartott hadgyakorlatok befejezése alkalmából Ferenc József hadparancs formájában nyilatkoztatja ki akaratát. A hadsereg egységét — úgymond — egyoldalú, elhibázott, államellenes törekvések lazítani akarják. Ő azonban a legerélyesebben szembeszáll minden efféle törekvéssel. „Hadseregem maradjon közös és egységes, mint amilyen." Hassa át „az egység és összhang ama szelleme, amely minden nemzeti sajátosságot tisztel..., valamennyi néptörzs különös jelességeit a nagy egész javára fordítja".[7] A hadparancs roppant nagy felháborodást váltott ki Magyarországon. Még a hithű hatvanhetesek is helytelenítették. A háborgás méretei Ferenc Józsefet is meglepték. Néhány nap múlva enyhébb hangú leiratban magyarázkodott.

A hadparancs, formáját és tartalmát tekintve, az udvar rossz húzása volt. A „valamennyi néptörzs" kifejezés sértette a nemzeti érzékenységet, s ellentétben állt a dualizmus alapelveivel is. A „legfőbb hadúri jogokra" való hivatkozás sem hatott megnyugtatóan a felzaklatott kedélyekre. A nyilatkozatnak azonban volt néhány olyan passzusa is, amely a magyar uralkodó osztályok alapvető érdekeire, a Magyarország integritását fenyegető veszélyekre, s az erős, egységes hadsereg ilyen értelmű szükségességére hívta fel a figyelmet. A nacionalista ellenzék nagy része azonban irreálisan értékelte — ha egyáltalán gondolt ilyesmire — a monarchiai erőviszonyokat, vakon hitt a magyar hegemóniát és az osztályuralmát biztosító állam erejében, amelyet közben maga bomlasztott. A parlamenti ellenzék mérsékeltebb elemei, ha látták is politikájuk veszélyeit, nem adhatták fel a katonai követeléseket, nem mérsékelhették a közjogi harcot, mert ez volt ellenzékiségük létalapja és népszerűségük forrása. S a kormánypártiak, ha tisztában voltak is a nemzeti jelszavak óriási vonzerejével, lényeges engedményeket nem tehettek.

Szeptember végén a kormánypárt legtekintélyesebb vezetőiből ún. kilences bizottságot hoztak létre a hadseregre vonatkozó mérsékelt kívánságok kidolgozása végett. A bizottság javaslata azonban csak a külsőségeket érintette (magyar jelvények, a magyar nyelv fokozottabb

[7] Idézi: Gratz Gusztáv, A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. II. Bp. 1934. 20–21.

érvényesítése a tisztképzésben, a magyar honos tisztek áthelyezése a magyar ezredekhez stb.). A kormánypárt ennél tovább nem mehetett: itt már a dinasztia, a hadsereg vezérkara, a birodalmi uralkodó körök merev ellenállásába, a birodalmi egység létfeltételébe ütközött. Ferenc József még a szerény módosító javaslatokat sem fogadta el. Amikor szeptember végén Khuen-Héderváry ügyvivő kormányának helyzete tarthatatlanná vált, az obstrukció letörését évek óta sürgető, erélyéről közismert Tisza Istvánt bízta meg kormányalakítással.

TISZA ISTVÁN: AZ „ERŐS KÉZ" POLITIKÁJA

Gróf Tisza István az imperialista Magyarország legjelentékenyebb, a magyar uralkodó osztályok alapvető érdekeit legvilágosabban felismerő és legkövetkezetesebben képviselő politikusa volt. A tiszántúli református középnemesi család generációk óta vezető szerepet vitt a politikai életben. A nagyapa, Tisza Lajos a reformellenzéktől Metternichhez pártolt „bihari adminisztrátor"; az apa, Tisza Kálmán, Teleki László unokaöccse és utóda a határozati párt élén, az ellenzéki vezérből megtért nagy hatalmú miniszterelnök; az anyai család, a Degenfeldek, a harmincéves háborúban felemelkedett „rabló, szerencsés ritterek" Magyarországra jött grófi ivadékai. Apjától örökölte az ortodox hatvanhetes elveket, a politikai vezérség marsallbotját és a húszezer holdas geszti birtokot; nagybátyjától, Tisza Lajostól, a grófi rangot; mágnás és dzsentri famíliájától az úri gőgöt és kíméletlenséget. Ezt a családi örökséget gyúrta át konok, érzelemszegény és kedélytelen jelleme, e racionálisan rideg jellemet fűtötte át a hivő kálvinista elhivatottságtudata, és ezt formálták tovább az angol konzervatív parlamentarizmus tiszteletében és a Bismarck-rajongás légkörében eltöltött angliai, illetve németországi tanulóévek.

A hazatérő fiatalember apja kérésére néhány évig a bihari birtokot vezeti, gazdálkodik, közben nagy céltudatossággal készül a hivatás betöltésére. Politikai tanulmányokra — írta — nem karriervágyból adta magát, hanem „kötelességérzetből". „Noblesse oblige!" — a magyar földbirtokosnak a politika az igazi hivatása.[8] 26 éves korában már kép-

[8] Idézi: Gustav Erényi, Graf Stefan Tisza. Wien—Leipzig, 1935. 37.

viselő, pártjának egyik oszlopa, egyúttal bankelnök, több részvénytársaság igazgatósági tagja. A századvégen egy pillanatra úgy tűnik, mintha a pálya a modern gazdaság vezérkara felé sodorná. 1890-ben a német, osztrák és magyar nagybankok által alapított Magyar Ipari és Kereskedelmi Bank elnökségét vállalja, nemcsak amolyan főúri díszelnökségként, hanem mint a német és az osztrák nagytőke szövetségében realizálható magyar gazdasági hódítás irányító posztját. Az iparbank gazdaságpolitikai vezetése valóban imponálóan nagyvonalú, úgy is mondhatnánk: huszáros, — ez nem az agráriusok organikus aprómunkája, kis falusi szövetkezetek hálózatának társadalomszervező buzgalma, hanem korszerű finánctőkés dinamizmus. Az első évtized eredménye: 42 ipari és közlekedési vállalat alapítása, fejlesztése, amit 1897-től a századvég nagy üzlete koronáz meg, az ekkortájt feltárt romániai olaj megszerzése. Az iparbank 25 millió koronát fektet be a Steaua vállalatba, vakmerő rohamot indít a konkurrens Rockefeller-csoport ellen, majd hirtelen, belülről összeomlik. A részvényesek 1902. februári közgyűlésén valóságos pánik tör ki. Kiderül, hogy több millióra rúg a deficit, a bank erején felüli vállalkozásokba vágott. Egy nagyobb kölcsönnel még megmenthető lenne, de a pénzvilág nem bízik Tisza üzleti szolidságában. Nagyszabású gazdaságpolitikai beszédét a részvényesek lelkesen megéljenzik, aztán megbuktatják.

Az első bukás után, amely baljósan előrejelzi a következőket, Tisza visszavonul az aktív üzleti tevékenységtől. Minthogy az 1901. évi összeférhetetlenségi törvény úgyis alternatíva elé állította, a politikai vezérszerepet választja. Atyja örökébe lépve, ingadozás, taktikázás nélkül kitart a dualista rendszer változatlanságának védelme mellett. A századforduló idején reálisan méri fel a Monarchiát, s benne a magyar nagybirtokosok és nagytőkések hazai uralmát fenyegető veszélyeket. Belátja, hogy a magyar imperializmus erői nem elégségesek a monarchiai vezető szerep közeli megszerzésére, sőt hazai uralmának konszolidálása érdekében, a megerősödött népi és nemzetiségi mozgalmakkal s a feltörő balkáni kis államokkal szemben jobban mint valaha rászorul Ausztria és Németország szövetségére. „Hiszen ki állhat jót a jövőért?" — kérdezi a millenáris nagyságkultusz bűvöletében élő kortársaitól. „Ki áll jót róla, hogy nem áll-e be bármely pillanatban olyan szituáció, amelyben a nemzetnek egész erejére, egész akcióképességére van szüksége?

Minő borzasztó következményekkel járna az, hogy egy ilyen pillanat ebben a tehetetlen anarchiában találná a magyar nemzet alkotmányos szervezetét?"[9] Ilyen megfontolások alapján káros illúziókeltésnek tartja az „önálló magyar imperializmus" célkitűzéseit és önpusztító elvakultságnak a közjogi ellenzékieskedést, amely csekély vívmányokért, pillanatnyi népszerűségért felelőtlenül kockáztatja a „nemzet" létérdekeit. A békekor kellős közepén, már 1889-ben kifejti: „folytonosan kísért bennünket egy nagy európai háború veszélye... Nekünk készen kell lennünk és pedig a békében kell elkészülnünk a háborúra." Az ellenzékiek — mondja — a hazafiságot „monopólium gyanánt használják", de ez fölös bőséggel áradó hazafias frázisokban merül ki, meg a „nemzeti előítéleteknek, a nemzet öntúlbecsülésének fejlesztésében, fokozásában, a nemzeti indulatainak, szenvedélyeinek felizgatásában".[10] A nemzeti szűklátókörűséggel, amelynek mementójaként gyakorta idézi fel Lengyelország sorsát, a szorgos munkálkodást, a fegyelmezettséget és áldozatvállalást, a tekintélyi elvnek a liberális parlamentarizmus alapján és a Monarchiához fűződő közjogi viszonynak a nemzeti érdekek védelmében való önkéntes elfogadását állítja szembe. A nagyhatalmi nacionalizmus ilyen felfogásából következett, hogy Budapesten a birodalmi érdekek magyar szószólójának, Bécsben viszont a magyar érdekek birodalmi képviselőjének szerepét játszotta.

Politikai koncepciója a fennálló viszonyok minden irányú konzerválását feltételezte. Ez a merev konzervativizmus csak erőszakkal volt megvalósítható, Tiszát azonban ilyen skrupulusok nem nyugtalanították. A diplomáciai manőverezést nem kedvelte, az alkudozásban is nyers volt, s nem riadt vissza az erőszak alkalmazásától. A millenniumi illuzionizmustól mentes koncepciója ellenére sem volt vérbeli, jó politikus. A vezető gárda tucatpolitikusai fölé emelte azonban a népszerűséget nem hajhászó egyenessége, az a gerincességnek is nevezhető megszállottság, amellyel politikai elveit képviselte.

Tisza közvetlen feladatának a hosszan húzódó válság gyors felszámolását, a parlamenti anarchia megfékezését, majd a katonai javas-

[9] Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. I. Szerk. BABABÁSI KUN JÓZSEF. Bp. 1930. 562.

[10] Uo. 22—23.

latok keresztülvitelét tekintette. „Nekünk, magyaroknak — úgymond — saját nemzeti érdekünk", hogy „a mi monarchiánk imponáló katonai hatalommal bírjon".[11] Ezeket a gondolatokat tartalmazta óvatos formában, békülékeny szellemben, szocializmusellenes és soviniszta célok közé bújtatva, az 1903. november elején elmondott programbeszéde, amellyel feltétlen híveiből összeállított kormányát bemutatta. A programját és az újoncjavaslatot fogadó obstrukcióra hamarosan a képviselőház „túlóráztatásával", esti ülések bevezetésével válaszolt. Ez a lépés alkalmul szolgált az egész katonai vita alatt a kormánypártban kényelmetlenül fészkelődő Apponyinak, hogy két tucat hívével együtt kilépjen a pártból. Fél évvel később Apponyi a magyar soviniszta igényeket a korábbinál erősebben hangsúlyozó, de azért a kiegyezéshez is ragaszkodó, a kormányképességre is sandító programmal feltámasztotta a Nemzeti Pártot. Elszakadásuk és újjáalakulásuk nem rendítette meg a kormány helyzetét. Az agráriusok nagyobb és tekintélyesebb része, Károlyi Sándor csoportja, a gazdaszövetség hangadói kormánypártiak maradtak. Apponyiék és a Kossuth-pártiak kölcsönös közeledése nyomán éppenséggel kialakulóban volt a „harcoló ellenzék" lármás csoportjával szemben a békés egyezkedésre kész mérsékelt ellenzék. A mérsékeltek irányvonalára jellemző módon, Kossuth Ferenc november végén békét ajánlott fel Tiszának a katonai javaslatok és követelések kölcsönös félretétele, a magyarosító kultúrpolitika és a választójog kiterjesztése alapján. Tiszának kapóra jött az ajánlat. Közoktatásügyi minisztere, Berzeviczy Albert sürgősen kidolgozta a három év múlva realizált nacionalista közoktatási javaslatot, és hajlandónak mutatkozott a választójog némi bővítéséről is vitatkozni. A választójogi reform tekintetében Tisza voltaképpen mindvégig a legkonzervatívabbak közé tartozott. E reformban — jócskán túlértékelve horderejét — a magyar intelligenciának nevezett uralkodó és középosztály hegemóniáját fenyegető súlyos veszélyt gyanított. Ha 1904 elején mégis hosszabb tárgyalásokba bocsátkozott az ellenzékkel, sőt a szociáldemokrata vezetőkkel is, akkor ezt inkább taktikából, a nemzeti ellenzékiség elterelése végett tette. Nem sok sikerrel. A „harcoló ellenzék" obstrukcióját nem tudta megszelídíteni.

[11] Uo. 699.

Tisza ekkor elővette az obstrukció letörésére évek óta melengetett tervét: a házszabályok szigorítását. 1904 februárjában gondosan előkészítette, március elején a képviselőház elé terjesztette a házszabály-revíziót. Az ellenzék első reagálásából úgy tűnt, most tör ki igazából a parlamenti háború. Tisza azonban a színfalak mögött szorgosan puhította az egyes ellenzéki frakciók vezetőit. Értésükre adta, hogy az obstrukció letörésére szánt házszabály-revíziót el lehet kerülni az obstrukció megszüntetésével. És március 10-én a háború kitörését váró közvélemény különös színjátéknak lehetett tanúja. Feláll Thaly Kálmán, a kuruc romantika köztiszteletben álló történész-költője, és békét ajánl: a házszabály-revízió visszavonása fejében az ellenzék minden csoportja hajlandó megszavazni a rendes évi újoncjutalékot. Tisza készséggel fogadja el az alkut. A béke megköttetik, mielőtt a háború kitört volna.

A Thaly-féle „békét" a kormány is, az ellenzék is sikernek könyvelte el. Az obstrukció megszüntetésével a kormány helyzete kétségtelenül megszilárdult, Tisza kedvezőbb pozícióból készíthette elő programjának megvalósítását. Az ellenzék pedig azon örvendezhetett, hogy a Tisza személyében és programjában rejlő fenyegetést — legalábbis egyelőre — sikerült elhárítania. Vagyis: az uralkodó osztályok mindkét táborának jól és jókor jött a kompromisszum, amelynek megkötése mögött a válság elhúzódása és a feltörő tömegmozgalmak miatti aggodalom húzódott meg.

2. MUNKÁSMOZGALOM A SZÁZADELŐN

AZ OSZTÁLYHARC FELLENDÜLÉSE. AZ 1904. ÉVI VASUTASSZTRÁJK

A munkás- és szegényparaszti mozgalomban 1898 után rövid ideig tartó apály állott be. Az új század első éveit megülő gazdasági válság a munkások tízezreit fosztotta meg a munkától, és nem kedvezett a gazdasági tömegharcnak. A munkások kevés helyen tudtak szervezetten védekezni az elbocsátások és bércsökkentések ellen. 1900-ban a Ganz-gyárban, a Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárakban (MÁVAG), 1901-ben a diósgyőri és a resicai vasgyárban került sor nagyobb sztrájkra. Jelentősebb akció volt ezekben az években a munkanélküliek szervezkedése. Számuk a válság idején meghaladta a százezret.

A munkanélküliek szocialista befolyás alatt álló része szervezetten lépett harcba. 1901-ben a fővárosban, majd vidéken „Munkát, kenyeret!", „Jogot a népnek!" jelszóval több nagy tüntetés zajlott le. A munkanélküliek követeléseiket a kormányhoz és a parlamenthez is eljuttatták. Fellépésüknek annyi eredménye mindenesetre volt, hogy visszatartotta a kormányt a sztrájkjog tőkés oldalról követelt elkobzásától. A válság enyhültével országosan nagy erővel tört fel a gazdasági harc. 1903-ban a 800 kisebb-nagyobb bérmozgalom közül kiemelkedett a kispesti Hofherr és Schrantz gyáriaknak a bécsi testvérvállalat munkásaitól támogatott többhetes sztrájkja; az újpesti jutagyáriak, zömmel munkásnők, bérharca; a fővárosi építőmunkások nyári és a szállítómunkások őszi nagy sztrájkja; az aninai, dorogi, tokodi, salgótarjáni bányászok munkabeszüntetése.

A mozgalmak résztvevői — többnyire teljes vagy részleges sikerrel — elsősorban a válság miatt megromlott munkaviszonyok javításáért, a tőkés visszaélések megszüntetéséért, a munkaidő 10 órára való csökkentéséért küzdöttek, de gyakran követelték és több helyütt ki is vívták a szervezkedési jog elismerését. A mozgalom másik jellemző vonása, hogy a főváros mellett számos vidéki — éspedig jó néhány iparilag elmaradottabb — városra (Pápa, Veszprém, Paks, Zombor) is kiterjedt. A helyi bérmozgalom számos esetben az egész szakmára, vagy az egész városra szélesedő általános sztrájkká erősödött, mint 1903. szeptember végén Pécsett. Ez a munkásosztály szolidaritásának és harckészségének jelentős fejlődéséről tanúskodott. Erre vallott a szervezetlen, illetve a szervezkedésbe be sem vont napszámosok és nemzetiségi munkások tömeges bekapcsolódása a mozgalomba; a szerb, a román, a szlovák és a magyar proletárok együttes küzdelme. Ez az összefogás adott a gazdasági harc hétköznapiságát messze meghaladó politikai jelentőséget a századelő bérmozgalmainak. Amíg az országos politikában jószerével kibékíthetetlen ellentétek választották el a nacionalista vezető réteget, pártjaikat és híveiket, a munkásmozgalom még őrizte a soknemzetiségű munkásközösségek szolidaritását. S amikor — éppen a századforduló után — már a szociáldemokrata pártmozgalomban is felbukkantak a nemzeti elkülönülés tendenciái, a közösen vívott osztályharcok élményei erősítették meg nem nélkülözhető érzelmi kötőanyaggal a proletár érdekközösség tudatát.

Kemény harcokban született közösségi élmények: ezek avattak egy-egy sztrájkot a puszta bérharc szintjét jóval meghaladó, közösségformáló élménnyé. Sztrájk idején a műhelyben, az egyletben vagy a sztrájktanyán, a mozgalomhoz hozzánőtt Zöld Vadász, Fácán, Trieszti Nőhöz vendéglő helyiségeiben vagy a ligetben nemcsak közös harc folyt, hanem valóságos közösségi élet is — drámai pillanatokban és derűs-színes epizódokban bővelkedő —, amely szoros szálakkal, gyakran egy életre összefűzte a küzdőtársakat. „Az eszme élni és győzni fog" — e szavakkal ajánlotta 1904 márciusában egy vasmunkás a sztrájk alkalmával készült csoportképet szeretett barátainak, emlékül, hogy ekkor jutottak „a sötétség pincéjéből az igazság napfényére" (lásd 32. kép).

Hasonló szellem nyilvánult meg a több éves apály után 1903 nyarán kiújult aratósztrájkokban, és az év utolsó napjaiban megtartott országos bányászértekezleten. Ez a túlnyomórészt szervezetlen bányászok közötti szervezkedés megindítását és a rendkívül rossz munkaviszonyok megjavítását tűzte célul. 1904 elején a szegényparasztság mozgolódásáról és a vasutasok szervezkedéséről érkeztek az uralkodó köröket nyugtalanító hírek. Április 19-én kitört a század első éveinek legnagyobb mozgalma: az országos vasutassztrájk.

A Magyar Államvasutak az ország legnagyobb vállalata volt, szinte külön társadalmat alkotott a társadalomban, az uralkodó körökhöz tartozó igazgatósággal, alkalmazotti-tisztviselői középréteggel és széles, kizsákmányolt dolgozó tömegekkel. A vállalat állami jellege, a nyugdíj, egyes kedvezmények és nem utolsósorban a katonai mintájú fegyelem elkülönítette a MÁV-alkalmazottakat a hasonló sorú dolgozóktól, megnehezítette körükben a szervezkedést. Az alkalmazottak alsóbb rétegei, a forgalom és fenntartás legsúlyosabb terhét viselő „szolgák" és munkások évek óta sérelmezték jogtalanságukat, rossz anyagi helyzetüket, és türelemszakadtáig kérvényeztek emberibb szolgálati szabályzatért, fizetésjavításért, a szervezkedés engedélyezéséért. Az igazgatóság azonban nem volt megértőbb a magántőkéseknél. Végül az alkalmazottak engedély nélkül, a tisztviselői kar liberális, a függetlenségi ellenzékkel rokonszenvező elemeinek vezetésével kezdtek szervezkedni. Ebben közrejátszott az is, hogy a szociáldemokrata párt alig tudott behatolni a MÁV dolgozói közé.

1904 elején a MÁV-alkalmazottak memorandumban foglalták össze kívánságaikat. Az elutasítás után országos vasutasgyűlést készítettek elő április 20-ra. A tervezett gyűlést azonban a vezérigazgató megtiltotta, a budapesti rendőrfőkapitány pedig betiltotta. Ez a hír volt a szikra, amely lángra lobbantotta a sok keserűséget. A kezdeményezés Rákosrendező pályaudvarról indult ki. A vasutasok leállították a forgalmat, a sínekre fekve akadályozták meg a közlekedést, majd csatlakozásra szólították fel az összes állomást. Néhány óra alatt az egész országban megállt s egy hétre megbénult a vasúti forgalom.

A függetlenségi szellemű tisztviselők vezetése alatt álló sztrájkbizottság elzárkózott a szocialista munkásmozgalomtól, támogatásért a parlamenti ellenzékhez fordult, ahol főként a liberális Vázsonyi Vilmos buzgólkodott az ügy körül. A sztrájkbizottság az ellenzék közvetítésével juttatta el kérelmét a kormányhoz. Onnan azonban kemény leckét kapott. A kormány tiszai eréllyel, a sztrájkbizottság letartóztatásával, katonasággal, illetve a sztrájkolók katonai behívásával törte le, utána pedig elrettentően torolta meg a „példátlan kötelességmegtagadást". Tisza készséggel tárgyalt az obstruálókkal, amíg azok a parlamentben szócsépléssel múlatták az időt, de azt már nem tűrte, hogy a dolgozó tömegeket maguk mögé állítsák, sztrájkot szítsanak, tényleges forrongást idézzenek elő vagy támogassanak. A kormány erőszakos fellépése megtörte az elszigetelten küzdő vasutasokat. A parlamenti „népbarátok" a kormány ellen felhasználták, de kenyértörésre kerülvén a sor, cserbenhagyták, segítették leszerelni a sztrájkot. A szociáldemokrata párt együttérzéssel, de tétlenül szemlélte a harcot. Bár helyesen bírálta a sztrájkvezetőség gyengeségét, szocialistaellenességét, de szektás módon elzárkózott a „hazafias alapon álló", vagyis nem öntudatos vasutas dolgozók megsegítése elől. A perbe fogott sztrájkvezetők mellett bátor együttérzéssel állt ki védőjük, a fiatal demokrata ügyvéd, a későbbi forradalmár: Landler Jenő.

A vasutassztrájk hatása felülmúlta a szokványos bérmozgalmakét. Az eldugott falvakba is hírét vitte a dolgozók általános elégedetlenségének, az akkoriban úrfélének tartott vasutasok lázongásának. Az elnyomó rend nagyobb presztízsvesztesége volt ez az egyszerű emberek szemében, mint a zajos parlamenti csetepaték. A vasutassztrájkot egy sor jelentős megmozdulás követte: a debreceni munkások általános

szolidaritás-sztrájkja és a budapesti fuvarosok bérmozgalma április végén, az építőmunkások bérharcának erőszakos letörése miatt kitört aradi általános sztrájk június elején.

A vasutassztrájk feszült napjaiban, április 24-én történt a Bihar megyei Élesden a hírhedt vérengzés. A függetlenségi párt népgyűlésére a környékről több ezer, zömmel román szegényparaszt vonult fel, akiket a helyi főszolgabíró hónapok óta eltiltott a szocialista szervezkedéstől, gyűlés tartásától. A szegényparasztok a függetlenségi gyűlést szocialistává akarták változtatni, elállták a függetlenségi pártkörhöz vezető utat. Erre a gyanús előrelátással készenlétben tartott katonaság és csendőrség golyózáporral tört rájuk. 33 halott, több mint 100 sebesült és a környék hetekig tartó forrongása lett az eredmény.

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT SZERVEZETI FELÉPÍTÉSE

A századelő gazdasági és politikai harcaiban jelentősen kiterjedt, megizmosodott a szocialista mozgalom. Már az 1899. évi szakszervezeti kongresszus célul tűzte a szakszervezkedés kiszélesítését és hatékony központi irányítását. A kongresszust követő években nyolc nagyobb országos szakszervezet létesült. A szakszervezetek taglétszáma a századforduló idején 10—20 ezer volt, 1904 végére meghaladta az 50 ezret, a munkásság közel 10%-át. A szervezett munkások több mint a fele a fővárosban dolgozott. A legerősebben szervezettek a vasmunkások, az építőmunkások, a nyomdászok, a famunkások, a szabók, a cipészek voltak, tehát részben már a nagyipari szakmunkások. A hetenként háromszor megjelenő Népszaván és Volksstimmén kívül tíz szaklapot adtak ki.

Ahogyan a mozgalom terebélyesedett, lassacskán országos jelentőségű politikai erővé vált, a szociáldemokrata párt sem elégedhetett meg a szakmai szervezkedés, a gazdasági részharcok irányításával. Szilárdabb alapokra kellett helyeznie az egész országra kiterjedő szervezeti hálózatát, állást kellett foglalnia a társadalmi és politikai fejlődés fő kérdéseiben. Ez a feladat állott a párt 1903-ban tartott X. kongresszusa előtt, amely új szervezeti szabályzatot és programot fogadott el.

Az új szervezeti szabályzat az 1894-ben lefektetett alapelveket fejlesztette tovább. A párttagság feltételeit hasonló értelemben, de szorosabban és szabatosabban határozta meg: „A szociáldemokrata párthoz tartozik: aki a párt alapelveit és programját magáénak vallja, azt erejéhez képest terjeszti és a pártot anyagilag és szellemileg állandóan támogatja."[12] A szervezeti felépítés szabályzat formájában való rögzítésekor két lényeges kérdést kellett az 1894. évinél pontosabban tisztázni: a párt és a szakszervezet viszonyát, és ezzel szoros kapcsolatban a szervezeti egységek jellegét és rendszerét.

Már az 1894. évi kongresszus minden párttag kötelességévé tette, hogy a foglalkozása szerinti szakszervezet tagja legyen. Nem tisztázta azonban, hogy itt kétféle tagságról van-e szó, vagy egyugyanazon tagság két funkciójáról. Ezt a tisztázatlanságot az 1900. évi pártkongresszus oszlatta el azzal, hogy kimondta: a „munkásosztály politikai és gazdasági mozgalma egymástól különválaszthatatlan egységes mozgalmat képez, s az egyik a másikat feltételezi és kapcsolatosan kiegészíti".[13] Ebből az elvből szervezetileg az következett volna, hogy a szakszervezeti és a párttagság maradéktalanul egybeesett egymással. Valóban, a párt, amint tagjaitól megkívánta az aktív szakszervezeti részvételt, a szakszervezeti tagságtól is elvárta, hogy a politikai mozgalmat is tevékenyen, anyagilag és erkölcsileg támogassa. A pártnak voltak szakszervezethez nem tartozó, főként értelmiségi tagjai is, ők külön területi szervezetekben működtek, amennyiben ilyenek kiépültek. Azt sem mondhatjuk, hogy a szakszervezetek tagsága automatikusan és formálisan a párt kötelékébe is tartozott. Ha az utóbbi kritériumának az egyéni párttagsági díj fizetését tekintjük, akkor megközelítő becslések szerint csupán a szakszervezeti tagság felét — időnként 60%-át — sorolhatjuk a párttagok közé.

Ennek a szervezeti felépítésnek a nagy bökkenője az volt, hogy a magyarországi egyesülési jogszabályok szerint a politikai párt országos fiókhálózatot nem építhetett ki, a szakegylet viszont nem foglalkozhatott politikával, kiváltképpen tilos volt gazdasági harcot, sztrájkot szervezni. A szakszervezetekre épülő párt ily módon az idők végezetéig

[12] MMTVD III. Bp. 1955. 127.
[13] Uo. 17.

jótékonysági és népművelő intézmény maradhatott volna, ha nem alakít ki a szakegyletek keretein belül az alapszabályoktól nem kötött, informális szervezeti egységeket. Ilyenekre már az 1894. évi kongresszus is utalt, amikor elhatározta, hogy a párt az egyletek keretein belül — de velük szoros összefüggésben — álló „ellenállási pénztárakat" fog mindenütt szervezni. Az ellenállási pénztár kezeléséből, a sztrájkszervezés funkciójából alakult ki a magyarországi szociáldemokrácia sajátos szervezeti formája és alapegysége: a szabadszervezet. Amíg tehát az engedélyezett alapszabállyal működő szakszervezet az egykori önképző és segélyegylet „kulturális és humanitárius" feladatát végezte, a szabadszervezet irányította a politikai és a gazdasági harcot, betöltötte „a harci eszköz" szerepét. E sajátos felépítést a pártvezetőség az Internacionálé 1907. évi kongresszusához küldött jelentésében ismertette. „A pártnak tulajdonképpen nincsenek is egyesületei, és kénytelen a szakszervezetekre támaszkodni", a szakszervezeteknek viszont „nem szabad politikai kérdésekkel és sztrájkok rendezésével foglalkozniuk."[14] A rendeletek megkerülése végett alakították meg a szabadszervezeteket, ezek alkotják a párt alapját.

A három rokonszervezet: a szakszervezet, a szabadszervezet és a pártszervezet tagságát — szabályszerű tagfelvétel, tagkönyv és nyilvántartás híján — aligha lehet egymástól pontosan elkülöníteni. Szervezett munkásnak legtágabb értelemben az a szakszervezeti tag számított, aki fizette a tagdíjat, ami munkanélküli, utazási és egyéb segélyekre jogosította. Minthogy a sztrájkok szervezésével és a sztrájksegélyezéssel közvetlenül a szabadszervezet foglalkozott, fenntartásához a tagságnak külön ellenállási járulékot kellett fizetnie. A szervezett munkásság nagy többsége fizette is e járulékot, és az időnkénti elmaradást vagy a helyenkénti távolmaradást is inkább a szegénység, a kényszerű takarékosság, semmint a tartózkodás vagy szembenállás jelének tekinthetjük. A szakszervezet és a szabadszervezet tagsága tehát formálisan is nagy mértékben fedte egymást. Másként állt a helyzet a párttagsággal, amihez külön ún. pártadót, általában heti 2—4 fillért kellett fizetni. Ezt pedig, amint mondottuk, a szervezett munkásságnak csupán a fele, jobb esetben kétharmada fizette rendszeresen. A való-

[14] Uo. 552.

ságban viszont a szervezett munkások csaknem egy szálig szocialistának érezték és vallották magukat, a nagy akciókban követték a párt felhívását, annál inkább, mert a párt elismerte a szakmai szervezetek kollektív tagságát. A mozgalmi azonosulást és a gyakorlati tevékenységet tekintve tehát szakszervezeti és párttagság szétválaszthatatlanul összekeveredett, egybecsett egymással.

A párt szakegyleti, üzemi alapszervezete: a szabadszervezet azonos szakmájú, többnyire együtt dolgozó és egymást ismerő csoport tagjaiból állott. Élén a választott bizalmi állott, aki gyakran a helyi szakegylet vezetője is volt. A bizamiak testülete alkotta a községi, helyi, gyári pártvezetőséget. Ezek kapcsolták össze közvetlenül, vagy a megyei pártbizottságok — ahogyan akkor nevezték: „agitáló bizottságok" — közvetítésével az alapszervezeteket a pártvezetőséggel. A szabadszervezetek forma szerint törvénytelenül, tehát titkosan működtek. A történeti szakirodalom is elfogadta az „illegális" minősítést róluk. Célszerűbb azonban informális szervezeteknek nevezni őket. Mert miféle illegalitás és titkosság az, amelyről a párt a sajtóban nyíltan írt, s amelyről a hatóságok, a polgári érdekszervezetek pontosan informálva voltak? A szabadszervezetek léte és működése a szocialista szervezkedést és a politizáló szakszervezeteket de jure el nem ismerő kormányzat és a forradalmi végcélt hirdető szociáldemokrácia közti hallgatólagos kompromisszum eredménye volt, amit az uralkodó körök mindaddig, amíg megítélésük szerint a párt a legalitás keretei között maradt, nagyjából megtartottak.

Az 1903. évi szervezeti szabályzat rögzítette az alulról felfelé való építkezés modelljét is. A szabadszervezetről, mint alapegységről hallgatva, a bizalmi testületet tekintette a helyi alapszervezetnek. Fölérendelte a megyei agitáló bizottságot, ezek fölé pedig valamely országrészt vagy külön nyelvi területet összefoglaló kerületi bizottságot. Az egész hierarchikus szervezetet a pártvezetőség irányította, amelyet az évenként tartott pártgyűlés választott meg. A megyei bizottságok fokozatosan kiépültek, kerületi szervezet csak egy volt, az erdélyi; illetve 1904-ben megalakult a szerb és a román, utóbb a szlovák és a német nemzetiségi bizottság.

AZ 1903. ÉVI PÁRTPROGRAM

Az 1903. évi kongresszuson elfogadott új program ugyancsak a fejlődésről tanúskodott. Több vonatkozásban kiigazította, kibővítette az 1890. évi Elvi Nyilatkozat elnagyolt pontjait. Leszögezte, hogy a kizsákmányolás és elnyomás megszüntetésének egyedüli módja a kapitalizmus megdöntése, új társadalmi rend megteremtése. A mozgalom végcélját, a munkásosztály felszabadítását tehát csak a tőkés magántulajdon megszüntetésével, a termelési eszközök köztulajdonba vételével, ezt pedig csak az uralkodó osztályok ellenállásának leküzdésével, a proletariátus nemzetközi összefogása alapján, „tervszerű és céltudatos osztályharccal", a „politikai hatalom meghódításával" lehet megvalósítani. A program rávilágított arra is, hogy a termelőeszközök köztulajdonba vétele megváltoztatja a régi erkölcsöt, szokásokat, és az emberi életnek új tartalmat fog adni. A végcélhoz vezető utat a szervezkedésben, a szocialista eszmék terjesztésében jelölte meg, de elvileg nem zárt ki más módszert sem, elfogadhatónak jelzett minden olyan eszközt, „amely a proletárság jogérzetével megegyezik".[15]

A közvetlen célok között első helyen az általános, egyenlő és titkos választójog állt, ezt követte a főrendiház és az állandó hadsereg eltörlése, a nép felfegyverzése, az országban élő minden nemzet teljes egyenjogúsítása és egyéb polgári szabadságjogok követelése. A program fontos pontja volt a „teljes önkormányzat", „az állami, megyei és községi hatóságok függetlenítése", „az összes testületek és hivatalnokok választása", „mindennemű öröklött hivatal és rang eltörlése"; továbbá az egyházi birtokok, erdők, bányák, közlekedési eszközök köztulajdonba vétele, a kötött birtok intézményeinek megszüntetése, a progresszív adózás. A program a korábbiaknál világosabban tűzte ki a végcélt, határozottabban vallotta a cél eléréséhez vezető osztályharcnak, a politikai hatalom meghódításának a szükségességét. A konkrét követelések is bővebbek, részletesebbek, még reálisabbak is lettek, de az érlelődő demokratikus forradalom fő kérdéseiben nem jutottak túl a II. Internacionálé általános elveinek dogmatikus felfogásán.

[15] Uo. 139.

A II. Internacionálé teoretikusai az iparhoz hasonlóan a mezőgazdaságban is a gyors kapitalizálódást és koncentrációt tételezték fel, és elvetették a kisüzemi szétaprózást: a földosztást. A pártpropaganda gyakran túl is ment az elméleti helytelenítésen, a szocialista fejlődésprognózis kifejtése során valóságos ellenpropagandát fejtett ki minden átmeneti földosztó, telepítő, parcellázó megoldás ellen. „...százszor és ezerszer agyoncáfoltuk már a földosztás meséjét"[16] — írta a Népszava, és kifejezetten ellenséges, az uralkodó osztálytól való machinációnak minősítette a földosztással való „illúziókeltést". Ezt a magatartást nem lehet a nemzetközi mozgalom nagy tekintélyeinek, nevezetesen Kautskynak ekkortájt mérvadó koncepciójával teljes mértékben igazolni. Egyrészt a korabeli munkásmozgalom gyakorlatában akadt már példa a kisparasztság szocialista jellegű szervezésére. Az olasz és a belga szociáldemokraták paraszti szövetkezeteket, érdekvédelmi szakszervezeteket alapítottak a falvakban, és ezeket erősen támogatták a nagybirtok elleni gazdasági és politikai harcban. E kezdeményezések, amelyek a paraszti többségű agrárországok számára nagyon is megfontolandóak voltak, nem maradtak ismeretlenek a hazai szocialistak előtt sem. Másrészt ekkorra már eléggé egyértelműen feltárult az agrármozgalmak egalitárius földosztó jellege, éspedig nemcsak a századvégi agrárszocializmus vulkanikus kitöréseiben, hanem a 20. század elején is szívósan fel-feltörő, helyi földosztó mozgalmakban. A párt vezetői előtt aligha lehetett kétséges, hogy a szegényparasztság és a földmunkásság zöme mindenekelőtt földet akar. Az a közhellyé vált jelszó, hogy a „népnek nem föld, hanem kenyér kell" inkább csak önigazoló szólam volt, hiszen a kérdés minden vizsgálója, a szociáldemokrata Csizmadia is jól tudta, hogy a tömeges lappangó munkanélküliség leghatékonyabb megoldása az adott rendszerben és egy átmeneti fejlődési szakaszban is a földjuttatás. Csizmadiát és néhány szocialista politikust foglalkoztatta az átmeneti megoldás gondolata, de ezt a pártvezetőség elvi alapon álló dogmatizmusa mindenkor visszaszorította. És okkal merülhet fel a kétkedés az olyan állásfoglalás moti-

[16] Parasztszocializmus. *Népszava*, 1901. június 13. Idézi: Farkas Dezső, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között. Bp. 1973. 108.

vációja iránt, amelyben az elvileg megalapozott dogmatizmus egybevág a gyakorlati opportunizmus józan érdekeivel.

Mindenesetre tény, hogy a párt nem vette figyelembe a nyugat- és a kelet-európai agrárfejlődés strukturális eltéréseit, nem vizsgálta meg a magyarországi mezőgazdaság kapitalizálódásának színvonalát. Nem kutatta, milyen mértékben vált tőkés nagyüzemmé és milyen mértékben akadályozza ezt a folyamatot a nagybirtok; vajon érvényesül-e és milyen módon érvényesül a mezőgazdaságban, kiváltképpen a kelet-európai országokban a koncentráció, mi az egyes paraszti rétegek véleménye a társadalmi tulajdonba vételről, illetve a földosztásról. A párt nem vállalta a pusztulásra ítélt birtokos parasztság érdekeinek védelmét, és 1898 után az agrárproletárok közötti szervező munka is ellanyhult.

Bonyolultabb volt a helyzet a nemzeti kérdésben, amely az egész közéletet, a politika minden rezdülését áthatotta. A párt a marxi elveknek megfelelően helyesen világította meg, hogy a nacionalizmus alapjában a burzsoázia és a földbirtokosok érdekeinek kifejezése, az elnyomott osztályok befolyásolásának, megosztásának eszmei fegyvere. Vitathatatlan érdeme, hogy a felszított nemzeti szenvedélyek légkörében, a „hazafiság" nyomasztó terrorjával szemben bátran vallotta és hirdette az internacionalizmus eszméjét, küzdött a nemzeti elnyomás ellen minden nép egyenjogúságáért. Közép- és Kelet-Európa soknemzetiségű, illetve vegyesnemzetiségű területein azonban a nemzeti kérdés sokkal bonyolultabb volt, és jóval árnyaltabb közelítést igényelt. A valóság ellentmondásossága a nacionalizmus retrográd és haladó vonásainak összefonódottságában, a mindenféle nemzeti elnyomás és egyúttal a nemzeti elkülönülés, a nemzeti öncélúság elleni együttes harc követelményeiben rejlett. Ezzel a rendkívül nehéz feladattal sem az ausztriai, sem a magyarországi szociáldemokrata párt nem tudott megbirkózni.

A századelő szocialista mozgalmának a nemzeti kérdésben elfoglalt — a II. Internacionálé pártjai által általánosan vallott — elvi álláspontját bizonyos doktrinérség jellemezte. A korabeli marxista szocializmus az egyetemes fejlődés fő tendenciájának és egyúttal történelmileg közeli perspektívájának — a gazdaság koncentrációjával és a társadalom gyors polarizációjával összefüggésben — a nemzetek integrációját, mindenekelőtt a proletariátus nemzetközi integrációját tartotta. Ebben az aspektusban mindenféle nemzeti elkülönülés, különösen Közép-

Európa kisnemzeti dezintegrációja a történelmi fejlődés fő tendenciájával ellentétes áramlatnak látszott. A politikai demokrácia közvetlen fő feladatához mérve és a szocialista végcél távlatában szemlélve, a nemzeti kérdést mellékesnek fogta fel, abban a hitben, hogy a kapitalizmus felszámolása egyúttal a nemzeti elnyomást, tehát a nemzeti ellentéteket is megszünteti. A szociáldemokrácia nem mérte fel reálisan a dolgozó osztályok nemzeti társadalomba való betagozódásának sok helyütt már előrehaladott, másutt csak megindult folyamatát, a nemzeti közösség kohéziós erejét. A munkásság osztályöntudatának és műveltségének fejlődésével párhuzamosan haladt ugyanis a nemzeti kultúra elsajátítása, a nemzeti társadalom más rétegeivel való kölcsönös kapcsolatok sűrűsödése. E kétirányú folyamat megerősítette a kettős kötődés szálait, és zaklatóan vetette fel a belőle fakadó konfliktusokat, különösképpen azokban a soknemzetiségű régiókban, ahol a nemzeti elnyomás, a nemzeti ellenségeskedés állandóan jelenvaló élmény volt. S minthogy a köznapi tudat fölöttébb hajlamos a többféle közösségi identifikáció konfliktusainak összebékítésére, Európa e régiójában nemcsak politikai megfontolások, hanem szociálpszichológiai motívumok is ösztönözték a nemzeti eszme és a szocializmus valaminő összekapcsolását. Semmiképp sem véletlen, hogy a nemzeti szocializmus mint eszmeileg és program szerint is különálló irányzat, az Osztrák—Magyar Monarchiában született, és hogy a nemzeti alapon elkülönülő szerveződés a szociáldemokrácia sorait is itt bontotta meg először.

Az ausztriai szociáldemokrata pártot a kiélezett nacionalista küzdelmek és a munkásság kettős kötődésének mozgalmi konfliktusai a nemzeti kérdés tanulmányozására, a szocializmussal összhangban álló megoldás keresésére ösztönözték. Erre törekedett az ismertetett 1899. évi brünni program, erre tendált Otto Bauer és Karl Renner elméleti munkássága. A magyarországi párt e centrális kérdés tanulmányozásában jócskán elmaradt az ausztriai mögött. A nemzeti konfliktusokba ütközvén, amit a századelő Magyarországán nem lehetett elkerülni, a párt vezetői többnyire megmaradtak az általános elvek hangoztatásánál. Jelesebb alkalmakkor világosan leszögezték, hogy a szociáldemokrácia nem ismer el semmilyen nemzeti, faji előjogot, elítél mindenfajta nemzeti és faji elnyomást. „Mi nem helyeselhetjük azt — írta a Népszava egyik elvi cikke —, hogy bármely nép megfosszon egy más népet kultúrájától,

nemzeti jellegétől." Rámutatott arra is, hogy amíg a nemzeti megoszlás keresztezi az osztálytagozódást, addig a nemzetiségi burzsoázia könnyen maga mögé állíthatja „saját" proletariátusát, s „a nemzetiségi harc elhomályosítja az osztályharcot".[17] A pártpropaganda gyakran foglalkozott a hazafiság szocialista értelmezésével. A lényegre tapintva — bár jócskán egyszerűsítve — a nemzetet a dolgozó néppel, a hazát az egyenjogú nép otthonával azonosította. A helyes alapelveket azonban nem követték elméletileg jól kimunkált, konkrét, a hazai sajátosságokat is felmérő programok és megfelelő harci akciók; legfeljebb a nemzetiségek kulturális követeléseinek támogatása, amint a hazafiság szocialista értelmezését végül is a „Haza csak ott van, ahol jog is van" választójogi jelszó ültette át a gyakorlatba.

A magyar nemzeti mozgalomhoz való viszonyt tekintve megoszlott és idők rendjén többször változott a párt vezető csoportjának állásfoglalása. A századelőn aktuális vámpolitikáról 1902 őszén széles körű vita indult. Az 1903. évi kongresszus az önálló vámterület mellett foglalt állást, de a pártvezetőség e határozatot tájékoztató irányúnak, nem akcióprogramnak tekintette. Az eltérő és váltakozó egyéni vélemények esetlegességéből csupán az a szabályszerűség olvasható ki, hogy a pártvezetőség a nemzeti kérdésben elfoglalt gyakorlati álláspontját a nemzeti ellenzékhez, illetve a mindenkori kormányhoz való viszony taktikai megfontolásainak rendelte alá.

Nem állítjuk azt, hogy ebben a régióban, az adott viszonyok között könnyűszerrel meg lehetett találni a szocialista megoldást, hogy problémák és buktatók nélkül összhangba lehetett hozni a nemzeti eszmét a szocialista elvekkel. Nem állítjuk, hogy a magyar népre és a nemzetiségekre egyszerre és egyaránt érvényes önrendelkezési jog kinyilvánításával egykönnyen megoldhatóvá vált volna a történelmi és az etnikai jogok és igények egyeztetése, e vegyesnemzetiségű régió igazságos nemzeti elhatárolása; vagy hogy a szociáldemokrata párt gyors sikereket ért volna el a nemzeti érzelmű szövetséges rétegek, demokratikus pártok megnyerésében. Egyrészt a párt mint egy soknemzetiségű ország internacionalista alapon álló munkáspártja, nem követelhette csupán a magyar önállóságot, nem fogadhatta el a „magyar állam-

[17] Nemzetiségi politika. *Népszava*, 1907. augusztus 23.

eszmét", még ha ez a magyar kispolgári, értelmiségi rétegek körében, a parasztság egy részében népszerűvé tette volna is. A párt csakis valamennyi itt élő nép számára hirdethetett egyenlő jogokat, önrendelkezést, ez viszont nemcsak az uralkodó osztályok elvakult dühét, az illegalitásba szorítást vonta volna maga után, hanem elszigetelte volna a pártot éppen a hazafias kispolgári, értelmiségi, paraszti rétegek között. E téren tehát a párt szövetségi lehetőségeit a nemzeti érdekellentétek és ezek evidenciaként rögződött élményei is erősen korlátozták.

A párt vezetői látták a nemzeti kérdésben rejlő dilemmát és a hozzákapcsolódó érzelmi és társadalomlélektani konfliktust, s minthogy kiutat nem találtak belőle, igyekeztek legalább a buktatóit elkerülni. Részben ezzel magyarázható, hogy elméletileg keveset foglalkoztak a nemzeti kérdéssel, elvileg az Internacionálé általános felfogását vallották, konkrét esetekben pedig a taktikai célszerűség irányította állásfoglalásukat. Az új 1903. évi program is csak burkoltan foglalkozott a nemzeti problémával. A „teljes önkormányzat" állami, megyei és községi szinten — amint ezt Bokányi Dezső előadói beszédében megmagyarázta — voltaképpen az ország önállóságát is, a nemzetiségek megyei szintű autonómiáját is magában foglalta, a „minden öröklött rang és hivatal" eltörlése pedig a köztársaság burkolt követelését. A program tehát nem mellőzte, de nem is fejtette ki a nemzeti kérdésben követendő irányt, nem vetette el, de túl homályosan fogalmazta meg a nemzeti önállóság, illetve önrendelkezés követelését. A leszűkítő értelmezést sugallta a program 4. pontja, amely az „országban élő minden nemzet teljes egyenjogúságát" követelte. E tekintetben a pártkongresszus egyértelműen állást foglalt, amikor elvetette a szerb küldöttek javaslatát, hogy egészítsék ki e pontot az „önkormányzat" követelésével.

A nemzetiségi munkásmozgalom erőteljes fejlődése és sajátos igényeinek jelentkezése arra késztette a pártvezetőséget, hogy a következő évi kongresszus napirendjére tűzze a párt és a nemzetiségiek viszonyának meghatározását. Az itt hozott határozat a program fent idézett pontját tekintette alapnak, de elismerte, hogy a nem magyar munkások mint nemzetiségiek is, mint proletárok is elnyomást szenvednek, bár az utóbbit, a magyar proletárokkal való sorsközösséget hangsúlyozta. Azt is leszögezte, hogy a tőkés kizsákmányolás ellen, bármilyen „nemzetiségű" legyen is a tőkés, a munkásságnak „nemzeti különbségek

nélkül" kell egyesülnie és harcolnia. Biztató lépésnek látszott a szerb és a román bizottság felállítása 1904-ben, és a nemzetiségi munkásság közötti agitáció erősítése, de ez a kezdeményezés elméletileg kiérleletlen, a gyakorlatban túl sok áldozatot kívánó, végül is rövid életű kampánynak bizonyult. Jobb megoldást nem találva, a párt igyekezett tompítani, más irányba terelni vagy elkerülni a nemzeti konfliktusokat.

Ha tehát programjában és gyakorlatában első helyre az általános választójog követelése került, ez nem naiv parlamentáris illuzionizmusból, nem pusztán néhány mandátumért történt. Amint a nacionalista ellenzék a katonai követelésekben találta meg a bázisul szolgáló ellentétes érdekű rétegek közös platformját, úgy a szociáldemokrácia az általános választójog lobogója alá igyekezett felsorakoztatni a különböző helyzetű és beállítottságú, magyar és nem magyar dolgozó osztályokat, munkásokat, parasztokat, kispolgárokat. A párt 1903-tól nagy és növekvő méretű választójogi akciókat szervezett. Ezzel próbálta — nem is eredménytelenül — bővíteni és mozgósítani táborát, ellensúlyozni a nacionalista ellenzék tömegbefolyását. Egyben a választójog elismerését tekintette a magyar ellenzékkel, illetve a nemzetiségi pártokkal való szövetkezés alapfeltételének. A választójogi harc kultusza a párt politikájának kétségtelen egyoldalúsága, korlátozottsága volt. De ez a harc akkor az ország demokratizálásának lényeges követeléséért folyt, valóban nagy tömegeket nyert meg a szociáldemokráciának, s a párt ezt valóban összekapcsolta a nemzeti és az osztályelnyomás elleni harccal, az internacionalizmus bátor, a „hazátlanság" vádját is vállaló hirdetésével.

AZ „ÚJJÁSZERVEZETT" SZOCIÁLDEMOKRATÁK

A demokratikus forradalom feladatainak bonyolultsága, a hozzá vezető út buktatói világosan kitűnnek a szociáldemokráciából kivált irányzatok sorsából. A Várkonyi István vezette agrárszocialista mozgalom, amely a századvégen forrongásba hozta a Viharsarok és a Tiszántúl szegényparasztságát, a 20. század elején hanyatlásnak indult. Várkonyi a börtönből kiszabadulván, többször is megkísérelte felélesztení a mozgalmat. A független szocialista szervezetek azonban széthullottak, aktivitásuk és programjuk mérséklődött. Az összes nagybirtok elkobzásának követelését csupán az egyházi javakra korlátozták. Megerősödtek köreikben az

anarchista nézetek, de ezek már nem a chiliasztikus tudat új világot teremtő forrongásával, hanem passzív messianizmussal, az erőszakmentesség krisztusi tanaival kapcsolódtak össze. Az egykori mozgalom a hatósági üldözéstől s a többi párt versenyétől szorongatva, lassacskán kis szektává zsugorodott. Helyét új, szocialista jelszavakkal induló szervezkedés foglalta el.

A szociáldemokrata párt vezetőségével elégedetlen munkásszervezetekre támaszkodva Mezőfi Vilmos újságíró már 1898—1899-ben ellenzéki akciót indított a pártvezetőség megbuktatása, a szakszervezkedés erőteljes fejlesztése, a földmunkásmozgalom „minden áldozattal és eszközzel" való felkarolása végett. A párton belüli érvényesülés kudarca után Mezőfi hívei 1900 áprilisában elszakadtak, és megalapították az Újjászervezett Szociáldemokrata Pártot. A pártalakulás, bár tükrözte a radikális munkások, szegényparasztok elégedetlenségét is a szociáldemokrata párt vezetésében mutatkozó megalkuvással, mégsem előrelépést, hanem visszalépést jelentett. Az új párt programja a régi mintájára készült, de nem említette a szocialista végcélt. Mellőzte a proletár internacionalizmust, nyomatékkal hangsúlyozta viszont a törvényesség tiszteletét. Csakhamar nacionalista vonások is kiütköztek az újjászervezettek nézeteiben: a „magyar állameszméhez" való ragaszkodás és „a magyar nemzet politikai vezérszerepének" elismerése.

Az újjászervezettek csakhamar elvesztették a fővárosi munkásellenzék soraiban, a szakszervezetekben levő híveiket. Ekkor ők is tudatosan a falura vetették magukat. Kihasználva Várkonyiék befolyásának hanyatlását és a szociáldemokraták falusi munkájának gyengeségét, a szegényparasztság szervezésének elhanyagolását, rövid idő alatt megnyerték az alföldi és a tiszántúli radikális szegényparasztságot. Sikerrel járt szervezkedésük a leginkább elhanyagolt nemzetiségi szegényparasztok között is. Az újjászervezettek mozgalmának 1903 és 1905 közötti fellendülése inkább a szegényparaszti tömegek parázsló forrongásának, mint a vezetők forradalmi elveinek eredménye volt. Az újjászervezettek ugyanis határozottan elutasították a földosztást, sőt az aratósztrájkokat sem tanácsolták. Mezőfi pártja 1904-től fokozatosan a nacionalista állameszme és a parlamenti függetlenségi ellenzék befolyása alá került. A paraszti érdekeket alárendelte a földbirtokos-burzsoá vezetésű ellenzéki koalíció nemzeti követeléseinek. Ezen az úton a Mezőfi-párt demokratikus szegényparaszti

irányzata meggyengült, majd elenyészett. Elszigetelődésükhöz az is hozzájárult, hogy a szervezett munkásság kitartott a szociáldemokrata párt mellett, amelyet — ha elégedetlenkedett is a vezetőség egyes akcióival, óvatosságával — egészében saját pártjának ismert el, és szilárdan követett az elmélyülő politikai válság nagyméretű összecsapásaiban.

A POLGÁRI RADIKALIZMUS KEZDETEI. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

1900 januárjában új folyóirat indult meg: a Huszadik Század. Jászi Oszkár beköszöntője tudományos publicisztikát ígért. „A javítás lehetősége, az élet boldogságának fokozása abban a mértékben állott be, amely mértékben az emberek a társadalmi ügyekben uralkodó törvényszerűségeket felismerték" — írta és előrebocsátotta, hogy — a folyóirat „a társadalom életének alaptörvényeiből kiindulva azok szempontjából mérlegeli és bírálja a jövő fejlődését, a haladás terveit és eljárásait, nem pedig a pártvezéri elhatározások, a clubintrikák vagy jogi construktiók perspektívájából." A folyóirat minden tudományos nézetnek helyet kívánt biztosítani, kivéve a reakciós felfogás nyílt vagy leplezett megnyilatkozásait. „És ezzel nem tagadjuk meg kifejtett elveinket, mert a reakció publicisztikája nem lehet tudományos publicisztika."[18]

Új hangzású volt ez a nyitány Magyarországon. Szemléletében az elköszönő század racionális evolucionizmusához kötődött, és ennek az új század Magyarországán még volt haladó funkciója: elismerte és kutatni kívánta a kor társadalmi feszültségét, viharos mozgalmait irányító törvényszerűségeket. Úgy tűnik, éppen ezek a feszültségek: egyrészt a modern munkásmozgalom kialakulása, a szocializmus „kihívása", másrészt az antiliberális gazdaság- és társadalompolitikai irányzatok térhódítása, az agráriusok növekvő kormányzati és közéleti befolyása késztette a liberális gazdaságpolitika képviselőit érdekvédelmi szervezkedésre, a liberális evolucionizmus elméleti érdeklődésű híveit pedig eszmeik tudományos publicisztikai kifejtésére. Ez utóbbi cél, az eszmei harc, a tudományos gondolkodás védelme vezette a Huszadik Század szerkesztő és írógárdá-

[18] Jászi Oszkár, Tudományos publicisztika. *Huszadik Század*, 1900. I. 10—11.

ját, amikor a következő évben, 1901 januárjában megalapította a Társadalomtudományi Társaságot. Az első elnök Pulszky Ágost, a pozitivista jogbölcselet kiváló művelője lett, utána Andrássy Gyula, majd Pikler Gyula jogfilozófus és szociológus következett. A tisztikarhoz tartozott még Hegedüs Lóránt alelnök, közgazdász, hamarosan a GYOSZ vezető funkcionáriusa; Somló Bódog és Gratz Gusztáv titkárok; és a választmány tagjai: Concha Győző, Rákosi Jenő, Kristóffy József, Vészi József, Vámbéry Ármin, Vámbéry Rusztem, Ignotus, Jászi Oszkár. A vezetőség tehát kormánypárti képviselőktől, régi vágású liberálisoktól a szocializmussal rokonszenvező radikálisokig terjedt, utóbb néhány szociáldemokrata is megjelent körükben. A társaság szervező ereje és motorja egy fiatal, radikális beállítottságú szociológus csoport volt, amely a „tiszta" tudomány magaslati megfigyelőállásából próbálta áttekinteni a társadalmi és közéletet.

A csoport mögött részben az elmagyarosodott polgárság öntudatos, politikai-szellemi tekintetben is emancipálódni kívánó rétegei, részben a magyar polgári és kisebb mértékben nemesi származású értelmiség állott. A radikális szerveződési centrum tehát egyrészt egy emelkedő, jómódú, művelt polgári rétegből, annak nonkonformista, baloldali értelmiségéből, másrészt a hanyatló vagy már lesüllyedt nemzeti rétegek balra radikalizálódó elemeiből kristályosodott ki. A vegyes összetételű, világnézetileg is különböző Társadalomtudományi Társaságot néhány évig a politikamentes „tiszta" tudomány művelése, a liberális hagyomány ápolása, nem kis mértékben a soviniszta és klerikális reakció durva támadásai, és velük szemben a felvilágosodás örökségét vállaló pozitivista evolucionizmus ideológiája tartotta össze. Az alapító szociológus csoport elmevilágosító élménye a pozitivista szociológia volt: a természettudományi törvénynek, mint rendező elvnek a társadalom vizsgálatára való alkalmazása. E felismerés időszerűségét mutatja, hogy Magyarországon az elméleti szociológia éppúgy, mint a leíró szociográfia valóságfeltáró és valóságformáló politikai missziót töltött be. A gondolat megkésettségét jelzi viszont, hogy a társadalmi törvényszerűség tanát Herbert Spencer jócskán megkopott és meghaladott teóriájából merítették, akinek nagy érdeméül tudták be, hogy „a szervetlen, a szerves és szellemi világ fejlődését az anyag és a mozgás ugyanazon mechanikai törvényei szerint fejezte ki és magyarázta", kimutatta a lelki élet jelenségeinek biológiai

meghatározottságát és „szilárd rendszerbe tömörítette azt a tudományt, mely ma minden társadalomtudomány legbiztosabb fundamentuma: a fiziológiai pszichológiát".[19]

Az új irányzat elméleti arculatának kiformálásában különösen három fiatal tudós-politikus, Pikler Gyula, Somló Bódog és Jászi Oszkár — valamennyien Pulszky Ágost tanítványai — játszott vezető szerepet. Pikler, a budapesti jogi kar tanára, Spencer szociológiájából fejlesztette ki saját belátásos jogelméletét. Eszerint a cselekedetek mozgatója az embernek saját szükségletére vonatkoztatott belátása, s ez teljesen független mindenféle absztrakt vagy abszolút erkölcstől, igazságtól vagy hittől. Pikler pozitivista jogelmélete idealista eszmei töltésű volt, de a társadalmi folyamatok objektív törvényszerűségeinek elismerésével, kutatásával új utat nyitott a hazai jogelméletben, és kihívta maga ellen a konzervatív tábor heves támadásait.

A századforduló idején az egyetemi ifjúság soraiban erősödött a nacionalizmus és a különböző újkonzervatív áramlatok hatása. Éppen az „úri középosztályból" származó — vagy oda törekvő — diákok egyesületei, az „egyetemi nemzeti párt", a néppárti befolyás alatt álló Szent Imre Kör voltak az antiszemita antiliberalizmus és a sovinizmus összekapcsolódásának, az újkonzervativizmus jobboldali radikális irányzatának melegágyai, utánpótlást nevelő és szervező központjai. A jobboldali egyetemi körök 1900-ban mozgalmat indítottak az egyetemek „keresztény jellegének megvédéséért", ennek jelképeként a kereszt minden tanteremben való kifüggesztéséért. Amikor követelésüket az egyetemi tanács nem fogadta el, uszító kampányba kezdtek a liberális szellem ellen. 1901 márciusában önhatalmúlag feltették a keresztet számos tanteremben. Egy hónapra rá tüntetéseket kezdtek Pikler ellen, a haladó professzor eltávolítását követelték. Hogy akciójuk nem spontán diákmegmozdulás volt, mutatja, hogy egyidejűleg a néppártiak a képviselőházban tiltakoztak Pikler erkölcsromboló tanári működése ellen. A „keresztkampány" és a „Piklerhecc" az újkonzervativizmus szociális jelszavai mögött meghúzódó, romboló indulatokat villantotta és kavarta fel. „Gyűlölködők és elfogultak. Kis agráriusok és dzsentriskedők" — írta a tüntetőkről Ady. — „Szent ég,

[19] JÁSZI OSZKÁR, Herbert Spencer és jövő feladataink. *Huszadik Század*, 1904. I. 3–4.

milyen küzdelmet kell most is folytatni a világosság és tudás ellenségeivel. Mi lesz, ha e nemzetiekből alakul ki Magyarország jövő társadalma?"[20]

A „Pikler-hecc" ugyanakkor az egyetemeken és a haladó értelmiség soraiban erősítette a radikális irányzatot is. A Társadalomtudományi Társaság a századelőn sikeresen fejlődött. A szellemi hatásokra nyitott szociológus csoport ekkortájt ismerkedett meg a francia szociológia iskoláival, Durkheimmel, Le Bonnal és a történelmi materializmussal. Spencert meghaladták, szemléletükbe korszerűbb polgári elméleteket és a marxizmus elemeit építették be. Somló Bódog, a nagyváradi jogakadémia ugyancsak erősen támadott tanára, indulásakor még Spencer hatása alatt úgy látta, hogy a társadalmi változások „az egységes természeti törvényeknek" vannak alárendelve. Az egyetemes evolúció gondolata azonban fokozatosan közelítette a társadalom belső mozgatóerőinek kutatásához. A társadalmi fejlődés az egyéni szükségletek mind tökéletesebb kielégítésének irányában halad. Ez az út pedig — a tőkés rendszer ellentmondásainak fokozatos kiküszöbölésével — egyfajta szocialista-kollektivista társadalom kialakulása felé vezet. Ez az álláspont közelhozta Somlót a szocialista mozgalom vulgármaterialista alapon álló, ekkoriban kibontakozó revizionista szárnyához, amely az anyagi javak bőségét megteremtő szocialista társadalom fokozatos kiépítésének programját hirdette.

A szociológus csoport szervezőjévé és hamarosan szellemi vezetőjévé Jászi Oszkár lépett elő. Miként társai, ő is a spenceri szociológiából indult ki. Első munkáiban — A történelmi materializmus állambölcselete, Művészet és erkölcs — erről az alapról bírálta a marxizmust. Csakhamar túljutott a kezdeti fokon, maga bírálta Spencer organikus társadalomszemléletét és Pikler belátásos elméletét. Ebben már a marxizmus hatása is érvényesült, amely jórészt Szabó Ervin közvetítésével jutott el hozzá. A marxizmus vezette a szocializmus társadalomtörténeti jelentőségének felismerésére. Jászi nem vált marxistává, de a magyarországi tőkés fejlődés legszabadabb útjának megnyitásában a marxizmustól várt ideológiai, s a szervezett munkásságtól politikai támogatást. Az 1903—1904-ben írt cikkei, levelei azt mutatják, hogy ekkortájt alakult ki ideológiai

[20] Nemzeti Párt. *Szabadság*, 1900. szeptember 1. (In: Ady Endre összes prózai művei. I. 1897—1901. Összeáll. Földessy Gyula.) Bp. 1955. 321.

szempontból eklektikus koncepciója, amely egyesítette magában a radikális polgári értelmiség antifeudális ideológiáját és a marxista társadalomszemlélet elemeit. Ilyenképpen egyaránt alkalmasnak látszott a tőkés fejlődés útjának megtisztítására és a munkásmozgalomhoz való hozzákapcsolódására is.

Jászit ekkortájt még az a terv is foglalkoztatta, hogy a szociáldemokrata párton belül kísérli meg érvényesíteni a magyar társadalom reformálására vonatkozó, még meglehetősen kiforratlan elképzeléseit. 1904 őszén kidolgozta egy megreformált szociáldemokrata párt: a Magyar Szocialista Párt tervezetét. A szociáldemokrácia hatékonyságának, tömegbefolyásának növelése érdekében úgy vélte, meg kell nyerni a demokratikus magyar értelmiséget, mindenekelőtt azáltal, hogy a párt pozitív választ ad a nemzeti kérdésre, vezetése pedig a radikális nemzeti értelmiség kezébe kerül. A pártprogram tervezetében Jászi szakítani kívánt „a proletárnak nincs hazája" jelszóval, de a dualizmus ellen nem lépett fel. A nemzetiségi kérdésben ekkor fogalmazta meg azt az álláspontját, hogy elegendő lenne az 1868. évi nemzetiségi törvény végrehajtásáért küzdeni. A tervezet nem érintette az agrárkérdést és összességében nem ment túl a szociáldemokrata párt minimális, demokratikus programján. Miután a tervezet Szabó Ervin határozott ellenzésébe ütközött, Jászi nem kísérelte meg új programját a nyilvánosság elé bocsátani.

További változásokat idézett elő politikai gondolkodásában az 1904 végén—1905 elején tett franciaországi tanulmányútja. A francia szindikalizmus bizonyos fokú értelmiségellenes magatartása arra a következtetésre juttatta, hogy a szocialista értelmiségnek nem a szorosan vett munkásmozgalom irányítása a feladata, hanem inkább az értelmiség különböző rétegeit kell megnyernie a szocializmus ügyének. Jászi ideológiai-politikai fejlődésében ennek a felismerésének nagy jelentősége volt: ez vált polgári radikalizmusának egyik kiindulópontjává. Ebben Szabó Ervin jelentős szerepet játszott. Levelezésük tanúsága szerint meggyőzte Jászit arról, hogy a szocializmus valódi képviselője a szindikalizmus, s ezzel nem egyeztethető össze a demokratikus reformokért folytatott, Jászi által is követelt küzdelem. A szocialista végcélban egyetértve, ezen az alapon mintegy elhatárolták egymás munkaterületét: Jászi képviseli a demokrácia megteremtésének minimális programját, Szabó Ervin pedig az ennek nyomán kibontakozó szocialista (valójában: szindikalista)

maximális célt. Annyira különböző politikai felfogásuk ellenére is mindvégig megőrzött bensőséges barátságuk megértéséhez ez a „munkamegosztás" adhat kulcsot.

1904-ben kezdtek kirajzolódni a Társadalomtudományi Társaságban a választóvonalak az egyes ideológiai-politikai csoportok között. A Jászi vezette csoport ekkor a polgári radikalizmus irányába kanyarodott. A társaság liberális szárnya, Gratz Gusztáv, Hegedüs Lóránt és Farkas (Wolfner) Pál viszont a Tisza-kormány alatt mérsékelte kritikai tevékenységét, s magával kívánta vinni a társaság tagjainak és a folyóirat szerkesztőinek többségét is a mérsékelt, kormánypárti liberalizmus irányába.

A frontok tisztázását elősegítette a társadalmi fejlődés irányáról folytatott vita, amelyet a társaság 1904 április—májusában rendezett. A vitának négy előadója volt: Gratz Gusztáv a liberalizmus, Batthyány Ervin az anarchizmus, Geöcze Sarolta a konzervativizmus és a keresztényszocializmus, Szabó Ervin a szocializmus eszmerendszerét fejtette ki. A vitába közvetlenül mintegy harmincan kapcsolódtak be, de valamiképpen érintette, állásfoglalásra késztette az értelmiség nagy részét. Ily módon ez a vitasorozat — a társaság egyéb közérdekű vitáival együtt — felpezsdítette az egész szellemi életet. A társaság nagy érdeme, hogy felvetette a magyar társadalomfejlődés és a közélet lényeges kérdéseit, országos fórumot biztosított a haladó eszméknek, így a marxizmust, amelyet eddig kirekesztettek a szellemi életből, emancipálta és bekapcsolta a hazai politikai gondolkodásba.

A szellemi erjedés kiterjedt a vidékre is. A polgárosodó városokban baloldali eszmékre fogékony közönség, helyenként radikális gócok alakultak. A szellemi megújulás erős vonzást gyakorolt a fiatal értelmiségi nemzedékre, a nemesi értelmiség útkereső, balra tartó tagjaira is. Ezt az utat járta meg a fiatal Ady Endre. A lombos családfával, de csupán az elúszott családi birtok maradványaival rendelkező, jószerével paraszti sorú kisnemesi család a szokványos politikusi-tisztviselői pályára szánta a tehetségével korán kiváló fiút. Ady azonban elutasította a tisztes tisztviselői pályát, újságírónak csapott fel előbb Debrecenben a függetlenségi sajtónál, majd Nagyváradon a kormánypárti lapnál, aztán a radikális szellemű Nagyváradi Naplónál. A város ellentétei: a klérus középkori rezervátuma, a Tisza család óliberális hatalmi centruma és a

friss, mozgékony-fogékony polgárság pezsgő szellemi élete serkentően és eszméltetően hatott a fiatal publicistára, aki ekkor már küldetés hordozójának, a „szentlélek lovagjának" tartotta magát. Nagyváradon formálódik ki remek cikkek sorozatában antifeudális-antiklerikális programja, amelyet majd a szocialista munkásmozgalom és a Társadalomtudományi Társaság radikálisainak hatása, a párizsi élmények és a hazai politika válságai érlelnek művészi és politikai forradalmiságggá.

A politikai válság és a belső viták hatására a Társadalomtudományi Társaság kezdettől heterogén tagsága is differenciálódott. Az állagőrző óliberalizmus hívei egyre tudatosabban szembefordultak a polgári radikalizmus eszméit kidolgozó és képviselő szociológus csoporttal. A szakítás már csaknem bekövetkezett 1905 nyarán, amikor a társaság liberális-konzervatív tagjai — elsősorban Gratz Gusztáv — kísérletet tettek arra, hogy a Huszadik Század szerkesztő bizottságából kiszorítsák a szocialistákat, Szabó Ervint és Mérő Gyulát. Az akkor fellobbant választójogi mozgalom azonban időlegesen összetartotta a két csoportot, és egy évvel elodázta a szakítást.

A BELPOLITIKAI VÁLSÁG KIÚJULÁSA

A munkásmozgalom fellendülése és a polgári radikalizmus első fellépése egybeesett a rendszer politikai válságának kiújulásával. Az 1904 tavaszán helyreállt parlamenti béke és a nagy tömegmozgalmak elnyomása utáni nyugalmi állapot nem tartott sokáig. Tisza a fegyverszünet időtartamát rövidre szabta. Már 1904 őszén elérkezettnek látta az időt a támadásra. Október elején, az ugrai választóihoz írt nyílt levél formájában a parlament őszi ülésszakát harcias akkorddal intonálta. A parlamenti anarchia szítói — fejtegette — vakmerő játékot űznek a nemzet értékeivel, felelőtlenül kockára dobják az apák örökségét: „a nemzet és a korona közötti kölcsönös bizalomtól áthatott kiegyezést". A rend bomlik, az állam és a törvényei iránti tisztelet, a hatóságok tekintélye megrendül. A társadalom különböző osztályai féktelen hévvel tolják előtérbe önös érdekeiket, nem riadnak vissza az államgépezet megakasztásától sem. „Bűnös könnyelműség ... volna, ha fel nem használnók a helyreállított rend első nyugodt időszakát arra, hogy megszerezzük a magyar alkot-

mányos élet állandó biztosítékait."[21] Meg kell akadályozni, hogy a magyar parlament a botrányok zavarosában halászó jelentéktelen töredék játékszere lehessen.

Az „ugrai levél" az ellenzéknél a Tiszával való egyezkedési remények szertefoszlását, hangos felháborodást kelt, s a kormánypárton is kétkedést: vajon opportunus-e a parlamenti béke idején kiásni a csatabárdot. Tisza azonban nem tágít. November elején bejelenti, 15-én pedig Daniel Gábor képviselővel beterjeszteti az új házszabályjavaslatot, amely a technikai obstrukció kiküszöbölését és az ún. állami szükségletek (költségvetés, újoncmegajánlás) záros határidőn belüli elintézését tartalmazza. Alighogy hozzákezd az ellenzék a „Lex Danielnek" elkeresztelt javaslat elleni obstrukcióhoz, Tisza döntő csapásra szánja el magát. November 18-án ügyes szereposztással, jól rendezett színjáték formájában, parlamenti puccsot hajt végre. Az obstrukciós szóáradatot félbeszakítva, hevesen az ellenzékre támad. A nemzet esküdt ellenségeinek bélyegzi, s egy szörnyű katasztrófa felidézésének vádjával illeti őket. Majd Kossuth és Deák szellemét idézi meg, akik — Tisza szerint — lángpallossal vernének szét a nemzeti érdekek eltékozlói között. „Itt egy marad hátra: — mondja befejezésül — vagy sorsára bízni az országot, vagy véget vetni az egész komédiának."[22] A hatásos végszóra megkezdődik a komédia. A kormánypártiak „szavazzunk!" kiáltással felemelkednek. Perczel Dezső házelnök a nagy zajban zsebkendőjével ad jelt a szavazásra. A kormánypárti többség ekkor, a vita befejezése előtt — tehát házszabályellenesen — megszavazza a házszabály-revíziót. Erre minden korábbit felülmúló botrány tör ki. A verekedésbe fulladó tumultus közepette Tisza sietve átnyújtja az elnöknek az előkészített királyi kéziratot: az ülésszakot december 13-ig elnapolják.

November 18-a olyan csatanyerés volt, amellyel Tisza az egész hadjáratot elvesztette. Az amúgy is fellazult kormánypárt néhány nap alatt felbomlik. Széll leköszön mandátumáról, az Andrássy vezette mágnáscsoport kilép a pártból, követi őket Károlyi Sándor agrárius gárdája. Ami sem Kossuthnak, sem az Ugron-pártnak éveken át nem sikerült, az

[21] Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. III. Szerk. BARABÁSI KUN JÓZSEF. Bp. 1937. 2., 6—7.

[22] Uo. 226.

most Tisza jóvoltából egy csapásra megvalósul: az ellenzéki koalíció összekovácsolása. November 19-én a parlamenti ellenzék különböző irányzatainak képviselői a Néppárttól Vázsonyiig, Apponyitól Bánffyig, Justh Gyulától Ugron Gáborig, megalakítják a hosszú évekig uralkodó pártszövetséget: a koalíciót, és megválasztják vezető szervét, a kuruc kor emlékét idéző „vezérlő bizottságot". Elnökül a nagyobb népszerűség okán, taktikai meggondolásokból Kossuth Ferencet teszik meg, valójában Apponyit, utóbb a koalícióhoz csatlakozó disszidensek vezérét, Andrássyt ismerik el.

Hosszú folyamat eredménye volt ez, amelynek során az uralkodó osztályok belső ellentétei miatt ellenzékieskedő nagybirtokos és dzsentri politikusok a nemzeti-közjogi ellenzékiség medrébe terelték, saját szekerükbe fogták a dualizmusellenes népi elégedetlenséget és a bátortalan polgári ellenzéket. S a pillanat, amikor Tisza parlamenti puccsa felkínálta az alkalmat, hogy a házszabálysértést „a nemzeten elkövetett erőszakká" nagyítva, a legszélesebb közvéleményt megmozgassák, betetőzte e folyamatot. A kormányellenes felháborodás közös platformján összetalálkozott a jobb- és baloldali ellenzék: az agrárizmustól a különböző árnyalatú nacionalizmusig, az antiliberális középrétegektől a kizsákmányolás és elnyomás ellen küzdő demokratikus szegényparaszti és munkástömegekig.

A függetlenségi pártnak az adott helyzetben alkalma nyílott a dualista rendszer hatékony bírálatára, széles nemzeti ellenállás és demokratikus összefogás kibontakoztatására. A párt azonban ekkorra annyira jobbra tolódott, hogy fel sem vetette ezt a lehetőséget. Örömmel fogadta a megtérő hatvanheteseket, a vezetést is átengedte nekik. A koalícióban formálisan is bekövetkezett a „továbbfejlesztett" hatvanhetesség és a „visszafejlesztett" negyvennyolcasság összetalálkozása. Így a koalíció megszületését és céljait hírül adó „Szózat" még a függetlenségiek radikálisnak nem nevezhető programjánál is kevesebbet, csupán az ismert katonai követeléseket és a „nemzetgazdasági érdekek" homályosan fogalmazott biztosítását tartalmazta. A Ferenc Józsefhez intézett felirat pedig a kormányalakítási készséget ajánlotta fel.

December 13-án, a képviselőházi ülésszak újbóli megnyitása napján az ellenzék válaszolt november 18-ra: tervszerű akcióval darabokra zúzták a képviselőház üléstermét. Az ülést ismét el kellett napolni. December 13-a szinte jelképe a koalíció harcosságának: bosszú a bútorokon, rombolás a

Ház falai között, aztán nagyotmondó frázisok a nemzeti közvélemény számára, és lojális hajbókolás az uralkodó előtt. A koalíció nem akarta a végletekig élezni a válságot, amelynek kimenetele számára is bizonytalan volt. Tisza és Perczel bukása árán, november 18-a meg nem történtté deklarálása esetén hajlandó lett volna a békekötésre. A kormány, Ferenc József és környezete azonban elutasította a békeajánlatot. A király szokatlan eréllyel állt ki Tisza mellett. A parlamenti anarchiára válaszul, január 3-án feloszlatta az országgyűlést. „Ítéljen a nemzet", indította el a választási harcot Tisza, bízva a parlamenti és parlamenten kívüli „anarchiától" aggódó birtokos osztályok józanságában, meg az évtizedek óta hibátlanul bevált választási apparátusban.

VII. FEJEZET

AZ 1905—1906. ÉVI POLITIKAI VÁLSÁG

1. A SZABADELVŰ PÁRTI KORMÁNYZAT FELBOMLÁSA

AZ 1905. JANUÁRI VÁLASZTÁSOK

Az 1904 utolsó hónapjaiban kibontakozott belpolitikai harcok erősen felzaklatták az országot. A közéleti feszültség növeléséhez hozzájárultak a nemzetközi események is. A magyar közvélemény mindig érdeklődéssel figyelte Oroszországot, s az érdeklődés a japán háborúban elszenvedett vereség és az érlelődő forradalom híreinek hatására fokozódott. Néhány éves politikai konszolidáció után a birodalom másik részében ugyancsak kormányválság tört ki. A Széll Kálmánnal párhuzamosan kormányzó Ernst Koerber kezdetben sikerrel küzdötte le az 1890-es évek második felén végighúzódó válságot. 1904-ben azonban ellene is feltámadt az obstrukció, a parlamenti anarchia. Ebbe bukott bele 1904 végén. Utóda az osztrák-német pártokkal rokonszenvező, konzervatív beállítottságú Paul Gautsch báró lett, aki az 1890-es évek második felében egyszer már — eredménytelenül — megkísérelt úrrá lenni a válságon.

Az 1905 elején megindult választási kampány a rendkívüli kül- és belpolitikai események közepette a korábbiaktól sok szempontból eltérően zajlott le. A számban és tekintélyben meggyarapodott ellenzék még sohasem indult olyan szervezetten, mint 1905 januárjában. Apponyi a nemrégiben feltámasztott Nemzeti Pártjával együtt január 3-án — az országgyűlés feloszlatásakor — belépett a függetlenségi pártba. Zegzugos politikai pályafutásának e baloldali kiszögellésén Apponyit a Tisza-kormányzattal való ellentéte, személyes és taktikai megfontolások valóban közel sodorták a függetlenségiekhez, a fúziónál azonban nem egyszerű beolvadásról volt szó, hanem kétoldalú közeledésről. Apponyiék elvileg elfogadták a függetlenségiek amúgy is megszelídült programját, azok

viszont magukévá tették Apponyiék kormányképességre irányított politikai gyakorlatát. Január 4-én az Ugron-pártiak is visszatértek az anyapártba. Az egymás közti vetélkedést kiküszöbölvén, ugrásszerűen megnőtt a függetlenségi párt harcképessége.

Az ellenzék táborát erősítette a Néppárt és különösen az Andrássy vezette disszidensek köre — nemsokára: Alkotmánypárt —, amely a magyar arisztokrácia, a nemesi nagybirtokosok előtt, továbbá a Bánffy-féle Újpárt, amely a nemzeti szellemi értelmiség, a polgári középrétegek előtt, s a demokrata pártot képviselő Vázsonyi, aki a fővárosi liberális polgárság körében örvendett tekintélynek. Az egyesült ellenzék a fő tüzet Tiszára, a mögötte leselkedő abszolutisztikus veszélyre, a „nemzetet" ért sérelemre összpontosította, s evégett a nemzeti demagógia minden szólamát megszólaltatta. A mérsékeltebbek csak a vezényszót, a radikálisabbak a magyar hadsereget, az önálló vámterületet és még az általános választójogot is követelték.

Ezzel szemben a kormánypárt csak megfogyatkozott erőket, vérszegény programot vonultathatott fel. Tisza és hű gárdája a fél országot bejárva agitált a parlamentarizmus védelmében, amelyet azonban 1904 novemberében ők sértettek meg, s a „nemzeti alkotó munkát" béklyóba verő obstrukció és „anarchia" ellen, amelyben a közvélemény túlnyomó része a nemzeti ellenállás mégiscsak hasznos formáját látta. A választási harcba közvetlenül is beavatkozott és szokatlan módon korteskedett Ferenc József, s nyílt felszólítására néhány főpap és főrend. A kormánypárt mellett állt ki a nagyburzsoázia, az óliberális földbirtokosok és rendelkezésére állt a közigazgatási apparátus egy része is. De csak egy része. Az a tény, hogy a nagynevű arisztokraták, a nagybirtokos és dzsentri előkelőségek zöme ellenzékbe vonult, a hatalmi apparátuson belül is megváltoztatta a helyzetet. Velük együtt a megyei tisztikar, a városi és községi intelligencia zöme az ellenzékhez csatlakozott.

Elsősorban a kormánypárt esélyeit rontotta, hogy hosszú évtizedek óta ekkor indultak először teljes aktivitással a nemzetiségi pártok. Bár ellenük a hatóságok nem haboztak a régi elnyomó eszközöket alkalmazni, a nemzetiségi jelöltek többnyire a kormánypárttól hódítottak el azelőtt biztos mandátumokat. A paraszti választók zömmel ugyancsak az ellenzék mögé sorakoztak. A fellazulás lehetőséget nyújtott a választójogból kizárt tömegeknek is véleményük nyilvánítására. A szo-

AZ 1905. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉSI VÁLASZTÁSOK

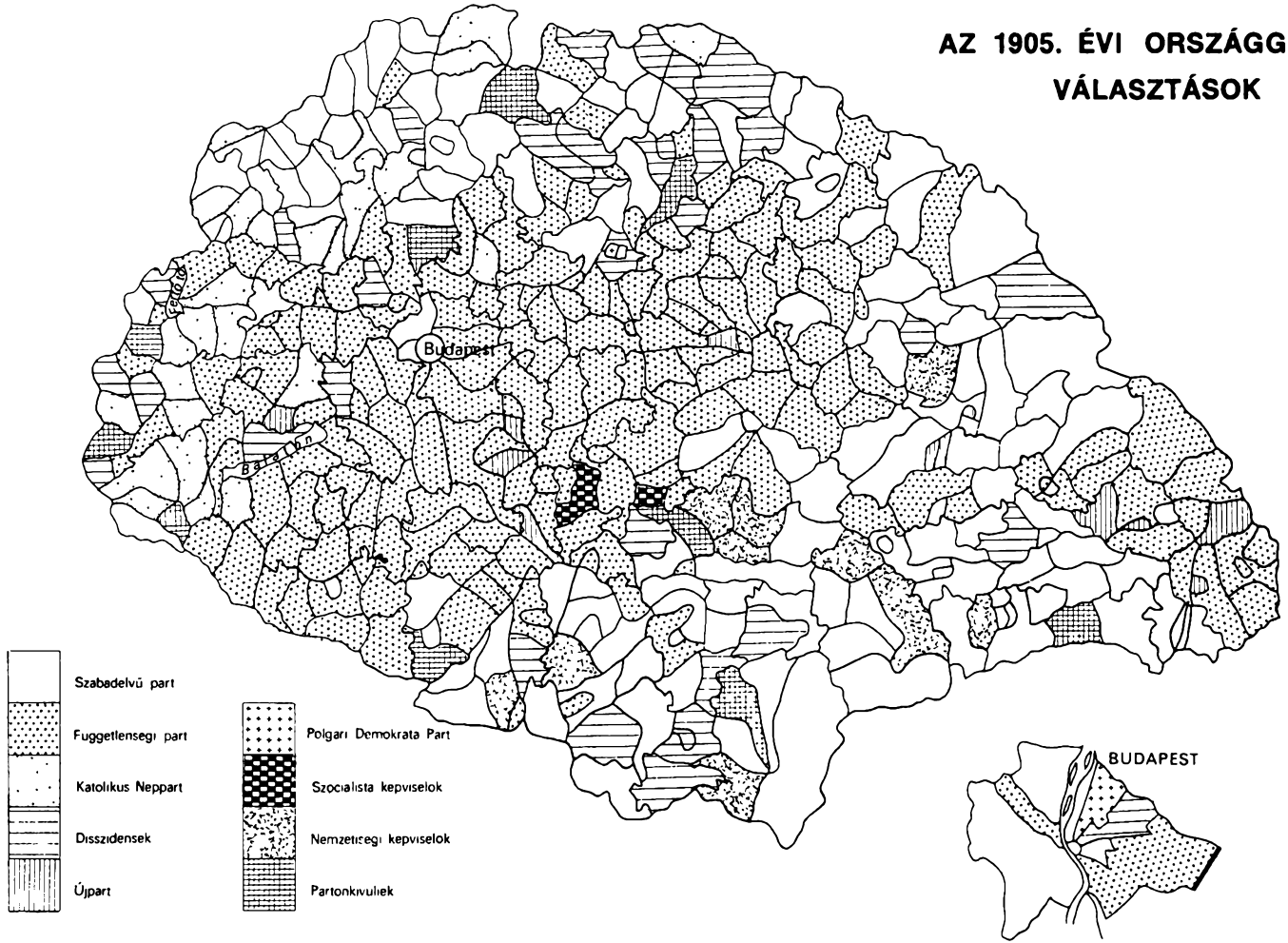

ciáldemokrata párt 1904 végén és a választási hadjárat idején az ellenzékhez közeledett. Szorosabb együttműködés is kialakulhatott volna közöttük, ha az ellenzék egészében magáévá tette volna az általános választójog követelését. De a koalíció e tekintetben nem óhajtotta megkötni magát, nem iktatta közös programjába a választójogot. Csupán egyes pártok, egyes képviselők vállalták a választójogi programot. A szociáldemokrata párt kevés jelöltet állított, szabad kezet adott választójoggal rendelkező tagjainak, hogy liberális ellenzékiekre szavazzanak.

Az 1905. január utolsó hetében lezajlott választások váratlan — bár az előjelekből már sejthető — eredményt hoztak. A kormánypárt 159 mandátumával szemben a koalíció pártjai 235, az egész ellenzék 254 mandátumot szerzett. Ebből a függetlenségi párt egymagában 166 képviselővel — tehát relatív többséggel —, a Néppárt 25, a disszidensek 27, az Újpárt 13, a demokrata párt 2 mandátummal jutott be, ezen kívül 10 nemzetiségi és 9 párton kívüli képviselő foglalt helyet a parlamentben. A koalíció balszárnyán — ezúttal első ízben — két szocialista programmal fellépő jelöltet is megválasztottak: Mezőfi Vilmost és Áchim L. Andrást.

A kormánypárt a kiegyezés óta még nem szenvedett választási vereséget. A rendkívüli esemény, mint politikai szeizmográf, jelezte a dualista rendszer megrendülését. Minthogy a rendszert a fegyveres konfliktus kockázata nélkül csak hatvanhetes alapon lehetett fenntartani, a három évtizede kormányzó szabadelvű párt bukása az egész uralmi rendszerre súlyos csapást mért, elmélyítette válságát, és új szakaszt nyitott történetében.

A KORMÁNYZATI VÁLSÁG KIALAKULÁSA

A magyarországi válság alakulásába belejátszott az akkor kitört orosz forradalom hatása is. A választási kampány kellős közepén, január 24—25-én érkezett meg a forradalom híre, amely az ellenzéki erők harcosságát növelte. A „véres vasárnap" eseményeinek hírére a Monarchia valamennyi nagyobb városában kibontották a munkások a vörös zászlót. „Ennyi önfeláldozást, ennyi lelkesedést még egyetlen küzdelem sem váltott ki azokból, akik a nép felszabadításának szolgálatában állottak" — írta a Népszava. „Ilyen események hallatára az elnyomottak bizalommal,

197. Karl Kautsky,
a II. Internacionálé vezető alakja

198. Viktor Adler,
az ausztriai szociáldemokrácia vezetője

199. „Akár horvát, akár cseh, akár német — kalács helyett az éhség korbácsa a béke" — üzente az 1899. évi brünni szociáldemokrata kongresszusról küldött képeslap

200. Jászai Samu

201. Garbai Sándor

202. Teszársz Károly

203. Csizmadia Sándor

204. „Kenyeret és jogot!" — a korszak hazai munkás-sajtójának címlapjaiból

205. Ady Endre sajtóigazolványa 1901-ből

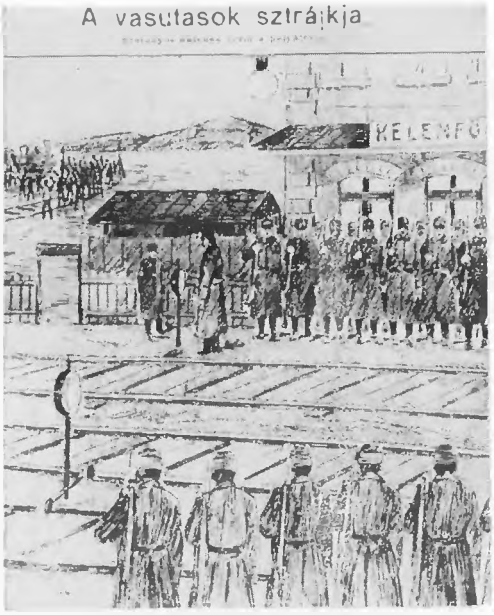

206. Csendélet az 1904. évi vasutassztrájk idejéről

207. A sztrájkolók a bíróság előtt

208. A védőügyvéd: Landler Jenő

209. Az élesdi sortűz, 1904. április ▶

ALKOTMÁNY

210. A klerikális Alkotmány

BUDAPESTI NAPLÓ

211. A liberális Budapesti Napló

PESTI NAPLÓ

212. A mérsékelt kormánypárti — mérsékelt ellenzéki Pesti Napló

PESTER LLOYD

213. A nagytőke félhivatalosa: a Pester Lloyd

214. Kormánypárti paces az obstrukció ellen: zsebkendőszavazás 1904. november 18-án

215. „Ez férfimunka volt" — az ellenzék összetöri a képviselőház berendezését, 1904. december 13.

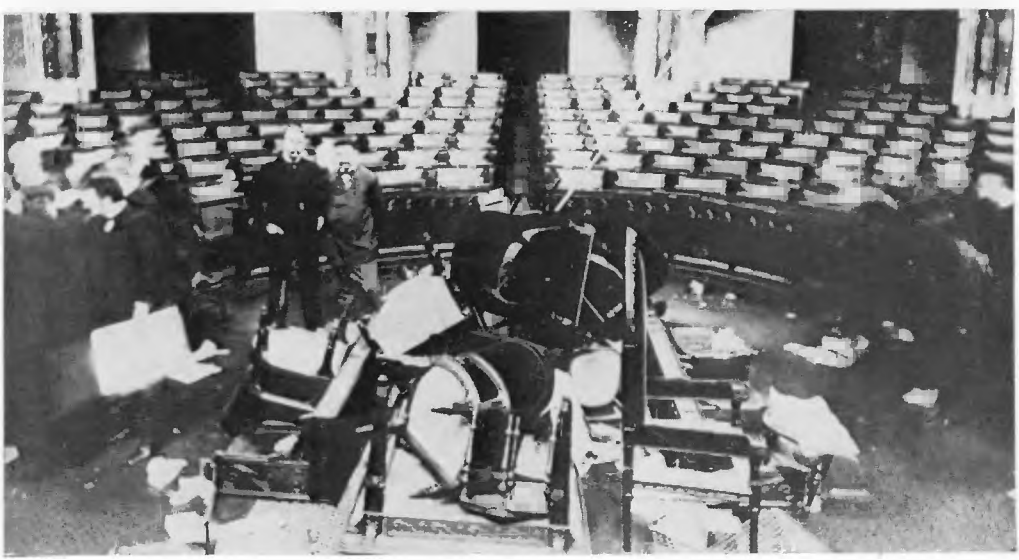

216. Forradalom Pétervárott, 1905. január

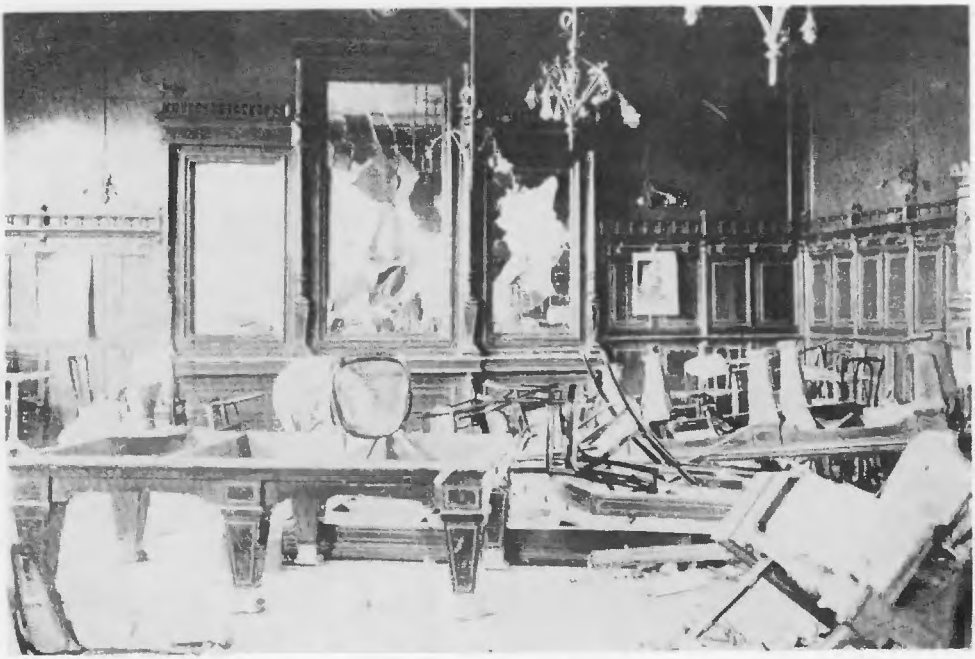

217. Választások Magyarországon: egy összetört kávéház 1905 januárjában

218. Választás Budapesten, 1905. január

219. Apponyi Albert

220. Tisza István távozik a Házból

221. Fejérváry Géza, a királyi testőrség parancsnoka, majd miniszterelnök

222. Kristóffy József, belügyminiszter

Vas- és Fémmunkások Szaklapja

FIGYELEM

sztrájkoló

vas- és fémmunkások!

nagy nyilvános gyülést

a sztrájk állása.

FIGYELEM

=nem sztrájkoló=

nyilvános gyülést

az egyhehivók.

223. Hír az 1905. májusi vassztrájkról

Politisches Volksblatt.

Der Schnitterstrike in Ungarn.

224. Véres aratás, 1905. június

225. A „vörös péntek" — 1905. szeptember 15.

226. A függetlenségi párt nagybizottsága

227. Főispáni beiktatás katonai segédlettel. Sátoraljaújhely, 1905. november

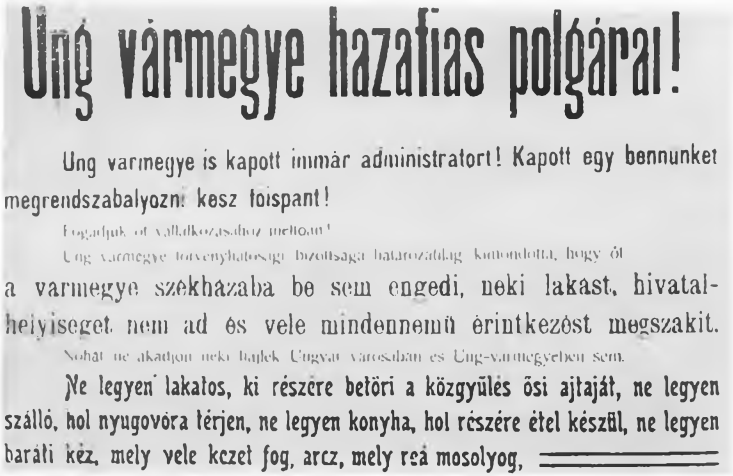

Ung vármegye hazafias polgárai!

Ung varmegye is kapott immár administratort! Kapott egy bennunket megrendszabalyozni kesz foispant!

Fogadjuk öt vállalkozásához mellőan!

Ung vármegye törvényhatósági bizottsága határozatilag kimondotta, hogy öt

a varmegye szekházaba be sem engedi, neki lakast, hivatalhelyiseget nem ad és vele mindennemü érintkezést megszakit.

Nohát ne akadjon neki hajlek Ungvár városában és Ung-vármegyében sem.

Ne legyen lakatos, ki részére betöri a közgyülés ősi ajtaját, ne legyen szálló, hol nyugovóra térjen, ne legyen konyha, hol részére étel készül, ne legyen baráti kéz, mely vele kezet fog, arcz, mely reá mosolyog,

228. Felhívás Ung megye hazafias polgáraihoz a nemzeti ellenállásra, 1905 decemberében

229. A megyefőnök fogadtatása Komáromban

230. Fejérváry kezében a béke. 1906. április

231. Andrássy Gyula és hívei, 1906. február

232. Karikatúra az alkotmányvédelemről és a tulipánmozgalomról, 1906. április

233. Thaly Kálmán, a kuruc romantika költője és politikusa

234. Rákóczi hamvainak hazaszállítása, 1906. október

reménnyel tekintenek Oroszország felé"[1] hiszen a cárizmus megdöntése valamennyi ország munkásságának megkettőzi az erejét. A Népszava azt is tudatosította, hogy az orosz proletárok küzdelme „érettünk is, minden elnyomottért folyik... az ő sorsuk a mi sorsunk, az ő győzelmük minden zsarnok veresége, minden iga összezúzásának kezdete".[2] A főváros munkássága február 5-én tömeggyűlésen tiltakozott „a cárizmus állatiassága ellen", és forró üdvözletét küldte „a cárizmus megdöntéséért, s így közvetve az emberiség teljes felszabadításáért küzdő oroszországi forradalmár testvéreinek".[3] Csatlakozott hozzá az értelmiség színe-java. Írók, tudósok, művészek, egyetemisták tiltakoztak Gorkij bebörtönzése ellen, köszöntötték a szenvedő emberiség szolgálatába szegődött haladó gondolat nagy példáját. Számtalan cikk ismertette, értelmezte a forradalom tanulságait, sok vers, elbeszélés örökítette meg emlékét. Ady, aki röviddel a forradalom kitörése előtt jött haza Párizsból, a kezdet kezdetén felismerte az oroszországi események korszakos jelentőségét. „Oda kell figyelnie, ott kell lennie az egész világnak. Beteljesedtek az idők" — írta február közepén.[4] Munkások, értelmiségiek tízezrei valóban figyelték az oroszországi eseményeket. Rokonszenvvel kísérték a „forradalom csatahajóját", a Patyomkint és a nagyméretű oroszországi tömegsztrájkokat. Szeretettel fogadták a Patyomkin hazánkba vetődött matrózait, segélyezték a sok oroszországi menekültet. A szervezett munkások igyekeztek tanulságokat levonni az újszerű forradalmi harc tapasztalataiból. A krajcáros néplapok a távoli falvakba is elvitték a forradalom gyakran titokban böngészett híreit, amelyek megragadták a szegénynép fogékony képzeletét, sok helyütt megmutatkozott hatásuk az újra fellobbant agrárproletár mozgalomban.

Az orosz forradalom nagy hatást gyakorolt az aktuális politikai küzdelmekre is. Az uralkodó körök általában örvendeztek a vetélytárs Oroszország meggyengülésének, a japán háborúban elszenvedett vereségének, bár a forradalom lényegét és módszereit elítélték. Az ellenzéknek kezdetben kapóra jött a cárizmust megrendítő és a Burg uralkodó köreit

[1] A forradalom üdvlövése. *Népszava*, 1905. január 24.

[2] Szabadság vagy halál. Uo. 1905. január 26.

[3] Az orosz foradalom. Uo. 1905. február 7.

[4] ADY ENDRE, A moszkvai rekviem. (In: Ady Endre összes prózai művei [továbbiakban: AEÖPM]. VI. Sajtó alá rend. VARGA JÓZSEF.) Bp. 1966. 65.

is idegesítő forradalom. A cár szorult helyzetével példálózva „máshol is Európában" megértetni kívánták, „hogy makacs, merev, zsarnoki dölyffel nem lehet dacolni a jogaikat követelő nemzetek akaratával".[5] A koalíció vezetői utóbb a burkolt célzásoktól a nyílt fenyegetésekig is elmerészkedtek. Ugron már megjövendölte, hogy a roskadozó cári hatalom hadai nem fogják körülhordani „a szolgaság bilincseit", „nem fognak többé császárt hozni Magyarországba".[6] A távoli forradalom példájával szerették volna meggyőzni az uralkodót: jobb idejében tett engedménnyel, a „nemzeti akarat" teljesítésével elejét venni a nagyobb bajoknak. Hasonló célzattal és érveléssel kommentálták Norvégia 1905 nyarán kivívott különválását Svédországtól.

A koalíció útja a választásoktól a kormányhatalomig nem volt diadalmenet. Tisza azonnal a választások után lemondott. Az uralkodó február elején Andrássyt bízta meg az új kormány megalakításával, de eleve azzal a feltétellel, hogy a katonai követelések nem szerepelhetnek a kormányprogramban. Andrássy és a mögötte álló ellenzéki hatvanhetesek ezt a feltételt nem fogadták el. Andrássy az alapelveket tekintve alig különbözött Tiszától. 1896-ban, amint korábban említettük, még egy kötetnyi racionális érvet sorakoztatott fel mind a függetlenségi, mind a nemzeti párti koncepció ellen. Politikájának — írta akkor — nem az a célja, hogy „oly eszmények megvalósítására igyekezzék, amelyek nemzeties színezetüknél fogva a hazafiak szívét megrezgetik", hanem amelyet csak „a jelszavak zsarnokságától ment gondolkodás ítélhet meg biztosan és helyesen". „A nemzetnek állandó érdeke a kiegyezés fönntartását követeli... E célhoz szilárdan kell ragaszkodnunk..., ha miatta néha népszerűtlenek is leszünk, ha néha erőt is kell vennünk önmagunk érzelmén is."[7] Két év múlva, a Bánffy elleni obstrukció idején, az ún. „Lex Tisza" párthatározattá emelésekor mégis kilépett a kormánypártból, majd hamari visszatérte után, híveivel együtt külön csoportot alkotott, egészen az 1904. novemberi végleges szakításig.

Andrássy politikai útját elsősorban az „ortodox" hatvanhetes, „merkantilista" kormányzó csoporttal való ellentéte határozta meg, amit a

[5] Ábrányi Emil, Szergiusz. *A Nap*, 1905. február 19.
[6] Ugron Gábor, Haldoklik a zsarnokság. Uo. 1905. november 10.
[7] Andrássy Gyula, Az 1867-i kiegyezésről. Bp. 1896. 293–294.

Tiszával folytatott rivalizálás személyes motívuma is színezett. Ezen túlmenően jelentős módszerbeli és taktikai ellentét is eltérítette a kormánytól. Andrássy ugyan élete végéig a dualizmus híve volt, de úgy vélte, hogy a rendszert nem merev konzervativizmussal, nem csupán erőszakkal, hanem a nemzeti érzés táplálásával és kielégítésével lehet sikeresen megvédelmezni. Elítélte Tisza módszereit, de károsnak tartotta a vezető réteg áldatlan belviszályát, ezért a kompromisszum közvetítésére vállalkozott. „Nagyon fájdalmas szakítanom azokkal — indokolta meg kilépését a kormánypártból 1904 végén —, akiknek politikáját, politikai programját ma is helyesnek tartom... Erős meggyőződésem, hogy ... az ország szenvedni fog, ha az áldatlan, szenvedélyes küzdelmet végigharcolja. Ezért az én célom..., hogy a békés kibontakozás útjait keressem."[8] A belpolitikai konszolidáció azonban, szerinte, elképzelhetetlen valaminő nemzeti vívmány, elsősorban a magyar vezényszó, a dualizmus szellemének a közös hadseregben való érvényesítése, az ún. katonai engedmények nélkül, amelyek levezethetik a dualizmus ellen felgyülemlett nemzeti ellenzékiséget. Ezért az ellenzék katonai programjának, legalább néhány kívánságának teljesítése nélkül nem vállalkozott kormányalakításra.

Ezen a ponton azonban Ferenc József sem engedett. Hagyomány és tapasztalat megtanította rá, hogy birodalmát négy évszázad viszontagságai közepette elsősorban az abszolutisztikusan vezérelt hadsereg „nemzetek feletti" egysége tartotta össze. A magyar kívánságok kielégítése — úgy vélte — óhatatlanul a hadsereg nemzeti jellegű szervezeti átalakulására vezetne, ami nemcsak harcképességét ásná alá, hanem a magyar és egyéb szeparatizmus, egy esetleges nemzeti rebellió felfegyverzését jelentené. Nem engedhetett a katonai bürokrácia elitjének határozott ellenállása miatt sem, a hadügyi kormányzat és a vezérkar elutasított minden politikai természetű, nemzeti jellegű szervezeti reformot. Ilyen megfontolások miatt mereven ragaszkodott a hadseregre vonatkozó felségjogainak csorbítatlanságához, visszautasította a nemzeti reform szerény óhaját, még ha ezzel a magyarországi válság rugalmasabb megoldási lehetőségét fel kellett is adnia.

Ebben a kérdésben kézzelfoghatóan megmutatkoztak a rendszer strukturális ellentmondásai: a birodalom dualista politikai felépítése

[8] Andrássy Gyula nyílt levele választóihoz. *Budapesti Hírlap*, 1904. november 24.

— szigorúan centralizált, egységes hadsereggel; parlamentáris alkotmány — abszolutisztikus felségjogokkal, amelyeken megtörik a parlamentarizmus érvénye. Megnyilvánult egyúttal a magyar alkotmányosság gyengesége, az önállóság csonkasága is. Amint magát a hatvanhetes rendszert akarta megváltoztatni, kitűnt, hogy Magyarország a kölcsönös függőségnek olyan kötelékeivel van a birodalom egészéhez láncolva, amelyeket alkotmányos-parlamentáris eszközökkel nem lehet feloldani.

Ferenc Józsefnek a többség programját elutasító, imparlamentáris eljárását a Magyarország iránti ellenszenvét ekkortájt nyíltan kimutató trónörökös, az osztrák kormány és a parlament egyöntetűen támogatta. Ez volt az egyetlen pont, amely a széthúzó ausztriai erőket időlegesen egyesítette. A Gautsch-kormányt a Reichsrat a magyarországi fejlemények miatt tüntető együttműködési készséggel fogadta. Elítélte a magyar koalíció követeléseit, megszavazta a legsürgősebb javaslatokat és bizottságot küldött ki „a két birodalomrész közti viszony tanulmányozására", ami persze a dualizmusellenes demonstráción kívül semmilyen reális eredménnyel nem járt. A dinasztia és az osztrák uralkodó körök álláspontja megnehezítette Magyarországon a válságból való kibontakozást. Az Andrássyval folytatott többszöri tárgyalások, februárban és márciusban, nem jártak sikerrel. A februárban megnyitott magyar országgyűlés érvénytelenítette a november 18-i puccsal megszavazott házszabályrevíziót, fenntartotta katonai követeléseit, tiltakozott a megbukott és lemondott Tisza-kormány hivatalban maradása, a nemzet alkotmányos jogainak megsértése ellen, ami a szónoki deklarációkon kívül ugyancsak semmilyen reális eredményt nem hozott.

Március és április folyamán továbbra is Andrássy Gyula személye állt előtérben, vele és körülötte folytak a meddő alkudozások a koalíció kormányalakításának feltételeiről. A függetlenségi vezérek, Kossuth és Apponyi már hajlottak arra, hogy a felemelt hadiköltségvetés redukálása fejében — katonai programjukat egy időre kikapcsolva — vállalják a kormányzást. Pitreich hadügyminiszter budapesti tárgyalásai során — a béke kedvéért — ráállt volna valamelyes pénzügyi redukcióra. Andrássy azonban nem akarta a katonai programot a bizonytalan jövőre halasztani, az engedékeny Kossuthot pedig a vezérlő bizottság leszavazta. A koalíciós vezérkar önbizalmát az áradó nemzeti ellenzékiség tavaszi szele dagasztotta: bíztak növekvő népszerűségük erejében, a bukott

szabadelvűek bomlásában, az uralkodó elkerülhetetlennek látszó engedményeiben.

A bukott kormány helyzete valóban rendkívül súlyos volt, Tisza komor színekkel ecsetelte tarthatatlanságát. „Napról-napra több jele mutatkozik az egész országban a szétbomlásnak és anarchiának" — jelentette áprilisban. „Az ellenzék váratlan választási győzelme és az egész koalíciónak a 48-as vágányra való terelése mindent ingásba hozott ... Soha még ilyen szükség nem volt cselekvőképes kormányra, amely céltudatos irányt szab, megfogja az ingadozó elemeket és biztosítja a közigazgatás menetét." A jelenlegi kormányt mindenütt „politikai hullának" tekintik, „sem félelmet, sem bizalmat nem kelt és teljességgel tehetetlen".[9] A szabadelvű párt külön határozattal támogatta a felmentési kérelmet, hogy az uralkodó szabadítsa végre meg őket a tehetetlen kormányzás nyűgétől.

A választásokat követő negyedévben a rend bomlott, a politikai feszültség fokról fokra nőtt. A kormányzati válság elmélyült — egyelőre a kibontakozás minden kilátása nélkül.

A TÖMEGMOZGALMAK DAGÁLYA 1905 ELSŐ FELÉBEN

Az elnyomó apparátus fellazulása s az általános politikai bizonytalanság megkönnyítette az elnyomott osztályok harcát. A tömegmozgalmakat 1905-ben két forrás táplálta. Az egyik a század első éveiben megromlott anyagi helyzet volt, amelynek megjavításához a válság enyhültével kedvezőbbé váltak a feltételek. Ez a mozgalom 1903—1904-re nyúlt vissza; egyik nagyszabású megnyilvánulása 1905 elején a munkából kizárt asztalosok és építőmunkások küzdelme volt, amely a téli holtszezon ellenére sikerrel járt. A másik hatás az oroszországi példa volt. A február—márciusi szakszervezeti és pártgyűléseken az általános választójogért vívandó akciókat az orosz forradalom eseményeivel összekapcsolva tárgyalták meg. A munkások az orosz forradalomból nyert ösztönzést a választójogi harc új módszereként értelmezték.

[9] Országos Levéltár (továbbiakban: OL) Kabinettsarchiv. Geheimakten. Daruváry-hagyaték (továbbiakban: Daruváry-hagyaték). Karton 25. Tisza István április 24-i jelentése.

Kora tavasszal kiszélesedett a sztrájkmozgalom. Nagyváradon és Szegeden az egész városra kiterjedő általános sztrájk tört ki. „Valósággal megmozdult alapjaiban az egész ország. Egyik szakma a másik után, műhelyek, gyárak, épületek munkásai teszik le a szerszámot."[10] „... nincsen talán egyetlen ország sem, Oroszországon kívül, amelyben annyira megindult volna a föld"[11] — írta akkoriban a Népszava. A május elsejei tüntetések alatt Kolozsvár munkásai léptek sztrájkba, majd Eszéken robbant ki olyan heves harc a sztrájkoló, jogkövetelő munkások és a katonaság között, hogy azonnal elrendelték az ostromállapotot. Az eszéki forradalmi megmozdulás hatása a környező falvakra is kisugárzott, bátorította a dél-baranyai cselédek szerveződő ellenállását. Május végén kezdődött el a korszak legnagyobb és legjellegzetesebb munkásmegmozdulása: a fővárosi vasmunkások hathetes általános sztrájkja.

A mozgalom jelentéktelennek látszó magocskából terebélyesedett ki. Az Oetl-gyár vasöntői márciusban egy goromba művezető elbocsátását kérték, majd követelésük elutasítása miatt sztrájkba léptek. A gyáros ezért elbocsátotta, a vasgyárosok szövetsége pedig feketelistára tette őket. Tiltakozásul az összes fővárosi öntő csatlakozott kizárt társaihoz. A vasgyárosok erre valamennyi üzemben beszüntették a munkát, hogy maguk a kereset nélkül maradt munkások kényszerítsék az öntőket a megadásra. A szakszervezet vezetői igyekeztek visszafogni a tömegmozgalmat, éppen a tavaszon folytattak tárgyalásokat a vasipari kollektív szerződés megkötésére. A munkásokat azonban a válságos évek nélkülözései és a munkásnyúzók sok önkényeskedése végleg feltüzelte. A május 28-án tartott nagygyűlés imponáló választ adott a vasgyárosok öntelt kihívására. A gyűlésen két indítvány hangzott el: a pártvezetőség küldötte a megfontolást, a mérsékletet, Teszárs Károly, a szakszervezet egyik vezetője az általános sztrájkot javasolta. A szavazásnál csupán egy ember támogatta a halogatást, csaknem 30 ezer egyhangúlag a sztrájk mellett foglalt állást. E hatalmas, harcos tömeg csatlakozott az öntők sztrájktanyájához, amelyet a Zöld Vadász kerthelyiségében, a Városligetben rendeztek be. A sztrájktanyákat harci táborrá alakították, őrséggel, összekötőkkel, sztrájkértesítővel, rendszeres gyűlésekkel. Több tüntető felvonulást

[10] Földindulás. *Népszava*, 1905. április 7.
[11] Sztrájk mindenfelé. Uo. 1905. április 5.

rendeztek; követeléseik között első helyen a munkaidő csökkentése, az általánosan kötelező bérmegállapítás, a munkásszervezetek elismertetése, a bánásmód megjavítása állott. A lavinaszerűen növekvő mozgalom a politikai helyzetet és a munkások hangulatát tekintve alkalmas lett volna a nagytőkés szervezet önkénye elleni széles körű, általános tömegsztrájkkal támogatott támadás megindítására. A szociáldemokrata párt vezetői azonban e kritikus pillanatban visszariadtak a harc élezésétől. A vasas szakszervezet néhány nagyüzemmel megkötötte a kedvező kollektív szerződést, az eredményeket nem akarták kockáztatni. Ezért kisebb — később meg nem tartott — engedmények fejében leszerelték a nagy küzdelmet.

Még tartott a vasassztrájk, amikor július elején 3000 pécsi bányász is letette a csákányt. Az osztrák monopoltőkés Duna-Gőzhajózási Társaság érdekeinek, biztonságának védelmére nagy fegyveres erő vonult fel. A bányászokat azonban sem bebörtönzéssel, sem kilakoltatással, sem sztrájktörőkkel, sem ígérgetésekkel nem lehetett megadásra bírni. A kitartóan végigharcolt, közel kéthónapos küzdelmük a bér- és munkaviszony jelentős javulását vívta ki.

A rendkívüli események felrázták az agrárproletariátust is, éspedig ezúttal az agrárszocializmustól eddig kevéssé érintett Dunántúlt és az uradalmi cselédséget. A mozgalom gócpontja Baranyában a dárdai, Somogyban a lengyeltóti, Tolnában a tamási járás volt. Innen indult el a sztrájk — kimutathatóan az eszéki munkásmozgalom, a helyi szocialista munkások, a szocialista sajtó és agitáció hatására — május végén—június elején, hogy aztán az aratás idejére elárassza a dél-dunántúli uradalmakat. Valóságos háború folyt itt, valóságos hadseregekkel. A 20—25 ezerre becsült sztrájkoló napszámos és cseléd ellenében 5000 főnyi gyalogságot, lovasságot, csendőrséget, 6000 „tartalékmunkást" vetettek be. Több mint 5000 munkást tartóztattak le, olyan tömeget, hogy a börtönök is szűknek bizonyulván, ólakba, górékba, istállókba zsúfolták őket. A földtelenek elszántságán azonban nem fogott sem erőszak, sem rábeszélés. „Nincs most törvény. Aztán meg a király sem tart most törvényt. Az is megszegte, hát a szegény ember. Az urak is sztrájkolnak"[12] — vála-

[12] A *Hazánk*, 1905. július 5-i cikke alapján idézi: MÉREY KLÁRA, A mezőgazdasági munkásság mozgalmai a Dunántúlon 1905—1907-ben. Bp. 1956. 109.

szolták a békítgetőknek. „Most élet és halál között el kell dőlni a fizetésemelésüknek"[13] — visszhangozták a századvég egalitárius forradalmi követelését a dunántúliak.

Az egyik Fehér megyei latifundiumon történt, hogy a csendőrkísérettel érkező szolgabíró fenyegetésekkel akarta megosztani a sztrájkoló cselédeket: álljon balra, aki szocialistának vallja magát — kiáltott rájuk. „S ekkor a legnagyobb meglepetésre az összes munkások balra sorakoztak és rázendítettek a Marseillaise-re."[14] Nem törte meg őket a „tartalékmunkások" beállítása, hanem sok helyütt ők bírták a sztrájktörőket a csatlakozásra. A korszak leghevesebb sztrájkharca az aratás és cséplés végén, kedvezőbb bérek és konvenciók kivívásával, a szervezkedés kiszélesedésével ért véget.

2. A KIBONTAKOZÁS HÁROM ESÉLYE

A FEJÉRVÁRY-KORMÁNY KINEVEZÉSE ÉS FOGADTATÁSA

A szabadelvű párt bukása után kibontakozó válság elején egyik félnek sem volt átgondolt programja és taktikája. Tiszát és híveit a vereség annyira megrendítette, hogy szinte további harc nélkül kapituláltak. A képviselők egyharmada elhagyta a süllyedő hajót. A 120 főre olvadt kormánypárti maradék fél éve még lobogó harci kedve lelohadt. Tisza és pártja alig várta, hogy szabadulhasson a közéleti pellengérről.

A kormányra kerülés váratlan lehetősége a koalíciós pártokat is meglepte, hiszen őket inkább hangulatok és jelszavak, nem szoros érdekközösség fűzte össze. Valamiről programegyeztetésre 1905 áprilisában, a felirat kidolgozásakor és májusban, a felirat vitája alatt került sor. A koalíció feliratát a népszerű politikai és nemzeti reformok általános, elmosódott, az érdekütközéseket mindenfelé lecsiszoló fogalmazása jellemezte. Első helyre a választójog meghatározatlan mérvű kiterjesztését állította; másodszor közgazdasági és szociálpolitikai reformokat ígért, harmadszor a gazdasági különválás és önállóság kellő előkészítését helyezte kilátásba,

[13] Uo. 75.

[14] A földmívesek sztrájkja. *Népszava*, 1905. július 11.

végül annak a kívánságnak adott hangot, hogy „a magyar hadseregnek nemzeti jellege nyelvben és jelvényekben kidomboríttassék".[15] Minthogy a kormányalakítási kísérlettel április elején újból megbízott Andrássy ehhez a ponthoz mereven ragaszkodott, az udvar és a parlamenti többség közötti tárgyalások május közepén holtpontra jutottak.

Ekkorra Ferenc József is belátta, hogy Tiszát, a politikai halottat, nem támaszthatja fel, a koalíciót, az életerős újszülöttet, nem törheti meg, más megoldást kell keresnie. Kézenfekvő lett volna az országgyűlés feloszlatása és új választások kiírása, de minden előrejelzés még nagyobb ellenzéki többséget jósolt. A szorult helyzetben az ausztriai félalkotmányosság tapasztalataiból merített ötlet nyújtotta az elsősegélyt: átmeneti, parlamenten kívüli kormány kinevezése, amellyel időt lehet húzni, amíg lecsillapodnak a kedélyek. Erre az önfeláldozó feladatra magyar politikus nem vállalkozván, csupán egyetlen személy jöhetett számításba: báró Fejérváry Géza táborszernagy, a magyar királyi darabont testőrség kapitánya; őt ajánlotta Tisza is. Fejérváry a honvédelmi miniszteri poszton töltött két évtizede alatt némi kormányzati-igazgatási rutint szerzett, a politikához is konyított, lovagias-gavalléros kedélyességével a magyar politikai körökben népszerűséget, megbízhatóságával az osztrák katonai körökben bizalmat szerzett, de mindenekfelett katona volt, a régi osztrák iskola neveltje, császári és királyi urának hű generálisa.

Fejérváry lelkesedés nélkül, a királyi parancsnak engedelmeskedve fogadta el május 25-én a kormányalakítási megbízatást. Napi helyzetjelentéseiből világosan kitűnik, hogy a magyar politikai vezető réteg érdekből, meggyőződésből vagy félelemből elutasított minden abszolutisztikus színezetű kísérletet. Ígérhetett rangos hivatalt, bírhatta Tisza minisztertoborzó közreműködését, három tövises hét alatt is csak szűkösen tudott — s csupán a harmadgarnitúrából — egy kormányravalót összeszedni. A szürke kabinetből az államférfiúi ambícióktól fűtött Kristóffy József belügyminiszter, volt szatmári főispán emelkedett ki. Minisztertársai és a jövő iránti kétkedéssel eltelve jelentette Fejérváry a toborzás befejeztével, hogy a felkért urakra is csak addig számíthat, amíg „szorosan a törvények keretein belül maradunk, pedig előrelátható,

[15] Az 1905. évi Képviselőházi Naplóból idézi: Dolmányos István, A koalíció az 1905—1906. évi kormányzati válság idején. Bp. 1976. 33.

hogy ezen keret csak igen-igen rövid ideig lesz fenntartható".[16] Pár nappal kinevezése előtt írta Tiszának: „Remegéssel látom közeledni a napot, amidőn meg kell tennem a halálugrást, és százszorta szívesebben nekimennék — de csak száraz földön — még a legfélelmesebb japán admirálisnak [is]!"[17]

A politikai neurózis indokolt volt. A június 18-án kinevezett kormányt, amelyet a közvélemény Fejérváry testőrkapitányi tisztjéről azonnal a „darabont" gúnynévvel látott el, általános bizalmatlanság és ellenséges hangulat fogadta. A legváratlanabbul alkalmasint Tisza és a szabadelvűek perfídiája érhette. Tisza, aki buzgón bábáskodott a kormány születésénél, a június 20-i pártértekezleten tiszteletét és megbecsülését nyilvánítva az önfeláldozó férfiak iránt, megtagadta a kormánnyal való együttműködést. A szabadelvűség követeli — mondá —, hogy „minden szolidaritást az új kormánnyal megtagadjunk és nyíltan és határozottan kijelentsük, hogy az új kormány iránt bizalommal nem viseltetünk".[18] A kormány június 21-én mutatkozott be a képviselőházban. Fejérváry békítő modorban hangsúlyozta, hogy a kormány jellege átmeneti, szerepe közvetítő: olyan megállapodásokat kíván előkészíteni, amelyek lehetővé teszik a parlamentáris, többségi kormány kinevezését. A kinevező királyi kézirat is ezt a feladatot szánta a kormánynak, ismét hangsúlyozva, hogy a „belkormányzati és közgazdasági reformok terén" az uralkodó szívesen veszi a „képviselőház többségének javaslatait",[19] a katonai kérdésekben azonban nem ad több engedményt, mint amennyit a kilences bizottság 1903. évi programja tartalmaz. Mindez azonban nem békítette meg a koalíciót. A Ház bizalmatlanságot szavazott az „alkotmányellenesnek" minősített kormánynak. Az országgyűlést szeptember 15-re elnapoló királyi kézirat kihirdetése után, a miniszterek és a szabadelvűek kivonulása ellenére, a többség folytatta a tanácskozást. Bánffy Dezső indítványára ünnepélyesen meghirdette az abszolutizmus elleni harcok hagyományövezte nemzeti ellenállását.

[16] OL Daruváry-hagyaték. Karton 25. Fejérváry 1905. június 8-i jelentése.

[17] Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. III. Szerk. BARABÁSI KUN JÓZSEF. Bp. 1937. 577.

[18] Uo. 592.

[19] LÁNYI BERTALAN, A Fejérváry-kormány. (1905. június 18.—1906. április 8.) Bp. 1909. 16.

Felszólította a törvényhatóságokat alkotmányvédő kötelességükre és hivatásukra: az adófizetés és az újoncállítás megtagadására. Aznap délután a főrendiház is — amire még nem volt példa — nagy többséggel bizalmatlanságát nyilvánította. Ezután a kormány benyújtotta a lemondását, amit az uralkodó nem fogadott el: Fejérváry nem dezertálhatott. Megindult a küzdelem a dualista Monarchia létalapjait — és közvetlenül az udvari körök birodalmi politikáját — képviselő Fejérváry-kormány és a magyar uralkodó osztályok nacionalista különérdekeit védelmező — de közvetve a belügyi önállóságot és a korabeli alkotmányosságot is védő — ellenzéki pártcsoportosulás között.

Ebben a küzdelemben, a nyers erőt tekintve, a hatalom eszközeit és a fegyveres szervezeteket felhasználó kormány látszott az erősebbnek, de egy jogállamban, kiváltképp a dualista Monarchia ingatag egyensúlyrendszerében a nyers erőre való támaszkodás a legnagyobb politikai gyengeséget jelentette.

A választások óta eltelt fél évben a koalíció mit sem vesztett népszerűségéből. A közvélemény nyomása, vagy a koalíció kormányra kerülésének valószínű esélye az ingadozókat és a helyezkedőket is a többség táborába sodorta. A nagy népszerűség és a győzelem ugyanakkor ellentmondásos helyzetbe szorította a nemrég ellenzéki, nemsokára kormányt alakító vezéreket. Csábította őket a hatalomra kerülés lehetősége, de nemzeti programjukról sem akartak lemondani. Politikájukat a dzsentri szellemű középosztály zömétől támogatott konzervatív agrárius nagybirtok határozta meg, de kötötte őket széles tömegbázisuk is, amelynek radikalizmusára tekintettel kellett lenniük. A retrográd vezető rétegnek legtöbb féltenivalója a néptől volt, s jobban mint valaha, rászorult a Monarchia hatalmi eszközeire. Az 1905. évi aratósztrájkok idején az ellenzéki földbirtokosok is könyörögve sürgették a német kommandóval vezényelt katonaság bevetését. A koalíció mégsem adhatta fel programját tömegei elvesztésének veszélye nélkül. A vezérlő bizottság tehát a passzív kivárás sáncaiba vonult. Meghirdette a nemzeti ellenállást, de óvakodott a realizálástól. Számos deklarációban kárhoztatta a kormányt, de a valóságban együttműködött vele a népmozgalmak elnyomásában. Az imparlamentáris kísérlet biztos kudarcára számítva, a közhangulat kellő hőfokon tartásával, de sohasem felforralásával, az uralkodó megpuhítására alapozta taktikáját.

A kormány, amelyet cserbenhagyott a Tisza-csoport, az arisztokrácia zöme, amelyet a fináncburzsoázia sem mert nyíltan pártolni vagy finanszírozni, eleinte kesztyűs kézzel bánt a koalícióval. Az ellenállásra készülődő vármegyékhez címzett „Intő szózat"-ában is csillapítani igyekezett a kedélyeket, önmagát pedig tisztázni az alkotmány fölforgatásának vádja alól. A személy- és vagyonbiztonság, az ország külső hitele és tekintélye megóvásának nagy érdekeire hivatkozva kérlelte józan belátásra az ellenzék országos és helyi vezetőit, hangadóit. Reménytelennek látszó elszigeteltségéből azonban működésének első hónapjában nem tudott kitörni.

A FEJÉRVÁRY-KORMÁNY ÉS A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT

A magyarországi válság különös alakulásában, a régi módon kormányozni képtelen, elszigetelt, de a fegyverekkel rendelkező kormányhatalom és a hatalmas tömegeket tömörítő, de a fegyverfogástól félő, az aktív ellenállást elutasító koalíció harcában nagy súllyal esett latba a harmadik erő, a demokratikus tábor állásfoglalása. A válság hónapjaiban ez a tábor is megerősödött. A városi és falusi munkások tömegei állottak harcban és harcra készen a kizsákmányolók, az egész elnyomó rendszer ellen. A szociáldemokrata párt kiterjesztette a szervezkedést, a Tisza-kormány elleni hadjáratba bekapcsolta a bérharcokat és a megpezsdült szocialista agitációt. A párt aggodalommal és bizalmatlansággal fogadta Fejérváry kinevezésének előhírét. „Jön az abszolút bécsi akarat törvénytelen szülöttje: az abszolutisztikus kormány" — írta a Népszava június közepén.[20] Az új kormányt „a reakció hatalmas térfoglalásának" tekintette, de létrejöttéért valamennyi polgári pártot, az egész rendszert felelőssé tette. „Hát csak annyit ér a magyar alkotmány, hogy azt bármi jött-ment generális felrúghatja? A magyar parlament oly gyöngén van körülbástyázva, hogy a legkisebb bécsi szellő elfújhatja?"[21] Hasonló értelemben, az alkotmányellenes „államcsíny" ellen tüzelve, de a koalíciót is élesen bírálva foglalt állást a június 25-én tartott népgyűlés és július elejéig a pártsajtó. Ebben az

[20] Lesz-e forradalom? *Népszava*, 1905. június 17.
[21] A komédia folytatása. Uo. 1905. június 22.

időszakban kétségtelenül a koalícióval való együttműködést keresték, az ellenzéket unszolták, hogy szálljon magába, nyíljon ki a szeme, vállalja a népjogokért való közös küzdelmet. Elsődlegesen a koalíciós vezérkarnak szólt az ajánlat: „a nép azonnal készen áll, a nép mindenre kapható lesz, csak bocsássák be az alkotmány kapuin".[22]

A sajátos körülmények között a szocialista mozgalom talán valóban a mérleg nyelve lehetett volna, ha a pártvezetőség taktikája az önálló kezdeményezés megragadására irányult volna. A pártvezetőség azonban a választójogi alkupolitikát folytatta, s ebből 1905 tavaszának mozgalmas eseményei sem zökkentették ki.

Az április végén megtartott pártkongresszuson a vezetőség politikáját éles, sokoldalú bírálat érte; először beszélhetünk baloldali ellenzéki áramlat jelentkezéséről. Szabó Ervin külön brosúrában támadta a pártvezetőség befolyásának növelését célzó új szervezeti szabályzatot. A német szociáldemokráciából átültetett szervezeti elvvel, a „stramme Disziplinnel"[23] szemben a centralizmus fellazítását, a helyi szervezetek nagyobb önállóságát, a párttagság követelményeinek lazább meghatározását javasolta. A küldöttek közül sokan kifogásolták a pártvezetőség tehetetlenségét, lagymatag szervező munkáját, az események nyomában kullogó, meddő taktikáját. Tarczai Lajos és Csizmadia Sándor éles szavakkal bírálta a párton belül elhatalmasodó „abszolutisztikus kormányzatot", a véleményszabadság elnyomását. Az ellenzékhez tartozó Dániel Arnold rámutatott, hogy a soknemzetiségű agrárországban a nemzetiségi munkások és a szegényparasztság tömegeinek megnyerése, rendszeres szervezése nélkül legfeljebb városi szakmai mozgalmat, de eredményes politikai harcot vezetni nem lehet. Ez a kritika a pártvezetés súlyos hibáit tárta fel, amelyek következtében a nemzetiségi szocialisták körében elharapózott a budapesti központ iránti bizalmatlanság. A szlovák szociáldemokraták 1905 nyarán, bár csak átmenetileg, elszakadtak az anyapárttól; a román és szerb munkásmozgalomban is elkülönülési tendenciák jelentkeztek. Átgondolatlannak ítélte Dániel

[22] Uo.

[23] Szontagh Ernő (Szabó Ervin), Hogyan módosítsuk a pártszervezeti szabályzatot? Bp. 1905. A brosúrából idézi: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (továbbiakban: MMTVD). III. Bp. 1955. 263.

a pártvezetés taktikáját is. „A Népszava a magyarországi viszonyokat mindig az oroszországi viszonyokkal hasonlítja össze — mondta —, de ha taktikáról van szó, mindig Németországgal jön elő."[24] Számos küldött bátrabb, kezdeményezőbb, harcos taktikát követelt.

E bírálatokat figyelembe véve, a kongresszus kimondta, hogy a párt az általános választójog érdekében „a legmesszebbmenő áldozatokat követelő harctól sem riad vissza",[25] s ha a koalíció cserbenhagyná a reform ügyét, akkor az általános sztrájk fegyveréhez fog nyúlni. A taktikáról szóló fontos határozat azonban szentesítette az eddigi gyakorlatot: az utólagos taktikai irányvonalat, amelyet nem a párt határoz meg, hanem az ellenfelek magatartása. A szociáldemokrata párt azonban hasztalan várta, hogy a koalíciót megszállja a demokratizmus jó szelleme, a választójog alapján összefog a munkássággal és kormányra kerül. Ehelyett jött a darabontkormány. S ekkor megintcsak hiába tüzelt „a kétfejű sas abszolutizmusa" ellen, hiába sarkallta a koalíciós vezéreket az aktív ellenállásra és a néppel való összefogásra. A koalíció éppen a forradalmi népmozgalmak és a demokratikus népjogok elől menekült a kétfejű sas védőszárnyai alá.

És ekkor, július első napjaiban, egyszerre megváltozott a Népszava hangja, a bírálat iránya. Egy július 2-i vezércikk határolta el világosan a párt álláspontját a koalíció vezette nemzeti ellenállástól, és tett bizonyos gesztust Bécs felé. A koalíciónak nincs több ütőkártyája, elment a végső határig a passzív ellenállás meghirdetésével, írta a Népszava. „Bécsben pedig az udvari emberek... nyugodtan mosolyognak: A passzív ellenállás kellemetlen dolog, de nem veszedelmes, egyébtől pedig nem kell tartanunk, mert hiszen Magyarországon csak a parlament szájaskodik, ...de a nép maga a kis ujját sem mozdítja a hangosan hirdetett nemzeti követelésekért; a nép ugyan örül, hogy nem kell adót fizetni és érdeklődéssel nézi az urak nem mindennapi mulatságát, de különben csendesen folytatja a megszokott életmódot. Így okoskodhatnak Bécsben az udvari emberek. És ha így okoskodnak, helyesen okoskodnak."[26] Ezt az információt követte az elharapózott sztrájkok

[24] MMTVD III. Bp. 1955. 293.
[25] Uo. 290.
[26] A passzív ellenállás. *Népszava*, 1905. július 2.

elleni fellépés, a nagy vasassztrájk tanulságainak a munkásságot kritizáló levonása, a forradalomcsinálás vádjának elhárítása, a szociáldemokrácia békés reformer jellegének bizonygatása és közben egyre többszólamú fortéban a koalíció támadása. Július 20-a után a párt ajtó a fő tüzet a koalícióra irányította: a nemzeti követelések félretételét és a demokratikus program megvalósítását sürgette. Ugyanakkor megindult a munkásság mozgósítása a koalíció elleni tüntetésekre.

Mi történt július első felében? Mitől változott meg a szociáldemokrata párt taktikája? Semmi kétség, ezúttal is az ellenfél lépett, s a párt követte a húzást: a kormány váratlan taktikai fordulatát.

Miután létének legális jogcíme, a közvetítés meghiúsult, a kormány előtt a koalíció kényszerítésének vagy helyettesítésének, a nemzeti ellenállás elnyomásának vagy ellensúlyozásának alternatívája állott. Ha el akarta kerülni a parlament nélküli kormányzásból szükségképp következő törvénytelenségeket, amelyek csakhamar a nyílt abszolutizmusra vezettek volna, akkor a nemzeti eszmével és jelszavakkal nem fegyvereket, hanem más eszmét, más jelszavakat kellett szembeállítania. A kilátástalannak tűnő elszigeteltségben, valamikor július elején, mint égi sugallat, világosodott meg Kristóffy belügyminiszter előtt az eszme: politikai reform, általános választójog. A metafora Kristóffytól származik, emlékirataiban csodás elemek összejátszásának, Tisza Kálmán túlvilági sugallatának tulajdonítja a merész ötlet megszületését.

Kristóffy legendisztikus elbeszélését erős kétkedéssel kezelhetjük. A választójog reformja sem új nem volt, sem csodás, hanem nagyon is kézenfekvő gondolat. A nemzeti jelszavak mellett a népjogok igéitől voltak hangosak már két évtizede a Monarchia közéleti fórumai. A századforduló Ausztriájában az általános választójog eszméje a polgári pártok között is polgárjogot nyert. És Magyarországon sem csupán a szociáldemokrata párt agitációs jelszavaként vált ismeretessé, hanem régóta szerepelt a függetlenségiek programjában is. A választójog valaminő kiterjesztése — amint láttuk — első helyen állott a koalíció feliratában, és éppen ez volt az a pont, amely az uralkodó jóváhagyását is elnyerte. Nem állítható tehát, hogy a választójogi reform akár a hazai politikában, akár a Reichsratban vagy az udvar számára merőben újszerű, idegen lett volna. Ausztriai konzervatívok, főként a keresztényszocialisták, az egy évtizede programba vett választójogi reformtól a politikai erőviszo-

nyok átrendeződését, a nemzeti ellentétek új egyensúlyozási, illetve a szociális kérdésekkel való ellensúlyozási lehetőségét, s nem utolsósorban a magyar nacionalista vezető réteg pozíciójának gyengítését várták. A reformot tehát a konzervatív birodalmi reform eszközének tekintették. A századelőn Ferenc József még nem barátkozott meg az általános, titkos választójoggal; Ferenc Ferdinánd pedig kifejezetten ellenezte azt. Semmilyen bizonyíték sincs arra, hogy Kristóffy tervezetét Bécsből sugalmazták volna, akár a Burgból, akár a trónörökös ekkortájt szerveződő Belvedere-köréből.

A demokratikus reform mint a kormányzati válság levezetésének s a dualista rendszer fenntartásának eszköze, a magyar kormánytól származott. Attól a teljesen elszigetelt, minden társadalmi és politikai támasz nélkül álló kormánytól, amely az alkotmányosság tartományában fekvő politikai kiutat keresett a válságból. Kristóffy elgondolásának jelentőségét tehát nem a választójog újdonsága, nem névértéke, hanem helyértéke adta meg, az a helyzet és az a rendeltetés, amelyben és ami végett reformtervét „föltalálta". „Külföldi tapasztalatokból már jól ismertem a suffrage universelle óriási tömeghatását, s egy percig sem kételkedtem, hogy ez a minden tömegérdeket átfogó hatalmas eszme, ha egyszer felvettetik, ...úrrá lesz a politikai viszonyok felett. Az első percben tisztában voltam, hogy megtaláltam a fegyvert a vezényszó felfújt mozgalmával szemben."[27] Kristóffy első memorandumát Fejérváry július közepén vitte Bécsbe, Ferenc József akkor csupán a miniszteri magánvéleményként való nyilatkozatot engedélyezte. Ezekután „üzent" Kristóffy a szocialistáknak, akikkel azonban már egy-két hete felvette a kapcsolatot. Emlékezete szerint a kezdeményező lépést ő tette meg a szocialisták rendőri felügyeletének feloldásával. Tény, hogy a pártvezetőség két tagja, Goldner Adolf és Garami Ernő már korábban bizalmas megbeszéléseket folytattak a belügyminiszterrel, de csak a királyi „nihil obstat" kimondása után, július 27-én került sor a párt ötven tagú küldöttsége előtt a választójogi reformterv kísérleti léggömbként való felröppentésére.

A belügyminisztérium nagytermében hatásosan megrendezett előadás

[27] KRISTÓFFY JÓZSEF, Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Bp. 1927. 186.

mögött a pártvezetőséget képviselő Garami és Kristóffy eléggé konkrét megállapodása állott. A párt a rendőri felügyelet feloldása, nagyobb akciószabadság, a földmunkásszövetség engedélyezése és mindenekelőtt az általános választójog ígérete fejében felajánlotta a kormány számára a szervezett munkásság támogatását. Ilyen előzmények után a június 30-i népgyűlés már ultimátumszerűen szólította fel a koalíciót, hogy a katonai követeléseket kikapcsolva, a választójog programjával alakítson kormányt, ellenkező esetben a munkásság „a legmesszebbmenő, legélesebb fegyverekkel" fogja kivívni a nép „legszentebb, legelemibb jogát".[28] Másnap a pártvezetőség nagyszabású országos választójogi kampány megindítását határozta el. A vezetőség és a mozgalmi törzs soha korábban annyi erőt, leleményt, harckészséget nem tanúsított, mint 1905 második felében. Augusztus—szeptemberben egymást érték a gyűlések, a tüzes röpiratok, az utcai tüntetések. A párt megszólaltatta maga mellett a II. Internacionálé tekintélyeit, megnyerte a baloldali értelmiség támogatását, gyakori röpgyűléseket tartott az üzemekben, háziagitációt indított a városi lakóterületeken, szónokok százait küldte vidékre, a falvakba.

A megvalósíthatóság reményével kecsegtető választójogi akciót a Társadalomtudományi Társaság liberális és demokratikus elemei is támogatták. A hirtelen felduzzadt tömegmozgalom egy időre megállította a társaság bomlási folyamatát, és közelebb hozta egymáshoz a választójog híveit. 1905. augusztus végén megalakították az Általános Titkos Választójog Ligáját, amelyben a koalíció néhány liberális szellemű politikusa is részt vett. A liga megalakulását hírül adó felhívást Jászi fogalmazta. „Az általános titkos választói jog az a cél, amelynek megvalósításáért fegyvert kell ragadnia mindazoknak, akik folytatni akarják a Kossuthok, Széchenyiek s Eötvösök nemzet-egybeolvasztó és nemzeterősítő politikáját, akik azt kívánják, hogy kifejezésre juthasson és megvalósulhasson minden érzés és gondolat, mely a nép jóléte és szellemi megerősítése szent ügyét szolgálja. ...Egyaránt távol állunk minden párttól — hangsúlyozta a felhívás. — Annál inkább az imparlamentáris kormánytól. Az általános titkos választói jog nem pártkérdés. Az egész

[28] *Népszava*, 1905. augusztus 1-i beszámolója alapján idézi: Mucsi Ferenc, A Kristóffy—Garami-paktum. Bp. 1970. 62.

haladó magyar közvélemény ezen egyhangú követelésének nem szabad a pártok versengésén elbuknia!"[29]

A felhívást a magyar szellemi élet mintegy 60 kiválósága, főként a Társadalomtudományi Társaság tagjai írták alá, továbbá egyetemi tanárok, művészek, az ipar és a kereskedelmi élet egyes vezető személyiségei is. A liga megalakulásának a szociáldemokrata párt vezetői nagy jelentőséget tulajdonítottak. 1905 őszén több alkalommal rendeztek közös választójogi gyűléseket, ezek voltak a szervezett munkásság és a radikálisok közti később megszilárduló fegyverbarátság első tűzpróbái. Az alkalmi együttműködés még szélesebb volt: a ligának sikerült a függetlenségiek néhány tekintélyét, Apáthy István egyetemi tanárt, Barabás Bélát, Ugron Gábort, Vázsonyi Vilmost, Benedek Eleket is megnyernie. Így a szeptember 10-i zászlóbontó nagygyűlésen egy potenciális „ellenkoalíció" körvonalai sejlettek fel, amelyben kormánypárti újliberálisok, szocialisták, baloldali függetlenségiek foghattak volna össze. A liga azonban ekkor nem mérkőzhetett meg a nemzeti ellenállást irányító koalícióval.

Igaz, a koalíció vezérkarát is váratlanul és kellemetlenül érintette a választójogi mozgósítás. Az új jelszó hatására szemlátomást vesztettek népszerűségükből, a munkásság és a szegényparasztság hangulata számos helyen ellenük fordult. Magában a vezérlő bizottságban is ellentétek támadtak a reform pártolói és ellenzői között. A hatvanhetesek és a negyvennyolcas jobboldal azonban szilárdan tartotta a gyeplőt. A rutinos parlamenti taktikusok a fő tüzet „a beszámíthatatlanság előjogával felruházott fenegyerekre", Kristóffyra és a kormányszocialistáknak, „burgzsandároknak" gúnyolt szociáldemokratákra irányították. Apponyi ügyes formulájával szétkürtölték, hogy ők „a népet az alkotmány sáncaiba akarják bevinni, de nem az alkotmány romjaiba".[30] A vezérlő bizottság nem utasította el az általános választójog gondolatát, de nem volt hajlandó sem a nemzeti követeléseket „feláldozni" érte, sem az alkotmányosság helyreállítása előtt érdemben tárgyalni róla. Ez az álláspont megnyugtathatta a konzervatívokat s alkalmasint a liberális nacionalisták jó részét is, de nem tudta ellensúlyozni az új

[29] Uo. 75—76.

[30] Apponyi 1905. augusztus 21-i soproni beszédéből idézi: Kristóffy József, Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Bp. 1927. 200.

kormányprogram hatását a szocialistákat követő néptömegekben és a baloldali értelmiségben. Tény, hogy a szociáldemokrata párttal kötött megegyezés révén a Fejérváry-kormány helyzete egy hónap alatt jelentékenyen megjavult.

A Kristóffyról és Garamiról elkeresztelt paktum azon melegében és még hosszú évek múltán is, a mozgalmon belül, a rokonszenvező értelmiség és az ellenfelek körében szenvedélyes — s a történetírásban máig gyűrűző — polémia hullámát kavarta fel. Állásfoglalásunk kialakításánál tárgyilagosan mérlegelnünk kell a korabeli körülményeket. A koalíció jobboldali többségű, konzervatív nacionalista vezérkarától nem lehetett demokratikus reformot várni, csak újabb, alkalmasint még nyomasztóbb nemzetiségi és népelnyomást. Régebbi és friss tapasztalatok kétségtelenné tették, hogy a szociáldemokrata párt nem szövetkezhet az agrárius földbirtokosok, konzervatív hatvanhetesek és elvtagadó negyvennyolcasok vezette koalícióval, hanem küzdenie kell az álhazafias frázisokba burkolt reakció ellen. Az sem látszik kizártnak, hogy erős tömegnyomás vagy parlamenti bázis esetén a dinasztia hozzájárult volna a Kristóffytól tervezett választójogi reformhoz. Ezt valószínűsíti a reformjavaslat elfogadása Ausztriában 1905 novemberében és tényleges bevezetése 1907-ben. Erre vallanak azok a dokumentumok és emlékiratok, amelyek szerint Ferenc József — bár vonakodva és nem csekély fenntartással — végül is megbarátkozott a demokratikus reformmal: a birodalmat bomlasztó nemzeti ellentétek háttérbe szorítását várta tőle. Taktika volt ez is, persze nem közönséges becsapás, olcsó mézesmadzag, amint ezt néhány történeti munkában olvashatjuk. Nagyobb stílusú manőverről, az „oszd meg és uralkodj" elvnek a konzervatív birodalmi reform keretébe illeszkedett korszerű alkalmazásáról volt szó. Pontosabban, a választójogi reform a birodalmi egység fenntartásának és erősítésének egyik lehetősége, 1905 nyarán: egy több esélyes taktika egyik variációja volt.

A KATONAI „MEGOLDÁS" ÉS AZ ISCHLI KORONATANÁCS

Miközben Kristóffy választójogi tervezetével a nyilvánosság előtt kirukkolt, a vezérkari főnökség egy kevésbé látványos ellenalternatíva kidolgozásán fáradozott. Július 19-én mutatta be a hadműveleti iroda

főtisztje a „Lösung der ungarischen Krise durch Waffengewalt" (A magyarországi válság fegyveres erővel való megoldása) tervet, s egy hónap múlva, augusztus 13-án hagyta jóvá Potiorek táborszernagy, a vezérkari főnök helyettese a „Studie U" tanulmányt. Ezeknek együtt „Operationsplan für den Kriegsfall U" (A Magyarország elleni háború műveleti terve) elnevezést adták. A haditerv abból a feltételezésből indul ki, hogy a magyar nemzeti ellenállásból szervezett forradalom és fegyveres felkelés fejlődhet, ennek megelőzése, ellensúlyozása, illetve leküzdése végett elsőrendű feladat az erőviszonyok felmérése. A magyarok zöme nyilvánvalóan a felkelés mellé áll, de a nemzetiségekre sem lehet bizton számítani, bár egy részük győzelmes előrenyomulás esetén megnyerhető. A terv szerint a magyar többségű csapatokat megbízhatatlannak, a vegyes egységeket kérdésesnek kell tekinteni, az ausztriai és horvátországi csapattestek — beleértve a nemzetiségiek — dinasztiahűségére, megbízhatóságára lehet számítani. Óvatos számítás szerint teljes mozgósítás esetén a magyar oldalra álló 282 zászlóaljjal, 146 lovasszázaddal és 78 üteggel a császáriak 654 zászlóaljat, 239 lovasszázadot és 166 üteget állíthatnak szembe.

Fegyveres felkelés kitörésekor a haditerv első lépésként a megbízhatatlan csapatok lefegyverzését vagy legalábbis semlegesítését, a fegyver- és lőszerkészlet megmentését és a Magyarországon levő megbízható egységek leverésének elkerülését írta elő. Ezzel párhuzamosan kellett megkezdődnie Ausztriában, lengyel, ukrán területen és Horvátországban a mozgósításnak. A támadást négy irányból tervezték: északról a Felvidék, északkeletről a Tiszántúl, délről a Dunántúl ellen, a főerők pedig nyugatról Pozsony—Győr—Komárom irányában indultak volna meg. A főcsapás iránya a főváros: Budapest nélkül a magyar ellenállás hosszabb ideig nem tartható. A haditervhez mellékelt térképvázlat világosan mutatja, hogy a Bécsből induló — a flottilla egységeitől támogatott — dunai hadseregnek s a Przemyślből és Lembergből felvonuló kárpáti hadseregnek nagy erőkkel Budapest felé kellett nyomulnia, míg a XII. hadtest Erdély határán, a XIII. hadtest a Dráva vonalán sorakozott volna fel, a VII. temesvári hadtest pedig déli irányban védte volna a Bánságot.

A részletesen kidolgozott haditerv arra vall, hogy Ferenc József és katonai tanácsadói nem bíztak eléggé a békés kibontakozás eszközeiben

és lehetőségében. Az alkotmányos kibontakozást előkészítő imparlamentáris kísérlet és a Fejérváry-kormány által javasolt választójogi reformtaktika mellett egy harmadik eséllyel is számoltak: Magyarország fegyveres megszállásával s a katonai igazgatás bevezetésével. Hogy ez a többé-kevésbé átgondolt „háromesélyes" taktika nem utólag, logikai úton rekonstruált következtetés, azt az 1905. augusztus 22-én Ischlben tartott koronatanács bizonyítja. A miniszteri konferencia, amelyen Ferenc József elnökölt, a magyarországi válságot és monarchiai kihatásait tárgyalta meg.

Bevezető expozéjában Fejérváry a kibontakozás három lehetőségét vázolta. Az első, a koalíciós pártokkal való megegyezés és egy kormányképes többség megalakítása csak akkor képzelhető el, ha az uralkodó a magyar katonai követeléseket illetően engedményekre hajlandó. A második lehetőség az országgyűlés esetleg megismétlődő feloszlatása lenne, ez azonban a kormány pozitív fellépését feltételezi, máskülönben a választásokon a függetlenségi párt valószínűleg többséget szerezne. A pozitív fellépésen a kormányfő olyan program meghirdetését értette, „amely a lakosság széles rétegeit kielégíti". A harmadik lehetőség egy abszolutisztikus kormány kinevezése, ezt azonban „katonailag kellene megszervezni, ami leküzdhetetlen nehézségekbe ütközne".[31] A lehetőségek exponálásából is kitűnt, hogy Fejérváry a második lehetőséget ajánlja. Evégett részletes programtervezetet mutatott be. Első helyen az általános választójog alapján megvalósítandó parlamenti reform állott. A második pont, az Ausztria és Magyarország közötti gazdasági kapcsolat szabályozása, lényegében az önálló vámterületet, az autonóm vámtarifát, az önálló magyar nemzeti bank felállítását és a kereskedelmi hajózás önállósítását tartalmazta azzal, hogy a két ország között megkötendő új kereskedelmi és vámszerződés biztosítaná a két ország közti szabad forgalmat.

A program megismételte a szabadelvű párt egykori kilences bizottságának katonai javaslatait, és megtoldotta őket a hadügyi igazgatás szabályozását célzó új véderőtörvénnyel. A továbbiakban otthonmentesítő (homestead) törvény megalkotását, progresszív jövedelmi adó

[31] Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Ministerium des Äußern. Politisches Archiv. Gemeinsame Ministerrath-Konferenz. P. Z. 450. K. Z. 38.

bevezetését, az állami és vasúti alkalmazottak szolgálati szabályzatának elkészítését és egyéb szociális reformokat helyezett kilátásba.

A nemzeti és a szociális reformigényeket egyesítő program voltaképpen kívánságlista volt, ábrándozás, hogy miként lehetne egy jozefinista típusú abszolutizmust felújítani a századelő Magyarországán. A tervezetet a legélesebben az osztrák miniszterelnök opponálta. Gautsch már július 15-én terjedelmes memorandumban fejtette ki a realitásoktól jócskán elkanyarodó javaslatát: az osztrák kormány és a koalíciós pártokból ad hoc alakított ügyvivő magyar kormány közvetlen tárgyalások során állapodjék meg az 1867-es közjogi rendezés korszerű módosításáról. Gautsch valaminő új — főként a gazdasági viszony tartósabb szabályozását érintő — kiegyezésre gondolt, amelyet aztán a két parlament elé lehetne tárni. Minthogy a kiegyezés revíziójának jelszava Ausztriában is, Magyarországon is népszerű volt, Gautsch ezt a látszategyetértést akarta tárgyalási alapnak megtenni. Érthető, hogy irreálisnak és veszélyesnek tartotta Fejérváry tervezetét, ennél egyszerűbbnek és olcsóbbnak a koalícióval való megegyezést. A gazdaságpolitikai újraszabályozást, amely egyoldalúan a magyar érdekeknek kedvezően változtatná meg az 1867-es közjogi alapot, és amely a külfölddel való kapcsolatokban kivihetetlen, határozottan elutasította. A legnagyobb hevességgel a magyar kormány választójogi reformtervét ellenezte. Ennek bevezetése esetén, mondotta, azonnal hasonló követelések lépnének fel Ausztriában is, amely még nem érett az általános választójogra. Ha viszont az osztrák kormány visszautasítaná a reformot, akkor „Ausztriában olyan állapot keletkeznék, amelyhez képest a jelenlegi magyarországi viszonyok is kielégítőnek tűnnének, és olyan mélyreható erjedés indulna meg, hogy a közrendet még fegyveres erővel sem lehetne fenntartani". „Vajon nem lenne-e kisebb rossz a Monarchia két államának egyszerű szétválása", mint ez a rendszabály, amely az alapokat romboló, hatalmas felfordulásra vezetne?[32]

A szónoki kérdés a birodalmi egységet és a konzervatív rendet fenyegető veszélyeket dramatizálta, és nem is maradt teljesen hatástalan. Gołuchowski külügyminiszter kezdettől fogva erős fenntartással kezelte a magyar kormány reformtervét. A lengyel arisztokrata, aki a konzer-

[32] Uo.

vatív rend védelmében — amint láttuk — a cári Oroszországgal a legjobb egyetértést alakította ki, gyanakvással fogadta a népjogok kiterjesztését, a szocialistákkal való paktálást. Ő a hatvanhetesek valaminő új összefogásában kereste a kivezető utat. Burián István közös pénzügyminiszter — Fejérváry veje — viszont támogatta a választójog kibővítésén alapuló kibontakozási taktikát. Ferenc József végül hozzájárult, ha nem is az általános és titkos, de a jelentősen kiterjesztett választójog előkészítéséhez, azzal a további megszorítással, hogy a reform ne a szocialista elveknek tett engedményként tűnjék fel, amint ezt a hibát Kristóffy belügyminiszter a kérdés kezdeményezésekor elkövette.

Az uralkodó mindazonáltal kevésbé bízott a reformprogram hatékonyságában, mint testőrkapitány miniszterelnöke, ezért jobban foglalkoztatta a harmadik esélyre való felkészülés. Már a program vitája közben is megkérdezte, mi történjék, ha a képviselőház szeptember 15-én nem engedelmeskedik az elnapolási leiratnak és konventté alakul? Fejérváry akkor könnyedén elhárította e valószínűtlen eshetőséget. Ha netán mégis ilyesmi történnék, nem marad más megoldás, mint a Ház szétkergetése és feloszlatása. Minthogy a magyar kormány nem vette komolyan a harmadik esélyt, a vita későbbi szakaszában Gołuchowski újra felvetette a katonai megoldás alternatíváját. Amennyiben alkotmányos kibontakozás egyelőre nem lehetséges, akkor számolni kell a kivételes állapot és a katonailag szervezett közigazgatás bevezetésével.

A koronatanács ezután a hadsereg rendes állományának megerősítéséről, a tartalékosok behívásáról tárgyalt, majd Pitreich hadügyminiszter nagy vonalakban vázolta a „Kriegsfall U" hadműveleti terv első részét. Két nap múlva a bécsi hadügyminisztériumban tartott megbeszélésen jegyzőkönyvbe foglalták a katonai koncentráció teendőit. Eszerint szükség esetén a budapesti IV. hadtest parancsnoka, Rudolf Lobkowitz herceg átveszi az összes magyarországi haderők főparancsnokságát, beleértve a honvédséget is. Rendelkezésére bocsátják a dunai monitorokat és a tervezetben tételesen meghatározott ausztriai csapategységeket. A 22 zászlóaljjal megerősített budapesti hadtest feladata az esetleges fővárosi forrongások megakadályozása volt.

3. VÁLASZTÓJOGI TÖMEGMOZGALOM ÉS NEMZETI ELLENÁLLÁS

A BALOLDAL TAKTIKÁJÁNAK ELLENTMONDÁSAI

Az ischli koronatanács és a rákövetkező lépések azt mutatják, hogy a Monarchia fő hatalmi tényezői valóban három eshetőséggel számoltak. A legkívánatosabbnak továbbra is az alkotmányos utat, a koalícióval való megegyezést tartották, nem zárkóztak el egy mérsékelt választójogi reform elől sem, de készen álltak az ország katonai megszállására és a katonai abszolutizmus bevezetésére is. Ha mindezek alapján még inkább felszínes egyszerűsítésnek tartjuk is a választójogi reformprogramot puszta szédelgésnek feltüntető véleményeket, megnövekednek kétségeink a szociáldemokrata pártvezetőség taktikájának elv- és célszerűsége iránt is. Igaz, a kortársak, még a beavatottabbak sem ismerték a Magyarország megszállására szánt terveket és előkészületeket, de azt a választójog demokratikus hívei is tudták, hogy a Kristóffy-programot alkalmasint csak oktrojálással lehet megvalósítani. A pártvezetőség beszédeiből és leveleiből kitűnik, hogy elfogadták az oktrojt, magyarázgatták szükségességét. Az olyan jelszóként használt formulák, mint: „hadd jöjjön az abszolutizmus, de a szuronyok hegyén jöjjön az általános választói jog",[33] szűk látókörre vallanak. A Habsburg-monarchia újabb kori története bőven bizonyítja, hogy a szuronyok hegyén ajándékozott alkotmányt hasonlóképpen szokták visszavenni. Az adott esetben pedig csupán a szuronyok voltak valóságosak, a reform még csak ígéret, fokozatosan mérséklődő tervezet.

És ha hatalmi szóval végül is kiterjesztették volna a választójogot, ami — mint mondottuk — nem tartozott a képtelenségek közé, az ilyen reform a középrétegektől és jelentős néptömegektől támogatott nemzeti mozgalom ellen irányult, annak ellensúlyozására szolgált volna, ez pedig a nemzeti és a demokratikus erők közti szakadékot mélyítette, a hazai progresszió táborát még jobban megosztotta volna. A szociáldemokrata párt taktikájának elv- és célszerűtlensége nem abban állt, hogy helyeselte,

[33] A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1906. évben. Bp. 1907. 13.

előrelépésnek tekintette a felülről tervezett, bécsi passzussal ellátott reformot, hanem hogy aktívan támogatta, a demokrácia jelvényeivel legitimálta azt a kormányt, amelynek abszolutisztikus tendenciája előtte is, kezdettől, nyilvánvaló volt. Az adott helyzetben a kormány tömegmozgalommal való támogatása, illetve a koalíció hasonló támadása nem a felüllevők válságának elmélyítését, hanem gyors felszámolását, nem a választójog kikényszerítését, hanem elodázásának megkönnyítését segítette elő.

A párt, igaz, 1905 nyarán nem láthatta előre a következő év fejleményeit, amint nem látta Ady sem, Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Bolgár Elek és azok a radikálisok sem, akik a Fejérváry-kormány mellé álltak és aktív hivatali szolgálatot is vállaltak. A radikális értelmiség jó részének „darabontsága" azonban különböző fokú és motivációjú volt. Jászi és néhány barátja komoly fenntartásokkal támogatta a kormány reformpolitikáját, és nem fordult szembe a nemzeti mozgalom progresszív elemeivel. Jászit korábban erősen foglalkoztatta a szocializmusnak a nemzeti eszmével való „korrigálása". A nemzeti eszme jelentőségének érzékelése visszatartotta a kormánnyal való szoros együttműködéstől. 1905 szeptemberének forró napjaiban olyan népgyűléseket javasolt, „melyeken *össze kellene* forrasztani a nemzeti követeléseket és az A. T. V. J.-ot" (általános titkos választójogot).[34] Jászi és hívei távol tartották magukat Kristóffy pártszervezkedésétől, és voltaképpen a konzervatív álhazafiak leleplezésében álltak vele közös platformon.

Messzebb ment a darabont reformpolitika támogatásában Ady Endre. Pedig a válság kezdetén, 1905 januárjában, amikor egyéves párizsi útjáról hazatért, kevéssé ragadta magával a harci forgatag. A liberális Budapesti Naplónál vállalt állást, s a lap irányát és saját meggyőződését követve, számos cikkben támadta a konzervatív nacionalista koalíció hazafiaskodását. Amikor Vészi József Fejérváry mellé szegődött, Ady követte főszerkesztőjét, megint csak nem konformizmusból, hanem meggyőződésből. Ő, akinek elsősorban a magyar ugar kártevőivel volt harca, a darabont epizódban — és ezzel nem állt radikális kortársai között egyedül — a II. József-i dráma felújítását látta. Úgy vélte, hogy a

[34] Idézi: Szücs László, A magyarországi polgári radikalizmus kialakulásának történetéhez. *Századok*, 1963. 6. sz. 1232.

kuruckodó nagyurak mutatványos mozgalmában a „tatárság zajlik a Kárpátok alatt", a magyarságot lenyűgözve tartó Ázsia indul újra hadba Európa, a haladó gondolat és kultúra ellen.[35] Ezzel a tatár Ázsiával, Pusztaszerrel szemben öntudatosan vállalta a megbélyegző „darabontságot". Büszke, dacos magyar sorsot, missziót látott a történelmivé heroizált darabontságban, amelyben osztozott mindazokkal, „akik Európát be akarták vezetni a magyar glóbusz sötét zugolyaiba", márpedig ezt akarta a jozefinista hazafiaktól kezdve valamennyi „könyörtelen újító, nemzetét ostorozó európai szellem, szociális forradalmár".[36]

Ebben az értelmezésben a realitás a progresszív európaiságot átvevő — és részben még mindig közvetítő — bécsi demokráciával, úttörő tudományossággal, művészi avantgarde-dal való rokonság volt, ennek kiterjesztése Ferenc Józsefre, katonáira és minisztereire azonban illúzió, mértékvesztés. A darabontságot, e késői jozefinista illúziót, politikailag a hazug úri ribillió elleni protestálás motiválta, de mint önkirekesztő emberi gesztust mélyebbről jövő lelki tényezők mozgatták: a közösségéből kihullott és más közösséggel azonosulni nem tudó költő egzisztenciális magányérzete, politikai otthontalansága, amely a nagyváradi időszak végétől, 1903 nyarától kezdve fokozatosan erősödött benne. Ady „darabontsága" tehát a magyar úri politikának látszatra nagyon politikus, tartalmában és távlatában azonban antipolitikus tagadása, vagyis végső soron „kivonulásának", új útkeresésének az 1905-ös hazai viszonyokhoz alkalmazkodott formája volt.

A radikális értelmiség jó részének csatlakozása a kormányt támogató választójogi kampányhoz, kisebb részének a hivatallal együtt vállalt darabontsága, a polgári radikalizmus kiforratlanságának, a magyar progresszió gyengeségének a jele volt, inkább következménye, semmint oka és igazolása a szociáldemokrata pártvezetés taktikájának. A látványos demonstrációkon túlmenően, e taktikának 1905 augusztus—szeptemberében egy látható eredménye volt: az ellenzéki tábor megosztása és a rendszer megszilárdulása.

[35] Ady Endre, Ismeretlen Korvin-kódex margójára. (In: AEÖPM VII. Sajtó alá rend. Kispéter András és Varga József.) Bp. 1968. 16–18.

[36] Idézi: Király István, Ady Endre. I. Bp. 1970. 111.

1905. SZEPTEMBER 15.

Augusztus végén az első alternatíva, az alkotmányos kibontakozás ismét realizálhatónak látszott. A koronatanács után, szeptember elején a Fejérváry-kormány diszkréten a háttérbe húzódott. A titkos tárgyalások ekkor már hetek óta folytak, főként a Burgot memorandumokkal ostromló Bánffy Dezső közvetítésével. A koronatanács után Gołuchowski fogadta Bánffyt, aki három vezértársával, Andrássy Gyulával, Kossuth Ferenccel és Zichy Aladárral egyetértésben, mérsékelt program alapján felajánlotta kormányalakítási készségét. Ezt a külügyminiszter azzal magyarázta, hogy úgy látszik, „a pokol kezd meleg lenni az uraknak. A sikerben már nem olyan biztosak, az esetleges erőszakos rendszabályok komoly gondokat okoznak nekik, és a Fejérváry-kabinet radikál-szocialista programja legalább annyira megijesztette őket, mint amennyire engem meglepett."

Gołuchowski Bánffy értésére adta, hogy a jelen helyzetben „nem pillanatnyi összetákolásról, hanem alapos, hosszú évekre terjedő szanálásról" lehet csak szó.[37] A korona megegyezési feltételeit a katonai kérdés teljes kiiktatásában, a közös ügyek változatlan fenntartásában jelölte meg. Az Ausztria és Magyarország közötti egyéb ügyek újraszabályozása a két kormány és az e célra kiküldött parlamenti deputációk dolga. Egy nagyszabású újjárendezés azonban csak akkor lehet hatékony, ha az új megállapodás legalább 29 évre szól. Bánffyt és társait ugyan lehangolták ezek a feltételek, de továbbra is bíztak az alkudozások eredményében.

Minthogy minden jel a koalíció megszelídülésére vallott, Ferenc József tárgyalási készsége jeléül szeptember 12-én elfogadta a kormány lemondását, és hajlandónak mutatkozott az ellenzéki vezérek fogadására. A gesztus várakozással töltötte el a koalíciót, és biztosította a parlament szeptember 15-i ülésének normális lefolyását. Hozzájárult ehhez az a tömeg is, amely ezen a napon az Országház elé vonult.

A szociáldemokrata párt szeptember 15-re időzítette minden addigit felülmúló tömegtüntetését. „Munkások! — tüzelt a párt röpiratа — Felkelésteknek vihara söpörje végig az utcákat, süvöltsön el a mezők

[37] Gołuchowski feljegyzése Ferenc Józsefhez, 1905. augusztus 20. OL Daruváry-hagyaték. Karton 25.

felett, hajlítsa meg, törje össze az erdők büszke tölgyeit... Izmos ökleitekkel döntsétek le, verjétek szét az osztályuralom válaszfalait..."[38] Nem csoda, ha a munkásnép, a kirekesztettek ezrei, országszerte még többet vártak. A dunántúli pusztai cselédek „szentül meg vannak győződve a forradalom kitöréséről, készülnek is erre, hogy aztán készen fogadhassák".[39] „Csabán a napszámosok nem vállaltak munkát. Péntekig — így mondják — majd csak kihúzzák koplalással is, azután meg úgyis ők lesznek az urak."[40] „Künn a falvakban arról beszélnek, hogy kiüt a forradalom, amelynek kikiáltását... szeptember 15-re tűzték ki. Ami 1848-ban március 15-e volt, az lesz most szeptember 15-e."[41] Somogyban, ahol éppen parcellázások folytak, a parasztok azzal hagyták abba a tárgyalásokat, hogy „szeptember 15-én eldől a nép sorsa, parcellázás nélkül is az övék lesz az urak birtoka". Széltében elterjedt az a hír, hogy a „fővárosban összegyűlt szocialisták kikiáltják a forradalmat".[42] A forradalmi hangulat nemcsak a koalíció képviselőit aggasztotta, hanem a kormányt is, amely minden eshetőségre készen nagy rendőri készültséget mozgósított és katonaságot tartalékolt.

Szeptember 15-én, a „vörös pénteken", a fővárosban általános sztrájkkal egybekapcsolva folyt le a tüntetés. Százezer munkás hömpölygött ünneplőben, vörös szekfűvel, vörös lobogók alatt az Országház térre. „A kép valóban forradalmi volt" — emlékezett a résztvevő. „Nehéz volt nem gondolni arra, hogy egyszer — a nagy francia forradalomban — Párizsban is ott álltak ilyen tömegek az akkori francia parlament előtt, de azok megtették még a hátralevő lépést is és magába a parlament üléstermébe is bekukkantottak."[43] A sansculottok pesti utódai azonban nem szegeznek szembe ágyút a parlamenttel, csak a szociáldemokrata

[38] MMTVD III. Bp. 1955. 358–359.

[39] Forrongás Tolnában. *Pécsi Napló*, 1905. szeptember 14. Közli: MMTVD III. Bp. 1955. 365.

[40] *Szegedi Napló*, 1905. szeptember 15-i híre alapján közli: MMTVD III. Bp. 1955. 366.

[41] *Pécsi Napló*, 1905. szeptember 16-i híre alapján közli: MMTVD III. Bp. 1955. 366.

[42] Uo.

[43] Buchinger Manó: Küzdelem a szocializmusért. [Emlékek és élmények.] Bp. 1946. 156.

küldöttség vonul be. Garami átnyújtja a munkásság kérvényét, az elnök, Justh Gyula, kenetteljes szavakkal türelmet és bizalmat kér: a Ház bölcsessége megtalálja majd a közmegelégedést hozó elintézés módját. A dolgavégezetlen küldöttség kint aztán elhiteti a tüntetőkkel, hogy sikerrel jártak. A tömeg békésen elvonul. A kétezer rendőrnek és a több század katonaságnak nem akad dolga.

Az uralkodó az országgyűlést október 10-ig újból elnapolta, és a mesteri előkészítés önelégültségével hívatta Bécsbe a koalíció öt vezérét. A helyzet és az elvárások kölcsönös félreértése jegyében küldték és fogadták az érdekeltek a meghívást a szeptember 23-i audienciára. A koalíció küldöttségét azonban a kormányalakítási megbízás helyett, amelyre bizton számítottak, hideg zuhany fogadta. A merev szertartásossággal lefolyt rövid fogadáson a király állva olvasta fel ultimátumát. Ez nagyjából megegyezett a Gołuchowskitól Bánffynak augusztus végén átadott feltételekkel, annyi eltéréssel, hogy nem említette egy esetleges új kiegyezés 29 éves időtartamát, ehelyett a költségvetés és az újoncjutalék sürgős megszavazását követelte. Végül a koalícióra hárította a felelősséget, ha az álláspontjához való ragaszkodás folytán „kimondhatatlan szenvedés és nyomor mind fenyegetőbb alakban hárulna Magyarországra".[44] Az „ötperces audiencia" a koalíció arculcsapása volt, az ultimátum az erő tudatát sugárzó abszolutisztikus fenyegetés, de nem követte kapituláció. A parancs, akárcsak a két évvel korábban Chlopyban kiadott, a legszélesebb nemzeti közvéleményt sértette.

A megalázottan megtért vezéreket itthon tüntető tömegek fogadták, s ők ünnepélyesen protestáltak, hogy a nemzet jogaiból jottányit sem engednek. Szeptember végétől a koalíció megbomlott, a vezérlő bizottságban és főként a vidéki szervezetekben kialakult a megalkuvást ellenző, harcos irányzat. Justh, Polónyi, egy ideig Apponyi is az ellenállás aktivizálását támogatták. Gyűlések, fáklyás tüntetések, megyei tiltakozó felvonulások jelezték a mozgalom élénkülését. A megyék egy részében „alkotmányvédő bizottságokat" szerveztek az ellenállás anyagi és erkölcsi támogatására. A fővárosban utcai harcokba is bocsátkoztak, rendőri fedezet mellett, fegyvertelen munkások ellen. A koalíciós aranyifjúság

[44] Idézi: Gratz Gusztáv, A dualizmus kora. Magyarország története 1867—1918. II. Bp. 1934. 97.

és a Népszava védelmére összesereglett munkások között szeptember 27-én valóságos ütközet zajlott le, amelyben a munkások szétkergették a koalíció fővárosi csapatait. Az „ellenállás" októbertől jobbadán a vidékre tolódott át.

A koalíció mérsékelt politikusai aggályoskodtak a tömegek mozgósítása miatt. A vezérlő bizottság már október elején szükségesnek látta felfelé és lefelé nyomatékosan leszögezni: elítél minden forradalmi eszközt, a kibonyolításnak szigorúan az országgyűlés keretei között kell megtörténnie. Udvarképes közvetítőkön keresztül folytatta az alkudozást. Kossuth Ferenc felajánlotta kormányvállalási készségét, ha a koalíció a jövőre nézve fenntarthatja katonai programját, a lehetőséget, hogy egykoron meggyőzheti az uralkodót a magyar vezényszó bevezetésének célszerűségéről, továbbá, ha a fennálló vámszövetséget vámszerződés formájában újíthatják meg. 1905 őszén ezek az ajánlkozások nem jártak sikerrel.

Október 6-án Ferenc József ismét a Fejérváry-kormány reaktiválása és ezzel a választójogi reform kormányprogramként való bejelentése mellett döntött. A kiszivárgó hírek természetesen a koalíció harcos irányzatát tüzelték fel. Az október 10-i képviselőházi ülés viharosnak ígérkezett, Bécsben komoly zavargásoktól tartottak. Október 8-án gyorsfutárok vitték, hét pecsét alatt, a „Kriegsfall U" hadműveleti terv vonatkozó parancsait a pozsonyi, a budapesti, a kassai, a temesvári, a nagyszebeni és a zágrábi hadtestparancsnokságoknak. Október 10-én azonban semmi nem történt, még annyi sem, mint szeptember 15-én. Az ügyvitellel megbízott kormány meg sem jelent az ülésen, a koalíció megelégedett egy szelid óvással, és tudomásul vette az újabb — ezúttal december 19-ig való — elnapolást. Két nap múlva a vezérkari futárok sebtiben visszavitték a titkos parancsokat a hadügyminisztériumba. 16-án Ferenc József forma szerint is megbízta Fejérváryt — másodszor — a kormányalakítással.

A VÁLSÁG BIRODALMI DIMENZIÓI

A magyarországi válság szeszélyes hullámzását követve, joggal merülhet fel a kérdés: miért nem használta ki hatalmi fölényét és helyzeti előnyét az uralkodó az ellenzéki koalícióval szemben? Miért nem választotta

szeptember végén a világosan felismert másik két eshetőséget, vagy a reformprogramot, vagy a katonai elnyomást, vagy e kettő valaminő kombinációját? A tétova óvatosságot részben az magyarázhatja, hogy a koalíció mögött még mindig számottevő erő: az uralkodó osztály a középrétegek nagy része és felbolydult tömegek állottak. Érthető, hogy az akkori európai helyzetben a dinasztia szerette volna a nyílt abszolutizmus bevezetését elkerülni. Dehát ezzel a szituációval már július—augusztusban, a háromesélyes taktikai terv kidolgozásakor is számoltak, és azóta semmilyen komoly ok nem késztetett a koalíció vezette nemzeti ellenállásban rejlő potenciális veszélyek túlbecsülésére. Az udvar bizonytalankodásai sokkal inkább a magyarországi válság birodalmi hatásával, mondhatni: birodalmi méretűvé szélesedésével függtek össze.

Birodalmi szinten a frontok a magyarországinál is kuszábban, ellentmondásosabban alakultak. A koalíció — amint láttuk — váratlan szövetségesre talált az általános választójogot főként osztrák-német nacionalista alapon ellenző Gautsch-kormányban, bizonyos fokig számíthatott a konzervatív külügyminiszter és a katonai körök reformellenességére, sőt az uralkodó csontos konzervativizmusára is. Ferenc József még október elején — amikor már elfogadta a kormány reformprogramját — is azon aggódott: „...vajon az általános választójog életbeléptetése által nagyobb tért nyerő demagógia nem fogja ezen nagy dinasztikus érdekeket veszélyeztetni?"[45] Az uralkodó „jobbra" ingadozását tehát a konzervatív érdekek és a mögöttük álló jelentős erők motiválták. Ámde nemcsak a koalíciónak, a Fejérváry-kormánynak is támadtak alkalmi szövetségesei.

Nyilvánvaló, hogy az ausztriai szociáldemokrácia támogatta a választójogi reform ügyét, ámbár a kormánnyal való együttműködést illetően jóval óvatosabb volt magyarországi testvérpártjánál. Az osztrák párt, főként a nagy tekintélyű vezér, Viktor Adler, kezdettől bizalmatlanul figyelte Kristóffy választójogi programját, benne az ellenzéket gyengítő taktikai mozzanatot hangsúlyozta, és nem állt teljes mellel budapesti elvtársai kormánypárti kampánya mellé. A helyzet jelentősen változott, amikor a Fejérváryék által meghirdetett reformprogramot Gautsch és

[45] Kristóffy József, Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Bp. 1927. 259.

az ausztriai reakció hátba támadta. Ekkor az osztrák szociáldemokrácia is csatasorba lépett. A szeptember 22—23-i birodalmi értekezlet rendkívül élesen elítélte Gautschot és a „kamarillának" titulált udvari kormányzó csoportot, s határozatot hozott az ausztriai és a magyarországi munkásság választójogi küzdelmének összehangolásáról. Adler ugyanakkor arra is figyelmeztette magyar elvtársait, hogy óvakodjanak az udvarral való szövetkezéstől, ne forduljanak szembe elvileg a nemzeti törekvésekkel. Az osztrák és a magyar szocialistáknak, mondotta, együttesen kell küzdeniük mind Magyarország, mind Ausztria szabadságáért és önállóságáért, a dualizmus láncainak lerázásáért. Az osztrák párt tehát elhatárolta magát Fejérváryéktól és „fekete-sárga régiókba nyúló" uraiktól, de mint a választójogi reformtábor egyik legerősebb csapata, megmozdulásaival inkább a magyar nemzeti ellenzék pozícióját gyengítette.

Amint a koalíciónak a fekete-sárga udvari arisztokrácia és az osztrák kormány, Fejérvárynak a bécsi liberálisok és az újkonzervatív kereszténységszociálisok jöttek segítségére. Lueger pártja szokatlan rokonszenvvel tüntette ki a nemes magyar generálist, és vaskos kifakadásokkal halmozta el Gautschot. Szeptember 26-án, a Reichsrat megnyitásakor, Gautsch olyan heves és dühös ellenzéki többséggel találta magát szembe, hogy magyarázkodásra és visszakozásra kényszerült. A pártok sorra nyújtották be általános választójogot követelő indítványukat. Lueger még tovább ment: mindkét parlament feloszlatását, mindkét részben új alkotmány és választójogi reform oktrojálását javasolta. A magyarországi válság megoldására kimódolt reformprogram tehát erős ösztönzést adott az ausztriai választójogi mozgalomnak. A közvéleményben jelszóvá vált a Reichsrat őszi ülésszakának kérdése: megtagadhatja-e Ausztria császára azt, amit Magyarország királya megad?

1905 nyarán—őszén tehát az udvar is kritikus helyzetbe került, amelyben a taktikai terv egyik variánsát sem lehetett súlyos kockázatok nélkül alkalmazni. A választójogi reform megadása a konzervatív tábor ellenállásán túlmenően újabb egyensúlyvesztés veszélyét rejtő erőátcsoportosulással fenyegetett, megtagadása viszont azonnali akut válságot okozó felfordulással. Érthető, hogy az uralkodó is ingadozott a váltakozó erőviszonyok szerint, és Magyarországot illetően sem merte döntő lépésre szánni magát. Mindez azonban még nem magyarázza kielégítően azt az erélytelenséget, amellyel a koalíció demagógiáját és a felhevült nemzeti

ellenállás túlkapásait eltűrte. Miért nem vetette be erélyesebben a karhatalmat, miért nem oszlatta fel hamarabb az országgyűlést? Hiszen a Monarchia külpolitikai helyzete és érdekei, mind a külkereskedelmi szerződések zavartalan becikkelyezése, mind a fegyverkezési verseny a legsürgősebb belső konszolidációt követelték. Különösen nehezen érthetők az olyan kapkodó intézkedések, mint a megszállási terv operatív parancsainak szétküldése október 8-án, aztán hamari visszavétele öt nap múlva és szigorúan bizalmas elégetése a hadügyminisztériumban. Miért módosították és vetették el véglegesen a „Kriegsfall U" haditervet? Az okokat — úgy véljük — megint csak a válság birodalmi dimenzióiban, elmélyülésében és bonyolódásában kereshetjük.

A Magyarország elleni támadás egyik pillére, amint láttuk, Horvátország volt. Az udvari körök politikailag is számítottak a nemzetiségiek támogatására: hivatalvállalásukra az abszolutizmus bevezetése esetén, császárhűségükre a fegyveres harcokban. Az 1848-as reminiszcenciák azonban félrevezetőnek bizonyultak. A történelem nem ismétlődött meg. Elsőnek a délszlávok szakítottak az udvarbarát hagyományokkal. A szerbeknél hangadó radikális párt már 1904-ben közeledett a magyar koalícióhoz, a válság idején kifejezetten támogatta, több helyütt az ellenállásban is részt vett. Ez azzal függött össze, hogy a szerbek — a határokon innen és túl — nem Magyarországot, hanem Ausztriát és Németországot, a német terjeszkedési törekvéseket tekintették a fő veszélynek. Hasonló irányba fordult a horvát nemzeti mozgalom is. 1903-ban az ellenzéki erők egyesülése alapján széles körű harc bontakozott ki Horvátország gazdasági, pénzügyi önállóságáért. Az új irányzat kibontakozására nagy befolyást gyakoroltak a dalmáciai horvátok. A Monarchia legelhanyagoltabb tartományában a súlyos elnyomatásban élő délszlávok évek óta a Horvátországgal való egyesülésre törekedtek. 1903-ban Frano Supilo és Ante Trumbić vezetésével kialakították az „új kurzus" irányvonalát, amelynek egyik sarktétele az osztrák kormányzat elleni harc — ennek érdekében minden ellenzéki erővel, így a magyarokkal való összefogás —, másik a szerbek és horvátok egyenlőségén alapuló délszláv egység volt. Ez az irányzat rokonszenvezett a magyar ellenzékkel, 1905-ben aktívan támogatta az ellenállást. Az október 3-án Fiumében tartott értekezlet nevezetes határozatokat hozott. Állást foglalt a nemzetek önrendelkezési joga alapján Magyarország önállósága, egyúttal a

Dalmáciával egyesített Horvátország önálló nemzeti jogainak, alkotmányos berendezésének biztosítása és a két nép szövetkezése mellett. Csakhamar megalakult a következő időszak legbefolyásosabb szervezete: a horvát—szerb koalíció, amely azonnal szövetséget ajánlott fel a magyar koalíciónak.

A magyar ellenzéki vezérek örömmel üdvözölték a fiumei rezolúciót. Fraternizáló szónoklatokban nem volt hiány. Még tárgyalásokba is bocsátkoztak a horvát—szerb koalíció Budapestre látogató vezetőivel. A tárgyalásokat — ez csakhamar kiderült — Bécs fenyegetésére, és nem az őszinte megegyezés megalapozására szánták, de a magyar—horvát együttműködés eszméje fenyegetésnek elég hatásos volt. Mindenképpen elbizonytalanította a Magyarország elleni támadás egyik katonai bázisát, sőt jelentős katonai erőket kötött le, mert a délszláv területekre kiterjedő lázongás súlyos következményekkel járhatott volna. A délszláv pillér kidőlte volt az egyik ok, amely keresztülhúzta a „Kriegsfall U" felvonulási tervét.

Magyarország többi nemzetiségei sem játszották el az 1848-as szerepet. A nemzetiségek politikai taktikája — amint az erről szóló XIII. fejezetben részletesen is kifejtjük — a századforduló idején jelentősen megváltozott. Az évtizedes visszavonulást felváltó aktivista irányzatok szószólói a demokratikus politikai és szociális reformokat állították előtérbe. A nemzetiségi pártok nem avatkoztak bele a kormány és magyar ellenzék küzdelmébe, tartózkodtak az „alkotmányvédelemtől". A 18 nem ellenálló megyéből 16 nemzetiségi — a fele román — többségű volt, a darabontkormány mégsem talált bennük szilárd támaszra. Bizonyos darabont-rokonszenv egyes szlovák és román politikusok nyilatkozataiban mutatkozott csupán. Az aktivitás útjára lépett szlovák vezető réteg részt vett a Tisza-kormány elleni harcban, de az ellenzéki koalícióhoz nem csatlakozott. A magyar nemzeti küzdelemben semleges álláspontot foglalt el, agitációját a demokratikus reformok, a választójog propagálására irányította. Ebben a kérdésben rokonszenvezett, különösen Milan Hodža csoportja, a kormány törekvéseivel, anélkül hogy aktív segédcsapatul szegődött volna. A Román Nemzeti Párt, amely az 1905. januári nagyszebeni konferencián újra kimondta az aktivitást és új programot fogadott el, a magyar nemzeti követeléseket elutasította. A válság folyamán inkább az udvarhoz húzott, a választójogi programot

támogatta, de nem lépte túl a semlegesség határait. Egészében véve tehát az udvar nem számíthatott biztosan — különösen egy abszolutisztikus provizórium esetén — a magyarországi nemzetiségekre.

Az udvar akcióképességét még hatékonyabban bénította meg a törzsterületek, Bécs, az osztrák és a cseh tartományok választójogi tömegmozgalma, amelynek egyrészt hatalmas méretű tüntetések, sztrájkok — így az október végén kitört országos vasutassztrájk —, másrészt a nemzeti követelésekkel való összekapcsolás adott nagyobb nyomatékot. Az október 31-én megnyílt birodalmi szociáldemokrata pártkongresszus éppen egy összehangolt támadást kívánt előkészíteni, amikor este berobbant a hír: a cár alkotmányt és választójogot adott népeinek. A küldöttek az utcára tódultak, s a Ringen csakhamar százezres tüntetés kerekedett. A következő napokban a tüntetések valamennyi nagyvárosra kiterjedtek, sok helyütt utcai harcokká élesedtek. November 2-án Bécsben és Prágában volt véres összecsapás a tüntetők és a rendőrség között. 3-án a cseh helytartó már az ostromállapot azonnali kihirdetését kérte. Aznap a császár hívatta Gautschot és közölte vele legfrissebb elhatározását: birodalma mindkét felében hozzájárul az általános választójog bevezetéséhez. A kormány másnap kommünikében jelentette be a választójog közeli reformját. Ezzel a bizonytalan ígérettel azonban semmit sem ért el. 1905 novemberében, bár formálisan nem vezették be, a valóságban ostromállapot uralkodott Bécsben, az osztrák nagyvárosokban és főként Csehországban. A bécsi munkásság 200 ezer főnyi impozáns tüntetése november 28-án végül is rákényszerítette Gautschot, hogy háromhónapos határidőre vállalja a reform benyújtását. Prága ettől sem nyugodott meg, az ellenzékiség forradalmi jelleget öltött. Csehországba jelentős katonai erősítést küldtek a közrend fenntartására.

Ezek után érthető, hogy a Magyarország megszállására jelt adó operatív parancsokat tanácsosabb volt titokban elégetni, és a második taktikai variációval, a választójogi reformmal kísérletezni. Ha tehát a magyarországi válság nagymértékben előrevitte az ausztriai választójog ügyét, az ottani tömegmozgalomnak viszont döntő szerepe volt a Magyarország fölött lebegő Damoklesz-kard, a katonai abszolutizmus elhárításában.

A FEJÉRVÁRY-KORMÁNY REFORMPROGRAMJÁNAK KUDARCA

A reaktivált kormány programját Fejérváry október 28-án ismertette II. kerületi választói előtt. A program némiképp mérsékelt formában az augusztus 22-i koronatanácson előadott pontokat tartalmazta. Első helyen az általános, titkos, községenkénti választójog bevezetése állott. A jogosultságot a később közzétett törvénytervezet a 24 éves korhatárhoz és az írni-olvasni tudáshoz kötötte. A program nem fukarkodott a szociálpolitikai reformokkal: otthonmentesítést, parcellázást, olcsó hitelt, ipartámogatást és egyúttal a kisipar védelmét, progresszív adót, ingyenes közoktatást, munkásbiztosítást és a munkásvédelem kiterjesztését helyezte kilátásba. A nemzeti vívmányokat szűkebben adagolta. Az eredeti programban ugyan benne volt a vámszövetség szerződéssé alakítása, Magyarország önállóságának érvényesítése és a fogyasztási adót illetően vámhatár felállítása a birodalom két része között. az október 16-i közös minisztertanácson azonban Fejérváry a külkereskedelmi szerződésekhez fűződő közös érdekekre való tekintettel elállt eredeti kívánságától, megelégedett az önálló vámterület lehetőségének majdani biztosítását fenntartó, semmitmondó fogalmazással. Ugyanitt a kormány azt is vállalta, hogy az autonóm vámtarifát és a német külkereskedelmi szerződést, ha 1906. március 1-ig nem sikerül az országgyűléssel elfogadtatnia, rendeletileg lépteti életbe. A kormányprogram a katonai kérdésben a korábbi „vívmányok" és királyi ígéretek szűk keretei között maradt, a magyar nyelvű kiképzés bevezetésének fontosságát hangsúlyozta, és a hadsereg jelvényeinek dualista szellemű átalakítását ígérte.

Parlamentarizmusának komolyságát bizonyítandó, a kormány egyidejűleg hozzákezdett saját pártja toborzásához. Elsősorban a szabadelvű gárda kormánypártiságban felnőtt tagjaira, mintegy 70—80 képviselőre számított, akik korábban megígérték Fejérvárynak csatlakozásukat a király által jóváhagyott program alapján alkotmányosan működő párthoz. Egy 80 főnyi erős kisebbség nemcsak a Házban nyújtott volna támaszt és bázist a reformprogramhoz, hanem az uralkodó osztály és a középrétegek körében is bizalmat — a megyékben létfontosságú politikai hídfőállásokat — szerzett volna a kormánynak. Az október végén alapított Haladó Pártnak azonban csak vezérkara és neve volt, tagsága és szervezete nem. A szabadelvűek csatlakozása éppúgy elmaradt, mint a

reformprogram mozgósító hatása. Nem telt bele egy hónap sem, s a kormány már lehangoló eredménytelenségről, december 1-én pedig teljes kudarcról számolt be. A parlamenti körök nem is bocsátkoztak a program vitájába, hanem a „legvadabb agitációt és terrort" fejtik ki ellene, úgyhogy az addig nagyjából békés törvényhatóságok is sorozatosan az aktív ellenállás terére lépnek. Az ellenállás arra irányul, hogy az államhatalom, a korona és a törvény tekintélyét aláássa. Félő, hogy a törvény és a hatalom semmibevétele átterjed a népre is, amely eddig passzívan viselkedett. Most már „a kormány elsőrendű feladata az állami rend helyreállítása",[46] ezt pedig hatékonyan csak a parlament feloszlatásával, a törvényhatóságok autonómiájának felfüggesztésével és a sajtó megrendszabályozásával lehet elérni. A diktatórikus rendcsinálás azonban szöges ellentétben áll a meghirdetett reformprogram szellemével. Ezért a kormány benyújtotta lemondását.

Első pillantásra úgy látszik, a kudarcot a koalíció vezette nemzeti ellenállás okozta. Ez azonban az okok láncolatában csak másodlagos szerepet játszott, számítottak is rá, bár erejét és kiterjedését alábecsülték. Az elsődleges ok a szabadelvű párt ellenséges fellépése, a kormány hátbatámadása volt. A párt október 30-án egyhangúlag elfogadta Tisza Istvánnak a kormányprogramot kereken elutasító javaslatát, és követte vezérét a nyílt ellenzékiség hadiútján. Ez az állásfoglalás nem csupán 70—80 képviselő, hanem a hatvanhetes megyei vezető réteg elvesztését jelentette. Nélkülük pedig a megyei igazgatás alkotmányos látszatát sem lehetett fenntartani, még kevésbé új választásokat lebonyolítani. A régi kormánypárti gárda visszavonulása, lemondása miatt a polgári közigazgatás rendszere felbomlott. A kormány a kulcsfontosságú pozíciók, a főispáni poszt betöltésére is alig talált embert, ha mégis akadt, azt többnyire karhatalmi segédlettel kellett beiktatni és működését biztosítani. Mindez persze a magyar uralkodó osztályok egy tőről metszett politikai és szociális konzervativizmusában gyökerezett. A magyar társadalomban nem alakult ki olyan erős, polgári középosztály, amely a demokratikus reform szószólója, de még csak olyan újkonzervatív mozgalom sem, amely a választójogi és szociális reformoknak: a modern tömegdemokrácia manipulatív kihasználásának képviselője lett volna.

[46] A kormány 1905. december 1-i jelentése. OL Daruváry-hagyaték. Karton 25.

A régi kormánypárti gárda állásfoglalását motiváló konzervativizmus aligha választható el az udvar magatartásától. Mert ha joggal feltételezhető is, hogy életképes párt és valamelyes parlamenti képviselet megszerzése esetén Ferenc József végül is szentesítette volna a választójogi reformot, hozzájárult volna az országgyűlés feloszlatásához, ugyananynyira valószínű az is, hogy a király egyértelműbb támogatása, személyes közbeavatkozásának garanciája a régi kormánypárti gárda jó részét, tekintélyes elemeit Fejérváry mögé állíthatta volna. Az udvar bizonytalankodásai, ingadozásai azt a benyomást keltették, hogy a kormány nem élvez feltétlen királyi bizalmat, sorsa bizonytalan, tehát kockázatos bárkinek is hozzákötnie politikai karrierjét. Abban a fejleményben, hogy Ferenc József 1905 decemberétől kezdve ismét a koalícióval való alkudozások hagyományos útjára lépett, a Habsburg-dinasztia és a magyar politikai vezető réteg konzervativizmusának kölcsönhatása nyilvánult meg.

A kormány kudarcához paradox — de az ausztriai fejlemények alapján érthető — módon a szociáldemokrata párt is hozzájárult. Fejérváryék reaktiválása és a kormányprogram meghirdetése után a párt felújította a rokonszenvtüntetéseket, a bírálatot sem mellőzve támogatta a reformprogramot, és inkább oszlatni, semmint növelni igyekezett a zavart. A párhuzamos ausztriai események azonban azt mutatták, hogy az ígéretekkel el nem altatható harc, a rendszer akut válságát elmélyítő tömegsztrájkok, összeütközések hamarabb kényszerítik engedékenységre az uralkodó köröket, mint a reformpárti lojalitás. Nem kétséges, hogy a magyarországi párt nem rendelkezett olyan nagy erőkkel, mint az ausztriai, de hibás taktikája miatt meglevő erőit sem tudta megfelelő súllyal a válság mérlegébe dobni. Nem tudta elég hatékonyan kihasználni azt a hatalmas ösztönzést sem, amelyet az orosz forradalom korszakos eseményei, az alkotmányt adó cári manifesztum és a moszkvai felkelés nyújtott országszerte a tömegmozgalmaknak. Ismét munkások tízezrei, az akkortájt szervezkedő nő- és ifjúmunkások figyelték teljes együttérzéssel a „gigászi harcot", amelynek győzelmétől felszabadulásukat várták. „Mi sem lehetünk se gyávábbak, se gyöngébbek moszkvai testvéreinknél"[47] hirdették a nagyszámú és népes gyűléseken. Ady e meg-

[47] A moszkvai asszonyok. *Nőmunkás*, 1905. december 31.

rázó élmény hatására látta meg: „Oroszország... egyszerre csinál meg két forradalmat. A régit, melyen Európa már túlesett és az újat." A forradalom nemcsak a cári trónt, hanem a még hatalmasabb ellenségeit is legyőzi: „Az önző úri kastélyt, a sanyargató gyárat, az elbutító papi lakot és a szívtelen kaszárnyát." „A történelemnek büszkesége lesz e szörnyű földindulás... Íme a proletárság visszaadta a népnek a népet. Fölkelt a nép és formálja a világot." Épülhetünk az orosz példán, írta. „Elkorhadt, tehetetlen társadalmakat csak a nép menthet meg... A néppel pedig meg kell egyezni — földindulás előtt már."[48] Ady a magyar társadalmat is korhadtnak, tehetetlennek ítélte, amelyet csak a nép menthet meg.

A szervezett munkásság támogatása Budapesten és néhány nagyvárosban kevés volt a Fejérváry-kormány életben maradásához. Csendes kimúlását, amelyért a kabinet december elsejétől több ízben esedezett, Ferenc József egyelőre nem engedélyezte. 1905 végétől valóságosan kettős kormányzat működött az országban. A tényleges politikai befolyás a koalíció kezében volt, neki engedelmeskedett a megyei és városi törvényhatóságok zöme. December 19-e — az újabb elnapolás — után a Fejérváry-kormány szerepe a közrend adminisztratív-karhatalmi fenntartására, a hosszas kibontakozási alkudozások fedezésére — hol puszta közvetítésre, hol a koalíció megfélemlítésére, a paktum árának csökkentésére — szorítkozott. Ez a groteszk szerep végképp eltemette a kormány jobb sorsra érdemes reformprogramját.

A KOALÍCIÓ BEHÓDOLÁSA

1905—1906 fordulóján a válságot különös történelmi dramaturgia alakította: a felszín forradalmi zajlása mögött a drámai konfliktus fokozatosan elapadt, készülődött a kapituláció. Pedig a nemzeti ellenállás kiszélesedett és november közepétől sok helyütt radikalizálódott. Az ellenzékbe vonult szabadelvű pártiakkal megerősödve, az ország 63 megyéjéből 45-re terjedt ki. A megyék sorra-rendre megtagadták az

[48] Ady Endre, Földindulás. (In: AEÖPM VII. Sajtó alá rend. Kispéter András és Varga József.) Bp. 1968. 83—84.

engedelmességet. A főispánok kevés kivétellel lemondtak, átengedték a terepet az ellenállást szervező megyei tisztikarnak. Kristóffy megpróbált erélyesen fellépni, megsemmisítette az ellenállásra vonatkozó határozatokat, felfüggesztette az ellenszegülő tisztviselőket, új főispánokat nevezett ki és támogatásukra erős karhatalmat rendelt, de mindez csak olaj volt a tűzre. A megyék zöme jogtalannak és érvénytelennek nyilvánította a megsemmisítő határozatokat, folytatta az ellenállást, s a megyei tartalékokból, az alkotmányvédő bizottságokkal karöltve gyűjtött „ellenállási alapból" folyósította az elmozdított tisztviselők fizetését.

A fő tüzet a darabont tisztviselőkre irányították. A koalíció helyi hangadóitól feltüzelt közvélemény bojkott alá fogta, hazaárulónak bélyegezte és a legsúlyosabb anatémával sújtotta a hivatalvállalókat, sok helyütt a posztjukon megmaradókat is. Különösen az új főispánokon és kormánybiztosokon töltötte ki dühét. Súlyos incidensekre, összeütközésekre került sor a vezérmegye szerepét ezúttal is betöltő Pest megyében, s egyidejűleg Komáromban november végén, Ung megyében december végén. Az uralkodói önkény és az alkotmánysértés elleni jogos tiltakozás e mozgalmakban sem kapcsolódott össze a népjogokat felkaroló demokratikus követelésekkel. Az úri vezető réteg többnyire éppen a reformprogramja miatt támadta a kormányt. Pest megye novemberi viharos közgyűlésén a kormányfő bűnéül azt rótta fel Keglevich Gábor gróf, hogy „a társadalmi rend alapját képező egyházat és államot szétrobbantással fenyegető — Isten és a haza fogalmát megtagadó — nemzetköziekkel ölelkezik".[49] A „hazátlan" szocialistákkal való szövetkezés és a reformprogram mindenütt a nemzeti akarat megtörésére szánt bűntettként szerepelt a nacionalista demagógiában. A legsúlyosabb incidensre az év végén Debrecenben került sor. Az új főispánt a pályaudvaron hatalmas tömeg, parasztok, kisiparosok, munkások fogadták, félholtra verték, majd egy halottaskocsin — ütlegek, szitkok és gúnyolódások közepette — végigvitték a városon, mígnem az úri közönség ki nem mentette a felbőszült tömeg kezéből. Ezután Rudnay, a pesti rendőrfőkapitány királyi biztosi minőségben erős katonai fedezettel megszállta és „pacifikálta" a várost.

[49] Horváth József, Az 1905/6. évi vármegyei ellenállás története. Bp. 1907. 310.

A kormány január elején komor jelentésben számolt be az ország pénzügyi és politikai helyzetéről. A deficit aggasztóan nő, a közviszonyok teljes anarchiába jutottak, a közigazgatási apparátus az egész vonalon felmondta a szolgálatot. A kormány egymaga áll, nincs pártja, nincs közege, nincs embere. Létezése csak látszólagos, mert nem ő kormányoz, hanem a koalíció. A bomlás átterjedt az összes közintézményre, sőt „itt-ott már a csendőrség is a megbízhatatlanság tüneteit szolgáltatja, ami bizonyára a vég kezdetét jelenti". A memorandum hangsúlyozza, hogy a közviszonyok elfajulása december 19-e óta rohamossá vált. Azóta a koalíció és a közvélemény biztos a megegyezésben és a király engedékenységében. A decemberben megindított újabb „békeakció" tehát káros volt, csak az ellenzékiséget, helyenként a forradalmi ellenállást bújtotta fel. „Teljesen lehetetlen itt, Európa szívében, kultúrállamok között, ilyen zabolátlan garázdálkodást tovább tűrni, amely az országot erkölcsi, politikai és gazdasági romlásba dönti és egyben a nagyhatalmi állást és ezzel a monarchikus és dinasztikus érdekeket erősen veszélyezteti... Vétkes hiba volna, ha odáig hagynánk fejlődni a dolgokat, hogy a korona és a nemzet között a kard legyen a bíró."[50] Ennek elkerülése végett sürgősen abba kell hagyni a céltalan béketárgyalásokat, be kell vezetni a kivételes állapotot. A diktatúrát a már novemberben ajánlott radikális reformprogrammal: a progresszív adó behozatalával, a hitbizományok megszüntetésével, az egyházi birtokok felparcellázásával, a közigazgatás államosításával és mindenekelőtt az általános, titkos választójog oktrojálásával lehetne a széles néprétegek előtt rokonszenvessé tenni. A kormány nem titkolta, hogy mindezzel félreszorítani és büntetni kívánja a rebellis arisztokráciát és a vele szövetséges intelligenciát. A vezető réteg nem földbirtokos politikusainak vaskos tévedése volt Ferenc Józsefről, Gołuchowskiról s az udvari főurakról feltételezni, hogy bosszúból földosztáshoz, a hitbizományok eltörléséhez, radikális szociális reformokhoz fognak folyamodni. A talajt és realitást vesztett kormány a tekintetben viszont nem tévedett, hogy a néptömegek országszerte radikális változásokat vártak.

A néptömegek forrongó hangulata és a várakozás feszültsége a választójogi törvényjavaslat közzététele után megnőtt. A moszkvai felkelés

[50] Fejérváry levele Ferenc Józsefhez, 1906. I. 20. OL Daruváry-hagyaték. Karton 25.

keltette szolidaritást 1906 januárjában az orosz forradalom kitörésének első évfordulója alkalmával rendezett gyűlések tartották ébren. Új sztrájkhullám volt emelkedőben, új erőre kapott a földmunkások szervezkedése. A január 7-én megalakult Földmunkások Országos Szövetségének gyorsan kiépültek a helyi szervezetei. Hatósági akadályokba kezdetben alig ütköztek, Kristóffy a renitens földbirtokosokat akarta ijesztgetni velük. Az új szakszervezet első tevékenysége a kedvezőbb munkabér-megállapodások, szükség esetén összehangolt sztrájkok előkészítése volt.

A felszíni hullámverés alatt működő irányító erők azonban, amint utaltunk rá, lassacskán ellanyhultak. A szociáldemokrata párt vezetősége a választójogi törvényjavaslat közzétételét saját taktikája első sikerének fogta fel. Bizonyosra vette, hogy most már vagy a sarokba szorított koalíció kapitulál, elfogadja a választójogi reformot, vagy bekövetkezik az alkotmány felfüggesztése, a reform oktrojálása. E kétesélyes, de mindenképpen kedvező kifejletre számítva, 1906 elejétől várakozó álláspontra helyezkedtek. A részletek bírálata ellenére, sajtóban, agitációban támogatták a kormányprogramot, de a vezérlő bizottságnak is tudomására hozták, hogy hasonló reform vállalása esetén egy koalíciós kormányt is elfogadnának. Garami úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a kormány és az ellenzék párharcában továbbra is a párt a mérleg nyelve, tőle függ a reform sorsa.

A vezérlő bizottság Kristóffy fenyegetéseit is, a szociáldemokraták ajánlatait is elhárítva, figyelmét az udvarral való megegyezésre összpontosította. A tárgyalások fonalát decembertől a király bizalmi embere, Lukács László gombolyította. A vezérlő bizottság jobbszárnyán ekkorra már megérlelődött az alkuvágy, a megyékben is jelentkeztek a tisztikar kifulladásának jelei. Sok helyütt anyagi eszközökben szűkölködtek, a provinciális szűklátókörűség megakadályozta a jobban rászoruló megyék támogatását, egy országos ellenállási pénztár létrehozását. Jelentős kölcsönt pedig a főúri mecénások tartózkodása miatt a pénzintézetek nem folyósítottak. A közigazgatási sztrájk gondolatát január elején a koalíció vezérei is, a megyék többsége is elvetette. Okkal merült fel a kérdés: ki tartaná el az egzisztenciájukat vesztett tisztviselőket? Nem lelkiismeretlenség-e ekkora önfeláldozást kívánni tőlük? És a főérv: nem vezet-e anarchiára a hosszú ellenállás? Egyes megyékből januárban

már a vezényszó kikapcsolását, s a „jogfenntartással" való megegyezés óhaját is felvetették.

Az 1906 első hónapjaiban intenzíven folyó tárgyalásokon a koalíció fokozatosan visszavonult. A magyar vezényleti nyelvre vonatkozó követelését előbb a tisztikar és a legénység közötti „érintkezési nyelvre" korlátozta, végül megelégedett volna a jogokat elvben elismerő és a jövőre fenntartó királyi nyilatkozattal is. Hajlandó lett volna elfogadni a Széll—Koerber-féle kiegyezés vámtarifáit és az ezen az alapon kötendő új külkereskedelmi szerződéseket. Feladta tehát az önálló vámterület követelését, és beérte volna az önálló jegybankkal is. A mérsékelt kívánságokat február elején Andrássy tolmácsolta az uralkodónak: programja katonai részének megvalósítását nem tűzi a kormányvállalás feltételéül, de elvileg nem is mond le róla, hanem a szélesebb alapokon megejtendő új választások eredményében megnyilvánuló „nemzeti akarattól" teszi függővé.

Ferenc József azonban nem elégedett meg az ilyen fenntartásoktól megbizonytalanított egyezséggel. Úgy látta, hogy a saját seregeiktől félő vezérek a behódolás tisztes formáját keresik, csak az elvhűség látszatának megőrzéséért tétováznak. Az uralkodó nem szakította meg az alkut, de néhány erélyes csapással kívánta meggyorsítani a megegyezést. Ezt sugallta az a megfontolás is, hogy az alkotmányos többséggel rendelkező koalíciót meg kell fosztani „ellenkormány" szerepének legalitásától, a vezérkart pedig képviselői immunitásától. Ezt sürgette az új külkereskedelmi szerződések életbeléptetésének közelgő határideje is.

A vám- és kereskedelmi szövetségnek a Széll—Koerber-féle megegyezésen alapuló meghosszabbítását és az ehhez csatolt új autonóm vámtarifát a magyar törvényhozás — amint láttuk — az obstrukció miatt nem hagyta jóvá, nem adott további törvényes felhatalmazást a kormánynak az új külkereskedelmi szerződések megkötésére sem. A legfontosabb szerződések azonban 1903 és 1905 között lejártak. A külügyminiszternek, ha nem akarta a Monarchiát vámpolitikai konfliktusoknak, gazdasági megrázkódtatásoknak kitenni, meg kellett indítania a külkereskedelmi tárgyalásokat. A Németországgal, Olaszországgal, Oroszországgal és más országokkal kötött szerződéseket 1906. március elsejéig kellett életbe léptetni. A magyar kormány — amint láttuk — már az 1905. október 16-i közös minisztertanácson vállalta, hogy parlamenti jóváhagyás híján

rendeletileg lépteti életbe a szerződéseket. Ezzel azonban nehéz dilemma elé került: ha elmulasztja ezt az intézkedést, a szerződések sorsát kockáztatja, ha viszont a rendeleti megoldást választja, akkor megsérti az alkotmányt. A Monarchia és a magyar uralkodó osztályok gazdasági érdekeit előnyben részesítve, a kormány az utóbbi megoldást választotta. Minthogy a szükségrendeletet a magyar alkotmányos gyakorlat nem ismerte, a rendeleti úton való életbe léptetést csak az országgyűlés szünetelése esetében lehetett valamelyest megindokolni. Ezért végül rászánták magukat az országgyűlés feloszlatására. Ferenc József a kényes feladattal a királyi biztossá kinevezett Nyiri Sándor honvéd vezérőrnagyot bízta meg.

Február 19-én katonaság szállta meg a Parlament épületét. A képviselők — tiltakozva a fegyveres erőszak ellen — néhány kivétellel elhagyták az üléstermet. Ezután bevonult a katonai parancsnok, a kongó padsorok előtt felolvasta a királyi leiratokat, végül kiüríttette az Országház épületét. A feloszlatást egy sor rendkívüli intézkedés követte. Kristóffy azonnal gyűléstilalmat rendelt el, megszigorította a cenzúrát, megvonta a még ellenálló megyék állami javadalmazását, feloszlatta az „alkotmányvédő bizottságokat". Márciusban a megyék többsége már megadta magát, csak tízben folyt még lagymatag ellenszegülés. Az ellenállás a gomblyukakba vonult vissza: főúri hölgytársaságból ekkor indult el a „Tulipán-mozgalom". A százezerszámra — jórészt Ausztriában és Csehországban — gyártott tulipán-jelvények jelképezték a hazafias tüntetést.

Az országgyűlés szétkergetése és az erőszakos rendszabályok nem váltottak ki különösebb háborgást a közvéleményből. A koalíció vezérkara ekkorra elvesztette jelentőségét is, maradék bátorságát is. A nemzethez intézett kiáltványa a megszokott frázisokkal bélyegezte meg az újabb „törvénytelenséget", kárhoztatta a külkereskedelmi szerződések rendeleti életbeléptetését, a gazdasági önállóság megsértését. De harc helyett csupán arra buzdított: „égjen tovább a szent tűz a magyar hazafiság oltárán! Változzék át az alkotmány védőbástyájává minden honfi kebel, melyből a honszerelmet kiölni... a honfi dacot kiirtani ne lehessen soha!"[51]

[51] A koalíció vezérlő bizottságának kiáltványa az országgyűlés feloszlatásával kapcsolatban, 1906. február 27. Országos Széchényi Könyvtár, Aprónyomtatvány- és plakáttár. 1906.

Az események hatására a koalíció sorai megbomlottak. Ugron a túlságosan gyors, Eötvös Károly és Bánffy a feleslegesen lassú behódolás miatt kiléptek a vezérlő bizottságból. A bizottság többsége kész volt a „tisztes alkura". A kiegyenlítésben a vezető szerepet Kossuth Ferenc játszotta. Kossuth az országgyűlés és a vezérlő bizottság feloszlatása után beláthatatlan következményű önkényuralmi intézkedésektől tartott. „Tekintve, hogy az ország sora (és saját magunké is) ily veszélyessé vált — írta öccsének —, nem adtam át többé Andrássynak a tárgyalások fonalát, hanem kezeimben tartottam meg..."[52] S mihelyt hajlandónak mutatkozott a koalíciós program elejtésére, azonnal megtalálta az önkényuralomba torkolló labirintusból a paktumhoz kivezető utat. A békeszerzésben hatékonyan közreműködött Méray-Horváth Károly, a polgári radikálisokhoz közelálló szociológus és Barabás Béla, a Kossuth szűkebb köréhez tartozó képviselő. Méray-Horváth már hetek óta szorgoskodott sajátos politikai szociológiai kísérletével a kibontakozás érdekében. Március végén rábeszélte Barabást és rajta keresztül Kossuthot, hogy a függetlenségi párt vállaljon kormányt az általános választójog alapján. Április 2-án Méray-Horváth és Barabás Kossuth megbízásából békefeltételt nyújtott át Kristóffynak: a függetlenségiek három hatvanhetes politikussal együtt hajlandók átmeneti kormányt alakítani, amelynek feladata az alkotmányos rend helyreállítása, a költségvetés és az újoncjutalék megszavaztatása, az általános választójog bevezetése. Másnap Fejérváry Bécsben kedvező jelentést tett az ajánlatról és Kossuth személyéről. A király beleegyezésével április 4-én már létre is jött az alku. Április 6-án Ferenc József fogadta Kossuthot és Andrássyt. A paktum tüneményes gyorsasággal tető alá került. A koalíció vállalta a katonai követelések kikapcsolását, a költségvetés és újoncjutalék megszavazását, a külkereskedelmi szerződések törvénybe iktatását, a Tisza- és Fejérváry-kormány felmentését minden anyagi és jogi felelősség alól és a választójogi reform megvalósítását. Programja teljes feladásával kötötte meg tehát az „új kiegyezést", amit az alkotmány helyreállításáért hozott áldozatnak és a nemzeti eszme győzelmének igyekezett feltüntetni.

[52] Kossuth Ferenc levele öccsének, Kossuth Lajosnak, 1906. április 21. Közli: VÁRKONYI ÁGNES, Adalékok a függetlenségi párt történetéhez. *Századok*, 1961. 2—3. sz. 344.

Április 7-én Ferenc József a megbízható, lojális és a koalíciónak is rokonszenves Wekerle Sándort bízta meg az új kormány megalakításával. Ezzel megkezdődött a közel másfél éves kormányzati válság felszámolása.

A VÁLSÁG MÉRLEGE

A korszak legmélyebb politikai válságának mérlege az első pillantásra teljesen negatív. A dualista rendszer megváltoztatásának ez a reményfakasztó alkalma Magyarországon kézzelfogható eredmény nélkül sikkadt el. Miért történt ez így? — kérdezték, vitatták már a kortársak is. A demokraták joggal hivatkoztak a koalíció vezérkarának kétszínű, népámító politikájára. Az 1905. évi „nemzeti ellenállás" feltárta a magyar politikai vezető réteg és a mögötte álló néptömegek közötti szakadékot, a nacionalista hatalmi igények és a polgári demokratikus feladatok között feszülő ellentmondást. A magyar nemzeti mozgalom ellentmondásosságát azonban évtizedeken keresztül — még 1905-ben is — elleplezték a hatvanhetes kormányzattal, a közös hadsereggel, a „Béccsel" perlekedő függetlenségi párti jelszavak. A demokratikus tábor is gyenge volt. Szocialista vezető csoportja nem tudta a demokratikus forradalom bonyolult feladatait egységes, hatásos programban összekapcsolni. Politikai-taktikai elképzeléseinek kritikáját a történelem gyorsan megadta: a felülről várt reform elmaradt.

Okkal merülhet fel a kérdés, miért választotta az udvar, elsősorban Ferenc József, a megtört, szétbomló koalícióval való megegyezést, amikor a tárgyalások alatt és később, a koalíciós kormány egész időszakában élt benne a gyanakvás a volt ellenzékiek jóhiszeműsége iránt, és sohasem barátkozott meg a nyilvánvalóan népámításra szánt nemzeti szólamaikkal sem. Miért nem vitte végig a magyarországi politikai frontok erőszakos átrendezésének Kristóffytól koncipiált kísérletét? Közvetlen és legsürgősebb indítéka a parttalanul szétáradó „anarchia" volt, amin nem csupán a közigazgatási apparátus néhány ezer tisztviselőjének renitenciáját értették. A kormány már 1905 végén körkérdésben tudakolta helyi közegeitől, hogy miként reagálnak a szegényparasztok a választójogi agitációra. A helyi hatóságoktól nyert értesülések nem hatottak megnyugtatóan. Sok helyről jelentették, hogy a napszámos

munkások tartózkodnak az aratási szerződések megkötésétől, és már a tavaszelőn sztrájkra készülődnek. Elgondolkoztató lehetett az a jelenség is, hogy a földmunkásszövetség szervezetei néhány hónap alatt húszezer tagot toboroztak. Februárban a földművelésügyi miniszter azzal indokolta a munkásszervezetek feloszlatására tett javaslatát, hogy „egy kiterjedtebb aratósztrájk az ország mai helyzetében végzetes szerencsétlenség lenne... és a világszerte észlelhető hasonló mozgalmakkal kapcsolatban kiindulási pontja lenne a gazdasági és társadalmi felfordulás olyan méretű mozgalmának, amelyet a mai zilált közviszonyok között az államhatalom ellensúlyozni nem lenne képes".[53] A minisztertanács maga is úgy látta, hogy „amennyiben a közviszonyok időközben lényegesen meg nem javulnak", s az államhatalom és a gazdatársadalom a fenyegető bajt „idejekorán el nem hárítja", az ország „végzetessé is válható szociális veszedelem előtt áll".[54] Ennek megfelelően már februárban kidolgozta az esetleges aratósztrájk elleni mozgósítás haditervét. A kormány tudatában volt annak is, hogy egy oktrojált választási rendszer jó ideig nem enyhítené, hanem fokozná a belső zavarokat.

És itt foghatjuk meg az „alkotmányos út" előnyben részesítésének másik indítékát. A dinasztia és a magyar földbirtokos nemesség a századok folyamán sok küzdelmet vívott egymással, de a Monarchia és az uralmi rendszer védelmében mindig össze is találkoztak. A dinasztiának olykor nem derogált a parasztokat, a nemzetiségeket kijátszani a magyar nemesség ellen, de arra sohasem gondolt, hogy parasztokkal vagy munkásokkal kormányozzon. Ferenc József alkalmasint nem nagyon szívelhette az ellenzéki magyar mágnásokat és az úrhatnám dzsentriket, de birodalmának nagyhatalmi állása mégis rájuk épült. S ha nacionalista ellenzékiségük a lefolyt évtizedben mégoly sok zavart okozott is, nem nélkülözhette őket a pillanatnyilag lojálisnak mutatkozó, de alapjában a nagybirtokos—nagytőkés rendszerrel, a dinasztia létfeltételeivel ellentétes érdekű demokratikus rétegek fékentartásában. Ezért választotta Kristóffy merész, de a pillanatnyi zavarokat is növelő, a távlataiban is bizonytalan kimenetelű kísérlete helyett a behódoló koalíciót. A végkifejlet tehát megerősíti korábbi tételünket: a dinasztia, az udvar és a

[53] OL Földművelésügyi Minisztérium iratai, elnöki. 1127—1906.
[54] OL Miniszterelnökség. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1906. február 16.

magyar uralkodó osztályok szociális és politikai konzervativizmusa kölcsönösen feltételezte és erősítette egymást.

A valóságban tehát nem a reform felülről jövő bevezetése, hanem a válság felülről való levezetése következett be. Ez a retrográd megoldás azonban úgyszintén nem volt mentes olyan ellentmondásoktól, amelyek a továbbiakban meggyengítették a dualista rendszert. A következményeket tekintve tehát a válság mérlege nem egyértelműen negatív. Legjelentősebb konkrét eredménye az általános választójog ausztriai bevezetése volt. A reform kedvezett a nemzetiségeknek és a szociáldemokratáknak, hozzájárult a dualista rendszer bomlasztásához. A válság Magyarország fölött sem tűnt tova nyomtalanul. A kiélezett osztályharc és nemzeti küzdelem során az addiginál leplezetlenebbül mutatkozott meg a hatalmi rendszer s a szemben álló osztályerők és pártok valóságos arculata, tényleges célja, reális értéke. Az addig sem volt titok, hogy a monarchiai végrehajtó hatalom jócskán örökölte és felhasználta a régi típusú abszolutizmus jogkörét és apparátusát. De hogy Magyarországon is könnyűszerrel félreállíthatja a „nemzeti akaratot" kifejező képviseleti szerveket, hogy a hadsereg mozgósítása nélkül, csupán bürokratikus és karhatalmi erővel maga alá gyűrheti a kortársak által annyira bálványozott törvényhozó hatalmat, az 1905-ben vált teljes nyíltsággal láthatóvá. A dinasztikus, összmonarchiai érdekeket védelmező, s egyúttal bürokratizálódó és militarizált végrehajtó hatalom és a szembeszegülő nemzeti ellenállás, a törvényhozó hatalmat védő nemzeti mozgalom ellentétében benne rejlettek egy demokratikus frontalakulás lehetőségei.

A politikai harcokba aktívan bekapcsolódtak a nemzetiségek új irányzatai, a délszlávoknál előremutató pártalakulás jött létre. Első ízben léptek színre a nagytőke gyámkodásával csakhamar szakító polgári radikálisok. A nacionalista ellenzék behódolása a következő években kibontakozó önálló pártalakulásokat érlelt a parasztság körében is. A munkásosztály ezekben az években vált országos súlyú politikai erővé. Az orosz forradalom és a hazai válság — ez egyik lényeges következmény — erjesztően hatott a magyar szellemi élet századforduló után megindult forrongására. A paktumos megoldás végeredményben csak a felszínen simította el, csupán elodázta a válságot, anélkül hogy akár a dualista rendszert, akár a hadsereg ütőképességét megerősítette, a Monarchia súlyos belső bajait enyhítette volna.

235. Magyar szecesszió: a kecskeméti városháza

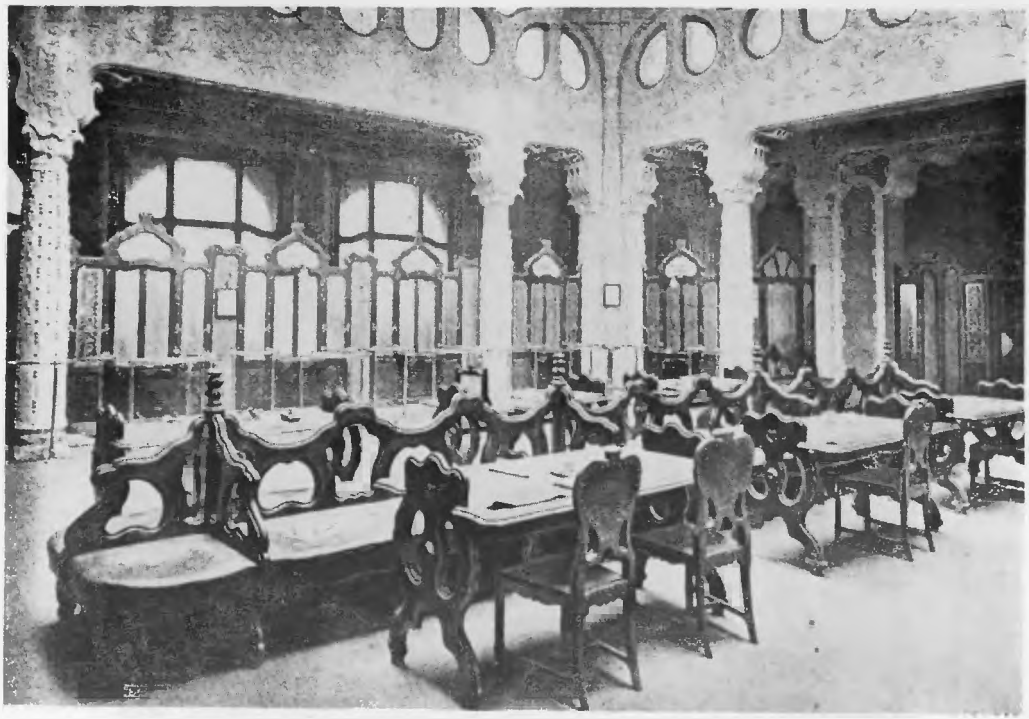

236. A szecesszió belülről: a Posta takarékpénztár

237. Szecessziós banképület a Martinelli téren

238. Estélyi ruha 1904-ből

239. Kallós Ede—Teles Edet: a Vörösmarty-szobor terve

240. Faragó Géza: Bűnből az enyészetbe

241. Kőrösfői-Kriesch Aladár: Az ember a halál nyomában

242. Rippl-Rónai József: Párizsi interieur

243. Csók István: Műteremsarok

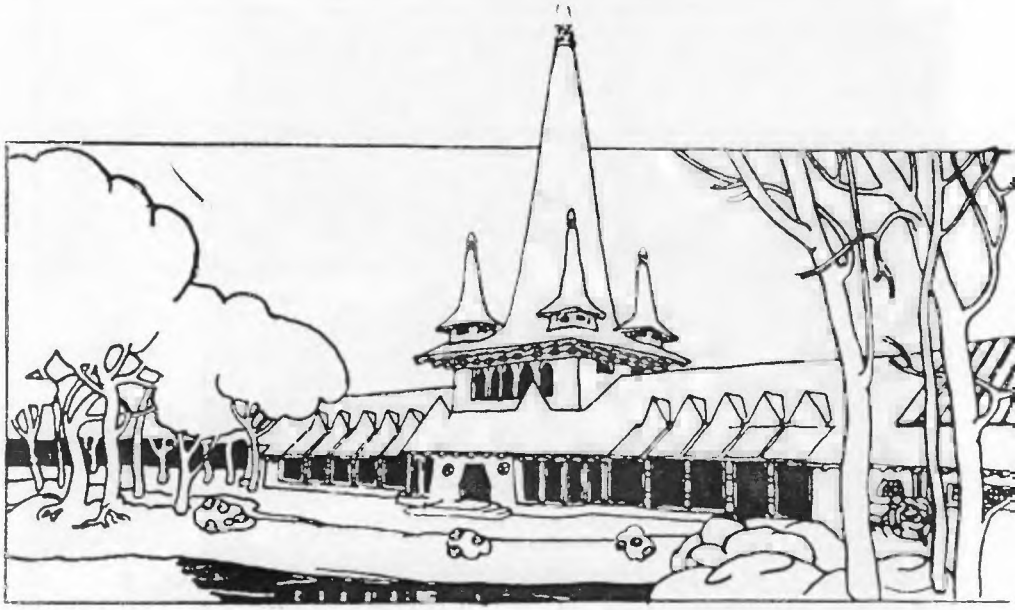

244. Kós Károly: az Állatkert terve (részlet)

245. Lajta Béla

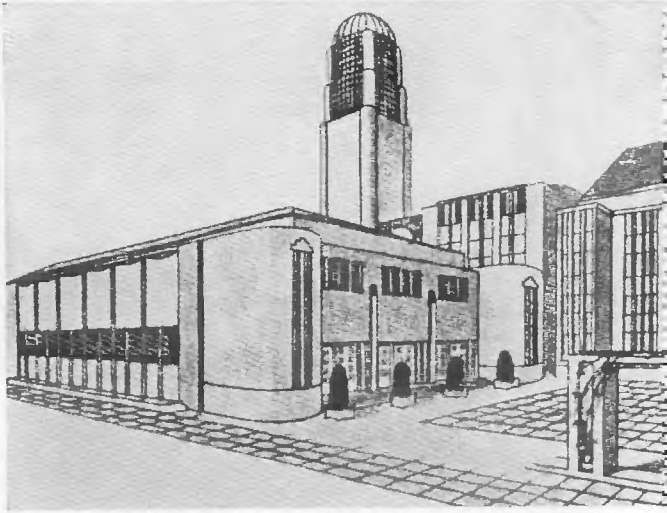

246. Lajta Béla: A Fővárosi Könyvtár terve

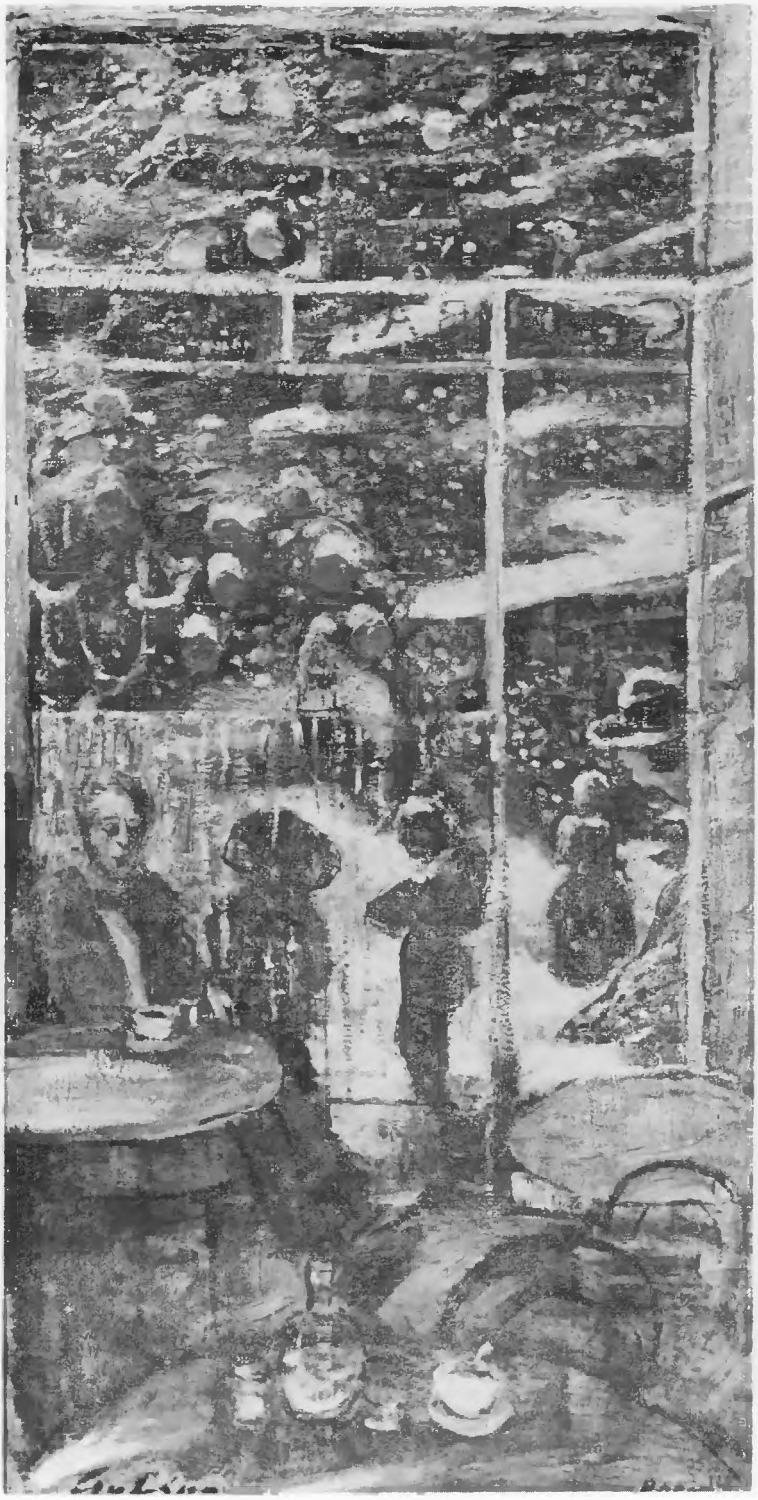

247. Gulácsy Lajos: Nakonxipánban hull a hó

248. Gulácsy otthonában

249. Krúdy Gyula

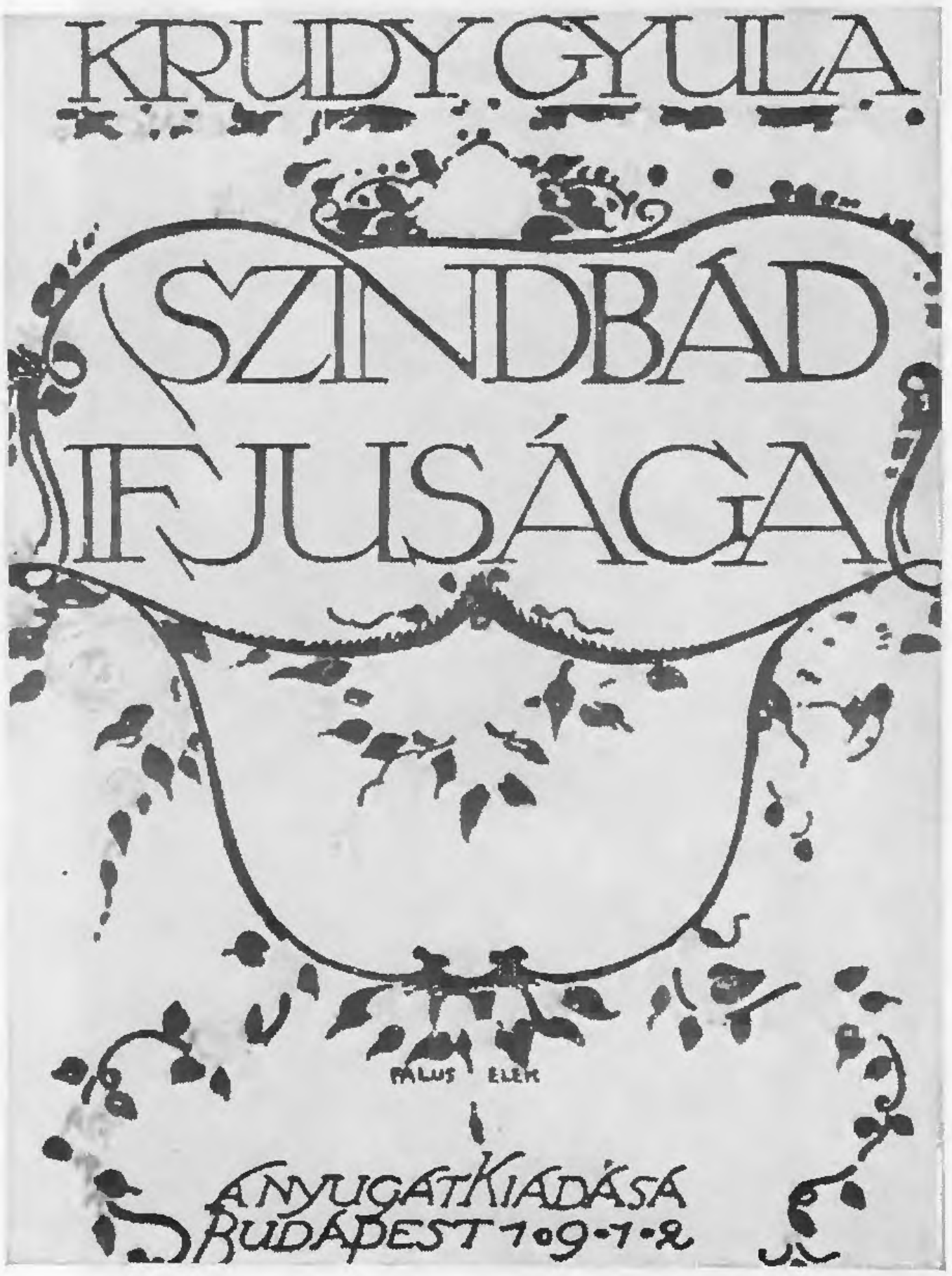

250. A Szinbád ifjúsága címlapja

251. Csontváry: Vihar a Nagy Hortobágyon

252. Csontváry: Önarckép